

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**TÜRKİYE’DE HALKÇILIKTAN POPÜLİZME GEÇİŞ: BİR
CEREYANIN DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE DÖNÜŞÜMÜ
(1908-1960)**

Doktora Tezi

Mesut Can AKÇAY

Danışman
Prof. Dr. Mucize ÜNLÜ

SAMSUN
2025

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**TÜRKİYE’DE HALKÇILIKTAN POPÜLİZME GEÇİŞ: BİR
CEREYANIN DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE DÖNÜŞÜMÜ
(1908-1960)**

Doktora Tezi

Mesut Can AKÇAY

Danışman

Prof. Dr. Mucize ÜNLÜ

SAMSUN
2025

TEZ KABUL VE ONAYI

Mesut Can AKÇAY tarafından, Prof. Dr. Mucize ÜNLÜ danışmanlığında hazırlanan “TÜRKİYE’DE HALKÇILIKTAN POPÜLİZME GEÇİŞ: BİR CEREYANIN DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE DÖNÜŞÜMÜ (1908-1960)” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 31.1.2025 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	Sonuç
Başkan	Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK Samsun Üniversitesi Siyasi Tarih Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Prof. Dr. Mucize Ünlü Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Prof. Dr. Bünyamin Kocaoğlu Milli Savunma Üniversitesi Yakınçağ Harp Tarihi Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Doç. Dr. Gökberk Yücel Amasya Üniversitesi Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Doç. Dr. Ahmet Yadi Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

Prof. Dr. Faik Ahmet Sesli

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Doktora tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi ?

Evet ☐ (Gerekli ise ekler kısmına ekleyiniz)

Hayır ☒

12 /12 / 2024

Mesut Can AKÇAY

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı : TÜRKİYE'DE HALKÇILIKTAN POPÜLİZME GEÇİŞ: BİR CEREYANIN DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE DÖNÜŞÜMÜ (1908-1960)

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 12/12/2024 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 3

Tek kaynak oranı : % 1 çıkmıştır.

16/12 /2024

Prof. Dr. Mucize ÜNLÜ

ÖZET

TÜRKİYE’DE HALKÇILIKTAN POPÜLİZME GEÇİŞ: BİR CEREYANIN DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE DÖNÜŞÜMÜ (1908-1960)

Mesut Can AKÇAY

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

TARİH ANA BİLİM DALI

Doktora, Ocak/2025

Danışman: Prof. Dr. Mucize ÜNLÜ

Günümüzde sıklıkla birbirinin karşılığı olarak ifade edilen halkçılık ve popülizm kavramlarının Türkiye’de incelenmeye değer köklü bir tarihi bulunmaktadır. Halkçılığın Türkiye serüveni ekseriyetle II. Meşrutiyet Dönemi’ne kadar götürülmektedir. Bu yıllarda halkçılığın muhtelif kanallar aracılığıyla Osmanlı aydınlarını etkilediği görüşü yaygınlık kazanmıştır. Nitekim halkçılığın yol izleri Tanzimat Dönemi’ne kadar uzanmaktadır. Çalışma halkçılığın Türkiye’deki serüvenine odaklanmakta ve Türkiye’de halkçılık-popülizm ayrımına yol açan şartları ortaya koymayı hedeflemektedir. Halkçılık Türkiye serüveninde oldukça dinamik bir seyir izlemiştir. Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı aydınlarının, “*Bu devlet nasıl kurtarılabilir?*” sorusuna karşı halka ulaşma çabasında ilk nüveleri görülen halkçılık, II. Meşrutiyet Dönemi’nde İttihat ve Terakki ideologlarının çalışmalarıyla ideolojik bir boyut kazanmış; Millî Mücadele Dönemi’nde dayanışma ve birliğin sağlanmasında önemli bir işlevi yerine getirmiş; 1921 Anayasası’na ilham kaynağı olmuştur. Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Halk Fırkası’nın ideolojik temelleri arasında kendine yer bulan halkçılık, Kemalizm’in altı ilkesinden biri haline gelerek anayasaya girmiştir. Halk Fırkası’nın sınıfsız, kaynaşmış toplum idealinde tek partili düzenin gerekçesi olarak sistemleştirilen halkçılık, “seçkinci” bir nitelik kazanmıştır. Çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinde kaldırılan ikincil seçmen uygulaması politik kültürde esaslı bir dönüşüme sahne olmuştur. Seçmenlerin oy tercihleriyle iktidarı belirlemeye başlaması partileri kıyasıya bir rekabete sokmuştur. Bu süreçte Demokrat Parti, seçmen ile doğrudan iletişim kurarak “seçkinci siyaset anlayışını” terk etmiştir. Sonuç olarak çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinde Kemalist halkçılık yerini halkın istek ve özemlerine öncelik veren popülizme bırakmıştır. Bu bağlamda tezin amacı halkçılığın tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkışı, gelişimi ve dönüşümünü Türkiye özelinde incelemektir. Bu kapsamda Türkiye’de halkçılığın gelişim süreci dört farklı dönemde ele alınarak alan yazınına katkı sağlamak hedeflenmektedir. Tezde amaç ve kapsama uygun olarak nitel veri toplama tekniklerinden istifade edilmiştir. Tezin yöntemi betimsel içerik analizidir. Çalışmanın birincil kaynaklarını arşiv belgeleri ve resmi yayımlar; ikincil kaynaklarını ise konuya ilişkin neşredilmiş muhtelif tetkik eserler, gazete ve dergi arşivleri, bildiri, hatırat, ansiklopedi ve sözlükler oluşturmuştur.

Anahtar Sözcükler: Halkçılık, Popülizm, Kemalizm, Halk Partisi, Demokrat Parti

ABSTRACT

THE TRANSITION FROM HALKÇILIK TO POPULISM IN TURKEY: THE BIRTH, DEVELOPMENT AND TRANSFORMATION OF A MOVEMENT (1908-1960)

Mesut Can AKÇAY
Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies
Department of History
Ph.D., January/2025
Supervisor: Prof. Dr. Mucize ÜNLÜ

The concepts of populism and populism, which are often used interchangeably today, have a deep-rooted history in Turkey that is worth examining. The adventure of populism in Turkey is generally traced back to the Second Constitutional Monarchy. In these years, the view that populism influenced Ottoman intellectuals through various channels became widespread. As a matter of fact, the traces of populism can be traced back to the Tanzimat Period. The study focuses on the journey of populism in Turkey and aims to reveal the conditions that led to the distinction between “halkçılık” and populism in Turkey. However, populism has followed a very dynamic course in its journey in Turkey. The first traces of populism were seen in the efforts of the Ottoman intellectuals in the Tanzimat Period to reach out to the public through newspapers and magazines against the question "how can this state be saved". In the Second Constitutional Monarchy Period, it gained an ideological dimension with the work of Committee of Union and Progress ideologues. Populism It fulfilled an important function in ensuring solidarity and unity during the National Struggle Period and was a source of inspiration for the 1921 Constitution. Populism, which found its place among the ideological foundations of the People's Party in the Early Republican Period, became one of the six principles of Kemalism and was included in the constitution. Populism, which was systematised as a justification for the one-party system in the People's Party's ideal of a classless, integrated society, acquired an "elitist" character. As a matter of fact, the practice of secondary voters, which was abolished during the transition to multi-party political life, witnessed a fundamental transformation in political culture. The fact that voters started to determine the government with their vote preferences put the parties into a fierce competition. In this process, the Democratic Party abandoned its "elitist understanding of politics" by establishing direct communication with the electorate. As a result, during the transition to multi-party political life, “Kemalist halkçılık” was replaced by “populism” that prioritised the wishes and aspirations of the people. In this context, the aim of this thesis is to analyse the emergence, development and transformation of populism in the historical process in Turkey. In this context, it is aimed to contribute to the literature by analysing the development process of populism in Turkey in four different periods. Qualitative data collection techniques were utilised in accordance with the purpose and scope of the thesis. The method of the thesis is descriptive content analysis. The primary sources of the study are archival documents and official publications; secondary sources are various analytical works, newspaper and magazine archives, communiques, memoirs, encyclopedias, reports and dictionaries published on the subject.

Keywords: Halkçılık, Populism, Kemalism, People’s Party, Democratic Party

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR

Dünya tarihinde 19. yüzyıl oldukça özgün bir yere sahiptir. Bu yüzyılda yaşanan sosyal, ekonomik, teknolojik ve siyasi gelişmeler bireylerin ve toplumların yaşayış biçimi üzerinde etkili olan değişimlere yol açarken savaş, sanayileşme, nüfus artışı, göç gibi olgular toplumların yeni ihtiyaç ve taleplerini doğurmuştur. Artan ihtiyaç ve talepler yeni düşünce ve felsefe anlayışlarını ortaya çıkarmakta gecikmemiştir. Birey ve toplum üzerine geliştirilen düşünceler toplumların ne şekilde yönetileceği, hangi ekonomi anlayışının benimseneceği, yönetenlerin kimlerden oluşacağı ve hangi hukuk sisteminin kullanılacağına kadar uzanan kapsamlı ideolojileri ortaya çıkarmıştır. Öyle ki birçok araştırmacı 19. yüzyılı “ideolojiler çağı” olarak adlandırmıştır. Sosyalizm, liberalizm, milliyetçilik ve feminizm bu yüzyılın öne çıkan ideolojileri olmuştur. İdeolojiler çağında iki farklı coğrafyada, Rus Çarlığı ve Amerika Birleşik Devletleri’nde henüz emekleme aşamasında olan ancak kitleleri arkasından sürüklemekte etkili olan “popülizm” adında bir cereyan filizleniyordu. Her iki coğrafyada ortaya çıkış sürecinde farklı dinamikler etkili olsa da popülizm; mevcut düzene karşı kitleleri bir araya getirme ve toplumsal ilerleme için halkın siyasal, toplumsal ve ekonomik süreçlere katılımını savunan bir ideoloji görünümüne ulaşıyordu. İdeolojiler çağının ürünü olan popülizm, II. Meşrutiyet ortamında Osmanlı İmparatorluğu’nda “halkçılık” olarak tezahür etti. İmparatorluğun oldukça çalkantılı döneminde muhtelif kanallar aracılığıyla Osmanlı aydınını etkileyen halkçılık, kısa süre içerisinde bir hareket niteliği kazandı. İmparatorluğun karşı karşıya kaldığı iç ve dış krizlerin gölgesinde filizlenen Osmanlı Halka Doğru Hareketi, Tanzimat’tan itibaren süregelen, “*Bu devlet nasıl kurtarılabilir?*” sorusuna alternatif bir yanıt geliştirme uğraşı veren aydınların dikkatini çekti.

Halkçılık, II. Meşrutiyet Dönemi’nde hareket niteliği kazanmış; I. Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki’nin muhtelif politikalarında kendisine yer bulmuş; Millî Mücadele yıllarında birlik ve dayanışmanın sağlanmasında başat bir etkiye ulaşmış; 1921 Anayasası’na ilham kaynağı olmuş; Erken Cumhuriyet Dönemi’nde anayasanın değişmez ilkelerinden biri haline gelmiştir. Toplumsal ve siyasi olayların paralelinde yeni ufuklar kazanan halkçılığın Türkiye serüveni oldukça dinamik bir seyir izlemiştir. Öyle ki Türkiye’nin çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinde Demokrat Parti’nin toplumsal hassasiyetleri gözetken siyaset yapma tarzı popülizmi gündeme getirirken politik kültür esaslı bir dönüşüme uğramış; CHP’nin seçkinci, otoriter halkçılık

anlayışı çözülmeye başlamıştır. Çalışmada Tanzimat Dönemi'nde ilk nüveleri görülen halkçı düşünceyle çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinde gündeme gelen popülizmin Türkiye'de tarihsel süreç içerisindeki gelişimi, birbirleriyle olan benzerlik ve farklılıklarının ortaya koyulması amaçlanmaktadır. Çalışma kapsamında ele alınan dönemlerde halkçılığın gelişim sürecinde "süreklilik" unsurunun belirleyici olduğu görülmüştür. Bu açıdan çalışmada birbirini izleyen dört ayrı dönem içerisinde halkçılığın doğuşu, gelişimi ve popülizm ile ilişkisine yönelik farklı bir bakış açısı sunularak alan yazınına katkı sağlamak hedeflenmektedir.

Bu tez, danışman hocam Prof. Dr. Mucize Ünlü'nün bilgi, tecrübe ve rehberliğinde tamamlanmıştır. Henüz bir yüksek lisans öğrencisiyken büyük bir nezaket ve ciddiyetle çalışmalarımı incelemeye başlayan Ünlü'ye; akademik çalışmalarına yönelik sabırlı, yapıcı, eleştirel, yol açıcı ve cesaretlendirici tavsiyeleri için teşekkürü bir borç kabul eder, şükranlarımı sunarım. Tez yazım sürecinde değerli yorum ve eleştirileri ile konuya yönelik farklı perspektifler çizen Prof. Dr. Fahri Sakal'a; Prof. Dr. Bünyamin Kocaoğlu'na; Prof. Dr. Önder Duman'a; Doç. Dr. Ahmet Yadi'ye; Dr. Zarife Albayrak'a teşekkür eder, şükranlarımı sunarım. Ayrıca mesleki kariyerleri ve tecrübeleriyle bu tezin yazarına akademik düşünce konusunda ilham kaynağı olan Prof. Dr. Rıza Karagöz'e; Prof. Dr. Özcan Sezer'e; Doç. Dr. Hüseyin Çavuşoğlu'na; Dr. Öğretim Üyesi Şenay Güneymen'e en içten minnet duygularıyla şükranlarımı sunarım.

Uzun, sancılı ve umut dolu yolculukta desteklerini bir an olsun üzerimden çekmeyen kıymetli aileme; tez yazım sürecinde her zaman yanımda olan; maddiyatın satın alamayacağı düşünce, görüş ve tavsiyeleriyle çalışmaya katkıda bulunan Kübra, Melih, Orkun, Ersin'e içten duygularıyla teşekkür ederim. Arşiv araştırmalarım sırasında nazik ve içten yardımları için Ankara Milli Kütüphane çalışanlarına; Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Ankara Bölge Müdürlüğü çalışanlarına teşekkür ederim. Ayrıca sunduğu çeşitli çalışma alanları ve kaynaklarıyla literatür araştırmama katkı sağlayan Ondokuz Mayıs Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ve Eğitim Fakültesi Kütüphanesi yönetim ve çalışanlarına teşekkür ederim. Son olarak üzerimde emeği bulunan arkadaşlarıma ve akademisyen hocalarıma teşekkür ederim.

Mesut Can AKÇAY

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAYI	i
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI	ii
TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR	v
KISALTMALAR	ix
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
1.2. Araştırmanın Problemi ve Gerekçesi	2
1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi	4
2. TEMEL KAVRAMLAR VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE	7
2.1. Popülizmin Doğuşu: Farklı Coğrafyalar Farklı Popülizmler	7
2.2. Popülizmi Tanımlamak: Popülizm Üzerine Farklı Yaklaşımlar	17
2.3. Popülizm-İdeoloji İlişkisi: Popülizm Bir İdeoloji Midir?	27
2.4. Popülizm ve Halkçılık: Anlam Ayrımı Üzerine Literatüre Kısa Bir Bakış	34
3. ULUS DEVLET İNŞA SÜRECİNDE HALKÇILIK	40
3.1. Yeni Osmanlıların Terakkisinden Jön Türklerin İttihatçılığına Osmanlı'da Halkçı Düşüncenin İzleri	40
3.2. Jön Türklerin Toplum Tasavvuru ve Halk	53
3.3. Bitmeyen Kavga: II. Meşrutiyet'in Düşünce Ortamına Kısa Bir Bakış	70
3.4. Halkçılığın Osmanlı Düşünce Hayatına Girişi	78
3.5. Halka Doğru Gidenler I: Milli İktisada Doğru	90
3.5.1. "Kültüre Doğru Giden" Bir Halkçı: Ziya Gökalp	93
3.5.2. Milliyetçi Bir Halkçı: Yusuf Akçura	100
3.5.3. Tekin Alp ve İçtimai Siyaset	108
3.6. Halka Doğru Gidenler II: Anadolu'ya Doğru	114
3.7. II. Meşrutiyet Dönemi'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri: Gençliğe Doğru	126
4. MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ'NDE HALKÇILIK	139
4.1. Millî Mücadele'ye Doğru: İşgalden Direnişe Kısa Bir Bakış	139
4.2. Millî Mücadele'de Halkçılık: Halk Meclisi'nden Halkçılığın Yeni Ufuklarına	144
4.3. Bolşevizm Anadolu'da: Büyük Millet Meclisi'nde Şark Tesirleri	146
4.4. Sol Teşekküllerin Millî Mücadele'deki Serüvenine Dair	156
4.5. İttihatçıların Halkçılık Programları	163
4.6. Mustafa Kemal Paşa'nın Halkçılık Programı	182
4.7. "Halkçı Olmayanlar Giremez!" Halk Fırkası'nın Kuruluşu	196
5. ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE HALKÇILIK	212
5.1. Batılılaşma Yahut Modernleşmeye Doğru	212
5.2. Devrimler: "Halka Rağmen, Halk İçin"	220
5.3. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Tek Partili Düzen	234
5.4. Kemalizm	247
5.5. Kemalist Halkçılık	270
5.6. Halka Ulaşmak: Halk Hatipleri Teşkilatı	284
5.7. Halkı Eğitmek: Halkevleri ve Halkodaları	295
5.8. Halkı Yetiştirmek: Köy Enstitüleri	306
5.9. Bir Devrim İdeolojisi Yaratmak: Kadrocuların Devletçilik ve Halkçılık Yaklaşımları	322
5.10. Ülkü: Halkevleri Mecmuası'nda Halkçılık	336
6. ÇOK PARTİLİ SİYASAL YAŞAMDA HALKÇILIK: POPÜLİZMİN DOĞUŞUNU HAZIRLAYAN ŞARTLAR (1946-1950)	348
6.1. Demokrat Parti: Bir Geleneğin Doğuşu	348
6.2. Halk Seçmen Oluyor: Çok Partili Yaşamda İktidar-Muhalefet İlişkileri	357

6.3.	Yeni Bir Kimlik Arayışına Doğru: CHP'nin Yedinci Olağan Kurultayı.....	364
6.4.	Bir Milat: 1950 Genel Seçimleri	370
6.5.	Popülizme Doğru	375
6.6.	Demokrasi, Halk, Popülizm ve Demirkırat.....	383
6.7.	Modernleşme, Kemalizm ve Demokrat Parti.....	392
6.8.	Demirkırat'ın “Yükselişi” ve “Düşüşü” Üzerine	404
6.9.	Demokrat Parti Popülizminin Boyutları.....	417
7.	SONUÇ	433
	KAYNAKÇA	440
	ÖZ GEÇMİŞ	469

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ARMHC	: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
BKZ.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BMM	: Büyük Millet Meclisi
C.	: Cilt
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
CMP	: Cumhuriyetçi Millet Partisi
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DH.MB.HPS.M.	: Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye Hapishaneler Müdüriyeti
doğ.	: Doğum tarihi
DP	: Demokrat Parti
Ed.	: Editör
Eds.	: Editörler
Haz.	: Hazırlayan
HP	: Hürriyet Partisi
HR.SFR.04.	: Hariciye Nezareti Sofya Sefareti
İİCİ	: İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı
İ.MMS.	: İrade Meclis-i Mahsûs
İTF	: İttihat ve Terakki Fırkası
Komintern	: Komünist Enternasyonal
MP	: Millet Partisi
MF.MKT.	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
MV.	: Meclis-i Vükela Mazbataları
No.	: Number
Nr.	: Numara
Öl.	: Ölüm tarihi

S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan Sayfaya
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SR	: Sol Sosyalist Devrimciler
T.C	: Türkiye Cumhuriyeti
TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
Trans.	: Translator
t.y.	: Tarih yok
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMM GCZ.	:Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları
TBMM ZC.	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu tez halkçılığın Türkiye’de doğuşu, gelişimi ve dönüşümüne odaklanmaktadır. Tezin amacı Tanzimat Dönemi’nden itibaren muhtelif görünümlemlerle Türkiye’de etkili olan halkçılığın düşünceden ideolojiye; ideolojiden popülizme dönüşümünün incelenmesidir. Tezde, günümüzde sıklıkla birbiri yerine kullanılan halkçılık ve popülizm kavramlarının anlam ayrımından içerik ayrımına kadar uzanan farklılıklarının ortaya koymak hedeflenmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan öncü Rus ve Amerikan popülist hareketleri popülizme yönelik farklı yaklaşımların ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Bu yaklaşımların ortak noktasını popülizmin esnek bir yapıya sahip olması oluşturmaktadır. II. Meşrutiyet Dönemi’nde çeşitli kanallar aracılığıyla Osmanlı aydınını etkileyen popülizmin Türkiye’de halkçılık olarak tezahür ettiği birçok araştırmaya konu olmuştur. Türkiye’de II. Meşrutiyet Dönemi’nden çok partili siyasal yaşama geçiş sürecine kadar olan dönemde halkçılığın gerek anlam gerekse içerik açısından popülizmden ayrıştığı görülmektedir.

II. Meşrutiyet ortamında Osmanlı aydınlarının halka ulaşma çabalarında beliren halkçılık, Millî Mücadele Dönemi’nde dayanışma ve birliğin sağlanmasında önemli bir işlevi yerine getirirken Erken Cumhuriyet Dönemi’nde tek partili düzene ilham kaynağı olmuştur. Kemalizm’in “*Sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitleyiz.*” şiarına hayat veren halkçılık, Tek Parti Yönetimi’nin seçkinci yönetim anlayışını besleyen önemli bir ideoloji haline gelmiştir. Halk Fırkası, toplumun tümünü temsil eden bir devlet partisi olarak modernleşme sürecine öncülük etmiştir. Bu süreçte toplumun gelişme aşamasında olduğu varsayılarak seçme hakkının sınırlandırılmasında bir sakınca görülmemiştir. Öyle ki 1946’ya kadar olan dönemde seçimler “iki dereceli” olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye’de çok partili yaşama geçiş sürecinde terk edilen ikincil seçmen uygulaması politik kültürde esaslı bir dönüşüme sahne olmuştur. Seçmenlerin iktidar üzerinde doğrudan etkide bulunmaya başlaması partileri kıyasıya bir rekabete sokmuştur. Bu süreçte siyasal yaşama “basitlik siyaseti”ni getiren Demokrat Parti, CHP’den farklı olarak seçmen ile “doğrudan iletişim” kurarak seçkinci siyaset anlayışını terk etmiştir. Köy ve kasabalara kadar giderek yerel halkın dertlerini

dinleyen, istek ve taleplerini yerine getirmeyi vadeden Demokratlar, ülkenin politik kültürünü kalıcı bir şekilde değiştirmiştir. Demokratların halk ile kurduğu “aracısız iletişim biçimi” Demokrat Parti’nin halkın partisi olarak anılmasına yol açmıştır. Politik kültürde yaşanan bu köklü dönüşüm CHP’yi yeni bir kimlik arayışına iterken Kemalist halkçılık yerini halkın istek ve özlemlerine öncelik veren Demokrat Parti popülizmine bırakmıştır.

Tez, halkçılığın siyasal yaşamda geçirdiği dönüşümü dört farklı dönemde ele alarak benzer çalışmalardan ayrılmaktadır. Ayrıca halkçılık-popülizm kavramlarının teorik tartışmalardaki yeri incelenmiş; Türkiye’de halkçılık-popülizm ayrımına yol açan şartlar analiz edilerek alan yazınına katkı sağlamak hedeflenmiştir. Tezde Halk Fırkası/Cumhuriyet Halk Partisi halkçılığının niçin “popülizm” niteliği kazanamadığı tarihsel süreç içerisindeki gelişimi ile birlikte tartışılmış; popülizmin çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinde popülist bir ittifakın meydana getirdiği bir hareket olarak siyasal yaşama eklemlendiği ileri sürülmüş; Demokrat Parti popülizminin boyutlarına yönelik bir yorum denemesinde bulunulmuştur. Bu açıdan tez, Türkiye’de halkçılık-popülizm araştırmalarına yönelik farklı bir bakış açısı sunmayı hedeflemektedir.

1.2. Araştırmanın Problemi ve Gerekçesi

Halkçılığın Türkiye’deki serüveni ekseriyetle II. Meşrutiyet Dönemi’nin düşünce ortamına kadar götürülmektedir. Bu yıllarda farklı kanallar aracılığıyla Osmanlı aydınını etkileyen halkçılık günümüze kadar olan dönemde çeşitli şekillerde tezahür etmiştir. Bu açıdan bakıldığında halkçılığın II. Meşrutiyet ortamında filizlenen Halka Doğru Hareketi ile Osmanlı düşünce hayatına girdiği söylenebilir. Dahası halkçılığın II. Meşrutiyet yıllarındaki görünümü imparatorluğun sancılı iç ve dış gelişmeleriyle birlikte değerlendirilebilir. Nitekim bu yaklaşım iki açıdan eleştirilebilir durumdadır. Bir kere halkçılığın başta Rus Narodnik hareketi olmak üzere çeşitli kanallar aracılığıyla Osmanlı düşünce hayatına girmesi II. Meşrutiyet Dönemi’ni bulmuştur. Ancak halkçılığın kitleleri harekete geçirme düşüncesi II. Meşrutiyet ortamında gündeme gelmemiştir. Halkçılığın Türkiye’deki yol izleri II. Meşrutiyetten çok daha geriye; Tanzimat Dönemi’ne kadar uzanmaktadır. Tanzimat modernizasyonuna karşı biriken öfkenin yol açtığı muhalefet Yeni Osmanlılar Hareketi’ni doğurmuştur. Namık Kemal ve İbrahim Şinasi, Tanzimat’ın toplumda yol açtığı sorunları Tasvir-i Efkâr sütunlarında gündeme getirmiş ve kitleleri harekete geçirmek için yoğun bir çaba sarf etmiştir.

Tanzimat Dönemi'nin muhalif aydınları imparatorluğun geri kalmışlığının temelinde despotik yönetim anlayışının olduğunu savunmuştur. Topyekûn bir Batılılaşmanın toplumsal alanda kültürel ikiliğe yol açacağı ve toplumsal yapıda bozulmaların meydana geleceğine yönelik endişe baş göstermiştir. Bu dönemde Osmanlı aydını toplumsal alanda yaşanan sorunların giderilmesinde halkın bilinçlendirilmesi ve ülke sorunlarıyla ilgilenmenin önemi üzerinde durmuş; gazete, dergi ve diğer yayın araçlarıyla halkın dikkatini çekmenin uğraşını vermiştir. Tanzimat Dönemi aydınlarında görülen halkçı düşünce, sultanın mutlak iradesine dayalı yönetim anlayışı yerine halkın yönetim süreçlerine katılımını içeren anayasalı parlamenter bir sistemin gündeme gelmesinde öncü bir rol oynamıştır. İkincisi halkçılığın her coğrafya ve siyasi organizasyonda geçerli olan genel geçer bir tarifi bulunmamaktadır. Zira halkçılığı bir olgu olarak ele aldığımızda bir düşünce yapısından ideolojiye kadar uzanan geniş bir kapsama sahip olduğu görülmektedir ki halkçılığın Türkiye serüveninde düşünceden harekete; hareketten ideolojiye dönüşen yapısıyla özgün bir yere sahip olduğunu ifade etmek mümkündür. II. Meşrutiyet ortamında çeşitli kanallar aracılığıyla Osmanlı düşünce hayatına giren halkçılık düşüncesi Millî Mücadele Dönemi'nde birlik ve dayanışmanın sağlanmasında önemli bir dinamik haline gelmiş, Cumhuriyet Dönemi'nde Kemalizm'in altı ilkesinden biri haline gelerek anayasaya girmiştir.

Ulusal Tez Merkezi'nde "halkçılık" ve "popülizm"i konu edinen çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmüştür. Popülizm çalışmalarının ağırlıklı olarak siyasal bilimler ve sosyoloji bölümlerinde yoğunlaşması ve tarih bölümlerinde benzer konudaki çalışmaların sınırlı oluşu çalışmanın gerekliliği üzerinde bir kanıya varmamıza yol açmıştır. Bununla birlikte halkçılık Türkiye serüveninde oldukça dinamik bir görünüme sahip olmuştur. Düşünceden ideolojiye uzanan serüveninde halkçılık gerek düşünce hayatı gerek siyasal yaşam üzerinde etkili olan bir boyut kazanmıştır. Halkçılığın Türkiye serüveninde özgün bir yere sahip olması kavramın bir olgu olarak incelenmesini gerektirecek bulguları ortaya çıkarmaktadır. Bu anlamda Tanzimat Dönemi, II. Meşrutiyet Dönemi, Millî Mücadele Dönemi, Erken Cumhuriyet Dönemi ve Çok Partili Siyasal Yaşama Geçiş sürecinde düşünce hayatı ve siyasal yaşamın öznesi durumunda olan halkçılığın Türkiye'deki en erken görünümü, gelişimi ve iki büyük dünya savaşı ertesinde geçirdiği dönüşümün incelenmesi tezin ortaya

çıkış nedenini oluşturmaktadır. Bu kapsamda çalışmada aşağıdaki soruların cevapları aranmıştır:

1. Halkçılığın Türkiye serüveninde Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemlerinin yeri ve önemi nedir?
2. Yeni Osmanlılar Hareketi içerisindeki halkçılık anlayışı ile Jön Türk Hareketi içerisindeki halkçılık anlayışı hangi yönlerden benzer nitelikler taşımaktadır?
3. II. Meşrutiyet Dönemi halkçılığı ile Erken Cumhuriyet Dönemi halkçılığının birbirinden ayrılan ve birbiriyle benzeşen yönleri nelerdir?
4. Halkçılığın 1921 Anayasası'nın oluşum sürecindeki yeri ve etkisi nedir?
5. Halkçılığın cumhuriyet rejiminin temel dinamikleri arasına girmesinde hangi şartlar etkili olmuştur?
7. Kemalizm ilkeleri içerisinde halkçılığın yeri ve önemi nedir?
8. Kemalist halkçılık niçin popülizme dönüşmemiştir?
9. Türkiye'de tek partili yıllarda halkçılığın siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik tezahürleri nelerdir?
10. Çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinde halkçılığın popülizme dönüşümü nasıl gerçekleşmiştir?
11. Popülizm'in çok partili siyasal yaşamda iktidar-muhalefet ilişkileri üzerindeki etkisi nedir?

1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Yedi bölümden oluşan tezin birinci ve ikinci bölümlerinde çalışma genelinde izlenen metodolojiye uygun olarak kavramsal ve teorik tartışmalara yer verilmiştir. Bu kapsamda popülizmin doğuşu, gelişimi ve farklı coğrafyalardaki tezahürü üzerinde durulmuş, popülizme yönelik yaklaşımlara yer verilerek popülizm-ideoloji ilişkisi değerlendirilmiştir. İkinci bölümde ayrıca halkçılık-popülizm kavramlarının kullanımına yönelik genel bir literatür değerlendirmesi yapılmıştır. Türkiye'de popülizm-halkçılık konulu araştırmalarda birçok araştırmacının II. Meşrutiyet Dönemi'nden çok partili siyasal yaşama geçiş sürecine kadar olan dönem için halkçılık kavramını kullandığı; çok partili siyasal yaşam ile birlikte popülizm kavramının

kullanılmaya başlandığı görülmüştür. Bu bağlamda çalışmanın ikinci bölümünde amaç ve kapsama yönelik olarak genel bir çerçeve çizilmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde Türkiye’de ulus-devlet inşa sürecinde halkçılığın yeri incelenmiştir. Bu bölümde halkçılığın henüz ideolojik bir içeriğe sahip olmadığı Tanzimat Dönemi’nde yazar, düşünür ve devlet adamlarının muhtelif çalışmalarında halka yol gösterme çabalarında beliren halkçı düşünce ile II. Meşrutiyet Dönemi’nde başta Rusya Türkleri olmak üzere çeşitli kanallar aracılığıyla Osmanlı aydınını etkileyen halkçılığın Osmanlı düşünce hayatındaki yeri kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Halkçılığın Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin ideal toplumsal düzen tasavvurlarındaki yeri incelenerek İttihat ve Terakki politikalarına etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. İttihat ve Terakki önderliğindeki imparatorlukta halkçılığın düşünce boyutunu aşarak ulus-devlet düşüncesinin topluma aşılması amacına hayat veren bir boyut kazandığı görülmüştür. Bu bölümde halkçı düşüncenin Tanzimat Dönemi’nden I. Dünya Savaşı’na kadar olan dönemdeki gelişimi üzerinde durularak Millî Mücadele Dönemi’ne devreden düşünce mirası tartışılmıştır.

Tezin dördüncü ve beşinci bölümleri halkçılığın Millî Mücadele Dönemi’nden çok partili siyasal yaşama geçiş sürecine kadar olan dönemdeki gelişim sürecine odaklanmaktadır. Millî Mücadele, halkçılığa yeni anlam, yorum ve ufuklar kazandırmıştır. Öyle ki Halkçılık, Millî Mücadele yıllarında toplumun farklı sosyal ve coğrafi kesimlerinin ortak amaçlar etrafında bir araya gelmesinde etkili bir dinamik haline gelerek Büyük Millet Meclisi’nin kurulmasına ve cumhuriyet rejimine öncülük eden Halk Fırkası’nın örgütlenmesine ilham kaynağı olmuştur. Beşinci bölümde halkçılığın Erken Cumhuriyet Dönemi’nde tek partili düzenin teşkili ve kurumsallaşma sürecindeki yeri incelenerek Kemalizm ilkeleri içerisindeki tezahürü değerlendirilmiştir. Halkçılığın II. Meşrutiyet Dönemi aydınlarının kitleleri harekete geçirme düşüncesini aşarak tek partili düzen içerisinde yönetici-bürokratik elitlerin sınıfsız toplumsal düzen idealine hayat veren ideolojik bir boyut kazanması bu bölümün ana temasını oluşturmaktadır.

Tezin altıncı bölümünde çok partili siyasal yaşamda popülizmin doğuşunu hazırlayan şartlar ortaya koyulmaya çalışılmıştır. II. Dünya Savaşı ertesinde değişen iç ve dış şartlar Türkiye’de demokratikleşme sürecinin başlamasına yol açmıştır. Bu süreçte CHP, ülkeyi çok partili siyasal sisteme hazırlamak için bir dizi uygulamayı hayata geçirirken değişen iç ve dış şartlar Demokrat Parti’nin popülist bir hareket

olarak örgütlenmesine ve iktidara yürümesine uygun bir ortam meydana getirmiştir. Demokrat Parti'nin, CHP'nin resmi halkçılığını toplumsal hassasiyetleri gözeten popülizm ile gölgede bırakan siyaset yapma tarzı, halkçılığın Türkiye'deki serüveninde yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır. Bu süreçte CHP, parti ideolojisini dönüştürme çabası içerisine girerken DP, siyasal yaşama getirdiği basitlik siyasetiyle kendisiyle özdeşleşecek olan siyasi bir geleneği başlatmış ve kendinden sonraki siyasal partilere ilham kaynağı olmuştur. Bu bölümde çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinde halkçılığın geçirdiği dönüşümün politik kültürdeki etkisine odaklanılmıştır. Tezin yedinci ve son bölümünde ise amaç ve kapsama uygun şekilde çalışmanın bulgularına yer verilerek genel bir değerlendirmede bulunulmuştur.

Çalışmada amaç, kapsam ve sınırlılıklarına uygun olarak nitel veri toplama tekniklerinden istifa edilmiştir. Tezde takip edilen yöntem betimsel içerik analizidir. Çalışmanın birincil kaynaklarını arşivler (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, TBMM Arşiv ve Kütüphanesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi gibi) ve resmi yayınlar (Resmî Gazete, TBMM Zabıt Cerideleri, TBMM Tutanak Dergileri, Parti Yayınları gibi) oluşturmaktadır. Çalışmanın birincil kaynakları amaç ve kapsama uygunluk gözetilerek ikincil kaynaklar (gazete, dergi, hatıralar, tez, kitap, rapor, ansiklopedi, sözlük, bildiri) ile desteklenmiştir. Bununla birlikte çalışma kapsamında başvuru alan doğrudan alıntılarda dil bilgisi ve noktalama işaretleri dönemin kültürel şartlarını yansıtan niteliği nedeniyle mümkün olduğunca korunmuştur. Bu durumda çalışmaya konu olan dönemlerin özgün koşullarının yansıtılma amacı etkili olmuştur.

2. TEMEL KAVRAMLAR VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Popülizmin Doğuşu: Farklı Coğrafyalar Farklı Popülizmler

19. yüzyılda Rus Çarlığı popülizmin bir hareket olarak ortaya çıkışına tanıklık etmiştir. Başta Çar I. Nikola'nın ölümü olmak üzere Kırım Savaşı'nın kaybedilmesi ve toplumda baş gösteren sorunların şiddetlenmesi giderek artan bir entelektüel rahatsızlığı ortaya çıkarmıştır.¹ Kırım Savaşı sonrası girilen toplumsal reformlar bu rahatsızlığı hareket boyutuna taşımıştır. Siyasal ve toplumsal sistemde dönüşümlere yol açan reformlar eski düzendeki sorunları gün yüzüne çıkarmıştı. Rus entelektüelleri eski düzenin bir aldatmacadan ibaret olduğu düşüncesiyle toplumun gerçek anlamda yenilenmesi gerektiğine inanıyordu. Bu inanç üniversiteli gençler ve eğitimli kitleleri şehirlerde bir araya getirerek bir intelijansiyanın oluşumuna zemin hazırlamıştır.² Rus halkının genel ahlaki yenilenmesinin yalnızca köylü kitlesinden gelebileceği inancı intelijansiyanın çıkış noktasını oluşturmuştur.³ Bir anlamda Rus popülizmi, 1870 ve 1880'lerde entelektüel bir bakış açısı ile bir tür toplum ve tarih görüşü olarak ortaya çıkmıştır.⁴

Popülizm, Rusçada “narodnichestvo” terimine karşılık gelmektedir. Rusçada kullanım alanı oldukça geniş olan bu terim ilk olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve Rusya'nın kapitalist gelişme aşamasını atlayarak köylülük ve üretim yoluyla ilerleyebileceği fikrini destekleyen tarım sosyalizmini tanımlar.⁵ Bu terim Almancada “halk” anlamına gelen “volk” kelimesi ile benzerlik taşıyan “narod” kelimesinden türetilmiştir. Rus popülizmi “narodnichestvo” terimi ile anılırken takipçileri ise “narodniki” olarak anılmıştır.⁶ G. P. Fedotov, terimin Rusya dışında hiçbir coğrafyada tam bir karşılığının bulunmadığına dikkat çekmektedir. Fedotov'a göre terim, oldukça geniş bir düşünce, yaşam biçimi, etik ve politik faaliyet alanını kapsamaktadır.⁷ Rus Narodnik hareketi düşünsel ilhamını Aleksandr Herzen ve

¹ Isaiah Berlin, *Russian Thinkers*, Hogarth Press, London 1978, s. 210.

² Richard Wortman, *The Crisis of Russian Populism*, Cambridge University Press, Cambridge 1967, s. 188.

³ J. B. Alcock, “ ‘Populism’: A Brief Biography”, *Sociology*, Vol. 5, No. 3, 1971, s. 372.

⁴ James P. Scatlan, “Populism As a Philosophical Movement in Nineteenth- Century Russia: The Thought of P. L. Lavrov and N. K. Mikhajlovskij”, *Studies in Soviet Thought*, Vol. 27, No. 3, 1984, s. 220.

⁵ Richard Pipes, “Norodnichestvo: A Semantic Inquiry”, *Slavic Review*, Vol. 23, No. 3, 1964, s. 441.

⁶ Paul Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, Open University Press, Buckingham-Philadelphia 2000, s. 48.

⁷ G. P. Fedotov, “The Religious Sources of Russian Populism”, *The Russian Review*, Vol. 1, No. 2, 1942, s. 27.

Nikolay Chernyshevsky'den, stratejisini ise Pyotr Lavrov, Mihail A. Bakunin ve Pyotr Tkačov'den almıştır.⁸

Rus Narodnik hareketi özgün bir düşünsel temele sahip değildi. Rus Narodnikleri çağdaşı oldukları Avrupalı radikal demokratların ideallerini paylaşıyordu. Sınıf mücadelesinin siyasette belirleyici olduğu düşüncesiyle görüşlerini geniş kitlelere yayma uğraşı içerisindeydiler. Ancak bu düşünce Marksist biçimde değil Prodhon ve Herzen'in yanı sıra Henri de Saint Simon, Charles Fourier ve diğer Fransız sosyalistlerin öğretilerinin takip edilmesiyle gelişmiştir.⁹ Rus Narodnikleri demokratik sosyalizmi ilerlemenin hedefi olan bireysel gelişimi desteklemek için en uygun sosyal yapı olarak görüyordu. Toplumsal düzenin temeli olarak basit ekonomik iş birliği biçimlerini ve ekonomik çeşitlilik arayışını savundular.¹⁰

Rus Narodnik hareketinin temel hedefi "sosyal adalet" ve "eşitlik" idi.¹¹ Bu noktada hareketin çıkış noktasını şekillendiren köylülük ilhamı kendisini göstermektedir. Rus Narodniklerine göre adil ve eşit bir toplum Rus köylü "obşçına"larında (komün) zaten mevcuttu. Obşçına en genel ifade ile toprak sahibi olan köylü grubunu ifade etmektedir.¹² Köylü toprak sahiplerinin bir araya gelerek oluşturdukları "mir" adı verilen meclisler Rus Narodnikleri tarafından bir tür federasyon olarak düşünülüyordu. Kendi kendini yöneten hem üreticilerin hem de tüketicilerin toplumsallaşmış birimlerinden oluşan; esnek, federal bir yapıyı benimseyerek merkezi bir ekonominin veya merkezi bir hükümetin despotizminden kaçınmanın mümkün olduğu inancı, köylülüğün Narodnik hareket içerisindeki önemini göstermektedir.¹³

Rus Narodnik hareketi 1870'lere gelindiğinde giderek artan bir etkiyle geniş kitlelere ulaşmaya başlamıştır. Lavrov'un 1870' de yayınlanmaya başlayan "Tarihsel Mektuplar"¹⁴, içinde bulundukları dönemde geçmişine yabancılaşan gençleri hedef

⁸ Pipes, "Norodnichestvo: A Semantic Inquiry", s. 441.

⁹ Berlin, *Russian Thinkers*, s. 211.

¹⁰ Scatlan, "Populism As a Philosophical Movement in Nineteenth- Century Russia: The Thought of P. L. Lavrov and N. K. Mikhajlovskij", s. 217.

¹¹ Berlin, *Russian Thinkers*, s. 211.

¹² Steven A. Grant, "Obshchina and Mir", *Slavic Review*, Vol. 35, No. 4, 1976, s. 637.

¹³ Berlin, *Russian Thinkers*, ss. 212-213.

¹⁴ Dönemin Rus toplumunda toplumsal sorunlara ilişkin görüşlerin mektup halinde yayınlanması bir gelenek halini almıştı. 1836'da Pyotr Chaadayev'in "Felsefi Mektuplar"ı, Herzen'in "Fransa ve Almanya'dan Mektuplar"ı ve Vissarion Belinsky'in el yazması eseri olan "Gogol'a Mektuplar" bu geleneğin öne çıkan örnekleri olmuştur. Philip Pomper, *Peter Lavrov and the Russian Revolutionary Movement*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1972, ss. 96-97.

olarak ülkenin eşitsiz ve adaletsiz yapısına dikkat çekmesi açısından önemlidir. Lavrov, yurttaşların halka borçlu olduğu düşüncesinden yola çıkarak gençlerin ahlaki ve vatani görev duygularını harekete geçirmek için çaba göstermiştir.¹⁵ Lavrov’a göre halkın bilinçlendirilmesi için “halka doğru” gidilmesi gerekiyordu.¹⁶ Onun din, devlet, aile, mülkiyet, ekonomik ve sosyal kurumlara yönelik eleştiriler içeren mektupları gençleri derinden etkilemiştir. Lavrov’un “Tarihsel Mektuplar”ını doğrudan Rus Narodnik hareketine atfetmek doğru olmasa da hareketin yükselişe geçtiği süreçte gençler üzerindeki etkisi oldukça önemlidir. Pomper’e göre Lavrov’un “Tarihsel Mektuplar”ı Rus Devrimci Hareketi’nin müjdelerinden biri olmuştur.¹⁷

1870’lerde Sosyalist literatüre hâkim olan kadın ve erkekler arasında “Halka Gidin”, “Halkın İçine”, “Halka Doğru” sloganları oldukça popüler hale gelmiştir. Kırım Savaşı sonrası şehirlerde bir araya gelen kitlelerin oluşturduğu intelijansiya yeni bir aidiyet unsuruna kavuşmuştu. Rus Narodnikleri kırsalda var olduğuna inandıkları erdemli dünyaya yakınlaşmaya başlamıştır.¹⁸ Binlerce genç, burjuva dünyasının maddiyatından ve evlerinden vazgeçerek Rus köylüsünün yanına yerleşmeye başlamıştır. Gençler, köylülerle yakın ilişki kurarak yardım etmek ve hareketin temel değerlerini köylüye aktarmak arzusunda olmuştur. Genel amaçları ise köylülerin sosyalist içgüdülerini uyandırarak devrim sürecini hızlandırmaktır.¹⁹ 1878’e gelindiğinde “narodniki” terimi basılı materyallerde görülmeye başlamıştır. Sergey Stepnyak-Kravchinsky, aynı yıl içerisinde yayın hayatına başlayan “Zemlia i Volia” dergisinin ilk sayısında kaleme aldığı yazısında devrimin kitlesel bir görev olduğunu ifade ederek ancak halkın çabalarıyla gerçekleşeceğini vurgulamıştır. Kravchinsky yazısında kendilerinden açıkça “devrimci popülistler” olarak bahsetmiştir.²⁰

Rus Narodniklerinin halka ulaşma girişimi 1870’lerin sonlarına doğru etkisini kaybetmeye başlamıştır. Kilise ve Çar’a sadık olan halk Rus Narodniklerinin toplum ideallerine karşılık vermeyerek onları terör ile özdeşleştirmiştir.²¹ Hareketin karşılıksız kalması Narodniklerin dünya görüşlerine ve değişim beklentilerine ağır bir darbe vurmuştur. Bir bakıma “narodnichestvo” üyelerinin psikolojik ihtiyaçlarına cevap

¹⁵ Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanma’dan Marksizme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, ss. 361-366.

¹⁶ Wortman, *The Crisis of Russian Populism*, s. 15.

¹⁷ Pomper, *Peter Lavrov and the Russian Revolutionary Movement*, ss. 101-107.

¹⁸ Wortman, *The Crisis of Russian Populism*, s. 189.

¹⁹ Fedotov, “The Religious Sources of Russian Populism”, s. 28.

²⁰ Pipes, “Norodnichestvo: A Semantic Inquiry”, s. 46.

²¹ Fedotov, “The Religious Sources of Russian Populism”, s. 29.

verme gücünü yitirmiştir.²² Rus Narodnikleri siyasi propagandayı terk etmesine rağmen uzman, öğretmen, doktor gibi mesleklerle kültür işçileri olarak taşralı aydın çevresinin oluşumuna katkıda bulunmuştur.²³

Rus Narodniklerinin halka ulaşma çabasının halk nazarında karşılık bulmaması militarist Narodnikleri köylüler üzerinde baskı kurarak devlete yönelik saldırılar düzenleme eylemine itmiştir. Halka olan kırgınlıklarını telafi etme uğraşında olan Narodnikler, Mark Notansen'in kurduğu "Toprak ve Özgürlük" (Zemlya i Volya) adlı örgütle birlikte devlete karşı terör eylemlerine yönelmiştir. Başlangıçta entelektüel bir kaygı olarak halka ulaşma uğraşı içerisinde olan Narodnikler artık örgütlü bir şekilde devlete yönelik terör eylemleri gerçekleştiren bir yapıya evrilmiştir. Toprak ve Özgürlük örgütünün terör eylemlerini sürdürmesi hareket içerisinde görüş ayrılıklarını ortaya çıkarmıştır. Bir kısım Narodnikler hareketi sürdürerek terör eylemlerine son vermek isterken diğerleri terör eylemlerini devam ettirmek istiyordu. Bu görüş ayrılıkları 1879'da örgütün içerisinde "Halkın İradesi" (Narodaya Volya) adlı yeni bir örgütün çıkmasıyla sonuçlanmıştır.²⁴ Halkın İradesi örgütünün 13 Mart 1881'de Çar II. Aleksandr'ı bir suikast ile öldürmesi Rus Narodnik hareketi için sonun başlangıcı olmuştur. Bu tarihten sonra iktidara gelen Çar III. Aleksandr'ın baskı politikalarını hayata geçirmesiyle ülkedeki devrimci örgütlerle birlikte Rus Narodnik hareketi de ağır bir darbe almıştır. Yakalanan Narodniklerin bir kısmı idam edilmiş, bir kısmı sürgüne gönderilmiş, bir kısmı ise Marksizm'e yönelmiştir.²⁵ Rus Narodnik hareketinin düşünsel anlamda sonunu Marksizm'in 1890'larda toplumda giderek artan etkisi getirmiştir.²⁶ Nitekim ilerleyen süreçte Marksizm, Bolşevik Devrim'in düşünsel temellerinde önemli bir yere sahip olacaktır.

Paul Taggart, Rus Narodnik hareketinin "anayurt" tanımının açıklığına dikkat çekmektedir. Taggart'a göre, diğer popülist hareketlerde öne çıkan unsur popülistlerin temsil ettikleri halkın içinden çıkmasıdır. Ancak Rus Narodnik hareketi intelijansiyanın halka yönelmesiyle filizlenmiştir. Popülizmin halkın dışında örgütlenmesi ise Rus Narodnik hareketi içerisinde "anayurt" tanımının açıklığına işaret etmektedir. Diğer popülist hareketlerde anayurt tanımı örtük kalırken Rus

²² Wortman, *The Crisis of Russian Populism*, s. 189.

²³ Fedotov, "The Religious Sources of Russian Populism", s. 29.

²⁴ Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, ss. 52-55.

²⁵ Berlin, *Russian Thinkers*, s. 233.

²⁶ Fedotov, "The Religious Sources of Russian Populism", s. 37.

Narodnik hareketinde açık bir yapıda kendisine yer bulmuştur.²⁷ Sonuç olarak Rus Narodnik hareketinin unsurları Rus kültürü içerisinde önemli bir konuma sahip olarak 20. yüzyıla taşınmış ve Sosyalist Devrimci Parti'nin muhtelif ilke ve politikalarında kendisini göstermiştir.²⁸

Popülizmin geniş bir kitle ile bir tür halk hareketi niteliği kazanması Rus Çarlığı ile kısmen paralel bir şekilde Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde görülmüştür. Güney ve Kuzey arasındaki ekonomik çatışmanın şiddetlendirdiği Amerikan İç Savaşı (1861-1865)'nin sonuçlarından biri de Amerikan popülist geleneğinin temellerinin atılmasıdır. Bu anlamda İç Savaş öncesinde Güney'in tarıma dayalı ekonomisinin temelini kölelik oluştururken; Kuzey, gelişmiş bir ekonomik ve siyasal yapıya sahipti. Bu iki ayrı ekonomik görünümün yol açtığı savaş köleliğinin kaldırılması ile sona erdiyse de savaştan sonraki dönemde Güney'in ekonomisi yeniden gerileyerek çiftçiyi olumsuz etkilemeye başlamıştı. Bu rahatsızlık kısa süre içerisinde Amerikan popülizminin radikal bir görünümde örgütlü yapıya evrilmesiyle kendisini gösterecektir.²⁹ İç savaş sonrası dönemde demiryolu şirketleri ile küçük ölçekli üretim yapan çiftçiler arasında ekonomik anlaşmazlıklar baş göstermiştir. Demiryolu şirketlerinin çiftçilere tedarik ettiği vagonlarda fiyat artışına giderek büyük tedarikçilere yönelmesi çiftçileri zor durumda bırakmıştır.³⁰ Nitekim çiftçilerin çoğu için nakliye masrafları üretilen ürün fiyatının yarısına karşılık geldiği için demiryolu şirketleriyle bankalara olan borçları artmıştır.³¹ Çiftçilerin biriken rahatsızlığı 1870'lerin tekel karşıtı iki hareketinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bunlar "Grangers" ve "Greenbackers" hareketleridir.

Grangers hareketinin hedefi üreticiyi "tekelci tiranlıktan" kurtarmaktı.³² Bir milyonun üzerinde üyesi olan hareket ayrıca muhtelif çiftçi kulüplerini de bünyesinde barındırıyordu. Hareket; büyük ölçekli sanayicilerin rekabetçi meydan okumasına karşılık veremeyen küçük ölçekli burjuvazi, zanaatkârlar ve iş adamlarından destek görmüştür. Greenbackers hareketi de benzer şekilde demiryolu şirketlerinin uyguladığı fiyat tekeline karşı ortaya çıkmıştır. Greenbackers hareketi, hükümetin bankalara yasal

²⁷ Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, ss. 56-57.

²⁸ Scatlan, "Populism As a Philosophical Movement in Nineteenth-Century Russia: The Thought of P. L. Lavrov and N. K. Mikhajlovskij", s. 220.

²⁹ Thomas Frank, *The People, No: A Brief History of Anti- Populism*, Metropolitan Books, New York 2020, ss. 19-23.

³⁰ Margaret Canovan, *Populism*, Harcourt Publisher, New York and London 1981, s. 22.

³¹ V. Khoros, *Populism: Its Past, Present and Future*, Progress Publisher, Moskow 1984, s. 236.

³² Canovan, *Populism*, s. 27.

ihale notları verme yetkisini kaldırarak çiftçilerin borçlarını geri ödemelerine yardımcı olmak için sınırsız miktarda dolar basımını üstlenmesi gerektiğini savunmuştur. Hareket, dolaşımdaki para miktarının artmasının hayat pahalılığını azaltacağını düşünen işçiler tarafından da destek görmüştür.³³ Greenbackers hareketi, parti olarak örgütlenerek 1876-1884 arasında faaliyetlerini sürdürmüştür.³⁴ Grangers ve Greenbackers hareketlerinin tekel karşıtı örgütlenmesi ilerleyen süreçte Amerikan popülist geleneğinin öncü partisi olan Halk Partisi -ya da Populist Parti- (People's Party)'nin kuruluşuna ortam hazırlayacaktır.

1877'de Texas Pleasant Valley'de bir araya gelen çiftçi temsilcileri "haksız kredi sisteminin kaldırılması" için girişimde bulunarak Güven Şövalyeleri (Knight of Reliance) adlı bir örgüt kurdular. Güney ve Kuzey eyaletlerinden destekçi toplayan bu örgüt kısa süre içerisinde bir tür Çiftçi İttifakı (Farmers Aliance)'nin ortaya çıkmasını sağladı. İttifak, küçük ölçekli üretim yapan çiftçilerin yanı sıra büyük ölçekli üretim yapan çiftçileri de içeriyordu. Çiftçi İttifakı'nın içerisinde ekonomik mücadeleye ağırlık verilmesini isteyen üyeler ile siyasi hedeflerin gerçekleştirilmesini isteyen üyeler arasında görüş farklılıkları dikkat çekiyordu. İttifak içerisindeki uzlaşma ihtiyacı Aralık 1890'da Yüksek Konsey Toplantısı'nın yapılmasıyla sonuçlandı.³⁵ Bu toplantıda Amerikan Popülist Hareketi'nin sembolü haline gelecek olan Halk Partisi'nin kurulması kararlaştırıldı.

Birçok araştırmada "popülist" teriminin 1890'a kadar İngilizce sözlüklerde görülmediği zikredilmiştir.³⁶ "People's Party" adıyla kurulan Amerikan Halk Partisi'nin tıpkı Cumhuriyetçi Parti ve Demokrat Parti gibi partilileri kapsayacak bir sıfat ile anılmasına dair tartışmalar gerçekleştirilmiştir.³⁷ Bu tartışmalardan birinde kendisini "popülist" olarak tanımladığını dile getiren David Overmyer'in parti için "popülist" sıfatının kullanılması önerisi benimsenmiş ve izleyen yıllarda Amerikan basınında popülizm teriminden bahsedilmeye başlanmıştır. 1892'de T.C.Jory'nın "Popülizm Nedir" başlıklı eserinde ilk defa popülizm terimi üzerinde durulmuştur.³⁸

³³ Khoros, *Populism: Its Past, Present and Future*, Progress Publisher, s. 237.

³⁴ Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, s. 31.

³⁵ Khoros, *Populism: Its Past, Present and Future*, Progress Publisher, ss. 237-238.

³⁶ Geogre B. Tindall, "Populis: A Semantic Identity Crisis", *The Virginia Quarterly Review*, Vol. 48, No. 4, 1972, s. 507.

³⁷ Anton Jäger, "Brief History of American Populism", *The Populism Interviews: A Dialogue with Leading Experts*, ed. Luca Manucci, Routledge, London and New York 2023, s. 20.

³⁸ Juan Francisco Fuentes, *Populism: The Timeline of a Concept*, *Contributions to the History of Concepts*, Vol. 15, No 1, 2020, s. 53.

Çalışmanın konusunu Halk Partisi'nin 1892'de toplanan ulusal kongrede kabul edilen ilkeler oluşturmuştur. Bu tarihten sonra Amerikan Halk Partisi, Popülist Parti olarak anılmaya başlanmıştır.

Halk Partisi, iç savaş sonrası dönemde demiryolu şirketleri ve bankalara karşı öfke duyan çiftçilerin örgütlü bir karakter kazanan tekel karşıtı duruşlarının bir sonucu olarak kurulmuştur.³⁹ Partinin itici kitlesini Granger ve Greenback hareketi üyelerinin yanı sıra Çiftçi İttifakı üyeleri oluşturuyordu.⁴⁰ 1892 başkanlık seçimlerinde partinin adayı General James B. Weaver bir milyonun üzerinde oy oranına ulaşmasına rağmen seçimi Demokrat Parti adayı Grover Cleveland kazanmıştır.⁴¹ Öte yandan Halk Partisi'nin yoksullar lehine tedbirler alması bazı burjuva çevrelerinden tepki çekmiştir. Cumhuriyetçi Parti ve Demokrat Parti bölgesel olarak Halk Partisi'ne karşı birlikte hareket ederek partinin etkinliğini azaltma uğraşında olmuştur.⁴² Nitekim Halk Partisi'nin eski Demokrat ve Cumhuriyetçi siyasetçilerin yanı sıra farklı bölgelerin çiftçilerinden oluşan yapısı parti içi görüş ayrılıklarını 1892 seçimleri sonrasında ortaya çıkarmıştır.⁴³ Parti, iç sorunlar ve siyasi zorluklar nedeniyle siyasal etkinliğini kaybetmeye başlamıştır.⁴⁴ 1896 başkanlık seçimlerine katılan partinin oy oranı giderek düşmüş ve Halk Partisi'nin desteklediği William Jennings Bryan, Cumhuriyetçi Parti adayı William McKinley'e ciddi bir oy kaptırmıştır.⁴⁵

Amerikan Popülist Hareketi'nin derin ideolojik kökleri bulunmuyordu. Diğer popülist hareketlerin aksine ABD'de bir köylü sınıfı oluşmamıştır. Benzer şekilde toplumda yerleşik karaktere sahip bir aristokrasi ve seçkin sınıf da bulunmuyordu. Amerikan Popülist hareketi öncesi ülkede güçlü bir radikal işçi geleneği de ortaya çıkmamıştır. Bir anlamda ABD'de köylülüğe karşılık gelen yapı çiftçilerden oluşan, iç ve dış rekabetçi kapitalist pazara dâhil olan üreticilerden oluşuyordu. Amerikan popülizmi kırsal yaşam koşullarının etkisiyle şekillenmiş ve kısa sürede radikal bir kitle hareketi olarak karakter kazanmıştır.⁴⁶

³⁹ Canovan, *Populism*, s. 27.

⁴⁰ Michael Kazin, *The Populist Persuasion: An American History*, Cornell University Press, Revised Edition, Ithaca and London 2017, s. 28.

⁴¹ Canovan, *Populism*, s. 38.

⁴² Khoros, *Populism: Its Past, Present and Future*, s. 239.

⁴³ Canovan, *Populism*, s. 39.

⁴⁴ Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, ss. 35-36.

⁴⁵ Khoros, *Populism: Its Past, Present and Future*, s. 242.

⁴⁶ Richard Hofstadter, "North America", *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, eds. Ghita Ionescu and Ernest Gellner, The Garden City Press, Letchwort 1969, ss. 9-11.

Canovan'a göre, ABD ve Rus Çarlığı'nda ortaya çıkan hareketler tarihsel bir rastlantıdan ibarettir. Ancak her iki harekette "halk" unsurunun öne çıkması ve kırsal kesime yönelmesi dikkate değer bir benzerlik olarak öne çıkmaktadır.⁴⁷ Popülizm hakkında fikir sahibi olmadan ABD siyasetini anlamamanın zorluğuna dikkat çeken Taggart, ABD'deki popülist hareket hakkında fikir sahibi olmadan da popülizmi anlamının imkânsız olduğunu vurgulamaktadır. Taggart'a göre ABD'de 1880'ler ve 1890'larda etkisini gösteren popülist hareket, ABD siyasetinin derinlerinde yer alan popülist motiflere vücut vermiştir. Sonuç olarak Amerikan Popülist hareketi, Rus Narodnik hareketinin aksine entelektüel bir rahatsızlığın dışı vurumu olarak ortaya çıkmamıştır. Bir anlamda Amerikan popülizmi kırsalda var olan rahatsızlıkların giderek örgütlü bir karakter kazanması ile aşağıdan yukarıya gelişen, radikal, devrimci olmayan bir hareket olarak tezahür etmiştir.⁴⁸

Popülizmin birinci dalgası olarak kabul edilen Rus ve Amerikan popülist hareketlerini I. Dünya Savaşı sonrası dönemde Latin Amerika'da filizlenen popülist hareketler izlemiştir. Bu anlamda I. Dünya Savaşı'nın tüm dünyayı etkileyen şartlarına 1929 Ekonomik Krizi'nin eklenmesi Latin Amerika ülkelerinde sosyo-ekonomik eşitsizliğe öfke duyan kitleleri popülist liderlerin etrafında toplanmaya itmiştir. Arjantin ve Brezilya gibi çok sayıda ülkede popülizm kitleleri harekete geçirerek popülist liderlerin iktidara gelmesinde önemli bir etkide bulunmuştur. Brezilya'da Getulio Vargas'ın iktidar dönemi Latin Amerika'da popülist geleneğin ortaya çıkışının bir işareti olmuştur. 1930'da bir devrimle iktidara gelen Vargas, toplumda kendilerini dışlanmış hissedenden kitlelerin rahatsızlıklarını söylemine katarak reform vaatlerinde bulunmuş ve yönetime geldiğinde iktidarını kişiselleştirerek diktatör bir idare kurmuştu.⁴⁹ Vargas'ın diktatörlük yönetimi 1945'te gerçekleştirilen bir darbe ile sona ermiştir.⁵⁰ Ancak Vargas, 1950 seçimlerinde yeniden demokratik bir söyleme yönelerek iktidara gelmiştir.⁵¹ Vargas'ın ikinci iktidar döneminde popülist siyaseti iç ve dış şartların etkisiyle sekteye uğramıştır. Keza Vargas, 1954'te bir darbe ile yeniden görevden uzaklaştırılmıştır.⁵²

⁴⁷ Canovan, *Populism*, s. 100.

⁴⁸ Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, ss. 25-26.

⁴⁹ Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, ss. 60-61.

⁵⁰ Daryle Williams, *Culture Wars in Brazil: The First Vargas Regime 1939-1945*, Duke University Press, Durham and London 2001, s. 10.

⁵¹ Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, ss. 60-61.

⁵² Williams, *Culture Wars in Brazil: The First Vargas Regime 1939- 1945*, ss. 11-12.

Arjantin'in 1940'lardaki ekonomik sorunları ve dış politikada ABD ile olan gergin ilişkileri ülkede popülizmin ortaya çıkışının itici gücünü oluşturmuştur.⁵³ Arjantin'deki sorunlar 1943'de aralarında Juan Domingo Peron'un da olduğu bir grup subayın darbe ile iktidarı ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır.⁵⁴ Peron'un sırasıyla Çalışma ve Sosyal Güvenlik ve Savaş Bakanı olarak görev yaptığı dönemde halk ile kurduğu ilişki halk nazarında popülaritesini artırmıştır.⁵⁵ Bilhassa Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı olarak görev yaptığı dönemde sosyal güvenlik ve işçi sendikalaşmasına verdiği destek "halkın savunucusu" olarak anılmasına yol açmıştır.⁵⁶ Keza Peron, halk desteğini arkasına alarak 1946'da iktidara gelmiştir. Peron'un halk desteğini kısa süre içerisinde arkasına alması kendisini bir tür "kültür ikonu" olarak Latin Amerika popülist hareketleri ile özdeşleştiren bir süreci başlatmıştır. Peron, iktidara geldikten kısa bir süre sonra demokratik kurumları kuşatan bir siyaset anlayışına yönelmiştir. Bu anlayışın en somut örneği iktidarının ilk döneminde anayasa değişikliğinin yanı sıra yasama çoğunluğuna sahip olarak yargı organında kendisine destek olmayan yargıçları görevden uzaklaştırması olmuştur.⁵⁷

Peron'un siyaset anlayışı kapitalizm ve komünizme karşı üçüncü bir yol olarak "Peronizm" adıyla anılan bir tür doktrin haline gelerek Arjantin siyasetinde günümüze kadar olan dönemde etkisini sürdürecektir olan bir geleneği başlatmıştır.⁵⁸ Peron'un devlet başkanı olduğu dönemde Peronizm bir dünya görüşü olarak karakterize edilmiş ve liderliğini yaptığı Adalet Partisi (Partido Justicialista)'nin siyasi temellerini oluşturmuştur. Lidere mutlak sadakatin öne çıktığı Peronizm'de vatanseverlik her şeyden üstün tutulmuştur. Peronizm, dine önem veren milliyetçi bir anlayışla zengin bir ülke tasavvurunu merkezine almıştır.⁵⁹ Peronizm'de halk desteği, reform söylemleri, karizmatik liderlik ve otoriterlik öne çıkan popülist unsurlar olmuştur. Peronizm'in savaş sonrası dönemde ABD'nin etkinliğiyle şekillenen liberal-

⁵³ Arjantin'de 1940'larda meydana gelen siyasi değişimin tarihsel arka planı için bkz. Gino Germani, *Authoritarianism, Fascism, and National Populism*, Transaction Books, New Brunswick and New Jersey 1978, ss. 125-152.

⁵⁴ Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, s. 62.

⁵⁵ Alexander Craig, "Peron and Peronism: personalism personified", *International Journal*, Vol. 31, No. 4, Autumn 1976, ss. 703-714.

⁵⁶ Kerry R. Bolton, *Peron and Peronism: The Life and Thoughts of Juan Domingo Peron*, Black House Publishing, London 2014, s. 6.

⁵⁷ Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, ss. 62-65.

⁵⁸ Federico M. Rossi, "Peronism", *In The Wiley- Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*, eds. David Snow, Donatella della Porta, Bert Klandermans and Doug McAdam, Blackwell Publishing, Oxford 2013, ss. 925-928.

⁵⁹ Jill Hedges, *Juan Peron: The Life of the People's Colonel*, Bloomsbury Publishing, London and New York 2021, s. 140.

demokratik uzlaşa ortamına karşı ortaya çıktığını ifade eden Federico Finchelstein, Peronizm'in tarihsel süreç içerisinde popülizmin "tüm biçimlerini" içinde barındırdığını vurgular. Finchelstein'e göre Peronizm, modern anlamda ortaya çıkan ilk popülist iktidar biçimidir.⁶⁰ Bu haliyle, Juan Peron sonrası dönemde Peronist geleneğin takipçileri tarafından sürdürülmüş ve günümüze kadar olan dönemde Arjantin siyasetinde kendisine yer bulabilmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde liberal-demokratik temellere dayanan uluslararası statüko aynı zamanda refah devleti, sosyal demokrasi, karma ekonomi ve Keynesyenizm'e bağlılığı da içerisinde barındırıyordu.⁶¹ Bu bağlılık 1970 ve 1980'lerde Batı Avrupa ülkelerinde yaşanan bir dizi siyasal, ekonomik ve toplumsal değişimlerin sonucunda sorgulanmaya başlanmıştır. Bu sorgulamanın temelinde Batı Avrupa ülkelerinde sosyal ve siyasi kurumlara duyulan güvensizlik ve siyaset kurumundan kaynaklanan sorunlar yer almaktadır. Bu sorunlar birçok Batı Avrupa ülkesinde yerleşik kurumlara karşı giderek artan bir muhalefetin yükselmesiyle sonuçlanmıştır. Çevre hareketlerinden, nükleer enerji karşıtlığına, kadın ve azınlık haklarından yüksek maliyetli teknoloji projelerine kadar geniş bir alana yayılan muhalefet en kaba ifade ile "Yeni Toplumsal Hareketler" olarak anılmaya başlamıştır.⁶² Yeni Toplumsal Hareketler'in etkisinin artmasıyla birlikte Batı Avrupa'da hâkim siyasal kültürün karşısında konumlanan, sol ideolojiye yakın yeni siyasi partiler filizlenmeye başlamıştır. Batı Avrupa'da yeni partilerin yükselişiyle paralel olarak milliyetçilik, göç, bölgecilik gibi söylemlerle aşırı sağ partiler kitlelerini artırmıştır. Aşırı sağ partilerin yükselişi popülizm için yeni bir dönemi getirmiştir. Bir anlamda Batı Avrupa'da savaş sonrası dönemde başlayan statüko karşıtı hareketler "yeni popülizm" in doğuşuna ortam hazırlamıştır.⁶³

Daniele Albertazzi ve Duncan McDonnell'a göre Batı Avrupa'da popülizmin yükselişinin arka planında geleneksel partilerin; ekonomik ve kültürel küreselleşme, Avrupa entegrasyonunun hızı ve yönü, göç ve güvenlik ile sınıf siyasetinin elit yolsuzluklara maruz kalması gibi bir dizi olguya yeterince karşılık verememesi yatmaktadır. Bu rahatsızlıklar seçmen davranışlarını etkileyerek popülist siyasete

⁶⁰ Federico Finchelstein, *Faşizmden Popülizme*, çev. Ali Karatay, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2021, s. 145.

⁶¹ Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, ss. 73-74.

⁶² Hans-Georg Betz, *Radical Right- Wing Populism in Western Europe*, Macmillan, Basingstoke 1994, ss. 1-2.

⁶³ Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, ss. 73-76.

ortam hazırlamış ve 1990’larda Fransa, Danimarka, İtalya gibi birçok ülkede etkisini göstermiştir.⁶⁴

Avrupa’da yeni popülizm, siyasi yelpazenin sağında yer alan partilerce temsil edilmektedir. Bu partiler yerleşik sosyo-kültürel ve sosyo-politik sistemi reddederek sistem karşıtı bir anlayışla karakterize edilir.⁶⁵ Bu partilerin en belirgin özelliği sistem karşıtı bir söylem yürütmelerine rağmen kendilerini “ana akım” içerisinde konumlandırmalarıdır. Ayrıca yeni popülist partilerin söylemlerinde “halk” ve dışlanan kitlelerin öfkesi önemli bir yer tutar. Yeni popülist partiler kendilerini “savaşın sonu”, “komünizmin çöküşü”, “refah krizi” gibi birçok konu ile ilişkilendirir.⁶⁶

19. yüzyılın ikinci yarısında Rus entelektüellerinin sosyalist dürtülerle köylü kitleleri harekete geçirme uğraşının bir sonucu olarak ortaya çıkan Rus Narodnik hareketi ile tekel karşıtı direnişin giderek örgütlü bir karakter kazanması sonucu ortaya çıkan Amerikan Popülist hareketi öncü popülist hareketler olarak “tarımsal popülizmin” bir örneğini teşkil etmiştir. 1930 sonrası dönemde ülkelerindeki sosyo-ekonomik eşitsizlikten rahatsız olan kitlelerin öfkesi Latin Amerika’da Vargas ve Peron gibi liderlerin öncülüğünde “klasik popülizmin” ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Popülizm, 1970 sonrası dönemde Batı Avrupa ülkelerinde savaş sonrası dönemin koşullarının kitleler nazarında sorgulanmaya başlaması ile birlikte “yeni popülizm” (neopopülizm) olarak aşırı sağ partilerin etkinliğinde yeniden sahneye çıkmıştır. Popülizm, günümüzde birçok ülkede sağ ve sol partilere ilham kaynağı olarak oldukça farklı görünümlemlerle etkisini sürdürmeye devam etmektedir.

2.2. Popülizmi Tanımlamak: Popülizm Üzerine Farklı Yaklaşımlar

Sosyal bilimler disiplini içerisinde oldukça geniş bir tartışma alanına sahip olan popülizm; kelime kökeni olarak Latince “insan topluluğu”, “insanlar” ve “ulus” anlamlarına karşılık gelen “populus”tan türemiştir.⁶⁷ 2017 yılında popülizmi yılın kelimesi olarak ilan eden Cambridge Dictionary popülizmi, “*Sıradan insanların desteğini onlara istediklerini vererek elde etmeyi amaçlayan politik fikirler ve*

⁶⁴ Daniele Albertazzi and Duncan McDonnell, “Introduction: The Sceptre and the Spectre”, *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*, eds. Daniele Albertazzi and Duncan McDonnell, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2008, ss. 1-2.

⁶⁵ Betz, *Radical Right- Wing Populism in Western Europe*, s. 4.

⁶⁶ Paul Taggart, “New populist parties in Western Europe”, *West European Politics*, Vol.18, No.1, 2007, ss. 36-38.

⁶⁷ P. G. Glare, vd. (eds), *Oxford Latin Dictionary*, Clarendon Press, Oxford 1968, ss. 1404-1405.

faaliyetler.” olarak tanımlamıştır.⁶⁸ TDK sözlüğünde ise popülizm, “*Politik durumu dramatize ederek halkın ilgisini uyandırmak amacıyla yapılan politika.*” olarak tanımlanmaktadır.⁶⁹ Tarihsel süreç içerisinde muhtelif coğrafyalarda farklı dinamiklerle ortaya çıkan popülizm, günümüzde hem siyasi hareketleri hem de belirli bir siyasi düşünce geleneğini tanımlamak için sıklıkla başvurulan bir kavram haline gelmiştir.⁷⁰ Ortaya çıkış sürecinden itibaren sosyal bilimler disiplini içerisinde giderek önemi artan popülizm ilk defa Mayıs 1967’de “London School of Economics” tarafından düzenlenen “To Define Populism” (Popülizmi Tanımlamak) adlı konferansta ele alınmıştır. Dünyanın birçok üniversitesinden konuya ilgi duyan bilim insanlarının katıldığı kongrede popülizmin muhtelif türleri üzerinde durulmuş ve kavramsal tanımlama girişiminde bulunulmuştur.⁷¹ Kongrede popülizme tek bir tanım vermenin zorluğu üzerinde duran Sosyolog Angus Stewart, bu durumun arkasında popülizmin doğası gereği şekilsiz bir yapıda olmasını göstermiştir.⁷² Kongre sonunda yayınlanan “Populism: Its Meanings and National Characteristics” (Popülizm: Anlamları ve Ulusal Özellikleri) adlı kitap bu tarihe kadar popülizme yönelik yayınlanmış en kapsamlı çalışma olmuştur. Kitapta popülizmin kökeni, ideoloji ve siyasal hareketlerle ilişkisi üzerinde durulmuş ve Latin Amerika, Kuzey Amerika, Rusya ve Doğu Avrupa’daki popülist hareketler ele alınmıştır.⁷³ Konferansta George Hall tarafından önerilen popülizm tanımı öne çıkmıştır. Hall’ın popülizm tanımı şu şekildedir:⁷⁴

Popülist hareketler; hızlı ekonomik, sosyal, kültürel ya da politik değişimlerin tepkilerine karşı mevcut iktidar yapısına yabancılaşmış, genellikle aydınların tepkisinden kaynaklanan bir bütün olarak halkın yararına iktidarı hedefleyen hareketlerdir. Bu hareketler, erdem zengini olarak kabul edilen insanlardan kaynaklanan daha basit ve geleneksel biçimlere ve değerlere geri dönüş ya da bunların uyarlanması inancıyla karakterize edilir.

⁶⁸ University of Cambridge, “Populism revealed as 2017 Word of the year by Cambridge University Press” //www.cam.ac.uk/news/populism-revealed-as-2017-word-of-the-year-by-cambridge-university-press, (29.09.2021).

⁶⁹ Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK), “Popülizm”, <https://sozluk.gov.tr/>, (27.08.2024).

⁷⁰ Andrew Heywood, *Political Ideologies: An Introduction*, Palgrave Macmillan, Six Edition, London 2017, s. 92.

⁷¹ Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, s. 15.

⁷² Angus Stewart, “The Social Roots”, *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, eds. Ghita Ionescu and Ernest Gellner, The Garden City Press, Letchwort 1969, s. 180.

⁷³ Bkz. Ghita Ionescu and Ernest Gellner (eds.), *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, The Garden City Press, Letchwort 1969.

⁷⁴ Issiah Berlin, Richard Hofstadter vd., “To Define Populism”, *Government and Opposition*, Vol. 3, No. 2, London 1968, s. 179.

Konferans sırasında popülizmi tanımlamaya yönelik gerçekleştirilen tartışmalar kavrama yönelik farklı bakış açılarını literatüre kazandırsa da popülizme yönelik her dönem için geçerli bir tanım ortaya konulamamıştır.⁷⁵ Bu durum muhtelif popülizm tanımlarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Ortaya çıkan tanım farklılıkları popülizmin ortaya çıkış sürecinden itibaren oldukça dinamik bir görünümle muhtelif coğrafyalarda tezahür etmesinin bir sonucudur.⁷⁶ Muhtelif coğrafyaların farklı popülizm görünümleri konuya eğilen araştırmacıları popülizmin ortaya çıktığı ülkelerdeki şartları dikkate alarak tanım geliştirmelerini sağlamıştır.⁷⁷ Bu doğrultuda ortaya konulan popülizm yaklaşımları –tanımları- kabaca bir ifade ile beş ayrı kategoride ele alınabilir. Bunlar, popülizmin temeline tepki olgusunu koyan “hareket” yaklaşımı; popülizmin mevcut durumda meydana gelen bir değişim sonucunda ortaya çıktığından hareket eden “siyasal tarz ” yaklaşımı; popülizmi siyasi liderliğin bir gereği olan bir tür liderlik stratejisi olarak gören “strateji” yaklaşımı; popülizmin belirli bir ideoloji temeli bulunduğuna vurgu yapan “ideoloji” yaklaşımı ve popülizmin belirli bir söylem etrafında ortaya çıktığından hareket eden “söylem” yaklaşımlarıdır.

Popülizmi “siyasi hareket” olarak ele alan Peter Wiles, popülizmin ideolojik bir görüşünün olmamasından hareketle popülizmi bir “sendrom” olarak görmektedir. Popülizmin muhtelif ideolojilere bir tepki olarak ortaya çıktığını ifade eden Wiles, popülizmi: “*Erdem, basit olağan halkta ve onun kolektif geleneklerinde yaşayan bir inanç ya da hareket.*” olarak tanımlamaktadır. “A Syndrome, Not A Doctrine” (Bir Doktrin Değil Bir Sendrom) adlı çalışmasında popülizmin tarihsel süreç içerisindeki yerini popülist hareketler temelinde ele alan Wiles, popülizmin 24 özelliğine dikkat çekmiştir. Özetle popülizmin ahlaki yönünün ön planda olduğunu vurgulayan Wiles, popülizmde liderliğin önemini vurgulayarak gevşek bir örgütlenmesi olmasına karşın hareket yönünün bulunduğunu ifade etmiştir. Wiles’e göre popülizm düzen ve elit karşıtıdır ve zayıf bir ideolojik alt yapısı vardır. Sosyo-ekonomik eşitsizliğe karşıdır. Ayrıca geleneksel olarak dinsel bir karaktere sahiptir. Nostaljikdir, bilim ve teknoloji ile arası iyi değildir ve çeşitli ekonomi politikaları ile iş birliğine açıktır.⁷⁸ Torcuato Di

⁷⁵ Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, s. 15.

⁷⁶ Cas Mudde and Cristobal Rovira Kaltwasser, “Populism and (liberal) democracy: a framework for analysis”, *Populism in Europe and the Americas: Thread or Corrective for Democracy?*, eds. Cas Mudde and Cristobal Rovira Kaltwasser, Cambridge University Press, Cambridge 2012, s. 3.

⁷⁷ Robert R. Barr, “Populist, Outsiders and Anti Establishment”, *Party Politics*, Vol. 15, No. 1, 2009, ss. 29-30.

⁷⁸ Peter Wiles, “A Syndrome, Not A Doctrine”, *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, eds. Ghita Ionescu and Ernest Gellner, The Garden City Press, Letchworth 1969, ss. 166-171.

Tella da popülizmi “siyasi hareket” olarak görmektedir. Latin Amerika popülist hareketlerini analiz eden Di Tella, buradaki popülist hareketleri Avrupa’daki popülist hareketlerle karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Di Tella’ya göre popülizmi ortaya çıkaran süreç orta düzey seçkinler arasında statüko karşıtı bir hareketlenmenin ortaya çıkmasıyla başlar ve artan beklentiler yurttaş kitlelerini harekete geçirir. Nihayetinde koşullar, seçkinler ve yurttaş kitleleri arasında ortak bir isteklilik yarattığında popülizm ortaya çıkar. Bu bağlamda Di Tella’nın, popülizm tanımı şu şekildedir: *“Harekete geçen ancak özerk biçimde örgütlenmiş olmayan bir halk kesimine dayanan, toplumun orta ve üst katmanlarında kökleri bulunan bir seçkin kesim tarafından yönetilen ve lider ile takipçileri arasındaki karizmatik ve kişiselleşmiş bir bağ tarafından bir arada tutulan siyasi bir hareket.”* Di Tella’nın popülizm tanımlamasında modernite vurgusu öne çıkmaktadır. Keza popülizm, toplumların modernite süreçlerinde ulaştıkları gelişim sürecinin bir parçasıdır.⁷⁹ Popülizmi belirgin bir siyasi hareket olarak ele alan yaklaşım daha çok Latin Amerika siyaset araştırmalarında kendisine yer bulmaktadır. Literatürde hareket yaklaşımının öncü çalışması olarak S. Martin Lipset’in “Political Man: The Social Bases of Politics” (Siyasal Adam: Siyasetin Toplumsal Temelleri) adlı eseri zikredilmektedir. Lipset, çalışmasında ekonomik kalkınma ve demokrasi arasındaki ilişkinin boyutlarını nedensellik bağlamında ele alarak; Latin Amerika popülizmi ile Avrupa faşizmi arasındaki farklılıkları ortaya koymuştur.⁸⁰

Popülizmi “siyasal tarz” olarak ele alan yaklaşımın çıkış noktasında popülizmin muhtelif ideolojilere eklemlenebilen yapısı yer almaktadır. Siyasal tarz terimi literatürde genellikle “söylem” ya da “retorik” ile eş anlamlı olarak kullanıldığı için günümüzde popülizm kavramsallaştırmasında diğer dört popülizm yaklaşımının içerisinde yeterince zikredilmemektedir.⁸¹ Popülizmi siyasal tarz olarak ele alan çalışmalar yeni değildir. Margaret Canovan’ın bazı çalışmalarında popülist aktörlerin siyasal iletişim süreçlerini anlamak için bu kavramı kullandığı görülmektedir.⁸² Canovan’a göre popülizm, *“Özden ziyade bir tarz meselesidir.”* Popülist aktörleri

⁷⁹ Paul Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, ss. 13-14.

⁸⁰ Mudde and Kaltwasser, “Populism and (liberal) democracy: a framework for analysis”, s. 5.

⁸¹ Benjamin Moffitt, *The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*, Stanford University Press, Stanford 2016, ss. 29-30.

⁸² Margaret Canovan, “Trust the People! Populism and Two Faces of Democracy”, *Political Studies*, Vol. 47, No. 1, 1999, ss. 2-16; Margaret Canovan, “People, Politicians and Populism”, *Government and Opposition*, Vol. 19, No. 3, 1984, ss. 312-327.

birbirine bağlayan özellik ise aktörlerin halka hitap etmesinin bir unsuru olan retorik tarzlarıdır.⁸³

Popülizmi siyasal tarz olarak ele alan Pierre-Andre Taguieff; popülizmin genellikle tek bir anlama gelecek şekilde kullanılmasının zorluğuna dikkat çekerek, yalnızca politik bir hareketlilik olarak kavramsallaştırılabileceğini ifade eder. Bu haliyle popülizm politik eylem ve söylemin yalnızca bir boyutunu gösterebilir. Taguieff'e göre popülizm, muhtelif ideolojiler için uygun bir "siyasal tarz"dır.⁸⁴ Öte yandan Benjamin Moffitt, siyasal tarz olarak popülizmin temel özelliklerini ele aldığı "The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation" (Popülizmin Küresel Yükselişi: Performans, Politik Tarz ve Temsil) adlı çalışmasında farklı popülist liderleri siyasal tarz açısından birbirine bağlayan unsurları popülizmin üç temel özelliğinden yola çıkarak analize tabi tutmuştur. Bunlar; "elitlere karşı halka hitap etmek", "kötü tavırlar" ve "kriz, çöküş ya da tehdit"dir. Moffitt çalışmasında; çağdaş popülizmin, performatif, estetik ve ilişkisel unsurlarından hareketle popülizmi kapsamlı bir siyasal tarz olarak ele almıştır.⁸⁵ Murat Belge de popülizmi siyasal tarz olarak kavramsallaştırmaktadır. Belge'ye göre popülizm, "*Siyasi bir ideoloji değil, siyaset yapma tarzıdır.*" Popülizmin siyasal ideolojilerin muhtelif unsurlarını kolaylıkla kapsamına katabilmesi ve eklektik bir yapıyla kendi sınırlarını genişletebilmesinin bir yönünü de popülizmin siyaset yapma tarzını içeren yapısı oluşturmaktadır.⁸⁶

Siyasi liderin konuşmaları, kamusal söylemler, politik metinler gibi araçlar siyasal tarz yaklaşımının analiz merkezini oluşturmaktadır. Yaklaşım daha çok söylemin politik özelliklerine odaklanmaktadır. Bir bakıma siyasi liderde belirginlik kazanan siyaset yapma biçimi bu yaklaşımın özünü ifade etmektedir. Yaklaşımı merkeze alan çalışmalarda yorumlayıcı metin analizi öne çıkmaktadır.⁸⁷ Popülizmi "strateji" olarak ele alan yaklaşım ağırlıklı olarak Latin Amerika araştırmalarında kendisine yer bulmaktadır. Bu yaklaşım daha çok siyasal iktidarı elde etme stratejisi

⁸³ Canovan, "People, Politicians and Populism", ss. 313-134.

⁸⁴ Pierre-Andre Taguieff, "Political Science Confronts Populism: From a Conceptual Mirage to a Real Problem", *Telos*, No. 103, 1995, s. 9.

⁸⁵ Moffitt, *The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*, s. 29.

⁸⁶ Murat Belge, "*Siz İsterseniz...*" *Popülizm Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, ss. 21-22.

⁸⁷ Noam Gidron and Bart Bonikowski, "Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda", *Weatherhead Center For International Affairs*, Harvard University, No. 13-0004, Cambridge 2013, s. 17.

olarak; karizmatik liderlik, lider ve kitle iletişimi, güçlü parti örgütlenmesi gibi tanımlarla popülizmin strateji yönüne odaklanmaktadır.⁸⁸ Strateji yaklaşımı popülist mobilizasyon süreçlerinde siyasi liderin, halk ile kurduğu doğrudan ilişkinin boyutlarını ele almaktadır.⁸⁹

Popülizmi siyasi strateji olarak ele alan Kurt Weyland, kavramı: “*Bir liderin, çoğunlukla örgütlenmemiş çok sayıda takipçiden gelen, doğrudan, aracısız, kurumsal olmayan desteğe dayalı olarak hükümet gücünü aradığı ya da uyguladığı bir siyasi strateji.*” olarak tanımlar. Weyland’a göre siyasi strateji yöneticilerin siyasi varlıklarını sürdürmek için kullandıkları güç kapasitesi ile karakterize edilir. Çünkü popülizmde lider; bir grup ya da organizasyon değil, bir birey yani bir liderdir. Popülizm liderlerin kitlesel fakat kurumsal olmayan bir desteğe ihtiyaç duydukları zaman ortaya çıkar. Weyland’ın popülizmi strateji olarak ele alan yaklaşımı iktidar süreçlerine odaklanarak siyasi liderin iktidara gelmesi ve iktidarını korumasının yöntem ve araçlarını kapsar.⁹⁰ Noam Gidron ve Bart Bonikowski, siyasal tarz yaklaşımının siyasi stratejinin farklı yönlerine odaklanan üç varyanttan oluştuğunu ifade eder. Bunlar: “seçimler”, “siyasi örgütlenme” ve “seferberlik biçimleri”dir. Strateji yaklaşımının analiz merkezinde ise siyasi partiler, sosyal hareketler, liderlik gibi araçlar yer almaktadır. Ayrıca popülizmi strateji temelli ele alan çalışmalarda öne çıkan araştırma yöntemleri karşılaştırmalı tarihsel analiz ve vaka çalışmaları olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹¹

Popülizmi ideoloji temelli ele alan yaklaşımda popülizmin “ince merkezli” yapısı öne çıkarılmaktadır.⁹² Michael Freedman’ın ince merkezli ideoloji kavramsallaştırması temelinde popülizmin ideoloji ile ilişkisini irdeleyen Canovan da

⁸⁸ Mudde and Kaltwasser, “Populism and (liberal) democracy: a framework for analysis”, s. 9.

⁸⁹ Bart Bonikowski and Noam Gidron, “Multiple Traditions in Populism Research: Toward a Theoretical Synthesis”, *Comparative Politics Newsletter*, Amerikan Political Science Association, Vol. 26, No. 12, 2016, s. 8.

⁹⁰ Kurt Weyland, “Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics”, *Comparative Politics*, Vol. 34, No.1, 2001, ss. 12-18.

⁹¹ Gidron and Bonikowski, “Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda”, s. 10 ve s. 17.

⁹² Popülizmin ince merkezli ideoloji olarak ele alındığı bazı çalışmalar için bkz. Koen Abts and Stefan Rummens, “Populism Versus Democracy”, *Political Studies*, Vol. 55, 2007, ss. 404-424; Margaret Canovan, “Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy”, *Democracies and the Populist Challenge*, eds. Yves Meny and Yves Surel, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2002, ss. 25-44; Mudde and Kaltwasser, “Populism and (liberal) democracy: a framework for analysis”; Ayrıca bkz. Michael Freedman, *Ideologies and Political Theory: a Conceptual Approach*, Clarendon Press, Oxford 1996.

popülizmin “ince merkezli” yapısına vurgu yapar.⁹³ Popülizmin ince merkezli olarak kavramsallaştırılmasının temelinde, muhtelif ideolojilere kolaylıkla eklenilebilmesi ve farklı görünümelerde tezahür edebilen yapısı yer almaktadır. Popülizmi ince merkezli ideoloji olarak ele alan Cas Mudde, popülizmin temel kavramının halk olduğunu ve seçkin kavramının kimliğini halktan aldığını ifade eder. Mudde’ye göre popülizmin muhtelif ideolojilere kolaylıkla eklenilebilmesinin bir yönünü de bu durum oluşturur. Mudde popülizmi, “*Toplumu yozlaşmış seçkinler ve saf insanlar olarak iki ayrı homojen ve muhalif grup olarak gören, siyasetin halkın genel iradesinin bir ifadesi olması gerektiğini savunan bir ideoloji.*” olarak tanımlar. Mudde, popülizmin bu tanımının karşısında elitizm ve çoğulculuk yer aldığını ifade eder. Buna göre elitizm tekil bir dünya görüşünü paylaşır ve siyasette ahlaksız insanlar yerine ahlaklı seçkinlerin olmasını arzu eder. Çoğulculuk ise hem popülizmin hem de seçkinlerin homojenliğini reddederek toplumu genellikle farklı görüşleri ve istekleri olan heterojen bir grup ya da topluluk olarak görür.⁹⁴

Koen Abts ve Stefan Rummens, popülizmi, toplumdaki gücün yapısıyla ilgili ince merkezli ideoloji olarak ele aldıkları çalışmalarında popülizmin genel olarak “halk”, “demokrasi” ve “egemenlik” kavramlarına odaklandığından hareketle literatürde üzerinde en çok durulan üç unsura dikkat çeker. Birincisi, popülizm halk ve elitler arasında uzlaşıdan uzak bir ilişki etrafında şekillenir. Burada elitler yalnızca kendi çıkarlarını temsil etmekle ve halkın değerlerinden uzaklaşmakla suçlanır. İkincisi, popülizm gücü halka geri vermeye ve halk egemenliğini yeniden kurmaya çalışır. Fakat popülistler, siyasetin halkın genel iradesine doğrudan dayanması gerektiğine inanırlar. Bir anlamda demokrasiyi halkın gücü olarak konumlandırırlar. Üçüncüsü, popülizmde halk homojen bir yapıdadır. Halkı oluşturan bireyler bölünmez bütünün bir parçasıdır. Bu bütünsellik içerisinde halk popülist ideoloji etrafında bir çoğunluğu ortaya çıkarır. Bu homojen yapı içerisinde birey ise ortak bir irade ve çıkara sahip olabilen ve yine bu yapı içerisinde karar alabilen kolektif bir konumdur. Nitekim popülist ideoloji halkın homojen bütünlüğünü kabul etmesine rağmen bu homojen yapının temel kimliği hakkında yorumda bulunmaz.⁹⁵

Danielle Albertazzi ve Duncan McDonnell popülizmi bir ideoloji olarak inceleyerek kavramın özünde iç içe geçmiş dört ana ilkenin bulunduğunu ortaya

⁹³ Canovan, “Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy”, ss. 30-33.

⁹⁴ Cas Mudde, “The Populist Zeitgeist”, *Government and Opposition*, Vol. 39, No. 4, 2004, ss. 543-544.

⁹⁵ Abts and Rummens, “Populism Versus Democracy”, ss. 408-409.

koymuştur. Bunlar: 1. Halk birdir ve doğası gereği iyidir. 2. Halk egemendir. 3. Halkın kültürü ve yaşam biçimi çok değerlidir. 4. Lider ve parti/hareket halkla birdir. Bu bağlamda Albertazzi ve McDonnell'a göre popülizm, “*Erdemli, homojen ve egemen bir halkı, haklarından, değerlerinden, refahlarından, kimliklerinden ve seslerinden yoksun bırakan (ya da bırakmaya çalışan) bir dizi elit ve tehlikeli ‘ötekiler’ ile karşı karşıya getiren bir ideoloji*”dir.⁹⁶ Siyaset ve toplumun doğasına ilişkin düşünceler popülizmi ideoloji temelli ele alan yaklaşımın odak noktasını oluşturmaktadır. İdeolojik yaklaşımın analiz merkezinde ise siyasal partiler ve parti liderleri yer alır. Konuya ilişkin yürütülen araştırmalar siyasal aktörler tarafından yapılan açıklamalarla kapsamını genişletebilmektedir. Dolayısıyla siyasal aktörlerin sınıflandırılmasında kamu bildirileri, parti içi yayınlar gibi araçlar öne çıkmaktadır.⁹⁷

Popülizmi söylem olarak ele alan yaklaşımın temelinde popülizmin farklı zamanlarda muhtelif toplumlarda yine farklı sınıf ve tabakalarda siyasal üslup olarak benimsenmesi yer almaktadır.⁹⁸ Diğer bir ifadeyle söylem yaklaşımı, popülizmin ortaya çıktığı toplumsal yapının şartlarına uygun bir şekilde siyasal bir söylem olarak belirginleştiği/geliştiği sürece odaklanır. “On Populist Reason” (Popülist Akıl Üzerine) adlı çalışmasında Marksist ideoloji temelinde kuramsal popülizm yaklaşımını üç merkezi kategori içerisinde ele alan Ernesto Laclau, popülizmin ortaya çıkış sürecini analitik bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır.⁹⁹ Laclau’nun söylemsel popülizm kuramında öne çıkan unsur “halk” ve “diğerleri” arasındaki karşıtlığa dayanan çatışmadır. Laclau’ya göre halk, belirli bir toplumsal biçim oluşturan siyasal ve ideolojik tahakküm ilişkilerinin kompleksine bağlı olan bir -antagonizma- çelişkidir.¹⁰⁰ Laclau, bu çelişkiyi popülizm kavramsallaştırmasında önemli bir yere koymaktadır. Onun kolektif kimlik olarak kavramsallaştırdığı “halk” oluşumu bu çatışma ile ortaya çıkmaktadır. Laclau, popülizm kuramında yer alan üç merkezi kategorinin birinci halkasına “söylem” adını vermektedir. Buna göre, söylem kategorisi yalnızca metin ve konuşmalardan oluşmaz. Laclau’nun “*nesnelliğin inşasının birincil alanı*” olarak ifade ettiği söylem, toplumun kavramsal olarak belirginleştiği ve popülizm için hazır duruma geldiği kategoriye oluşturmaktadır.

⁹⁶ Albertazzi and McDonnell, “Introduction: The Sceptre and the Spectre”, ss. 3-7.

⁹⁷ Gidron and Bonikowski, “Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda”, s. 17.

⁹⁸ Belge, *Siz İsterseniz...*” *Popülizm Üzerine Yazılar*, s. 119.

⁹⁹ Bkz. Ernesto Laclau, *On Populist Reason*, Verso, London and New York 2005.

¹⁰⁰ Ernesto Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism- Facism- Populism*, New Left Books, London 1977, ss. 165-166.

Laclau'nun kuramsal popülizm yaklaşımının ikinci kategorisini ise “boş gösterenler ve hegemonya” oluşturmaktadır. Laclau'nun boş gösterenler olarak kavramsallaştırdığı olgu en temelde hegemonyanın ön koşuludur. Toplumda ortaya çıkacak bir bozulma bu duruma örnek olarak verilebilir. Bu haliyle boş gösteren, söylem kategorisinde içi doldurularak kavramsallaştırılır. Halkın söylemsel olarak kavranması da boşluğun söylemsel olarak kavranması anlamına gelir. Nitekim boş gösterenin bir anlam olarak ortaya çıkması halkın oluşumu için gereklidir. Bu kategori de Laclau, halkın karşısında bir tür “şeytanileştirme” ile inşa edilen öteki kavramını koyar. Bu haliyle boş gösterenler halk ve ötekilerin ortaya çıktığı bir duruma gelir.¹⁰¹ Hegemonya ise halkın kavramsal olarak ortaya çıktığında, karşıtı olduğu ideoloji karşısında baskın bir karaktere bürünmesi şeklinde kendisini gösterir.¹⁰² Laclau'nun popülizmi söylem olarak ele aldığı kuramının üçüncü merkezi kategorisinde “retorik” yer almaktadır. Laclau'ya göre düz anlamlı bir terimin mecazlı bir anlatımla kullanılması durumunda retorik ortaya çıkar.¹⁰³ Retoriğin ortaya çıkmasıyla birlikte Laclau'nun söylemsel popülizm yaklaşımı da anlamını bulmuş olur. Bu yaklaşımda üç merkezi kategorinin aşamalı bir şekilde ortaya çıkması durumunda popülizm belirgin bir görünüm kazanır.

Mudde ve Kaltwasser çalışmalarında Laclau'nun söylemsel popülizm yaklaşımını soyut olması gerekçesiyle eleştirirler. Laclau'nun popülizm kavramsallaştırmasında popülizmin hem muğlak hem de hırpalanabilir duruma gelmesi bu eleştirinin temelini oluşturur. Kaltwasser ve Mudde'ye göre bu haliyle söylemsel popülizm yaklaşımının ortaya çıkardığı popülizm tanımı faydasının önemli bir kısmını yitirir.¹⁰⁴ Margaret Canovan, “Populism” adlı eserinde Rus Narodnik hareketiyle Amerikan popülist hareketinin benzer yönlerine vurgu yaparak popülizmi yedi ayrı kategoride sınıflandırmıştır. Canovan, sosyal temelli popülist hareketleri “çiftçi radikalizmi” olarak kategorize etmektedir. Bu gruba en somut örnek ABD'de çiftçi hareketi olarak gelişim gösteren tarımsal popülizmdir. Tarımsal sosyalizmi hedefleyen; batılı ekonomik modelleri reddeden hareketler ise “devrimci entelektüel popülizm” kategorisine girmektedir. Bürokratik elitler ve sosyalist idarelere karşı küçük mülkiyeti ve kooperatif geleneğini destekleyen toplumsal özgürlüğün öne çıktığı hareketler de “köylü popülizmi”ni ortaya çıkarmaktadır. İki savaş arası

¹⁰¹ Laclau, *On Populist Reason*, ss. 68-71.

¹⁰² Esin Kıvrak, “Farklı Popülizm Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 39, 2020, s. 83.

¹⁰³ Laclau, *On Populist Reason*, ss. 71-72.

¹⁰⁴ Mudde and Kaltwasser, “Populism and (liberal) democracy: a framework for analysis”, ss. 6-7.

dönemde Avrupa’da filizlenen Yeşiller Hareketi ile Bulgar Ulusal Tarım Birliği’nin eylemleri köylü popülizminin bir örneğidir. Canovan, bu üç kategoriye “tarımsal popülizm” türleri olarak sınıflandırmaktadır. Canovan’ın popülizm sınıflandırmasının dördüncü kategorisini “popülist diktatörlük” oluşturmaktadır. 1973-1974 yılları arasında Arjantin’de devlet başkanlığı yapmış olan Juan Peron, popülist diktatörlüğün öncü isimlerinden biri olmuştur. Canovan popülizmin beşinci kategorisine “popülist demokrasi”yi koymaktadır. İsviçre gibi halkın seçim, referandum, temsilcilerin azli gibi yöntemlerle iktidarı denetlemesinin mümkün olduğu ülkeler bu kategoriye karşılık gelmektedir. Toplumdaki ilerici ve gerici kitleler arasındaki düşmanlığın sömürülmesi ile ortaya çıkan popülizm türü ise “gerici popülizm”dir. Canovan bu kategoriye Amerikalı politikacı George Wallace ve takipçilerini örnek olarak göstermektedir. Popülizmin son kategorisi “politikacıların popülizmi”dir. Bu kategori doğrudan halkın duygu ve düşüncelerini politik söylemine alan ideolojik temeli olmayan koalisyonları kapsamaktadır. Canovan son dört kategoriye ise siyasal popülizm türleri olarak sınıflandırmaktadır.¹⁰⁵

Paul Taggart, “Concept in the Social Sciences Populism” (Sosyal Bilimlerde Popülizm Kavramı) adlı çalışmasında popülizm kavramsallaştırmasını birbirinden bağımsız fakat muhtelif görünümde etkileşime girebilecek altı tema üzerinden ortaya koymaya çalışmıştır. Bunlar: 1- Temsili siyasete düşman olarak popülistler 2- Kendilerini benimsedikleri cemaat içinde idealize edilmiş bir anayurt ile özdeşleştiren popülistler 3- Temel değerlerden yoksun bir ideoloji olarak popülizm 4- Aşırı bir kriz duygusuna verilen güçlü bir tepki olarak popülizm 5- Popülizmin kendi kendini kısıtlamasına neden olan temel çelişkilere sahip olması 6- Popülizm, çevresinin renklerine uyum sağlayan bir bukalemun gibidir. Taggart’a göre popülizm, temsili siyasetin yerleşik değerlerine bir tepki olarak ortaya çıkarak belirli bir kriz karşısında anayurdu yüceltir. Popülizm, değişken bir yapı sergileyerek çevresindeki koşulları benimseme eğilimindedir dolayısıyla evrensel değerlere sahip olmaktan uzaktır. Bu durum popülizmin pratikte dönemsel olarak ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Daha yalın bir ifadeyle Taggart’ın kavramsallaştırmasında popülizm, herhangi bir kriz karşısında anayurdun yüceltilmesiyle çıkar.¹⁰⁶ Popülizmin muhtelif coğrafyalarda farklı dinamiklerle ortaya çıkması oldukça geniş bir kullanım alanı verdiği için genel

¹⁰⁵ Margaret Canovan, *Populism*, Harcourt Publisher, New York and London 1981, s. 13.

¹⁰⁶ Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, ss. 2-5.

bir tanımın yapılması zorlaşmaktadır. Popülizmi tanımlamaya yönelik yaklaşımların çokluğu da geniş kullanım alanı ile ilişkilidir. Dolayısıyla popülizm, Khoros'un deyişiyle aşırı genişlikten muzdarip bir retoriğe sahiptir.¹⁰⁷

2.3. Popülizm-İdeoloji İlişkisi: Popülizm Bir İdeoloji Midir?

İdeoloji, kabaca bir ifade ile Fransızcada “fikir bilimi” anlamına karşılık gelen “idéologie” kavramından türemiştir.¹⁰⁸ TDK ideolojiyi, “*Siyasal veya toplumsal bir öğreti oluşturan, bir hükümetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefi, dini, moral, estetik düşünceler bütünü.*” olarak tanımlamaktadır.¹⁰⁹ İdeoloji kavramı Orta Çağ dünya görüşünün çöküşü karşısında Batı Avrupalı entelektüellerin karşı karşıya kaldıkları sorunlara çözüm arayışlarının sürdüğü bir dönemde Fransız aydınlanmasının bir ürünü olarak ortaya çıkmış¹¹⁰ ve ilk kez yeni bir sosyo-politik düzen arayışı içerisinde olan Fransız ideologlarının öncü isimlerinden biri olan filozof Antoine Destutt de Tracy tarafından 1897’de kullanılmıştır.¹¹¹

Destutt de Tracy, “*Éléments d'idéologie*” (İdeolojinin Unsurları) adlı çalışmasında yeni bir fikir bilimi önerisinde bulunarak ideolojinin diğer tüm bilimlerin temeli olduğunu ileri sürmüştür.¹¹² Doğuştan gelen fikirler kavramını reddeden Tracy, fikirlerin nasıl fiziksel duymalara dayandığını ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre dini ya da metafizik önyargılardan uzak bir şekilde fikirlerin kökenine ilişkin rasyonel bir araştırma adil ve mutlu bir toplumun temeli olacaktır.¹¹³ Bu fikirler doğrultusunda aralarında Destutt de Tracy, Etienne Bonnot de Condillac, Marquis de Condorcet gibi düşünürlerin bulunduğu bir grup ideolog devrim ruhunu sürdürmenin zorluğundan hareketle yeni bilimin ileri sürdüğü esasları halka benimsetme uğraşında olmuşlardır. İdeologlara göre dil eski yanlış kavramlardan arındırıldığında doğru bir akıl yürütme biçimi ortaya çıkacaktır. Bu anlamda adil bir toplum, yeni bilimin esaslarıyla teşkil edilecek olan yeni bilimsel kurumlarla yükselecektir. Erken dönem Fransız

¹⁰⁷ Khoros, *Populism: Its Past, Present and Future*, Progress Publisher, s. 14.

¹⁰⁸ Le Dictionnaire, “*Idéologie*”, <https://www.le-dictionnaire.com/definition/id%C3%A9ologie>, (28.10.2021); Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales, “*idéologie*”, <https://www.cnrtl.fr/definition/ideologie>, (28.10.2021).

¹⁰⁹ Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK), “*İdeoloji*”, <https://sozluk.gov.tr/>, (28.10.2021).

¹¹⁰ David McLellan, *Ideology*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1986, s. 4.

¹¹¹ H. M. Drucker, *The Political Uses of Ideology*, Palgrave Macmillan, London and Basingstoke 1974, s. 3.

¹¹² Brian Wiliam Head, *Ideology and Social Science: Destutt de Tracy and French Liberalism*, Martinus Nijhoff Publisher, Dordrecht 1985, s. 33.

¹¹³ McLellan, *Ideology*, ss. 5-6.

aydınlanmasının etkisinde olan ideologların yeni fikir bilimi temelinde adil toplum tasavvurları halktan beklediği ilgiliyi görememiştir. Nitekim ideologların fikirleri Napolyon Bonapart'ın devrim sonrası düzeni sürdürme arzusuyla çatışmıştır. Bilhassa kilisenin halk üzerindeki etkisi bu durum üzerinde etkili olmuştur.¹¹⁴ İdeologların yeni fikir bilimi serüvenleri kapsamını genişletememiş ve unutulmaya yüz tutmuştur.

İdeoloji siyasette kilit bir kavram olarak ilk defa Karl Marx ve Friedrich Engels'in birlikte kaleme aldıkları "Die Deutsche Ideologie" (Alman İdeolojisi) adlı çalışmada sistematik bir şekilde ele alınmıştır.¹¹⁵ Marx ve Engels; kitapta egemen Alman kültürel ve felsefi biçimine tepki göstermiş, Alman idealist düşüncesinin manevi ve romantik doğasının yanlış kavramlarla körüklendiğini ileri sürmüştür.¹¹⁶ Kitapta ideolojik düşüncüyü şekillendiren sürecin egemen sınıfların çıkarları olduğu temelinde ileri sürülen tezler ilerleyen süreçte "tarihsel materyalizm" olarak anılacak olan bir geleneğin doğuşuna kaynaklık etmiştir. Marx ve Engels, "Alman İdeolojisi" adlı çalışmada ideoloji ve sınıf arasında ilişki kurarak Marksist ideoloji görüşünün en erken tarifini ortaya koymuştur.¹¹⁷

Egemen sınıfın düşünceleri her çağda egemen düşüncedir. Yani toplumun maddi egemen gücü olan sınıf, aynı zamanda egemen fikri güçtür. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, bu sayede aynı zamanda zihinsel üretim araçlarının da üzerinde denetim kurar; böylelikle zihinsel üretim araçlarından yoksun olanların düşüncelerini de genel olarak kendine tabi kılar.

Marks ve Engels'e göre, ideolojik yanılsamalar devlet aracılığıyla yöneticilerin elinde bir araç haline gelerek kontrol ve tahakküm uygulamak için kullanılmıştır. Bu tek taraflı kullanım süreci devletin kendi çıkarlarını öncelediği bir tarih üretiminin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Nitekim bu çıkarların kapsayıcı bir ideoloji aracılığıyla filtrelenmesi devletin evrensel, rasyonel bir geçerliliğe sahip hakikat iddialarınıymış gibi temsil edilmelerine olanak tanımıştır. Ortaya çıkan bu temsil anlayışı yanıltıcı yasalar, kültürel yönlendirme ve sözlü siyasi mitlerle egemen sınıfa yardımcı olmuştur.¹¹⁸ Marksist ideoloji anlayışına göre egemen sınıf tahakküm altına aldığı sınıfı razı etme uğraşı vermektedir.¹¹⁹ Marks ve Engels'e göre tüm ideolojilerde insanlar tıpkı bir

¹¹⁴ Drucker, *The Political Uses of Ideology*, ss. 4-12.

¹¹⁵ Heywood, *Political Ideologies: An Introduction*, s. 5; Drucker, *The Political Uses of Ideology*, s. 14.

¹¹⁶ Michael Freeden, *Ideology: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2003, ss. 5-6.

¹¹⁷ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, çev. Tonguç Ok, Olcay Geridönmez, Evrensel Basım Yayın, 2. Baskı, 2013, s. 52.

¹¹⁸ Freeden, *Ideology: A Very Short Introduction*, s. 6.

¹¹⁹ Heywood, *Political Ideologies: An Introduction*, ss. 5-6.

“camera obscura” gibi baş aşağı biçimde görünür. İdeoloji bir bakıma maddi dünyanın tersine çevrilmiş bir ayna görüntüsü olarak çarpıtılmış ilişkileri içerisinde barındırır.¹²⁰ Daha yalın bir ifadeyle hakların kullanımını mülk sahiplerine veren kapitalizm temel bir ideoloji olarak somut bir görünüş ortaya koymaktadır.¹²¹ Marksist ideoloji anlayışı çarpıtılmış gerçekliğin tüm yanlışlıklarını ortaya çıkararak yerine gerçek bir toplumsal bilincin hâkim olduğu sağlıklı bir toplum kurulması fikrine sistematik bir karakter kazandırmıştır.¹²² Marksizm takipçilerine ideolojinin bu gizli maskesini ortadan kaldırmak gibi tarihsel bir sorumluluk yükleyerek günümüze kadar olan dönemde üzerinde en çok tartışılan “ideoloji” kavramsallaştırmasına hayat vermiştir. Sonuç olarak Tracy’nin ideoloji kavramsallaştırmasında öne çıkan “olumlu” tavır Marksizm’de yerini “olumsuz” bir ideoloji kavramsallaştırmasına bırakmıştır.

Antonio Gramsci, “Lettere dal Carcere” (Hapishane Defterleri) adlı çalışması ile ideoloji kavramına yeni bir anlayış getirerek Marksist teoriye katkıda bulunmuştur.¹²³ Gramsci çalışmasında hegemonya, organik aydın, mevzi savaşı, tarihsel blok gibi çok sayıda kavramdan hareketle sınıf çatışması temelinde ideoloji ve kültürün örgütlenme ve yayılma süreçlerini incelemiştir.¹²⁴ Gramsci bilhassa klasik Marksist anlayıştan farklı olarak “hegemonya” -Klasik Marksist teoride egemenlik- kavramını yeniden kavramsallaştırmasıyla dikkat çekmiştir. Gramsci’ye göre hegemonya sadece egemen sınıf olan burjuvazi tarafından değil çeşitli kültürel araçlarla da uygulanabilirdi.¹²⁵ Bu noktada sivil toplum kavramsallaştırması öne çıkmaktadır. Gramsci, sivil toplumu sınıflar arası çatışmasının sürdüğü bir savaş alanı olarak görmektedir. Bir anlamda sivil toplum, hegemonyayı hayata geçirerek yapı-üst yapı arasındaki ilişkiye karakterini vermektedir.¹²⁶ Gramsci’ye göre ideoloji edebiyattan sanata kadar gündelik hayatın her alanında mevcuttur. Burjuva hegemonyasına siyasal ve entelektüel düzeyde kapsamlı bir meydan okuma ile karşı koyulması gerekmektedir. Bu meydan okuma ise karşı bir proletarya hegemonyasının kurulmasını gerektirmektedir.¹²⁷ Gramsci, hegemonyayı kapitalist devletin inşa aracı olarak konumlandırmasına karşın klasik Marksist teoriden farklı olarak hegemonyayı yalnızca devletin bir aracı olmaktan

¹²⁰ Freedon, *Ideology: A Very Short Introduction* ss. 5-6.

¹²¹ Heywood, *Political Ideologies: An Introduction*, ss. 5-6.

¹²² Freedon, *Ideology: A Very Short Introduction*, ss. 6-7.

¹²³ Bkz. Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri*, Belge Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2014.

¹²⁴ Stuart Hall, vd., *Siyaset ve İdeoloji “Gramsci”*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1985, s. 6.

¹²⁵ Freedon, *Ideology: A Very Short Introduction*, ss. 19-20.

¹²⁶ Hall, vd., *Siyaset ve İdeoloji “Gramsci”*, ss. 8-9.

¹²⁷ Heywood, *Political Ideologies: An Introduction*, ss. 6-7.

uzaklaştırmıştır.¹²⁸ Bu doğrultuda Gramsci'nin ideolojiye yaklaşımında “olumlu” bir kavrayışın hâkim olduğu ifade edilebilir.¹²⁹

İdeolojinin Marksist serüveni Louis Althusser'in Marksizm'i yeniden ele aldığı çalışmalarıyla yeni bir sürece girmiştir. Althusser, “Idéologie et appareils idéologiques d'État” (İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları) çalışmasında ideolojinin sınıf çatışmasında önemli bir konumda olduğuna işaret ederek kapsamlı bir ideoloji kavramsallaştırmasına girişmiştir.¹³⁰ Althusser, Klasik Marksist teorinin ideolojiyi “yanlış bilinç” olarak kabul eden anlayışından ayrılarak yeni bir gerçeklik olarak ele almasıyla dikkat çekmiştir.¹³¹ Althusser'e göre devletin; hükümet, yönetim, ordu, polis gibi “baskı araçları” olduğu gibi “ideolojik araçları”da bulunmaktadır. Devletin ideolojik araçları; aile, hukuk, siyasal sistem, din, eğitim, sendika, haberleşme ve kültürel unsurları içerisinde barındıran kurumlar bütünlüğünü ifade etmektedir. Althusser bu kurumların bireye birçok yeterlilik kazandırmasının yanı sıra yönetici ideolojiye boyun eğmesini de beraberinde getirdiğini vurgulamaktadır. Devletin baskı araçlarının tümü kamusal alanda konumlanmış ve zor kullanarak uygulamaya geçmektedir. Devletin ideolojik aygıtları ise özel alanda konumlanmış ve ideoloji kullanımıyla ortaya çıkmaktadır.¹³² Althusser'in ideoloji kavramsallaştırmasında ideolojinin sosyal aygıtlar olarak adlandırdığı kurumlarda maddi biçimde var olduğunu öne süren yaklaşımı dikkat çekicidir.¹³³ Althusser'e göre, bireysel özneler ideolojinin taşıyıcısı durumundadır. İdeolojinin ortaya çıkması ise yalnızca özne aracılığıyla mümkündür.¹³⁴ Althusser, Terry Eagleton'un vurguladığı gibi yaklaşımıyla ideolojinin, gerçekliğin çarpıtılmış temsilleriyle ampirik olarak yanlış önermelerin toplamından ibaret olduğu düşüncesine ağır bir darbe indirmiştir.¹³⁵ Sonuç olarak Althusser, ideoloji kavramsallaştırmasıyla kendisinden sonra gelen düşünürleri ideoloji üzerine yeniden düşünmeye itmiştir.

Marksizm'in ideoloji kavramsallaştırmasında öne çıkan doğru-yanlış düşünce, yanlışlama, çarpıtma gibi unsurlar ideolojinin Marksizm dışında ele alındığı

¹²⁸ Freeden, *Ideology: A Very Short Introduction*, ss. 19-20.

¹²⁹ Jorge Larrain, *Marxism and Ideology*, Macmillan Press, London and Basingstoke 1983, ss. 78-79.

¹³⁰ Bkz. Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Yusuf Alp, Mahmut Özışık, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2002.

¹³¹ Freeden, *Ideology: A Very Short Introduction*, s. 25.

¹³² Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, ss. 33-35.

¹³³ Freeden, *Ideology: A Very Short Introduction*, ss. 27-29.

¹³⁴ Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s. 60.

¹³⁵ Terry Eagleton, *Ideology: An Introduction*, Verso, London and New York 1991, ss. 18-19.

çalışmalarda yerini sosyolojik bir temele bırakmaktadır. İdeolojiyi sosyolojik bir temelde ele alan çalışmalar düşünceyi yanlış-doğru yönünden ziyade toplumsal yaşamdaki işlevlerine odaklanmaktadır.¹³⁶ Nitekim Marksist geleneğin ideoloji yaklaşımının gelişimiyle paralel bir şekilde sosyal bilimler disiplini içerisinde ideolojiyi etkileyen birtakım gelişmeler yaşanmıştır. Max Weber ve Emile Durkheim'in çalışmaları ilerleyen süreçte Marksizm dışındaki ideoloji kavramsallaştırmalarına katkıda bulunmuştur.¹³⁷ Bununla birlikte Marksizm dışında ideoloji kavramsallaştırmasına girişen öncü düşünür Karl Mannheim olmuştur. Mannheim, "Ideology and Utopie" (İdeoloji ve Ütopya) adlı eserinde ideoloji kavramını Klasik Marksist teoriden daha genel bir perspektifte ele alarak "kısmi" ve "bütünlükçü" ideolojileri birbirinden ayırmıştır.¹³⁸ Mannheim, farklı bilgi biçim ve görüşlerinin farklı sosyal gruplar ve bu grupların sosyal yapılar içerisindeki konumlarıyla ilgili olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.¹³⁹ Mannheim'e göre, toplumlar birçok farklı sosyal grubu içerisinde barındırdığı için düşünce biçimlerinin çokluğu birden fazla ideolojinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanabilirdi.¹⁴⁰ Bu bağlamda ideoloji, çoğulcu görüşlerin hareket noktasını oluşturmaktadır.¹⁴¹ Mannheim'e göre ideoloji yalnızca insanları manipüle etmek için kullanılmamıştır; ideolojinin aynı zamanda sosyal ve psikolojik tezahürleri bulunmaktadır.¹⁴² Bu anlamda birey, grup ya da siyasi partilerin düşünce ve inançları "kısmi ideoloji" kapsamına girmektedir. Düşünce ve inançların yerini dünya görüşünün alması durumunda ise "bütünlükçü ideolojiler" (örneğin Marksizm, kapitalizm) ortaya çıkmaktadır. Bir bakıma toplumsal sınıflar, toplum ya da bir dönemin dünya görüşü bütüncül ideolojilerin kapsamını oluşturmaktadır.¹⁴³ Mannheim, mevcut düzeni sürdürme arzusunda olan egemen sınıfın dünya anlayışının karşısına "ütopya" kavramını koymaktadır. Ütopya egemen sınıfların tahakkümündeki mevcut düzeni değıştirmek isteyenlerin dünyayı algılama biçimini ifade etmektedir. Bir yönüyle ütopya, ideal bir toplum vizyonunu tasvir

¹³⁶ Eagleton, *Ideology: An Introduction*, s. 3.

¹³⁷ McLellan, *Ideology*, ss. 35-37.

¹³⁸ Bkz. Karl Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, çev. Mehmet Okyavuz, De ki Yayınları, Ankara 2009.

¹³⁹ Bo Strath, "Ideology and Conceptual History", *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, eds. Michael Freeden, Lyman Tower Sargent, Marc Stears, Oxford University Press, Oxford 2013, ss. 10-11.

¹⁴⁰ Freeden, *Ideology: A Very Short Introduction*, s. 13.

¹⁴¹ Strath, "Ideology and Conceptual History", ss. 10-12.

¹⁴² Freeden, *Ideology: A Very Short Introduction*, s. 13.

¹⁴³ Heywood, *Political Ideologies: An Introduction*, s. 7.

etmektedir.¹⁴⁴ Mannheim, Marksist ideoloji kavramsallaştırmasında ideolojiye yüklenen “olumsuz” anlamlandırmayı ortadan kaldırma uğraşında olmuştur.

David McLellan, ideolojinin sosyal bilimler disiplini içerisinde “tarifi en zor” olan kavram olduğunu vurgulamaktadır.¹⁴⁵ Benzer şekilde Heywood, ideoloji kavramı üzerinde ortak bir görüş birliğinin bulunmadığına dikkat çekmektedir.¹⁴⁶ Eagleton ise ideoloji üzerine ortaya konulan kavramsallaştırma çabalarının çeşitliliğine değinerek 16 farklı ideoloji tanımını bir araya toplamış ve tanımlar arasındaki farklılığa dikkat çekmiştir. Eagleton’a göre ortaya konulan ideoloji tanımları birbiriyle örtüşmediği gibi aynı zamanda birbiriyle çelişmektedir. Bazı ideoloji tanımları ise epistemolojik sorunlar içermektedir.¹⁴⁷ İdeoloji kavramına yönelik ortaya konulan kavramsallaştırma çabaları tıpkı popülizm kavramına yönelik ortaya konulan kavramsallaştırma çabaları gibi çeşitlilik göstermektedir. Bir anlamda popülizm-ideoloji ilişkisinde öne çıkan ilk kesişim noktası her iki kavramın da üzerinde belirgin bir görüş birliğinin bulunmamasıdır. İdeolojinin tarihsel süreç içerisindeki serüveni kavrama popülizmde olduğu gibi dinamik bir görünüm kazandırmıştır. Bu da ideoloji kavramsallaştırmasında ortaya çıkan tanım çeşitliliğine ışık tutmaktadır. İdeolojileri “ince merkezli” (mikro ideolojiler) ve “kalın merkezli” (makro ideolojiler) olmak üzere ikiye ayıran Freeden’in ince merkezli ideoloji kavramsallaştırması popülizmi, ideoloji olarak ele alan yaklaşımın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Freeden’in ince merkezli ideoloji tanımı şu şekildedir:¹⁴⁸

İnce bir ideoloji, ana akım ideolojiler gibi tanımlanabilir bir biçime sahip olmasına karşın ana akım ideolojilerin aksine sınırlı bir ideolojidir. Bir ideolojinin içermesini beklediğimiz birçok kavramı kasıtlı olarak ortadan kaldırarak ya da değiştirerek kendisini daha geniş düşünsel bağlamdan ayırır. Makro ideolojiler gibi tüm sorunları ele almaz ve gerek hedefleri gerekse de kapsamı açısından sınırlıdır.

Freeden; ince merkezli ideoloji tanımının kapsamına feminizm, ekolojizm ve milliyetçiliği örnek olarak verirken liberalizm, sosyalizm, muhafazakârlık gibi ideolojileri de ideoloji kavramsallaştırmasının diğer türü olan “kalın merkezli” ideoloji kapsamına dâhil etmektedir.¹⁴⁹

¹⁴⁴ Bkz. Karl Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, çev. Mehmet Okyayuz, Epos Yayınları, Ankara 2002.

¹⁴⁵ David McLellan, *Ideology*, s. 1.

¹⁴⁶ Heywood, *Political Ideologies: An Introduction*, ss. 4-5.

¹⁴⁷ Eagleton, *Ideology: An Introduction*, ss. 1-4.

¹⁴⁸ Freeden, *Ideology: A Very Short Introduction*, ss. 97-99.

¹⁴⁹ Michael Freeden, “Is Nationalism a Distinct Ideology?”, *Political Studies*, Vol. 46, No. 4, 1998, ss. 748-765.

Ben Stanley, popülizmin muhtelif görünümlere sahip olmasının ideoloji olarak kavramsallaştırılmasına engel olmadığını vurgulamıştır. Stanley’e göre ince merkezli bir ideoloji olarak popülizm, programatik bir ağırlık merkezine sahip olmadığı için dağınık bir görünüme sahiptir. Nitekim bu görünüm popülizmin kapsamlı ideolojilerle bir arada yaşamasına imkân tanımaktadır. Öte yandan Stanley, popülizmin siyasi söylem içerisinde belirli bir tarihe sahip bulunduğu hareketle terim anlamı üzerinde durarak dilbilimsel açıdan popülizm teriminin “izm” son ekinin farklı bir düşünce biçimini ifade etmesine dikkat çeker. Ona göre popülizm, birbirinden farklı olmasına karşın birbiriyle ilişkili dört kavramdan oluşmaktadır. Bunlar; “1- İki homojen analiz biriminin varlığı: halk ve seçkinler. 2- Halk ve seçkinler arasındaki uzlaşmaz çelişki. 3- Halk egemenliği fikri. 4- Halkın olumlu değerlendirilmesi ve seçkinlerin aşağılanması”dır.¹⁵⁰

Cas Mudde’ye göre popülizm ayrı bir ideoloji olmasına rağmen sosyalizm ya da liberalizm ile aynı düzeyde entelektüel inceliğe sahip değildir. Mudde, Freeden’in ince merkezli ideoloji kavramsallaştırmasından hareketle popülizmi daha dar bir çekirdek sağlayan ince merkezli ideoloji kavramsallaştırmasına yerleştirmektedir. Mudde; popülizmin ince merkezli bir ideoloji olduğu için sosyalizm, komünizm, milliyetçilik gibi çok sayıda ideoloji ile kolaylıkla bir arada görünebildiğini ileri sürmüştür.¹⁵¹ Hans-Georg Betz ve Carol Johnson, tüm ideolojiler gibi popülizmin yanlış giden şeyin ne olduğu, kimin suçlanacağı, durumu tersine çevirmek için ne yapılması gerektiği gibi bir dizi siyasi soruya yanıt vermek için tasarlanmış bir analiz önerdiğine dikkat çekmektedir. Betz ve Johson, popülizmin tüm bu sorulara cevap verdiğini vurgulayarak ideolojik temele işaret etmektedir.¹⁵²

Popülizm yaygın bir şekilde kullanılan bir kavram olmasına rağmen bu kavramı kavramsal olarak derinlemesine inceleyen akademik çalışmalar oldukça sınırlıdır. Taggart, bu durumu popülizme kavramsal olarak eğilen araştırmaların birbirinin izini sürdüğünü belirterek açıklamaktadır. Dolayısıyla evrenselci bir popülizm kavramsallaştırmasının ortaya çıkması zorlaşmaktadır.¹⁵³ Keza popülizm-ideoloji ilişkisinde her iki kavramın da tarihsel süreç içerisinde oldukça dinamik bir yapıda

¹⁵⁰ Ben Stanley, “The thin ideology of Populism”, *Journal of Political Ideologies*, Vol. 13, No. 1, 2008, ss.100-102.

¹⁵¹ Mudde, “The Populist Zeitgeist”, s. 544.

¹⁵² Hans-Georg Betz and Carol Johnson, “Against the Current- stemming the tide: the nostalgic ideology of the contemporary radical populist right”, *Journal of Political Ideologies*, Vol. 9, No. 3, 2004, ss. 323.

¹⁵³ Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, s. 22.

oldukça farklı görünümlemlerle yine oldukça farklı coğrafyalarda tezahür etmesi popülizmin ilk bakışta bir ideoloji olarak değerdendirilmesini zorlaştırmaktadır.

2.4.Popülizm ve Halkçılık: Anlam Ayrımı Üzerine Literatüre Kısa Bir Bakış

Günümüzde Türkçe-İngilizce ve İngilizce-Türkçe çevirilerde popülizm kavramının karşılığı olarak halkçılık kavramı kullanılmaktadır. Popülizm, İngilizceye Latince kökenli “populus”tan geçerken¹⁵⁴, halkçılık Türkçeye Arapça “halk” kelimesinden geçmiştir.¹⁵⁵ Her iki kelime arasındaki farklılık yalnızca kelime kökeni ile sınırlı değildir. Türkçede popülizm ve halkçılık kelimelerinin anlam ayrımına uğradığı görülmektedir. Örneğin TDK sözlüğünde popülizm, “*Politik durumu dramatize ederek halkın ilgisini uyandırmak amacıyla yapılan politika*” ve “*Halkın duygu ve düşüncelerini okşayan davranış ve tutum.*” olarak tanımlanırken; halkçılık, “*Bireyler arasında hiçbir hak ayrılığı görmeme, topluluk içinde hiçbir ayrıcalık kabul etmeme görüş ve tutumu.*” ve “*XX. Yüzyılda Fransa’da ortaya çıkan, yoksul halkın yaşayışı ve duyguları üzerinde duran bir edebiyat çıkışı.*” olarak tanımlanmaktadır.¹⁵⁶

Literatürde popülizmin ne olduğuna dair farklı yaklaşımlar ortaya atılmıştır. Bu durumun temelinde popülizmin farklı coğrafyalarda farklı şekillerde ortaya çıkması yer almaktadır. Popülizmin tartışmalı doğasına Türkçeye çevrildiğinde ortaya çıkan anlamdaşığın eklemelenmesiyle popülizm ve halkçılık tek bir kavram olarak algılanagelmiştir. Türkçe literatürde istisnalar görülse de halkçılık ve popülizmin tıpkı dilimizdeki anlam ayrımı gibi siyasal yaşamda da ayrı birer olgu olarak ele alındığı görülmektedir. II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Dönemi’ni konu alan araştırmacılar da “halkçılık” kavramı kullanılırken çok partili yaşama geçiş süreci ve sonrası için “popülizm” kavramı kullanıldığı görülmektedir.

Halkçılığın Millî Mücadele ortamında ve sonrasında “gözde” durumda olduğuna dikkat çeken Taner Timur, büyük burjuvazinin bulunmadığı bir toplumda “halk” ve “ulus”un aynı anlamda kullanıldığını ifade etmiştir. Halkçılık orta sınıfa dayandırıldığı için “sağ” ve “sol” yöndeki uygulamalarda kendisine yer bulmuştur. Bu durumun tezahürlerini 1920’de gündeme gelen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Lâyihası gibi

¹⁵⁴ P. G. Glare, vd. (eds.), *Oxford Latin Dictionary*, ss. 1404-1405.

¹⁵⁵ Sedef Bulut, “Halkçılık İlkesi”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halkcilik-ilkesi/>, (8.3.2024).

¹⁵⁶ Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK), “Popülizm”, <https://sozluk.gov.tr/>, (8.3.2024); Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK), “Halkçılık”, <https://sozluk.gov.tr/>, (8.3.2024).

halkçılık programlarında görmek mümkündür. Zira bu programlarda sağa ve sola çekilebilecek ifadeler rastlamak rastlanmaktadır.¹⁵⁷ Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Halk Fırkası ideolojisi içerisinde baskın amacın “ulus inşası” olduğuna dikkat çeken Ayşe Güneş Ayata, modernleşme ve laikleşme ile birlikte halkçılık ve halk egemenliğinin ayırt edici bir niteliğe sahip olduğunu ifade etmiştir. Modernleşme sürecindeki cumhuriyet Türkiye’inde kurulacak olan partinin topluma öncülük etmesi amaçlanmıştır. Bir devlet partisi olarak Halk Fırkası’nın halkçılık anlayışı içerisinde her türlü sosyal sınıf reddedilerek toplum çeşitli meslek örgütlerinden oluşan “dayanışmacı” bir yapıda kabul edilmiştir.¹⁵⁸

Erken Cumhuriyet Dönemi’nde halkçılığın cumhuriyetin doğal bir sonucu olduğunu ileri süren Cezmi Eraslan, sınıfsız bir toplum yapısı içerisinde topyekûn bir kalkınmanın sağlanacağı varsayımının bulunduğu dikkat çekmiştir. Halk Fırkası bu süreçte hem toplumun çeşitli sosyal sınıflardan oluştuğunu reddetmiş hem de yerli burjuvazinin yaratılması gibi çelişik bir uygulamayı yürütmüştür. İktidar kontrol mekanizmasına sahip olduğu için toplumda baş gösterecek herhangi bir çatışmasının engellenebileceği düşünülmüştür. Sosyal sınıfların reddedilmesi toplumun tümünü temsil eden Halk Fırkası’nın modernleşme sürecine öncülük etmesinin gerekçesini oluşturmuştur.¹⁵⁹ Erken dönem halkçılık araştırmalarında önde gelen çalışmalardan birini ortaya koyan İsmail Arar da Atatürk’ün halkçılık anlayışında milliyetperverlik ve sınıf ayırımına karşı olmak gibi iki ayırt edici niteliğin bulunduğu dikkat çekmiştir. Arar’a göre Halk Fırkası, Atatürk’ün halkçılık anlayışındaki bu iki niteliğin bir sonucu olarak teşkil edilmiştir. Nitekim Arar, halk idaresi ve halkçılık deyimlerinin Erken Cumhuriyet Dönemi’nde cumhuriyetçilik kavramının yerine kullanıldığını ifade etmektedir. Arar’a göre halkçılık, Atatürk’ün cumhuriyet toplumu idealinde yeni sosyal ve ekonomik düzen için kullanılmıştır.¹⁶⁰ Arar’ın cumhuriyetin ilk yıllarında halkçılığın yerine yönelik saptamaları Kemalizm’in ateşli ideologlarından Recep Peker tarafından dile getirilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’ni “halkçı bir varlık” olarak tanımlayan Peker, Tek Parti Yönetimi’nin sınıfsız, imtiyazsız toplum idealini şu şekilde tarif etmiştir: “Biz halkçıyız, halkçı demek, ulus içinde hiçbir imtiyaz ve

¹⁵⁷ Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, 7. Baskı, Ankara 2013, s. 280.

¹⁵⁸ Ayşe Güneş Ayata, *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*, Gündoğan Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2010, ss. 64-65.

¹⁵⁹ Cezmi Eraslan, *Yakın Dönem Türk Düşüncesinde Halkçılık ve Atatürk*, Kumsaati Yayınları, İstanbul 2003, s. 132 ve s. 144.

¹⁶⁰ İsmail Arar, *Atatürk’ün Halkçılık Programı ve Halkçılık İlkesinin Tarihçesi*, Baha Matbaası, İstanbul 1963, ss. 7-20.

üstünlük tanımayan ve her ferdi öteki kadar hak ve şerefsabini sayan, ekonomik alanda birini ötekine, işçiyi patrona, patronu işçiye mahkûm edecek, müstehliki müstahsilin eline düşürecek vaziyetlere müsaade etmeyen bir varlık demektir.” Peker’e göre toplumdaki bireyler arasındaki farklılık iş bölümünün bir zorunluluğu olarak ortaya çıkmakta ve sınıf çatışmasına yol açmamaktadır. Halkçı zihniyet ulusal birliği ortaya çıkarırken toplumdaki herhangi bir sınıfın üstünlük iddiasında bulunarak sınıf çatışmasına yol açmasına engel olmaktadır.¹⁶¹ Peker’in sınıfsız toplum ideali olarak bahsettiği ideoloji Kemalist halkçılığın en erken tarifini ortaya koymaktadır. Tek Parti Yönetimi’nin toplumun gelişim aşaması tamamlanana kadar topluma rehberlik etme misyonunu üstlenmesi Erken Cumhuriyet Dönemi halkçılığının karakteristik bir özelliğidir. İlhan Tekeli ve Gencay Şaylan, Tek Parti Yönetimi’nin halkçılık anlayışında sosyal sınıfların reddedildiği, halkın sosyal yaşam içerisindeki çeşitli iş kollarından meydana gelen bir topluluk olarak kabul edildiğine dikkat çekmiştir. Durkheimci dayanışma sosyolojisine kadar dayanan bu anlayış Tek Parti Yönetimi’nin dayanak noktalarından birini oluşturmuştur. Buna göre toplum çeşitli sınıflardan oluşan bir yapıda kabul edilmediği için sınıf tabanına dayalı partilere de ihtiyaç duyulmadığı argümanı geliştirilebilmiştir. Bir yönüyle Kemalist halkçılığın Erken Cumhuriyet Dönemi’ndeki topluma rehberlik etme misyonu parti-devlet bütünleşmesinin gerekçesi haline getirilmiştir. Topluma öncülük eden devlet seçkinleri, devrim hareketlerini topluma mal etmeye çalışmıştır.¹⁶² Erken Cumhuriyet Dönemi’nde halkçılığın seçkin niteliğine dikkat çeken bir başka araştırmacı Paul Dumont’tur. Dumont’a göre cumhuriyetin ilk yıllarında halkçılık, “*Demokrasi fikrine bağlılığı ve halkı ilerleme yolunda yönlendirmeyi amaçlayan militan bir entelektüel faaliyet*” idi. Daha spesifik bir ifadeyle Erken Cumhuriyet Dönemi’nde toplum çeşitli sosyal sınıflardan değil, birbiriyle dayanışma içerisinde olan meslek gruplarından oluşan bir yapıda kabul edilmiştir.¹⁶³

Tek Parti Yönetimi’nin halkçılık anlayışının “seçkin”, “tepeden inme”, “bürokratik”, “anti-liberal” ve “anti demokratik” nitelikte olduğunu ileri süren Asım Karaömerlioğlu, “halka rağmen halk için” şiarının Tek Parti Yönetimi’nin halkçılık

¹⁶¹ *Recep Peker’in İnkılap Dersleri Notları*, Ulus Basımevi, Ankara 1935, ss. 54-55.

¹⁶² İlhan Tekeli ve Gencay Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, *Toplum ve Bilim*, Yaz- Güz 1978, ss. 79-80.

¹⁶³ Paul Dumont, “The Origins of Kemalist Ideology”, *Atatürk and the Modernization of Turkey*, ed. Jakob M. Landau, Westview Press, Colorado 1984, s. 31.

anlayışının en iyi tarifi olduğunu ileri sürmüştür.¹⁶⁴ Bununla birlikte Ergun Özbudun, Kemalistlerin halkçılığı genel olarak üç farklı anlamda kullandıklarına dikkat çekmiştir. Bunlar; 1- Halk egemenliği ya da halk yönetimi 2- Kanun önünde eşitlik; aile, grup ya da sınıf üstünlüğünün reddedilmesi 3- Dayanışmacı bir toplumsal düzen tasavvurudur. Üçüncü anlamdaki halkçılık anlayışı toplumun çeşitli sosyal sınıflardan değil birbiriyle dayanışma içerisinde bulunan meslek gruplarından oluştuğu varsayımına dayanır. Bu anlayışın temelinde Durkheimci-Gökalpçi dayanışmacı halkçılık önemli bir etkiye sahiptir.¹⁶⁵ Suna Kili de Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Tek Parti Yönetimi'nin halkçılık anlayışında her türlü sosyal sınıf, aile ve grup üstünlüğü ve imtiyazlarının reddedildiğine dikkat çekmiştir. Kili'ye göre toplum çeşitli meslek gruplarının dayanışma içerisindeki birlikteliğinden meydana gelmiş, devrim hareketleri sınıfsız, imtiyazsız bir toplum anlayışına dayandırılmıştır.¹⁶⁶ Öte yandan Zafer Toprak, II. Meşrutiyetten cumhuriyete kadar olan dönemde popülizmin gelişim sürecini ele aldığı çalışmasında halkçılığın, “*Meşrutiyet Türkiye'sinin ve Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk evrelerine damgasını vuran bir tür popülizm.*” olduğunu dile getirmiştir.¹⁶⁷ Bir başka çalışmasında Toprak, Türkiye'de popülizmin iki evresinin bulunduğuna dikkat çekmiştir. Birinci evre Tek Parti Yönetimi'nin iktidardan düşmesiyle sona eren “entelektüel popülizm” evresidir. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) halkçılığı bir tür entelektüel popülizmdir. Toprak bu popülizm türünü şu şekilde açıklamıştır: “*Ulus-devlet oluşum sürecinde 'küçük burjuva' diye nitelenebilecek, kapitalist yapılanmada gecikmeden ve uyumsuzluktan kaynaklanan, ancak gelenekçi olduğu kadar köktenci öğeleri de içeren, kente düşman, köye dost, ulusal değerleri kırdan arayan, sınıfları yansıtan dayanışmacı bir popülizm.*” Toprak, CHP halkçılığının İttihatçı gelenekten kaynaklanan bir “entelektüel popülizm” olarak tarif etmektedir.¹⁶⁸ Toprak'a göre popülizmin diğer boyutu çok partili siyasal yaşamda gündeme gelmiştir. Buna göre DP'nin bir muhalefet olarak örgütlenme yoluna girmesiyle birlikte popülist söylem siyasal yaşamda belirmiştir. DP'nin toplumsal kesimleri ayırt etmeksizin halk

¹⁶⁴ Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 49.

¹⁶⁵ Ergun Özbudun, “Türkiye’de Devlet Seçkinleri ve Demokratik Siyasal Kültür” *Türkiye’de Demokratik Siyasal Kültür*, haz. Ergün Özbudun, Ersin Kalaycıoğlu, Levent Köker, Türkiye Demokrasi Vakfı, Ankara 1995, ss. 10-12.

¹⁶⁶ Suna Kili, *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1983, s. 252.

¹⁶⁷ Zafer Toprak, *Türkiye’de Popülizm: 1908- 1923*, Doğan Kitap, İstanbul 2013, s. 17.

¹⁶⁸ Zafer Toprak, “Popülizm ve Türkiye’deki Boyutları”, *Tarih ve Demokrasi (Tarık Zafer Tunaya’ya Armağan)*, Cem Yayınları, İstanbul 1992, ss. 62-63.

ile bütünleşmesi ve topyekûn çözümler dile getirmesi siyasal popülizmin özelliklerini yansıtmaktadır. Bir başka ifadeyle, “1908’den 1950’lere uzanan popülist süreç ‘entelektüel’ ağırlıklıdır. Dünya burjuva gelişiminin çevresinde gelişen ülkelere özgü bir popülizmdir. 1950 sonrası popülist yönelimler ise demokratikleşme süreci gereği ‘siyasal’ niteliklidir.”

Türkiye’de popülizmin gelişim sürecini Soğuk Savaş Dönemi ve sonrasında karşılaştırmalı olarak analiz eden Yüksel Taşkın, literatürde DP iktidarıyla birlikte 1960’lara kadar olan dönemde sağ siyasetin strateji ve söylemlerinin popülist siyasetin ortaya çıkmasında bir dönüm noktası olarak ele alındığını ifade etmiştir.¹⁶⁹ Öte yandan Nuray Mert, Türkiye’de muhafazakâr-sağ söylemin çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinde popülist bir halk hareketi olarak geliştiğini ileri sürmüştür. Mert’e göre DP’nin politikaları, Tek Parti Yönetimi’nin seçkinci niteliğine karşı alternatif üretme şeklinde tezahür etmiştir. Demokratların kendilerini seçkinci CHP’ye karşı halkın gerçek temsilcileri olarak tarif etmeleri bu seçkinciliğe karşı verilen “birinci sınıf vatandaş” olma mücadelesini yansıtıyordu.¹⁷⁰ Karaömerlioğlu; çok partili yaşama geçiş sürecinde CHP halkçılığının değişmeye başladığını, DP iktidarı ile birlikte de büyük ölçüde değişime uğradığını ifade etmiştir. Çok partili siyasal yaşamda CHP halkçılığının seçkinci niteliğinde bariz bir değişim görülmüş, halkın duygu ve düşüncelerini dikkate alma eğilimi başlamıştır.¹⁷¹ Tekeli ve Şaylan, DP’nin CHP’nin seçkinci halkçılık anlayışını terk ederek halkın duygu ve taleplerine öncelik veren bir anlayışa yöneldiğine dikkat çekmiştir. Örneğin Kemalizm’in devrimcilik ilkesi Demokratlar tarafından “halka mal olmuş” ve “halka mal olmamış” devrimler olarak yeniden yorumlanmıştır. Bu yeni yorumlamayla birlikte Demokratlar siyasal katılımının önem kazandığı bir süreçte halkın duygu ve taleplerinin yerine getirilmesinde devrimlerden taviz vermek gibi bir durumla karşılaşmışlardır. Tekeli ve Şaylan, DP halkçılığının; “*Halk egemenliği, liberal kapitalizm ve dinsel hoşgörü ilkelerinin bütünleşmesinden*” meydana geldiğini ifade etmiştir.¹⁷² CHP halkçılığının çok partili yaşamdan önce halk desteğinden yoksun olduğuna dikkat çeken İlkay Sunar; Tek Parti Yönetimi’nin halkçılığını halkın duygu, düşünce ve taleplerini yansıtan bir anlayıştan uzak olduğunu ifade etmiştir. Sunar’a göre bu halkçılık anlayışı

¹⁶⁹ Yüksel Taşkın, “Populism in Turkey, Historical and Contemporary Patterns,” *The Oxford Handbook of Turkish Politics*, ed. Güneş Murat Tezcür, Oxford University Press, New York 2022, ss. 275-278.

¹⁷⁰ Nuray Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, Selis Kitaplar, İstanbul 2007, ss. 41-45.

¹⁷¹ Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, s. 49.

¹⁷² Tekeli ve Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, ss. 90-91.

“toplumsal gerçekleri değiştirmeyi amaçlayan elitist tarihsel proje niteliği taşıyan ileriye dönük bir ideoloji” idi. Çok partili yaşama geçiş sürecinde DP; CHP halkçılığını elitist bir tarihsel proje olmaktan çıkararak kitlelerin duygu, özlem ve desteklerine yaslanan popülist bir ideolojiye dönüştürmüştür. Sunar halkçılığın popülizme dönüşmesinin halkın ikincil seçmenden seçmene dönüşümüyle birlikte gerçekleştiğini ileri sürmüştür. Öyle ki bu süreçte Demokratlar, geniş halk kitlelerinin siyasal alana katılımlarını iki temel boyut üzerinden değerlendirerek partiye seçmen desteği olarak dönüştürmeyi başarmıştır. Bunlar, geniş tabana dayalı ekonomik kalkınma ve devlet-toplum bütünleşmesidir.¹⁷³

Siyasal yaşamda 1950 sonrası dönemi “popülist demokrasi” olarak adlandırılan Çağlar Keyder, çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinde CHP’nin resmi halkçılığına karşı geniş halk kitlelerinin dikkatini çeken DP popülizminin ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Buna göre 1950’lerde Tek Parti Yönetimi henüz “halk” olamamış bir toplumu yönetiyordu. Dolayısıyla geniş halk kitlelerinin desteğini gerektiren ideolojilerin Türkiye’de görülmesi oldukça zordu. Bu nedenle Türkiye’de 1950’lerde gelişen popülist hareket, liberal genleriyle Latin Amerika popülizmlerinden ayrılıyordu. Nitekim çok partili yaşama geçiş sürecinde popülizm bir hareket olarak filizlenmiştir. Başta burjuvazi olmak üzere geniş halk kitlelerinin otoriter Tek Parti Yönetimi’ne karşı yaygın hoşnutsuzlukları liberal-demokratik vaatlerde bulunan DP etrafında birlik olunmasına yol açmıştır. Halkın dini-geleneksel taleplerine karşı baskı uygulamaları, burjuvazinin fiyat kontrolleri ve devlet müdahaleleri gibi kontrolcü devlet mekanizmasından duyduğu rahatsızlık 1950’lerin Türkiye’sinde DP’nin popülist bir harekete öncülük etmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁷⁴

Türkiye’de popülizm-halkçılık incelemelerinde bir takım ortak noktaların öne çıktığı görülmektedir. Birçok araştırmacı II. Meşrutiyet Dönemi’nden Erken Cumhuriyet Dönemi’ne kadar olan dönem için “halkçılık” kavramı kullanırken çok partili yaşama geçiş süreci ve sonrası için “popülizm” kavramı kullanılmaktadır. Bu araştırmalarda ekseriyetle Kemalist halkçılığın seçkin niteliği vurgulanırken; DP popülizminin halkın siyasal katılımının önem kazandığı çok partili yaşama geçiş sürecinde belirdiği ifade edilmektedir.

¹⁷³ İlkay Sunar, “Demokrat Parti ve Popülizm”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.8, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, ss. 2081-2082.

¹⁷⁴ Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, 19. Baskı, İstanbul 2014, ss. 139-148.

3. ULUS DEVLET İNŞA SÜRECİNDE HALKÇILIK

3.1. Yeni Osmanlıların Terakkisinden Jön Türklerin İttihatçılığına Osmanlı'da Halkçı Düşüncenin İzleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar olan dönemde halk ve yönetici sınıf arasındaki ilişki teokratik bir temele dayanıyordu. Müslim ve gayrimüslim olarak iki kısımdan oluşan halk toplumda cemaat adı verilen belirli gruplardan meydana geliyordu. Bu durum hak ve hürriyet yönünden ortak bir Osmanlı tebaasının ortaya çıkmasına engel olmuştur.¹⁷⁵ Nitekim Tanzimat Fermanı imparatorluk uyruklarının “Osmanlılık” üst kimliği ile temsil edilmesi düşüncesine hukuki bir nitelik kazandırmıştır. Sultan, fermanın hükümleri üzerine yemin etmiş ve Müslim-gayrimüslim eşitsizliğine dayanan sosyo-politik yapıya devlet eliyle müdahale edilmiştir.¹⁷⁶ İmparatorluğun sosyo-politik yapısında köklü dönüşümler öngören Tanzimat Fermanı, 19. yüzyıl boyunca sürececek olan modernleşme dönemini başlatmıştır. Tanzimat modernleşmesi olarak anılan bu dönemde imparatorluk siyasi, sosyal ve ekonomik dönüşümler ile Batılı tarzda reformları hayata geçirme uğraşı verirken toplumun hemen her kesiminden tepkiler yükselmeye başlamıştır.¹⁷⁷ Bilhassa Müslim-gayrimüslim eşitliğinin hukuki bir nitelik kazanması Batı'nın İslam üzerinde zafer elde ettiği yönünde bir algının oluşmasına yol açmıştır. Keza Batılı uzmanların modernleşme sürecinde yer alması bu düşüncayı şiddetlendirmiştir.¹⁷⁸

Tanzimat, Osmanlı bürokrasisini yapısal bir dönüşüme tabii tutmuştur. Sultan'ın iradesiyle görevlendirilen yöneticiler aynı zamanda Sultan'ın kulları idi. Tek taraflı bir irade ile görevlendirilen yöneticiler tek taraflı bir irade ile de görevlen alılabiliyordu. Tanzimat ile birlikte bürokrasi hiyerarşik olarak dönüştürülmüş ve bir memur sınıfı ortaya çıkmıştır.¹⁷⁹ Tanzimat'ın bürokratları aynı zamanda Tanzimat aydını olarak anılan bir grubun filizlenmesine yol açmıştır. Osmanlı bürokrasisinin idealist üyeleri

¹⁷⁵ Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı Etkisi”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınları, Ankara 2006, s. 76.

¹⁷⁶ Halil İnalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Humayunu”, *Belleten*, C. 28, S. 112, Ekim 1964, s. 619.

¹⁷⁷ Halil İnalcık, “Tanzimat'ın Uygulaması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, C. 28, S. 112, Ekim 1964, s. 624.

¹⁷⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1993, s. 127.

¹⁷⁹ Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey 2, Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808- 1975*, Cambridge University Press, (Digital printing) Cambridge 2005, s. 71.

Tanzimat modernleşmesini yakından takip ederek topluma dair tasavvurlarını muhtelif çalışmaları ile dile getiren Yeni Osmanlıların¹⁸⁰ siyasi olarak örgütlenmesine kapı aralamıştır.¹⁸¹ Yeni Osmanlıların siyasi bir muhalefet hareketi olarak filizlenmesi Tanzimat modernleşmesinin toplumda yol açtığı sorunlara karşı biriken bir öfkenin sonucuydu. Bu öfke Mustafa Reşit Paşa'dan sonra öne çıkan Ali ve Fuat Paşaların şahsında toplanmıştı.¹⁸² Yeni Osmanlılara göre Ali ve Fuat Paşalar, Islahat Fermanı ile Osmanlıları Avrupalılara ekonomik ve mali anlamda mahkûm etmişti.¹⁸³ Tanzimat Fermanı en temelde 18. yüzyıl Avrupası'nın siyasi ve ekonomik felsefesinin kabul edildiği bir belge idi.¹⁸⁴ Yeni Osmanlılar Tanzimat modernleşmesinin Batı kültürünü olduğu gibi Osmanlı'ya taşıdığına inanıyorlardı. Bir anlamda Tanzimat, Batı'nın kötü bir taklidinden başka bir şey değildi.¹⁸⁵

Namık Kemal, İbrahim Şinasi ve Ali Suavi gibi simalar Yeni Osmanlıların öne çıkan aydınları idi.¹⁸⁶ Yeni Osmanlılara göre Tanzimat, Batı'nın idari ve hukuki kurumlarını imparatorluğa taşıdığı gibi yaşam biçimini de taşımıştı. Halk, bu ithal kültür ile baş başa bırakılmıştı. Halkın değerlerinin nasıl korunacağına dair kimsenin bir fikri yoktu.¹⁸⁷ Bu durum Tanzimat'ın belirli bir ahlaki felsefeye sahip olmamasının bir sonucu idi.¹⁸⁸ Belirsizlik hali modernleşme sürecinde bir tür “üst tabaka” yaratmıştı. Halkın değerleri unutulmuş ve taklitçi bir Batılılık ortaya çıkmıştı. Nihayetinde halk “miskin” bir konuma düşmüştü.¹⁸⁹ Yeni Osmanlılar, Tanzimat modernleşmesinin toplumda yarattığı tahribatı gidererek devlet eliyle ortaya çıkan kültür ikiliğine son vereceklerine inanıyorlardı.¹⁹⁰ Ayrıca halkın içinde bulunduğu miskinlikten kurtulması gerekiyordu. Bu ise halkın bilinçlenmesi ile giderilebilirdi.

¹⁸⁰ “Jön Türk” tabiri Batı'da I. ve II. Meşrutiyet'in ilanı için siyasi mücadeleye girişen Osmanlı muhaliflerinin geneline karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır. Buna karşın ülkemizde bilhassa alan yazınında I. Meşrutiyet'in ilanı için mücadele eden Namık Kemal ve kuşağı için “Yeni Osmanlılar” ya da “Genç Osmanlılar” tabiri; II. Meşrutiyet'in ilanı için mücadele eden İttihatçıların kuşağı için ise “Jön Türkler” tabiri kullanılmıştır. Çalışmada I. Meşrutiyet Dönemi'nin muhalif kuşağı için Yeni Osmanlılar, II. Meşrutiyet Dönemi'nde İttihatçıların temsil ettiği muhalif örgütlenme için ise Jön Türkler tabiri kullanılmıştır.

¹⁸¹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayın, 2. Basım, İstanbul 1987, s. 204 ve s. 213.

¹⁸² Yılmaz Öztuna, *Tanzimat Paşaları: Ali ve Fuat Paşalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 103.

¹⁸³ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, ss. 88-89.

¹⁸⁴ Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı Etkisi”, s. 79.

¹⁸⁵ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 89.

¹⁸⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 38; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 205.

¹⁸⁷ Şerif Mardin, “Baticılık”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 247.

¹⁸⁸ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 89.

¹⁸⁹ Mardin, “Baticılık”, s. 247.

¹⁹⁰ Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s. 39.

Halkın bilinçlendirilmesi arzusu Yeni Osmanlıları basın-yayın faaliyetlerine yönlendirmiştir. 1862’de İbrahim Şinasi’nin kurduğu daha sonra Namık Kemal’in devam ettirdiği Tasvir-i Efkâr¹⁹¹ gazetesi Yeni Osmanlıların halka ulaşmasında öncü bir rol oynamıştır.¹⁹² Yeni Osmanlıların halka ulaşması çabası aynı zamanda modern anlamda ilk kamuoyu oluşturma çabasını ifade etmektedir.¹⁹³

Şinasi, 19. yüzyılın çağdaş edebi ve siyasi kavramlarını işlediği yazılarıyla Yeni Osmanlıların entelektüel temelleri üzerinde önemli tesirleri bulunan bir kişiliğe sahiptir.¹⁹⁴ Bu anlamda Tasvir-i Efkâr gazetesi çağdaş edebi fikirlerin işlendiği bir forum halini almıştı. Burada Batı’daki güncel siyasi ve edebi konular yakından takip ediliyor, Osmanlı aydınları da bu fikirler üzerine tartışmalar gerçekleştiriyordu.¹⁹⁵ Şinasi, yazıları ile halka ulaşmasının yolunun halkın anlayacağı bir yazı dilinden geçtiğini biliyordu. Tercümân-ı Ahvâl ve Tasvîr-i Efkâr gazeteleri Şinasi’nin açık ve anlaşılır bir dil ile yazılarının yayınlandığı öncü yayın organları olmuştur.¹⁹⁶

Şinasi, Tanzimat modernleşmesinin toplumda yol açtığı sorunlara öfke duymasına karşın modernleşmesinin getirdiği fikirlerden etkilenmişti. Bilhassa Mustafa Reşit Paşa, Şinasi’nin siyasi fikirlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Şinasi, “medeniyet resulü” ve “fahr-ı cihanı-ı medeniyet” gibi sıfatlar yakıştırdığı Mustafa Reşit Paşa’nın Allah tarafından gönderildiğini ifade edecek kadar ateşli bir Tanzimat taraftarıydı. Şinasi Tanzimat ile birlikte cehalet devrinin sona erdiği ve akıl ve irfan devrinin başladığı kanısındadır. Aynı zamanda “kahraman” olarak gördüğü Mustafa Reşit Paşa’nın şahsından hareketle yeni bir ideal ortaya çıkarmıştır. Ona göre kahraman olan kişi, kendi varlığını insanlığa adanmıştı. Bu sayede Allah’ın adalet vasfı o kişide tecelli edebilirdi.¹⁹⁷ Şinasi’nin “aklı” merkeze alan fikirleri Tercüman-ı Ahvâl ve Tasvîr-i Efkâr’daki yazılarında Doğu-Batı sentezi şeklinde kendisini göstermiştir. Şinasi, fikirlerini işlediği çalışmalarına “komedi” unsurunu ekleyerek halka ulaşmanın en erken örneğini vermiştir. Orta oyunu ve meddah geleneğini harmanladığı “Şair Evlenmesi” adlı oyunu fikirlerinin komedi unsuru ile

¹⁹¹ Nevin Yazıcı, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 51.

¹⁹² Mardin, “Batıcılık”, s. 247.

¹⁹³ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2000, s. 108.

¹⁹⁴ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 281.

¹⁹⁵ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 283.

¹⁹⁶ Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1999, s. 301.

¹⁹⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19’uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, 7. Baskı, İstanbul 1998, s. 201.

halka aktarıldığı başarılı bir örnek olmuştur. Bir anlamda kendisinden sonra etkisini sürdürecektir olan halk muharrirliğini Osmanlı yazınına kazandırmıştır.¹⁹⁸ Şinasi, Mustafa Reşit Paşa'nın Tanzimat modernleşmesinde imparatorlukta temsil ettiği Batıcı fikirlerin etkisindeydi. Halka ulaşma uğraşı içerisinde olan Şinasi, Osmanlı düşünce hayatına “halk”, “medeniyet”, “kanun” gibi kavramları dâhil etmiştir. Onun yönetim biçiminde yöneten ve yönetilene belirli sorumluluklar yükleyen fikirleri dikkate alındığında halkçı bir yönetim anlayışına sahip olduğu ifade edilebilir.¹⁹⁹

Sultan Abdülaziz, 7 Mart 1867'de “*Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur.*” ifadeleriyle başlayan bir mektup aldı. Mektup, Mustafa Fazıl Paşa'nın imzasını taşıyordu.²⁰⁰ İmparatorluğun etrafını saran tehlikelerin kapsamlı bir eleştirisini içeren mektup, devlet idaresi ve toplumsal yapıdaki bozulmalara karşı çözüm önerilerini de dile getiriyordu. Yönetim biçiminin değiştirilmesine dair düşünceler ise mektubun özünü oluştuyordu.²⁰¹ Mektup, Tanzimat modernleşmesine karşı filizlenen siyasi muhalefetin olgunlaşmasına kapı aralamıştır. Mektubun İstanbul'da yarattığı etki Yeni Osmanlılar Hareketi'nin örgütlü bir yapıya evrileceği süreci beraberinde getirmiştir.²⁰² İlerleyen süreçte Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi sürgün edilmiş, ardından da Avrupa'ya kaçmışlardır.²⁰³ Yeni Osmanlıların Avrupa serüveninde basın önemli bir yer tutmuştur. Hürriyet (1868-1870) ve Muhbir (1867,1867-1868) gazeteleri Yeni Osmanlıların, Osmanlı idaresine karşı muhalefetlerinde öne çıkan yayın organları olmuştur. Bununla birlikte Yeni Osmanlılar oldukça dağınık bir örgütlenmeye sahipti. Cemiyetin program ve nizamnamesi siyasi fırka görünümünden bir hayli uzaktı. Siyasi bir muhalefet olarak

¹⁹⁸ Jale Parla, “Tanzimat Edebiyatı'nda Siyasi Fikirler”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, C. 1, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, ss. 225-226.

¹⁹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi 7: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1995, s. 321.

²⁰⁰ Mektubun yazarına dair farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşler arasında en yaygın Batı diplomasisine hâkim bir isim tarafından yazılmış olduğu yönündedir. Taner Timur, Batılı yazarlar tarafından mektubun yazarı olarak Gregory Ganesco'nun işaret edildiğine dikkat çekmiştir. Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları İlk Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge Kitabevi, İstanbul 1996, s. 260. Öte yandan Niyazi Berkes, mektubun Avrupa'da değil İstanbul'da yazıldığı ve Sultan Abdülaziz'e ulaşmadan önce “*Courrier d'Orient*” çevresinde 25 Ocak 1867'den önce bilindiğini ifade etmektedir. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2003, ss. 280-281.

²⁰¹ Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz. Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, ss. 27-43.

²⁰² Sina Akşin, “Siyasal Tarih” *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908*, haz. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul 1989, s. 143.

²⁰³ Karal, *Osmanlı Tarihi 7: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, s. 305.

örgütlenmelerine karşın Yeni Osmanlıların ideolojisi grup üyeleri içerisinde farklılaşıyordu.²⁰⁴ Bir bakıma cemiyetin ideolojisi değil ideolojileri vardı.²⁰⁵ Ayrıca teşkilatlanmasının zayıf olması ve lider kadronun olgunlaşmaması cemiyetin idaresini güçleştiriyordu.²⁰⁶ Yeni Osmanlıların fikir birliği içerisinde oldukları temel konu imparatorluğun şer'i hükümlere göre hazırlanacak olan bir anayasa ile meşruti idareye kavuşması idi.²⁰⁷ Bu sayede imparatorluk uyrukları Osmanlılık kimliği etrafında eşit bir şekilde konumlanabilirdi. Bu amaçlar etrafında bir araya gelen Yeni Osmanlıların stratejisi “ikna” ve “telkin” üzerine kuruluydu. Şiddet ve taşkınlık, benimsedikleri bir yöntem değildi.²⁰⁸

Yeni Osmanlıların fikir birliği içerisinde oldukları en somut konu “halka ulaşma” arzularında kendisini göstermiştir. Osmanlı idaresine karşı başlattıkları muhalefette halk merkezi bir konumlanışa sahip olmuştur. Halk, Yeni Osmanlıların siyasi fikirleri içerisinde “ümme” olarak tezahür etmiştir. Nitekim Yeni Osmanlıların ümme anlayışı “Ümme-i Muhammed”in dini referans alan sınırlarından ayrı bir anlam taşıyordu. Yeni Osmanlılar, ümme kavramına siyasi ve hukuki bir bağlam kazandırarak kavramın içine dil, din, ırk ayrımı gözetmeksizin tüm imparatorluk uyruklarını dâhil ettiler. Özetle Tanzimat modernleşmesi sürecinde en erken halk kavrayışı Yeni Osmanlıların “ümme” söyleminde ifadesini buldu.²⁰⁹

Yeni Osmanlılar içerisinde görüş farklılıklarını uzlaştırmaya çalışan isim Namık Kemal idi.²¹⁰ Namık Kemal, İslami siyaset kavramları ile Batılı siyaset kavramları arasında bir sentez kurma uğraşı içerisinde oldu. Ona göre İslam'ın ilerlemeye engel olduğu fikri Tanzimat'ın başarısız idarecilerinin bir uydurmasıydı. Gerçekte Tanzimat ile birlikte imparatorluk Batı'nın ekonomik ve siyasi nüfuzu altına girmiş ve ilerlemesine engel olunmuştu.²¹¹ Namık Kemal, imparatorluğun içinde bulunduğu sorunlardan herkesin savunusunu yapacağı bir “vatan” idealiyle kurtulabileceğine inanıyordu. Onun bu inancının şekillendirdiği fikirleri aynı zamanda Batı'nın

²⁰⁴ Cemil Koçak, “Osmanlı/Türk Siyasi Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi: Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, C. 1, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, s. 72.

²⁰⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 212.

²⁰⁶ Yazıcı, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, s. 129.

²⁰⁷ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 212.

²⁰⁸ Yazıcı, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, s. 129.

²⁰⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi 7: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, s. 325.

²¹⁰ Tanpınar, *19’uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 350; Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 287.

²¹¹ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 300.

filizlenmekte olan siyasi ve kültürel emperyalizmine karşı bir tepki idi.²¹² Namık Kemal, halkı merkezine alan söylemleriyle ateşli bir hürriyet savunusuna girişmiştir. Onun için “vatan” tüm imparatorluk demektir. Kendisi, “*Bizim damarlarımızdaki kan dahi vatanın en küçük bir faidesi için yerlere dökülmek şanından olan Osmanlı kanındandır.*” diyerek vatan için mücadele edenlerin birliğine gönderme yapıyordu.²¹³

Namık Kemal, Osmanlı ümmetinin birliğinin sağlanmasında “hürriyet” kavramına ayrı bir önem verir. Hürriyet, insanın doğuştan gelen bir özelliğidir. İnsanın hürriyeti, diğer insanların saldırılarından yalnızca cemiyet içinde korunabilirdi. Hükümet ise hürriyetin korunmasından sorumluydu. Namık Kemal, halkın amacının hürriyeti elde etmek olduğunu, bu yüzden de Yeni Osmanlıların ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Namık Kemal’in hürriyet kavrayışı meşruti yönetime kadar uzanan bir arayışı içerisinde barındırır. O, hürriyetin gerçek anlamda ortaya çıkması için “kişilik hakları” ve “siyasi hakların” koruma altına alınmasını bir gereklilik olarak görür.²¹⁴ Bu şekilde “ümmetin hürriyeti” hukuki anlamda koruma altına alınabilirdi. Ayrıca siyasi hakları olan birey kanunların hazırlanış sürecine dahil olabilecekti.²¹⁵

Namık Kemal’in hürriyet kavrayışında kişilik haklarının korunmasına verdiği önem “temsili hükümetin” kurulması fikriyle olgunlaşır. Ona göre adil bir yönetim “meşveret usulü” ile kurulabilirdi. Adil bir yönetimin tesis edilebilmesi ise yönetimin dışı kapalılıktan kurtulmasıyla mümkündür. Namık Kemal; “*Kudret-i teşr’i erbab-ı hükümetin elinden almaktır.*” ifadeleriyle Yeni Osmanlıların meşrutiyet tasavvurunu ortaya koymuştur. Kendisi meşruti yönetim tasavvurunu, çağdaşı olduğu Avrupa devletlerinin yönetim yapılarını inceleyerek sistemleştirmiştir. İngiltere, ABD, Almanya ve Fransa’nın yönetim biçimlerini irdeleyerek Osmanlı İmparatorluğu’na en uygun olan yönetim biçiminin Fransa’da olduğuna kanaat getirmiştir.²¹⁶ Namık Kemal, Fransa yönetim biçiminden hareketle Osmanlı İmparatorluğu için üçlü bir meclis yapısını uygun görür. Bu yapı içerisinde birbirini denetleyen koordineli bir sistem ortaya çıkar. Bu sistemde Conseil d’Etat’ın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki karşılığı olarak Meclis-i Şura-yı Devlet tarif edilir. 40-50 üyeden oluşan bu meclisin

²¹² Şerif Mardin, “Tanzimat ve Aydınlar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 50.

²¹³ *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesi*, C.1, haz. Alp Eren Topal, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2018, ss. 1-3.

²¹⁴ *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesi*, C.1, ss. 49-51 ve s. 67.

²¹⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi 7: Islahat Fermanı Devri (1861- 1876)*, ss. 326-327.

²¹⁶ *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesi*, C.1, s. 68 ve ss. 145-146.

üyeleri direkt olarak Sultan tarafından atanır. Kanun tasarıları burada hazırlanır ve hazırlanan kanunlar Meclis-i Şura-yı Ümmet'te görüşülür. Görüşülen kararların onaylanması ise Meclis-i Ayan'ın sorumluluğundadır.²¹⁷ Diğer bir ifadeyle seçilmiş ve atanmış üyelerden oluşan yasama organı içerisinde bir “halk meclisi” ve “senato”yu barındırır.

Namık Kemal, yönetim tasavvurunda “dine” önemli bir konum atfeder. Onun için en iyi hükümet, şariat esaslarına dayanan hükümettir. Tanzimat ve Islahat Fermanları gözden geçirilmeli, çağdaşı oldukları devletlerin anayasaları incelenmeli ve son kertede ortaya çıkan anayasa şariat hükümlerine uygun olarak hazırlanmalıydı.²¹⁸ Nitekim Namık Kemal'in dini siyasal alanda konumlandırıan bu düşünceleri egemenliği ele aldığı düşünceleriyle çatışır. Namık Kemal'e göre egemenlik halk iradesi dışında herhangi bir iradeye dayanıyorsa orada egemenlik söz konusu olamaz ve halk haklarını direkt olarak da kullanamazdı. Halkın haklarını kullanışı kendisini temsil edecek bir heyetin varlığına bağlı idi. Onun meşruti monarşiyi işaret eden bu görüşleri Batı felsefesinin temelini ifade eden “tabii haklar” düşüncesine dayanıyordu.²¹⁹ Bir anlamda Namık Kemal, hükümetin kaynağını seküler bir temelde ele almış ancak egemenliği halka indirgemmiştir.²²⁰

Namık Kemal, egemenliği ele alırken yararlandığı tabii haklar düşüncesi ile şariat ilkelerini uzlaştırmaya çalışır. İslam'ın uygun gördüğü yönetim biçimi en temelde “cumhur” idi. Cumhur, kendisine ait olan egemenlik hakkını bir sözleşme (biat) ile Osmanlı hanedanına devretmiş ve meşveret usulü ortaya çıkmıştı. O halde sözleşmeyle yapılan bu egemenlik devrini ümmetin kendisi kaldırabilirdi.²²¹ Namık Kemal'in uzlaşma ısrarı etkisinde olduğu John Locke, Montesquieu, Jean Jacques Rousseau gibi düşünürlerin fikirlerine kadar uzanıyordu. Uzlaşma ısrarının bir nedenini ise Batı siyaset teorisi ile İslam siyaset felsefesi arasında bir çatışma olmadığı düşüncesi oluştuyordu. Böylelikle Batı'dan alınmış bir kavram ya da kurum “taklit” olarak görülmeyecek ve Osmanlı toplumunun kendi değeri ortaya çıkabilecekti.²²²

²¹⁷ *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi*, C.1, ss. 157-161.

²¹⁸ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2010, s. 322 ve 343.

²¹⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, ss. 288-289.

²²⁰ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 325.

²²¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 293.

²²² Cemil Koçak, “Namık Kemal”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, C. 1, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, s. 248.

Namık Kemal'in halkçı düşünceleri çağdaşı olduğu Avrupa ülkelerinin yönetim biçimlerinin etkisinde şekillenmiştir. Onun siyasi düşüncelerinde halk, hürriyeti cemiyet içinde muhafaza edilen ve yine cemiyet içinden çıkacak temsilciler aracılığıyla haklarını kullanan bir yapıda kendisini göstermiştir. Namık Kemal bu düşüncelerini halka ulaşma çabasının en somut göstergesi olarak dilde sadeleşmeye yönelerek ifade etmiştir.

Yeni Osmanlıların halka ulaşma çabasında yalın bir dil kullanılması gerektiği düşüncesi Ali Suavi'nin de üzerinde durduğu bir konu idi. Ali Suavi, halkın aydınlanmasının halkın anlayacağı bir dilin kullanılması ile mümkün olacağını, bunun için gazetenin önemli bir araç olduğu görüşünde olmuştur. Ali Suavi'nin yazı dilini sadeleştirme çabası aynı zamanda halkın milli duygularının uyanmasına dair bir girişim idi. Gerek Türkçe kelimelerin kullanılmasına dair söylemleri gerekse ele aldığı kavram ve terimlerle bu girişimini sürekli canlı tutmuştur. Bu açıdan Ali Suavi, Türkçenin çağdaşı olduğu dillerden üstün olduğuna dair düşünceleri ile kendisinden sonra gelecek olan Osmanlı aydınına önemli bir miras bırakmıştır.²²³ O, halkın aydınlanmasında eğitime ayrı bir önem vermiştir. Maarif nedir? sorusuna verdiği cevap ile Osmanlı eğitim sistemine dair düşüncelerini eleştirel bir şekilde dile getirmiştir:²²⁴

Şu iki meseleyi halkın ekserisi bilemiyorlar. Bunlar olmadıkça ekserin itikadında olan ulum ve maarifin burada mazarrattan başka bir şeyi yoktur. Çünkü maarif demek bizim gibi bir takım sathî ıstılahat ve münazaat bellemektir zan olunursa sinai zuhura gelmek ihtimali yoktur. Kezalik maarif birtakım marifetler ki onları öğrenmek sanat icrası ve imali için olmayıp hazine-i devletten boş yere maaşa nail olmak içindir itikat olunursa terakki mümkün olamaz.

Ali Suavi'nin halk kavrayışı Yeni Osmanlıların "Osmanlılık" düşüncesinden ayrı bir şekilde tezahür etmiştir. Halkı vatandaş anlamına karşılık gelecek şekilde ele alan Ali Suavi, gayrimüslimlerin Osmanlı ümmetinden olmalarına karşın İslam milletinden olmadıklarını vurgular. Yeni Osmanlılarda hâkim olan İttihad-ı Anasır ve İttihad-ı İslam düşünceleri Ali Suavi'nin Türkçü düşünceleriyle eklektik bir yapıya sahiptir. Kendisi; imparatorluktan bahsederken Osmanlıcı, İslam'a yönelen tehditler karşısında İslamcı, Türk milletinin varlığının inkâr edildiği durumlarda ise Türkçü kimliğe bürünüyordu.²²⁵ Yeni Osmanlıların yönetim yaklaşımında önemli bir yer tutan

²²³ Falih Rıfkı Atay, *Baş Veren İnkılapçı*, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1997, ss. 75-77.

²²⁴ Ali Suavi, "Makale-i Manavzade", *Muhbir*, Nr. 8, 21 Ramazan 1283, s. 3.

²²⁵ Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, ss. 616-618.

din olgusu Ali Suavi'nin "ilerleme" fikrinde merkezi bir konuma sahiptir. Fakat onun ilerleme fikrindeki İslamcı anlayışı yönetime dair görüşlerinde yerini laik bir anlayışa bırakmıştır. Siyasetin temeline ahlak, iktisat, coğrafya gibi dünyevi olguları koyan Ali Suavi, dünyevi işlerin dini kanunlarla yönetilmesine karşıydı. İslâm'da ruhani bir yönetim anlayışı yoktu ve hilafet, ayet ve hadislere dayanmıyordu. Aynı zamanda Hz. Peygamber bir vekil tayin etmemiştir. Ali Suavi'nin dini referans alan düşünceleri dini ibadetin Türkçeleşmesini dile getirecek kadar radikal bir karaktere sahipti.²²⁶ Buna karşın O, adil bir padişahlık makamına karşı değildir. Ancak yönetim adil değilse isyanı hak olarak görmüştür. Meşrutiyet ve anayasa yönetenlerin zulmünden kurtulmanın bir yolu olarak Ali Suavi'nin düşüncelerinde öne çıkmıştır.²²⁷

Ali Suavi, demokrasinin en iyi yönetim biçimi olduğunu ileri sürmesine karşın Osmanlı toplumunun henüz demokrasi için hazır olmadığı kanısındadır. Demokrasi anlayışında ahlakı olmazsa olmaz bir unsur olarak konumlandırıran Ali Suavi'ye göre Osmanlı toplumu henüz demokrasiyle yönetilecek şartlara ulaşmamıştır. Bu nedenle yönetim, toplumsal ahlakın düzeltilmesi için çaba harcamalıdır. Kendisi imparatorluğun çok kültürlü etnik yapısını dikkate alarak demokrasinin imparatorluğu parçalayacağı endişesinde olmuştur. Keza tüm etnik unsurların bir araya gelerek imparatorluğa düzen getirmek için tartışmaları oldukça zordur.²²⁸

Yeni Osmanlılar arasında edebiyat aracılığıyla halka ulaşma uğraşı içerisinde olan bir başka isim Ziya Paşa idi. Ziya Paşa, bilhassa edebi türdeki eserleri ile milli bir edebiyatın filizlenmesine katkıda bulunmuştur.²²⁹ Tecrübeli bir idareci olan Ziya Paşa'nın siyasi fikirlerinde Osmanlı idaresindeki bozulmalar önemli bir yer tutmuştur.²³⁰ Tanzimat modernleşmesine duyduğu öfke Bab-ı Ali'nin lağvedilmesi gerektiğini dile getirmesine yol açan derin bir rahatsızlığı içeriyordu.²³¹ Ziya Paşa, bu rahatsızlığını şiirlerinde sıklıkla başvurduğu hicivleriyle dile getirmekten geri durmamıştır. Ali Paşa'nın hedef alındığı "Zafername", Ziya Paşa'nın siyasi eleştirilerini çözüm önerileri ile ortaya koyduğu eseri olarak öne çıkmıştır.²³² Ziya Paşa'ya göre Tanzimat, imparatorluğun şartları dikkate alınmadan hazırlanmış ve

²²⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1992, ss. 79-80.

²²⁷ Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, s. 557 ve s. 562.

²²⁸ Atay, *Baş Veren İnkılapçı*, ss. 88-90.

²²⁹ Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, s. 304.

²³⁰ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 373.

²³¹ Tanpınar, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 330.

²³² Bkz. Ziya Paşa, *Zafername*, haz. Fikret Şahoğlu, Tercüman Yayınları, İstanbul (t.y).

tatbik edilmişti. Bu dikkatsizlik imparatorluğun yıkılışını hızlandırmıştı. Tanzimat Fermanı'na gönderme yapan Ziya Paşa, fermanın getirdiği yeniliklerin imparatorluğun şartlarına uygun olmadığı kanısındadır. Ona göre imparatorluğun şartları dikkate alınmalı ve en uygun şekilde müdahale edilmelidir. Hasta insan benzetmesiyle sorunun kaynağına inen Ziya Paşa, imparatorluğun sorunlarının giderilmesi için doğru teşhisin konulması gerektiğini ileri sürmüştür.²³³

Yeni Osmanlıların parlamentolu anayasal sistem için giriştikleri siyasi mücadele düşünsel bir örgütlenmeye sahip olmasına karşı iktidarı elde etmek gibi genel amaçlar etrafında kurulu örgütlü yapıdan yoksundu. Buna rağmen halkı temel alan hürriyet söylemleriyle toplumun muhtelif kesimlerini etkilemeyi başardılar. İmparatorluğun ayrılıkçı fikirlere karşı somut adımlar atması gerektiği düşüncesi mali alandaki sorunlar ve dış politikadaki tehditlerle birleşince idare içerisindeki yenilik taraftarı gruplar Sultan Abdülaziz ve Mahmut Nedim Paşa'yı hedef almışlardır. Mithat ve Süleyman Paşalar devlet idaresindeki yenilik taraftarı grubun öncüsü olmuştur. Onların Osmanlılık temelinde teşkil edilmesini istedikleri meclis önerisi Sultan tarafından kabul görmemiştir.²³⁴ Her ne kadar Mithat ve Süleyman Paşalar kadar ateşli bir meclis taraftarı olmasalar da Hüseyin Avni ve Mütercim Rüştü Paşaların desteği ile Sultan Abdülaziz, tahtan indirilmiştir.²³⁵

Sultan II. Abdülhamid oldukça sancılı bir dönemde tahta çıkmıştı. Ekonomide Avrupa mali denetiminin kurulduğu, dış politikada İngiltere'nin Mısır'ı işgal ettiği bir ortamda patlak veren Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Sultan'ı imparatorlukta benzer sorunların yaşanmaması düşüncesine itmiştir.²³⁶ Rus ordusunun Yeşilköy'e dayandığı sıralarda Sultan II. Abdülhamid anayasayı askıya almış ve meclisi tatil etmiştir.²³⁷ Tüm bu gelişmelerin ardından imparatorlukta kısa bir süre içerisinde Sultan'ın mutlak otoritesine dayanan bir rejim ortaya çıkmıştır. Sultan'ın anayasayı askıya almasında gerek Yeni Osmanlıların gerek Mithat Paşa ve çevresinin anayasal monarşi savunularının halk desteğinden yoksun olması önemli bir etkiye sahipti.²³⁸ Nitekim

²³³ Adnan Akgün, *Hürriyet Gazetesinin Sistemik Tahlili*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990, ss. 70-70.

²³⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi 8: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2000, ss. 211-213.

²³⁵ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2000, s. 26.

²³⁶ Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, Routledge, London 1993, s. 29.

²³⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi 8: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, s. 240.

²³⁸ Karpat, *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi (1876-1980)*, s. 10.

Sultan'a yönelik ilk karşı duruş Yeni Osmanlıların radikal bir hürriyet taraftarı olan Ali Suavi'den gelmiştir. Ali Suavi, bir grup muhalifle birlikte Sultan II. Abdülhamid'in yerine Sultan V. Murat'ı yeniden tahta çıkarmak için 20 Mayıs 1878'de "Çırağan Baskını"nı gerçekleştirmiştir. Başarısızlıkla sonuçlanan bu girişim Sultan II. Abdülhamid'i derinden etkilemiştir. İmparatorlukta artık otuz yıl sürecek olan istibdat mevsimi başlamıştır.²³⁹ Sultan II. Abdülhamid'in istibdat rejimine karşı imparatorluk içinde ve dışında meşrutiyet yanlısı düşünceye sahip muhalif gruplar filizlenmiştir.²⁴⁰ 1889'da Askeri Tıbbiyeli İbrahim Temo, Hüseyinzade Ali, Mehmet Reşit (Şahingiray), Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti'nin kurduğu İttihad-ı Osmani Cemiyeti bu düşüncenin olgunlaşmasında öncü bir rol oynamıştır.²⁴¹ Oldukça farklı etnik ve coğrafi kimliğe sahip olan bu gençler İtalyan gizli devrimci örgütü Carbonari, Mason Locaları ve Rus nihilistlerinin gizli örgütlenmesinden esinlenmişlerdi. Küçük hücre gruplarından oluşan cemiyet kısa süre içerisinde Bahriye, Mülkiye, Harbiye gibi yüksekokullardaki gençlerle temas kurmuştur.²⁴²

Cemiyet, Dr. Nazım ve Ahmet (Verdani) Beyleri Paris'te bulunan Ahmet Rıza Bey ile temas kurması için görevlendirmiştir. Bu görüşme sonrasında cemiyet Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adını almış ve Paris şubesinin başına Ahmet Rıza Bey geçmiştir.²⁴³ İstanbul'daki cemiyet üyeleri, 1894'te patlak veren Ermeni Olayları sırasında ilk eylemini gerçekleştirmiştir. İngiltere ve Fransa'nın imparatorluğa karşı uyguladığı siyasete tepki gösteren cemiyet, istibdat idaresinden yalnızca Ermenilerin değil tüm Osmanlıların şikâyetçi olduğunu oldukça sert bir üslupla kaleme aldıkları beyannameyle dile getirmiştir.²⁴⁴ Sultan ve şeyhülislamın yaşanan olayların sorumlusu olarak hedef alındığı beyannamenin altında İttihat ve Terakki'nin imzası bulunuyordu.²⁴⁵ Cami duvarlarına yapıştırılan cemiyetin ilk beyannamesi halkı birlik olmaya çağırıyordu. Osmanlı aydını üzerinde önemli bir etkiye sahip olan bu eylemler

²³⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Ali Suavi ve Çırağan Vak'ası", *Belleten*, C. 8, S. 29, Ocak 1944, ss. 71-118.

²⁴⁰ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s. 100.

²⁴¹ Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 16; Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 45; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, ss. 194-195.

²⁴² Hasan Kayalı, "The Young Turks and the Committee of Union and Progress", *The Routledge Handbook of Modern Turkey*, eds. Metin Heper and Sabri Sayarı, Routledge, London and New York 2012, s. 26; M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük* (1889-1902), İletişim Yayınları, İstanbul 1986, s. 176.

²⁴³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasa Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C. 1, s. 19; Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 46.

²⁴⁴ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 46.

²⁴⁵ Çavdar, *İttihat ve Terakki*, ss. 16-17.

yönetimin sert tepkisiyle karşılanmıştır. Harbiye mektebinde yaşanan tutuklamaları Mülkiye mektebindeki gözaltı olayları izlemiştir.²⁴⁶ İlk yakalananlar arasında bulunan Abdullah Cevdet, Rodoslu Süleyman, İbrahim Nazmi gibi cemiyet üyeleri sürgün edilmiştir.²⁴⁷ Terakki ve İttihat Cemiyeti, gençler üzerindeki etkisini giderek arttırmıştır. Cemiyetin Paris ve Mısır şubeleri harekete katılmak isteyen gençlerin odağı haline gelmiştir.

Ahmet Rıza Bey'in yönetiminde bulunduğu Terakki ve İttihat Cemiyeti ile 1906'da Selanik'te bir grup asker ve sivil bürokratın kurduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti arasında temas sağlanmış ve iki cemiyet 1907'de İttihat ve Terakki Cemiyeti çatısı altında birleşmiştir.²⁴⁸ Bu birleşme sonrasında cemiyet yönetimi hareketin yaygınlık kazanması için çalışmalarını yoğunlaştırmış ve toplumun muhtelif kesimlerinden destek görmeye başlamıştır.²⁴⁹ Bilhassa Hristiyan azınlıklar meşrutiyet idaresinin kurulmasıyla bağımsızlıklarına kavuşacaklarına dair bir beklenti içerisinde olmuştur. İttihat ve Terakki Hareketi 1908'e az bir zaman kala imparatorluk içinde ve dışındaki Sultan II. Abdülhamid karşıtı muhaliflerin birleştiği örgütlü bir karakter kazanmıştır.²⁵⁰

Jön Türkler; ilk bakışta anayasanın yürürlüğe girmesi ve imparatorluğun dağılmasını engellemek gibi genel amaçlar etrafında toplanmış bir görüntüye sahip olmalarına karşın Yeni Osmanlıların ateşli savunusunu yaptıkları ve kendilerine devreden hürriyet, adalet, ümmet gibi olguları kendi şartları içerisinde yorumlamışlardır. Bu durumun arka planında Jön Türklerin, II. Abdülhamid'in otoriter idaresi karşısında Yeni Osmanlılardan oldukça farklı şartlarda siyasi örgütlenme yoluna gitmeleri yatar. II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla başlayan yurt dışına gidiş - ya da kaçış-serancamı Osmanlı aydınını Yeni Osmanlıların fikirlerini bir noktaya kadar "taklit etme" yoluna itmiştir. Bu durum Jön Türkler içerisinde istikrarlı bir hürriyet savunusunun ortaya çıkmasına engel olmuştur. Jön Türkler, bu durumu arzu ettikleri devrimi ortaya çıkaracaklarına inandıkları subaylara yönelerek aşma uğraşında olmuştur.²⁵¹ 1908'e gidilen süreçte 3. Ordu'nun etkisi İttihatçıların bu

²⁴⁶ Hanoğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük* (1889-1902), s. 181.

²⁴⁷ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 47.

²⁴⁸ Kayalı, "The Young Turks and the Committee of Union and Progress", s. 27.

²⁴⁹ Çavdar, *İttihat ve Terakki*, ss. 27-28.

²⁵⁰ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, ss. 100-101.

²⁵¹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s. 305.

amacını açıklar niteliktedir.²⁵² 1908’de en temelde siyasi bir devrim yaşanmıştı. Jön Türkler siyasi devrimin toplumsal devrimle desteklenmedikçe eksik bir devrim olacağına inanıyordu. Bu inancı toplum tahayyüllerinin merkezine yerleştiren Jön Türkler, nihayetinde halkı toplumsal devrime hazırlamayı amaçlıyorlardı.

Yeni Osmanlılarda olduğu gibi Jön Türklerde de halk “ümme” olarak kavramsallaştırılmıştır.²⁵³ Benzer şekilde her iki hareket de Osmanlılık düşüncesi ile tesis edilecek bir parlamentonun imparatorluğu dağılmaktan kurtaracağına inanıyorlardı.²⁵⁴ Nitekim Yeni Osmanlılardan farklı olarak Jön Türkler her iki kavramı da kendi iktidarlarına ortam hazırlayacak şekilde konjonktürel etkilere açık olarak yorumlamışlardır. Bunun en somut göstergesi Jön Türklerin Osmanlılık düşüncesinin anayasal bir karşılık olarak anlaşılması ve Jön Türkler içerisinde farklı bakış açılarıyla ortaya koyulmasıydı.²⁵⁵ Bir anlamda Jön Türkler içerisinde belirgin bir Osmanlılık tasavvuru bulunmuyordu. Halbuki Yeni Osmanlılar “ümme” olarak kavradıkları halkı bir araya getirecek üst yapı olarak Osmanlılık düşüncesinin savunusunu yapmışlardı.

Yeni Osmanlıların hürriyet savunularında merkeze aldıkları ve kanunlarla muhafaza edilmesi gerektiğini düşündükleri dini hükümler İttihat ve Terakki’nin çalışmalarında harekete meşruiyet kazandırmanın bir işlevi haline gelmiştir. Dini merkeze alan çağdaş söylemler ile halkla iletişim kurulacak ve hatta ulema üzerinde bir etki yaratılabilecekti.²⁵⁶ 1908’den sonra İttihat ve Terakki’nin laik eğilimlerle eğitim ve yargı alanlarında dini etkiyi azaltma çabası bu duruma işaret etmektedir. Aynı zamanda İttihatçıların parlamentoda en çok tepki aldıkları konuların başında şeriata karşı aldıkları kararlar geliyordu.²⁵⁷

Jön Türkler için “ittihat” düşüncesinin hayata geçmesi imparatorluğun meşruti sisteme geçmesine bağlı kılınmıştı. Ancak meşruti sistem içerisinde imparatorluk halklarının “İttihad-ı Anasır” düşüncesine uygun olarak ne şekilde temsil edileceğine dair birden fazla görüş ortaya çıkmıştır.²⁵⁸ Bu görüş farklılıkları Jön Türkler içerisindeki İttihatçılar ve liberallerin hizip mücadelesinde kendisini göstermiştir. Her

²⁵² Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, s. 139.

²⁵³ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, s. 620.

²⁵⁴ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s. 33.

²⁵⁵ Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”, ss. 107-108.

²⁵⁶ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, s. 623.

²⁵⁷ Cavidar, *İttihat ve Terakki*, s. 96.

²⁵⁸ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, ss. 405-406.

iki hizip de Osmanlılık düşüncesinin imparatorluğu dağılmaktan kurtaracağına dair bir inanca sahipti.²⁵⁹ Bu düşüncenin İttihatçılar ve liberaller açısından birbirinden ayrılan yönünü liberallerin yönetim tasavvurlarında Osmanlılık düşüncesinin yeri ortaya çıkarır. Keza liberaller, yönetim tasavvurlarında “Osmanlılık” düşüncesi ittihadın (birlik) değil itilafın (uzlaşma) bir gereği olarak yer edinmiştir.

Yeni Osmanlıların siyasi mücadelesinde aydınların halka ulaşma çabası ayrı bir öneme sahipti. Bu çaba en somut ifade ile dilde sadeleşme şeklinde kendini göstermiştir. Halk için çalışmak halkın sorunlarını dile getirmeyi ifade ediyorsa halkın anlayacağı bir dil kullanılmalıydı. Yeni Osmanlıların halkı temel alan bu yaklaşımları kendilerinden sonra gelen Jön Türklere önemli bir miras bırakmıştır. Dönem içerisinde imparatorluk içinde ve dışında Türkçülük temelinde kaleme alınan çalışmalar Jön Türklerin siyasi düşüncelerinin şekillenmesinde önemli bir yer tutmuştur.²⁶⁰ Türkçülüğün imparatorlukta yankısı ise Rusya’da yaşayan Müslümanların ulusçu fikirlerinin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yavaş yavaş imparatorluk aydınını etkilemesiyle duyulacaktır.

3.2. Jön Türklerin Toplum Tasavvuru ve Halk

Osmanlı İmparatorluğu’nda Sultan II. Abdülhamid yönetimine karşı biriken muhalefet Jön Türklerin İttihat ve Terakki Cemiyeti çatısı altında örgütlenmesi ile sonuçlanmıştı. Jön Türkleri bir araya getiren şartlar aynı zamanda arzu ettikleri meşrutiyet yönetiminin niçin gerekli olduğunu halka anlatma çabalarıyla paralel bir şekilde gelişim göstermiştir. Ancak 1908’e gidilen süreçte Jön Türklerin halk kavrayışı başlangıçtaki heyecanını aşamalı bir şekilde yitirecektir. Halkın Jön Türklere olan kayıtsızlığının kendileri üzerinde yarattığı şaşkınlık muhtelif mecralarda dile getirilecek ve halka olan bakışları otoriter bir eğilim kazanacaktır. Bununla birlikte halkın “Osmanlılık” temelinde birlik oluşturmaya düşüncesi Jön Türklerde halkın desteğini arkalarına alarak hareketin etkin bir güç kazanacağına dair bir beklentiye yol açmıştır. Jön Türkler bilhassa halkı dikkate almayan yönetime karşı içinde bulunulan tehlikeli duruma dikkat çekerek kamuoyu oluşturmaya amaçlamışlardı. Jön Türkler, halkın dikkatini çekme amacıyla istibdat yönetimini eleştiren söylemler geliştirmiştir.

²⁵⁹ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 34.

²⁶⁰ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876- 1935)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1996, s. 27. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, haz. Kemal Bek, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul 2013, s. 23-27; Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, Luzac and Harvill Press, London and Beccles, ss. 104-106; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1992, s. 76.

Örneğin halkın sefalet içinde olmasının nedeni olarak kötü yönetim hedef gösterilmiştir. Jön Türklere göre yönetim halkın içinde bulunduğu zor şartlara karşı kayıtsız kalmıştır. Halk emeğinin karşılığını alamadığı gibi ödediği vergilerle de sarayın eğlencesine hizmet etmektedir.²⁶¹

Uyan ey koca millet uyan! Hükümet-i zalime, idare-i müstebide kendini ıslahata icbar edenlerin elinden kurtulmak için düşman-ı bi-amanımız olan Rusya'nın koltuğuna sığındı. Padişah on sekiz sene içinde altı yüz yıllık bir şanlı devletin temelini harap etti. O vasi memleketler viraneye döndü. Yollar bozulmuş, köprüler yıkılmış, köyler küçülmüş, kasabalar dağılmış, ahalinin bir kısmı yangından kaçır gibi vatanını terk edip akın akın Amerika'ya hicret, bir kısmı da terk-i temeddün ile ihtiyar-ı bedeviyet eyliyor. İdare-i haziranın maksat ve niyeti halkı soyup soğana döndürmektir. Köylüler çiftlik esiri gibi bir yıllık çalışmanın semeresini hükümete teslim ediyor. Her şey kendine eğreti verilmiş gibidir. İnek besler sütünü içmek, peynir, yağ yapar tadına bakmak nasip olmaz. Tavuk besler yumurtasını yiyemez. Hepsini hamallık edip pazarda satar, vergisine yetmez. Zavallının öküzünü, evinin kiremidini satarlar. Bugün köy halkı çırlıçıplaktır. Yediği siyah somun ile bulgurdan ibarettir. Tarlayı sürmek için sabanın bir yanına kira ile tuttuğu ineği diğer tarafına merkebi koşuyor. Böylelikle toplanan akçe bir kişinin zevkine, sefahatına, eğlencesine sarf olunuyor (...)

Jön Türklerin halka ulaşma çabasında meşrutiyet yönetiminin gerekliliği II. Abdülhamid'in istibdat yönetiminin dini açıdan sakıncalı olduğu yönündeki argümanlarıyla açıklanmaya çalışılıyordu. Jön Türkler sıklıkla ayet, hadis, İslam tarihi ve hilafet makamından örneklerle başvuruyor, istibdat yönetimine karşı olmanın meşru zeminini oluşturarak halkı kendi yanlarına çekmenin uğraşını veriyordu.²⁶² Jön Türklerin halktan beklentisi II. Abdülhamid'e karşı kendi saflarında yer almaları idi. Halkın benimsediği meşruti yönetimde saltanat tüm halkı temsil edecek ve halk "Osmanlılık" kimliği etrafında birlik oluşturabilecekti.²⁶³ Bu sayede hem imparatorluktaki ayrılıkçı faaliyetler sona erecek hem de yabancı devletlerin imparatorluğun iç işlerine karışmasına engel olunacaktı.²⁶⁴ Jön Türkler, kendilerinden önceki Osmanlı aydınlarının halk için çalışmanın erdemli bir uğraş olduğu mottosunu devralmıştı. Halk, Jön Türklerin rehberliğinde ulaşılmak istenen medeniyet seviyesini eğitim yoluyla kavrayabilir ve hareketin doğal bir destekçisi olabilirdi. Nitekim Jön

²⁶¹ Ahmet Coşkun, *1895-1898 Yılları Arasında Yayınlanan Meşveret Gazetesinin Transkript ve Değerlendirmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2006, s.158.

²⁶² Yeni Osmanlıların önemli bir dini argümanı olan "Ve Şavirhum Fil emr" (İş hakkında onlarla müşavere et) ayeti Jön Türklerin de önemli bir dini referans kaynağı olmuştur. Ayrıca hilafet ve imamet konusu hakkında kaleme alınan yazılar Mısır'da Türkçe ve Arapça olarak halka dağıtılmıştır. Belirli bir metot ile hazırlanan bu yazılarda meşrutiyetin dinen sakıncalı olmadığı, aksine İslam'da var olduğu İslam tarihinden örneklerle işlenmiştir. Karal, *Osmanlı Tarihi 8: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, s. 527.

²⁶³ Karal, *Osmanlı Tarihi 8: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, ss. 527-529.

²⁶⁴ Erik Jan Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, I. B. Tauris, London and New York 2010, s. 214.

Türkler, halktan bekledikleri düzeyde bir desteği alamamıştır. Bu durum onların Batı'daki seçkin teorilere yönelmelerinin itici bir unsuru olmuştur. Jön Türkler etkisinde oldukları bilim ekolleri temelinde toplum ve yönetim tasavvurlarını program haline getirmiş ve halkın topyekûn dönüşümünü salık veren bir düşünce pratiği içerisinde muhalefetlerini sürdürmüştür.²⁶⁵ Jön Türklerin toplum tasavvurlarını şekillendiren şartlarda Tanzimat modernleşmesinin ortaya çıkardığı eğitim kurumlarının önemli bir yeri olmuştur. Gerek ordunun modernleştirilmesi sürecinde yurt içinde görev alan yabancı uzmanların etkisi gerek yurt dışında öğrenim gören öğrencilerin aydınlanma düşüncesinin ürünlerini yakından görme şansı bulmaları imparatorlukta Batı düşüncesinin en erken nüvelerini oluşturmuştur.²⁶⁶ Bu ilk nüveler aynı zamanda imparatorlukta kültürel değişim sürecini beraberinde getirmiştir.²⁶⁷ Osmanlı aydınları artık dünyayı Batı düşüncesi temelinde algılayabilecekleri bir ortamın içerisinde imparatorluğun kurtulmasının çarelerini aramaya başlamıştır. Osmanlı aydınının bu uğraşı kendilerinden sonra gelen kuşağın Batı düşüncesini algılayabilecekleri bir ortamın doğuşuna katkı sağlamıştır. Bilhassa imparatorlukta Batılı tarzda eğitim veren Tıbbiye, Harbiye, Mülkiye gibi yükseköğrenim kurumlarında F. Marie Arouet (Voltaire), Baron d'Holbach, P. Jean Georges Cabanis gibi düşünürlerinin eserlerinin okunması Batı düşüncesinin Osmanlı aydınını etkilemesinde itici bir rol oynamıştır.²⁶⁸ Aydınlanma düşüncesi Tanzimat modernleşmesinin zorunlu olarak getirdiği “yeni yaşam” biçiminin bir ürünü olan eğitim kurumları aracılığıyla imparatorluğa girmiştir.²⁶⁹

Batı düşüncesinin imparatorlukta artan etkisi Osmanlı aydınının Batı'nın bilim ve tekniğine olan ilgilerini perçinlemiştir. Aydınlar artık din temelli ilimin yerine fen ve müspet bilimler temelinde çağı algılamaya başlamış ve etkisinde oldukları Batı düşüncesini çeşitli yayınlar aracılığıyla halka aktarmanın uğraşını vermiştir. Mecmua-i Fünun (1862), Rehber-i Fünun (1882), Servet-i Fünun (1891) gibi dergiler bu uğraşın görünür kılındığı dergiler olarak öne çıkmıştır. Osmanlı aydını, tıpkı bir okul görevi gören dergiler aracılığıyla Batı kaynaklı birçok kavramı ansiklopedik bir temelde ele

²⁶⁵ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, ss. 609-613.

²⁶⁶ Celal Pekdoğan, “Modernleşmeye Giden Yolda Bazı Fikirler”, *Türkler*, C. 14, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 607.

²⁶⁷ Suavi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2000, s. 95.

²⁶⁸ Celal Pekdoğan, “Modernleşmeye Giden Yolda Bazı Fikirler”, s. 607; Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, ss. 95-96.

²⁶⁹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, ss. 19-20.

alıp işlemiştir. Aydınlar böylelikle halkın hem Batı düşüncesinin temel kavramlarına dair bilgi sahibi olabileceğini hem de Batı'nın eğitim ve ahlakı hakkında fikir edinebileceğine inanıyordu.²⁷⁰

Aydınların halka ulaşma çabasında “Mecmua-i Fünûn” dergisi öncü bir işlevi yerine getirmiştir. 1860'ların başında kurulmuş olan Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye'nin yayın organı olarak yayın hayatına başlayan dergi, din ve siyaset dışında hemen her alanda yazıların yayımlandığı popüler bir platform haline gelmiştir.²⁷¹ Takdim yazısında “vatan çocuklarını yetiştirmek için” çıkarıldığı ifade edilen dergi pozitif ve sosyal bilimlerden fen bilimlerine kadar geniş bir konu yelpazesine sahipti. Yazarları arasında Ahmet Vefik Paşa, Saffet Paşa, Küçük Said Paşa, Münif Mehmet Paşa, Kostaki ve Fardis Efendi gibi isimlerin bulunduğu dergi aydınlanma düşüncesi temelinde çalışmalarla kapsamını genişletmiştir. Bilhassa halkın anlayabileceği bir yazı dilini savunan tartışmalara yer verilen dergide bilimsel kavramlara Osmanlıca karşılık verilmeye çalışılmıştır.²⁷²

Başlangıçta “Servet” (1888) gazetesinin ilavesi olarak okuyucuyla buluşan ve kısa süre sonra Türk Edebiyatı içerisinde Edebiyat-ı Cedide adıyla yeni bir akımın ortaya çıkmasına katkıda bulunan Servet-i Fünûn dergisi çağdaş Batı bilimlerinin aktüel bir tarzda halka aktarıldığı öncü dergilerden idi.²⁷³ Dergide Ahmet Şuayib, Hüseyin Cahid ve Mehmet Cavid, pozitivizme yönelik kaleme aldıkları yazılarıyla kendilerinden sonra gelen aydınlar üzerinde derin etki bırakan yazarlar olarak öne çıkmıştır. Bilhassa Ahmet Şuayib'in Hippolyte Taine, Gustave Flaubert, Ernest Lavisse gibi Batılı düşünürleri incelediği “Hayat ve Kitaplar” adlı yazı dizisi zikredilmeye değer bir külliyyatı ortaya çıkarmıştır.²⁷⁴

Tanzimat modernleşmesinin toplumda ortaya çıkardığı Doğu-Batı düalitesini yazılarıyla çarpıcı bir üslupla ele alan Ahmet Mithat Efendi, halka ulaşma çabasında “ansiklopedik dergi” geleneğinin önemli bir temsilcisi olmuştur. O, dilde sadeleşmenin yalnızca söylemde kalmaması gerektiğini II. Meşrutiyet'ten sonra Tercüman-ı Hakikat (1912)'de yayınladığı “Dilde Sadeliği İltizam Edelim” başlıklı

²⁷⁰ Toprak, *Türkiye'de Popülizm: 1908-1923*, s. 79.

²⁷¹ Tefik Çavdar, “Mecmua-i Fünun Üzerine”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 15, S. 2, Haziran 1985, s. 83.

²⁷² Abdullah Uçman, “Mecmua-i Fünun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, ss. 270-271.

²⁷³ İsmail Parlatır, “Servet-i Fünun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 573.

²⁷⁴ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, ss.139-140 ve ss. 150-151.

yazısında teorik olarak izah etmeye çalışmıştır.²⁷⁵ Dağarcık dergisinde (1871) ele aldığı konularla Mecmua-i Fünûn dergisinin halkı aydınlatma amacına yakın bir yayın anlayışına sahip olmuştur.²⁷⁶ Felsefenin gerekli bir disiplin olduğuna dair kaleme aldığı yazılarında “filozof” kavramının dinsizlik olarak telakki edilmesinin sakıncalı olduğuna dikkat çekerek İslam filozoflarından örnekler vermiştir.²⁷⁷ Ahmet Mithat Efendi, aydınlanma düşüncesine bağlı bir çizgide Batı düşüncesinde İslam’ın izlerini aramıştır. Yazılarında sıklıkla işlediği şirket, şahsi teşebbüs, çalışarak yaşama, toplumsal adalet gibi kavramları halka aşılamanın çabası içerisinde olmuş ve halkın Batı düşüncesine dair fikir edinmesine gayret göstermiştir.²⁷⁸

Batı düşüncesinin Osmanlı aydını üzerindeki etkisi Tanzimat modernleşmesi sürecinde imparatorlukta belirgin bir entelektüel ilgiyi ortaya çıkarmıştır. Devlet, Batı etkisiyle kurumsal bir yenileşmenin içerisine girerken aydınlar birey-devlet ilişkisini irdeliyor, insan ve toplum olgularına eğiliyordu. Ansiklopedik dergicilik bu eğilimin en somut örneklerinden biriydi. Osmanlı aydını çağın sosyal meselelerini geleneksel düşünce bağlamlarından sıyrarak Batı düşüncesi temelinde halka aktarmanın gönüllü birer muharriri haline gelmiştir. Nitekim aydınların insan tabiatına olan ilgileri antropolojik bir merakı beraberinde getirmiştir. Ebüzziya Mehmet Tefvîk, Beşir Fuad, Şemsettin Sami, Abdullah Cevdet gibi aydınlar temkinli bir üslupla insanı bütün yönleriyle incelemeye başlamıştır. Abdullah Cevdet’in “Fizyolociya ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ ve Melekat-ı Akliye” (1894) adlı antropolojiye geniş yer ayırdığı çalışması bu bağlamda zikredilmeye değer bir kapsama sahiptir. İnsan tabiatına dair neşredilen çalışmalar II. Meşrutiyet yıllarında zengin bir külliyatı ortaya çıkaracaktır. İnsan ırkı, cinsiyetler, zekâ- beyin ilişkisi gibi çok sayıda konu belirgin bir okur kitlesi tarafından takip edilecektir.²⁷⁹

Aydınların halka ulaşma çabasında dergiler kadar “cep kitapları” da popüler bir araç haline gelmiştir. Batı düşüncesine yön veren çok sayıda şahsiyet cep kitabı dizileri halinde okuyucuya sunulmuştur. Bunlar arasında Ebüzziya Tefvîk’in Fransızların “Les Hammes İllustres” koleksiyonunu örnek alarak neşrettiği seksen şahsiyetin yaşamını konu alan “Kitabhane-i Meşahir” (1883) ve Almanların Universal Bibliothek’i örnek

²⁷⁵ M. Orhan Okay, “Ahmet Mithat Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, ss. 101-102.

²⁷⁶ Tanpınar, *19’uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 449.

²⁷⁷ Okay, “Ahmet Mithat Efendi”, s. 102.

²⁷⁸ Tanpınar, *19’uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 449.

²⁷⁹ Toprak, *Türkiye’de Popülizm: 1908-1923*, ss. 52-55.

aldığı “Kitaphane-i Ebüzziya” (1887) öne çıkan cep kitabı dizileri arasındaydı.²⁸⁰ Benzer şekilde Şemsettin Sami’nin cep kitapları dizisinde Osmanlı’da insanın ilk defa biyolojik bir varlık olarak ele alındığı, “İnsan” (1878) ve “Yine İnsan” (1886) adlı iki çalışması dönem içerisinde antropolojik ilgiye önemli katkıları bulunan eserler olarak öne çıkmıştır.²⁸¹

Batı düşüncesinin Osmanlı aydını üzerindeki tesiri Tanzimat modernleşmesinin yalnızca Batı kurumlarının imparatorluğa taşınmasıyla devletin kurtulamayacağı düşüncesini filizlendirmiştir. Osmanlı aydını devletin kurtulmasına dair düşüncelerinde toplumsal alanda köklü bir dönüşüm gerçekleşmediği sürece bir sonuca varılamayacağına dair giderek keskinleşen bir düşünce pratiğinin içerisinde girmiştir. Aydınlar artık din temelli toplumsal düşünüşten insan tabiatını temel alan bir toplumsal düşünüşe yönelmiştir. İnsan tabiatının biyolojik, kimyasal süreçleri hakkında bilgi sahibi olan aydınlar insan varlığının kültürel gelişim sürecini coğrafya, antropoloji ve etnografya gibi disiplinler aracılığıyla anlamının gayreti içerisinde olmuştur. Batı düşüncesi, Jön Türklerin toplum tasavvurlarının keskin bir karakter kazanmasının düşünsel arka planını teşkil ediyordu. Onların çağı algılayış biçimleri etkisinde oldukları düşünce geleneklerinin süzgecinden geçtikten sonra topluma yönelen bir ilgiyi ortaya çıkarmıştır.

Akşin, Jön Türklerin ideolojilerini belirleyen en önemli unsurun “mekteplilik” olduğuna dikkat çekmiştir. Ona göre Batı düşüncesinin örnek alınarak oluşturulduğu eğitim kurumlarında yetişen öğrenciler, geleneksel yöneticilerden farklı bir insan tipini ortaya çıkarmıştır.²⁸² Bu “yeni insan” tipinin topluma bakışı ile yönetimin topluma bakışı arasında çatışmanın çıkması kaçınılmazdı. Mardin’in deyişiyle bu çatışmanın arka planında “değer uyuşmazlığı” bulunuyordu.²⁸³ Hanioglu, Mekteb-i Tıbbiye ’nin siyasi muhalefetin merkezi olarak ortaya çıkmasından hareketle Jön Türklerin içinde yaşadıkları toplumun değerleri ile çatışan zihniyetlerinde materyalizmin etkisini vurgulamıştır. Yeni insan tipi toplumu din-bilim çatışmasının ortaya çıkardığı bir denge olarak algılıyordu. Bu algılayış Jön Türkleri, bilimin dinin yerini aldığı bir

²⁸⁰ Turgut Kut, “Matbaa-i Ebüzziya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 115.

²⁸¹ Galip Akın, “Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Antropolojik Çalışmalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 42, S. 1-2, 2002, s. 15.

²⁸² Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara 2001, s. 116.

²⁸³ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, ss. 19-20.

toplum tasavvuruna ulaştırmıştır.²⁸⁴ Mardin, Jön Türklerin bu tasavvurları içerisinde “içtimai tabip” rolüne büründüklerini ifade eder. Ona göre Jön Türkler içerisinde bilhassa Mekteb-i Tıbbiye’de eēitim görmüş olan gençlerin dünyayı algılayışlarında biyolojik bir anlayış hâkimdi. Bu gençler hayat kavramını dini açıdan deēil kimyasal, biyolojik, fizyolojik temelde ele alıyordu.²⁸⁵ Bu anlayış Jön Türkleri etkisinde oldukları düşünceler doērultusunda mevcut toplumsal yapı ve deēerlerin yerine yeni toplumsal yapı ve deēerlerin getirilmesi gerektiēine yönelik bir inana ulaştırmıştır. Böylelikle tek bir kişi ya da kurumun egemenliēine dayanan siyasal yapının yerine hukukun güvencesi altında kurumsal temelleri olan yeni bir yönetim inşa edilmesinin önündeki engeller ortadan kalkabilecekti.²⁸⁶

Bilimsel düşüncenin Jön Türklerin toplum tasavvurlarındaki keskinliēi onların halka olan bakışlarında bir tür aydınlatan-aydınlatılan ilişkisini ortaya çıkarmıştır. İmparatorluēun içinde bulunduēu durumdan ne şekilde kurtulacaēı sorunsalı aynı zamanda Jön Türklerin bilimsel temelde toplumu ele almasının bir uzantısını oluşturuyordu. Biyolojik materyalizm toplumsal alanda ortaya çıkarılmak istenen gelişmede önemli bir yere sahipti. Darwinizm’in sosyal yaşama uyarlanmasıyla toplumdaki gelişme ortaya çıkarılabilirdi. Fakat geleneksel yönetim anlayışının varlıēında toplumsal gelişmenin ortaya çıkması tek başına yeterli deēildi. Bilimin rehberliēinde aēdař bir yönetimin kurulması zaruri idi.²⁸⁷ Darwinizm’in var olma savaşını ve doēal seçilim gibi kavramları toplumları kapsayacak şekilde genişletilmesini ifade eden Sosyal Darwinizm’in²⁸⁸ Osmanlı aydınını etkilemesinin arka planında Darwinizm’in toplumların bekasına dair gerekleřtirdiēi temellendirmeler yatar. 18. yüzyıldan itibaren imparatorluēun daēılmaktan nasıl kurtulacaēı sorunsalıyla meşgul olan Osmanlı aydınları Darwinizm’in “güçlü olanın hayatta kalacaēı” anlayışından derinden etkilenmişlerdir. Bu anlayış onların topluma dair düşüncelerinde esaslı bir yere sahip olmuştur. Bilhassa Jön Türklerin toplum tasavvurlarında Sosyal Darwinizm’in izlerini görmek mümkündür.²⁸⁹

²⁸⁴ Haniēlu, *Bir Siyasal rgt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, ss. 46-50.

²⁸⁵ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895- 1908*, s. 20 ve s. 61.

²⁸⁶ Akşın, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 116.

²⁸⁷ Haniēlu, *Bir Siyasal rgt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, ss. 51-55; M. şükrü Haniēlu, “Bilim ve Osmanlı Düşüncesi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.2, İletışim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 346-347.

²⁸⁸ Denis Buican, *Darwin ve Darwinizm*, İletışim Yayınları, İstanbul 1991, s. 100.

²⁸⁹ Hasan nder, “Türkiye’de Sosyal Darwinizm Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik* C.4, ed. Tanıl Bora, İletışim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008, ss. 428-429.

Jön Türklerin siyasal alanda gerçekleştirmek istedikleri dönüşümü toplumsal alandaki dönüşüm ile desteklemek arzuları cemiyet içerisinde hizip mücadelesine yol açacak kadar şiddetli bir bağlılığı ortaya çıkarıyordu. Bu bağlılık felsefi ve sosyolojik anlamda ayrı birer toplum kavrayışını ifade etmektedir. Jön Türkler, bu yönleriyle Yeni Osmanlılar gibi anayasalı parlamenter sistemi imparatorluğun içinde bulunduğu durumdan çıkışının bir aracı olarak görmelerine rağmen Yeni Osmanlılardan farklı olarak topluma attettikleri rolleri bilim temelinde gerçekleştirmek istedikleri zihniyet değişiminin anahtarı olarak görüyorlardı. Cemiyet içerisinde patlak veren hizip mücadelesinin bir yönünü de zihniyet değişikliği konusundaki fikir ayrılıkları oluşturuyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde Ahmet Rıza Bey, pozitivistlere dayanan düşünce sistematğinde halkı ele alış biçimiyle oldukça radikal sayılabilecek bir konuma sahipti. Aguste Comte'nin "ordre et progres" (düzen ve ilerleme) şiarından derinden etkilenen Ahmet Rıza, Comte'nin pozitivist felsefesini Osmanlı toplumsal yapısına uyarlama çabası içerisinde girmiştir.²⁹⁰ Ahmet Rıza'nın Osmanlı toplumu için pozitivist temel alan çözüm önerilerinin arka planında Comte'nin Fransız Devrimi sonrasında Fransız toplumuna dair ortaya attığı fikirlerin Osmanlı toplumu için uygun bir zemine sahip olması yatıyordu.²⁹¹ Aydınlanma düşüncesinin bir ürünü olan pozitivism, Fransız İhtilali sonrası dönemde karşı-devrimci anlayışa karşı toplumsal olayları açıklayabilecek biricik unsur olarak "toplum bilimini" öne sürmüştür. Toplumsal düzen ve bireylerin topluma karşı sorumluluklarını temel alan pozitivism, toplumsal ilerlemenin "ihtilale" gerek kalmadan "ordre et progres" şiarıyla hayata geçebileceğini salık veren anlayışı ile Ahmet Rıza'nın Osmanlı toplumuna dair tasavvurlarına teorik bir çerçeve kazandırmıştır.²⁹² Bilhassa "ordre" (düzen) olgusu Ahmet Rıza'nın Osmanlı toplumsal yapısını ele aldığı görüşlerinde müspet bir konumlanışa sahip olmuştur.²⁹³

²⁹⁰ Eminaalp Malkoç, *Ebü'l- Ahrar Ahmet Rıza Bey: Bir Pozitivistin Hayatı, Yazışmaları ve Düşünce Dünyası*, Der Kitabevi, İstanbul 2017, ss. 105-106.

²⁹¹ Barış Alp Özden, "Ahmet Rıza", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, C. 1, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, s. 120.

²⁹² Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895- 1908*, s. 179; Malkoç, *Ebü'l- Ahrar Ahmet Rıza Bey: Bir Pozitivistin Hayatı, Yazışmaları ve Düşünce Dünyası*, s. 106.

²⁹³ Ekrem Işın, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivism", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 357.

Ahmet Rıza, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılını bir tür “bunalım dönemi” olarak görüyordu. Bunalımdan çıkmanın yolu aynı zamanda toplumsal ilerlemenin de temelini oluşturan “düzen” olgusunda ifadesini bulmuştur. Ahmet Rıza, düzenin korunması için geçmişin manevi birikimine ayrı bir önem atfetmiş ve kurumların devraldığı mirası bu bağlamda “olumlu” bir yere koymuştur. Askerlik kurumunun 19. yüzyıldaki durumuna değinerek kurumun devraldığı manevi birikimi “tecrübe” olarak değerlendirmiştir. Diğer bir ifadeyle Comte'nin “ordre et progres” şiarı Ahmet Rıza tarafından Osmanlı toplumuna uyarlanmıştır. Onun tecrübe olarak kavramsallaştırdığı unsur en temelde “düzen ve ilerlemenin” bozulmasına engel olacak olan olumlu bir değer olarak anlaşılmalıdır. Ahmet Rıza, toplumdaki sıradan insandan yola çıkarak Osmanlı toplumunun Batılı anlamda bireyi ortaya çıkaramadığı kanısına varır. Ona göre Osmanlı halkının geleneksel değerleri bireyin ortaya çıkmasına engel olmuştur. Sonuçta ortaya çıkan cehalet hali halkın bozuk idarenin taraftarı olmasına yol açmıştı. Halk siyasal haklarına dair herhangi bir fikre sahip olmayan bir kütle meydana getirmiş ve mevcut idarenin baskı ortamı bu cehaletin devamını sağlamıştır. Ahmet Rıza, “aile” olgusunu toplumun temel dinamikleri arasına koyarak içinde bulunulan durumdan nasıl çıkılacağına dair çözüm önerileri geliştirmiştir. O, ailenin eğitim yoluyla modernleştirilerek toplumsal ilerlemenin temel dinamiklerinden biri haline geleceğini savunmuştur.²⁹⁴ Ahmet Rıza toplumun eğitim yoluyla modernleştirilmesinin imparatorluğu geri kalmışlıktan kurtarabileceğine dair düşüncelerini Sultan II. Abdülhamid'e gönderdiği layihalarla dile getirmiştir.²⁹⁵

Ahmet Rıza'nın düşünce sistematığı içerisinde İslam dini birleştirici bir unsur olarak kavramsallaştırılmıştır. Onun “düzen ve ilerleme” şiarına dayanan toplum tasavvuru içerisinde sosyal bir harç olarak konumlanan İslam, sosyal gelişmeye açıklığı açısından Hristiyan dininden daha uygundu.²⁹⁶ Fransa'da yayınlanmaya başlayan ilk yazılarından itibaren İslam dininin sosyal değerlere verdiği önem ile insan doğası için mükemmel bir din olduğuna dair fikirlerini dile getiren Ahmet Rıza, İslam'ın toplumsal içeriğinden yararlanarak bir tür “yeni etik” ortaya çıkarmaya çalışıyordu. Tarihteki Türk devletleri İslam dininin ahlak, adalet ve hoşgörü gibi esaslarını benimsemiş ve başarılı olmuştu. Ahmet Rıza, Osmanlı İmparatorluğu'nu

²⁹⁴ Işın, “Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm”, s. 358.

²⁹⁵ Ahmet Rıza, *Anılar*, haz. Haluk Y. Şehsuvaroğlu, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 2001, s. 15; Ziyad Ebüzziya, “Ahmet Rıza (1859-1930)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 124.

²⁹⁶ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s. 188.

içinde bulunduğu duruma iten nedenlerden biri olarak toplumun anlayış ve hoş görüsünü yitirmesini ileri sürmüştür. Aynı zamanda, “*Cennet anaların ayaklarının altındadır.*” gibi dini hadislerden örnek vererek İslam’ın kadını yücelten bir din olduğuna dikkat çekmiştir.²⁹⁷ Ahmet Rıza’nın bu çabası dinin toplumun ilerlemesi için ahlaki bir temel ortaya çıkaracağına dayanan inancından ileri geliyordu. Nihayetinde dinin ortaya çıkardığı dayanışma durumu Ahmet Rıza tarafından din, aile, iş bölümü gibi düzeni oluşturan unsurlarla bütünleşerek “düzen ve ilerleme” şiarına uygun bir hale gelecekti.²⁹⁸ Pozitivizm toplumda dinin yerini alana kadar din bir tarafa bırakılmamalıydı. Ahmet Rıza’nın bu düşünceleri üzerinde Jön Türkler içerisinde toplumsal yaşamda bireylerin sorumlu oldukları görevlerinin bulunduğu dair düşüncenin ağırlıklı olması etkili olmuştur.²⁹⁹

Ahmet Rıza, İslam dinine birleştirici bir rol atfederken toplumun idaresinin uzman kadrosuna verilmesini uygun görmüştür. Ona göre eğitim yoluyla yetiştirilecek olan uzman kadrosu, tabiat kanunlarına hâkim bir “bürokratik elit” meydana getirecektir.³⁰⁰ O, uzman kadrosu yetiştirilmeden idarenin gerçek anlamda ilmi bir temele yaslanamayacağını düşünüyordu.³⁰¹ Ahmet Rıza, askeri erkânın halkı ikaz etme sorumluluğunun bulunduğu hareket ederek bürokratik elitin askerin içerisinde çıkacağına dair bir görüş ortaya koymuştur.³⁰² Onun pozitivizmin etkisindeki toplum kavrayışı bireyden devlet yönetimine kadar uzanan bütüncül bir bakış açısını yansıtır. Bu bakış açısı içerisinde İslam dini halkın birliğini meydana getirme işlevini yerine getirecek, birlik içerisindeki toplumda bireyler, eğitim yoluyla sorumluluk bilincine erişecek ve bürokratik elitin denetimindeki idarenin tesis edilmesiyle toplumsal ilerleme yani “ordre et progres” şiarı hayat bulacaktır.

Jön Türkler içerisinde Prens Sabahattin, sosyal yapıda öngördüğü dönüşümü yönetim ve hukuktan, ekonomi ve eğitime kadar geniş bir alanda bütüncül bir zihniyet değişikliğinin gereği olarak sistemleştirme yoluna gitmiştir. Bu anlamda Prens, Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan itibaren geçirdiği tecrübeleri “La Science

²⁹⁷ Ebüzziya, “Ahmet Rıza (1859- 1930)”, s. 126.

²⁹⁸ Malkoç, *Ebü'l- Ahrar Ahmet Rıza Bey: Bir Pozitivistin Hayatı, Yazışmaları ve Düşünce Dünyası*, s. 106.

²⁹⁹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük* (1889-1902), s. 622.

³⁰⁰ Süleyman Hayri Bolay, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Düşünce Tarihi”, *Türkler*, C. 14, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 535.

³⁰¹ Özden, “Ahmet Rıza”, s. 122; Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s. 184.

³⁰² Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895- 1908*, ss. 219- 221; Özden, “Ahmet Rıza”, s. 122.

Sociale”nin (İlm-i İctima) metotlarını tahlil ederek genel bir değerlendirmeye tabi tutmuş ve bu değerlendirmenin sonucunda bir program meydana getirmiştir. Bu program gerek topumu ele alış biçimi gerekse de önerdiği yönetim biçimiyle Jön Türkler içerisinde fırtınalar kopmasına yol açacak kadar radikal bir karaktere sahipti. Programa göre devlet idaresi, siyasi partilerin iktidara taşıdığı devlet adamlarının görüşleri ya da alelacele meclisten geçirdikleri kanunlarla değil sosyal bilimin belirlediği istikamete uygun bir şekilde düzenlenmeliydi.³⁰³ Prens Sabahattin, toplumun temel sorunlarının ilmi metotlar ile tespit edilmedikçe ortaya konulacak herhangi bir ıslahat programının iyi niyetle hazırlanmış olsa dahi imparatorluğun yıkımını getirmekten başka bir sonuca varmayacağını kanısındadır. Prens, “Meslek-i İctima’i” adını verdiği programıyla Osmanlı toplumsal yapısına dair reform önerilerini ortaya koymuştur. Toplumsal yapıda köklü bir dönüşümü temel alan program aynı zamanda devlet idaresinden eğitim ve ekonomiye kadar geniş bir alanda uygulanması gereken ilkeleri kapsıyordu. Programın genel çerçevesini merkezi idarenin yetkilerinin azaltılarak mahalli idarelerin yetkilerinin artırılmasını ifade eden Âdem-i Merkeziyetçilik (decentralization) ve bireysel girişimi ifade eden Teşebbüs-i Şahsi ilkeleri oluşturmuştur. Prens Sabahaddin’in bu görüşleri aynı zamanda liderliğini üstlendiği Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti’nin de temel çizgisini oluşturmuştur.³⁰⁴

Prens, Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu durumdan kurtulabilmesi için hazırlanan ıslahat programlarını tenkit etmiştir. O, geçmişin esaslı tahlilini içermeyen programların üstünkörü hazırlanmış kişisel görüşlerden ileri gitmeyeceği kanısındadır: “Demek ki tahlilin bulunmadığı bir zeminde terkinin de bulunmaması zaruri! Hâlbuki şimdiye kadar tanzim edilen ve el’an edilmekte bulunan ıslahat proje ve programları ilmi tahlillerden çıkma ameli bir terkip değil, fakat indi ve büsbütün sathi bir nokta-i nazar mahsulü!” Toplumun ıslah edilebilmesi için ilk olarak toplumsal yapı tanınmalı ve diğer yapılar ile arasındaki farkların ortaya koyulması gereklidir. Prens, bu yol takip edilmeden hazırlanacak olan ıslahat programlarının dümensiz bir gemi ile yola çıkmaktan farksız olacağının altını çizmiştir. Prens Sabahattin’in eleştirileri aynı zamanda kendi programının hazırlanış gerekçesini

³⁰³ Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaaları*, Güneş Neşriyatı, İstanbul 1997, ss. 449-450.

³⁰⁴ Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzahlar*, Ayraç Yayınevi, çev. Fahri Unan, Ankara 1999, ss. 9-29

içerisinde barındırıyordu. Programında izlenmesi gereken yolu şu şekilde işaret etmiştir:³⁰⁵

İşte bu imkândan ilk def'a olarak ameli ve mu'azzam bir hakikat çıkarmağa yürüten meslek-i ictima'i Türkiye'nin nasıl kurtarılabilceğini, kurtulması için ta'kibine mecbur olduğu en salim ve en velüd istikametleri tespit eyliyor. Bu suretle ilm-i içtima meslek-i ictima'ye merkez-i hilkat olduğu gibi meslek de Türkiye'nin en vicdanlı evlatlarına bir merkez-i istinad!

Prens, “gidilecek istikamet” olarak çerçevesini çizdiği programının düşüncel ilhamını teşkil eden sosyal bilimin (ilm-i ictima), “sosyoloji” (ilm-i ictima'i) ile karıştırıldığına dikkat çeker. Ona göre ilm-i ictima'i adı altında çıkan neşriyatta esaslı bir toplum tahlili yoktur. Çünkü hukuk, iktisat, ahlak gibi disiplinler birbirinden farklı toplumsal bakış açılarına sahiptir. Prens Sabahattin'e göre bu durum her sosyoloğun kendi görüşlerine uygun olarak çalışmasına ortam hazırlayacaktır. Nihayetinde ortaya çıkan şey ilim değil anarşi olacaktır. Oysaki topluma dair yapılacak tahliller için en uygun yöntem ilm-i ictima'da mevcuttur.³⁰⁶ Diğer bir ifade ile sosyal bilim, ideal insan ve topluma ulaşmak için gerekli olan yöntemi içinde barındırır. Bu sayede toplumsal sorunlar belirlenerek gidilecek yön tayin edilebilirdi.³⁰⁷ Prens'in programı Frederic Le Play'in kurucusu olduğu La Science Sociale'nin toplum tasavvurunun etkisinde şekillenmiştir. Edmond Demolins ve Hanri de Tourville'nin çalışmalarıyla olgunlaşan bu ekol tıpkı pozitivism gibi Fransız Devrimi sonrası toplumda baş gösteren bunalımlara karşı çözüm arayışının bir sonucu olarak vücut bulmuştur. Ancak her iki ekol birbirinden oldukça keskin sınırlarla ayrılıyordu.³⁰⁸ Comte'un sosyal sınıfları fiziksel olaylar gibi tek bir biçime indirgeyerek genel özelliklerini ortaya koyan yaklaşımına karşın Le Play, bu yaklaşımı doğru bulmayarak sosyal sınıfları birbirinden ayrı varlıklar olarak ele almıştır. Le Play, işçi sorununu temel alarak İngiltere ve Fransa'daki hâkim düzeni bir karşılaştırmaya tabi tutmuş ve İngiltere'de sorunların yoğunluk kazanmasını beklerken tersi bir durumla karşılaşmıştır. Bu sonuç İngiltere örneğinden yola çıkarak bilimsel düşüncesine sistematik bir karakter vermesine olanak tanımıştır.³⁰⁹ La Science Sociale'nin toplum tasavvuru -Edmond Demolins'in teorik temellerini ortaya koyduğu- “kamucu yapı” (formations communautaires) ve “bireyci

³⁰⁵ Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzahlar*, s. 16 ve s. 29.

³⁰⁶ Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzahlar*, ss. 11-12.

³⁰⁷ İlyas Sucu, *Prens Sabahaddin: Türk Sosyoloji Tarihinde Sosyal Bilim Ekolü*, Açılım Kitap, İstanbul 2018, s. 129.

³⁰⁸ Ali Erkul, “Prens Sabahattin” *Türk Toplum Bilimcileri*, ed. Emre Kongar, 21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Remzi Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 2014, ss. 102-103.

³⁰⁹ Sucu, *Prens Sabahaddin: Türk Sosyoloji Tarihinde Sosyal Bilim Ekolü*, ss. 30-32.

yapı” (formations particularistes) olmak üzere iki ayrı toplumsal yapıyı öngörür.³¹⁰ Buna göre kamucu yapıya karşılık gelen toplumlarda bireyler mensubu oldukları aile, cemaat, hükümet gibi yapılardan bağımsız olarak toplumsal yaşamda konumlanamazlar.³¹¹ Dolayısıyla sosyal becerileri ve bireysel gelişimleri oldukça sınırlı bir ilerleme kaydeder.³¹² Bireyci yapıya dayanan toplumlarda ise bireyin kişisel becerilerinin ortaya çıkmasına engel bir toplumsal dinamik yoktur. Birey, kamucu yapıların aksine toplumsal yaşamda kendisinden başka hiçbir dayanak noktasına ihtiyaç duymaz.³¹³ Bu nedenle bireyci yapıların temelinde “insan” yer alırken refah ve özgürlük imgeleri önemli toplumsal dinamikler olarak öne çıkar.³¹⁴

Prens Sabahattin kamucu yapıya dayanan toplumlara Asya, Afrika, Türkiye ve Rusya örneğini verirken, bireyci yapıya dayanan toplumlara Anglosakson ülkelerini örnek olarak gösterir.³¹⁵ Bu iki toplumsal yapı arasındaki en keskin ayrım kamucu yapıların merkeziyetçi bir idarenin içerisinde memur tahakkümüne dayanan bir zihniyeti meydana getirmesine karşılık bireyci yapıların Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi’ye dayalı bir toplumsal örgütlenmeyi içerisinde barındırmasıdır.³¹⁶ Kamucu yapıların ortaya çıkardığı zihniyet bireyin girişim özgürlüğüne engel olduğu gibi özel mülkiyet üzerinde de bir engel teşkil eder. Bir anlamda toplumsal yapı eğitimden devlet yönetimine kadar geniş bir ölçekte bu zihniyetin etkisiyle şekillenmiştir.³¹⁷ Prens Sabahattin, La Science Sociale’nin toplumsal yapı sınıflandırmasından hareketle Osmanlı toplumunu “kamucu yapıların” içerisinde konumlandırır.³¹⁸ Ona göre Osmanlı İmparatorluğu’nun geri kalmışlığı II. Abdülhamid’in tahtan indirilmesiyle sona ermeyecekti. Asıl amaç Osmanlı toplumunu kamucu yapıdan bireyci yapıya taşımaktı. O, Tanzimat modernleşmesinin Osmanlı toplumsal yapısının kamucu niteliğinin güçlenmesine yol açtığı kanısındaydı.³¹⁹ Dolayısıyla yönetim biçimi ne olursa olsun toplumsal yapı değişmediği sürece sonuç

³¹⁰ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 333; Kaan Durukan, “Prens Sabahattin ve İlm-i İctima: Türk Liberalizminin Kökenleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, C. 1, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, s. 151.

³¹¹ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 397.

³¹² Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzahlar*, s. 154.

³¹³ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 355.

³¹⁴ Sucu, *Prens Sabahaddin: Türk Sosyoloji Tarihinde Sosyal Bilim Ekolü*, s. 142.

³¹⁵ Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzahlar*, s. 154.

³¹⁶ Sucu, *Prens Sabahaddin: Türk Sosyoloji Tarihinde Sosyal Bilim Ekolü*, s. 142; Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzahlar*, s. 154.

³¹⁷ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 398.

³¹⁸ Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, s. 36.

³¹⁹ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 397.

daima hüsrân ile sonuçlanacaktı.³²⁰ Toplumun kamucu yapıdan bireyci yapıya geçişi doğal olarak belirli aşamaların katedilmesini gerektiriyordu. Prens, “*Gerek köylü ve gerek şehirli ailelerimiz çocuklarını müstakil bir hayata hazırlamıyor, onlara sa’y ve teşebbüs-i şahsilerine istinadla yaşamak ve yükselebilmek kudretini veremiyor; bilakis müşkilat-ı hayatı hal için da’ima bir istinadgah aramak temayülünü husule getirmede*” ifadeleriyle sorunun temeline işaret etmiştir. Bu durumu tersine çevirmenin yolu La Science Sociale’nin bireyi hayata hazırlayan eğitim anlayışından geçiyordu. O, İngiliz devlet okullarını (public school) örnek göstererek ülke genelinde kız ve erkek çocukları için ayrı ayrı inşa olunacak eğitim kurumları sayesinde bireysel gelişimin önündeki engellerin aşılabileceğini dile getirmiştir.³²¹

Prens Sabahattin, merkezi idarenin yetkilerinin azaltılarak sınırlı bir merkeziyetçi yapının ortaya çıkmasının imparatorluk için gerekli olduğuna inanıyordu. Böylelikle merkezi idarenin yerine getiremediği sağlık, eğitim, maliye, adalet gibi sorumluluk gerektiren işler halk tarafından yerine getirilebilir hatta halkın yönetime doğrudan katılımı ve devlet görevlileri üzerinde sıkı bir denetim sağlanabilirdi.³²² Prens’in düşünce sistematığında merkeziyetçi olmayan devlet idaresi içerisinde sosyal bilim esaslarına uygun olarak eğitime tabi tutulan bireylerin “Teşebbüs-i Şahsi”lerinin ortaya çıkmaması için bir neden kalmıyordu. Prens, ayrıca sıklıkla çalışmayı bilen ve bilmeyen milletler ayrımına değinerek bireyci girişimin niçin gerekli olduğunu anlatmaya çalışmıştır.³²³ Bilhassa verdiği dini örneklerle bu yargılarını destekleme uğraşı içerisinde olmuştur. Kur’an’daki “*Aleyküm enfüseküm*” (Siz kendinize bakın, 5/105) ve “*Leyse li’l- insani illa ma se’a*” (İnsana çalışmasından başka bir şey yoktur, 53/39) ayetlerinden örnek vererek bireysel girişimi temel alan düşüncelerini desteklemiştir. Ona göre toplumun hangi kesiminden olursa olsun hayattaki duruşunu ailesinden ya da başka bir toplumsal güçten değil doğrudan doğruya kendinden alan bireyler Teşebbüs-i Şahsi’yi ortaya çıkarabilirdi.³²⁴ Prens Sabahattin’in fikirleri Jön Türkler içerisinde beklediği ilgiyi görmediği gibi halk

³²⁰ Prens Sabahattin, *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne: Bütün Eserleri*, haz. Mehmet Ö. Alkan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 136.

³²¹ Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzahlar*, ss. 55-56

³²² Durukan, “Prens Sabahattin ve İlm-i İctima: Türk Liberalizminin Kökenleri”, s. 154.

³²³ Prens Sabahaddin, *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne*, s. 143.

³²⁴ Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Ve İzahlar*, ss. 71-72.

nazarında da beklediği etkiyi uyandıramamıştır. Onun düşünceleri daha çok azınlıklar, tüccarlar ve gençler arasında takipçi bulmuştur.³²⁵

Jön Türkler içerisinde II. Meşrutiyet'in ilanı için verilen siyasi mücadelede düşünceleri ile aykırı bir yer tutan Murad Bey, bilhassa yönetim biçimine dair tasavvurları ile Yeni Osmanlıları andıran bir yaklaşıma sahipti. En genel ifadeyle İslam coğrafyasının Sultanın hilafet sancağı altında meşveret usulüne uygun olarak toplanması onun siyasi düşüncelerinin özünü oluşturunuyordu.³²⁶ Murad Bey, tıpkı Ahmet Rıza Bey gibi idari ve toplumsal alandaki aksaklıklara dair çözüm önerilerini layihalar ile Sultan'a anlatma çabası içerisinde girmiştir. Bu çabası sonuç vermesine rağmen beklediği ilgiyi görmemesi onun yurt dışı serüveninin başlamasında önemli bir etkiye sahip olmuştur.³²⁷ Murat Bey'in yurt dışı serüveni kendi ifadesiyle "halkın dikkatini çekme" uğraşını içeriyordu. Ona göre halk hazırlanacak bir reform programı hakkında bilgi sahibi olmalı ve istikrarlı bir şekilde harekete davet edilmeliydi. Bir anlamda halka sorumluluk bilinci aşılanmalıydı.³²⁸ Daha Mizan'ın ilk sayılarında gazetelerin İstanbul dışındaki halkı ihmal ettiğini dile getirmesi bu açıdan önemlidir. Her ne kadar Rus Narodniklerinin etkisi altında olduğunu söyleyemesek de yazılarında Türk köylüsüne bir yönelişi izlemek mümkündür.³²⁹ Murad Bey, yönetim biçimine dair tasavvurları ile olduğu gibi topluma dair tasavvurları ile de cemiyet içerisinde dikkatleri üzerine çekmiştir. Onun halkın henüz meşrutiyete hazır olmadığı gerekçesiyle küçük bir meşveret meclisi önermesi cemiyet içerisinde şaşkınlık yaratmıştır.

Murad Bey'in reform konusuna bakışı bu aykırı algılayışı anlamamıza imkân tanımaktadır. Ona göre reformun gerçekleşmesi iki koşulun gerçekleşmesine bağlı idi. Bunlar Sultan'ın mutlak otoritesinin meşveret usulüne uygun olarak sınırlandırılması ve imparatorlukta tüm uyrukların güven içerisinde yaşaması idi.³³⁰ Bu koşullar Batılı devletlerin ilgi ve garantisi altında Sultan'a imzalatılacak bir protokol ile

³²⁵ Cenk Reyhan, "Prens Sabahaddin", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, C. 1, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, s. 147.

³²⁶ Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat Terakki: 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*, çev. Hacasan Yüncü, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2002, s.52; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 395.

³²⁷ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, ss. 92-93.

³²⁸ Fevziye Abdullah, "Mizancı Mehmed Murad Bey", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, C. 2, S. 3, 1952, s. 78.

³²⁹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895- 1908*, s. 114.

³³⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 395.

sağlanabilirdi.³³¹ Murad Bey'in bu tasavvurları hazırladığı program ile de dikkatleri üzerine çekmesine yol açmıştır. Program; hilafet ve saltanat haklarının Osmanlı Hanedanı'nda toplanması, imparatorluktaki tüm uyrukların kanun önünde eşit olması, basın ve yayın özgürlüğünün sağlanması, rütbelerin, makam ve memuriyetin sınırlı olması, resmi lisandaki; bey, efendi, devletlü, izzetlü gibi lakapların kaldırılması, ücretsiz eğitimin idadi mektebine kadar zorunlu olması, siyasi affın genel ıslahattan önce gelmesi gibi bir dizi öneriyi kapsıyordu.³³² Murad Bey'e göre içinde bulunulan durumun kaynağında kötü yönetim vardır. Ancak halk henüz yönetime karşı bir tepki göstermemiştir. Bu duruma, *"Binlerce evlad-ı vatan icab-ı hale icabet ile meydan-ı gayrete çıkmış duruyor. Lakin milyonlarca efrad-ı şirket henüz asi riyasetin harekât ve sekanetini tekbih yolunda cidden varlıklarını ispat etmemişlerdir."* sözleriyle işaret etmiş ve halkı kötü yönetime karşı kendi yanlarında olmaya davet etmiştir.³³³

Osmanlıcılık, Jön Türklerin halka ulaşma çabalarında belirgin bir söylem olarak yer edinmiştir. Bilhassa imparatorluktaki ayrılıkçı güçlerin birlik oluşturmalarına karşı Osmanlıcılık etkin bir silah işlevi görmüştür. Jön Türkler, imparatorluğun içinde bulunduğu konjonktürel ortamda imparatorluktaki halkları Sultan'ın istibdat idaresine karşı ortak bir mücadeleye davet etmenin pratik olarak mümkün olmadığını biliyorlardı. Bu nedenle beyhude bir çabanın içerisine girmek yerine Osmanlılık kimliğini geçici bir uzlaşma olarak temellendirme yoluna gittiler. Bu sayede imparatorluktaki tüm halklar ulusal kültürlerini koruyabilecekleri ve diğer halklar ile eşit siyasal haklara sahip olabilecekleri meşrutiyet sistemi içerisinde ayrılıkçı faaliyetlerden uzak durabilirlerdi. Jön Türkler, Osmanlıcılığın imparatorluk için bir çıkış olabileceği fikrini Osmanlılar için bir tür ortak kültür inşa edilmesi çabalarıyla sürdürmüşlerdir. Ancak Jön Türkler imparatorluktaki tüm halkların kendi ulusal kültürlerini muhafaza etmelerinin ulusal bağımsızlık fikrini ateşleyebileceği gerçeğini gözden kaçırmışlardır. Bilhassa yakın tarihte Sırp, Yunan ve Bulgarların ayrılıkçı mücadeleleri imparatorluktaki halkların ulusal kültürlerini koruması düşüncesine karşı dikkate alınmayan örnekler arasındaydı.³³⁴ Jön Türklerin tarihsel gerçeklikten kopuk olan Osmanlıcılık ideallerine karşı ilk sistematik tepki Yusuf Akçura'dan gelmiştir. Akçura, *"Osmanlı Saltanatı Müessesatının Tarihine Dair Bir Tecrübe"* (1903) adlı

³³¹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895- 1908*, s. 100.

³³² Mehmet Murad, "Fırkamızın Hatt-ı Hareketi", *Mizan*, Nr. 159, 30 Receb 1313, ss. 2359- 2360.

³³³ Mehmet Murad, "Vazifedarlar Kimlerdir?" *Mizan*, Nr. 173, 10 Zilkade 1313, s. 2467.

³³⁴ Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, çev. Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974, ss. 285-287.

doktora tezinde imparatorluktaki ayrılıkçı faaliyetlerin yaygınlık kazanmasından hareketle Jön Türklerin savunusunu yaptığı Osmanlıcılık düşüncesinin niçin hayata geçirilemeyecek bir çaba olduğuna dair tespitlerde bulunmuştur. Ona göre imparatorluktaki ayrılıkçı faaliyetlerin yaygınlaşmasından sonra Osmanlıcılık düşüncesinin hayata geçirilmesinin imkânı kalmamıştır.³³⁵ Çünkü milliyetçilik cereyanı imparatorluktaki Müslüman olmayan halklar arasında Osmanlı birliğinin ortaya çıkmasına fırsat vermeyecek kadar ileri bir boyut kazanmıştır.³³⁶ Akçura, bu tespitlerini genişleterek Kahire’deki Türk gazetesinde yayınlanan “*Üç Tarz-ı Siyaset*” (1904) adlı makalesinde imparatorlukta filizlenen İslam birliği, Osmanlı birliği ve Türk birliği düşüncelerini teorik bir değerlendirmeye tabi tutmuştur.

Akçura, “*Üç Tarz-ı Siyaset*”te düşünce akımlarını fayda ve zararları temelinde ele almış ve kendi ifadesiyle “*Müslümanlık, Türklük siyasetlerinden hangisi Osmanlı Devleti için daha yararlı ve kabil-i tatbiktir?*” sorusuyla imparatorlukta geniş yankı uyandıracak olan tartışmayı gündeme getirmiştir.³³⁷ Akçura’nın Osmanlılık düşüncesinin hayal kırıklığından öteye geçemeyeceğine dair temellendirdiği düşünceleri aynı zamanda Jön Türklerin herkesin adına düşünüp yine herkesin adına karar almalarına karşı açık bir tepkiyi içeriyordu. Ona göre Osmanlı halkı miadı dolmuş düşüncelerin peşine takılıp gitmektense yeni bir yolun olduğu gerçeğini görmeliydi.³³⁸ Bu yol onun teorik temellerini ortaya koyduğu Türk milliyetçiliğine çıkıyordu. Akçura’nın düşünceleri Jön Türk ideologlarının etkisinde oldukları Comte ve Le Play ekollerinden farklı bir temelde şekillenmiştir. Onun düşüncelerinde Fransa’da “Ecole Libre des Sciences Politiques”da derslerini takip ettiği tarih, ekonomi ve milliyetçilik sorunları üzerine eğilen Albert Sorel, Emile Boutmy, Funck Brentano gibi profesörlerin önemli tesirleri olmuştur.³³⁹ Nitekim Batı emperyalizmine karşı Jön Türklerin siyasi düşüncelerinde beliren Sosyal Darwinizm onun düşüncelerini de etkilemiştir. Batı’nın imparatorluk üzerindeki hegemonyasına karşı direnme gücünü ortaya çıkaracak bir siyasal sistemin gerekliliği üzerinde durduğu konular arasındaydı.³⁴⁰ Sonuç olarak Jön Türklerin toplum tasavvurlarındaki Batı etkisi 20. yüzyılın başlarında Akçura tarafından sistematik bir eleştiriye maruz

³³⁵ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 400.

³³⁶ Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1835)*, s. 37.

³³⁷ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 9. Baskı, Ankara 2019, s. 39.

³³⁸ Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1835)*, s. 34.

³³⁹ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 399.

³⁴⁰ Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1835)*, s. 34.

bırakılmıştır. Akçura'nın topluma bakışında Jön Türklere yakınlaşan yönünü toplumun köklü bir dönüşüme tabi tutulması düşüncesi oluştururken; ayrılan yönünü ise toplumun “Türkçülük” temelinde köklü bir dönüşüme tabi tutulması düşüncesi oluşturmuştur. Akçura'nın Türkçülüğü temel alan düşünceleri kendinden sonra gelen aydınlar üzerinde derin izler bırakacaktır. II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülüğün teorik kapsamını genişletebileceği bir ortam meydana getirecektir.

3.3. Bitmeyen Kavga: II. Meşrutiyet'in Düşünce Ortamına Kısa Bir Bakış

Osmanlı İmparatorluğu'nda 23 Temmuz 1908 tarihli irade-i seniyye ve onun dayandığı Meclis-i Mahsus-ı Vükela Mazbatası meşrutiyet idaresini yeniden yürürlüğe koyan hukuki belgeler idi.³⁴¹ 24 Temmuz sabahı Osmanlı halkı bu iki belgenin ortaya çıkardığı meşrutiyet idaresinin ilk gününe uyanmıştı. Daha 23 Temmuz gecesi Selanik'te başlayan coşku ve sevinç ortamı kısa süre içerisinde imparatorluğun her yerine yayılmıştı. Osmanlı halkı sokak ve caddelerde birlik içerisinde “yaşasın hürriyet”, “yaşasın millet” sloganlarıyla meşrutiyeti kutluyor; eşi görülmemiş bir sevinç içerisinde şarkılar söylüyordu. Bu şarkılar içerisinde belki de 24 Temmuz ortamını yansıtan en iyi örnek Selanik'ten yükselen Namık Kemal'in “Vatan Şarkısı” idi: “*Amelimiz efkarımız ikbal-i vatandır. Serhadimize kal'a bizim hak-i bedendir. Osmanlılarınız ziynetimiz kanlı kefendir. Gavgada şehadete bütün kam alırsız biz. Osmanlılarınız, can verimiz, nam alırsız biz.*”³⁴² Osmanlılık söylemi meşrutiyet kutlamaları belli başlı Rum, Ermeni, Yahudi cemaatlerinden katılımlar ile karşılık bulmuştur.³⁴³ Jön Türklerin istibdat idaresine karşı mücadelesi sonuç vermişti. Osmanlı İmparatorluğu meşrutiyet idaresi altında yeni bir döneme girerken Jön Türkler de henüz farkında olmadıkları güçlüklerin eşiğinde meşrutiyetin coşkusunu yaşıyorlardı.³⁴⁴

Meşrutiyet kutlamaları o güne kadar kapalı bir görünüme sahip olan toplumun süratle dışarı açılacağına ilk işaretini vermişti. Sansür yasağının kaldırılmasının ardından imparatorluktaki tüm kesimlerin düşünce ve görüşlerini temsil eden gazete ve dergiler birer birer piyasaya çıkmaya başlamıştır.³⁴⁵ Basın özgürlüğünün getirdiği

³⁴¹ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara 2001, ss. 129-130.

³⁴² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi 9: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, ss. 40-41.

³⁴³ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 31.

³⁴⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, Yenigün Haber Ajansı, 1998, ss. 18-19.

³⁴⁵ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 31; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 373.

serbest düşünce ortamında bazı Jön Türk yayınları da İstanbul'a taşınmıştı. Nisan 1909'dan sonra basın üzerine kısmen bir tedbir uygulanmışsa da istibdat dönemine göre çoğulcu bir basın-yayın hayatı oluşmuştur.³⁴⁶ Koloğlu, 1908-1909 tarihleri arasında sadece İstanbul'da 31 Mart Vakası'na rağmen 353 gazete ve derginin yayımlandığını ifade etmiştir. Ayrıca meşrutiyetin ilk iki ayında 200'ün üzerinde gazete imtiyazı verilmiştir.³⁴⁷ Temmuz 1908'den Mütareke Dönemi'ne kadar geçen süreçte bilim, edebiyat, din, sanat, eğlence, müzik gibi alanlarda binin üzerinde süreli yayın Osmanlı yayın hayatında faaliyet göstermiştir.³⁴⁸ Bu açıdan bakıldığında meşrutiyet ortamının basın özgürlüğünün fikir yayıncılığını özendirici bir etkiye bulunduğunu zikretmek yerinde olacaktır.³⁴⁹

Meşrutiyetin düşünce serbestliği içerisinde “*Bu devlet nasıl kurtarılabilir?*” sorunsalı canlılığından hiçbir şey kaybetmeksizin muhtelif cereyanların etkisindeki aydınlar tarafından oldukça gür bir ses ile tartışılıyordu.³⁵⁰ Aydınları en çok meşgul eden konuların başında gelen bu sorunsal en temelde devletin bekasını merkezine alıyordu. Beka kaygısının yanında imparatorluğun çağdaş uygarlığa nasıl dahil olacağına dair farklılaşan fikirler de gündemde önemli bir yer tutuyordu.³⁵¹ Berkes'in ifadesiyle, “*1700'lerde başlamış olan çağdaşlaşma bunalımının çözümlenecek bütün sorunları sanki bu 1908 ile 1918 arasındaki on yılın içine sıkıştırılmıştır.*”³⁵² Bu durum “düşünce cereyanları” ile belirginlik kazanmıştır. Osmanlı aydınları din, millet, devlet, vatan gibi kavramları etkisinde oldukları düşünce cereyanlarının perspektifinden yorumluyor ve devletin kurtuluşu için hararetle bir savunmaya girişiyordu. Tanzimat Fermanı'nın ilanından II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan dönemde “*Bu devlet nasıl kurtarılabilir?*” sorunsalına karşı ileri sürülen hemen her görüşün aynı zamanda imparatorluğun çok uluslu yapısını muhafaza etme telaşını içerisinde barındırdığını görürüz. İttihad-ı Anasır düşüncesi bu telaş içerisinde devletin kurtulmasının ön koşulu haline gelmiştir. Öyle ki 1876 tarihli Kanun-i Esasi,

³⁴⁶ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 230; Zafer Toprak, “İkinci Meşrutiyet'te Fikir Dergileri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 126.

³⁴⁷ Orhan Koloğlu, “Osmanlı Basını İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 90.

³⁴⁸ Bülent Varlık, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 116.

³⁴⁹ Toprak, “İkinci Meşrutiyet'te Fikir Dergileri”, s. 126.

³⁵⁰ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 212.

³⁵¹ Erik Jan Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, s. 215.

³⁵² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 429.

Osmanlılık düşüncesine hukuki ve resmi bir nitelik kazandırmıştır. Her ne kadar II. Abdülhamid Dönemi'nde ikinci planda kalmış olsa da Osmanlılık düşüncesi 1908 ertesinde canlılığını koruyabilmiştir.³⁵³ Gerçekten de 1908 ertesinde gayrimüslimler arasında yeni rejimin Türklerin önderliğinde imparatorluğu canlandırma politikası güdeceğine dair kaygıların artmasına rağmen İttihat ve Terakki, en azından bir süre İttihad-ı Anasır'dan yana bir tutum sergilediği görüntüsü verebilmiştir.³⁵⁴ Bu görüntünün arka planında Jön Türklerin imparatorlukta tüm unsurların anayasalı parlamenter sistem içerisinde Osmanlılık kimliğiyle temsil edileceği vaadi yer alıyordu. Böylelikle İttihad-ı Anasır düşüncesi hem imparatorlukta halkları bir araya getirecek hem de Batı'nın imparatorluğun iç işlerine müdahalesine karşı bir duvar örebilecekti.³⁵⁵

Meşrutiyet ortamı içerisinde halkın birlik-beraberlik gösterileri oldukça kısa sürmüştür. Yunanistan'ın Girit'i ilhakını Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i ilhakı izledi. Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ise Osmanlılık düşüncesinde sona yaklaşıldığını gösteriyordu.³⁵⁶ Bilhassa meclis üyesi gayrimüslimlerin imparatorluğun geçirdiği sarsıntılı dönemi kendi milliyetçilikleri için kullanmaya çalışmaları bu durumu hızlandırıcı bir etkide bulunmuştur.³⁵⁷ Osmanlılık idealinin imparatorluğa yaşattığı sarsıntı ile paralel olarak Türkçülüğün İttihatçılar üzerindeki etkisi güç kazanıyordu. II. Meşrutiyet ortamında İttihat ve Terakki'nin artan Türkçü eğilimleri karşısında Osmanlılık düşüncesi İttihat ve Terakki muhalifi fırkalar tarafından ateşli bir şekilde savunulacaktır.³⁵⁸ II. Meşrutiyet ortamında Osmanlılık cereyanının düşünsel desteğini yitirmesi üç düşünce cereyanına -Baticılık, İslamcılık, Türkçülük- hararetli bir tartışma alanı vermiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Baticıların öncü yayın organları daha sonraları “Şebtab” (1912) adını alacak olan “Mehtab” (1908-1911) dergisi idi. “*Bu devlet nasıl kurtarılabilir?*” sorunsalına karşı Batılılaşmanın gerekliliği üzerinde duran aydınlar bu derginin kapanmasının ardından İstanbul'a taşınan “İçtihad” (1904-1932) dergisi

³⁵³ M. Şükrü Hanioğlu, “Osmanlılık”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1391.

³⁵⁴ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 33; Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 80.

³⁵⁵ M. Şükrü Hanioğlu, *A Brief History of The Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2008, s. 150.

³⁵⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi 9: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, s. 290.

³⁵⁷ Hanioğlu, “Osmanlılık”, s. 1392.

³⁵⁸ Azmi Özcan, “Osmanlılık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 486.

etrafında toplanmaya başlamıştır.³⁵⁹ Yazar kadrosunda Abdullah Cevdet, Rıza Tevfik, Hüseyin Cahit, Celal Nuri, Süleyman Nazif, Cenap Şahabettin, Abdülhak Hamit gibi isimlerin yer aldığı dergi Tanzimat'tan beri süregelen uzlaştırmacı Batılılaşma anlayışına karşı bir konumlanışa sahipti. Batıcılara göre tek bir medeniyet vardı o da Batı medeniyeti idi. O halde gülüyle dikeniyile Batı medeniyetine dahil olmak gerekiyordu.

Batıcılar, II. Meşrutiyet Dönemi'nde oldukça radikal sayılabilecek konuları gündeme getiriyordu. Öyle ki aile, kadın, toplum ve devlete dair yaklaşımlarıyla ilerici-gerici tartışmasını körüklemişlerdi. Kılıçzade (İsmail) Hakkı'nın 1912'de İctihad'ta yayınlanan "Pek Uyanık Bir Uyku" adlı iki makalesi Batıcıların programı niteliğindeydi. Program toplumsal hayata yönelik bir tür reform önerisi niteliği taşıyordu; şehzadelerin orduda eğitim alması, sultanın tek eşliliğin dışına çıkmaması, tekke ve zaviyeler ile medreselerin kapatılması, görücü usulüne son verilmesi ve kadınların giyim tarzlarına müdahale edilmemesi, Latin alfabesine geçilmesi gibi maddeler Batıcıların çağdaş Batı uygarlığındaki gibi laik bir dünya görüşüne ulaştıklarını gösteriyordu.³⁶⁰ Keza Batıcılar, Batılılaşmayı bir tercih meselesi olarak değil bir "beka meselesi" olarak görüyordu. Tanzimat'tan beri süregelen reformların başarılı olmamasının nedeni aşırıktan çekinen bir anlayışa dayanmasıydı.³⁶¹ Bu açıdan bakıldığında geleneksel değerlerin muhafaza edilmesi telaşı Osmanlı'yı Batı medeniyetinden uzaklaştırmıştı. Çağın gereklerini karşılamayan bu gelenekler bir kenara bırakılmalı ve Batı medeniyetine dahil olmak için kararlı bir duruş sergilenmeliydi.³⁶² Batıcıların geleneksel değerleri bir kenara bırakmayı içeren anlayışı aynı zamanda dinin ilerlemeye engel olduğu tezleriyle birleşince İslamcılarının hücumu gecikmedi. Batıcılara göre hayatın her alanına tahakküm eden şariat değişimin önündeki en büyük engel idi. İslamcılar ise geri kalmışlığın nedenini şeriattan uzaklaşmak olarak görüyordu.³⁶³

II. Meşrutiyet Dönemi'nin düşünce hayatında oldukça yaygın bir tartışma ortamı bulan bir başka cereyan İslamcılık idi. En genel ifadeyle 19. yüzyılın emperyalizmine karşı İslam ülkelerinin birliğini amaçlayan bir hareket olarak filizlenen İslamcılık,

³⁵⁹ M. Şükrü Hanioglu, "Batıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1384.

³⁶⁰ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 234; Vedat Günyol, "Batılılaşma", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1983, ss. 258-259.

³⁶¹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 235.

³⁶² Hanioglu, "Batıcılık", s. 1384.

³⁶³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 412.

Osmanlı İmparatorluğu'nda düşünsel kökleri bulunan bir geleneğe sahipti.³⁶⁴ Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde emperyalist devletlerin imparatorluğun iç işlerine müdahalesini önlemek amacıyla dünyadaki tüm Müslümanları kapsayan bir İslam Birliği (İttihad-ı İslam) fikri belirmesine karşın “ayırt edici” bir cereyan haline gelmesinde II. Meşrutiyet ortamının önemli bir etkisi olmuştur.³⁶⁵ İslamcılık cereyanının modern dönemdeki en erken temsilcileri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Osmanlılar hareketi, Mısır'da Cemaleddin Efgani ve Muhammet Abduh, Hindistan'da Seyyid Ahmed Han zikredilebilir.³⁶⁶

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nin baskıcı ortamı İslamcılığın bir fikir hareketi olarak organize bir karakter kazanmasının önüne geçmişti.³⁶⁷ II. Meşrutiyet ortamının getirdiği fikir serbestliği içerisinde Sırat-ı Müstakim- Sebülürreşad (Belirli aralıklarla 1908- 1925), Beyânülhak (1908- 1912), İslam Mecmuası (1914- 1918), Volkan (1908- 1909) gibi gazete ve dergilerin etrafında toplanan yazar, düşünür ve aydınların çalışmaları ile İslamcılık kapsamını ve sınırlarını genişletebilme imkânı bulmuştur.³⁶⁸ Bu dönemde İslamcı düşünce üzerinde Cemaleddin Efgani-Muhammet Abduh çizgisinin önemli tesirleri olmuştur. Cemaleddin Efgani, 19. yüzyıl emperyalizmine karşı felsefi, siyasi ve toplumsal bağlara dayanan bir İslam birliğinin kurulması düşüncesinin öncü isimlerindendir.³⁶⁹ Mısır'dan Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyayı dolaşarak Müslümanların Allah'ın takdir ettiği kimliğe yeniden kavuşmaları için çaba sarf eden Efgani, İslami direnişin yılmaz bir savunucusuydu.³⁷⁰ Efgani, Batı medeniyeti ve Doğu medeniyeti üzerine ortaya attığı fikirleri ile II. Meşrutiyet Dönemi İslamcı düşüncesini derinden etkilemiştir.

Efgani'nin düşüncelerinde emperyalizm karşısında Müslümanları harekete geçirme amacının ağır bastığı görülür. Onun düşüncelerini entelektüel ve sosyal

³⁶⁴ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 373.

³⁶⁵ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, C. 1, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1998; Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, s. 215; Şerif Mardin, “İslamcılık”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 7, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 1936.

³⁶⁶ Azmi Özcan, “İslamcılık-İkinci Meşrutiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 62.

³⁶⁷ Hanioglu, *A Brief History of The Late Ottoman Empire*, s. 186.

³⁶⁸ Özcan, “İslamcılık- İkinci Meşrutiyet”, s. 62.

³⁶⁹ Şerif Mardin, “İslamcılık”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1402.

³⁷⁰ John L. Esposito, *The Islamic Threat: Myth or Reality?*, Revised Edition, Oxford University Press, New York, Oxford 1995, s. 56; Samir Kassir, *Arap Talihsizliği*, çev. Özgür Gökmen, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, ss. 58-59.

reform boyutları ile geliştiren isim ise Muhammet Abduh idi.³⁷¹ Bu yönüyle Abduh, Efgani'nin düşüncelerini Mardin'in deyişi ile “İslam dini düşüncesi Rönesansı” boyutuna ulaştırmaya çalışmıştır. Abduh'a göre din bilimleri ve müspet bilimler aynı kaynaktan gelmelerine karşın iki ayrı disiplin olarak kendilerine özgü düşünce koşullarını kapsıyordu. Dolayısıyla iki ayrı bilim olarak birbirleriyle paralel bir şekilde ele alınmalıydılar. Öte yandan Muhammet Abduh, Hz. Muhammed'in son peygamber olduğu ve insanlığın yeni bir vahiy alamayacak seviyeye ulaştığı kanısındadır. Dolayısıyla beşeriyetin karşılaştığı sorunlar karşısında kendi ahlaki ve entelektüel çözümlerini üretmesi gerekmektedir.³⁷²

Efgani ve Abduh'un görüşleri II. Meşrutiyet ortamında bilhassa Sırat-ı Müstakim (Sebîlürreşad) çevresi üzerinde oldukça etkili olmuştur. Eşref Edip (Fergan), Mehmet Akif (Ersoy), Mehmet Şemsettin (Günaltay), Babanzade Ahmet Naim, Mardinizade Ebül'ula, Bursalı Mehmet Tahir, İsmail Hakkı (İzmirli), Halim Sabit (Şibay) gibi isimlerin yer aldığı dergi “*Bu devlet nasıl kurtarılabilir?*” sorunsalına karşı süren tartışmalara İslami bir perspektifle fikir üreten bir platform halini almıştır.³⁷³ Dergi aynı zamanda daha sonra “Türk Yurdu” dergisi çevresinde faaliyetlerini sürdürecektir. Yusuf Akçura ve Ahmet Agayef (Ağaoğlu) gibi milliyetçi- Türkçü bir çizgiye sahip olan isimlerin katılımıyla kapsamlı bir düşünce ortamını meydana getirmiştir. Bu açıdan Sırat-ı Müstakim (Sebîlürreşad) dergisi öncü İslamcı-Türkçü yayın organı olarak nitelendirilmektedir.³⁷⁴

II. Meşrutiyet Dönemi'nin serbest düşünce ortamında İslamcılık cereyanı kapsamını diğer cereyanlara göre daha keskin bir şekilde genişletebilme imkânı bulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun teokratik yapısı ve din-devlet unsurlarının bir aradılığı İslamcılarının yalnızca siyasal yaşam üzerinde değil, toplumsal yaşam üzerinde de etkili olmalarını gerektiren bir anlayışı ortaya çıkarmıştır. İslam dininin toplumsal yaşama ilişkin düzenleyici bir işleve sahip olmasından hareketle İslamcılar, Osmanlı yurttaşlarını çağın sosyal ve siyasi meseleleri hakkında İslami bir bakış açısıyla aydınlatma sorumluluğunu yüklenmiştir. İslamcılar; tesettür, heykelcilik, tiyatro, çok eşlilik gibi toplumsal yaşama ilişkin beşerî konuları dini açıdan yorumlayarak siyasi ve hukuki bağlayıcılığı olan davranışlar haline getirmek için yoğun bir çaba

³⁷¹ Esposito, *The Islamic Threat: Myth or Reality?*, s. 57.

³⁷² Mardin, “İslamcılık”, s. 1402.

³⁷³ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 202; Özcan, “İslamcılık-İkinci Meşrutiyet”, s. 63.

³⁷⁴ Toprak, “İkinci Meşrutiyet’te Fikir Dergileri”, s. 127.

harcamıştır. İslamcılar bu dönemde hem toplumsal yaşama dini bir düzen getirmenin uğraşı içerisinde olmuş hem de imparatorluğun sorunlarına karşı İslami bir çözüm arayışına girişmiştir.³⁷⁵

İslamcılar, II. Meşrutiyet Dönemi'nin süregelen tartışmalarına İslami bir yorum getirmeye çalışıyordu. İslam coğrafyasının içinde bulunduğu kötü şartların nedenleri irdeleniyor, Batı'nın üstünlüğünün arka planına eğilerek Batı'dan hangi unsurların alınıp alınmaması gerektiğine dair yorumlarda bulunuyorlardı. İslamcıların bu yorumları ekseriyetle İslam'da var olan temeller üzerinden ilerliyor, İslam'a uygun olan unsurların alınmasında bir sakınca görülüyordu. İslamcıların yoğun mesai harcadığı bu temalar üzerinde farklı yaklaşımlar bulunmasına karşın İslam'ın gelişmeye engel olmadığı, Batı'nın üstünlüğünü sağlayan unsurların İslam'da var olduğu, birlik ve kardeşliğin zaruri bir öneme sahip olduğu gibi temel konular üzerinde görüş birliği hâkimdi.³⁷⁶ Dönem içerisinde bilhassa Batıcıların dini gelişmeye engel olarak gören yaklaşımları Batıcı-İslamcı tartışmasını körüklemiştir. Batıcıların İslami bir temeli bulunmadığından hareketle yasaklanmasını dile getirdikleri tekke, zaviye ve medrese gibi kurumların yerine çağdaş kurumları önermeleri İslamcılar tarafından Batıcıların "taklitçilik" ile nitelendirilmelerine yol açmıştır. Benzer şekilde İçtihad dergisinde kadın meselesine dair kaleme alınan makalelere İslamcılarının hücumu gecikmemiştir. Batıcıların tesettür ve çok eşlilikten kadınların toplumsal yaşama katılmalarına kadar geniş bir alanda sürdürdükleri tartışma İslamcı-Batıcı geriliminin dozunu yükseltmiştir.³⁷⁷

İslamcı-Batıcı tartışmaları ile paralel bir şekilde İslamcı-Türkçü tartışmaları da gündemde yoğun bir yer tutmuştur. İslamcılar milletlerarası fakat milletler üstü kardeşliğe dayanan bir topluluk tasavvur ediyordu. Bu topluluk içerisinde bireyleri birbirine bağlayan unsur doğal olarak etnik uyrukları değil dini inançlarıydı. İslamcılarının bu tasavvuru aynı zamanda şeriatın bir gereği idi. O halde milliyetçilik iddiasında bulunanlar açıkça dine karşı geliyorlardı.³⁷⁸ İslamcılarının gelenekçi kanadının önemli isimlerinden Ahmet Naim, Sebîlürreşad'da yayınlanan "İslam'da Dava-yı Kavmiyet" başlıklı yazı ile Türkçüleri oldukça sert bir şekilde hedef almıştır.

³⁷⁵ Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, C. 2, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1998, ss. 15-28; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 203.

³⁷⁶ Özcan, "İslamcılık- İkinci Meşrutiyet", s. 63.

³⁷⁷ Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, C.1, ss. 93-97.

³⁷⁸ Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, C.1, s. 99.

Ahmet Naim, Türkçüleri “halis Türkçüler” ve İslamcı- Türkçüler” olmak üzere ikiye ayırmış ve “halis Türkçüleri” dinsizlikle itham etmiştir.³⁷⁹ Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak kavramsallaştırması İslamcılarının hedef aldığı diğer konular arasındaydı. Ahmet Naim, Gökalp’i kastederek İslam’ın tek bir vatan öngördüğü, Türkçülerin ise üç ayrı vatandan söz ettikleri için bulanık bir ideale sahip oldukları yönünde eleştiride bulunmuştur.³⁸⁰ İslamcılara göre yalnızca etnik duygularla Pantürkizm idealinin gerçekleşmesi mümkün değildi. Buna rağmen İttihad-ı İslam düşüncesiyle bir İttihad-ı Etrak (Türk Birliği)’in kurulması mümkündü. Dolayısıyla hayal kırıklığına yol açacak fikirlerin yerine İslam birliğine yönelmek gerekiyordu. Çünkü Türk olmak tek başına hiçbir şey ifade etmiyordu.³⁸¹ İslamcılarının ağır ithamlarına Türkçülerin cevapları gecikmemiştir. Ahmet Ağaoğlu Türk Yurdu’nda yayınlanan “İslam’da Dava-yı Milliyet” ve “Türkler İçinde Milli Hareket” başlıklı yazılarında Türkçülerin İslam’dan uzaklaşmadığını aksine Türkçülüğün ayrılıkçı değil birleştirici olduğunu dile getirdi. Gökalp ise “Milliyet ve İslamiyet” başlıklı yazısında Rad Sûresi’nin “(...) *her kavmin bir yol göstericisi vardır.*” (13/7) ve Hucurât Sûresi’nin “(...) *birbirinizle tanışasınız diye sizi milletler ve kabilelere ayırdık.*” (49/13) ayetlerini referans göstererek İslam’ın milliyetçiliğe karşı olmadığını göstermeye çalışmıştır.³⁸²

İslamcılar, milliyetçilik cereyanına karşı İttihad-ı İslam’ı bir koz olarak ileri sürüyorlardı. Ancak büyük bir kısmı emperyalizmin tahakkümü altında olan İslam coğrafyasında böyle bir birliğin ne şekilde gerçekleşeceğine dair pratik bir cevapları bulunmuyordu. Bu nedenle İslamcılar ilk olarak manevi birliğin tesis edilmesini ileri sürmüşlerdir.³⁸³ Din bağı, Müslümanlara aidiyet kazandırarak onları birleştirecekti. İctihad, maarif ve ahlaki alanlarda gerçekleştirilecek ıslahatlar bu birleşmede önemli bir rol oynayacak ve son kertede siyasi bir birlik için gerekli şartlar sağlanmış olacaktı. İttihad-ı İslam’ın fiili olarak ortaya çıkması ise iki aşamalı bir şekilde gerçekleşecekti. İlk olarak her bir İslam ülkesi kendi milliyeti esasında bir gelişim gösterecek ve ardından tüm İslam milletleri bir araya gelerek İttihad-ı İslam’ı ortaya çıkaraktı.³⁸⁴

³⁷⁹ İsmail Kara, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1413; Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, C.1, s. 99.

³⁸⁰ Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, C.1, ss. 101-102.

³⁸¹ Kara, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları”, s. 1413; Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, C.1, ss. 101-103.

³⁸² Kara, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları”, s. 1414.

³⁸³ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 204.

³⁸⁴ Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, C. 2, ss. 13-14.

3.4. Halkçılığın Osmanlı Düşünce Hayatına Girişi

II. Meşrutiyet'in düşünce hayatında süren Batıcı-İslamcı-Türkçü tartışmaları siyasal alanda yerini İttihatçı-İtilafçı çatışmasına bırakmıştır. Siyasal alandaki çatışmanın temelinde Osmanlıcılık politikasının çıkmazları yer alıyordu.³⁸⁵ Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra siyasal ve toplumsal alanda patlak veren bu istikrarsız ortam Jön Türklerin meşrutiyeti toplumsal bir devrim ile pekiştirme beklentilerine gölge düşürmüştü.³⁸⁶ Bu ortam içerisinde Selanik'te Genç Kalemler ve Yeni Felsefe Mecmuası çevresinde yeni bir düşünce cereyanı filizlenmeye başlamıştır. Selanik'te filizlenen bu cereyan meşrutiyet ortamının düşünce kargaşasına yol açan Osmanlıcılık, Batıcılık, İslamcılık gibi cereyanlara karşı bir anlamda halka yönelik, halka dönüş gibi mottolara yaslanan "halkçılık" cereyanı idi.

Günümüzde, Genç Kalemler dergisi Türkçülüğün öncü düşünce yayını olarak zikredilmesine karşın dergi çevresinin halkçılığın gelişimindeki yeri çoğu zaman gözden kaçırılmaktadır. II. Meşrutiyet Dönemi'nin Osmanlı halkçılarının halka yönelişi muhtelif kesimlere Rus devrimcilerini anımsatıyordu. Zaten Osmanlı halkçılarının devrimcilikle itham edilmesi de bu algılayış biçiminden ileri geliyordu.³⁸⁷ Nitekim Genç Kalemler ve Yeni Felsefe Mecmuası çevresinde toplananlar, yönetenler ve halk arasındaki uçurumun meclis ve anayasa gibi araçlarla kapatılamayacak kadar derin olduğu fikrinden hareketle halka ulaşmanın yolunun halk diline yönelmekten geçtiği düşüncesine yaslanarak yeni bir edebiyat akımını ortaya çıkarmıştı.³⁸⁸ Bu edebi akım kısa süre sonra farklı kanallar aracılığıyla Osmanlı aydınını etkileyecek olan halkçılıkla birlikte Osmanlı düşünce hayatının dönüm noktalarından biri olacaktır. Öyle ki filizlenmekte olan halkçılık cereyanının peşinden giden aydınlar meşrutiyetin toplumsal devrim ile pekiştirilmesi gerektiği düşüncesini sürekli olarak gündeme getirecektir.³⁸⁹

Genç Kalemler ve Yeni Felsefe mecmuası etrafında gelişen tartışmalarda Türkiye için yeni bir toplumsal görüş arayışı hâkimdi. Batı'ya dair eleştiriler taklitçilik şikayetinde toplanıyordu. Batı'nın kendi dinamikleri olduğu kabul ediliyor ve

³⁸⁵ Niyazi Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz*, C. 1, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1997, s. 78.

³⁸⁶ Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975, s. 232.

³⁸⁷ Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz*, C. 1, s. 80.

³⁸⁸ İlhan Tekeli ve Gencay Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", *Toplum ve Bilim*, Yaz-Güz 1978, s. 59.

³⁸⁹ Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz*, C. 1, s. 79; Tekeli ve Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", s. 59.

herhangi bir düşünce cereyanına yaslanmayan bir Batılılaşma anlayışı üzerinde duruluyordu.³⁹⁰ Bu tartışmalar iki dergi çevresinde halkçılığın önemli bir yönünü oluşturacak olan ve içeriğinde sosyalizmi barındıran “Yeni Hayat” mefkûresinin doğuşunu hazırlamıştır.³⁹¹ Bu noktada halkçılığın II. Meşrutiyet’in düşünce hayatındaki gelişim sürecine geçmeden önce hangi kanallar üzerinden Osmanlı aydınını etkilediğine değinmek yerinde olacaktır.

II. Meşrutiyet Dönemi’nde Jön Türkler üzerinde etkili olan halkçılık, düşünsel ilhamını 19. yüzyılın sonlarında Rusya’da ortaya çıkan “Narodnik hareketi” ile kökeni Emile Durkheim, Alfred Fouill e, Charles Gide, Paul Cauw es gibi düşün rlere kadar uzanan solidarizm (dayanışmacılık) anlayışından almıştır.³⁹² Rus Narodniklerinin halka yönelerek halka ulaşma çabalarının bir sonucu olarak gelişim gösteren Rus Narodnik hareketi, Osmanlı aydınının halka ulaşma çabasında etkisini derinden hissettirmiş ve Osmanlı Halka Doğru hareketinin doğuşunda itici bir rol oynamıştır. Hareketin teorik kapsamında ise dayanışmacılık anlayışı önemli bir yere sahip olmuştur. Bilhassa Jön Türk ideologları içerisinde beliren toplumsal devrim tasavvuru ilhamını solidarizm anlayışından almıştır.

Halkçılık cereyanının Osmanlı düşünce hayatına girişı tesadüfen gerçekleşmiş bir durum değildir. İdeolojiler çağı olarak anılan 19. yüzyılın kapitalistleşme sürecini tamamlamış toplumlarıyla kapitalistleşme sürecine yeni girmiş ya da belirli bir aşama kat etmiş toplumları arasındaki etkileşimin bir yönünü de “düşünce” dinamiğı oluşturmaktadır. Örneğın II. Meşrutiyet’in düşünce hayatında devletin nasıl kurtarılabacağı konusu etrafında gelişen tartışma ortamında Batı düşüncesi kendisini derinden hissettirmesine karşın tartışmalar yalnızca Batı düşüncesi ile sınırlı kalmamıştır. Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğı gibi Batı uygarlığından olmayan fakat Batılılaşma sürecine girmiş olan Rus Çarlığı ve onun etkilediğı Balkan ve Kafkasya  lkelerinde beliren düşünce cereyanları etkileşime girmiştir.³⁹³ Rusya’da gelişen Narodnik hareketin İttihatçılar  zerindeki etkisi bu duruma bir örnektir.

Halkçılık cereyanının İttihat ve Terakki’ye etkisinde üzerinde en çok durulan etkileşim kanalı Rusya’dan Osmanlı İmparatorluğı’na gelen ve İttihat ve Terakki

³⁹⁰ Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz*, C. 1, s. 79.

³⁹¹ Tekeli ve Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, s. 59.

³⁹² İlhan Tekeli, “Türkiye’de Halkçılık,” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 7, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 1929.

³⁹³ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 230.

hareketine katılan ya da etkileşimde bulunan Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali gibi Türklerdir. İttihat ve Terakki içerisinde Rus Narodnik hareketine aşina olan Rusya Türklerinin yanı sıra doğrudan Narodnik hareketin içerisinde yer almış Türkler de bulunuyordu.³⁹⁴ İttihat ve Terakki'nin kurucuları arasında yer alan Hüseyinzade Ali, Narodnik harekete katılanlar arasındaydı. Petersburg Üniversitesi'nde öğrenim gördüğü sırada Rus devrimci öğrenci komünlerini yakından gören Hüseyinzade Ali, Namık Kemal adını da burada duymuştu. Jön Türklerin, II. Abdülhamid Dönemi'nde Rus Narodnik Hareketi'nden haberdar olmalarında da Hüseyinzade Ali'nin önemli etkileri bulunmuştur.³⁹⁵ Mekteb-i Tıbbiye'de kurulan İttihat ve Terakki'nin öncü örgütlenmesinde -İttihad-ı Osmani- Narodniklerin örgüt modelinin örnek alınması bu açıdan dikkat çekicidir.³⁹⁶

Avrupa'da ve Makedonya, Selanik çevresinde gelişim gösteren İttihat ve Terakki Hareketi'nin Ermeni ve Bulgar devrimci hareketleriyle etkileşimi halkçılık cereyanının İttihat Terakki üzerindeki etkisinde bir diğer kanalı oluşturmaktadır.³⁹⁷ Bu etkileşim içerisinde bilhassa Ermeni aydınlarının etkisi altında oldukları “Hınçak” cereyanının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Rus Narodniklerinin Ermeni aydınları üzerindeki tesiri Hınçak Devrimci Partisi'nin programına girecek kadar kuvvetli idi. Milliyetçi, sosyalist bir çizgiye sahip olan program aynı zamanda Rus devrimci düşüncesinden de izler taşıyordu. “Hınçak” kavramı ilhamını Rus Narodnikleri üzerinde de derin izler bırakmış olan Alexander Herzen'in Türkçeye “Çan” olarak geçen “Kolokol” dergisinden almıştır.³⁹⁸ Hınçak cereyanı 1890'da Taşnaksütyun Partisi'nin kuruluşunda da etkili olmuştur. Çok sayıda devrimci örgütün birleşmesiyle teşkil edilen bu parti Ermenilerin öncü siyasi oluşumları arasında yer aldığı gibi aynı

³⁹⁴ Asım Karaömerlioğlu, “Tek Parti Döneminde Halkçılık”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss. 272-273.

³⁹⁵ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 231. Hüseyinzade Ali'nin Jön Türkler üzerindeki etkisi için bkz. Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, s. 107; Alaattin Uca, “Türkçülük Fikrinin Abide Şahsiyetlerinden Hüseyinzade Ali Bey”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 5, 1996, ss. 159-188. Ayrıca bkz. Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1835)*, ss. 108-112.

Hüseyinzade Ali'nin İttihat ve Terakki'nin öncü ideologlarından Ziya Gökalp üzerindeki tesirleri için bkz. Alâeddin Korkmaz, *Ziya Gökalp: Aksiyonu, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerine Tesirleri*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, ss. 128-129. Ayrıca bkz. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, haz. Kemal Bek, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul 2013, s. 26.

³⁹⁶ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 231.

³⁹⁷ Tekeli ve Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, s. 57.

³⁹⁸ Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California 1963, s. 114.

zamanda İttihat ve Terakki'nin etkileşim içinde olduğu Ermeni devrimci hareketleri arasındaydı.³⁹⁹

Tekeli ve Şaylan, İttihat ve Terakki'nin etkileşim içerisinde olduğu devrimci örgütler içerisinde “Makedon İç İhtilalci Örgütü”nün halkçı içeriğiyle Makedonya’da filizlenen Sırp, Bulgar, Rum ayrılıkçı hareketlerinden ayrı bir görünüme sahip olduğuna dikkat çekmektedir. Makedonya’nın başka bir ülkeye katılmasını değil, bağımsız bir devlet meydana getirmesinin mücadelesini veren örgüt aynı zamanda halkların eşitliği ilkesini benimsiyor, köylü için toprak programı meydana getiriyordu. Bu yönüyle örgütün toplumcu, devrimci yönü bulunmaktadır. Örgüt, 1903’te Makedon Dış İhtilalci Örgütü’nün başlattığı Manastır ayaklanmasının ardından İttihat ve Terakki hareketine destek vermeye başlamıştır. Dolayısıyla halkçılık cereyanının İttihat ve Terakki’ye etkisinde Makedon İç İhtilalci Örgütü ile olan etkileşimin ayrı bir rolü olduğu ifade edilebilir.⁴⁰⁰

Balkan coğrafyasında bilhassa Bulgar öğretmen ve yazarlarının bölgedeki Osmanlı aydınları ile olan etkileşimleri halkçılık cereyanının İttihat ve Terakki’ye etkisinde bir diğer kanalı meydana getirmiştir. Bölgede subay olarak görev yaptığı yıllarda Bulgar halkçılığını yakından gören Ömer Seyfettin’in “Ashab-ı Kehfimiz” adlı hikayesinde bu etkileşimin ilk serpintilerini görmek mümkündür.⁴⁰¹ Osmanlı İmparatorluğu’nun II. Meşrutiyet Dönemi düşünce hayatına dair derin kaygıların resmedildiği hikâyede bir Ermeni gencinin başından geçenler üzerinden aydın-halk ilişkisi, ayrılıkçı faaliyetlerin ulaştığı boyutlar ve Osmanlılık düşüncesinin çıkmazları hicvi bir üslup ile kaleme alınmıştır.

Karpat, halkçılık cereyanının Rusya’da filizlenen Narodnik hareketinden etkilenen Rusya Türkleri aracılığıyla Osmanlı aydınını etkilediği görüşünü yanlış bulmaktadır. Karpat’a göre siyasi anlamda Müslüman, Osmanlı ve henüz siyasi bir anlam kazanmamış olan Türklük kimlikleri arasında bağlantı kurarak çağdaşlaşmayı halkçılık cereyanıyla birlikte yürütme çabaları 1880’lerden sonra ortaya çıkmıştır. Keza bu görüş Ahmet Mithat tarafından Tercüman-ı Hakikat’de temsil edilmiştir. Ayrıca Tercüman-ı Hakikat’de yer alan bir grup İkdâm⁴⁰² gazetesinde bu görüşü

³⁹⁹ Anaide Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*, trans. A. M. Berrett, The Zoryan Institute, Cambridge, Massachusetts 1984, s. 9.

⁴⁰⁰ Tekeli ve Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, ss. 57-58.

⁴⁰¹ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 232.

⁴⁰² İkdâm, 1894-1928 tarihleri arasında belirli aralıklarla ve farklı isimlerle yayın hayatını sürdürmüştür.

devam ettirmiştir. Karpat, İkdam çevresinde toplanan Veled Çelebi (İzbulak), Ahmet Refik (Altınay), Ahmet Rasim, Necip Asım (Yazıksız) gibi isimlerin Türk unsurunun gelişmesi için çabalamakla birlikte Osmanlıcılığı ve siyasetten arındırılmış bir İslamcılığı bir arada savunduklarına dikkat çekmiştir.⁴⁰³

Tanzimat modernleşmesi sürecinde Batı düşüncesinin Osmanlı aydınına etkisi aynı zamanda aydınların halka ulaşma çabasını doğurmuştur. Batı düşüncesi temelinde halkı aydınlatmanın gereğine inanan aydınlar dilde sadeleşme hareketini gündeme getirecek kadar halkçı bir anlayışa ulaşmışlardı. Ahmet Mithat Efendi’de beliren halk muharrirliği bu durumun en somut örneğidir. Nitekim 1880’lerden sonra beliren halkçı anlayışın ideolojik bir bağlamı olduğunu dile getirmek oldukça güçtür. Oysaki II. Meşrutiyet Dönemi’nde Osmanlı aydınlarına birden fazla kanal aracılığıyla tesir eden Rus Narodnizminin ideolojik bir temeli bulunuyordu. Rus Narodniklerinin halka yönelmeleri aynı zamanda kitleleri harekete geçirme tasavvurlarının bir uzantısıydı. Jön Türklerin teorik bir kapsama indirgediği halkçılık da benzer şekilde kitleleri harekete geçirmenin önemli bir işlevini içeriyordu. Sonuç olarak Osmanlı düşünce hayatında Genç Osmanlılar döneminde halka yönelme, halkı aydınlatma gibi mottolarla halkçı bir anlayışın belirdiği ancak ideolojik bir karakter kazanmasının II. Meşrutiyet’ten sonra gerçekleştiği ifade edilebilir.

Halkçılık cereyanının II. Meşrutiyet Dönemi’nde Jön Türkler üzerindeki etkisinin ilk izlerinin Genç Kalemler ve Yeni Felsefe Mecmuası çevresinde belirdiğine değinilmişti. Meşrutiyetin toplumsal bir devrim ile desteklenmedikçe eksik bir devrim olarak kalacağı düşüncesi aydınlarda halka ulaşmanın gerekliliği üzerinde artan bir ilgiyi ortaya çıkarmıştır. Bu ilgi kısa bir süre içerisinde halka ulaşmanın halkın anlayabileceği bir yazı dilinin kullanımından geçtiği düşüncesiyle olgunlaşmıştır. Genç Kalemler dergisinde bu düşünce temelinde Arapça, Farsça kelime ve kurallardan arındırılmış yeni bir lisan yaratılması gündeme getirilmiştir.⁴⁰⁴ Yeni Lisan takipçilerinin hareket noktasını eski lisanın konuşulmayan, vatansız bir dil olduğu görüşü oluşturunuyordu.⁴⁰⁵ Yeni Lisan’ın inşasında Türkçeye ayrı bir önem verilmiştir. II. Meşrutiyet ortamında lisanın Türkçe değil, Osmanlıca olduğunu ileri sürenlere

⁴⁰³ Kemal H. Karpat, “Kimlik Sorununun Türkiye’de Tarihi, Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi”, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, haz. Sabahattin Şen, Bağlam Yayınları, Ankara 1995, s. 35.

⁴⁰⁴ Perviz (Ömer Seyfettin), “Gençlik Kavgası: Yeni Lisan ve Çirkin Taarruzlar”, *Genç Kalemler*, C. 4, Nr. 24-25, 1912, s. 41.

⁴⁰⁵ Ali Canip, “Sanat ve Edebiyat: Milli Lisan ve Milli Edebiyat”, *Genç Kalemler*, C. 2, Nr. 3, 1911, s. 50.

Ömer Seyfettin, Kanun-i Esasi'yi referans göstererek cevap vermiştir. Ona göre Siyasi Osmanlılığın lisanı Kanun-i Esasi'de de belirtildiği gibi Türkçe idi.⁴⁰⁶

Genç Kalemler çevresinin Yeni Lisan tasavvuru en temelde halka ulaşma arzusunun bir sonucuydu. Böylelikle Anadolu halkı Yeni Lisan ile tercüme edilmiş Batı eserlerini okuyabilecek, Batı düşüncesine dair fikir sahibi olabilecekti. Yeni Lisan'a uygun olarak hazırlanıp halka dağıtılan imla ve ders kitapları bu amaca hizmet etmiştir. Genç Kalemler yazarlarının bu çabaları yalnızca dergi yayınıyla sınırlı kalmamıştır. Ekseriyetle İttihat ve Terakki kulüplerinde bir araya gelen yazarlar muhtelif konularda tartışmalar gerçekleştiriyor ve bu tartışmalar hem dergiye hem de İttihat ve Terakki konferanslarına etki ediyordu. Bu toplantı ve konferanslarda yeni bir toplum tasavvuru ortaya atılıyor ve bu tasavvurun gerçekleşmesinde gençlere ayrı bir önem veriliyordu.⁴⁰⁷ Gençlere verilen önem siyasi devrimin toplumsal devrim ile desteklenmesi tasavvurundan ileri geliyordu. Devrim zihniyetiyle bilinçlenen gençler Jön Türklerin halka ulaşma çabalarında hayati bir yere sahipti. Ömer Seyfettin'e göre gençler siyasi devrimi ve onun öngördüğü toplumsal devrimin gerekliliğini anladıkça toplumsal sefaletin boyutlarını idrak ediyor ve bu durumdan kurtulmak için Türkçeye yöneliyordu.⁴⁰⁸ Jön Türklerin toplum tasavvurlarında toplumsal devrim kendiliğinden gerçekleşecek kadar kolay bir iş olarak görülmemiştir. Ziya Gökalp bu zorluğa şu şekilde dikkat çekmiştir:⁴⁰⁹

Siyasi inkılabın icrası için hürriyet, müsavat, uhuvvet gibi meşrutiyetin ruhunu temsil eden kuvvet fikirlerin intişarı kâfi idi. Halbuki içtimai inkılap kuvvet hislerin inkişaf ve tealisine bağlıdır. Fikirlerin kabul ve reddi zihnin iradesi dahilindedir. Hisler asırlarca süren içtimai itiyadların izleri olduğundan kolayca istihale edemez. O halde içtimai inkılap bundan sonra bütün kuvvetimizle çalışacağımız en güç ve en uzun mücahededir.

Jön Türklerin toplum tasavvurlarının mücadele damarını “Yeni Hayat” mefkûresi oluşturuyordu. Gökalp'in “*Eski hayatı beğenmeyerek yeni bir hayat ibda etmek.*” olarak tanımladığı toplumsal devrim, muhtevasında yeni iktisad, yeni aile, yeni bedâat, yeni felsefe, yeni ahlak, yeni hukuk, yeni siyaseti barındırıyordu. Yeni Hayat, aynı zamanda eski hayatı değiştirmek anlamına geldiğinden toplumsal devrim

⁴⁰⁶ Perviz (Ömer Seyfettin), “Gençlik Kavgası: Yeni Lisan ve Çirkin Taarruzlar”, s. 43.

⁴⁰⁷ Masami Arai, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, E. J. Brill, Leiden 1992, ss. 44-46.

⁴⁰⁸ Perviz (Ömer Seyfettin), “Gençlik Kavgası: Yeni Lisan ve Çirkin Taarruzlar”, s. 40.

⁴⁰⁹ Demirtaş (Ziya Gökalp), “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler”, *Genç Kalemler*, C. 2, Nr. 8, 1911, s. 138.

ile birlikte iktisadi, ailevi, felsefi, ahlaki, hukuki ve siyasi anlamda yeni bir yaşam biçimi öngörmüştür.⁴¹⁰

Yeni Hayat'ın programı yoktu fakat metodu vardı. Gökalp, bu durumu ilimlerin programlarının değil metotlarının olduğunu ifade ederek açıklamıştır. Buna göre hayatın her safhasına ait kıymetler muhtelif araştırmacılar tarafından özel eserlerde "monografi" metodu ile tetkik edilecekti. Bu safhada hiçbir araştırmacı kendi içtihatlarını Yeni Hayat'ın hakikatleri olarak ileri sürmeyecektir. Takdir edilmiş yeni kıymetler yalnızca geçici ve gelişim niteliklerine uygun olarak ortaya koyulacaktır. Bir sonraki aşamada ortaya çıkan bu yeni kıymetler -on paralık- kitap haline getirilecek ve yaygınlaştırılacaktır. Bu kitaplar henüz hakiki kıymetlerin taslağı olmalarına karşın eski kıymetlerin çok üzerinde oldukları için kısa sürede takdir edilerek destek görecektir. Bir sonraki aşamada Yeni Hayat'a ait tetkikler en yeni felsefi kuramlara dayandırılacak ve mümkün olduğu ölçüde kişisel görüşlere ve içtihatlarla yaslanmaktan uzak durulacaktır. Yeni Hayat'ın kitaplarını yazma sorumluluğu ise gençlere verilmiştir. Gençlerden ihtisas alanlarına giren konularda Yeni Hayat'a ait birer kitap kaleme almaları istenecektir. Gökalp'e göre Yeni Hayatçılar, insaniyeti milliyet kavramında değerlendirdikleri için Doktor İsnard'ın "*Her şey ilimdir ve insaniyet içindir.*" düsturunu "*Her tekâmül ilimdir ve vatan içindir.*" şeklinde değiştirmiştir. Yeni Hayatçılar'ın edebiyat, ilim ve felsefe aracılığı ile Osmanlılığın kuvvetlenmesi için çaba harcamaları birinci vazifeleri olarak belirlenmiştir. Nitekim, "*Yeni Hayat, dehrî bir yaşayış değil, milli bir yaşayış.*" olarak kavramsallaştırılmıştır. Yeni Hayat'ın nihai noktasını Avrupa medeniyetin öykündüğü bir toplum inşa etme tasavvuru oluşturmuştur. Yeni kıymetler nasıl ki Osmanlılığın ruhundan doğmuşsa Osmanlılık da yeni bir medeniyet yaratmak için yeni bir iktisat, aileviyyet, bedâat, felsefe, ahlak, hukuk ve siyaset içtihat edecektir. Nihayetinde ortaya çıkan bu milli irfanlar Osmanlılığın milli bir medeniyet meydana getirmesini sağlayacak ve Avrupa medeniyetinin gıpta ettiği bir Osmanlı medeniyeti doğacaktır. Öte yandan Gökalp'in Yeni Hayat tasavvurunda Türk kavramı önemli bir yere sahiptir: "*Türk zekâsı başka zekalar gibi tefessühe başlamamış, Türk hassasiyeti başka hassasiyetler gibi kadınlaşmamış, Türk iradesi başka iradeler gibi zayıflamamıştır. İstikbalin hâkimiyyeti Türk şekimesine mev'uddur.*" Gökalp, Alman filozof Friedrich Wilhelm

⁴¹⁰ Demirtaş (Ziya Gökalp), "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler", s. 138.

Nietzsche'nin tahayyül ettiği fevk-al beşerin Türkler olduğunu dile getirmiştir. Türkler her asrın yeni insanları olduğu için Yeni Hayat Türkçülükten filizlenecektir.⁴¹¹

Toplumsal devrim tasavvurunun teorik bir temele oturtulma çabası Yeni Felsefe Mecmuası çevresinde de sürüyordu. Yeni Hayat'a dair ortaya koyulan fikirler aynı zamanda yeni bir toplumun temel dinamikleri anlamına geliyordu. Kazım Nami (Duru), gerçekleştirilmek istenen yeniliği şu şekilde ifade etmiştir: *"Bizim istediğimiz yenilik aslımızı temizleyecek, aslımıza nur ve irfan kuvvetiyle cihanın gözlerini kamaştırıcı bir parlaklık verecek yeniliktir."* Kazım Nami'ye göre tarihin acılarından ibret almış ve hakikatleri görebilmiş namuslu beyinler Yeni Hayat'tan korkmaz, aksine hoşnut olurlar. Ayrıca bu beyinler kendilerine destek olmasalar bile engel olmaktan kaçınırlar. Kazım Nami, kendilerinin gidemeyecekleri iyi ve zorlu yollara gençleri sevk eden ihtiyarların tarihte daima hürmet ve saygı ile anılacaklarını ifade etmiştir.⁴¹²

Yeni Hayatçılar'a göre Yeni Hayat'ın yeni bir ahlaka ihtiyacı vardı. Yüzyıllardır ezberlenen lakin ruhunu tecrübeden almadığı için uygulanmakta zorlanılan nazariyeler adeta her şeyin üstünde görülen kıymetler idi. Hayalden öteye gidemeyecek bu kıymetler aynı zamanda insana hayatın acılarına ve kederlerine karşı tahammül kuvveti vermekten uzaktı. Oysaki Yeni Ahlak, içerisinde yabancı gösteriş bulunmayan ve herkesin kabul edebileceği ölçüde açık esasları olan pratik şeylerden ibaretti. Yeni Hayat'ın zorluklarını aydınlatmak da Yeni Ahlak'ın sorumluluğundaydı. Öte yandan bir şeyin kabul edilmiş olması Yeni Ahlak için yeterli görülmemiştir. Hayatın kolaylıkları ve zorlukları Yeni Ahlak içerisinde tıpkı bir kimya deneyi gibi tahlil edilerek tüm yönleriyle ele alınacaktır. Yeni Ahlak yeni bir icat değildir fakat yeni bir görüş, yeni bir çabadır. Doğu'dan olduğu kadar Batı'dan da yararlanır. Amacı ise ahlaka milli bir cereyan kazandırmaktır.⁴¹³ Yeni Hayat'ın inşası Türklüğün yeniden doğması anlamına geliyordu. Ancak toplum Türk adından giderek uzaklaşmış hatta ona yabancılaşmış durumdaydı. Yeni Hayatçılar'a göre Türk ifadesini dile getireceği sırada birilerinin itirazlarından çekinenler dahi bulunuyordu. Fakat İngilizler, Almanlar, Fransızlar kendi milletleri ile gururlanıyordu. Varlıklarını sürdürmek isteyen milletler kendi köklerini, kültürlerini ve toplumlarını yaşatmak için uğraşıyorken Osmanlı'da Türklüğün kökleri ve tarihi unutturulmaya çalışılıyordu. Yeni Hayatçılar içinde bulunulan duruma karşı Türk adını övünülecek bir şuura

⁴¹¹ Demirtaş (Ziya Gökalp), "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler", ss. 139-141.

⁴¹² Kazım Nami, "Yeni Hayat: Yeni Ahlak I", *Yeni Felsefe Mecmuası*, Nr. 2, 20 Ağustos 1911, s. 20.

⁴¹³ Kazım Nami, "Yeni Hayat: Yeni Ahlak I", s. 21.

ulaştırmaya çalışıyor, Türklüğün yeniden doğmasının mücadelesini veriyordu. Bu yolda kendilerini aşırılık ile itham edecekler olursa da buna bir itirazlarının bulunmayacağını ekliyorlardı.⁴¹⁴

Taklitçilik ve onun ortaya çıkardığı sonuçlar Yeni Hayatçılar'ın üzerinde dikkatle durduğu konular arasındaydı. İlerlemek için Japonya'nın takip ettiği Batı medeniyetine yönelmek gerekiyorsa bu gerçekleştirilecekti. Ancak hiçbir kıymet körü körüne taklit edilmeyecekti. Taklitçilik Osmanlı toplumunu kozmopolit yapmaktan öteye götürmemişti. Milliyetçilik cereyanına tutulmuş milletlerin Osmanlı'yı yıkma çabası da bu durumun bir sonucuydu. Gençler de kozmopolitliğin ihtişamının tesiri altındaydı. Okudukları kitaplar onları cezbetmiş ve yanlış bir yola sevk etmişti. Yeni Hayat, gençlerin eksikliklerini tamamlayarak onların rehberi olacaktı.⁴¹⁵

II. Meşrutiyet ortamında devletin nasıl kurtarılacağı konusu hararetli bir şekilde tartışılırken halkçıların ileri sürdüğü fikirler yoğun bir eleştiriye maruz kalmıştır. Batıcıların devrimcilik ile itham ettiği halkçılar, Osmanlılar tarafından İttihad-ı Anasır'ı parçalamak isteyen bölücüler olarak görülüyordu. İslamcıların eleştirilerinin merkezinde de halkçıların Türk milleti tasavvurlarının İslam ümmetini yıkma amacına hizmet ettiği söylemi yer alıyordu. Halkçılar arasında henüz milliyetçilik cereyanının yoğunluk kazanmadığı bir ortamda tüm bu eleştiriler onların Türkçülük ile anılmalarına yol açmıştır. Nitekim halkçılar içerisindeki Rusya Türklerinin düşünceleri halkçılara yöneltilen eleştirilere açık bir kapı bırakıyordu. Osmanlı halkçılarının Türk halkına yönelişinin aksine Rusya Türkleri Rusya'daki milliyet sorunu ile yakından ilişkili olan ateşli milliyetçilerdi.⁴¹⁶

Rusya Türkleri'nde milliyetçilik cereyanının şiddet kazanması Çar III. Aleksander Dönemi'ne kadar uzanıyordu. Rusya'nın Panslavizm politikalarına karşı mücadele içerisine giren Tatar toplumu bir dizi reformu hayata geçirerek Rusya'nın Panslavist politikalarına engel olmaya çalışmıştır. Eğitim alanında gerçekleştirilen

⁴¹⁴ Yeni Hayatçılar Osmanlılığa karşı değildi. Lakin Osmanlılık içerisinde Türklükle beraber tüm etnik unsurların birlik olması gerekiyordu. Diğer etnik unsurlar kimliklerini geliştirmek için durmaksızın çalışırken Türkler kimliklerini unutmuş durumdaydı. Örneğin İstanbul'da Musevi nüfus az olmasına rağmen kimliklerini geliştirmek isteyen Museviler bir araya gelerek gazete çıkarıyordu. Oysa Türkler gazetelerine "Türk gazetesidir" ifadesini koysa dahi tepki görüyordu. Bazı köy ve kasabalarda kimliklerini bilmeyen çocuklar bile bulunuyordu. Yeni Hayatçılar bu duruma son vermek için bir araya gelen gençlerden oluşuyordu. Tahrir Heyeti, "Yeni Hayat: M. T. Beğ'e Cevab", *Yeni Felsefe Mecmuası*, Nr. 3, 15 Eylül 1911, ss. 1-3.

⁴¹⁵ Tahrir Heyeti, "Yeni Hayat: M. T. Beğ'e Cevab", ss. 4-5.

⁴¹⁶ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s. 235.

reformlar ile Tatar milli kimliği korunmaya çalışılmış, mektep ve medreselerdeki öğrenim metotları modernleştirilmiş, dilde sadeleşme hareketi başlatılmıştır.⁴¹⁷ İsmail Gaspıralı'nın eğitimde okumayı fonetik bir yöntemle öğretmeyi amaçlayan “usul-i savtiye” yöntemi modern eğitimin yaygınlaştırılmasında önemli bir yer tutmuştur. Bu yöntem ilerleyen süreçte Rusya'daki Müslüman okullarında hızla yaygınlık kazanarak milli-reformcu kadroların yetişmesinde önemli bir işlevi yerine getirecektir.⁴¹⁸ Tatar modernleşmesinin önemli bir ayağını da ekonomik alanda Panislamizm ve Pantürkizm propagandası ile Rus burjuvazisine karşı verdikleri mücadele oluşturmuştur. Tatar toplumunun geçirdiği bu dönüşüm Kafkasya ve Orta Asya'ya kadar yayılacak olan yenileşme hareketi ya da “usul-i cedit”in doğuşuna kaynaklık etmiştir.⁴¹⁹

Rus Çarlığı sınırları dışına çıkan Rusya Türkleri etkisinde oldukları milliyetçi-Türkçü fikirleri de beraberinde taşıyordu. Rusya Türklerinin Osmanlı serüvenleri Jön Türk-Tatar etkileşiminde Tatar aydınların etkisinde oldukları düşüncelerin Osmanlı düşünce hayatında belirmesinde itici bir rol oynamıştır.⁴²⁰ Jön Türk-Tatar etkileşiminin bir yönünü Halkçılık ve Türkçülük cereyanlarının Jön Türklere tesir etmesi oluştururken bir yönünü de Türk dünyasının çağdaş sorunlarının Rusya Türkü aydınlar tarafından Osmanlı düşünce hayatında zikredilmeye başlanması oluşturmuştur. Örneğin Ahmet Ağaoğlu muhtelif gazete ve dergilerde Azeri-Ermeni sorunu, Müslümanların eşit haklara sahip olmaları gibi konuları dile getirirken Hüseyinzade Ali din sorunu ve Türklerin kökenleri gibi konulara eğiliyor, Türk kavramını sürekli bir şekilde gündemde tutmaya çalışıyordu. Rusya Türklerinin ve bilhassa Hüseyinzade Ali'nin bu çabaları Jön Türklerin öncü ideologlarından olan Ziya Gökalp üzerinde derin izler bırakacaktır.⁴²¹ Osmanlı halkçıları, II. Meşrutiyet ortamında Türkçülük ithamları ile karşılaşmıştır. İthamların kaynağında Osmanlı halkçılarının Türkçüler ile bir arada olması yer alıyordu. Bu birliktelik Osmanlı halkçılarının ideolojik görünümü üzerinde bir bulanıklık oluşturmuştur. Bu görünüme

⁴¹⁷ Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876- 1835)*, s. 13; A. Gün Soysal, “Tatarlar Arasında Türkçülük”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, C. 1, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, s. 199.

⁴¹⁸ Hakan Kırımlı, “Gaspıralı, İsmail Bey (1851-1914)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996 İstanbul, s. 392.

⁴¹⁹ Soysal, “Tatarlar Arasında Türkçülük”, s. 199; Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1835)*, s. 13.

⁴²⁰ Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts 1960, ss. 30-31.

⁴²¹ Soysal, “Tatarlar Arasında Türkçülük”, s. 197.

Rus Narodnik hareketinin Rusya’da etkisinin giderek azalarak nasyonalist bir nitelik kazanmasının eklemelenmesiyle de Osmanlı halkçıları oldukça güç bir duruma düşmüştür. Rus Narodniklerinin gericilik ile anıldığı bir dönemde Osmanlı halkçılarının halka yönelmeleri pratik bir karşılık görmekten uzak olduğu gibi düşünsel bir destek kazanmaktan da yoksun bir durumdaydı. Sonuç olarak Osmanlı halkçıları bir taraftan Osmanlıcı, Batıcı, İslamcı kesimlerin saldırılarıyla diğer taraftan da Türkçülüğün Jön Türkler arasında giderek etkisinin artmasıyla yavaş yavaş yönünü milliyetçiliğe çevirmeye başlamıştır.⁴²²

II. Meşrutiyet ortamının düşünce hayatında Batıcı, İslamcı, Türkçü tartışmaları sürerken imparatorluk tarihinin en kasvetli dönemlerinden birine giriyordu. 1908 ertesi yaşanan sevinç ve coşku ortamına kısa bir süre sonra yaşanan bir dizi toprak kaybı gölge düşürmüştü. İttihat ve Terakki’nin fiili iktidarına ramak kala Ekim 1912’de patlak veren Balkan Savaşı Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlardaki varlığına bir darbe indirmiştir.⁴²³ Osmanlı idaresi altında dini ve kültürel hoşgörü temelinde kurulan Balkan Birliği bu savaş ile birlikte yıkılmıştır.⁴²⁴ Balkan Savaşı, İttihad-ı Anasır idealinin sonu anlamına geliyordu. Balkanlardan yükselen her bir top sesi İstanbul’da Türkçülerin ileri sürdüğü görüşleri güçlendiren bir etkiye sahip oldu. Balkan Savaşı’nın ardından Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler dışında ağırlıklı bir gayrimüslim nüfus kalmamıştır.⁴²⁵ Balkan Savaşı’nın yıkıcı sonuçlarından biri de İttihat ve Terakki’nin Ermeni ve Rumlar ile olan ilişkisine bozucu bir etkide bulunması olmuştur. Bu iki etnik grup İttihat ve Terakki’ye olan desteklerini bir kenara bırakarak kendi ideallerine yönelmişlerdir. Rumlar, Venezilos’un “Megali İdea”sına destek vermeye başlarken Ermeniler, Ermeni Sorunu’na uluslararası bir boyut kazandırma düşüncesine ağırlık vermiştir.⁴²⁶

Balkan Savaşı, Osmanlı düşünce hayatında derin bir kaygı ve endişeye yol açmıştır. Batı’nın savaş karşısındaki tutumu toplumda Batı’nın Osmanlı topraklarında gözleri olduğu görüşünü şiddetlendirmiştir. Böyle bir ortamda İttihad-ı Anasır idealinin sürdürülmesi en azından pratik olarak mümkün değildi. Balkan Savaşı’nın

⁴²² Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, ss. 235-236.

⁴²³ Karal, *Osmanlı Tarihi 9: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, s. 351.

⁴²⁴ Kemal H. Karpat, *Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012, s. 12.

⁴²⁵ M. Şükrü Hanioglu, “Türkçülük”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5. İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1398.

⁴²⁶ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 81.

Osmanlı düşünce hayatı üzerindeki en önemli sonuçlarından biri de halkçılık cereyanının Türkçülüğe kaymasında hızlandırıcı bir etkide bulunmasıdır.⁴²⁷ Osmanlı halkçılarının bulanık görünümü Balkan Savaşı'ndan sonra İttihat ve Terakki ideolojisindeki dönüşüm ile paralel bir şekilde berraklaşmaya başlamıştır. İttihat ve Terakki'nin İslamcı ve Osmanlıcı görünümü Türkçü bir görünüme kaydığı sıralarda Ziya Gökalp, halkçılık cereyanını Marksist görünümünden çıkararak Durkheim sosyolojisine yakınlaştırmıştır.⁴²⁸ Nihayetinde halkçılık cereyanını “tesanütçülük” (solidarizm) olarak kavramsallaştırdığı “mesleki temsilcilik” anlayışına ulaştırmıştır. Gökalp'in bu çabası İttihat ve Terakki'nin ideolojik dönüşümüne ilham kaynağı olmuştur.⁴²⁹

Osmanlı halkçılarının halka yönelişlerinin ilk adımı dilde sadeleşme olarak tezahür etmişti. Bu yöneliş en temelde aydın-halk arasındaki uçurumun giderilme çabasının bir sonucuydu. Osmanlı halkçıları Türk halkının savaşını sınıfsal bir temelde ele alıyordu oysa Balkan Savaşı bunun böyle olmadığını asıl savaşın milletler arasında cereyan ettiğini göstermişti.⁴³⁰ Gökalp, aydınların yalnızca halkı aydınlatma idealiyle halka yönelmesini yeterli görmemiştir. Gökalp, aydın-halk etkileşimine dinamizm kazandırarak aydınların halka yönelişini ileri bir boyuta taşımıştır. Aydınlar artık halka onları aydınlatmak için değil halkın kaynağından değer ve ülkülerini diğer bir ifade ile “hars” çıkarmak için gidecekti.⁴³¹ 1913'ten sonra İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele almasıyla birlikte Türkçülük devlet yönetiminde etkili olmaya başlamıştır. Her ne kadar İslamcılık ve Osmanlıcılık cereyanları resmî ideoloji görünümünde olsa da İttihat ve Terakki önderliğindeki imparatorlukta ulus-devlet anlayışının yaygınlaştırılma çabasında Türkçülük önemli bir yere sahip olmuştur.⁴³² Nitekim İslamcılık, İttihat ve Terakki ideolojisi içerisinde bilhassa dış politika alanında milliyetçi uyanışlara karşı yalnızca Türklerin öncülüğünde İslam Birliği kurulabileceği düşüncesinin gösterilme çabası olarak sürdürülürken Osmanlıcılık da anayasal bir ağırlığa sahip olarak kendisine yer bulmuştur. Bu durumun arka planında İslam'ı kamusal alandan ayırarak ulusçu bir anlayışla reform sürecine sokma düşüncesi yer alıyordu.⁴³³ İttihat ve Terakki önderliğindeki imparatorlukta hayata geçirilecek olan

⁴²⁷ Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz*, C. 1, ss. 81-82.

⁴²⁸ Tekeli, “Türkiye’de Halkçılık”, s. 1930.

⁴²⁹ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, ss. 236-237.

⁴³⁰ Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz*, C. 1, s. 80.

⁴³¹ Tekeli, “Türkiye’de Halkçılık”, s. 1930; Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 423.

⁴³² Karpat, “Kimlik Sorununun Türkiye’de Tarihi, Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi”, s. 38.

⁴³³ Tunçay, “Siyasal Tarih (1908-1923)”, s. 38.

muhtelif programlarda halkçılık ve Türkçülük iç içe geçecektir. Zira bu programların düşünsel temelleri Yusuf Akçura, Tekin Alp ve Ziya Gökalp gibi Türkçü isimlerin çalışmalarıyla ortaya çıkacaktır.⁴³⁴ Sonuç olarak halkçılık artık II. Meşrutiyet ertesinde filizlenen halka yönelme ve halkın sorunlarını giderme işlevini yitirerek Gökalp'in teorik temellerini ortaya koyduğu tesianütçülük anlayışına evrilecektir. Yeni dönemde Genç Kalemler ve Yeni Felsefe Mecmuası çevresinde düşünsel temelleri beliren halkçılık, Halka Doğru dergisi etrafında bir araya gelen Türkçü-halkçı aydınların çalışmalarıyla kapsamını genişletecektir. Bir anlamda halkçılık, Türkçülük ile birlikte İttihat ve Terakki önderliğindeki imparatorlukta ulus-devlet inşa sürecinin önemli bir dinamiği haline gelecektir. Bununla birlikte İmparatorlukta I. Dünya Savaşı'na kadar geçen süreçte yaşanan siyasi çalkantılar ülkedeki siyasi iklimi derinden etkilerken Osmanlı aydınları bilimsel bilgi ve yöntemeye dayanan araştırmalarını sürdürebilmenin uğraşını vermiştir. Türk Derneği çevresinde toplanan aydınlar çalışmalarının merkezine Türklük bilincini koyarak bilimsel uzmanlığa dayanan çalışma alanlarından oluşan entelektüel bir bilim akademisi kurmanın önemi üzerinde durmuştur. Türk Derneği ile başlayan bu erken çabalar Türk Bilgi Derneği ile olgunlaşmıştır. Türk Bilgi Derneği gerek dernek çalışmaları gerek dergi yayınlarıyla imparatorluğun düşünce hayatında entelektüel bir iklim meydana getirmiştir. Dernek, disiplinlerarası uzmanlık alanları ve metodolojik yaklaşımlarla Osmanlı kültürel hayatında dikkate değer bir saygınlık kazanmıştır.⁴³⁵ Türk Bilgi Derneği çevresinde toplanan aydınlar Osmanlı Halka Doğru Hareketi'nin örgütlü bir karakter kazanmasında etkili olacaklardır.

3.5.Halka Doğru Gidenler I: Milli İktisada Doğru

Osmanlı İmparatorluğu'nda "halk" kavramı yaygın bir kullanım alanına sahip değildi. II. Meşrutiyet'e kadar olan dönemde yönetilen kesimi ifade etmek için ekseriyetle reaya, tebaa, ahali gibi ifadeler kullanılırdı. II. Meşrutiyet'in serbest düşünce ortamında kullanım alanı yaygınlaşan halk kavramı halkçılık cereyanının Osmanlı aydınına tesiriyle paralel bir gelişim seyri izlemiştir. Osmanlı halkçı-milliyetçi aydınlarının çalışmaları ile gündelik dilde kullanım alanı artan halk kavramına vatandaşlardan oluşan toplumsal iradeye karşılık gelecek şekilde bir anlam yüklenmiştir. Benzer şekilde "millet" kavramında da değişiklik yaşanmıştır. Daha önceleri dini cemaate karşılık gelecek şekilde kullanılan milliyet kavramı yerini

⁴³⁴ Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, s. 173.

⁴³⁵ Toprak, "Türk Bilgi Derneği (1914) ve Bilgi Mecmuası", s. 247.

anayasal bir temele sahip olan Osmanlı milleti tabirine bırakmıştır.⁴³⁶ Halk ve millet kavramlarında görülen içerik değişiminde halkçı-milliyetçi aydınların etkisi büyüktür. Osmanlı aydını için millet kimliği devlet kimliğinden önce geliyordu. “Osmanlı” tabiri hanedana yaslanan bir devlet kimliği idi. Halbuki milliyetçi aydınlar milletin kimliğini Türk olarak görüyordu.⁴³⁷ II. Meşrutiyet ortamında süren Türkçü, Osmanlıcı, Batıcı, İslamcı tartışmalarında Osmanlı halkçılarına yönelik şiddetli eleştirilerin başında “millet” kavramına yükledikleri anlam geliyordu. İslamcılar açısından millet kavramı Türk ve Müslüman olmayan cemaatlere karşılık gelecek şekilde kullanılan bir anlama sahipti. Dolayısıyla Türk milleti fikri İslam ümmeti tasavvurunu yıkmaktan öte bir anlam taşımıyordu. İslam’da milliyetçilik davasının olmaması halkçı-milliyetçi aydınlara yöneltilen eleştirilerin çıkış noktasını oluşturuyordu.⁴³⁸

Osmanlı aydınının halka yönelmesi halk ve millet kavramlarına yüklenen yeni anlamların bir tezahürüydü. Aydınlar, aralarında iletişimin bulunmadığı saray ve halk kültürü diğer bir ifadeyle yöneten-yönetilen arasındaki derin uçurumu oldukça gür bir ses ile dile getirmeye başlamıştır. Osmanlı halkçıları sarayın halktan kopuk levanten ve kozmopolit kültürüne karşı halkın saf ve organik kültürüne yönelmiştir. Aydınlar, halka yönediklerinde gerçek zenginliği yerinde görebileceklerine inanıyordu. Bu zenginliğin içerisinde yabancı tesirlerden arınmış yalın, sade bir dil bulmayı umuyorlardı.⁴³⁹ Osmanlı aydınlarının halka yönelme telaşı II. Meşrutiyet Dönemi’nin bir ürünü değildi. Yöneten-yönetilen arasındaki uçurum Yeni Osmanlıların sıklıkla dile getirdiği bir durum idi. Sade bir Türkçenin kullanımı halkın aydınlanması için hayati bir önem taşıyordu. II. Meşrutiyet Dönemi’nde Genç Kalem ve Yeni Felsefe Mecmuası etrafında gelişen dilde sadeleşme hareketi Yeni Osmanlıların bu çabalarının olgunlaştırdığı bir ortamda meydana gelmişti. II. Meşrutiyet ortamında halk ve millet kavramlarında beliren anlam değişimi Osmanlı Halka Doğru hareketi içerisinde ilhamını Türkçülükten alarak ulus-devlet inşa sürecinin en önemli unsuru haline gelecektir. Georgeon’a göre Osmanlı İmparatorluğu’nun I. Dünya Savaşı öncesindeki görünümü ile Rus Çarlığı’nın 19. yüzyıldaki görünümü arasında dikkat çeken bir benzerlik bulunuyordu. Bu benzerlik aydın-halk arasındaki uçurumdan ileri geliyordu. Öyle ki Rusya’nın toplumsal yapısında az sayıda aydından oluşan bir tabakaya karşılık

⁴³⁶ Toprak, *Türkiye’de Popülizm: 1908- 1928*, ss. 166-167.

⁴³⁷ Mehmet Özden, “Türkiye’de Halkçılığın Evrimi (1908-1918)”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 16, 2006, s. 91.

⁴³⁸ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, ss. 234-235.

⁴³⁹ Özden, “Türkiye’de Halkçılığın Evrimi (1908-1918)”, ss. 90-91.

çoğunluğu köylülerden, küçük bir kısmı da proleterlerden oluşan okur-yazar olmayan bir kitlenin varlığı yer alıyordu. Rus aydınları köylüleri harekete geçirerek, şiddet yoluyla feodal bir toplumdaki sosyalist bir topluma geçmenin mücadelesi içerisinde girmişti.⁴⁴⁰ Türkiye’deki halkçı hareket ise Rusya’daki gibi devrimci bir karakter kazanmamış, Gökâlp’in çabaları ile Marksist sosyalizmden ayrılarak ilhamını Durkheim sosyolojisinden alan “tesanütçülük” anlayışına ulaşmıştı.⁴⁴¹

II. Meşrutiyet ortamında Osmanlı halkçıları tıpkı Rus Narodnikleri gibi halkın eğitilmesi konusunu gündeme getirmişti. Osmanlı halkçılarının halk ve millete yükledikleri yeni anlam içerisinde halka yönelmek zaruri bir öneme sahipti. Balkanlarda halkçılık cereyanının etkilerini gören Osmanlı aydınları halk ile iletişim kurulmasının önemini idrak etmişti. Osmanlı gençleri halka gidecek ve halkın düzeyine inerek onlarla etkileşim içerisinde olacaktı. Türk Yurdu’na bağlı olarak yayın hayatına başlayan Halka Doğru dergisi Osmanlı halkçılarının bu amaçlarının teorik olarak sınırlarını genişletebileceği bir platform haline gelmiştir. Aydınlar muhtelif çalışmalarıyla Türkçülük cereyanına toplumsal bir içerik kazandırmanın uğraşı içerisinde girmiştir.⁴⁴²

İlk sayısı 11 Nisan 1913’ de yayınlanan “Halka Doğru” dergisinin yazar kadrosu ağırlıklı olarak Türkçü isimlerden oluşuyordu. Halide Edip, Akçuraoglu Yusuf, Ahmet Agayef, Celal Sahir, Hüseyinzade Ali, Mehmet Ali Tevfik (Yükselen), Tevfik Nurettin, Abdülfeyyaz Tevfik (Yergök), Memduh Şevket (Esendal), Hamdullah Suphi, Galip Bahtiyar (Göker), Köprülüzade Mehmed Fuad, Akil Muhtar, Ali Canip, Kazım Nami (Duru), Ali Ulvi (Elöve), Ziya Gökalp, Mehmet Emin (Yurdakul), derginin daimî üyeleri olarak zikredilmiştir.⁴⁴³ Dergide ele alınan ilk konuda aydın ve halk arasındaki uçurum kurgusal bir rüya üzerinden işlenmiştir. Bir grup arkadaş bir tarlada başak topladığı sırada kendilerine yaklaşan ihtiyar bir kadını fark etmeleriyle halk ve aydın teması başlar. İhtiyar kadının sitemleri ile ilerleyen kurgusal rüyada aydın-halk ilişkisinin farklı boyutları üzerinde durulmuştur. Aydınların yüzlerce yıldır halk ile iletişime geçmemesi bu ilişkinin artan mesafesine derin bir göndermeyi içerisinde barındırır: “Siz anlamadığım lügatlerle dolu yığın yığın kitaplar, haritalar çıkardınız. Ben Aşık Garipler, Keremler, Kör oğulları düzerek ruhumu onlarla

⁴⁴⁰ Georgeon, *Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900-1930: Seçilmiş Makaleler*, s. 34.

⁴⁴¹ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, ss. 236-237.

⁴⁴² Toprak, *Türkiye’de Popülizm 1908-1928*, s. 131.

⁴⁴³ “Halka Doğru”, *Halka Doğru*, S. 1, 11 Nisan 1329, s. 1

avuttum. Siz kelimeler, tasavvurlar, felsefeler derin derin ilim kitapları yazdınız. Ben onlardan hiçbir şey anlamadığım için dinimi mızraklı ilmiyelerden, ilahilerden öğrenmeye çalıştım.” Halkın aydınlara yönelik bir diğer sitemi de halktan aldıkları yetki ile hüküm sürmeleri idi. Aydınlar kağıtlara gömülerek kanunlar, nizamnameler çıkardıkları sırada halk geleneklerini muhafaza ederek hayatta kalma uğraşı vermişti. Aydınların ıslahat diye yaptıkları şeylere halk yabancılaşmıştı. Bu nedenle artık aydınları dinlemeyerek kendi kendini eğitime yoluna gidecekti: “İbtida bana bir dil, bir edebiyat lazım. Dini, ahlaki, iktisadi, içtimai malumat lazım, bunları kendi kendime edineceğim.” Halk; aydınlardan umudunu kesmişti bu nedenle toprak sürmeyi, hayvan beslemeyi, yeni makineler kullanmayı, köy idare etmeyi, yol yapmayı, mektep açmayı kendi kendine öğrenecek, dinin esaslarını bularak gerçek bir İslam ümmeti ortaya çıkaracaktı. Yazının sonunda ihtiyar kadın, “Sizde benim evlatlarım değil misiniz?” diyerek Osmanlı aydınını kendisi ile birlikte çalışmaya davet etmesiyle Osmanlı halkçıları Halka Doğru dergisini yayınlamaya başladıklarını ilan etmiştir.⁴⁴⁴

3.5.1. “Kültüre Doğru Giden” Bir Halkçı: Ziya Gökalp

Aydın ve halk arasındaki uçurumun giderilmesi Osmanlı halkçılarının üzerine eğildiği konuların başında geliyordu. Halka yönelmek yalnızca onların sorunları ile ilgilenmek anlamına gelmiyordu, aynı zamanda aydınlar ve halk arasındaki mesafenin açılmasını besleyen nedenler irdeleniyor, bu mesafenin ne şekilde kapatılacağı üzerinde duruluyordu. Gökalp’in Türkiye’de ilk defa folklordan bahsettiği “Halk Medeniyeti” başlıklı yazı dizisi aydın-halk mesafesini besleyen nedenlere eğilmesi açısından dikkat çekicidir. Gökalp’e göre her milletin iki medeniyeti bulunuyordu. Bunlar “resmi medeniyet” ve “halk medeniyeti” idi. Diğer milletlerde resmi medeniyet ile halk medeniyeti arasındaki ayrım açık bir şekilde ayırt edilemiyorken Türklerde bu ayrılık ilk bakışta göze çarpıyordu. Türklerde resmi lisandan, resmi edebiyattan, resmi ahlaktan, resmi hukuktan, resmi iktisattan, resmi teşkilattan büsbütün farklı olan halk lisani, halk ahlakı, halk hukuku, halk iktisadı ve halk teşkilatı bulunuyordu. Bunun nedeni Türklerin kendi müesseselerini yükseltmek suretiyle yeni bir medeniyet kurmak yerine yabancı milletlerin müesseselerine özenerek onlardan suni bir medeniyet meydana getirmeleri idi.⁴⁴⁵

⁴⁴⁴ “Halkın Dedikleri”, *Halka Doğru*, S. 1, 11 Nisan 1329, ss. 1-2.

⁴⁴⁵ (Ziya) Gökalp, “Halk Medeniyeti 1: Başlangıç”, *Halka Doğru*, S. 14, 10 Temmuz 1329, s. 107.

Gökalp, Türklere tesir eden yabancı özencinin köklerini irdeleyerek bu duruma yol açan şartları anlamaya çalışmıştır. Gökalp'e göre Türklerin taklitçilik gibi bir hataya düşmemesi için sahip oldukları Türk ruhu onlara sağlam duygular ilham etmişti. Türkler kendi nesillerini temiz görerek kendilerinden ayrılanlara "tat" adını takmışlardı. Türkler içerisinde yabancı milletleri taklit edenleri ise kendilerinden ayırt etmek için "sart" olarak anmaya başlamıştı. Türklerin aynı zamanda kendilerine özgü bir medeniyeti bulunuyordu, bu medeniyetin adı "Uygurluk" idi. Uygurluluğun ananelerine "töre", nizamlarına "tüzük", fıkıhlarına "yasa" adı verilmişti. Türkler kendi milletlerini kâinat kadar bağımsız görerek milletlerine "budun" adını vermişti. Nitekim Türkler, resmi divan teşkilatı yüzünden milli ananelerini unutmuştu. Türk divanları "tahtları" medeniyetçe üstün kabul ederek taklit etme yoluna gitmişti. Bunun üzerine Türklerin resmi seçmeleri ananelerini muhafaza ederek Türklüğün büsbütün yıkılmasına engel olmuştu. Gökalp'e göre Türklerin kısa süre içerisinde güçlü bir saltanat tesis etmelerinin arka planında yönetimin "halk seçmeleri" elinde olması yatıyordu. Türklerin güçlü olduğu zamanlarda Acemi Oğlanlar Kışlası, Enderun-ı Hümayun ve Paşa Daireleri adında eğitim veren üç ameli mektebi vardı. Buralarda Acem ya da Arap tahriri ilimleri değil Uygur Türklerinin siyasi ve toplumsal tecrübelerinden oluşan bilgiler tatbik edilirdi. Lala Şahin, Ferhat, Özdemiroğlu Osman gibi paşalar Türk irfanı ve yasaları ile terbiye görmüşlerdi. Fakat resmî nitelikte eğitim veren medreselerde öğrenim gören alim ve şairler bilgisiz kahramanları yüceltmekten başka Osmanlılığa hiçbir hizmette bulunmamıştı. Yönetim halk seçmelerinin yetiştirdiği yöneticilerden (tarik-i sofî ricalinden) medresede yetişen yöneticilerin (tarik-i ilmi ricalinin) eline geçmesiyle birlikte Osmanlılık merkezi ağırlığını yitirmeye başlamıştır. Türklerin ilerlemesinin arkasında halk medeniyetinin önemli etkileri bulunuyorken gerilemesinin arkasındaki nedenler resmî kurumlarda aranmalıydı. Gökalp'e göre bir milletin sözlü ananeleri ile tahriri maarifi arasında derin bir ayrılık ortaya çıkarsa resmî medeniyetin halk medeniyetini tahakkümü altına alması kaçınılmaz bir durumdu. Gökalp'e göre Türklerde halk ve yönetenler arasında duygu ve düşünce alışverişi bulunmadığı gibi var olan iletişim de kopma noktasına gelmiştir. Bu nedenle ne resmi alanda milli bir hassasiyet kalmış ne de halk irfanında iltizam ve yükselme ortaya çıkabilmişti. Dolayısıyla Türk halkı yavaş yavaş gerilemeye ve "sartlaşmaya" başlamıştı.⁴⁴⁶

⁴⁴⁶ (Ziya) Gökalp, "Halk Medeniyeti I: Başlangıç", s. 108.

Gökalp, “halka doğru gitmek” mefkûresini Türkçülüğün esaslarından biri olarak görmektedir. Ona göre halka doğru gidecek olanlar ulusun seçkinleridir. Ulusun seçkinleri ise “aydınlar” ve “düşünürler”den meydana gelmektedir. Seçkinler yüksek eğitim gören fakat bununla birlikte halktan uzaklaşmış olan kimselerdir. Halka doğru gidecek olanlar bu kimselerdir. Seçkinlerin halka doğru gitmesi onları aydınlatmasıyla sınırlı kalmayacaktı. Aynı zamanda seçkinler ve halk arasında karşılıklı bir etkileşimin sağlanması gerekiyordu. Seçkinler halka uygarlık götürürken halktan da kültür alacaklardı. Keza seçkinler kültürü yalnızca halkta bulabilirlerdi, bu nedenle halka doğru gitmek aynı zamanda “kültüre doğru gitmek” anlamına geliyordu.⁴⁴⁷

Gökalp’e göre seçkinlerin ulusal kültüre yabancılaşması daha çocukluk yıllarında aldıkları eğitim ile birlikte başlıyordu. Halk okullarında eğitim görmeyen seçkinler ulusal kültürden yoksun olarak yetişiyorlardı. Artık seçkinler halk ile olan mesafesini gidermek, eksiklerini tamamlamak istiyordu. Gökalp, seçkinlerin yapmaları gerekenleri şu şekilde açıklamıştır:⁴⁴⁸

Bir yandan halkın içine girmek, halkla birlikte yaşamak, halkın kullandığı sözcüklere, cümlelere dikkat etmek; söylediği atasözlerini, geleneksel bilgece özlü sözleri işitmek; düşüncesindeki yöntemi, duyusundaki üslubu kavramak; şiirini, müziğini dinleyerek, dansını, oyunlarını seyretmek; dinsel hayatını, ahlaksal duygularını öğrenmek; giyinişinde, evinin mimarisinde, mobilyalarının yalnlığındaki güzellikleri tadabilmek; bundan başka, halkın masallarını, fıkralarını, söylencelerini öğrenmek; halk kitaplarını okumak; Korkut Ata’dan başlayarak âşık kitaplarını, Yunus Emre’den başlayarak tekke ilahilerini, Nasreddin Hoca’dan başlayarak halk nüktecilğini, çocukluğumuzda seyrettiğimiz Karagöz’le orta oyununu aramak bulmak gerek. Halkın cenknemeler okunan eski kahvelerini, ramazan gecelerini, Cuma arifelerini, çocukların her yıl sabırsızlıkla bekledikleri coşkun bayramlarını yeniden diriltmek, canlandırmak gerek. Halkın sanat yapıtlarını toplayarak ulusal müzeler kurmak gerek. İşte Türk ulusunun seçkinleri, ancak uzun süre halkın bu ulusal kültür müzeleri ve okulları içinde yaşadktan ve ruhları tamamıyla Türk kültürüyle dolduktan sonradır ki ulusallaşmak olanağına ulaşabilirler.

Seçkinlerin halkın içinde halk ile birlikte yaşayarak ulusal kültürü edinmelerinin önünü açacak tek şey Türkçü gençlerin köylere öğretmenlik yapmak için gitmeleri idi. Yaşlılar ise Anadolu’nun iç şehirlerine giderek halka doğru gitmeye katkıda bulunabilirdi. Osmanlı seçkinleri yalnızca bütünüyle halka doğru giderek halk kültürünü yerinde edindikten sonra “ulusal seçkinler” niteliğini elde edebilirlerdi. Öte yandan halka uygarlık götürmek seçkinlerin bir diğer göreviydi. Halkta bulunmayan

⁴⁴⁷ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, ss. 65- 66.

⁴⁴⁸ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 66.

uygarlık seçkinlerde bulunuyordu. Seçkinlerin halka götürecekleri uygarlık ise Doğu uygarlığı ya da onun bir ürünü olan Osmanlı uygarlığı değil Batı uygarlığıydı.⁴⁴⁹

Gökalp'in düşünce sistemi içerisinde halkçılığın nihai noktasını toplumun korporasyonlara -meslek örgütlerine- dayalı olarak örgütlenmesi düşüncesi oluşturuyordu. Gökalp halkçılığının vardığı bu nokta onun sınıflı toplumsal yapının yerini meslek örgütleri dayanışmasına bırakacağına dair duyduğu inançtan ileri geliyordu. Gökalp'e göre korporatizm döneminin başlamasıyla birlikte sınıf çatışması sona erecek ve burjuvazi, işçi ve proleterlerden oluşan toplumsal yapı yerini sınıf çatışmasının olmadığı meslek örgütleri dayanışmasına diğer bir ifadeyle dayanışmacı (tesanütçü) korporatizme bırakacaktı.⁴⁵⁰ Böylelikle Gökalp'in ideal toplum düzeni olan "içtimai halkçılık" tasavvuru gerçekleşmiş olacaktı.⁴⁵¹ Gökalp'in dayanışmacı korporatizm yaklaşımı ilhamını Durkheim sosyolojisinden alıyordu.⁴⁵² Ayrıca Friedrich List'in ulusal ekonomiyi savunan görüşleri Gökalp üzerinde derin izler bırakmıştı.⁴⁵³ Durkheim'in ahlakın kaynağında toplumların ortak fikirleri ve vicdanlarını gören anlayışı Gökalp'i derinden etkilemişti. Bu ortak fikir ve vicdan toplumun dayanışma ve güven gibi ortak değerlerini ortaya çıkarıyordu. Durkheim'e göre çağdaş sanayileşmiş toplumlarda sınıf çatışması toplumların ortak değerleri üzerinde yıkıcı bir etkiye yol açıyordu. Bunun sonucunda toplumlarda bir takım psikolojik sorunlar belirmeye başlamıştı. Toplumlar üzerinde böylesine bir tehlike yaratan bu durum karşısında Durkheim, korporasyonların toplumların ortak değerlerini koruyacağına dair bir düşünceye ulaşmıştır.⁴⁵⁴ Durkheim'e göre siyasal

⁴⁴⁹ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 69.

⁴⁵⁰ Selahattin Hilav, "Düşünce Tarihi (1908-1980)", *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, haz. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul 1989, s. 368.

⁴⁵¹ Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Korporatif Dünya Görüşü: Meslekçilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1985, s. 372.

⁴⁵² Durkheim'a göre dayanışma, ortaya çıkış sürecine göre her toplumda farklı şekillerde meydana geliyordu. Bireyler arasında derin farklılıkların olmadığı toplumlarda bireyler benzer değer ve inançları yine benzer koşullarda yaşadıkları için bu toplumlarda mekanik dayanışma hâkimdir. Bireyler arası farklılaşmanın derin bir nitelik kazandığı, iş bölümü ve uzmanlaşmanın geliştiği toplumlarda ise organik dayanışma hâkimdir. Bununla birlikte toplumsal iş bölümü içerisinde bir tür ahlak barındırır. Ahlakın topluma egemen olmaması toplumun halen mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçiş sürecinde olduğunu gösterir. Durkheim'in toplumsal iş bölümü anlayışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Emile Durkheim, *Toplumsal İşbölümü*, çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, İstanbul 2014; Emile Durkheim, *Toplumbilimin Yöntem Kuralları*, çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, İstanbul 2013.

⁴⁵³ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1993, s. 86.

⁴⁵⁴ Kemal H. Karpat, "Ziya Gökalp'in Korporatifçilik, Millet- Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, C. 1, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, s. 328.

örgütün temelinde yer alan korporasyonlar sanayi toplumunun gelişmesiyle birlikte gücünü yitirmişti. Toplumun ortak değerleri üzerinde yıkıcı etkileri olan bu durum geniş bir ulusal korporasyon sistemiyle ortadan kaldırılmalıydı. Bu sayede toplumun ortak değerleri bir noktaya kadar korunabilecekti.⁴⁵⁵

Toplumun ortak değerlerinin korunması Gökalp'in dayanışmacı korporatizm anlayışında önemli bir noktaya işaret ediyordu. Durkheim'in sanayi toplumlarında meydana geldiğini dile getirdiği psikolojik sorunların Osmanlı'da en azından henüz gerçekleşmesi mümkün değildi. Çünkü Osmanlı'da işçi sınıfı henüz olgunlaşmamıştı. Gökalp'in endişesi bu noktada Batı'nın siyasi ve ekonomik etkisine maruz kalan milletlerin karşılaştıkları akıbeta yoğunlaşıyordu. Bu akıbet en temelde toplumların kendi kültürüne yabancılaşmasıydı. Osmanlı'nın benzer bir durumla karşılaşması halinde kişisel çıkarlar toplumsal çıkarların önüne geçecekti. Gökalp'in dayanışmacı korporatizm anlayışı ise toplumun kendi kültürüne yabancılaşmasına engel olarak toplumsal çıkarın bireysel çıkarın üzerine geçmesine karşı bir önemli bir savunma mekanizması oluşturacaktı.⁴⁵⁶ Toplumun korporasyonlar temelinde örgütlenmesi düşüncesinin teorik ilhamını Durkheim'den alan Gökalp, eski Türk kültürel normlarından yola çıkarak bir senteze varmaya çalışmıştır.⁴⁵⁷ Bu sentez içerisinde Selçuklulardaki ahi birliklerinin “fütüvvet” anlayışıyla Osmanlı'daki lonca geleneği önemli bir yere sahipti. Osmanlı'daki esnaf loncaları ahilerin bu mirasını devralmıştı. Gökalp'in, şehirlerin özgün yapılarına ilişkin olarak değerlendirdiği bu yapılanmalar yerel ekonomiden ulusal ekonomiye geçiş sürecinde eski yararlı işlevini yitirmişlerdi. Gökalp'in önerisi bu yapılanmalara eski niteliklerini vermek yerine merkezi devlet başkentinde olan ulusal nitelikli loncaların kurulmasıydı. Böyle bir organizasyon içerisinde loncaların merkez birimleri “Loncalar Genel Merkezi”ni meydana getirecek ve her kasabada çeşitli iş kollarına uygun olarak iş büroları kurulacaktı. Bu büroların en önemli işlevi ise üyelerini bağlayıcı kararlar alabilmeleri oluştuyordu.⁴⁵⁸ Gökalp,

⁴⁵⁵ Toprak, “Osmanlı Devleti'nde Korporatif Dünya Görüşü: Meslekçilik”, s. 372.

⁴⁵⁶ Karpat, “Ziya Gökalp'in Korporatifçilik, Millet- Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler”, s. 329.

⁴⁵⁷ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, s. 121.

⁴⁵⁸ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 168; Gökalp'in dayanışmacı korporatizm anlayışı şiirlerine de tesir etmiştir. “Ahlak” adlı şiirinde dayanışmacı ahlakın izlerini görmemiz mümkündür. “*Ahlak yolu pek dardır; Tetik bas, önü yarıdır. Sakın hakkım var deme, Hak yok, vazife vardır!*” Ziya Gökalp, *Yeni Hayat, Doğru Yol*, haz. Müjgan Cumbur, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 13; Yine “Tevhid” adlı şiirinin bazı dizlerinde dayanışmacı ahlakın izlerini görmek mümkündür: “*(...) Gövdelerde kasret var, Gönüllerde vahdet var. Fertler yok cemiyet var! Lailaheillallah!*” Ziya Gökalp, *Kızılelma*, haz. Hikmet Tanyu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 79.

derici esnafından yola çıkarak ulusal nitelikteki korporasyon örgütlenmesini şu şekilde açıklamıştır: ⁴⁵⁹

Her şehirde bir deri loncası kurulmalı; ama başına bir şeyh yahut kethüda değil bir ‘genel yazman’ geçirmeli. Her şehirde, bütün loncaların temsilcilerinden oluşan ‘merkez kurulu’ kurarak, buna ‘iş borsası’ adını vermeli. Bunun görevi, o şehirdeki bütün loncaların ortak olan işlerini görmek ve şehrin ekonomik hayatını düzenlemektir. Yine derici loncasına gelelim. Her şehirde, bir demirci loncası kurulduktan sonra, bunlar, aralarında birlik kurarak devlet merkezinde bir ‘Dericiler Birliği Genel Merkezi’ oluştururlar. Aynı zamanda devlet merkezinde, bunun gibi başka loncaların birliklerinin genel merkezleri de oluşturulur. Devlet merkezinde bu genel merkezlerin seçtikleri temsilciler toplanarak ‘loncalar üst birliği’ oluştururlar ve bu üst birliğin genel merkez üyelerini seçerler. Düşünceye dayanan meselelerde çalışanlar da bir meslek birliği kurarak bu üst birliğe katılırlar. O zaman bütün meslek toplulukları, düzenli bir ordu olarak birleşmiş olurlar.

Bu örgütlenmeler aynı zamanda meslek ahlakının gereği olarak yaptırım gücüne sahip olacaklardı. Gökalp’e göre Türkiye’de meslek ahlakının dayandığı bir yaptırım gücü bulunmuyordu. Oysaki toplumsal yaşamda sürekli etkileşim halinde bulunan mesleklerin kendilerine özgü meslek ahlakları olsaydı aynı mesleği icra edenler birbirlerini denetleme olanağına kavuşabilirdi. Gökalp’in önerisi meslek tüzüklerinin hazırlanması ve bu tüzüklerin uygulanmasından sorumlu olan bir onur kurulu teşkil edilmesiydi. Böylelikle mesleki ahlaka uygun davranmayan meslektaşlara “uyarı”, “kınama”, “geçici ya da sürekli olarak meslekten uzaklaştırma” cezalarıyla yaptırım uygulanabilirdi. Aynı zamanda meslek örgütleri içerisinde lonca üyesi yaşlılar, hastalar ve engelliler, dul ve yetimler için “yardımlaşma sandıkları” kurulmalıydı. Bu sayede mesleki dayanışma artırılabilirdi. ⁴⁶⁰

Gökalp’in korporasyonlara yüklediği ulusal nitelik içerisinde “dayanışmacılık” topluma yayılan iş bölümü ve uzmanlaşmayı meydana getirecekti. Gökalp’in bu formülü hem toplumun kültürüne yabancılaşmasının önüne geçecek hem de her türlü toplumsal sınıfı ortadan kaldıracığı için sınıf çatışmasının yaşanmasını olanaksız kılacaktı. ⁴⁶¹ Nitekim Gökalp, sınıf farklılıklarının bulunmadığı bir düzeni ulusal birliğin ve dolayısıyla gerçek demokrasinin ortaya çıkması için yeterli görmemektedir. Gökalp, özel mülkiyetin kaldırılarak tüm yetkinin işçi sınıfına devredildiği sosyalizm yerine bireyin ekonomik özgürlüğü, toplumsal adalet ve eşitlik gibi olgulara yaslanan

⁴⁵⁹ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, ss. 168-169.

⁴⁶⁰ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, ss. 168-169.

⁴⁶¹ Karpaz, “Ziya Gökalp’in Korporatifçilik, Millet- Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler”, s. 329; Hilav, “Düşünce Tarihi (1908- 1980)”, s. 368.

bir anlayış ortaya çıkarmaya çalışmıştır.⁴⁶² Gökalp'in, "*Bireysel mülkiyeti kaldırmaksızın, toplumsal servetleri bireylere kaptırmamak; kamunun çıkarına harcamak üzere, korumak ve aramasına çalışmaktır.*"⁴⁶³ ifadeleriyle özetlediği bu anlayış en temelde kapitalizm ve sosyalizmin bağdaştırılmasından ibaretti. Gökalp, Rusya'daki sınıf çatışmasını örnek göstererek halkın gereksiz yere bir çatışmaya girdiğine dikkat çekmiştir. Dayanışmacılık içerisinde halk barış ve hoşgörü içerisinde yaşayacağı için benzer bir çatışmanın yaşanması mümkün olmayacaktı.⁴⁶⁴

Gökalp'e göre Türkler özgürlüklerine ve bağımsızlıklarına düşkün oldukları için "ortaklaşmacı", eşitlikten yana oldukları için de "bireyci" olamazdı. Türk kültüründe var olan düzen "dayanışmacılık" idi. Gökalp'in ideal toplum düzeninde "mülkiyet" toplumsal dayanışmaya hizmet ettiği sürece yasal olma niteliğini sürdürecekti. Bununla birlikte Gökalp, "toplumsal mülkiyet" unsuruna ayrı bir önem atfetmiştir. Toplumun bir çabası ya da sıkıntısı sonucunda ortaya çıkan, bireylerin herhangi bir emeğinden doğmamış kazançlar topluma ait olacaktı. Bireylerin ortaya çıkan artı değer üzerinde hak iddiasında bulunmaları mümkün değildi. Artı değerın kullanımı ise sermaye gerektiren fabrika, çiftlik gibi işletmelerin kurulmasında kullanılacaktı. Bu işletmelerin gelirleriyle hem sosyal yardımlaşma hem de kamu hizmetleri yerine getirilecekti. Öyle ki toplumsal servet yeterli düzeye ulaştığında halktan vergi toplanmasına dahi gerek kalmayacaktı.⁴⁶⁵

Gökalp; sınıf çatışmasının olmadığı, bireysel ve toplumsal mülkiyetin denge içerisinde varlığını sürdürdüğü, toplumsal artı değerın toplumun yararına kullanıldığı ideal düzende "milli iktisat" programını gündeme getirerek içtimai halkçılık anlayışına bütüncül bir anlam yüklemiştir. Kendisi, büyük sanayiye Türkiye'nin önde gelen ihtiyaçlarından biri olarak görüyordu. Nasıl ki Avrupa ülkelerinde yaşanan devrimler içerisinde en önemlisi "ekonomik devrim" ise Türkiye'de de benzer şekilde ekonomik bir devrim meydana gelmeliydi. Gökalp'e göre ekonomik devrimin gerçekleşmesi bucak ekonomisinin uygulanmasına, büyük sanayinin ortaya çıkması da "korumacılık yöntemi"nin uygulanmasına bağlı idi. Gökalp'in iktisadi düşünceleri "milli iktisat" anlayışına dayanır. Ona göre Amerika'da John Ray ve Almanya'da Friedrich List, İngiltere'deki Manchester Ekolü'nün öncüsü olduğu ekonomi biliminin ulusal

⁴⁶² Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, s. 142.

⁴⁶³ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 190.

⁴⁶⁴ Hilav, "Düşünce Tarihi (1908-1980)", s. 368.

⁴⁶⁵ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, ss. 189-190.

niteliğiyle yalnızca İngiltere'ye özgü bir model olduğunu görmüştü. İngiltere sanayileşmiş bir ülke olduğu için sürekli dışarıdan ham madde tedarik etmek zorundaydı. Bu nedenle ülke ticareti için en önemli yöntem gümrüklerin serbest olması anlamına gelen “açık kapı” politikasının uygulanmasıydı. İngiltere'nin bu başarılı ulusal ekonomik modeli en az İngiltere kadar güçlü sanayi ülkesi olan Almanya ve ABD tarafından da uygulanmaya başlamıştı. Türkiye de bu örneklerden yola çıkarak bilimsel temellere dayanan milli bir iktisat politikasını gündeme getirmeliydi. Toplumdaki her birey bu ekonomik modelin gerçekleşmesi için çalışmalı ve kurulacak bir iktisat bakanlığı da genel bir “düzenleyici” olarak aktif görev almalıydı.⁴⁶⁶

Sonuç olarak aydın ve halk arasındaki mesafenin giderilmesi çabası Gökalp'i “halka doğru” şiarına yaslanan bir halkçılık anlayışına ulaştırmıştır. Onun aydın-halk etkileşiminden beklentisi en temelde ulusal bilincin güçlenmesi ve toplumsal dayanışmanın sağlanması için gerekli şartların hazır hale gelmesiydi. Gökalp'in sınıf çatışmasına yer vermediği, toplumun korporasyonlar temelinde örgütlendiği ideal düzeninde beliren iş bölümü ve uzmanlaşma olguları toplumdaki gelişmeyle doğrusal olarak artan bir işlev yüklenmiştir. Bu noktada Gökalp, milli iktisat politikasını gündeme getirerek ideal düzenini ulus-devlete indirgemiş ve nihayetinde içtimai halkçılık anlayışına çok yönlü ve bütüncül bir anlam kazandırmıştır.

3.5.2. Milliyetçi Bir Halkçı: Yusuf Akçura

Aydın-halk iletişiminin karşılıklı bir bağlama oturtulması çabası Osmanlı halkçılarının üzerinde dikkatle durdukları konular arasındaydı. Halka gitmek, halkın arasına karışmak bir yere kadar faydalı olabilirdi. Halk kendi sorunlarını dile getirmezse halkçıların girişimleri beyhude bir çaba olarak kalacaktı. Eşraf ve reñberlerin Osmanlı halkçıları ile temas kuramaması durumunda kendilerinin Halka Doğru idarehanesine gelmeleri, gelemeyenlerin bir mektup ile durumları hakkında bilgi vermeleri bekleniyordu. Bu sayede halka doğru gidenler ile halk arasında dostluk ve kardeşlik bağları kuvvetlenecek ve hep birlikte milletin yükselmesi için kolektif bir bilinç oluşturabileceklerdi. Aydın-halk iletişiminin arzu edilen bağlama oturmaması durumunda halka doğru gidenlerin çabaları Akçura'nın deyişiyle minbere çıkan bir hatip ve onu dinleyen kalabalık arasındaki iletişimden farksız olacaktı. Halkı aydınlatmaya çalışmak; şiirler, hikayeler yoluyla etkileşime geçmek gibi araçlar çoğu

⁴⁶⁶ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, ss. 190-191.

zaman istenilen karşılığı göremiyordu. Osmanlı halkçılarının beklentisi halk ile dertleşerek onların sorunlarını kendilerinden dinlemektir. Nitekim Osmanlı halkçıları aydın- halk iletişiminden öte bir tür “müzakere meclisi” tesis edilmesini arzu ediyordu. Bu arzunun gerçekleşmesi için de halk arasında yaşayan öğretmenler, nahiye müdürleri, imamlar, ziraat müfettişleri gibi okur-yazarların Osmanlı halkçılarına yardımcı olmaları gerekiyordu. Bu meslekleri icra edenler en azından halk ile olan etkileşimlerini Osmanlı halkçılarına aktararak önemli yardımlarda bulunabilirdi. Çünkü bu meslekleri icra edenleri besleyen halkın kendisiydi, halkın zenginliği onların zenginliği anlamına geliyordu.⁴⁶⁷

Osmanlı halkçıları içerisinde halkın sorunlarını ele alan Akçura, Halka Doğru dergisinde yayınlanan “Halka” başlıklı yazı dizisinde halkın kötü şartlarını tersine çevirecek bir strateji geliştirmeye çalışmıştır. Akçura’ya göre halk, “*Köylükte yaşayan az toprak sahibi yahut büsbütün topraksız rençberler; sonra şehirlerde geçinen ufak esnaf ve günlükçi ameleler, ırgatlardır.*” Akçura, halkın ekonomik durumunda derin bir çelişki görüyordu. Örneğin bazı köylülerin toprağı az, mahsulü yeterli değilken, bazı köylülerin envai çeşit mahsulü yetişmesine karşı mahsulünü pazarlara ulaştırması için kullanacağı yollar oldukça yetersizdi. Türk köylülerinin bazıları tarıma dair bilgi sahibi değilken bazıları da çağın dışında kalmış tarım aletleri kullanıyordu. Bu şartlar altında köylünün ekonomik durumunun düzelmesinin imkânı yoktu.⁴⁶⁸

Türk köylüsünün tarım alanlarını geliştirmesi, mahsulünü çeşitlendirmesi için gereken sermayenin yokluğu ise bir diğer sorunu meydana getiriyordu. Kıt kanaat geçinen köylüler; beylere, ağalara, sarraflara muhtaç hale geliyordu. Köylüler, buralardan aldıkları kredileri yüksek faiz ile ödemeye mecbur kalıyordu. Oysaki diğer ülkelerde köylülerin zor zamanlarında yardımına yetişecek bankalar bulunuyordu. Bu bankalar; beyler, ağalar ve sarraflar gibi yüksek faizler değil çok az faiz uyguluyorlardı. Osmanlı’da köylüye destek olmak için kurulan Ziraat Bankası ise köylülere değil beylere ve ağalara kredi vermeyi tercih ediyordu. Bu kısır döngü sürüp gidiyor, köylü zor durumda kalmaya devam ediyordu. Benzer şekilde şehirlerdeki küçük esnaf zor durumdaydı. Gün geçtikçe terzi, kaşıkcı, marangoz, boyacı, çilingir gibi birçok dükkân kapanıyordu. Vaziyet bu şekilde devam ederse şehirlerde yaşayan Türkler iş bulamayacakları için köylere göç etmeye başlayacaklardı. Şehirlerde Türk

⁴⁶⁷ Akçuraoglu (Yusuf), “Halka”, *Halka Doğru*, S. 22, 5 Eylül 1329, ss. 171-172.

⁴⁶⁸ Akçuraoglu (Yusuf), “Halka”, s. 169.

nüfusu azalacağı için de memuriyetlere Türkler yerine gayrimüslim vatandaşlar atanacaktı. Bu şekilde devam ederse İstanbul'un bir Frenk şehri olması işten bile değildi.⁴⁶⁹

Akçura'ya göre toplumda kusurları kabul etmemek gibi yerleşik bir gelenek vardı. Herkes kabahati bir başkasının üstlenmesini bekliyordu. Topluma derinden nüfuz eden bu gelenek her şeyin hükümetten beklenilmesi gibi bir tutuma yol açmıştı. Oysa hükümet, toplumun içinden gelen insanlardan oluşuyordu. Eğer halk cahilse hükümetin cahil memurlardan oluşması kaçınılmaz bir durumdu. Dolayısıyla hükümette kusur aramadan önce halkın ilk olarak kendisine bakması gerekiyordu. Akçura; devlet yardımı olmadan halkın ziraat, ticaret, eğitim gibi alanlardaki eksiklerinin giderilmesi önerisinde bulunarak halka tesir eden her şeyi hükümetten bekleme geleneğini yıkmaya çalışmıştır.⁴⁷⁰

Akçura'nın önerdiği sistem Rusya, Romanya, Bulgaristan gibi yetenek ve çalışma prensibi açısından Osmanlı toplumuna yakın gördüğü ülkelerde uygulanan sistemden ilhamını alıyordu. Üstelik bu ülkelerden çok daha önce Rusya Türkleri bu sistemi uygulayarak oldukça verimli sonuçlar elde etmişlerdi. Akçura'nın ideal sistemi içerisinde halkın kendi kendine tesis edeceği “ufak borç cemiyetleri”, “ziraat atları satın alma cemiyetleri”, “mahsulatı doğrudan satma cemiyetleri”, “çift avadanlığı satın alma cemiyetleri”, “çocuk mektepleri”, “rençber mektepleri” gibi köylünün direkt olarak eksiklerini gidererek verim almasını kolaylaştıracak kolektif mesleki oluşumlar yer alıyordu. Ufak borç cemiyetleri küçük esnafı ve rençberlerin ihtiyacı olan sermayeyi temin etmek gibi bir faaliyeti yerine getirecekti. Halk; bu sayede ticari faaliyetlerini sarrafların, yabancı tüccarların, sermayedarların yüksek faizlerine maruz kalmadan sürdürebilirdi. Cemiyetin tesisi ise esnaf ve rençberlerin gelir durumunun iyi olduğu dönemlerde bir miktar para toplayarak sandık meydana getirmeleri oluşacaktı. Burada toplanan para bir bankada “esham” çıkarılmasıyla sermayenin artmasını sağlayacaktı. Böylelikle “ufak borç cemiyetleri”ne üye olanlar ihtiyaç duydukları zamanlarda sandıktan ödünç para alabilecekti. Cemiyet, köy halkı tarafından ya da herhangi bir zanaat ile meşgul olan esnafın bir araya gelmesiyle kolaylıkla kurulabilirdi. Hatta halk bir araya gelip çeşitli ittifaklar kurarak sermayelerini artırabilirdi. Halkın ihtiyacı olan sermaye ve ziraat aletlerinin

⁴⁶⁹ Akçuraoglu (Yusuf), “Halka”, ss. 169-170.

⁴⁷⁰ Akçuraoglu (Yusuf), “Halka 2”, *Halka Doğru*, S. 23, 12 Eylül 1329, ss. 177-178.

sağlanmasının ardından mahsulatını yabancı tüccarlar olmaksızın pazara ulaştırabilmesi için “mahsulatı doğrudan satma cemiyetlerinin” kurulması gerekiyordu. Bu cemiyetler sayesinde halk yabancıları değil kendini zenginleştirmek için çalışacaktı. İzmir’de incir üreticileri bir sandık meydana getirerek ilk adımı atmıştı. Bu sayede mahsullerini yok pahasına yabancı tüccarlara satmak zorunda kalmayacaklardı. Benzer şekilde yabancı boyunduruğunda olan tüm meslek grupları sandık sistemini başlatarak bu duruma bir son verebilirdi. İzmir’de atılan adımın diğer bölgelere örnek olması bekleniyordu. Nihayetinde üreticiler teşrik-i mesai (çalışma ortaklığı) yaparak bu sistemi yaygınlaştırabilirdi.⁴⁷¹

Halkın devlet yardımı olmadan eksiklerini giderebileceği bir diğer alan eğitimdi. Eğer herhangi bir mahalle ya da köyde devlet bir mektep açmadıysa o bölgenin halkı bir araya gelerek bir mektep kurabilirdi. Kolektif bir çalışma ile ilk olarak bir ev inşa edilir ardından halkın belli zamanlarda katkı sağlamasıyla mektebin eksikleri giderilirdi. Örneğin öğrenciler için sıra, kitap, harita gibi ders malzemeleri ile yazı yazmak için tebeşir ve tahta gibi mektep malzemeleri halkın desteğiyle devletin yardımı olmadan sağlanabilirdi. Mekteplerin görkemli olmasına hiç gerek yoktu. Asıl olan eğitimin ciddiyetle icra edilmesi idi. İsviçre ve Almanya gibi ülkelerin görkemli mekteplerine özenmek doğru değildi. Keza bu ülkelerde eğitimin ulaştığı düzen en az iki yüz yıllık bir emeğin ürünüydü. Osmanlı toplumunun önceliği mektepleri ülke çapında yaygınlaştırmak olmalıydı. Mahalle ve köylerde ilk mekteplerin yaygınlaştırılmasını meslek mekteplerinin kurulup yaygınlaştırılması izlemeliydi. Meslek mekteplerinde yalnızca gençler değil, tarım aletlerini kullanma yeterliliği olmayan yetişkinler eğitim alabilmeliydi. Keza bu mekteplerde eğitim görenler hem mesleki bilgi birikimine sahip olacaklar hem de tarım işlerini kolaylıkla yerine getirebileceklerdi.⁴⁷² Akçura’nın tavsiyelerinde kolektif çalışmanın ağır bastığı görülmektedir. Akçura, halkın kendi kendine iş görmeye alışmasıyla devlet yardımı almadan sorunları çözme alışkanlığı kazanmasının önemi üzerinde durmuştur. Ona göre geriye yalnızca halka yol gösterecek kişilerin topluma karışarak insanlarla etkileşim halinde olması kalıyordu.

Halkın arasına katılarak onlara yol gösterecek olanlar kimlerdir? Akçura bu soruya “eğitimli insanlar” cevabını vermiştir. Akçura’ya göre Almanya ve Rusya gibi

⁴⁷¹ Akçuraoglu (Yusuf), “Halka 3”, *Halka Doğru*, S. 25, 26 Eylül 1329, ss. 193-194

⁴⁷² Akçura (Yusuf), “Halka 4”, *Halka Doğru*, S. 27, 10 Teşrinievvel 1329, ss. 209.

lkelerde eğitimi insanlar Şehirlerde oturmamışlar kasaba ve köylere giderek halkın aydınlanması, insani ve milli duygularının yükselmesi için çaba göstermişti. Zengin milletler bu yönleriyle Balkan milletlerini de etkilemiştir. Akçura, Senie’de bulunduğu sırada başından geçen olayları örnek göstererek Sırp gençlerine tesir eden halkın eğitilmesi, bilinçlendirilmesi ve milli duygularının yükseltilmesi idealini bir örnek olay üzerinden resmetmeye çalışmıştır.⁴⁷³

(...) İlerinden bilhare karı koca olduklarını anladığım bir muallime ile bir muallim en ziyade nazar-ı dikkatimi celb etti. Bu genç köy hocasıyla karısı, pek iyi Rusça ve Fransızca konuşuyordı. Her sözlerinde ciddi ve geniş bir malumat sahibi oldukları anlaşılıyordu. Hocadan sordum:

- Nerede okudunuz?

- Evvela Belgrad’da drlmuallimini ikmal ettim; sonra Haydelberg’de (Heydelberg Almanya Őehirlerinden birisidir; pek meşhur drlfnn vardır.) felsefe Őubesini bitirdim.

- Muhterem zevceniz?

- O yalnız Belgrad drlmuallimatını ikmal etti; fakat sonradan ben onun da Fransızca, Almanca ve pedagojide terakkisine, elimden geldiği kadar çalıştım. Zaten vaktimiz pek müsait; ortalığı kış basınca biz köyün mektebinde karla mahsur kalırız. 5- 6 ay dünya ile münasebetimiz kesilir. Yollarımızın halini elbette gördünüz, yazın bile onlardan geçebilmek bir kahramanlıktır; kışın kahramanlar bile geçemez. Ne Sırbistan hududuna yetişmek ne de Senice’ye gelebilmek asla mümkün olamaz.

Pek şaşılacak bir şey değil mi? Bu Sırp muallim Avrupa’nın en büyük drlfnnnn birisini ikmal etmiş, şehadetname almış, sonra kışın beş- altı ay civar köye bile gidilemeyecek kadar dünyadan ayrı, medeniyetten mahrum ücra bir köye gitmiş, drlmuallimat şehadetnameli genç karısı ile, mekteb-i iptidaiye hocalığı eyliyor! Bazısı yalnız mekteb-i iptidaiye hocalığı değil bütün köyün belki bütün o civarın da hocalığını ediyor... O yalnız yedi sekiz yaşındaki köylü çocuklara alfabe öğretmiyor, bütün köye, belki bütün o ahaliye adam olmayı, usull çalışmayı, servet kazanmayı ve Sırpışmayı öğretiyor, işte asıl halka doğru gitmek böyle olur...

Akçura’ya göre eğitimi Sırp gençleri büyük Şehirlerde memurluk yapmaları mümkün olmasına rağmen halka doğru giderek halkın aydınlanması ile doğrudan ilgilenmeyi tercih etmişti. Akçura, Sırpların Osmanlı’ya karşı üstün gelmelerinin arkasında da halkın arasına karışan eğitimi gençlerin azımsanmayacak bir etkisi olduğunu ifade etmiştir. Rum gençleri de Anadolu’nun muhtelif Őehirlerinden ıkarak Atina’da yükseköğretim görüyordu. Burada eğitimini tamamlayan Rumlar; yeniden Anadolu’ya dönerek Rumların sıhhati, eğitimi ve sorunlarıyla ilgileniyordu. Tüm bunların yanında Rumlar arasında “Yunanlılık” fikri de giderek yaygınlık

⁴⁷³ Akurağlu Yusuf, “Halka 5”, *Halka Doğru*, S. 31, 7 Teşrinisani 1329, ss. 237-238.

kazanıyordu. Türk gençleri de tıpkı Sırp ve Yunan gençleri gibi Türk halkının sorunlarıyla ilgilenmeli, onların aydınlanması için çaba göstermeliydi.⁴⁷⁴ Akçura'nın "halka doğru gitmek" tasavvuru en temelde toplumsal yapıya ilişkin bir eleştiriyi içeriyordu. Bu eleştiri Prens Sabahattin'in La Science Sociale etkisindeki görüşleriyle Gökalp'in toplumsal sınıfların yerine meslek grupları koyan tesianütçülük anlayışından oldukça farklı bir noktaya işaret ediyordu. Akçura için toplumsal devrim her şeyi yıkarak meydana getirilecek yeni bir düzenden çok daha öte bir anlama sahipti. Toplumsal devrim tedrici bir şekilde gerçekleşerek bireyleri her türlü önyargı ve dogmatizmden kurtarmalıydı. Diğer bir ifadeyle "zihinsel bir devrim" gerçekleşmeliydi. Zihinsel devrimin toplumsal yapıda gerçek bir dönüşüm meydana getirmesi "toplumsal sınıflar" için uygun bir zemini ortaya çıkacaktı. Bu durumda Akçura'nın Türk toplumu için tasavvur ettiği sınıflı toplum yapısının önünde bir engel kalmayacaktı.⁴⁷⁵

Akçura'ya göre Osmanlı İmparatorluğu iki buçuk asır boyunca ahenkli bir ekonomik sisteme sahipti. Bu sistem çeşitli nedenlerden dolayı bozulmaya başlamış ve 18-19. yüzyıllara gelindiğinde Avrupa sermayesi Osmanlı ülkelerini istila etmeye başlamıştır. Bu istilanın öncüleri ise Osmanlı'da yaşayan gayrimüslim yurttaşlardı. Avrupa sermayesinin arkasına saklanan gayrimüslimler şehirlerde mali ve ticari alanlarda giderek etkilerini artırarak Osmanlı'daki mevcut ekonomik dengenin bozulmasına yol açmıştı. Hiçbir hak ve teamül gözetmeyen kapitülasyonlar da Avrupa pasaportuna sahip olan gayrimüslimlerin sığınağı durumuna gelmişti. Nihayetinde Müslüman-Türk yurttaşlar hayatlarını tıpkı bir memuriyet icra eder gibi toprak ile ilgilenerek geçirmeye başlamıştı. Sanayide istihdam edilenler bir süre sonra gayrimüslimlerin tahakkümü altına girmişti.⁴⁷⁶ Gayrimüslimlerin ekonomik sistem içerisindeki tahakkümü hemen her faaliyet alanında görülebiliyordu. Bilhassa üretim ve yabancılarla ilgili memuriyetlerde gayrimüslimlerin ağırlığı vardı. Bayındırlık, ticaret ve ziraat bakanlıklarının yanı sıra devlet bankasındaki yüksek dereceli memurluklar gayrimüslimler tarafından zapt edilmişti. Nitekim bu kurumlarda Türkçe artık bir kenara itilmiş ve yabancı diller kullanılmaya başlanmıştı. Hatta çalışanlar raporlarını dahi Türkçe hazırlamaya tenezzül etmiyordu. Diğer yurttaşlar ekonominin

⁴⁷⁴ Akçuraoglu Yusuf, "Halka 5", s. 238.

⁴⁷⁵ Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1835)*, ss. 88-89.

⁴⁷⁶ Yusuf Akçura, *Siyaset ve İktisat*, haz. Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, 3. Baskı, İstanbul 2020, ss. 190-191.

her alanında faaliyet gösterebiliyorken Türk yurttaşlar toprakla geçinmek zorunda kalıyor, kendileri dışındakilerin artan refahını izlemekle yetiniyordu.⁴⁷⁷

Akçura'ya göre Avrupa sermayesi Osmanlı'da geleneksel loncalara dayanan üretim biçimine ağır bir darbe indirmişti. Tanzimat Dönemi ile birlikte Batılı tüccarların Osmanlı pazarlarında geleneksel üreticilerin yerini alması bu durumun itici bir unsuruydu. Osmanlı toplumunda Türkler artık asker, memur ya da köy işleriyle ilgilenmekten başka faaliyet alanına katılamıyordu.⁴⁷⁸ Toplumdaki burjuva sınıfı Rum, Ermeni, Musevi ve Levantenlerden oluşuyordu. Bu haliyle Türk toplum yapısı oldukça zayıf bir görünüm meydana getiriyordu. Dolayısıyla Türklerin bu sınıfa dâhil olması tercih değil bir zorunluluktur. Akçura 18. yüzyılın sonlarında paylaşılarak yıkılan Polonya Krallığı'nı örnek göstererek yerli burjuva sınıfının yaratılmasının niçin zorunlu olduğunu göstermeye çalışmıştır.⁴⁷⁹ Akçura'nın düşünce sistematigi toplumsal alanda sınıflar, sınıflar içerisinde de yerli burjuvazinin varlığına dayanan bir "milli iktisat" tasavvuruna varıyordu. Akçura'da hâkim olan milli iktisat düşüncesi Tanzimat döneminden beri süregelen ekonomik liberalizm düşüncesiyle tezat meydana getiriyordu. Onun için öncelik ekonomik bağımsızlığın sağlanmasıydı. Ardından da ılımlı-tedrici bir ekonomik dönüşüm yaşanabilirdi. Nitekim bütüncül bir anlayış ile hızlı bir kapitalistleşme Akçura'nın karşı olduğu konuların başında yer alıyordu. Akçura'nın düşünce sistematigi içerisinde "halka doğru gitmek" şiarı karşılıklı bir etkileşimin üzerinde halkın zihin yapısının dönüşümü için bir adım atmak anlamına geliyordu. Halkın aydınlanması toplumsal yapıdaki kötü gidişatın düzelmesi ve ulus devlet anlayışının halka aşılması için zaruri bir öneme sahipti. Akçura'nın halkçılık anlayışı üzerinde Rus Narodnizminin derin tesirleri bulunuyordu. Halka doğru gitmek, halk ile temas kurmak gibi pratik çözümlerde bu etkiyi görmek mümkündür. Akçura, Rus Narodnizminin ihtilalci karakterini dışarıda bırakan bir halkçılık anlayışına sahipti. Benzer şekilde Rus Narodniklerinin aksine kapitalizme geçiş sürecinin engellenemeyeceği, yalnızca yumuşatılabileceği yönündeki fikirleriyle kendine özgü bir halkçılık anlayışını ortaya çıkarmıştı. Akçura'nın halkçılık anlayışında İsmail Gaspıralı'nın Teavün Cemiyeti ve Cemiyet-i Hayriye gibi temeli eğitim ve sosyal

⁴⁷⁷ Akçura, *Siyaset ve İktisat*, s. 191.

⁴⁷⁸ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 468; Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1835)*, s. 94.

⁴⁷⁹ Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1835)*, s. 94; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 468.

yardımlaşmaya dayanan uygulamaların etkisini görmek mümkündür.⁴⁸⁰ Sonuç olarak Akçura, Osmanlı toplumsal yapısında halkın yoksulluğu üzerinden ekonomik bir model geliştirme uğraşı içerisinde olmuştur. Ekonomik alandaki yabancı tahakkümünün Türk burjuvazisinin yaratılmasıyla kırılabileceğine inanıyordu.⁴⁸¹ Bu inanış Akçura'nın halkın kendi içerisinde yardımlaşmasını gündeme getirmesine kadar ileri bir halkçılık anlayışına ulaşmıştır. Nihayetinde sınıflı toplumsal yapı içerisinde milli bir iktisat politikasının hayata geçirilmesi ile ekonomik alandaki yabancı tahakkümü ortadan kalkacak ve ulus toplumu ortaya çıkabilecekti. Ulus toplumunun yönetim biçimi ise Akçura'nın milliyetçilik ve halkçılık cereyanlarına yüklediği nihai hedefte anlamını buluyordu. Akçura'ya göre son iki yüz elli yıla damgasını vuran iki ideoloji vardı, bunlar milliyetçilik ve halkçılık cereyanları idi. Batı'dan başlayarak Uzak Doğu'ya kadar etki eden bu iki cereyanın ateşi İslam ülkelerine de yayılmıştı. Bu ülkelerde ortaya çıkması beklenen yönetim modeli ise halk egemenliği idi.⁴⁸²

Derin menba'ları iktisadi olan bu iki kuvvetli fikir cereyanı, siyasi bir gayeye vasıl olur ki o da bir milletin, bir halkın mümkünse hey'et-i umumiyyesinin, değilse ekseriyet-i azimesinin kendi mukadderatına bizzat hâkim olmasıdır; milliyetçilik ve halkçılığın hedef-i aslisi, bila-kayd-ü şart hakimiyet-i milliyettir. Hakimiyet-i milliyesine tamamen sahip olan bir kavim diğer milletlere karşı tamamen hür ve müstakil olduğu gibi, kendi içinden ayrılan fertlerin veya sınıfların da mahkûmu olmaz. Bu mertebeye vasıl olan bir millet, mücerret adaleti, hayatta tecelli ettirmiş demektir. Hakimiyet-i milliye umdesine muhalefet, Allah'ın yeryüzünde görmek istediği adalete karşı gelmek, irade-i İlahiye'ye isyan etmek demek olur.

Akçura'nın halk egemenliği düşüncesi milliyetçilik ve halkçılığın karşısında olanların mağlup olacaklarını dile getirmesine varan bir şiddet kazanmıştır. Öyle ki çağın olağan cereyanlarına ters bir tavır takınmak devletlerin buhran dönemlerini uzatmaktan başka hiçbir sonuç vermeyeceği gibi devletlerin yıkımına dahi yol açabilirdi. Oysa 20. yüzyılın başından itibaren Batı'da ve Doğu'da milletler kişi egemenliğine karşı halk egemenliğine yöneliyorlardı. Kişi saltanatına dayanan yönetimlerin varlıklarını sürdürmeleri mümkün değildi. Hindistan, Mısır, Arabistan gibi ülkelerin yöneticileri yabancı milletlerin himayesi altındaydılar. Benzer şekilde Osmanlı da himaye altına alınmaya çalışılmış fakat Türkler milliyetçilik ve halkçılık

⁴⁸⁰ Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1835)*, ss. 111-112.

⁴⁸¹ Fuat Uçar, *Üç Tarz-ı Siyaset: Türkçülüğün Manifestosu, Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük*, Fark Yayınları, Ankara 2008, ss. 293-296.

⁴⁸² Akçura, *Siyaset ve İktisat*, s. 140.

yolunda ilerleme kat ettikleri için yabancıların himayesine boyun eğmeyerek halk egemenliğine dayalı yönetimi tesis edebilmişti.⁴⁸³

3.5.3. Tekin Alp ve İctimai Siyaset

II. Meşrutiyet ortamında “Tekin Alp” müstear adı ile makalelerini kaleme alan Munis Tekin Alp (Moiz Kohen), düşünceleriyle imparatorluktan cumhuriyete uzanan devrin önemli simalarından biri olmuştur.⁴⁸⁴ Alman Sosyal Demokrat hareketinden derinden etkilenen Tekin Alp, Osmanlı toplum ve ekonomik yapısına dair düşüncelerinin merkezine “ıctimai siyaset” (sosyal siyaset) kavramını koyarak Osmanlı toplumunun geleceğini sosyalizm ve kapitalizmin dışında üçüncü bir yol olarak değerlendirdiği “tesanütçülük” anlayışında görmüştür. Onun tesanütçülük anlayışının Gökalp’in tesanütçülük anlayışından ayrılan yönünü Fransız toplum bilimi yerine Alman Sosyal Demokrasi Hareketi’nin fikirlerini benimsemiş olması oluşturunuyordu.⁴⁸⁵

Tekin Alp’e göre Osmanlı İmparatorluğu’nda 1908 yılı “milli uyanış” safhasının başlangıcını teşkil ediyordu.⁴⁸⁶ Meşrutiyet’in ilanını milli uyanışın siyasi ayağı, I. Dünya Savaşı’nın patlak vermesini de iktisadi uyanış safhası olarak kavramsallaştıran Tekin Alp, milli uyanışın son safhasının “ıctimai uyanış” olacağını kanısındadır. Tekin Alp, “*En samimi ve en ateşli milliyetperverler bile bu intibahın ehemmiyetini henüz takdir edememişlerdir. Hâlbuki ıctimai intibah olmazsa ne siyasi ne harsi ne de iktisadi intibah cereyanlarından mathub olan gaye asla temin olunamaz.*” ifadeleriyle ıctimai uyanışın önemine dikkat çekmiştir. Tekin Alp’in ıctimai uyanış beklentisi en temelde bir toplum tasavvurunun sonucuydu. Tekin Alp, ıctimai uyanış yaşanmadan

⁴⁸³ Akçura, *Siyaset ve İktisat*, ss. 141-142.

⁴⁸⁴ Munis Tekin Alp’in yaşamı, entelektüel serüveni ve düşüncelerine ilişkin öncül bir çalışma için bkz. Jakob M. Landau, *Tekin Alp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996. Ayrıca bkz. Jakob M. Landau, *Tekin Alp: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Devrinde Bir Aydın*, IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, ss. 1129-1339. Tekin Alp, Pantürkizm’in sistematik bir karakter kazanmasında önemli çalışmaları olan bir düşünürdü. Her ne kadar çalışmaları Gökalp ve Akçura gibi Türk milliyetçisi aydınların gölgesinde kalmış olsa da Tekin Alp, Osmanlı’da Pantürkizm’in resmi bir ideoloji olması için oldukça çaba sarf etmişti. Onun bu çabası eğitim yolu ile Türk kitleleri ve Osmanlı’da yaşayan Türk olmayan uyrukların bu ideolojiye çekilmesi düşüncesine varıyordu. “Türkler Muharebede Ne Kazanabilirler? Büyük Türklük, En Meşhur Türkçülerin Mütalaatı” (1914) başlıklı çalışmasında düşüncelerini sistemleştirmiştir. Çalışmada Balkan Savaşı’nın kaybedilmesi ile Türk milliyetçiliğinin Pantürkizm’e dönüştüğü görüşünü savunan Tekin Alp, Pantürkizm’i Osmanlı İmparatorluğu’nun çözüm bekleyen sorunlarına karşı siyasi, ekonomik ve kültürel bir bütün olarak ele almıştır. Landau, *Tekin Alp: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Devrinde Bir Aydın*, ss. 1131-1136.

⁴⁸⁵ Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti’nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1985, s. 378.

⁴⁸⁶ Tekin Alp, “Dahili İstikraz Münasebetiyle, İnkılabın Son Perdesi”, *Yeni Mecmua*, C. 2, S. 44, 16 Mayıs 1918, s. 358.

toplumun refah ve saadete kavuşmasının imkânsız olduğunu dile getirecek kadar ileri bir beklenti içerisindeydi. Tekin Alp'in toplum tasavvuru “milli uyanış” kavramıyla stratejik bir bağlam kazanıyordu. Millet ifadesinin karşılığı olarak toplumda refah içerisinde yaşayan seçkin sınıfları değil, yoksulluk ve mahrumiyet içerisinde yaşayan kütleleri gören Tekin Alp; bu kütlenin huzur ve refahının güvence altına alınmadığı sürece milli uyanışın gerçek amacına ulaşamayacağını düşünüyordu. Bu düşüncesini muhtelif ülkelerde görülen milli cereyanları referans göstererek desteklemiştir. Ona göre nasyonalizm toplumlardaki adaletsizliğe çare olamadığı için sosyalizm cereyanının tehdidi ile karşı karşıya kalıyordu. Sosyalizmin birçok ülkede yayılarak kökleşmesine zemin hazırlayan en önemli etken toplumlardaki haksızlıklara karşı milli cereyanların çözüm üretememesiydi. Rusya ve Almanya’da yaşanan siyasi gelişmeler bu durumun en somut örneği idi. Rusya’da kapitalizmin boyunduruğu altında ezilen halk kütleleri isyan ederek çarı devirmiş ve sosyalist bir idare kurmuştu. Nitekim Rusya’da henüz içtimai uyanışın gerekleri yerine getirilmediği için sosyalistlerin elde ettiği zafer Rus milletini refah ve saadete kavuşturamamıştı. Nasyonalizmin hâkim olduğu Almanya’da ise içtimai uyanış yaşanmış ve toplum yönünü içtimai siyasete çevirmişti. Alman halkı ne kapitalizme ne de nasyonalizme karşı bir isyan içerisindeydi. İçtimai uyanış sayesinde kapitalizmin olumsuz tesirleri kolaylıkla giderilebiliyor, halkın refah ve saadeti güvence altına alınabiliyordu. Osmanlı’da ise durum çok farklıydı. Kapitalizm evresinin yeterince gelişmediği Osmanlı’da içtimai uyanış da henüz yaşanmamıştı. Sınıflar arasında farklılıklar bulunmasına karşın toplumsal adaletsizlik ileri bir boyut kazanmamıştı. Bu nedenle milli uyanış farklı bir seyir izleyerek kültür ve iktisat sahasında sınırlı kalmıştı. I. Dünya Savaşı’nın patlak vermesi Osmanlı için bir dönüm noktası olmuştu. Savaşın olumsuz etkileri tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı’da da görülmeye başlamıştı. Bilhassa gelir dağılımındaki adaletsizlik toplumda derin bir dengesizliğe ortam hazırlıyordu. Bu ortam büyük sermaye sahiplerinin zenginlik ve refahını daha da artırırken toplumun çoğunluğunu oluşturan mahrumiyetler içerisindeki işçi (proleter) sınıfının giderek yoksullaşmasına neden oluyordu. Bu iki sınıf arasındaki ekonomik uçurum derinleştikçe milli uyanışın yaşanmış olmasının bir anlamı kalmayacaktı. Gelir dağılımındaki dengesizlik derinleştikçe Osmanlı’da nasyonalizmin son safhası olan

içtimai uyanış filizlenmeyecek ve sosyalizm er ya da geç nasyonalizmin yerini alacaktı.⁴⁸⁷

Tekin Alp'e göre içtimai uyanışın henüz Osmanlı'da filizlenmemiş olmasının olumlu tarafları da bulunuyordu. Eğer ki Osmanlı akıl, tedbir ve ihtiyat ile konuya yaklaşırsa bu geç kalmışlık durumu tersine çevrilebilirdi. Bir kere Osmanlı'nın önünde kendinden önce içtimai uyanışın yaşandığı birçok ülke örneği vardı. Bu ülkelerin rehber alınmasıyla Osmanlı önemli bir eşiği en az olumsuz etkiyle atlatabilecek durumdaydı. Yıllarca süren mücadele ve fedakârlık ile vücuda getirilen içtimai uyanışın gereklerinden ders çıkarılarak konunun önemi kavranabilirdi. Öte yandan içtimai uyanışın erken görüldüğü ülkelerde nasyonalizm ve sosyalizm arasında süregelen mücadelenin olumlu tarafları alınırken olumsuz tarafları dışarıda bırakılmış ve nihayetinde üçüncü bir yol olarak “tesanütçülük” (solidarizm) cereyanı keşfedilmişti.⁴⁸⁸

İçtimai siyasetin Almanya'daki tezahürü Tekin Alp'in ideal toplum düzeninin ilham kaynağı idi. Tekin Alp'e göre Almanya'nın sosyo-politik yapısında hukuki bir temel kazanan tesanütçülük bireyin doğumu ile başlayan bir faaliyet alanına sahipti. Öyle ki kimsesiz bir çocuğun gelişimi ve toplumsal yaşamda yer edinebilmesi için toplum ve devlet kolektif bir sorumluluğa sahipti. İhtiyaç sahibi her bireyin temel yaşam gereksinimleri hukukun karşılanması zorundaydı. Bilhassa 14 yaşına kadar çocukların eğitim görmesi zorunlu idi. Çocukların ağır koşullarda çalışması ise yasaklanmıştı. Yalnızca 16 yaşın altındaki çocuklar belirli saat arasında devlet dairelerinde çalışabiliyordu. İçtimai siyasetin gereği yalnızca çocukluk çağı ile sınırlı değildi. Birey kendi yaşamını idare edebilecek yaşa geldikten sonra da içtimai siyasetin faaliyetleri devam ediyordu. Eğer birey sermaye sahibi değilse özel bir işletmede memurluk mesleğini icra ediyordu. Böylelikle devlet gözetiminde istihdam edilen birey kapitalistlerin insafına terk edilmiyordu. İçtimai siyaset işçi ve işveren arasındaki hakların düzenlenmesinde de devreye giriyordu. İşçi hakları kanunlar ile güvence altına alınıyor, sendikaların varlığı ile bu güvence destekleniyordu. Örneğin özel bir işletmede istihdam edilen bir işçinin çalışma süresi 10 saat ile sınırlı idi. Çalışma ortamının temiz ve düzenli olması bir diğer gereklilikti. Kadın ve çocuklar fiziki durumlarına uygun işlerde istihdam edilebiliyordu. Son kertede içtimai siyaset

⁴⁸⁷ Tekin Alp, “İçtimai Siyaset: Tesanütçülük, Solidarizm” *Yeni Mecmua*, C. 1, S. 26, 3 Kânunusani 1917, s. 517.

⁴⁸⁸ Tekin Alp, “İçtimai Siyaset: Tesanütçülük, Solidarizm”, s. 518.

faaliyet alanları ile toplumu kapitalizm ve sosyalizmin olumsuz tesirlerinden korurken halkın çıkarlarının hukuk düzeni tarafından güvence altına alındığı bir düzen ortamı meydana getirmişti. Tekin Alp, içtimai siyasetin en temelde halkın yararına olan bir toplumsal düzen getirdiğine dikkat çekerek Osmanlı'da yaşanmasını beklediği içtimai uyanışın varacağı toplumsal düzene işaret etmiştir.⁴⁸⁹

Tekin Alp, tesanütçülüğün Osmanlı toplumunda filizlenebilmesi için aydınlara yüklediği sorumluluğun halk nazarında karşılık bulmasına önem veriyordu. Ona göre “içtimai duygunun” yerleşmediği bir halk kitlesinin varlığında tesanütçülük, toplumda yerleşemezdi. İçtimai duygu toplumdaki bireyleri maddi ve manevi bağlarla birbirine bağladığı gibi kolektif bir tavrın ortaya çıkmasında da etkili bir dinamikti. Bu nedenle halkın kolektif tavrının oluşmadığı bir toplumda devletin tesanütçülüğü tesis etmek için atacağı adımlar sonuçsuz kalacaktı. Tekin Alp, Osmanlı toplumunda birey-devlet ilişkisinin temelinde “güven” unsurunun olmadığına dikkat çekerek içtimai siyasetin niçin gerekli olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Devlet ve bireyin birbirine karşı sorumlulukları karşılıklı olarak yerine getirilmediği için devlet ve birey arasındaki mesafe sürekli açılıyordu. Oysa tesanütçülüğün bir gereği olan içtimai duygu halka nüfuz etmiş olsaydı devlet-birey mesafesi azalır ve devlet bireyin işlerini kolaylaştıran bir yapıya evrilirdi.⁴⁹⁰ Tekin Alp'in toplum tasavvuru “ferdi iktisat” ile bütüncül bir anlam kazanıyordu. O, “*Bugün bütün beşerî faaliyetin mihveri ferd-i iktisaddır.*” diyerek Osmanlı toplumu için ideal olan iktisadi sisteme işaret ediyordu. Tesanütçü bir toplumda sorumluluk sahibi bireylerin iktisadi hayatın dışında konumlanmaması Tekin Alp'in düşünce sistemi içerisinde kritik bir öneme sahipti. İktisadi alanın içinde konumlanan birey toplumsal refah ve huzurun inşası için sömürülen değil, iş gören bir konumda olmalıydı. Tekin Alp, Almanya örneğinden yola çıkarak tesanütçü bir toplumda tezahür eden ferdi iktisadın halkın refah ve huzurunun yükselmesindeki etkisini dile getirir. Almanya'da sosyo-ekonomik yapının tesanütçülük temelinde inşası tesadüfi bir durumun sonucu değil, bireyden devlet yöneticilerine kadar toplumun her kademesine tesir eden içtimai duygunun bir ürünüydü.⁴⁹¹ Tekin Alp'in “ferdi iktisat” vurgusu en kaba ifadeyle bireyin topluma, toplumun bireye karşı sorumlu olduğu içtimai siyasetten ilhamını alıyordu. Bireyin iktisadi alanda elde ettiği

⁴⁸⁹ Tekin Alp, “Tesanütçülük 10: Almanya'da İçtimai Faaliyet”, *Yeni Mecmua*, C. 2, S. 47, 6 Haziran 1918, ss. 406-408.

⁴⁹⁰ Tekin Alp, “Tesanütçülük: İçtimai Duygu”, *Yeni Mecmua*, C. 3, S. 55, 1 Ağustos 1918, ss. 45- 46.

⁴⁹¹ Tekin Alp, “Tesanütçülük 8: Tesanütçülüğün Gayesi”, *Yeni Mecmua*, C. 2, S. 43, 9 Mayıs 1918, s. 336.

gelirlerin bir kısmının toplumsal refah için topluma aktarılması düşüncesi Tekin Alp'in "tezayüd-i kıyem" olarak kavramsallaştırdığı "artı değere" dayanıyordu. Tezayüd-i kıyem toplumdan kaynaklanan bir faaliyetin etkisiyle ortaya çıktığı için topluma aktarılması gerekiyordu. Bu aktarımın kontrolü ise toplumun temsilcisi olarak konumlanan devlete aitti. Tekin Alp, "harp zenginleri" meselesini gündeme getirerek artı değerın niçin topluma aktarılması gerektiği üzerinde durmuştur. Savaş döneminde birçok devlet harp kazancı vergisini kabul ederek uygulamaya koymuştu. Artık "kazanılmış haktan" yola çıkarak harp zenginliğinin vergilendirilmesini savunan kişilerin görüşleri boşa çıkmıştı.⁴⁹² Rusya'da "mutlak hak" ilkesini uygulamaya koyan anlayışa eleştiri getiren Tekin Alp, Rusya'da uygulanmaya çalışılan bu ilkenin toplumsal yapıyı alt-üst etmekten başka bir sonuç getirmediğini ifade etmiştir. Oysa Rusya'daki mefkûreciler ferdi mülkiyeti yok saymayıp tesanütçüler gibi özel mülkiyete toplumsal mülkiyeti dâhil ederek kurulu yapıyı topyekûn değiştirmeye çalışmamış olsaydılar daha başarılı bir yol tutabilirlerdi. Harp kazancı vergisini uygulamaya koyan devletlerin ulaştığı durum Rusya'daki sistemin niçin başarısız olduğuna ışık tutuyordu. Bu devletler tesanütçülük ilkesine uygun politikaları hayata geçirerek ferdi mülkiyeti toplumsal mülkiyete eklemleyerek toplumsal, iktisadi hayata refah ve huzur getirmek için önemli bir adım atmışlardı.⁴⁹³ Tekin Alp'in ferdi iktisat ile temellendirdiği iktisadi düzen tasavvuru "milli iktisat" anlayışına varıyordu.⁴⁹⁴ Ona göre Osmanlı'da milli iktisat anlayışı I. Dünya Savaşı'nın ürünüydü. Öncesinde Adam Smith gibi iktisatçıların eserlerinde görülen bilgilerin Türkçeye çevrilmesi ile milli iktisat hakkında fikir sahibi olunabiliyordu. Milli iktisat hakkında yeterince bilginin olmadığı dönemlerde toplumda, "*Umumi bir iktisat ilmi vardır. Fakat milli bir iktisat katiyen mevcut değildir.*" yönünde bir görüş hâkimdi. I. Dünya Savaşı'nın getirdiği ortam milli iktisadın gerekliliğini ortaya çıkarmıştı. Milli iktisada karşı olan kişiler dahi bu durumun önemini kavramışlardı. Nitekim Tekin Alp, Osmanlı'da filizlenen milli iktisat anlayışının yanlış bir şekilde cereyan ettiği görüşündedir. Bu anlayış topluma yarardan çok zarar getiriyordu. I. Dünya Savaşı ortamında harp zenginlerinin

⁴⁹² Teki Alp, "Tesanütçülük 7, Harb Zenginleri Meselesi", *Yeni Mecmua*, C. 2, S. 42, 2 Mayıs 1918, s. 313.

⁴⁹³ Tekin Alp, "Tesanütçülük 7, Harb Zenginleri Meselesi", ss. 313-314.

⁴⁹⁴ Tekin Alp, iktisadi düşüncelerini işlediği "İktisadiyat Mecmuası (1916-1917)"nda İttihat ve Terakki'nin maddi, Ziya Gökalp'in manevi desteği ile "milli iktisat" fikrini Osmanlı'da filizlendirmenin uğraşını vermişti. Derginin kapanmasının ardından bu defa düşüncelerini *Yeni Mecmua* (1917-1918, 1923)'da kaleme aldığı yazıları ile işlemeye devam etmiştir. Murat Kılıç, "Tekin Alp (1883-1961)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. Ek- 2, Ankara 2019, ss. 586-587.

serveti artarken orta sınıf giderek yoksullaşmıştı. Fakat milli iktisat toplumun huzur ve refahını, milletin ziraat ve sanayide ilerlemesine yardımcı olan girişim, kurum ve kanunların bütününe ifade ediyordu. Toplumun bir kısmı zenginleşirken büyük bir kısmının yoksullaştığı bir iktisadi anlayış sürdürülebilir bir düzene aykırıydı.⁴⁹⁵

Milli iktisadın temeline “milli hars” mefkûresini yerleştiren Tekin Alp, Türkiye’nin maddi ve manevi niteliklerine dikkat çekerek henüz milli iktisadın tam anlamıyla var olmadığını vurgular. Türk harsı yoktan var edilen bir mefkûre değildi. Türkçülerin kolektif çabalarıyla vücuda gelmişti. Dolayısıyla toplumsal ve iktisadi ilerleme için milli hars gibi milli iktisat için de kolektif bir çaba gerekliydi. Toplum milli iktisat anlayışını kavrayamamıştı. Bilhassa halkın en önemli bilgi edinme kaynağı olan gazete ve dergilerin iktisadiyat ile meşgul olmaması toplumun milli iktisada uzak kalmasının itici bir nedenini oluşturuyordu. Osmanlı’nın çağdaşı olan birçok ülkede gazete ve dergiler halkın bilinçlenmesi için uluslararası meseleler ile birlikte iktisadi gelişmeleri de sütunlarına taşıyordu. Osmanlı’da da gazete ve dergilerde ülkenin doğal kaynakları, ulaşım hattı, tarım ürünleri, bankacılık, kooperatif ve sigortacılık konusunda içerikler hazırlanması, halkın bilinçlenmesi için çaba gösterilmesi gerekiyordu. Tekin Alp, Osmanlı’da milli iktisat anlayışının yayılması için teşkil edilen İktisadiyat Mecmuası’nın ilk sayısında bu konuya detaylı bir yer ayırmıştı. Ona göre Osmanlı’da iktisadi hayatın en önemli sorunu diğer ülkeler ile olan etkileşim eksikliğiydi. Osmanlı’nın iktisadi gelişmesi diğer ülkeler ile iktisadi alanda kurulacak bağlarla sağlanabilirdi. Öyle ki Osmanlı’nın sermayeden, sanayiden ve fikri teşebbüsten mahrum kaldığı dönemlerde diğer ülkelerle başarılı bir iktisadi ilişki kurulamamış ve temel ihtiyaçlar ihraç edilmek zorunda kalınmıştı. Bu nedenle iktisadi ilişkinin kurulduğu ülkenin iktisadi yapısı iyi bilinmeli ve ilişkinin olumlu ve olumsuz tarafları göz önünde bulundurulmalıydı. Aksi takdirde yanlış kurulan bir iktisadi ilişki milli servetin azalmasına dahi yol açabilirdi. Bugünün gelişmiş milletleri bir zamanlar tıpkı Osmanlı’nın durumundaydı. Osmanlı, bu milletlerin katettikleri gelişim safhalarını araştırarak ders çıkarmalıydı. Tekin Alp’e göre Osmanlı’nın rehber edinmesi gereken ülke yine Almanya idi. Milli iktisat anlayışının vücuda geldiği Almanya böylesine bir sürece yarım asırlık bir çaba ile erişmişti. Frederich List’in temellerini attığı milli iktisat anlayışının dünyayı aşan bir gelişmişlik düzeyine ilham olacağını Almanlar dahi tasavvur edemezlerdi. Nitekim List, milli iktisat esaslarını

⁴⁹⁵ Tekin Alp, “Harb ve İktisat 1: Milli İktisat”, *Yeni Mecmua*, C. 3, S. 59, 29 Ağustos 1918, s. 133.

ortaya attıktan sonra Alman milleti kolektif bir çaba ile kısa bir sürede iktisadi gelişimlerini tamamlamıştı. Fransa’da ise edebiyat, sanat ve hars gibi alanlarda enternasyonalizm cereyanı etkili olduğu için milli iktisat yeterince gelişmemişti. Osmanlı, Almanya örneğinden yola çıkarak başarıya ulaşabilirdi.⁴⁹⁶ Tekin Alp, Osmanlı toplumu için ideal bir düzen arayışı içerisinde olmuştur. Onun bu arayışı toplumsal alanda sınıf çatışmasına engel olacağını düşündüğü tesianütçülük ile anlam kazanıyordu. Tekin Alp’in düşünce sistemi içerisinde tesianütçülük, milli iktisat ile kaynaşarak bütüncül bir toplumsal düzen anlayışını ortaya çıkarıyordu. Öte yandan devletin toplumsal ve iktisadi alanın doğal akışında aksaklıklar meydana gelmediği sürece müdahale etmemesi düşüncesi II. Meşrutiyet ertesinde Osmanlı düşünce hayatında değer kazanmaya başlamıştı. Devlet ve bireye karşılıklı yüklenen sorumluluklar, devletin toplumsal aksaklıklara karşı yapıcı politikalar üretmesi, iktisadi sorunların giderilmesi gibi gereklilikler tesianütçülüğün bir gereği olarak gündeme geliyordu. Toprak, bu duruma dikkat çekerek II. Meşrutiyet ortamında devletçiliğin temellerinin atıldığını vurgular. Toprak’a göre; devlet sosyalizmi, devlet kapitalizmi, devlet iktisadiyatı ve milli iktisat II. Meşrutiyet yıllarında iktisadi alandaki devletçi tavırların ifade biçimi idi. Savaşın yıkıcı etkilerinin “liberalizme” yüklenmesi ile devlet giderek pozitif anlamlar yüklenen bir kavram haline gelmiştir.⁴⁹⁷

3.6.Halka Doğru Gidenler II: Anadolu’ya Doğru

1912’de patlak veren Balkan Savaşı, Osmanlı halkçıları üzerinde derin yaralar açacak olan süreci başlatmıştır. Savaş ilerledikçe imparatorluğun sınırları daralıyor, sınırlar daraldıkça Osmanlı halkının endişe ve kaygısı artıyordu. Falih Rıfkı Atay’ın, “*Dünkü çobanlarımıza, meyhanecilerimize yenilmek...!*”⁴⁹⁸ olarak tarif ettiği Balkan hezimetini Osmanlı halkçıları kin ve öfke yüklü bir hissiyata sevk etmişti: “*Yansın cihan, aksın al kan, yok bir umurum; Yeter bana milli duygum, milli gururum; Öç aldıkça artar benim zevkim, sürurum; Yansın cihan aksın al kan, yok bir umurum.*”⁴⁹⁹ Osmanlı halkçılarının hüznü ve sitem dolu şiirleri aynı zamanda içerisinde milli bir uyanışa çağırıyor barındırıyordu: “*Ateşler püskürür toprak, tüfekler; Saldırır namusa, ırza köpekler; kıyametler kopar, dünya sarsılır; Hâlâ Türk evladı bilmem ne*

⁴⁹⁶ Tekin Alp, “Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisata Doğru,” *İktisadiyat Mecmuası*, S. 1, 8 Şubat 1331, ss. 1-2.

⁴⁹⁷ Toprak, *Türkiye’de Popülizm: 1908-1923*, ss. 305-306.

⁴⁹⁸ Falih Rıfkı Atay, *Batış Yılları*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2012, ss. 64.

⁴⁹⁹ Aka Gündüz, “Öç Türküsü”, *Halka Doğru*, 30 Mayıs 1329, S. 8, s. 57.

*bekler?”*⁵⁰⁰ Savaşın getirdiği yıkıcı sonuçlar karşısında Osmanlı aydınları yönlerini süratle Anadolu'ya çevirmiştir. Bilhassa İstanbul'da adeta bir kalkınma hareketi başlamış ve Anadolu'ya haksızlık edildiği düşüncesiyle gençlerin Anadolu'ya gitmeleri, halkın arasına karışmaları düşüncesi yüksek bir ses ile dile getirilmeye başlamıştır.⁵⁰¹ Osmanlı aydınlarının Anadolu'ya yönelişleri içerisinde geç kalmışlık duygusunu taşıyordu. Bu duygunun tesir ettiği isimlerden biri de Reşat Nuri (Güntekin) idi. Reşat Nuri'ye göre asırlardır bütün kuvvet İstanbul'a verilmiş ve Anadolu ihmal edilmişti. Anadolu'nun “asker” ve “zahire deposu” idealist gençleri yalnızca uzaktan sevmekle yetinilmişti. Şehabettin Süleyman'ın “Gençler Anadolu'ya” adlı makalesinden etkilenerak “Yıldızlar” adlı bir makale kaleme aldığını dile getiren Reşat Nuri, makalesinde İstanbul'u çevresini aydınlatan bir güneşe benzeterek bu anlayışı tekrar ettiğini vurgulamıştır. Işığı Marmara kıyılarından öteye geçmeyen İstanbul'un Anadolu'yu kurtarmasını beklemek boş bir hayalden öte anlam taşımıyordu. Artık gençler kimseye bel bağlamadan üçer, beşer Anadolu'ya dağılmalı ve çevrelerini aydınlatacak küçük ışık kaynakları yaratmalıydılar.⁵⁰² Yönünü Anadolu'ya çevirenler arasında Anadolu'ya dair gözlemleri ile dikkat çeken Mehmet Şemsettin (Günaltay), “Zulmetten Nura” adlı eserinde Anadolu'nun içinde bulunduğu sefalet, yoksulluk ve cehaletin ulaştığı boyutlara şu sözleri ile dikkat çekmiştir:⁵⁰³

Vatan semasının ilim yerine atalet yağdıran bulutlarla istila edildiği uzun devirlerden beri saâdet güneşi Anadolu'ya en soğuk ışınlarını bile ikram edememiştir. İlim yoksulluğu, sefalet ve atalet bolluğu bu memleketi yıkıcı sadmeler, insafsız hançerlerle parçalamış, zindelik kuvvesini, hayat menbalarını kurutmuş, faâl organlarını artık çalışamayacak bir hale getirmiş bünyesini umumi bir inhizal ve bitablığa düçar eylemiştir.

Mehmet Şemsettin'e göre ülkeyi uçuruma sürükleyen bu durum karşısında toplumda bir kayıtsızlık hakimdi. Oysa Anadolu'ya seyahat eden bir kimse gördüğü manzara karşısında rahat bir vicdanla geri dönemezdi. Bir zamanların güçlü ve dinç nesillerini yetiştiren Anadolu; artık yoksul ve mikroplu bir hastane haline gelmiş, bereketli topraklarından eser kalmamıştı. Ona göre Bulgarları kurtaran içlerindeki aydın beyinler idi. Bulgar aydınları hükümetlerinin doğrudan desteği olmamasına rağmen aynı amaç etrafında bir araya gelerek milletlerinin yükselmesi için çalışmıştı. Tıpkı Bulgarlar gibi İngiltere, Fransa, Belçika gibi memleketler de aydınların müşterek

⁵⁰⁰ Atilla Han, “Öç Türküsü”, *Halka Doğru*, 28 Teşrinisani 1329, S. 34, s. 265.

⁵⁰¹ Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları*, C.1-2, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2017, ss. 93-94.

⁵⁰² Güntekin, *Anadolu Notları*, C. 1-2, ss. 93-94.

⁵⁰³ Mehmet Şemsettin Günaltay, *Zulmetten Nura*, Furkan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1998, s. 203.

abalarıyla yükselmişti. Osmanlı İmparatorluğu hükümetin müdahalesi olmadan yalnızca aydınların müşterek çabalarıyla yükselbilirdi. Anadolu'nun yeniden dirilmesi için yüreği vatan sevgisiyle dolu genç beyinlere ihtiyacı olduğunu dile getiren Mehmet Şemsettin, bu amacın gerçekleşmesi için gerekli olan önlemleri menfi ve müspet faaliyetler olmak üzere iki kategoride ele almıştır. Mehmet Şemsettin'in menfi faaliyetler olarak zikrettiği önlemler sağlık alanıyla ilgiliydi. Ona göre sıhhiye teşkilatı Anadolu'nun tüm köy ve kasabalarına kadar yaygınlaştırılmalı ve halkın hastalıklardan kırıılmasının önüne geçilmeliydi. Ayrıca bu teşkilat ormanların korunması ve suların temizliğiyle ilgilenerak genel sağlık durumunun korunması için gerekli önlemleri alabilmeliydi. Müspet faaliyetler ise halk lisanına uygun olarak konferans ve vaazlar aracılığı ile halk ile iletişime geçilmesinden oluşuyordu. Halkın anlayabileceği bir yazı diliyle kaleme alınmış kitaplar ücretsiz olarak dağıtılmalıydı. Halkın genel sağlık durumu ve iyileştikten sonra milli ananeleri canlandırmak için çeşitli spor faaliyetleri başlatılması gerekiyordu. Binicilik ve nişancılık bu bağlamda gençlerin beden terbiyeleri için faydalı sporlar olabilirdi. Tıpkı İsviçre'de olduğu gibi "idmanhaneler" kurularak gençlerin bu spor dallarında eğitim görmeleri mümkündü. Her kaza ve nahiyede redif ve zabitlerin başkanlığında, muallimlerin gözetiminde kurulacak bir idman heyeti ile bu öneriler gerçekleşebilirdi. Böylelikle Anadolu'nun gençleri boş vakitlerini kahvehanelerde geçirmek yerine beden terbiyeleri ile meşgul olacaktı. Mehmet Şemsettin'in bu önerileri ülke çapında vilayet ve liva merkezlerinde siyaset üstü "milli tenvir heyetlerinin" kurulması fikriyle olgunlaşmıştır. Bu şubelerin görevlendireceği kişiler memleketin muhtelif yerlerine giderek ve halk ile iletişime geçerek halkın sorunlarını dinlemeli ve eğitim, sağlık, sanayi gibi konularda konferanslar vermeliydi.⁵⁰⁴

İstanbul'un Anadolu'yu ihmal ettiği gerçeği Osmanlı halkçılarının ters yüz etmek istedikleri zaruri bir durum haline gelmişti. Bilhassa bütün kuvvet ve ehemmiyetlerini halktan alan Meclis-i Mebûsan üyelerinin halka doğru gitmeleri bekleniyordu. Parlamenter sistemin uygulandığı ülkelerde mebusların tatil zamanlarında seçim bölgelerini ziyaret ederek halk ile temas kurma yoluna gitmesi gelenek halini almıştı. Osmanlı'da da bu geleneği alışkanlık haline getiren mebuslar bulunuyordu. Hatta içlerinden bazıları ziyaret ettikleri yerlere dair izlenimlerini not alıyor ve makale olarak neşretme yoluna gidiyordu. Bu yöntemi uygulayanların

⁵⁰⁴ Günaltay, *Zulmetten Nura*, ss. 204-221.

başında Ispartalı Hakkı geliyordu. Ispartalı Hakkı, memleketi Isparta'ya gerçekleştirdiği seyahati “Köyümden Geliyorum” başlığı ile notlandırmış ve Türk Yurdu'nda yazı dizisi olarak yayınlama yoluna gitmişti. Ispartalı Hakkı, İstanbul'un Anadolu'ya olan kayıtsızlığının köy ve köylülüğün yanlış yerlerde aranmasından kaynaklandığına şu sözleriyle dikkat çekmiştir:⁵⁰⁵

(...) Çünkü İstanbul'da köye gidip gelenler Makriköy (Bakırköy)'üne, Erenköy'üne, Boğaziçi köylerine gidip gelenlerdir. Buraları ise köy değildir. Buralara gidenler de köylü değildir. Bu sebeple onlar kendilerini köye ve köyü kendilerine bağlayıp “köyüme gidiyorum”, “köyümden geliyorum” diyemezler. Böyle kaldıkça da hakiki köyü ve köylüyü unuturlar, kendilerini besleyen köylünün aç veya tok olduğunu düşünmezler.

Ispartalı Hakkı'ya göre İstanbul ve Anadolu köyleri arasında bir ayrılık olmamasına karşın farklı yaşayış biçimleri bulunuyordu. Köy daima bir beklenti içerisindeyken İstanbul'da kayıtsızlık hakimdi: “*Köy solgun, baygın yatmış... Süzülüyor, umuyor, bekliyor. İşte bunlardan dolayı köyümden dolu ve dolgun gelirken biraz hırçın oldum, davayı, şikâyeti birbirine kaptırıp çıkıştım. Köyü söyletirken, İstanbul'u dinlemeğe davet ederken burkuldum, şaştım, yanıldım, kamaştım.*” Ispartalı Hakkı, şehirlerin köy ve köylülüğe dair kısıtlı bilgilerinin köylüler açısından da geçerli olduğunu vurgulamıştır. İstanbul'da şehir dışına çıkma konusundaki miskinlik ve korku durumu köylülerde de vardı. Zaruri bir durum olmadığı sürece ne köy ne de İstanbul insanı dışarıya çıkmaya heves duymuyordu.⁵⁰⁶ Ispartalı Hakkı'nın köy ve köy insanına dair izlenimlerini aktardığı “Köyümden Geliyorum” başlıklı çalışması Balkan Savaşı ertesinde Osmanlı halkçılarında şiddet kazanan “halka doğru gitme” şiarının bir uzantısını oluşturuyordu. Onun “köylülük” mefhumuna dair izlenimleri ilerleyen yıllarda Osmanlı aydınının dikkatini köy ve köy insanına çevirmesinde önemli bir yer tutacaktır.

Ömer Seyfettin, Balkan Savaşı ertesinde kaleme aldığı “*Herkes İçin İçtimaiyat: Ticaret ve Nasip*” adlı eserinde savaş sonrasında Osmanlı'da hâkim olan karamsar ruh halinin toplumun milliyetçi temelde yeniden örgütlenmesi ile bertaraf edileceğine dikkat çekmiştir. Onun toplum tasavvuruna karakterini veren milliyetçilik, Türk gençlerine yüklediği misyon ile “dilde Türkçülükten” öte bir aşamaya ulaşmıştır. Türklerin ticaret ve hesaptan anlamaması sorununa yol açan nedenleri tarihsel bir

⁵⁰⁵ Ispartalı Hakkı, *Köyümden Geliyorum*, haz. Şevket Aziz Kansu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1971, ss. 16-19.

⁵⁰⁶ Ispartalı Hakkı, *Köyümden Geliyorum*, s. 20 ve s. 28.

perspektif ile ele alan Ömer Seyfettin, Türk gençlerine tesir etmesinden endişe duyduğu “memur” zihniyetinin sakıncalarını irdelemiş ve bu durumu tersine çevirecek bir yol haritasını gündeme getirmiştir.

Ömer Seyfettin’in, Balkan Savaşı sonrası memleketin durumunu özetlediği satırlar oldukça dikkat çekicidir: *“Harap camiler, duvarları yıkılmış medreseler, تنها ve pis sokaklar, siyah ve ahşap evler, hocasız mektepler, babasız çocuklar, yolsuz ve şömendöfersiz sahralar, köysüz ovalar, miskin ve kubbeleri çatlamış tekkeler, sonra yüzbinlerce ağzına kadar dolu kahveler... İşte Türkiye’nin bugünkü hali...”* Bu durumun arkasında Türklerin derin bir uykuda oluşu yatıyordu. Sanattan ticarete kadar neredeyse tüm zenginlikler Avrupalılar ve Hristiyanların elindeydi. Bu karanlık durumun içinde yine de bir aydınlık bizi karşılıyordu. Bu aydınlık Ömer Seyfettin’in *“kııldanabilirse öz yurdumuz olan Anadolu kurtulacak”* dediği Türk gençliği idi. Her ne kadar II. Meşrutiyet ile birlikte gençlerin memleketin iktisadiyatına hâkim olmasına dair yoğun bir telkin ortamı olmuşsa da gençler bu telkinlere kulak asmamıştır. Ömer Seyfettin’e göre bu duruma yol açan belli başlı nedenler bulunuyordu. Bu anlamda Türklerin hesap ve iktisat işlerinden anlamamaları, şirket kurma konusunda başarısız olmaları ve teşebbüslerinin çoğunun iflas ile sonuçlanması bu duruma yol açan nedenlerin başında geliyordu. Oysa Türklerin hesap ve iktisattan anlamaması kendiliğinden ortaya çıkmış bir durum değildi. Yüzyıllardır süregelen bir anlayışın sürdürülmesi Türkleri bu duruma itmişti. Türkiye’de hâkimiyet ve askerlik Türk insanını hükümet hazinesi ile yaşamaya alıştırmıştı. Nihayetinde kimse ticarete yönelmek gibi bir teşebbüste bulunmuyordu. Fakat Rusya’daki Türkler siyasi hâkimiyetten yoksun olmalarına rağmen Rusları dahi geride bırakacak bir tüccar zihniyetine ulaşabilmişlerdi. Ömer Seyfettin’e göre Türkler de bir zamanlar tüccar zihniyetine sahipti. Nitekim zamanla bu zihniyetler yerini memur zihniyetine bırakmıştı. Bu nedenle kaybolan kesb (kazanma) ve istihsal (üretim) yeteneklerinin yeniden kazanılması gerekiyordu. Bunun için “şuurlu ve suni” cereyanlarla birlikte “telkin” faaliyetinde bulunulması gerekiyordu. Ömer Seyfettin, “bakkal” örneğinden yola çıkarak bu alışkanlığın nasıl geri kazanılacağını ortaya koymaya çalışmıştır.⁵⁰⁷

Bakkallık adeta kalabalığa alem olmuştur. On sene evvel bakkal olan namusunu tehlikeye koyacaktı. Bir Türk genci o vakitler yani tamamıyla uyuduğumuz zamanlar bakkal olsaydı mahalle arkadaşları ondan selamı sabahı kesecek, bekarsa evlenemeyecek, belki ailesinin yüz karası olacaktı. Bugünkü

⁵⁰⁷ Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri 15: Olup Bitenler, Toplumsal Yazılar*, Bilgi Yayınevi, Ankara ve İstanbul 1992, ss. 179-182.

bakkallar içinde pek muhterem ve nazif efendiler, ömürlerini büyücek memuriyetlerde geçirmiş, rahat koltuklarda yalnız emretmeye ve kendine hizmet ettirmeye alışmış mütekaid beyler var. İhtiyarlıkla ticaret mesleğine giren bu zatlarda gençlerden daha şedid ve alevli bir iktisat aşkı, bir kazanç hissi görülüyor.

Türk gençlerinin memuriyet dışında çalışma sahalarına yönelmemeleri Ömer Seyfettin'i kaygılandıran durumların başında geliyordu. Dârülfünun gençlerle dolup taşıyordu fakat gençler oraya memur olmak dışında bir amaçla gitmiyordu. Bu durumun değişmesi Türklerin tüccar zihniyetine yeniden kavuşmaları için zaruri bir öneme sahipti. Dolayısıyla memuriyetin esirlik ve fakirlik olduğuna Türk gençlerini inandırmak gerekiyordu. Ömer Seyfettin, roman yazarlarına gönderme yaparak gençlerin zihin yapılarının şekillenmesinde edebiyatın önemine dikkat çekmiştir. Keza neredeyse hiçbir romanda Türk tüccar tasviri yapılmamıştı. Türklerin iktisadi kimlikleri oldukça belirsiz bir konumdaydı. Ömer Seyfettin, *“Romanlarımızda mes’ud ve bahtiyar enmuzecler hep büyük memurlar, paşalar, irad sahipleri mirasyedilerdir.”* diyerek bu durumu eleştirmiştir. Ömer Seyfettin'in düşünceleri ticari hayata egemen olan gayrimüslim tahakkümünün kırılmasına varıyordu. Türklerin hayat damarlarını ele geçiren, akla hayale gelmeyecek kötülükleri reva görenler İstanbul'daki Yunan bakkalları idi. Bu “bakkal orduları” asırlardır Türkleri eziyordu. İstanbul'da yaşayan Türkler bu bakkallardan alış-veriş yaparak gelirlerini Yunanlılara aktarıyordu. Benzer şekilde kunduracılık ve terzilik gibi mesleklerde de gayrimüslim tahakkümü vardı. Örneğin Kadıköy'ün ekseriyetinin Türklerden meydana gelmesine rağmen bir Türk kunduracı dükkânı dahi bulunamıyordu. Türklerin tüccar zihniyetini yeniden kazanmaları için bu mesleklere yönelmeleri gerekiyordu. Bunun niçin gerekli olduğunu anlatmak da Osmanlı entelektüelleri ile eğitim kurumlarına düşen bir görev idi. Benzer şekilde gazino, birahane ve lokantalarda da gayrimüslim tahakkümü vardı. Bu iş kollarında tesanüt içerisinde olan Rumlar içten içe Helenizm mefkûresine bağlılık taşıyorlar, gizli teşkilatlarının buyurduğu vazifeleri yerine getirmekten geri durmuyorlardı. Türklerin bu iş kollarında tutunamamalarının arkasında yatan neden de buydu. Bir Türk'ün açtığı lokantada Rum garsonların çalıştırılması bu döngünün devamına hizmet edilmesi anlamına geliyordu. Nihayetinde kendi emellerine hizmet eden bu garsonlar Türklere ihanetten başka bir şeyle karşılık vermiyordu. Oysa Türklerin iş yerlerinde Türkler çalışsaydı böylesine yıkıcı bir sonuç ortaya çıkmayacaktı. Ömer Seyfettin, Türklerin belli iş kollarında uzmanlaşana kadar Rusya'dan Türk işçi getirilerek iş yerlerinde çalıştırılmasını öneriyordu. Ömer Seyfettin'e göre Türklerin bir araya gelerek küçük çaplı bir şirket kuramamalarının

nedeni cemiyet hayatına alışmamış olmaları idi. Türkler ayrı yaşamaya alışmış durumdaydı. Birbirlerinden uzak yaşama davranışlarının değişmesi gerekiyordu. Üstesinden gelinemeyecek gibi görünen şeyler dahi birkaç Türk'ün bir araya gelmesiyle halledilebilirdi. Nitekim Türkleri bir araya gelmekten alıkoyan “övünmek” gibi kötü bir huyları vardı. Herkes birbirini hakir görüyor, kimse kimsenin işini beğenmiyordu. Bir araya geldiklerinde ekseriyetle havadan şeylerden konuşarak vakitlerini geçiriyorlardı. Genç girişimciler her türlü zararlı hisleri bir kenara bırakarak bir araya gelmeli ve kolektif çalışma alışkanlığını kazanmalıydılar.⁵⁰⁸ Sonuç olarak Ömer Seyfettin, Türklerin ticaret ve iktisat sahalarında maruz kaldıkları gayrimüslim tahakkümünün ticari hayatın ulusal temelde yeniden örgütlenmesi ile kırılabileceğini düşünüyordu. Onun gençlerden başlayarak topluma nüfuz edeceğini öngördüğü “ulusal bilinç” ticaret ve iktisat hayatından başlayarak topluma yayılan bir dinamizme sahipti. Bu dinamizme ilhamını veren itici unsur ise “Türklük mefkûresi” idi.

Ömer Seyfettin, halka yönelişini “Halka Doğru” dergisinin devamı niteliğinde yayın hayatına başlayan Türk Sözü (1914) dergisine⁵⁰⁹ de taşımıştır. Onun Türklerin ulusal bilinç kazanmalarının gerekliliği üzerine yoğunlaşan düşünceleri Türk Sözü dergisinde odağına gençleri alan bir anlayış kazanmıştır. Edebiyatın gençler üzerindeki tesirlerine ayrı bir önem atfeden Ömer Seyfettin, Türk Sözü dergisinde dilin yabancı tesirlerden korunmasında gençlere sorumluluk yükleyerek ulusal bilincin kazanılmasının halk dilinde başladığını göstermeye çalışmıştır. Bunu yaparken aynı zamanda dilde meydana gelen bozulmaların kaynağını irdeliyor, bu bozulmanın sona ermesinde gençlerin önemine dikkat çekiyordu: “*Türk Sözü, uyuyan alim ve milletine aşık yüksek Türk gençliği ile halâ uyuyan bir ışık bekleyen Türk halkı arasında bir kapıdır, gençlik o kapıdan girmekle alçalmayacak, bilakis halkı, yani kendi varlığını kendi milletini yükseltecek kendine benzetecektir.*”⁵¹⁰ Türk Sözü dergisinde gençlerin okuma alışkanlığı olmadığı yaygın kanısı yıkılmaya çalışılmıştır. Bilhassa muharrirlerin “okuma alışkanlığı” konusunda Türklere yönelik ön yargıları Ömer Seyfettin’in üzerine eğildiği konuların başında geliyordu. Ona göre Türklerin okuma alışkanlığı olmamasının nedeni konuşma dili ile yazı dili arasındaki farklılıktan kaynaklanıyordu. Her milletin olduğu gibi Türklerin de kendilerine özgü bir dili vardı.

⁵⁰⁸ Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri 15: Olup Bitenler, Toplumsal Yazılar*, ss. 182-187.

⁵⁰⁹ Türk Ocağı’na bağlı olarak 12 Nisan 1330-24 Temmuz 1330 tarihleri arasında 16 sayı yayınlanan dergi Genç Kalemler çevresinde başlayan dilde sadeleşme hareketi çizgisini sürdürüyordu. Dergi ayrıca Halka Doğru dergisi ile benzer bir yayın kadrosuna sahipti.

⁵¹⁰ Ömer Seyfettin, “Türk Sözü”, *Türk Sözü*, S. 1, 12 Nisan 1330, ss. 1-3.

Bir zamanlar konuştukları dilde yazan Türkler yüzyıllar boyunca dilde meydana gelen bozulmalar neticesinde yazı dilini okuyamaz duruma gelmişlerdi. Türk Sözü bu duruma son vermek amacıyla yayın hayatına başlamıştı. *“İşte biz, Türk dilini bu edebiyat zalimlerinin ellerinden kurtararak halka kendi diliyle faydasına yarayacak şeyler yazacak, memleketimizde “okuma muhabbeti”ni uyandırmaya çalışacağız.”*⁵¹¹ Osmanlı halkçılarının “halka gidilmesi” çağrıları karşılık bulmuştur. Türk Ocağı çevresinde bir araya gelen gençler halkın yaşayış biçimi ve sorunlarına dair artan bir ilgiyle konferanslara katılıyor; halkın sorunları ve bu sorunların çözümüne dair tartışmalar gerçekleştiriyorlardı. Bu tartışmalar Mekteb-i Tıbbiyeli birkaç gencin Anadolu’ya gerçekleştirdiği seyahat ile somut bir nitelik kazanmıştır. Tıbbiyeli gençler kendilerini harekete geçiren dinamiğin memleketin yaşama hakkının köylülerin yükselmesi ile kazanılacağına dair duydukları “derin ve sarsılmaz bir iman” olduğunu dile getiriyorlardı. Bu iman ile bir araya gelen gençler, halkın yaşayış biçimi ve yaşadığı yerlere dair gözlemlerde bulunmak gibi milli bir vazifeyi yerine getiriyorlardı. Gençler Anadolu’ya gerçekleştirdikleri ilk seyahati “Anadolu’da Yaya Seyahati Hatıraları 1 ” başlıklı yazı ile yayınlamışlardı. Yaya gezen tıbbiyeliler namına Kıbrıslı 01 İrfan başlıklı yazı şu satırlardan oluşuyordu:⁵¹²

Memleketin hakk-ı hayatını, Türk köylüleri yükseltmekle kazanacağına derin ve sarsılmaz bir iman ve itikad ile kani olanlardan olduğumuz için büyük bir ekseriyetin yaptığı gibi bizim de bunlara karşı lakayd kalmamaklıgımız icap ediyordu. Zaten bu asker kardeşlerimizin yaşadığı muhiti görmek, tarz-ı hayatlarını tetkik etmek ancak Türk gençliğine ait bir vazifedir. Hayat-ı ictimaiyesi yükselmiş olan herhangi kavmin tarih- i terakkiyatı açılırsa gençlerin, genç fikirlilerin ne büyük bir kuvvet ne derece mühim bir amil oldukları kolayca göze çarpar. Bir memleketin gençleri hayat- ı milliyeye müteallik olan her hususta bütün maniaları, engelleri kırmaya azmetmiş, milliyetine ait meselelerde her tehlikenin fevkinde çıkar, cesur ve müteşebbis ve kırılmaz bir kuvvet olmalıdır. Temiz havalı ormanları, bayırları, yüksek yaylaları, sıhhi ve mevadd-ı mağdiyeden zengin gıdalarına rağmen bugünkü kardeşlerimizin yine böyle bir iskelet gibi kuru yaşamalarını da mesleğimiz namına ayrıca şayan-ı tetkik bir mesele-i sıhhiyye telakki ediyor ve bir an evvel Anadolu’nun köy hayatına koşmak istiyor idik. Felaketlerin, musibetlerin tevalisi de bu arzumuzu kuvvetlendiriyor idi. İşte aynı emel ve gaye arkasında koşan biz gençler aynı mektebin, Mekteb-i Tıbbiye’nin muhit-i feyz ve irfanında birleştik ve yaya olarak yapacağımız İzmir seyahatinin programını hazırladık. Edindiğimiz erkan-ı harbiyye haritalarımızı, yol pusulalarımızı, köylülere meccanen dağıtmak için aldığımız birçok sulfato şişelerini, çiçek aşısı yapmak için aldığımız aşı tüplerini yüklenerek on beş yirmi okkalık yükümüzle Temmuz’un beşinci Cuma günü İstanbul’u terk ettik. Yakın bir atide geçireceğimiz harareti bir hayatın zevk-i tahayyülü ile sermest oluyor ve milli şairimiz Mehmed Emin Bey’in: ‘*Ben bir Türk’üm, dinim cinsim uludur. Ateş ile özüm sinem doludur.*’ teranesini hep bir ağızdan tekrarlıyorduk. Köylülere temin edeceğimiz maddi ve manevi faidelerden başka Türk gençlerinin artık

⁵¹¹ Ömer Seyfettin, “Türk Sözü”, ss. 1-3.

⁵¹² H. D. (Halka Doğru), “Halka Doğru Gidenler”, *Halka Doğru Mecmuası*, S. 24, 19 Eylül 1329, s. 186.

kasvetli odalarda, salon köşelerinde tembellik ile meşgul olmadıklarını, Türk gücünün her şeye yettiğini de aleme gösterecek idik. Bundan sonra bütün gençler tarafından yapılmasını temenni ettiğimiz bu hayırlı seyahatlerin ilk adımını biz attığımız için yüreğimiz lekesiz ve samimi bir duygu ile çarpıyordu.

Halka Doğru Hareketi'nin kapsamını genişleterek Anadolu'ya yayılması Türk Ocağı ve Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti çevresinin üzerine eğildiği konulardan biri haline gelmişti. Bilhassa Anadolu'nun muhtelif yerlerine düzenlenen araştırma seyahatleri ile halk ile temas kurulmaya başlanmış ve gidilen yerlerde “köy kütüphaneleri” kurulmuştu. Türk Yurdu’nda “*Mülkümüzün her köşesinde halkçılığın gittikçe nazari ve fikri de olsa nüfuz ve ehemmiyet kazanmakta olduğunu görüyoruz.*” şeklinde ifade edilen halkçılık cereyanının tesirleri Eskişehir ve Konya’da görülmeye başlanmıştı. Buralarda başlayan halka yönelişin yurdun diğer yerlerine de yayılması için Türk Ocağı çevresi çalışmalarını sürdürüyordu.⁵¹³

Osmanlı halkçılarının “halka doğru” stratejilerinin şekillenmesinde Rus Narodnizmi kendisini derinden hissettirmişti. Osmanlı halkçılarının halk ve topluma dair tasavvurları teorik açıdan farklılaşmasına rağmen halka yönelme stratejileri açısından benzer bir yöneliş içeriyordu. Bu yöneliş en somut haliyle aydın-halk etkileşimi ve halkın aydınlanması düşüncesinden ileri geliyordu. Nitekim II. Meşrutiyet ortamında Osmanlı halkçılarında Rus Narodnizmi dışında farklı halkçı eğilimler de belirmiştir. Halide Edib’e tesir eden Amerikan halkçılığı hareket noktası açısından Rus Narodnizminden oldukça farklı bir dinamizme dayanıyordu.⁵¹⁴

Halide Edib’e göre halkçılığın pratik olarak uygulandığı yer ABD idi. ABD’de halkçılık halkın eğitimi, saadeti ve toplum yaşamına düzen getirmek gibi bir işlevi yerine getiriyordu. Halkçılığa bu yönleri ile dinamizm vererek öncülük eden isim ise “Jane Adams”⁵¹⁵ idi. Jane Adams’ın halkçılık anlayışı Halide Edib tarafından şu şekilde açıklanmıştır: “*O yalnız birkaç adama nasip olan refah, güzellik, hars, saadetinin idamesi için yegâne çareyi bu saadete, bu güzelliğe, bu harsa halkı ve*

⁵¹³ “Halka Doğru Cemiyeti, Türk Yurdu”, *Türk Yurdu*, C. 13, S. 9, 20 Kânunuevvel 1333, s. 141.

⁵¹⁴ Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus- Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912- 1931)*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2004, s. 113.

⁵¹⁵ Jane Adams, 1889’da Ellen Gates (1859-1940) ile birlikte dünyaca ünlü sosyal yerleşim merkezi olan Hull House’u kurdu. Ölümüne kadar çalıştığı Hull House’da yerleşim çalışmaları ve uluslararası barış çabaları ile ülkenin önde gelen kadınları arasında yer aldı. Adams’ın sanayileşme ve göçün yarattığı sorunlara ilişkin görüşleri ABD dışında sanayileşmiş ülkelerde rağbet gördü. Bu anlamda Londra’da ilk sosyal yerleşim merkezi 1880’lerde faaliyete geçti. Hull House’da istihdam bürosu, sanat galerisi, müzik, tiyatro, sanat dersleri gibi çeşitli alanlarda eğitim faaliyeti verdi. Ayrıca çalışan kadınlar için çocuk bakım tesisleri kurulmuştu. 1900’e gelindiğinde ABD’de 100’ün üzerinde yerleşim evi kurulmuştu. Jane Adams Hull- House Museum, “About Jane Adams and Hull- House Settlement”, <https://www.hullhousemuseum.org/about-jane-addams>, (11.07.2022).

ekseriyeti teşrik etmekte buluyor.” Halide Edip’e göre hak kuvvete değil halka aitti. Bu hakkı düzen ve aydınlık olarak gören kitleler gelecekte yükselecek olan milletleri ortaya çıkaracaktır. Halide Edib, halk kuvvetini idrak eden milletlere ABD ve Rusya’yı örnek olarak gösterir. ABD’yi kuran halk daha ilk günden itibaren bu kuvvetin önemini kavramış ve halkın yararına olacak cereyan ve devrimlerden kolaylıkla geçmişlerdi. Rusya’da ise bir avuç halk, gösteriş içinde yaşayan zenginleri isyan ederek devirmişti. Bir anlamda Amerikalılar sükûnet ile Ruslar da kızıl kan ile aynı amaca yürümüşlerdi.⁵¹⁶ Halide Edib’in halkçılık anlayışında cereyanın özgün bir temele indirgenme çabasını görmek mümkündür. O, halkçılığın şekil verilebilir esnek yapısına dikkat çekerek cereyanın fikir yerine fiil olarak anlaşılmasından yana olduğunu dile getirir. Ona göre halkçılık cereyanına eğilen düşünürler muhtelif tartışmalar gerçekleştirmeli, kitaplar yazmalı ve halkçılığı kendi şartlarına göre yorumlama yoluna gitmeliydi. Fiili halkçılığın ortaya çıkardığı kurumlar düzenli olarak halkçılık cereyanına ilişkin eserleri tercüme ederek neşretmeliydi. Böylelikle halkçılık fiil olma vasfına kavuşarak canlı bir yapıya evrilebilecekti. Halide Edib’e kendisine tesir eden Amerikan halkçılığını Wodrow Wilson’un *“Bu halkın omuzlarındaki yükü biraz tahfif edebilsem kendimi hayatta vazifemi yapmış addederim.”* deyişiyle özetlemiştir.⁵¹⁷ Halide Edip, halkçılık anlayışına uygun olarak dikkatini halka vermiş ve halka yönelik girişimlerde yer almıştır. Kendisi I. Dünya Savaşı ertesi Askeri Tıbbiyeli ve Türk Ocağı üyesi birkaç genç doktorun girişimiyle *“köycüler arasında insanîyetkar bir tarzda çalışmak ve sıhhat, maarif hususatında kendilerine yardım etmek”* amacıyla kurulan “Köycüler Cemiyeti (1919)”nin idare

⁵¹⁶ Halide Edib Adıvar, *Halka Doğru: Büyük Mecmua, (1919) ve Yedigün Yazıları (1936-1939)*, haz. Feyza Hepçilingirler, Can Yayınları, İstanbul 2017, ss. 105-106.

⁵¹⁷ Adıvar, *Halka Doğru: Büyük Mecmua, (1919) ve Yedigün Yazıları (1936-1939)*, ss. 106-107. Halide Edib’in halkçılık anlayışında beliren esneklik ulus-devlet inşa sürecinde yeni bir kadın imgesinin ortaya çıkışına uygun bir zemin hazırlayacaktır. Onun gerek romanları gerekse serbest yazıları ile ortaya koyduğu kadın profilinde manevi nitelikler dikkat çekmektedir. Öyle ki insani ve duygusal yönü yüksek olan bu kadın profilinde kadın; aynı zamanda anaç, güçlü ve fedakâr bir karaktere sahiptir. İnsanlığa hizmet etmek için bedenlerinden ve dişiliklerinden vazgeçmeleri ise kadın profilinin ortak özelliğini ortaya çıkarmaktadır. Maide Sena Terzi, *Halide Edib Adıvar’ın Seyahat Anlatılarında ‘Öteki Kadının’ Temsili*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021, ss. 66-68; Gülcan Celayir Küçükgörmen, *Halide Edip Adıvar’ın Romanlarında Kadın ve Kadın Eğitimi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2012, ss. 81-82. Öte yandan Halide Edip’in romanlarına tesir eden milliyetçilik cereyanı ile birlikte kadın profilinde konak kadını görünümünden uzak; halka yakın bir kadın imajı okuyucuyu karşılamaktadır. Halide Edip’in eserlerinde toplumsal alanda faydalı işlerde sıklıkla beliren kadın figürü cumhuriyet rejiminin ideal “cumhuriyet kadını” profilinin adeta habercisi niteliğini taşıyordu. Bu görünüm içerisinde Türk kadını, hayatın her alanında ulusun yararına çalışan, güçlü, ağırbaşlı, ülkü sahibi, vatanın anası gibi unsurlarla donatılmıştı. Nilüfer Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, Metis Yayınları, 11. Basım, İstanbul 2011, s. 81.

heyeti başkanlığını yürütmüştür.⁵¹⁸ Köycüler Cemiyeti'nin tesisi Anadolu köylülerinin genel sıhhi durumlarına dair bir grup genç doktorun duydukları kaygının vücut bulmuş haliydi. I. Dünya Savaşı yıllarında Türk Ocağı'nın edebi bir salona dönüştüğü yönünde eleştiri getiren bir grup genç Anadolu köylüsüne dair yaptıkları tartışmalar sonucunda "köycülük hareketini" başlatma kararı almıştır.⁵¹⁹ Bu doğrultuda Dr. Hasan Ferit (Cansever), Dr. Fazıl Doğan ve Dr. Reşit Galip'in içinde bulunduğu bir grup Nisan 1919'da Kütahya, Emet ve Tavşanlı'ya yerleşerek köycülük hareketini hayata geçirmenin uğraşını vermiştir.⁵²⁰ Bir buçuk yıl kadar burada kalmalarının ardından Reşit Galip, giriştikleri deneyi kuramsallaştırmaya çalıştığı bir rapor kaleme almıştır. Rapor temel olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türklerin, Türk olmayan nüfusa kıyasla geri kalmış durumuna odaklanıyordu.⁵²¹ Reşit Galip, bu sorunun yalnızca "içtimai köycülük" hareketiyle ortadan kaldırılabileceğine dikkat çekmiştir: ⁵²²

Türk yurdu ancak Türk köylüsünün dünyada olup bitenlerle ilgilenmeye başladığı vakit kurtulacaktır. 5-10 kişiden ibaret bir parti kurarak meseleyi olup-bitmiş sayıyoruz. 'Mesleki temsil' tartışmasını ortaya atmakla proletaryanın hakkını kendi eline teslim etmiş olduğumuzu sanıyoruz. Oysa nasıl kullanılacağı, ne yolda yararlanılacağı bilinmeyen bir hak yok sayılır, kapanın elinde kalır. Biz köylümüzü olaylarla ilgilendirebilir, onu haklarının neler olduğunu ve nasıl elde edilebileceğini anlayacak mertebeye çıkarmayı becerebilirsek işte o zaman köylüyü ve köylüye dayanan memleketi kurtarma imkanına kavuşuruz. Köylü 'Açıkgöze sadaka yok!' diyecek hale gelmedikçe bizim partilerimiz de halkın meşru mümessilleri sayılamazlar... Bütün köylü ve halksever kişilerin altında toplanacakları bir tek bayrak, bütün güçleriyle açıp savuracakları bir tek çalışma yolu vardır: Sosyal köycülük!

Reşit Galip'e göre köycülüğün kuramsal tanımı, "*Köylere kadar inmek, onu bir hekim gibi muayene etmek, zaaf ve marazın nerede olduğunu bulmak, sebeplerini belirleyerek tedavi yöntemini*" sağlamaktan ibaretti. Köyü içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için de atılacak ilk adım şehirlerin dışına çıkılmasıydı. Bu sayede

⁵¹⁸ Türk Ocağı üyeleri tarafından 24 Teşrinisani 1334 (1918)'de fiilen, 18 Mart 1335 (1919)'de de resmen kurulan Köycüler Cemiyeti'nin İdare Heyeti Başkanı Halide Edip, Genel Sekreter ve Muhasebeci Ragıp Nurettin ve Mesul Murahhas Dr. Şemsettin idi. Ayrıca cemiyetin resmi başkanı Halide Edip olmasına karşın fiili başkanlığını Reşit Galip yerine getirmiştir. Üstel, *İmparatorluktan Ulus- Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, s. 121; François Georgeon, *Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900- 1930: Seçilmiş Makaleler*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 56.

⁵¹⁹ Üstel, *İmparatorluktan Ulus- Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, s. 115.

⁵²⁰ Uluğ İğdemir, *Yılların İçinden: Makaleler, Anılar, İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 293.

⁵²¹ Georgeon, *Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900- 1930: Seçilmiş Makaleler*, s. 56.

⁵²² Emin Türk Eliçin, *Kemalist Devrim İdeolojisi (Niteliği ve Tarihteki Yeri)*, Ant Yayınları, İstanbul 1970, ss. 361-362.

başkentlerin, büyük şehirlerin yurdun geleceğine dair yaptıkları her türlü savaşın nasıl konu dışı dedikodularla sınırlı olduğu anlaşılabilecekti.⁵²³

I. Dünya Savaşı yıllarında halkçılık cereyanı yeni bir evreye girdi. Osmanlı halkçılarının odaklandığı “halk” en temelde düşük gelir gruplarına karşılık gelen bir kütleden meydana geliyordu.⁵²⁴ Bu kitleyle kurulacak temas ile aydın-halk etkileşiminin gerçekleşmesi amaçlanıyordu. Savaş yıllarında Osmanlı halkçılarının odaklandığı kitle artık düşük gelir gruplarından çıkarak, “*milletin tahsil ve terbiye, idrak ve irfanca orta sınıfını teşkil eden*” tabakaya kaymıştı.⁵²⁵ Halkçılık cereyanının yeni evresinin kıvılcımları ise İzmir’de atılmıştı. Doktor Nazım Bey, Mahmut Celal (Bayar) ve Rahmi Bey’in girişimleri ile kurulan “İzmir Halka Doğru Cemiyeti” bu amaçla faaliyete geçmişti.⁵²⁶ Halka Doğru Cemiyeti, “*halk arasında ilmi ve harsı esasları temim eylemek için*” çalışacaktı. Cemiyet bu kapsamda kütüphaneler kuracak, süreli ve süresiz yayınlar yayınlıyacak, okuma evleri kuracak ve ilmi münazaralar düzenleyecekti. Cemiyetin amacına ulaşması için gerekli olan kaynakları ise oldukça genişti. Öyle ki İzmir eşraf ve tüccarlarından otuz yedi bin lira temin edilmişti. Cemiyet hitap edeceği kitleyi orta sınıf olarak belirlemişti.⁵²⁷ Alt gelir grupları ve yüksek tabakanın cemiyetin yayınlarını takip etmesi beklenmiyordu.⁵²⁸

İsminden de anlaşılacağı üzere bu mecmuayı halk için tesis ediyoruz. (Halk) tabirinden kastımız da milletin tahsil ve terbiye, idrak ve irfanca orta sınıfını teşkil eden tabakadır. Ümmi ve avam dediğimiz hiç mektep görmemiş veya okuyup yazma öğrenmemiş kesim, mecmuamızdan bittabi bir şey anlamayacağı gibi havas zümresi denilen tahsil ve terbiyeleri yüksek tabakanın da risalemizi takip ihtiyaçları yoktur.

Cemiyet avamın ilmi ihtiyaçlarının karşılanması için de faaliyetlerini sürdürecekti. Cemiyet avamın okur-yazarlık durumunu göz önünde bulundurarak görsel ve sözlü araçların faydası üzerinde durmuştur. Belirli aralıklarla yalnızca görsellerden oluşan “resimli mecmualar” bastırılarak halka dağıtılacaktı. Ayrıca cemiyet köylere göndereceği uzman ve azalar aracılığıyla avam ile iletişimini sürdürecekti. Köylerde düzenlenecek konferanslar ile de avamın aydınlanması için çalışmaya devam edilecekti. Öte yandan cemiyet yayınlarında kullanılan dil ve üslubun yalın ve sade olmasına özen gösterecekti. Bu amaç için Ahmet Rasim, İsmail

⁵²³ Eliçin, *Kemalist Devrim İdeolojisi (Niteliği ve Tarihteki Yeri)*, s. 364.

⁵²⁴ Akçuraoglu (Yusuf), “Halka”, s. 169.

⁵²⁵ “Maksat ve Meslek”, *Halka Doğru Mecmuası*, S. 1, 1 Şubat 1335, s. 1.

⁵²⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasa Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C. 1, ss. 417- 418.

⁵²⁷ Türk Yurdu, “Halka Doğru Cemiyeti, Türk Yurdu”, C. 13, S. 9, 20 Kânunuevvel 1333, ss.141-142.

⁵²⁸ “Maksat ve Meslek”, *Halka Doğru Mecmuası*, s. 1.

Hakkı, Ömer Seyfettin ve Kazım Nami gibi İstanbul'un meşhur muharrirlerini yayın kadrolarına dahil etmişti. Aynı zamanda İzmir'de kalem sahibi muharrirlerin de yazılarından istifade edilmesi bekleniyordu. Halka Doğru Mecmuası geniş bir konu alanına sahipti: şiir, edebiyat, tarih, hikâye, ahlak, dini bilgiler, toplum ve iktisat gibi alanlarda kaleme alınan yazılar ile hitap ettiği kütle aydınlatılmak isteniyordu.⁵²⁹ Osmanlı halkçıları Türk Ocağı çevresinde Rus Narodnizminin etkisinde gelişen "halka doğru gitmek" ideallerini ileri bir boyuta taşımışlardır. Artık halkçılık Müslüman-Türk unsurların ekonomik çıkar birliğini gözetken bir işlev yüklenmiştir. Bilhassa savaş yıllarında İttihat ve Terakki'nin muhtelif politikalarında belirecek olan bu işlev en temelde Anadolu eşrafı ile bütünleşerek ulusal ekonominin gerçekleşmesi hedefini içeriyordu. Bu hedef İttihat ve Terakki'nin yabancı sermayeye karşı Anadolu'da ulusal pazar meydana getirilmesi düşüncesiyle somutlaşacak ve savaş yıllarında halkçılık ile ulusçuluk eşgüdümlü bir duruma gelecektir.⁵³⁰ Savaş yıllarında İzmir'de kıvılcımları atılan "orta sınıf" vurgusu İttihat ve Terakki'nin bilinçli politikalarıyla Müslüman-Türk orta sınıfın palazlanmasında önemli bir rol oynayacaktır.⁵³¹ Bir anlamda II. Meşrutiyet ortamında aydın-halk etkileşiminin sağlanması gibi öncü bir rol yüklenen halkçılık ulus-devlet inşa sürecinin önemli bir dinamiği haline gelmiştir. Başlangıçta alt gelir gruplarını hedef alan bir hareket olan Osmanlı Halka Doğru hareketi, teorik kapsamını genişleterek oldukça canlı bir görünüm ile İttihat ve Terakki önderliğindeki imparatorlukta milliyetçilik ile birlikte ideolojik bir bağlam kazanmaya başlamıştır.

3.7.II. Meşrutiyet Dönemi'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri: Gençliğe Doğru

19. yüzyılın son çeyreğinden I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Avrupa'da eğitimin toplumdaki yerine dair bir ilgi baş göstermiştir. Hobsbawm, bu dönemi birçok Avrupa ülkesi için "ilkokul çağı" olarak nitelendirmektedir. Ulusal bir eğitim diline duyulan ihtiyaç Hobsbawm'a göre tıpkı bürokrasi ve hukuk gibi "dili" milliyetçiliğin koşullarından biri haline getirmiştir. Eğitimin artan önemiyle birlikte devletler baskıyla ulusal vatanseverliği, dilsel ve idari açıdan türdeş yurttaşları ortaya çıkarmıştır. Fransız Cumhuriyeti'nin Fransız köylülerine ulus bilincini aşılması, İtalya Krallığı'nın askerlik ve eğitim kurumları aracılığıyla İtalya'yı meydana

⁵²⁹ "Maksat ve Meslek", *Halka Doğru Mecmuası*, s. 1.

⁵³⁰ Toprak, *Türkiye'de Popülizm: 1908-1923*, ss. 197-198.

⁵³¹ Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, s.36.

getirmesi, ABD'nin "İngilizce" öğrenimini vatandaşlık şartı haline getirmesi gibi örneklerde bu durumu görmek mümkündür.⁵³²

Devlet milliyetçiliğini öne çıkan özelliği yaygın bir temel eğitim ve okur-yazarlık gerektirmesidir. Gerçekten de modern devlet açısından eğitim kurumu olarak "okulun" dönüştürücü bir işlevi bulunuyordu. Bu işlev sayesinde nasıl iyi bir uyruk ve yurttaş olunacağı okullarda telkin edilebiliyordu. Hobsbawm; televizyonun zaferine kadar okul ile boy ölçüşebilecek başka bir laik propaganda aracının olmadığını vurgulayarak modern devletlerin okula yüklediği milliyetçi, stratejik misyona dikkat çekmektedir. Nitekim devlet milliyetçiliğinin yurttaşların bir kısmını harekete geçirirken bir kısmını da yabancılaştırmak gibi iki farklı özelliği bulunuyordu. Bu yönüyle devlet milliyetçiliği resmi devlet dili ve ideolojisine direnç gösteren cemaatleri toplumdan ayrı bir yerde görerek ayrı bir tanımlama yoluna gitmiştir.⁵³³ Böylelikle yoğun ve kapsamlı bir eğitim süreci sonunda milli devlete duyulan sadakat artacak ve milliyetçiliğin kültürel temelini oluşturan ortak dil ve tarihi gelenekler etrafında birlik oluşturulabilecektir. Bir anlamda popüler düzeyde duygusal vatanseverliğin hedefi haline gelen gençler milliyetçiliğe açık hale gelecektir.⁵³⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda Temmuz 1908'de iktidara gelen İttihat ve Terakki, en temelde imparatorluğun tüm etnik unsurlarının birliğini ifade eden İttihad-ı Anasır ve anayasal eşitliği gözetken bir siyaset anlayışına sahipti. 1908'den I. Dünya Savaşı'na kadar olan altı yıllık dönemde imparatorluğun modernleşme çabalarıyla paralel bir şekilde baş gösteren siyasi olaylar İttihat ve Terakki liderliğindeki imparatorlukta İttihad-ı Anasır'ın bir kenara bırakılarak "devlet milliyetçiliğine" yönelinmesine uygun bir ortam hazırlamıştır. Bu anlamda meşrutiyetten kısa bir süre sonra patlak veren karşı devrimci ayaklanma İttihat ve Terakki'yi hızlı bir şekilde askerlik kanununu değiştirmeye itmiştir. Ekim 1909'a gelindiğinde askerlik hizmeti tüm Osmanlılar için zorunlu hale gelmiştir.⁵³⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet milliyetçiliği Balkan Savaşı sonrasında gözle görülür bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Balkanlar'ın elden çıkmasının ardından İstanbul'a taşınan İttihat ve Terakki merkezi artık İstanbul'da milli bir devlet için politikalarını hayata geçirmenin

⁵³² Eric Hobsbawm, *The Age of Empire 1875- 1914*, Vintage Books, New York 1987, s. 150.

⁵³³ Hobsbawm, *The Age of Empire 1875-1914*, s. 150.

⁵³⁴ Hayes, *Nationalism: A Religion*, s. 10.

⁵³⁵ Erik Jan Zürcher, "Teori ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)", *Devletin Silahlanması, Orta Doğu ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, der. Erik Jan Zürcher, çev. M. Tanju Akad, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 101.

uğraşını vermeye başlamıştır. Bilhassa Bab-ı Ali baskını sonrasında İttihatçı hükümetin sadrazamlığına getirilen Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikasta kurban gitmesinin ardından İttihat ve Terakki'nin yönetimdeki etkinliği otoriter bir düzeye ulaşmıştır.⁵³⁶ Muhaliflerin İstanbul'dan uzaklaştırılmasıyla başlayan otoriter uygulamalar Türkçülüğün İttihat ve Terakki'ye nüfuz etmesine gidilen sürecin yapı taşlarını oluşturmuştur. Alman propagandasının etkisiyle Turan ideali güç kazanan Enver Paşa ve diğer İttihatçı liderler Türkçü harekete eklemlenmiştir.⁵³⁷ İttihat ve Terakki'nin devlet yönetimindeki artan etkisiyle paralel olarak İttihat ve Terakki'ye nüfuz eden Türkçülük, kısa süre içerisinde ulus-devlet anlayışına uygun olarak ulusal bilincin halka aşılması düşüncesinin itici unsuru haline gelecektir. Ulus-devletin teşkili bir devlet politikası niteliği kazanacak ve yeni nesiller yaratmak adeta bir “vatan” görevi haline alacaktır. İttihat ve Terakki'nin toplumun her alanına nüfuz eden Türkçü politikalarıyla vatanını seven, anayasa ve siyasal yapıyı benimseyen, İttihat ve Terakki'yi kabul eden bir “genç nesil” yaratılması amacı “eğitim” aracılığıyla stratejik bir bağlama oturacaktır.⁵³⁸ Türkçü aydınların düşünsel kapsamını genişlettiği devlet milliyetçiliği yeni nesilleri ulus-devlet için mücadele etmeye hazır hale getirebilecekti. Böylelikle modern devletlerde beliren fedakâr bir idealizm ve devrimci iradeyi simgeleyen “gençlik dinamizmi”⁵³⁹ I. Dünya Savaşı öncesinde İttihat ve Terakki liderliğindeki Osmanlı İmparatorluğu'nda görünür bir nitelik kazanacaktır.

Balkan Savaşı, Osmanlı'da beden eğitimi ve sporun militarize bir karakter kazanması açısından bir dönüm noktası olmuştur. Balkan ordularının savaşta gösterdikleri başarının Osmanlı aydınlarında yol açtığı hayal kırıklığı beden eğitimi militarist bir dönüşüme tabi tutma düşüncesini filizlendirmiştir. Osmanlı ordusunun savaşı kaybetmesinin arkasında beden kuvveti ve sağlık durumları görülmeye başlanmıştır. Sosyal Darwinist bir bakış açısıyla Jön Türk aydınları genç nesillerin dinç ve kuvvetli bir beden sağlığına kavuşmasını ordunun en büyük ihtiyacı olarak görmeye başlamıştır.⁵⁴⁰ Bu ihtiyacın hızlı bir şekilde fikir birliği haline gelmesiyle de

⁵³⁶ Sina Akşin, “Siyasal Tarih (1908-1923)”, *Yakınçağ Türkiye Tarihi (1908-1980)*, C.1, haz. Sina Akşin, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, ss. 42-43.

⁵³⁷ Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918): Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012, ss. 151-152.

⁵³⁸ Cüneyt Okay, “Sport and Nation Building: Gymnastics and Sport in the Ottoman State and the Communité of Union and Progress, 1908-1913”, *The International Journal of the History of Sport*, Vol. 20, No. 1, March 2001, s. 153.

⁵³⁹ Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Verso, London and New York 2006, s. 119.

⁵⁴⁰ Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War, Between Voluntarism and Resistance*, Brill Publishers, Leiden and Boston 2012, s. 207.

fikirden pratiğe kolaylıkla geçilebilmiştir. Beden eğitimi ve jimnastik insanın beden sağlığına dair bir uğraş olmaktan çıkarak vatan için yapılması gereken milli bir görev halini almıştır.⁵⁴¹ Gençlerin militarist bir beden eğitimine tabi tutulması düşüncesi ilhamını 19. yüzyılın sonlarında İngiltere’de “Boy Scout”, Almanya’da “Pfadfinder”, Fransa’da “Eclaireur” adlarıyla yaygınlaşan, gençliğin paramiliter eğitim yoluyla eğitilmesini amaçlayan izci örgütlerinden alıyordu.⁵⁴² Bu örgütlerde savaş bakanlıklarının gözetiminde ve subayların denetiminde izci çocukların askeri eğitimlere katılımları sağlanıyor, uzun mesafe yürüyüşler, koşma, atlama, sıçrama, telgraf kullanma gibi eğitimler ile donatılan genç izciler askerlik öncesi hazırlayıcı bir eğitimden geçiyordu.⁵⁴³ Osmanlı’da keşşafılık olarak tezahür eden izcilik, izleyen süreçte gençleri yurt savunmasına hazırlayan paramiliter kuruluşlar olarak İttihat ve Terakki’nin organize ettiği gençlik teşkilatları niteliği kazanacaktır.⁵⁴⁴ Alman paramiliter örgütlerinin örnek alınmasıyla ortaya çıkan bu teşkilatlar I. Dünya Savaşı’na gidilen süreçte tüm gençliği kapsayan, merkezi bir gençlik teşkilatı ağının kurulması fikriyle olgunlaşacak ve İttihat ve Terakki liderliğindeki imparatorlukta toplumun sürekli “seferberlik” durumunun bir dinamiği haline gelecektir.⁵⁴⁵ Paramiliter bir gençlik teşkilatı olarak 14 Mart 1913’te teşkil edilen Türk Gücü Derneği “vatansever” gençlerin girişimiyle ortaya çıkmıştı.⁵⁴⁶ “*Türk’ün Gücü Her Şeye Yeter!*” sloganını benimseyen Türk Gücü; gençlerin kahve ve meyhane köşelerinde vakit geçirmelerine, faydasız işlerle meşgul olmalarına engel olmayı amaçlamıştı. Gençler buralardan çıkartılarak dağ ve kır havası ile tanışacak ve vatanına

⁵⁴¹ Murat Belge, *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 690.

⁵⁴² Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918): Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, s. 143. İzciliğin kurucu babası İngiliz Robert Baden- Powell idi. 1907’de Brownsea Adası’nda ilk izci kampını kuran Powell, burada edindiği deneyimleri kitaplaştırma yoluna gitmiş ve “Scouting for Boys” adıyla yayınlanan kitap kısa süre içerisinde İngiltere’nin her yerine yayılan izci örgütlenmelerinin el kitabı haline gelmiştir. Britannica, “Robert Baden- Powell, 1st Baron Baden-Powell”, <https://www.britannica.com/biography/Robert-Stephenson-Smyth-Baden-Powell-1st-Baron-Baden-Powell>, (03.08.2022).

⁵⁴³ Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 532.

⁵⁴⁴ Toprak, “II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri”, s. 531.

⁵⁴⁵ Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War, Between Voluntarism and Resistance*, s. 203.

⁵⁴⁶ Türk Gücü Derneği’nin Fahri Reisi İstanbul Muhafızı Miralay Cemal Bey, Reis Vekili Atıf Bey idi. Derneğin Doktoru Tefrik Rüşdi Bey, Kâtibi Falih Rıfkı Bey, azaları Ethem Nejat Bey ve Basri Bey, Murahhas Mesulü ise Kuzucuoğlu Tahsin Bey idi. *Türk Gücü’nün Umumi Nizamı*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1329, s. 12.

faydalı işler yapmak için hemcinslerine yardım edecekti. Türk Gücü'ne 15-20 yaş arasındaki gençler davet edilmiştir.⁵⁴⁷

Türk Gücü vatanına faydalı, şuurlu bir Türk gençliği yetiştirmeyi amaçlıyordu. Türk Yurdu'nda yayınlanan “Türk Gücünün Ne Olduğunu Bildirmek İçin” başlıklı makalede Türk Gücünün bu gaye etrafında kurulduğunu ilan ediyordu. Her şeyden önce Türk Gücü, Türklüğün yeniden yükselmesi için ortaya çıkmıştı. Bu zorlu yolda yapılacak ilk iş Türk dilinin korunması ve yazı dilinin düzeltilmesinden geçiyordu. Ardından kaybolan Türklük şuru yeniden kazanılacaktı. Türklük bilinciyle yetiştirilen gençler ile güçlü bir Türk soyunun temelleri atılabilecekti. Türk soyu artık Türk malı giyecek ve Türk sanatını geliştirecekti. Dünyada en çok konuşan dillerden biri de Türkçe idi. Türkler bu güçlerinin farkına varacak ve her Türk evladı üzerine düşen sorumluluğu üstlenecekti.⁵⁴⁸

Türk Gücü, beden eğitiminin gençliğin milliyetçi-militarist temelde dönüşümüne ayrı bir önem atfetmiştir. “Silahşor bir millet” yaratılması düşüncesi Türk Gücünün tarihten aldığı ilhamdan ileri geliyordu. Türk gençlerinin beden kuvvetlerini ok, kılıç, kalkan, cirit gibi milli kuvvet oyunlarından alması bekleniyordu. Ayrıca bu eğitimler yalnızca erkeklere özgü değildi. Kadınların beden eğitimine de önem veriliyordu. Tıpkı Avrupa'da olduğu gibi bir zamanlar Türk yurdunda da kadınlar erkeklerle birlikte at sürüyor, yurduna hizmet ediyordu. Kadınların attan inerek köşeye çekilmesiyle bu anlayış sona ermişti. Türk Gücü, kadınların kuvvet idmanlarına katılmaları için çağrıda bulunuyordu. Kadınların beden eğitimi almasıyla birlikte güçlü-kuvvetli valideler, vatan savunmasında öne çıkacak gürbüz, kahraman nesiller yetişecekti. Öte yandan Türk Gücünün gençlere ulaşma çabası İstanbul ile sınırlı değildi. Kısa süre içerisinde Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde örgütlenen dernek Edirne'den Urfa'ya kadar uzanan bir faaliyet alanıyla yirmi altı şubeye ulaşmıştı. Ankara'da at yarışları düzenleniyor, Sivas ve Erzurum'da cirit oyunları oynanıyordu. Dernek ilk büyük içtimasını da tüm kollarının katılımı ile Sükût Yaylası'nda icra etme kararı almıştı. Bu etkinlikler ile Türk gençleri hem milli oyunlarını tanıyacak hem de “silahşor” bir millet olduğunu hatırlayacaktı. Tahsin Bey'in ifadesiyle Türk Gücü ne

⁵⁴⁷ “Türk Gücü”, *Türk Yurdu*, C. 3, S. 11, Mart 1329, ss. 342-343.

⁵⁴⁸ “Türk Gücünün Ne Olduğunu Bildirmek İçin”, *Türk Yurdu*, C. 4, S. 13, 4 Nisan 1329, ss. 331-331.

Alman jimnastiği ne de İngiliz sporunun takipçisiydi. Türk Gücü, Türk'ün gücünün her şeye yettiğini idrak eden silahşor bir gençlik yaratmak için çalışıyordu.⁵⁴⁹

Türk Gücünün faaliyetleri arasında “halka doğru” gitmek ayrı bir yere sahipti. Bilhassa halk sağlığı Türk Gücünün üzerine eğildiği konuların başında geliyordu. Halkın hastalıklar hakkında bilgi sahibi olması için ücretsiz hıfzıssıhha kitapları dağıtılması kararı alınmıştı. Bu kitaplar sayesinde halk sıtmayla baş etme yollarını öğrenecek, sivrisineklerden nasıl korunması gerektiği konusunda bilgi sahibi olacaktı. Ayrıca uygun olan yerlerde dispanserler açılması Türk Gücünün amaçları arasındaydı. Gezici doktorlar aracılığıyla halkın sağlık sorunlarına derman olmak isteniyordu. Türk Gücü; çiçek hastalığına karşı aşı yurtları yapmak, muhtaçlara yardım için gerekli önlemleri almak, müskirat ve tütün karşıtı propaganda yürütmek ve caddelerin güneş ve hava alacak şekilde düzenlenmesi için belediyeler ile görüşmek gibi halk sağlığı ile ilgili diğer sorunları da gidermek için çalışmalar yapmaya hazırlanıyordu.⁵⁵⁰

Türk Gücünün köy ve köy insanına yönelik ilgisi köylerde yapılacak yeni mahalle ve evlerin İstanbul'dan gelen plan ve haritalar çerçevesinde yapılmasına kadar genişlemiştir. Türk Gücünün nizamnamesinde her köyde bir köy hekiminin görev yapması hususuna yer verilmiştir. Nitekim Türk Gücünün köylere yönelik en önemli mesaisi medrese ve mektep mezunlarının iptidai muallimi olarak köylerde görev yapmaları idi: “*Güç efradı meyanında en büyük mertebe-i fazilet vücud-ı milletin hüceyratı olan köylere hayat verecek mekatib-i iptidaiyye muallimliğidir. Gücün en büyük mesaisi azası meyanından maksadını temin edecek mektep hocası yetiştirmek ve bunlar vasıtasıyla köylünün vücuduna ve ruhuna nüfuz ederek huyumuzu ve suyumuzu düzeltmektir.*”⁵⁵¹ Böylelikle ileride Reşit Galip ve arkadaşlarının başlatacağı köy hareketinin temelleri I. Dünya Savaşı'ndan önce Türk Gücünün nizamnamesine girmiş oluyordu. Türk Gücünün paramiliter niteliği gençliğin milliyetçi temelde örgütlenmesini içeriyordu. Dolayısıyla derneğin faaliyetleri milliyetçi aydınlar tarafından ilgiyle takip ediliyor, çalışmaları muhtelif eserlerle takdir ediliyordu. Türk Gücü'ne destek veren aydınların başında Gökalp geliyordu. Öyle ki Gökalp, “*Yüce Tanrı'm beni niçin yarattın? Yahut neden kaygılar içine attın? Derdim yokken niçin bana derman arattın? Ben derdimi gösterdiğin dermanda buldum.*” dizeleriyle başlayan “Hayat Yolunda” adlı şiirini Türk Gücü'ne ithaf etmiştir. Gökalp, aynı

⁵⁴⁹ “Güççülük”, *Türk Yurdu*, ss. 179-182.

⁵⁵⁰ *Türk Gücü'nün Umumi Nizamı*, ss. 4-8.

⁵⁵¹ *Türk Gücü'nün Umumi Nizamı*, s. 9.

zamanda “Yeni Atilla” adlı şiirini Türk Gücü’ne marş olarak kaleme almıştır. Yeni Atilla’da Balkan Savaşı’nın Osmanlı aydınında yarattığı hayal kırıklığı ve öfkenin tezahürleri göze çarpıyordu. Türk gençleri içinde bulunduğu durumu idrak edecek ve kendisini karşılamayı bekleyen Rumeli’yi düşmandan geri alacaktı. Durmak bilmeyen bir öç duygusu ile Türk ordusu Turan’a kavuşana kadar düşmanın üzerine yürüyecekti: “*Kaçıyor, Sırp, Yunan, Bulgar. Saldır! Saldır! Durma sakın! Tuttu Garb’i öç korkusu. Yürü! Yürü Türk ordusu.*”⁵⁵² Türk Gücüne ithaf edilen bir başka şiir de Mehmet Emin (Yurdakul)’in 1914’te yayınlanan, Türk Sazı adlı kitabında yer alan “Ona Ölüm” adlı şiirdir. Şiirde milliyetçi bilinç, intikam ve öç teması hakimdir: “ (...) *Bil ki, benim damarımda kaynayan da irin değil; Bir cehennem olmuş olsan seni kanla söndürürüm; Her kim benim Türk ruhuma dokunursa: Ona ölüm!..*”⁵⁵³

Türk Gücünün teşkili Balkan Savaşı sonrası Osmanlı aydınının Anadolu’ya yönelen ilgisinin bir uzantısını oluşturuyordu. Savaşın aydınlar üzerinde yarattığı hayal kırıklığı Osmanlı ordusunun Türkçü temelde yeniden örgütlenmesiyle benzer bir sonuç ile karşılaşılmayacağına dair derin bir inancı ortaya çıkarmıştır. Bu inanç ile gençlere yönelen milliyetçi aydınlar ulusal bilincin gençlere aşılması için yoğun bir mesai harcamışlardır. Türk Gücü bu mesainin bir ürünü olarak milliyetçi aydınların açık desteği ile varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla derneğin İttihat ve Terakki ile etkileşim içerisinde olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte sivil bir girişim olarak ortaya çıkan Türk Gücü, faaliyetlerini İttihat ve Terakki’nin güdümünde sürdürmüyordu. Buna karşın Türk Gücü tecrübesi İttihat ve Terakki’nin savaşa hazırlayıcı bir gençlik örgütlenmesine karşı artan ilgisini ortaya çıkarmıştır. Enver Paşa’nın açık desteğiyle teşkil edilen “İzciler Ocağı” bu ilginin bir tezahürüydü.

Osmanlı aydınlarının gençlerin beden terbiyelerine dair artan ilgisiyle paralel olarak Enver Paşa, gençlerin askerlik öncesi hazırlayıcı bir eğitimden geçirilmesi düşüncesi doğrultusunda çağdaş gençlik örgütlerinin yerinde tetkik edilmesi için İsmail Hakkı ve Atıf Beyleri Avrupa’ya göndermiştir.⁵⁵⁴ İzleyen süreçte Osmanlı’daki tüm eğitim kurumlarında izcilik organizasyonunu hayata geçirmek ve gençlerin beden eğitimini belirli bir düzene koymak için Belçika İzciler Reisi Harold Parfitt

⁵⁵² Gökalp, *Kızılalma*, ss. 87-90.

⁵⁵³ Mehmet Emin Yurdakul, *Türk Sazı*, Atlas Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1979, s. 152.

⁵⁵⁴ “İdman Havadisı”, *İdman*, Nr. 17, 4 Kânunusani 1329, s. 266.

Osmanlı'ya davet edilmiştir.⁵⁵⁵ İsmail Hakkı ve Atıf Beylerin raporu doğrultusunda Osmanlı'da gençlerin beden terbiyesi ve beden eğitimlerinin organize edilmesi için "İzciler Ocağı" teşkil edilmiştir. İzciler Ocağına "hoca" olarak tayin edilen Harold Parfitt'in⁵⁵⁶ 8 Nisan 1914'te İstanbul'a gelmesiyle "İzciler Ocağı"nın çalışmaları fiilen başlamıştır. Kalgay (Başbuğ Vekili) sıfatı verilen Parfitt, beş yıl süreyle görevlendirilmiştir. Ayrıca Parfitt'ten izci teşkilatını düzene koyması ve teşkilatta nitelikli gençler yetişmesine uygun bir ortam hazırlaması bekleniyordu.⁵⁵⁷ İzciler Ocağının amacı: "*İzci oymakları teşkil ederek bunlar vasıtasıyla gençliğin açık göz, çevik, becerikli, yiğit, tehlikeci, fedakâr, vatanperver olarak yetişmelerine ve aynı zamanda tesanüd, yasacılık, mesuliyetperverlik duygularıyla mutehallik olmalarına*" çalışmak idi. Ocak, bu amaçları doğrultusunda ülkenin her yerinde izci ocaklarının kurulması için çalışmalar yürütecek; izciliğin ülke çapında tanıtılması için kitap ve mecmualar neşredecek; İstanbul'da ve taşrada izciliğe dair konferanslar düzenleyecekti.⁵⁵⁸

İzciler Ocağı, izci eğitmenlerinin yetişmesi için ülke içerisinde kamplar düzenliyordu. Kalgay Parfitt'in öncülüğünde planlanan izci kursları ile ülkenin her yerine yayılması amaçlanan ocak için "Oymak Beyleri" yetiştirilmek isteniyordu. Bu doğrultuda Dârülmualimîn öğrencilerinden adaylar belirlenerek İstanbul'da bir kamp düzenlenmişti. İlk yardım, topoğrafya, yön tayini, silah, halat bağlama gibi teknik bilgilerin ağırlıklı olduğu kampı başarı ile tamamlayan izciler Oymak Beyi olarak 25 Nisan 1914'te İstanbul'daki sultanilere tayin edilmişlerdi.⁵⁵⁹ Ülke çapındaki en geniş kapsamlı izci kampı 262 muallimin katılımı ile Maltepe'de düzenlenmişti.⁵⁶⁰ Nitekim I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi hem kamp hem de İzciler Ocağı için sonun başlangıcı oldu. Kampa katılan izciler gönüllü olarak orduya katılmak için Harbiye Nezaretine başvurdu. Harbiye Mektebi'nde açılan ihtiyat zabıtlığı eğitim programına katılmaları istenilen izciler böylelikle toplu olarak orduya katılmış oldu.⁵⁶¹

⁵⁵⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)*, 187/57, 23.05.1332, s. 1.

⁵⁵⁶ BOA, *MV.*, 235/ 80, 25.06.1332, s. 1.

⁵⁵⁷ "Kalgay Mösyö Parfitt", *İdman*, Nr. 28, 14 Nisan 1330, s. 437; İzciler Ocağı'nın Başbuğu Enver Paşa idi. Büyük Orta ise Halil Bey, Eyüp Sabri Bey, Yakup Cemil Bey, Ziya Bey, Rüsuhi Bey, Sofioğlu Suudi Bey, Atıf Bey, Naci Bey ve Selah Cimcoz Bey'den oluşuyordu.

⁵⁵⁸ "İzciler Ocağı Nizamnamesi", *İdman*, Nr. 28, 14 Nisan 1330, s. 437.

⁵⁵⁹ Bayram Ali Sivaz, *İttihat ve Terakki Partisinin Beden Eğitimi ve Spor Politikaları ve Uygulamaları*, Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 298.

⁵⁶⁰ Gökhan Uzgören, *Türk İzcilik Tarihi*, Papatya Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 8.

⁵⁶¹ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'ten Mütareke Yıllarına Türkiye'de İzciliğin İlk Evresi", *Tombak-Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi*, S. 24, Şubat 1994, ss. 19-27.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya ile ittifakı İzçiler Ocağı Kolgayı Parfitt'in İngiliz yurttaş olması nedeniyle olumsuz bir durum meydana getirdi.⁵⁶² İzleyen süreçte Parfitt'in eğitim kurumlarında harita ve işaret dersi vermesi için Maarif Nezaretine tavsiyede bulunulsa da savaş koşulları ve değişen siyasi konjonktür Parfitt'in görevine devam etmesinin önünde büyük bir engel teşkil ediyordu.⁵⁶³ Osmanlı Genç Dernekleri'nin teşkiline gidilen süreçte Parfitt, ülkesine geri gönderilecektir. Türk Gücü ve İzçiler Ocağı deneyimi kısa bir süre içerisinde ülke geneline yayılan bir izci organizasyonunun ortaya çıkmasında itici bir unsur olmuştur. Bilhassa İstanbul sultanilerinde oluşturulan izci takımları önemli günlerde gerçekleştirilen kutlamalarda faaliyetlerde bulunuyordu. 1914 ilkbaharında düzenlenen at yarışları ve 12 Haziran 1914'te İstanbul'un fethi için düzenlenen törenlerde boy gösteren izci gençler yükselen milli ve manevi duygular ile bütünleşen bir görüntü ortaya çıkarmıştır.⁵⁶⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nda I. Dünya Savaşı yılları paramiliter yapılanmalar açısından bir dönüm noktası oldu. Bir taraftan ülke içerisindeki tüm izcilik faaliyetleri devletin denetim ve kontrolü altına alınırken diğer taraftan yeni bir paramiliter gençlik yapılanması için çalışmalara başlandı.⁵⁶⁵ Savaş yıllarında ortaya çıkan paramiliter örgütler II. Meşrutiyet Dönemi'nin izci örgütlenmelerini aşan bir görünüm ortaya çıkardı. Devletin denetim ve kontrolü altına alınan paramiliter örgütler artık Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu personeli askerlik öncesi hazırlayıcı eğitimden geçiren bir yapıya evrildi.⁵⁶⁶ Türk Gücü ve İzçiler Ocağı deneyimlerinin ardından devletin açık desteği ile teşkil edilen paramiliter yapılanma "Osmanlı Güç Dernekleri" oldu. 7 Haziran 1914'te Takvim-i Vekayi'de nizamnamesi yayınlanan Osmanlı Güç Dernekleri, "*Genç evlad-ı memleketi maddeten ve manen vatan müdafasına hazırlamak ve ölünceye kadar kavi ve sağlam bir vatanperver hasletini muhafaza etmesini temin etmek.*" amacıyla teşkil edilmişti. Güç Dernekleri'nin teşkili mektep ve medreselerde ve resmî kurumlarda zorunlu tutulmuştur. Bununla birlikte cemaat

⁵⁶² *Türk İzçiliğinin 90. Yılı (1912-2002)*, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara 2002, ss. 34-35.

⁵⁶³ BOA, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.)*, 1200/ 23, 19.09.1332, s.1.

⁵⁶⁴ Sivaz, *İttihat ve Terakki Partisinin Beden Eğitimi ve Spor Politikaları ve Uygulamaları*, s. 298.

⁵⁶⁵ Buna göre mevkisi fark etmeksizin izcilik teşkilatının icrası için mahallin en büyük mülkiye amirinden izin alınması gerekiyordu. İzcilik faaliyetlerinin denetimi ise mahallin en büyük askeri ve maarif amirlerine verilmişti. Ayrıca izcilik faaliyetlerinde eğitim ve emirler Türkçe olarak verilecekti. Bu hususlara dikkat etmeyenlerin görevleri ile ilişkisi kesilecekti. BOA, *Dahiliye Nezareti Mebâni-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti, Mütferrik (DH. MB.. HPS. M.)*, 13/72, 21.7.1332, s. 1.

⁵⁶⁶ Uzgören, *Türk İzcilik Tarihi*, s. 19.

mekteplerinde Güç Derneklerinin teşkili gönüllülük esasına tabi kılınmıştır.⁵⁶⁷ Osmanlı Güç Dernekleri bütüncül bir dernek adını ifade etmektedir. Dernek nizamnamesine göre zorunlu olarak kurulan dernekler “Mektep Gücü Dernekleri” adı altında faaliyet gösterirken gönüllü olarak Harbiye Nezaretinin talimatname ve programını uygulayan dernekler “Osmanlı Gücü Derneği” adını taşıyacaktı.⁵⁶⁸

Osmanlı Güç Dernekleri yaygın bir örgütlenmenin yanı sıra gençlerin yoğun katılımını amaçlıyordu. Bu amaçla Harbiye Nezareti tarafından bir beyanname yayınlanmıştı. Beyanname ile gençlerin niçin paramiliter örgütlere katılarak askeri bir eğitimden geçmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Beyannamede Osmanlı İmparatorluğu’nun yaşadığı felaketlerin nedeni olarak “milletin” ihmal edilmesi gerekçe gösterilmiştir. Osmanlı toplumunun yediden yetmişe savaşa hazır halde olmaması felaketlerin katlanmasına yol açmıştı. Bu hazır olmama durumu savaş zamanında kumandanlar, zaptiyeler ve askerlerin vazifelerini gerektiği gibi yerine getirmesinin önündeki en büyük engeli oluşturuyordu. Oysa Osmanlı milleti henüz küçük yaşlarda askeri bir eğitimden geçmiş olsaydı bu felaketler yaşanmayacaktı. “*Kutlu orduları ancak kuvvetli milletler meydana getirir.*” şiarı beyannamenin özünü oluşturuyordu. Güç Derneklerinin kıyafet nizamı tıpkı İzçiler Ocağında olduğu gibi önem verilen hususlar arasında yer alıyordu. Güç Derneklerinin kıyafeti izcilikte kazanılmış rütbe ve nişanların takılmasıyla bütünleşiyordu. Ocak kıyafetinin ehliyetname sınavı sırasında giyilmesi zorunlu tutulmuştur. Bu zorunluluk ile gençlerin askerlik öncesi kazanımlarını askerlik dönemlerine taşıyabilmeleri amaçlanmıştı.⁵⁶⁹

Osmanlı Güç Derneklerinin eğitim programı oldukça yoğun bir kapsama sahipti. Silahlı ve silahsız idmanların yanı sıra çeşitli jimnastik dersleriyle öğrencilerin beden terbiyeleri geliştirilmek isteniyor, yurttaşlık ve hukuk alanında verilen dersler ile de güncel beşerî ve sosyal konulara hâkim olması bekleniyordu. Programda öğrencilerin yol, nehir, arazi, dağ gibi ayrımı zor olan doğa unsurlarını işaret ve şekiller ile tanıyabilmeleri için topografya dersleri veriliyordu. Ayrıca ulaşım araçları, iletişim araçları, sağlık bilgisi, hapishaneler, üniformaların tanınması gibi askerliğin çeşitli

⁵⁶⁷ *Takvim-i Vekayi*, “Osmanlı Genç Dernekleri Hakkında Nizamname”, Nr. 1840, 25 Mayıs 1330, 7 Haziran 1914), s. 1-2; BOA, *İrade Meclis-i Mahsûs* (İ. MMS.), 185/ 18, 2.7.1332, s. 3.

⁵⁶⁸ *Takvim-i Vekayi*, “Osmanlı Genç Dernekleri Hakkında Nizamname”, ss. 1-2.

⁵⁶⁹ BOA, *Dahiliye Nezareti Mebâni-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti, Mütferrik DH. MB.. HPS.M.*, 15/30, 06.09.1332, ss. 1-3.

birimlerine dair genel derslere programda yer verilmiştir. Osmanlı gençleri 6 ay süreli ders programı ile askerliğe ilişkin hem teorik dersler görüyor hem de bu dersleri uygulamalı olarak icra edebiliyordu. Sonuç olarak kapsamlı bir eğitim programıyla askerlik öncesi hazırlayıcı bir eğitim gören gençlerin orduya katılmaya hazır duruma gelmeleri bekleniyordu.⁵⁷⁰ Bu beklenti I. Dünya Savaşı'na gidilen süreçte hem her an savaşa katılmaya hazır bir nüfusun yaratılması açısından hem de Osmanlı toplumunun sürekli seferberlik durumuna uyum sağlaması açısından gerekliydi. Osmanlı Genç Dernekleri'nin ülke çapında yaygın bir örgütlenmeye ulaşması bu açıdan ayrı bir öneme sahipti.⁵⁷¹ I. Dünya Savaşı'na gidilen süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın ve kapsamlı bir gençlik teşkilatı bulunmuyordu.⁵⁷² Gençlik teşkilatlarının toplumun seferberlik durumuna ve ordunun muhtelif ihtiyaçlarına sağladığı katkı Von Der Goltz Paşa'nın da üzerinde durduğu konular arasındaydı. Goltz Paşa, her an savaşa katılmaya hazır durumda bulunan genç nüfusun önemine çalışmalarından bahsetmişti.⁵⁷³ Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş kapsamlı bir gençlik örgütlenmesine dair hazırlıklar savaş başladıktan sonra devam ediyordu. Nihayetinde Almanya'dan uzman olarak getirilen Miralay H. L. Emanuel Von Hoff generalliğe terfi ettirilerek Alman gençlik örgütlenme modelini yansıtan “Osmanlı Genç Dernekleri”nin Müfettiş-i Umumiliği ile görevlendirildi.⁵⁷⁴ Von Hoff'un yardımcılığını ise Mekatib-i Umumiye Genç Dernekleri Müfettişi unvanı ile Selim Sırrı (Tarcan) Bey, Müfettiş-i Umumi unvanı ile de Mustafa Asım Bey üstlendi.⁵⁷⁵

Genç Derneklerinde verilecek eğitimin içeriği, kapsamı ve sınırları Genç Dernekleri Talimatnamesi'nde ilan edilmiştir. Bu anlamda eğitim programında baş, kol, el, bacak ve gövdeyi hedef alan jimnastik derslerinin yanı sıra koşu, yürüyüş, zıplama, tırmanma, taş atma gibi gençlerin fiziksel açıdan gelişmesini hedef alan dersler bulunmaktadır. Bireysel derslerin yanı sıra toplu talimler de talimatnamede üzerinde durulan dersler arasında yer almıştır. Toplu talimler ile harp nizamı almayı

⁵⁷⁰ *Güç Dernekleri'nin Programı*, Matbaa-i Askeriye, Süleymaniye, İstanbul 1330, ss. 2-29.

⁵⁷¹ Sanem Yamak, *II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri*, Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 235.

⁵⁷² Erol Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmış Doktora Tezi, Konya 2013, s. 206.

⁵⁷³ “Kuvvetli Bir Gençlik Nasıl Elde Edilebilir?”, *Genç Dernekleri (Mecmuası)*, S. 19, 1 Kânunuevvel 1335, s. 1. Mecmuanın ilgili sayfa aralıklarında düzensizlik gözlemlendiği için kapak sayfasından sonra başlayan ilgili yazı 1'inci, yazının sona erdiği sayfa da 10'uncu sayfa olarak dikkate alınmıştır.

⁵⁷⁴ Sadık Sarısan, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti Olarak Kurulan Osmanlı Genç Dernekleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, S. 11, 2000, ss. 439-440.

⁵⁷⁵ Nejla Günay, “Osmanlı Devleti'nde Kurulan Spor Cemiyetleri ve Jimnastik Derslerinin Milliyetçilik Hareketlerindeki Rolü”, *Belleten*, C. 81, S. 292, Aralık, 2017, s. 939.

öğrenme, mangalarla kol teşkil etme, kumandanın emir ve komutası altında yürüyüş gerçekleştirme gibi askeri düzene ilişkin eğitimlerin verilmesi amaçlanmıştır. Talimatnamede araziden istifade etme, avcılık, mesafe tahmini, nişan- endaht talimi gibi gençlerin belirli alanlarda uzmanlaşmalarını amaçlayan dersler yer almıştır.⁵⁷⁶

Genç Dernekleri, ülke genelindeki gençlere ulaşarak faaliyetleri hakkında bilgi vermek için ayrı bir çaba harcıyordu. “Genç Dernekleri Mecmuası” bu amaca yönelik olarak “milletin terbiyesi” için yayın hayatına başlamıştı. Mecmuanın ilk sayısında Genç Dernekleri Müfettiş-i Umumisi Von Hoff tarafından kaleme alınan “Mukaddime” başlıklı yazı ile mecmuanın amaç ve kapsamı hakkında bilgi verilmiştir. Yazıda çocukların askerlik çağına gelinceye kadar aldığı eğitimin askerlikteki önemi üzerinde durulmuştur. İyi bir eğitim ile vazifelerini öğrenen çocukların kendiliğinden asker olarak yetişerek vatan müdafaasına hazır duruma geceleği ifade edilmiştir. Genç Dernekleri hem çocukları bu amaç ile yetiştirmeleri için teşvik etmeyi hem de ordudaki zorluklara karşı çocuklara kolaylık sağlamayı hedefliyordu. Genç Dernekleri “milletin terbiyesi” için yola çıkmıştı. Milli bir mesele olarak kabul edilen bu hususun siyasi bir mesele olmadığı yazıda üzerinde durulan konular arasında yer almıştır. Derneklerde gençler ve rehberlerin siyaset yapmasına müsaade edilmeyecekti. Genç Derneklerinin herhangi bir siyasi fırka ile ilişkisi olmadığı gibi siyasetten bitaraf idi. Genç Derneklerinin tek bir amacı vardı: *“Millete yardım etmek, milletin itilasına çalışmak ve her şeyden evvel mektepten mahrum olan gençlerin terbiyesine çalışmak.”*⁵⁷⁷

Von Hoff, mecmuanın birinci sayısında kaleme aldığı “Genç Derneklerinin Şimdiye Kadar Teşkilat ve Tevsii” başlıklı yazısında Genç Dernekleri’nin amaçlarına ulaşmasında “rehberlerin” önemine vurgu yapmıştır. Ülke genelinde 3000 kadar rehber yetiştirildiği bilgisini paylaşan Von Hoff, dernek faaliyetlerinin kasaba ve köylere kadar ulaştığını vurgulamıştır. Von Hoff’un yazısında dikkat çektiği önemli bir husus gençlerin okula ulaşımının yetersizliği üzerineydi. Gençlerin çok az bir kısmının okula ulaşımının olması önemli bir kesimin eğitimden mahrum kalması anlamına geliyordu. Von Hoff, Genç Derneklerinin ilk olarak bu çocukları kazanması gerektiğini ifade etmiştir. Yazısında vilayetlere gerçekleştirdiği seyahatleri sırasında halk ile kurduğu temaslari hakkında bilgi veren Von Hoff, halkın Genç Derneklerine

⁵⁷⁶ BOA, *Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR. SFR.)*, 905/117, 15.07.1916, ss. 22-39.

⁵⁷⁷ Von Hoff, “Mukaddime”, *Genç Dernekleri (Mecmuası)*, S.1, 1 Eylül 1333, ss. 1-2.

karşı büyük bir ümit beslediğini dile getirerek halkın desteği ve çabasının derneğin amaçlarını gerçekleştirmesindeki önemini vurgulamıştır.⁵⁷⁸

Genç Derneklerinin amaç ve hedefine ulaşmasında halka ulaşılması önem arz ediyordu. Halk ile temas kurulması için düzenlenen seyahatlerin yanı sıra dernek talimatnamesinde belirtilen mükafat sistemiyle gençler derneğe kazandırılmaya çalışılıyordu. Bununla birlikte halka yönelik yayınlanan beyannameler, gazete yazıları, konferanslar, el kitapları, rehber kursları ve sinema gösterimleriyle derneğin tanıtılması için gayret sarf ediliyordu.⁵⁷⁹ Genç Derneklerinin bu çabası Temmuz 1917'ye gelindiğinde vilayetlerde 351, müstakil mutasarrıflıklarda 355 şubenin teşkil edilmesiyle sonuçlanmıştı. Karesi 114 şube ile Genç Derneklerinin en çok şubesine sahip liva olmuştu. Karesi'yi 105 şube ile Kütahya, 77 şube ile Ankara, 54 şube ile Aydın takip ediyordu. Henüz şube teşkil edilmemiş yerler arasında Erzurum, Basra, Hicaz, Cezayir, Trabzon, Van, İçel, Teke, Asir, Menteşe ve Medine-i Münevvere (Muhafızlığı) yer alıyordu.⁵⁸⁰

Genç Dernekleri, II. Meşrutiyet Dönemi'nin paramiliter gençlik örgütleri içerisinde gerek devletin açık desteği ve kanuni bir temele sahip olması gerek okullu ve okulsuz gençleri hedef kitle olarak belirlemesi açısından kendinden önceki paramiliter gençlik örgütlerinden ayrı bir özelliğe sahiptir. Genç Dernekleri, savaş yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun seferberlik çabasında her an orduya katılmaya hazır bir genç nüfusun yetiştirilmesinde önemli bir işlevi yerine getirmiştir.⁵⁸¹ Sonuç olarak II. Meşrutiyet ortamında Osmanlı kamuoyuna tanıtılmaya başlanan “izcilik” kısa bir süre içerisinde Osmanlı genç nüfusunun paramiliter temelde örgütlenmesine ilham veren müspet bir faaliyet alanı haline gelmiştir. Gençliğin hem fiziksel hem zihinsel dönüşümünün askeri bir organizasyon içerisinde gerçekleşmesinin hedeflenmesi izciliği jimnastik ve spor faaliyeti olmanın ötesine taşımıştır. Nihayetinde Türk Gücü ile başlayan gençlerin beden terbiyesi ve beden kuvvetinin geliştirilmesi düşüncesi Osmanlı Genç Derneklerinin teşkiliyle yerini fiziksel ve zihinsel olarak her an orduya katılmaya hazır bir genç nüfusun yetiştirilmesi hedefine bırakmıştır.

⁵⁷⁸ Von Hoff, “Genç Derneklerinin Şimdiye Kadar Teşkilat ve Tevsi’i” *Genç Dernekleri (Mecmuası)*, S.1, 1 Eylül 1333, ss. 7-8.

⁵⁷⁹ Yamak, *II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri*, ss. 259-268.

⁵⁸⁰ *Genç Dernekleri (Mecmuası)*, S.1, 1 Eylül 1333, ss. 14-15.

⁵⁸¹ Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War, Between Voluntarism and Resistance*, s. 203.

4. MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ'NDE HALKÇILIK

“(…) ‘Bu hükümet demokratik bir hükümet midir, sosyalist bir hükümet midir? Yani şimdiye kadar okuduğumuz kitaplarda ismi zikredilen hükümetlerden hangisidir?’ buyurdular. Efendiler, bizim hükümetimiz demokratik bir hükümet değildir, sosyalist bir hükümet değildir ve hakikaten kitaplarda mevcut olan hükümetlerin, mahiyeti ilmiyesi itibariyle, hiçbirine benzemeyen bir hükümettir. Fakat hâkimiyeti milliyeyi, iradei milliyeyi yegâne tecelli ettiren bir hükümettir, bu mahiyette bir hükümettir. İlmî, içtimai noktasından bizim hükümetimizi ifade etmek lâzım gelirse; ‘Halk hükümeti’ deriz. Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzun birinciden dördüncüye kadar olan maddeleri hükümetin ne olduğunu kimin tarafından idare olunduğunu, idare eden heyetin kuvvet ve salâhiyetini tasrih etmiştir. Şekil ve sureti tespit olunmuştur. Fakat mesleki içtimai itibariyle dahi düşündüğümüz zaman biz hayatını, istiklâlini kurtarmak için çalışan erbabı sayız, zavallı halkız. Mahiyetimizi bilelim. Kurtulmak, yaşamak için çalışan ve çalışmaya mecbur olan bir halkız. Binaenaleyh, her birimizin hakkı vardır. Salâhiyeti vardır. Fakat çalışmak sayesinde biz hakkı iktisab ederiz. Yoksa arka üstü yatmak ve hayatını sayden muarra geçirmek isteyen insanların bizim heyeti içtimaiyemiz içerisinde yeri yoktur, hakkı yoktur. O halde ifade ediniz efendiler; halkçılık, nizamı içtimaisini sayine, hukukuna istinad ettirmek isteyen bir mesleki içtimaidir.”

Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın 1 Aralık 1921 Tarihli Meclis Konuşmasından

4.1. Millî Mücadele’ye Doğru: İşgalden Direnişe Kısa Bir Bakış

27-30 Ekim 1918’de Limni Adası’nın Mondros Limanı’nda bir görüşme gerçekleşti. Bu görüşme milyonlarca insanın hayatını kaybettiği, dünya siyasi haritasında gözle görülür sınır değişikliklerinin yaşandığı, uluslararası sistemde güç dengelerinin değiştiği, yeni ideoloji ve rejimlerin ortaya çıkmasında itici bir rol oynayan I. Dünya Savaşı’ndan Osmanlı İmparatorluğu’nun çekilmesi anlamına geliyordu. Görüşmenin tarafları İngiliz hükümeti adına katılım sağlayan Akdeniz Donanması Başkumandanı Arthur Calthorpe ve Türk heyetine başkanlık eden Bahriye Nazırı Rauf (Orbay) Bey idi.⁵⁸² 30 Ekim akşamı Agamemnon zırhlısında imzalanan mütareke metni içeriğiyle adeta kayıtsız şartsız bir teslim niteliği taşıyordu.⁵⁸³ Bu yönüyle mütareke metni İtilaf Devletlerinin dayattıkları koşullara Osmanlı İmparatorluğu’nun karşı çıkamayarak savunmasız kalmasına uygun olarak tasarlanmıştı.⁵⁸⁴

Mondros Mütarekesi, imparatorluğun son dönemlerinde giderek şiddet kazanan toprak bütünlüğünü koruma amacına yönelik çabaları ortadan kaldırmıştı. Gerek Osmanlıcılık mottosunun savaş öncesinde toz duman olması gerek savaş sırasında halifenin çağrısına kayıtsız kalan Arap tebaanın ihaneti Osmanlı İmparatorluğu’nu oldukça güç bir durumda bırakmış; Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği (SSCB) ile imzalanan antlaşma da “Turan” idealine gölge düşürmüştü. Tüm bunlara aydınlar

⁵⁸² M. Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken: Mondros Mütarekesi’nden Büyük Millet Meclisi’nin Açılışına*, İş Bankası Kültür Yayınları, Tıpkı Basım, İstanbul 2011, s. 17.

⁵⁸³ *Türk Devrimi ve Kurtuluş Savaşı*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1976, s. 6.

⁵⁸⁴ Edward J. Erikson, *The Turkish War of Independence, A Military History, 1919-1923*, Praeger Publishing, Santa Barbara and California 2021, s. 3.

arasındaki görüş ayrılıklarının eklemelenmesiyle imparatorlukta artık İngiltere ve ABD gibi devletlerin himayesine girme sesleri yükselmeye başlamıştı.⁵⁸⁵

Mütareke ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu savaşın yıkıntılarını atlatamadan oldukça ağır hükümler ile İtilaf Devletleri'ne teslim olmuştu. Anadolu'da milyonlarca insanın hayatını kaybettiği savaşın yarattığı toplumsal ve ekonomik zorluklara göğüs germek zorunda kalan halk şimdi de işgal tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Keza, mütarekeden kısa bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif bölgelerinde işgal girişimleri baş gösterdi.⁵⁸⁶ İlk işgal girişimi mütarekenin 7 ve 16. maddeleri gerekçe gösterilerek İngilizler tarafından Musul'a yönelik olarak gerçekleşti. İtilaf güçlerinin imparatorluk geneline yayılan işgal girişimlerinin ardı arkası kesilmedi.⁵⁸⁷ Dörtyol, Mersin, Adana, Çiftelhan, Afyonkarahisar İstasyonu Fransız işgal güçlerinin saldırısına uğradı. İngilizlerin Musul ile başlayan işgal girişimleri Antep, Cerablus, Konya İstasyonu, Maraş, Birecik, Urfa ve Kars ile devam etti. 9 Mart'ta Samsun'a bir müfreze göndererek Merzifon'a asker çıkardılar. Turgutlu-Aydın Demiryolu da Fransız ve İngiliz kuvvetlerinin ortak girişimiyle işgal edilmişti. Antalya, Kuşadası, Fethiye, Bodrum, Marmaris ve Konya İtalyan işgaliyle karşılaşmıştı.⁵⁸⁸

Osmanlı halkı, işgal güçlerini ellerinde çiçeklerle karşılamadı. Yıllar süren savaşın açtığı yaraları sarmaya çalışan halk barut kokusunu yakından tanıyordu; çünkü düşmanın bugünün dost eli olamayacağını anlayan halk yeni bir felaketin eşiğinde olduğunun farkındaydı. Gerçekten de İngiliz ve Fransız işgal güçleri Türk halkına sömürge halkı gözüyle bakıyordu. Keza işgal güçleri azınlıklardan yana olduklarını göstermek için Türklere karşı ölçüsüz davranışlar sergilemekten çekinmiyordu.⁵⁸⁹ İşgallerin zalimane bir tutuma evrilmesi Yunanlıların 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgaliyle başladı. Burada işgale karşı atılan ilk kurşun Anadolu'ya yayılan bir direnişin ilk adımı oldu.

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceği haberine karşı İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti'nin direniş çağrısı halk nazarında karşılık bulmuştu. İşgalin ilk günü gazeteci Hasan Tahsin (Osman Nevres)'in ilk kurşunu sonrasında öldürülmesiyle başlayan kargaşa tüm İzmir'e yayıldı; çok sayıda subay ve sivilin öldürüldüğü işgal sırasında

⁵⁸⁵ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, ss. 94-95.

⁵⁸⁶ Selek, *Ulusal Kurtuluş Savaşı: Millî Mücadele*, s. 41.

⁵⁸⁷ Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken: Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına*, s. 25.

⁵⁸⁸ Selek, *Ulusal Kurtuluş Savaşı: Millî Mücadele*, s. 41.

⁵⁸⁹ Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 28. Basım, İstanbul 2021, s. 118.

şehirde yağma ve şiddet olayları yaşandı.⁵⁹⁰ Balkan hezimetinin etkisinden henüz çıkamamış durumda olan halk, İzmir'in işgaline kayıtsız kalmadı. İşgal, İstanbul ve Anadolu'da halkın yoğun bir tepkisiyle karşılandı. Yurdun her yerinde gösteri ve protesto yürüyüşleri düzenlenmeye başladı.⁵⁹¹ Daha 15 Mayıs'ta Denizli, Aydın, Konya ve Burdur'da düzenlenen mitingler ile Anadolu halkı işgalleri protesto ediyordu. 17 Mayıs'ta Eskişehir ve Kütahya'da düzenlenen mitingleri 18 Mayıs'ta Bursa, Tire ve Havza'da düzenlenen işgal karşıtı mitingler takip etti.⁵⁹² En geniş çaplı miting ise Yunan işgali sonrasında 23 Mayıs'ta Sultanahmet Meydanı'nda muazzam bir kitlenin katılımıyla düzenlenen "halk mitingi" idi. Vatanını seven her Müslüman protesto ve gösterilere davet ediliyordu. Aydın ve sivil dayanışması içerisinde gerçekleşen mitingde Ahali Fırkası'nın dağıttığı "matem rozetlerini" takan halk "hak isteriz" pankartları ile işgalin haksız olduğunu dünyaya ilan etti.⁵⁹³ İstanbul mitinglerinin sonuncusu 30 Mayıs'ta düzenlendi. General Calthorpe'un sadareten benzer mitinglere izin verilmemesi talebi üzerine İstanbul'da başka bir işgal karşıtı mitingin düzenlenmesi yasaklanmıştı.⁵⁹⁴ İşgale karşı tepkiler gün geçtikçe şiddetlendi. Halkın can ve mal güvenliğinin ortadan kalkması Anadolu'dan İstanbul basını ve yabancı devlet delegelerine uyarı mektupları gönderilmesine yol açtı. Yerel yöneticiler müdafaa-i hukuk cemiyeti temsilcilikleri ve bölge halkı Sultan ve Halife'ye, Hariciye ve Dahiliye nezaretlerine, İtilaf devletleri temsilciliklerine, ABD Kongresi ve Başkan Wilson'a çektikleri telgraflar ile işgalin haksızlığını protesto ediyordu.⁵⁹⁵ İşgalin imparatorlukta yarattığı huzursuzluk kısa bir süre içerisinde bölge halkında bir tür savunma refleksi yarattı.⁵⁹⁶ Bir anlamda işgale karşı direnişe geçen halk dilimize "milli kuvvetler", "milli güçler" ya da "milis güçler" olarak geçen "Kuvayımillie" teşkilatını vücuda getirdi.⁵⁹⁷ Kuvayımillie tabiri en kaba ifade ile düzensiz, yerel

⁵⁹⁰ Yücel Özkaya, "İzmir'in İşgali'nin Anadolu'daki Tepkileri", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 1, S. 1, 1988, ss. 65-67.

⁵⁹¹ Hasan Kayalı, "The Struggle for independence", *The Cambridge History of Turkey: Turkey in the Modern World*, Vol. 4, ed. Reşat Kasaba, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 112.

⁵⁹² Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, C. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998, ss. 305-306.

⁵⁹³ Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken: Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına*, ss. 93-95.

⁵⁹⁴ Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, s. 307.

⁵⁹⁵ Nurettin Gülmez, "İzmir'in İşgaline Tepki Olarak Gönderilen Telgraflar Üzerine Değerlendirme", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, (30. Yıl Özel Sayısı), 2022, ss. 275-304.

⁵⁹⁶ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923)*, C. 4, (1. Kısım), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984, ss. 94-95.

⁵⁹⁷ Kadir Kasalak, "Kuva-yı Milliye'nin Askeri Açısından Etüdü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 14, S. 42, 1998, s. 979.

savunma birliklerini ifade ediyordu.⁵⁹⁸ İzmir'in işgali Anadolu halkını kendi kaynakları ile işgallere karşı direnme ilhamını vermişti.⁵⁹⁹

Organizasyon ve eşgüdümünden uzak bir şekilde faaliyet gösteren Kuvayımilliye⁶⁰⁰, yerel müdafaa-i hukuk cemiyetleri, toprak sahipleri, din adamları, eşraf ve memurların çevresinde toplanan gönüllü birlikler olarak işgale karşı direniş gösteriyordu.⁶⁰¹ Kuvayımilliye birliklerine gönüllü olarak gençler, asker kaçakları, eşkıya, hapisten çıkarılan mahkûmlar katılım sağlıyordu. Komuta kademesinde ise efeler, komitacılar ve her rütbeden emekli eski subaylar yer alıyordu.⁶⁰² Kuvayımilliye birliklerinin ihtiyaçları çoğu zaman direnişin görüldüğü bölge halkı tarafından karşılanıyordu. Ayrıca müdafaa-i hukuk dernekleri direniş bölgesinin ikmal ihtiyacının karşılanmasında önemli çabalar gösteriyordu. Düzenli ordunun kurulacağı 1920 yılı sonlarına kadar etkin bir şekilde mücadele eden Kuvayımilliye birlikleri Yunan İşgali'nin direncinin kırılmasında önemli bir işlevi yerine getirmişti.⁶⁰³

Karpat, Kuvayımilliye hareketinin coğrafi ve sosyal yönden birbirinden farklı iki kaynağının bulunduğuna dikkat çeker. Bu kaynağın ilki mütarekenin halkta yarattığı huzursuzluğun işgallerle birlikte "mücadele" düşüncesini filizlendirmesiyle ortaya çıkan Kars İslam Şurası, İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti, Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve İstanbul'da Süleyman Nazif ve arkadaşları tarafından kurulan Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti gibi milli cemiyetler idi. Karpat'ın işaret ettiği ikinci kaynak ise İstanbul ve yurt genelindeki üst ve orta rütbeli subaylar ile sivil idarecilerden oluşuyordu. Mütarekenin getirdiği hükümlere karşı milli direniş fikrini benimseyen Mustafa Kemal, Yıldırım Orduları Grubu lağvedilince İstanbul'a hareket ederek Harbiye Nezareti emrine girmiş ve 9. Ordu Müfettişi olarak Samsun'a hareket edene kadar geçen süreçte İstanbul'da çeşitli temaslarda bulunmuştu. Benzer şekilde Ali Fuat Paşa, Konya'da bulunan 20. Kolordu'yu Ankara'ya taşımak için yoğun bir çaba harcamıştı. Kazım Karabekir, lağvedilen 9. Ordu'nun yerine kurulan ve karargâhı Erzurum'da bulunan 15. Kolordu kumandanlığına atanmıştı. Bu kolordu Trabzon ve Sivas birliklerinin katılımıyla

⁵⁹⁸ Yücel Özkaya, "Kuva-yı Milliye", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 8, S. 24, 1992, s. 451.

⁵⁹⁹ Kemal H. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi, 1800-2012*, haz. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2012 ss. 117-118.

⁶⁰⁰ İlber Ortaylı ve İsmail Küçükkaya, *Cumhuriyetin İlk Yüzyılı 1923-2023*, Kronik Kitap, 20. Baskı, İstanbul 2017, s. 53.

⁶⁰¹ Kayalı, "The Struggle for independence", s. 121.

⁶⁰² Alev Coşkun, *Kuvayı Milliyyetinin Kuruluşu*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1998, s. 73.

⁶⁰³ Özkaya, "Kuva-yı Milliye", s. 452; Coşkun, *Kuvayı Milliyyetinin Kuruluşu*, s. 88.

Doğu'nun en önemli askeri gücünü oluşturunuyordu. Bir anlamda yurdun önemli bir bölümü bağımsızlık fikrini savunan bir kumandanın emri altında bekliyordu.⁶⁰⁴

Bir tür ulusal savunma refleksi olarak dalga dalga Anadolu'ya yayılan Kuvayimilliyeye direnişi milli bir mücadelenin filizlendiğinin habercisiydi. Mütarekeden hemen sonra baş gösteren halk direnişleri; müdafaa-i hukuk, reddi ilhak, heyet-i milliyeler, yerel kongreler ve bilhassa ileride Ankara'da toplanacak olan meclisi artık Osmanlı yönetimine ait yapılandırmalar olmaktan çıkaracaktı.⁶⁰⁵ Halkın kolektif çabasıyla vücuda gelen bu yapılanmalar zamanla eşgüdüm kazanarak kurumsal bir yapıya evrilecek ve “milli” bir dayanışma ruhunu ortaya çıkaracaktır.⁶⁰⁶

Savaşın kaybedilmesinin ardından İttihatçı liderlerin imparatorluğu terk etmesi ve hemen ardından mütarekenin ağır hükümleri ile karşı karşıya kalan imparatorluktaki siyasi otorite boşluğu uzun soluklu bir kabinenin yürütmeyi eline almasını zorlaştırıyordu. Bu süreçte Çanakkale muharebelerinde gösterdiği başarılarıyla adından söz ettiren Mustafa Kemal Paşa, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı sıralarda Yıldırım Orduları kumandanı olarak tayin edilmişti. Bir hafta kadar sonra Yıldırım Orduları Kumandanlığının lağvedilmesi ile Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nezaretinin emrine verilmiş ve İstanbul'a dönüşü istenmişti.⁶⁰⁷ 13 Kasım'da İstanbul'a varan Mustafa Kemal Paşa, İzzet Paşa kabinesinin dağılmasının ardından teşkil edilen Tevfik Paşa kabinesinin yerine bir çıkış yolu olabileceğine inandığı İzzet Paşa'nın sadarette olduğu yeni bir kabinenin teşkil edilmesini arzu ediyordu. Altı ay kadar İstanbul'da bulunan Mustafa Kemal Paşa, bu süre içerisinde yakın arkadaşlarıyla toplantılar yapıyor ve “mücadele” konusundaki düşüncelerini paylaşıyordu. Düşüncelerinin odağını ise Anadolu'ya geçiş oluşturunuyordu.⁶⁰⁸ Ayrıca Ali Fuat Paşa aracılığı ile tanıdığı Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey ve Şakir Paşa'nın damadı Bahriye Nazırı Avni Paşa gibi devlet adamlarıyla temas kuruyordu. Hükümetin dikkatini çeken bu temaslar Mustafa Kemal Paşa'nın oldukça geniş yetkilerle 9. Ordu

⁶⁰⁴ Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi, 1800-2012*, ss. 115-116. C. 3, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997, s. 3. Şevket Süreyya Aydemir, “Tek Adam” adlı eserinde Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa, Fevzi (Çakmak) Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa gibi şahsiyetleri “geleceğin lider kadrosu” olarak tarif eder. Ona göre lider kadronun yanında bir de Halide Edip, Ruşen Eşref, Falih Rıfkı, Ziya Gökalp gibi isimlerden oluşan fikir ve kalem kadrosu bulunuyordu. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal (1881-1919)*, C. 1, Remzi Kitabevi, 18. Basım, İstanbul 1999, s. 337.

⁶⁰⁵ Coşkun, *Kuvayı Milliye'nin Kuruluşu*, s. 75.

⁶⁰⁶ Kayalı, “The Struggle for independence”, ss. 122-123.

⁶⁰⁷ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. 1, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, ss. 37-40.

⁶⁰⁸ Kazım Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992, s. 10.

Kıta Müfettişi -daha sonra 3. Ordu Kıta Müfettişi olarak Samsun'a tayin edilmesinde etkili bir unsur olacaktı.

Samsun'da kendilerini "Pontus Rumları" olarak adlandıran çeteler, eylemleriyle karışıklık yaratarak Batı kamuoyunun dikkatini çekmeye çalışıyordu.⁶⁰⁹ Batı desteğini arkasına alarak Karadeniz bölgesinin işgaline zemin hazırlama çabasında olan Rumların nihai hedefi bölgede bir Pontus devleti kurulmasıydı.⁶¹⁰ Mustafa Kemal Paşa, bölgede asayiş sağlanması ve kargaşanın nedenlerini tetkik etmesi, bölgede dağınık halde bulunan silah ve cephaneyi tek bir noktada toplaması, varsa asker toplayan ya da ordu tarafından kollanan yapıların faaliyetlerine son verilmesi ile görevlendirilmişti. Bu görevlendirme nedeniyle oldukça geniş bir yetki sahasına sahip olan 9. Ordu Müfettişliği; Trabzon, Erzurum, Sivas, Van vilayetleri ile Erzincan ve Canik livalarının vali ve mutasarrıflıkları emri altına alıyor ve Diyarbakır, Bitlis, Ma'muratülaziz, Ankara ve Kastamonu gibi vilayet ve livaların yöneticileri de müfettişliğin başvurularını dikkate almakla sorumlu tutuluyordu.⁶¹¹ Geniş yetkilerle görevlendirilen Mustafa Kemal Paşa hazırlıklarını tamamlayarak 16 Mayıs 1919'da Bandırma Vapuru ile İstanbul'dan ayrıldı. Mustafa Kemal Paşa İstanbul'dan ayrılırken Anadolu'da halk direnişleri devam ediyordu. 19 Mayıs 1919 tarihi Türkiye için yeni bir dönemin başlayacağı tarih olacaktı. İşgalleri kabul etmeyen Anadolu halkının direnişi Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının mücadele düşüncesini cesaretlendiren bir anlam taşıyordu. Sonuç olarak köylü, eşraf, sivil ve asker dayanışmasının ortaya çıkardığı bölgesel dayanışmanın organize bir karakter kazanması ile Kuvayımiliye direnişi kısa bir süre içerisinde ulusal çapta bir dayanışmayı ortaya çıkaracaktır. Bu dayanışmanın lider kadrosuna öncülük eden Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele'nin temeline "halk iradesini" koyarak bir anlamda Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e uzanan dönemde üzerinde en çok durulan "halk" kavramına kurucu bir anlam yükleyecekti.

4.2. Millî Mücadele'de Halkçılık: Halk Meclisi'nden Halkçılığın Yeni Ufuklarına

Millî Mücadele yılları halkçılık cereyanı için yeni bir evrenin kapılarını aralamıştı. Yeni Osmanlılardan Jön Türklere kadar Osmanlı aydınını meşgul eden

⁶⁰⁹ Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken: Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına*, s. 24.

⁶¹⁰ Serpil Sürmeli, "Samsun ve Çevresinde Pontus Hareketi", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 5, S. 19, 1997, s. 325.

⁶¹¹ Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, ss. 281-282.

“halkın bilinçlenmesi” meselesi ekseriyetle toplumsal devrim ve yeni düzen tahayyüllerini ortaya çıkarıyordu. Aydınların yoğun mesai harcadığı halka ulaşma çabalarının karşılık bulmaması gün geçtikçe artan bir eğilim ile “otoriter” toplum kavrayışlarını ortaya çıkardı. Artık halk otoriter toplum görüşlerinin merkezinde yer alıyordu. Millî Mücadele yılları halk kavramının teorik alandan çıkarak eylemsel bir karakter kazanmasının önünü açmıştı. Halkçılık bu yıllarda düşmana karşı koyan halk kitlelerini ortak menfaatler etrafında harekete geçiren temel dinamik olarak öne çıkmıştır.⁶¹² Millî Mücadele yıllarında Büyük Milet Meclisi (BMM)’nde temsil edilen halk, toplumun farklı sosyal ve coğrafi kesimlerinin temsilcilerinden oluşuyordu. Halkçılık, meclis çalışmalarının halka dayandırılmasında ve bilhassa halk kitlelerinin harekete kazandırılmasında “bütünleştirici” ve “dayanışmacı” bir işlevi yerine getirmiştir.⁶¹³

Millî Mücadele Dönemi’nde halkçılık, dış politika alanında SSCB yardımlarının ülkeye girişinde önemli bir yere sahipti. Öyle ki emperyalizme karşı savaşıyan Anadolu halkının mücadelesi mecliste kimi kesimler tarafından Bolşevizm’e yakınlıştırılmaya çalışılıyordu. Gerçekten de Millî Mücadele yıllarında Bolşevizm, meclisin gündemini meşgul eden en önemli konular arasında yer alacak ve Bolşevizm tesirli siyasi oluşumlar meclis içinde ve dışında filizlenmeye başlayacaktır. İttihatçı kadroların Bolşevizm tesirli oluşumlar ile dirsek teması farklı halkçılık yorumlarının zuhur etmesinde itici bir rol oynayacaktır. Yeşilordu, Halk Zümresi, Halk Şuralar Fırkası gibi grupların etrafında toplanan ittihatçılar kendi halkçılık programlarını gündeme getireceklerdir. İttihatçıların Millî Mücadele’nin liderliğini ele geçirme çabalarının bir sonucu olarak tezahür eden halkçılık programları Ankara’nın siyasi gündeminde uzun süre canlılığını koruyacaktır.

Meclise sunulan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na ilhamını veren “Halkçılık Programı” meclis içerisindeki İttihatçıları dağıtma girişimi olarak oldukça önemli bir adım olacaktır. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edilecek ve Millî Mücadele karşıtı cepheye karşı birlik ve beraberliğin belgesi haline gelecektir.⁶¹⁴ Türk siyasal yaşamında 1921 Anayasası olarak da anılan bu belgeyle milli egemenliğin tek

⁶¹² M. Asım Karaömerlioğlu, “Tek Parti Döneminde Halkçılık”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, s. 374.

⁶¹³ İlhan Tekeli ve Gencay Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, *Toplum ve Bilim*, S. 6-7, Yaz- Güz 1978, s. 66.

⁶¹⁴ Tekeli, “Türkiye’de Halkçılık”, s. 1931.

temsilcisi olarak meclis kabul edilmiş ve halk, egemenliğin kaynağına yerleştirilmiştir.⁶¹⁵ Bir anlamda halkçılık, cumhuriyet öncesi dönemde anayasal bir nitelik kazanacaktır. Dolayısıyla halkçılığın Millî Mücadele döneminde “taktiksel” nitelikte yeni yorumlar kazandığını dile getirmek yerinde olacaktır.⁶¹⁶

Millî Mücadele yılları halkçılık cereyanına yeni yorum, anlam ve ufuklar kazandırmıştır. II. Meşrutiyet ortamında muhtelif kanalların aracılığıyla Osmanlı aydınına tesir eden halkçılık İttihat ve Terakki önderliğindeki imparatorlukta ulusal bilincin topluma aşılmasında, halkın bilinçlenmesi ve eyleme geçmesinde önemli bir rol oynamıştır. Halkçılığın bu bakiyesi Millî Mücadele dönemine devretmiş ve toplumun farklı sosyal ve coğrafi kesimleri ortak amaçlar etrafında bir araya gelebilmiştir. Ankara’da teşkil edilen meclis en temelde bir halk meclisi idi. Halkın düşmana karşı mücadeleye katılması ile meşruiyet kazanan meclis kısa süre içerisinde siyasi ve hukuki bir otorite kazanacaktır.

Halkçılık, Millî Mücadele Dönemi’nin konjonktürel etkilerinden bağımsız bir gelişim göstermemiştir. Bilhassa Türk-Sovyet ilişkileri halkçılığın Millî Mücadele’deki seyri üzerinde önemli etkilerde bulunmuştur. Bu etki Anadolu’da cereyan eden Bolşevizm propagandasının meclise taşınmasında öncü bir rol oynamıştır. Kimi meclis üyeleri tarafından ülkenin kurtuluşu için tek çare olarak savunulan Bolşevizm yine aynı meclis ortamında hükümetin baskı tedbirlerine maruz kalacaktır. Dolayısıyla Millî Mücadele’nin liderliği etrafında gelişen iktidar mücadelesinin ortaya çıkardığı gruplaşma ve bu gruplaşmanın mecliste yol açtığı tartışmalar izleyen sayfaların konusunu oluşturacaktır.

4.3. Bolşevizm Anadolu’da: Büyük Millet Meclisi’nde Şark Tesirleri

17 Mart 1920’de Mustafa Kemal Paşa, ordu komutanlarına gönderdiği bir genelge ile Ankara’da “kurucu meclisin” açılacağını ilan etti. Kurucu meclis ifadesine gelen itirazlar Mustafa Kemal Paşa’nın 19 Mart’ta yeni bir genelge hazırlamasıyla sonuçlandı.⁶¹⁷ Meclisin 22 Mart’ta açılması beklenirken meclisin manevi yönüne dikkat çekmek için cuma gününe denk gelen 23 Mart’ta açılması kararlaştırıldı.⁶¹⁸

⁶¹⁵ Karpat, *Türkiye’de Siyasal Yaşamın Evrimi: 1876-1980*, ss. 25-26.

⁶¹⁶ Tekeli ve Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, s. 67.

⁶¹⁷ Cengiz Mutlu, “İstanbul’un İşgali ve TBMM’nin Açılışı’nın Kamuoyuna Tesirleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 129, S. 254, Eylül- Ekim 2021, s. 84.; Ufuk Erdem, “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Açılma Süreci ve Meclisin Açılış Günü”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 31, S. 2, 2021, ss. 1056-1057.

⁶¹⁸ Yunus Nadi, *Büyük Millet Meclisi’nin Açılışı ve İsyanlar*, Sel Yayınları, İstanbul 1955, ss. 27-28.

Cuma günü Hacı Bayram Veli Cami’nde kılınan namazın ardından meclise yürüyen mebuslar halkın yoğun ilgisiyle karşılaşmıştı. Şenlik havası içerisinde dualar eşliğinde meclise yürüyen mebuslar gerek şiveleri gerek giysileriyle o günün Türkiye’sini yansıtan bir görüntü ortaya çıkarıyordu. Toplumun farklı sosyal ve coğrafi kesimlerinden çiftçi, gazeteci, avukat, asker, memur, din adamı gibi meslekleri icra eden mebuslar ilk ve orta öğretimden yükseköğretime kadar değişen eğitim durumlarına sahipti. Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinin ideolojik tartışmalarına ve siyasi mücadelelerine tanıklık eden mebuslar böylesine heterojen bir yapı içerisinde “milli menfaatler” etrafında bir araya gelebilmişti.⁶¹⁹

Meclisin böylesine karmaşık bir yapı içerisinde olması şüphesiz ideolojik çatışmalara zemin hazırlayabilirdi. Bilhassa I. ve II. Meşrutiyet yıllarında faaliyet gösteren siyasi oluşumların içerisinde yer almış çok sayıda mebusun varlığı bu endişeleri artıran bir gerçektir.⁶²⁰ Bu anlamda Meclis üyeleri Sivas Kongresi’nde kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC) adayları arasından seçilmiş ve Misak-ı Milli sınırları içerisinde ülkenin birliği ve milletin bağımsızlığının sağlanması ilkeleri etrafında birleşmişti.⁶²¹ Bu birliğe zarar verebilecek her türlü ideolojik ve siyasi girişim Sivas Kongresi’nde kabul edilen beyannamenin 9. maddesiyle önlenmek istenmişti: “*Bu cemiyet her türlü fırkacılık cereyanlarından ve ihtisaratı şahsiyeden külliye müberra ve münezzehtir.*”⁶²² Gruplaşmanın önüne geçilmek için atılan adımlar meclisteki ayrışmanın önüne geçmekte yetersiz kalmıştı. Meclis çalışmalarında en ufak detaylarda dahi yoğun tartışmalar yaşanıyordu. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun mecliste görüşüldüğü sıralarda fikir ayrılıkları şiddet kazanacaktır.

Meclis içinde filizlenen gruplaşmanın temelinde I. ve II. Meşrutiyet yıllarına kadar uzanan siyasi iktidar mücadelesinin önemli bir etkisi bulunuyordu. Öyle ki mecliste İttihat ve Terakki Fırkası (İTF) ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın eski üyeleri ve çeşitli siyasi yapılanmalara bağlı mebuslar bulunuyordu.⁶²³ İttihatçıların meclisteki yapılanması olan Halk Zümresi, Mayıs 1920’de gizli bir teşkilat olarak teşkil edilen

⁶¹⁹ İhsan Güneş, *Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2009, s. 79.

⁶²⁰ Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare, İletişim Yayınları*, İstanbul 2001, s. 52.

⁶²¹ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, C. 1, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 292.

⁶²² Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi 2: Sivas Kongresi*, Başnur Matbaası, Ankara 1969, s. 234.

⁶²³ Güneş, *Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, s. 79.

Yeşilordu Cemiyeti'nin bir uzantısını oluşturuyordu. Enver Paşa'nın Rusya'da bulunduğu sıralarda İTF'nin kalıntılarından yeni bir siyasi örgüt kurma girişimi de Halk Şuralar Fırkası'nın gündeme gelmesiyle sonuçlanmıştı.⁶²⁴ Yurt dışında bulunan Enver Paşa ile temas halinde olan Anadolu'daki İttihatçılar, Millî Mücadele süresince Mustafa Kemal Paşa'ya destek olarak mücadelenin başarıya ulaşmasının ardından Enver Paşa'nın ülkeye girişini sağlamayı planlıyordu. Enver Paşa'nın 1922'de vefat etmesiyle İttihatçıların bu planları sonuçsuz kalacaktı.⁶²⁵

Gerçekten de meclisteki İttihatçıların önemli bir kısmı Millî Mücadele'nin seyrine yönelik başını Mustafa Kemal Paşa'nın çektiği kesimden oldukça farklı bir tasavvura sahipti. İttihatçılar, Anadolu'da gerçekleşecek bir devrim ile Sovyet Rusya'nın desteğinin alınacağı ve emperyalizme karşı büyük bir direnç oluşturulacağı düşüncesindeydiler. İttihatçıların bu düşünceleri siyasi bir yapılanma olarak Yeşilordu Cemiyeti'nin kurulmasıyla somutlaşacaktır. İleride de bahsedileceği üzere merkez üyelerinin tümü aynı zamanda meclis üyesi olan Yeşilordu Cemiyeti, Millî Mücadele yıllarında gerek kendisine atfedilen efsaneler ile gerek yurt içi ve yurt dışındaki faaliyetleriyle önemli bir siyasi yapılanma olarak dikkat çekiyordu.⁶²⁶ Yeşilordu'nun meclisteki etkinliği ile paralel olarak komünizm cereyanı Anadolu'daki tesirlerini artırıyordu. Sovyet Rusya ile olan temaslar nedeniyle Mustafa Kemal Paşa, Yeşilordu Cemiyeti'ne karşı açıkça olumsuz bir tavır sergilemekten uzaktı. Ayrıca BMM'nin ilk dönemlerinde mecliste zuhur eden ideolojik cereyanlar arasında Bolşevizm oldukça yoğun bir tartışma ortamı bulmuştu. Müdafaa-i Hukuk Hareketi henüz Sivas Kongresi'nde çalışmalarını sürdürürken Çiçerin'in Türk işçi ve köylülerine hitaben kaleme aldığı bildiri⁶²⁷ Anadolu'da filizlenen komünist-Bolşevik hareketleri cesaretlendirmişti.⁶²⁸ Türkiye'de Bolşevik ilkeleri temel alan yeni bir rejimin

⁶²⁴ Mete Tunçay, “Mesai”, 1920 Halk Şûrâlar Fırkası Programı, Ek: Halk Zümresi Siyasi Programı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1972, s. 18.

⁶²⁵ Erdoğan Teziç, 100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler), Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976, s. 225; Bilge Criss, İşgal Altında İstanbul (1918-1923), İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2008, ss. 135-152; Emine Kısıklı, “Millî Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Hareketi İttihat ve Terakki Faaliyetlerinden Uzak Tutma Girişimleri”, Atatürk Yolu Dergisi, C. 2, S. 5, 1990, s. 111, s. 116. Ayrıca bkz. Erik Jan Zürcher, Millî Mücadele’de İttihatçılık, çev. Nüzhet Salihoglu, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2005.

⁶²⁶ Güneş, Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923), ss. 165-166.

⁶²⁷ Türk işçi ve köylülerine hitaben kaleme alınan bildiri emperyalizmin Türkiye tasavvurlarına yönelik tarihsel ve yapısal bir eleştiri içerir. Yöneten-yönetilen ilişkisinin halkı ihmal eden şartlarının ülkeyi savaşa sürüklediğine değinilerek halkın kurtuluşunun kendi ellerinde olduğuna vurgu yapılır. Bildirinin bir özelliği de Anadolu halkını harekete geçme çağrısı yapmasıdır. Stefanos Yerasimos, Kurtuluş Savaşı’nda Türk- Sovyet İlişkileri (1917-1923), Boyut Kitapları, 2. Basım, İstanbul 2000, ss. 125-126.

⁶²⁸ Akın, TBMM Devleti (1920-1923): Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare, s. 53.

kurulmasını savunan kesimler plan ve programlar hazırlıyor, zümre ve fırkalar teşkil ediyordu.⁶²⁹

Ekim Devrimi'den sonra Rusya'da sosyalist bir rejim kurulmuştu. Yeni rejimin önderleri Çarlık döneminden kalan emperyalist dış politika stratejisini reddetmişti. Bu politikanın arka planında I. Dünya Savaşı ertesinde ABD Başkanı Woodrow Wilson'un dünyaya ilan ettiği self-determinasyon ilkesi önemli bir yere sahipti. Bolşevik önderler bu ilkeyi hem dış politika alanında hem de etnik olarak karışık olan SSCB sınırları içerisinde kullanma düşüncesindeydi.⁶³⁰ Bununla birlikte Bolşeviklerin yeni rejimin kökleşmesi için içeride ve dışarıda verdikleri mücadele, 23 Nisan 1920'de Ankara'da TBMM'nin açıldığı sıralarda devam ediyordu. Bolşevikler, Polonya ile olan savaşlarını kaybetmiş, Kafkasya, İran ve Afganistan'da bulunan İngiliz kuvvetlerinin çemberi içerisine düşmüştü. Sibirya, Kuzey Denizi, Kafkasya ve Kırım'da Çar yanlısı kuvvetlerin direnişi sürüyordu.⁶³¹ Aynı zamanda içeride Menşevikler, Sol Sosyalist Devrimciler (SR), Anarşistler gibi sol fraksiyonların siyasi savaşımı şiddetleniyor, Bolşevik yönetimine karşı muhalefet artıyordu.⁶³² Bu şartlar içerisinde Bolşevik önderleri rejime istikrar kazandıracak çok yönlü politikaları hayata geçirmenin uğraşını verecektir. Bolşevik önderlerin self-determinasyon ilkesini gündeme getirmelerinin nedeni de böylesine ağır şartlarda kendisini gösterecektir. Rus etnisitesinden olmayan milletlere self-determinasyon ilkesine uygun olarak gelecek vaatlerinde bulunan Bolşevik önderleri bilhassa Orta Asya Türklerinden savaş boyunca insan kaynağı olarak destek görmeyi umuyordu.⁶³³ Tıpkı Bolşevikler gibi Ankara yönetimi de içeride ve dışarıda çetin bir mücadele içerisindeydi. Nitekim iki yönetimin birbiriyle benzeşen tek yönleri mücadele içerisinde olmaları değildi. Aynı zamanda her iki yönetim de emperyalizm karşıtı bir mücadeleyi halk kitlelerinin desteğini alarak sürdürüyordu.⁶³⁴ Bir anlamda Batılı emperyalist güçlerin tasavvurlarına karşı her iki yönetim kader birliğini paylaşıyordu. Bu şartlar içerisinde

⁶²⁹ Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, s. 160

⁶³⁰ Osman Okyar, *Millî Mücadele Dönemi Türk- Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2017, s. 5.

⁶³¹ Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1990, ss. 13-14.

⁶³² Emel Akal, *Moskova- Ankara- Londra Üçgeninde İstirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 79.

⁶³³ Okyar, *Millî Mücadele Dönemi Türk- Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)*, s. 5.

⁶³⁴ Bülent Gökay, *Soviet Eastern Policy and Turkey, 1920-1991: Soviet Foreign Policy, Turkey and Communism*, Routledge, London and New York 2006, s. 9.

birbirine yakınlaşan iki ülke BMM'nin açılmasıyla resmi ilişkilere başlayacaktır.⁶³⁵ Öte yandan Bolşevik yönetimin 1917 sonrası dış politikasında ihtilal propagandacılığı önemli bir yere sahipti. Bolşevikler içeride ve dışarıda süren mücadelelerinin başarıya ulaşmasının komünizmin dünyaya yayılmasıyla kökleşeceği inancındaydılar. Bu inancın bir ürünü olarak 1919 yılının Mart ayında Komintern Teşkilatı (Komünist Enternasyonal) teşkil edilmişti. Bolşevik yönetimin komünizmin kapitalist ülkelere yayılması amacına yönelik olarak faaliyet gösteren teşkilatın temel amacı propaganda yoluyla dünya Komünist ihtilalini hazırlamak idi.⁶³⁶

SSCB'nin iç savaştan sonra self-determinasyon ilkesini bir kenara bırakarak Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı Sovyetleştirmesi ve ardından gözünü Anadolu'da emperyalist güçlere karşı verilen mücadeleye çevirmesi tesadüfi bir durum değildi. Anadolu'da olası bir Sovyet rejiminin teşkil edilmesi Sovyet Rusya'nın emperyalist Batı karşısında stratejik bir müttefik kazanmasına katkı sağlayabilirdi. Dolayısıyla Anadolu'nun Sovyetleştirmesi zaruri bir önem taşıyordu. Bu zaruret Anadolu halkının propaganda yoluyla komünist ideolojiye maruz bırakılması faaliyetlerini gündeme getirmiştir. İstanbul, Eskişehir, Erzurum ve Trabzon gibi kentlerde filizlenen Sovyet propagandası tüm Anadolu'ya yayılan bir etki alanına ulaşacaktır.⁶³⁷ Sovyet propagandasının Anadolu'daki tesirlerinin arka planında emperyalist güçlerin Anadolu tasavvurlarının itici bir rolü bulunuyordu. İşgal güçlerinin Anadolu halkında uyandırdığı kin ve nefret duygusu gün geçtikçe artıyordu. İzmir'in işgali, Ege'de cereyan eden olaylar ve Hristiyan uyruklar için gösterilen ihtimamın Müslümanlara gösterilmemesi Anadolu halkının hafızalarında tazeliğini koruyordu.⁶³⁸ Anadolu'nun içerisinde bulunduğu şartlar bilhassa aydınlar arasında Batı'ya yönelik hayal kırıklığına yol açmıştı. Aydınların Batı'ya olan nefreti arttıkça Rus Devrimi'ne yönelik sempatileri artıyor, Türkiye'de benzer bir sistemin uygulanabilirliği üzerine tartışmalar gerçekleştiriyorlardı. Bu tartışmalar içerisinde ileride meclise de tesir edecek olan komünizmin İslam'ın yeni bir ifadesi olduğuna yönelik görüşler zikredilmeye başlamıştı. Bazı aydınlar İslam'ın kişinin malını yoksullarla paylaşmasını öğütleyen emirlerine dikkat çekerek İslam'ı komünizme

⁶³⁵ Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, ss. 151-152.

⁶³⁶ William Z. Foster, *History of the Three Internationals: The World Socialist and Communist Movements from 1848 to the Present*, International Publisher, New York 1955, ss. 289-291.

⁶³⁷ Nurullah Kırkpınar, "Millî Mücadele Yıllarında Bolşevizm Propagandası ve Anadolu Basını (1919-1922)", *Anasay*, S. 7, 2019, s. 45.

⁶³⁸ Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, s. 151.

yakınlaştırmaya çalışıyordu.⁶³⁹ Osmanlı aydınında Bolşevik Devrim’e karşı filizlenen sempatinin kaynağında ülkenin bütünlüğünü koruma refleksi yer alıyordu. Batılı işgal güçleriyle İstanbul’daki saray çevresine karşı Doğu’da Millî Mücadele’yi destekleyen emperyalizm karşıtı güçlü bir devletin varlığı komünizm propagandasının Osmanlı aydınına kolayca sirayet etmesini anlaşılır kılmaktadır.⁶⁴⁰ Bununla birlikte Ekim Devrimi’nden sonra İstanbul’a göç eden kitleler yanlarında “devrim hikâyelerini” getirmişti. Bilhassa Rus Çarlığı’nda esir durumda bulunan Türklerin ülkeye dönüşü “Bolşevizm”, “komünizm” “devrim” gibi kavramların Anadolu’da kulaktan kulağa aktarılmasına yol açmıştı.⁶⁴¹ BMM’nin ilk yıllarında Anadolu basını hükümetin dış politikasına uygun hareket ediyordu. Halkın güncel siyasi ve askeri gelişmeleri takip ettiği gazeteler Rus Devrim Hareketi’nin genel hatlarını okuyucuya aktarıyor, Anadolu’da süren mücadele ile ortak yönlerine temas ediyor, her iki ülkenin de emperyalizme karşı mücadele ettiği konularını işliyordu.⁶⁴²

Ankara’da “Hakimiyet-i Milliye”, Kastamonu’da “Açıksöz”, sırası ile Afyon ve Konya’da yayın hayatını sürdüren “Öğüt”, Erzurum’da “Albayrak”, Adana’da “Yeni Adana” ve Trabzon’da “İstikbal” gazeteleri Anadolu’da Sovyet propagandasına başvuran gazeteler olarak öne çıkıyordu. Bu gazetelerdeki İttihatçı etkisi dikkat çekiciydi.⁶⁴³ Sovyet propagandasının Anadolu’da yankıları yalnızca gazeteler ile sınırlı değildi. Kitap, risale, afiş ve broşür gibi yazılı materyallerin yanı sıra konferanslar da Bolşevik propagandanın önemli araçlarını oluşturuyordu. Örneğin Şerif Manatov; Eskişehir’de⁶⁴⁴ düzenlediği konferanslarında işçilerin yaşam standartları üzerinde duruyor, Rusya’yı devrime sürükleyen nedenleri irdeliyordu. Ekonomi, eğitim, kooperatif, ordu gibi konuları Marksist bir perspektif ile kitlelere

⁶³⁹ George S. Harris, *The Origins of Communism in Turkey*, Hoover Institution Publication, Stanford, California 1967, s. 68.

⁶⁴⁰ Kırkpınar, “Millî Mücadele Yıllarında Bolşevizm Propagandası ve Anadolu Basını (1919-1922)”, s. 41.

⁶⁴¹ Harris, *The Origins of Communism in Turkey*, s. 68.

⁶⁴² Kırkpınar, “Millî Mücadele Yıllarında Bolşevizm Propagandası ve Anadolu Basını (1919-1922)”, s. 53.

⁶⁴³ Emel Akal, *Millî Mücadele’nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, Türkiye Sosyal Tarih ve Araştırma Vakfı (TÜSTAV) Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2006, s. 99.

⁶⁴⁴ Eskişehir, 1920’de ülkedeki sol siyasetin merkezi durumuna gelmişti. Anadolu’da Bolşevik propagandanın yayın organları arasında zikredilen “İşçi”, “Arkadaş” “Yeni Dünya” gazeteleri Eskişehir merkezliydi. İleride değinileceği üzere Yeşil Ordu Cemiyeti de Eskişehir’de oldukça etkindi. Eskişehir’in sol siyasetin merkezi konumuna gelmesi tesadüfi bir durum değildi. Daha önce İstanbul merkezli kurulan Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası gibi sol teşekküller Eskişehir’de şube açmıştı. Sol teşekkülleri bu kente çeken ana etken ise kentlin işçi nüfusu idi. Fabrika işçileri, demiryolu ve lokomotif parçası üreten atölyelerde çalışan işçiler kentte önemli bir iş gücünü meydana getiriyordu. Akal, *Moskova-Ankara Londra Üçgeninde İstirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, ss. 91-93.

anlatıyordu. Benzer şekilde Vakkas Ferit, sosyalizmin uygulanabilirliği üzerinde duruyor “kolektivizm”, “anarşizm”, “işçi hakları” gibi konularda halkı bilgilendirmeye çalışıyordu.⁶⁴⁵

Halide Edip, anılarında Bolşevik propagandanın Türkler ve Müslümanlar arasında yaygınlaştığını daha sonra Rusya’dan gelen birtakım kimselerin propagandaya dâhil olduğunu dile getirmiştir. Kendisiyle iletişim kuran isimler arasında Vakkas Ferit’in de olduğunu ifade eden Halide Edip, Anadolu’daki Bolşevik propagandayı şu sözleriyle resmetmiştir:⁶⁴⁶

Kendilerine Bolşevik denilen birtakım adamlar Rusya’dan gelip gidiyorlardı. İlk gelenler Türkler ve Müslümanlardı. Sonradan Ruslar da bunlara katılmaya başladılar. Herhâlde, Rusların çok şeytanca hazırlanmış bir propaganda sistemi olduğu açıktı. Bunların arasında evvela Yeşil Ordu’ya girmiş olan Diyarbakırlı Vakkas adında pek garip bir adam vardı. Onu bana Hikmet Bey getirdi. Önce anlaşıcağımızdan emin gibi görünerek hemen propagandaya başlamıştı. Açıklarda vaaz eden bir hoca gibi yere bağdaş kurup oturur, Rus propagandasının alfabesini başından sonuna kadar tekrar ederdi. En çok ele aldığı mesele zenginlik ve fakirlik meselesiydi. Sınıfların kaldırılması üzerinde uzun uzun durur, gayet manasız konuştuğu zaman bile samimi görünürdü. Hülâsa Rus propaganda alfabesini ezberlemişti ve bunu baştanbaşa her yerde tekrar eder dururdu. O konuşurken Türk rençberlerinin ellerinde kazma kürek, bütün ev veya mülk sahiplerine hücum etmeleri tehlikesini insan gözleriyle görür gibi olurdu.

Ankara Hükümeti ile Sovyet Hükümeti arasındaki ilişkilerin ilerlemesiyle paralel olarak Anadolu’daki Sovyet propagandası şiddet kazanıyordu.⁶⁴⁷ Her ne kadar Anadolu’daki Sovyet etkisi hükümet nezdinde endişe yaratsa da Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyetin Moskova’ya doğru yola çıktığı sıralarda Bolşevizm’in Ankara’daki etkinliği gözle görülür bir nitelik kazanmıştı. Bazı mebuslar arasında komünizmin tek kurtuluş çaresi olarak zikredildiği dahi görülüyordu. Manisa Mebusu Reşit Bey, komünizm övgüsüne doyamıyor, Denizli Mebusu Hakkı Behiç Bey de Millî Mücadele’nin yalnızca Bolşevizm ile kazanılabileceğini ifade ediyordu.⁶⁴⁸ Komünizm taraftarı mebuslar bu inançlarını semboller ile destekliyordu. Birbirlerine sıkça “yoldaş” şeklinde hitap eden mebuslar kırmızı renk kravat takıyor, kalpaklarında kırmızı renk işaret taşıyordu.⁶⁴⁹ Aynı zamanda Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi’nde Bolşevik nizamnamesi ve Bolşevizm konulu risaleler neşrediliyordu.

⁶⁴⁵ Güneş, *Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, s. 153.

⁶⁴⁶ Halide Edip Adivar, *Türk’ün Ateşle İmtihani*, Can Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2009, ss. 154-155.

⁶⁴⁷ Gökay, *Soviet Eastern Policy and Turkey, 1920-1991: Soviet Foreign Policy, Turkey and Communism*, s. 20.

⁶⁴⁸ Feridun Kandemir, *Atatürk’ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul (t.y.), ss. 18-21.

⁶⁴⁹ Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1961, ss. 152-153; Harris, *The Origins of Communism in Turkey*, s. 70.

Bilhassa Bolşevizm'in İslam ile ilişkisi üzerinde en çok durulan konular arasında yer alıyordu.⁶⁵⁰ Bolşevizm'in Anadolu'daki tesirleri gündelik yaşam üzerinde de görölüyordu. 1920'de Anadolu'da konuşma dili ve yayın hayatında “komünizm”, “sosyalizm”, “halk idaresi” ve “şuralar” gibi o zamana kadar üzerinde fazla durulmayan kavramlar popülerlik kazanmaya başlamıştı. Örgüt ve siyasi yapılanmalarda sıklıkla “ihtilal” ve “inkılap” gibi kavramlar kullanılıyor, cemiyet nizamname ve programlarında “sosyalizm” kendisine yer buluyordu. SSCB'deki Müslüman-Türk uyrukların çevirileri ile “yoldaş”, “arkadaş”, “mazlum milletler”, “halk”, “emperyalizm”, kapitalizm” gibi birçok kavram Bolşevizm rüzgarının Anadolu'da terminolojik bir değişime yol açtığına işaret ediyordu.⁶⁵¹

Doğu'dan esen Bolşevizm rüzgârı Birinci BMM'nin gündemini de uzun süre meşgul edecektir. Türkiye'nin kurtuluşunu Bolşevizm'de gören görüşten İslam'ın temelde Bolşeviklik olduğu görüşüne kadar uzanan Bolşevizm taraftarlığı mecliste yüksek sesle dile getirilecektir. Nitekim Bolşevizm'in kavramsal olarak zihinlerde uyandırdığı anlam farklılıkları genel bir Bolşevizm görüşünün ortaya çıkmasına engel olacaktır. Buna rağmen Bolşevizm'e İslami retorik ile uyumlu bir perspektif kazandırma çabaları birinci BMM'de cereyan eden ideolojik tartışmaların en erken örneğini ortaya çıkaracaktır. Bu anlamda Kazım Karabekir'in Rus Millet Komiserliği Sovyeti'nden kendisine ulaşan tamimin 11 Mayıs 1920'de mecliste okunmasıyla Bolşevizm cereyanı mecliste hararetli bir tartışma yaratmıştır. Rusya ve Şark Müslümanlarına hitaben kaleme alınan tamimde Müslüman halkların emperyalizme boyun eğmeyerek ayağa kalkması çağrısı yapılmıştır. Tamim meclis üyelerinin dikkatini çekmiş ve mecliste oldukça farklı Bolşevizm yorumları filizlenmiştir.⁶⁵² Tamimin mecliste okunmasının ardından söz alan Hamdullah Suphi Bey, ülkede Bolşevizm hakkında yeterince bilgi sahibi olunmadığını ifade etmiştir. Hamdullah Suphi Bey'e göre Bolşevizm'i “iğva” olarak görenler; “*Bolşeviklik kuvveti bu topraklara girecek olursa yağmager olarak girecektir, takrip edecektir, yakacaktır, yıkacaktır, anavatanımıza ve mukaddesatımıza hürmet etmeyecektir.*” yönünde bir önyargıya sahipti. Oysa Bolşevikliğin ne olduğu öğrenilmeden kesin bir yargıya varılmaması gerekiyordu. Hamdullah Suphi Bey, “*Belki bizim için en hakiki bir yardımcı geliyor. Başkalarını topraklarımızdan kovmak için bize müzahir bir kuvvet*

⁶⁵⁰ Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, s. 153.

⁶⁵¹ Akal, *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, ss. 85-86.

⁶⁵² TBMM Zabut Ceridesi (TBMM ZC.), Devre 1, Cilt 1, Birleşim 14, 11.5.1920, ss. 256-257.

geliyor.” diyerek Bolşevizm’e karşı olumsuz düşüncelerin aşılması gerektiğini dile getirmiştir. Meclisin Bolşevizm tartışmalarından kaçınmaması ve herkesi ilgilendiren bu konu hakkında görüş bildirmesi Hamdullah Suphi Bey’in beklentileri arasında yer alıyordu.⁶⁵³

Besim Atalay Bey, mecliste süren Bolşevizm tartışmalarına cereyanı Doğu-Batı çatışmasına indirgeyerek katılmıştı. Besim Atalay Bey’e göre akideler ve dinler Şark’tan çıkarken; zulüm, kahır ve tahakküm Garp’tan çıkan fenalıklardı. Anadolu bugün, Doğu ve Batı’nın ideolojik cereyanlarının zuhur ettiği bir yer haline gelmişti. Besim Atalay Bey, iki cereyan arasındaki farklılıkları dini referans alan örneklerle açıklamaya çalışmış ve Batı karşısında Doğu’dan uzanan yardım eline karşılık verilmesi gerektiğini savunmuştur. Besim Atalay Bey, Bolşevizm ile İslam’ı birbirine yakınlaştırma çabası içerisindeydi. Ona göre Bolşevikleri takip etmek şeriata daha fazla yaklaşmak anlamına geliyordu. Bu düşüncesini, *“Yine şariat diyor ki ‘Saillerin ve mahrumların sizin mallarınızda hakkı vardır.’ Biz zekâtı şer’iyeti teklif etmekle bir şey kaybetmiş olmuyoruz bilakis yaklaşıyoruz.”* ifadeleriyle desteklemeye çalışmıştır.⁶⁵⁴ Bolşevizm’in dine uygunluğu üzerinde duran Müfit Efendi, tıpkı Hamdullah Suphi ve Ali Şükrü Beyler gibi cereyanın Anadolu’da ne anlama geldiğinin bilinmediği üzerinde durmuş ve hükümetin bu konuda meclisi bilgilendirmesi gerektiğini dile getirmiştir.⁶⁵⁵ Tartışmalarında dikkat çeken bir başka görüş Tunalı Hilmi Bey’den gelmişti. Bolşevizm’in köklerini Eski Yunan’a ve Hindistan’a kadar götüren Tunalı Hilmi Bey, Bolşevizm’in kaynağının şeriata kadar uzandığını ifade etmiştir. Ona göre sürekli gelişim halinde olan bu cereyan artık aşırı sosyalistlik karakteri kazanmıştı. Bolşevizm’i İslami bir temele indirgeme çabası Şeyh Servet Efendi’de de görülüyordu. Anadolu’daki Bolşevizm karşıtlığına eleştiri getiren Şeyh Servet Efendi, Bolşevizm’in Şark kökenli bir kurtuluş yolu olduğunu savunuyordu.⁶⁵⁶

Bolşevizm tartışmalarında sıkça görüşüne başvurulmuş Mustafa Kemal Paşa, konunun hassasiyetini gözeten yorumlarda bulunuyordu. Bilhassa Bolşeviklik ile Bolşevik Rusya ile ittifak kurmanın ayrı şeyler olduğu gerçeğine dikkat çeken Mustafa

⁶⁵³ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 1, Birleşim 14, 11.5.1920, s. 257.

⁶⁵⁴ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 1, Birleşim 14, 11.5.1920, s. 258.

⁶⁵⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları (TBMM GCZ.), Devre 1, Cilt 1, Birleşim 26, 3.7.1920, s. 67.

⁶⁵⁶ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 1, Birleşim 14, 11.5.1920, s. 263.

Kemal Paşa, cereyanın prensiplerini kabul etmenin toplumsal bir mesele olduğunu vurgulayarak meclisin böyle bir gündeminin olmadığını ifade etmiştir:⁶⁵⁷

İki ciheti birbirinden tefrik etmek lâzımdır. Biri Bolşevik olmak, diğeri Bolşeviklik Rusyasıyla ittifak etmek. Biz Heyeti İcraiye Bolşeviklik Rusyasıyla ittifak etmekten bahsediyoruz. Yoksa Bolşevik olmaktan bahsetmiyoruz. Bolşevik olmak büsbütün başka bir meseledir. Böyle bir mesele ile iştigale bizim ihtiyacımız yoktur. Fakat ittifak meselesi kemali ciddiyet ve ehemmiyetle takip edilmektedir ve muvaffak olacağımıza ümidimiz berkemaldir. (...) İşte meselâ Azerbaycan'da, meselâ Türkistan'da, meselâ şimalî Kafkasya'da. Bunları bütün manasıyla Bolşevik olmuşlar zannetmeyiniz. Binaenaleyh Bolşevik prensiplerini kabul etmek içtimaî bir meseledir. Bugünün işi değildir.

Mustafa Kemal Paşa, bir başka konuşmasında Türkiye'nin prensiplerinin Bolşeviklik prensipleri olmadığını ve hiçbir zaman böylesi bir düşünce içerisinde olunmadığını ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa konuşmasında milletin ilerlemesinin milletin kendi kabiliyeti ile olması gerektiği inancında olduklarını vurgulayarak Türkiye'nin görüşünün "halkçılık" olduğunu şu sözleriyle açıklamıştır: *"Esas itibariyle tetkik olunursa bizim noktai nazarlarımız -ki- kuvvetin, kudretin, hakimiyetin, idarenin doğrudan doğruya halka verilmesidir, halkın elinde bulundurulmasıdır. Yine şüphe yok ki, bu dünyanın en kuvvetli bir esası, bir prensiptir."* Mustafa Kemal Paşa'nın Bolşevizm tartışmalarında dikkat çektiği bir diğer husus meclisin birliğini bozacak girişimlere yönelikti. Ona göre meclis içerisinde tezahür eden muhtelif cereyanlar ülkenin birlik ve beraberlik görüntüsüne zarar veriyordu. Bazı kimseler taraftar olduğu cereyanların etkisiyle hareket ederek meclisi zor durumda bırakıyordu. Öyle ki bu kimseler milletin mecliste temsil edildiğini göz ardı ederek kendi görüşlerinin ülkede tatbik edilmesine kadar varan bir taraftarlık gösteriyordu. Mustafa Kemal Paşa, bu kimseleri meclisin kaynağının "millet" olduğunu dile getirerek tenkit etmiştir.⁶⁵⁸

BMM'de cereyan eden Bolşevizm tartışmaları Millî Mücadele Dönemi'nin konjonktürel etkileri ile paralel bir seyir izleyecektir. Bolşevik propagandanın Anadolu'da tesirlerini arttırdığı bir ortamda SSCB ile yürütülen siyasi ilişkiler meclisteki Bolşevizm sempatisini besleyen bir etkide bulunuyordu. Kurtuluşun Bolşevizm'de olduğu söylemleri ekseriyetle İslam'ı sosyalizme yakınlaştırma çabalarından ileri geliyordu. Bolşevizm sempatisanları Batı'nın Anadolu'yu karşı karşıya bıraktığı şartları emperyalizmin gerçek yüzü olarak değerlendiriyordu.

⁶⁵⁷ TBMM GCZ., Devre 1, Cilt 1, Birleşim 21, 29.5.1920, s. 48.

⁶⁵⁸ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 3, Birleşim 48, 14.8.1920, s. 210.

Nitekim meclis ortamındaki Bolşevizm sempatisi değişen konjonktür ile birlikte yerini Bolşevizm karşıtlığına bırakacaktır. Bu karşıtlık Bolşevizm tesirli siyasi yapılanmaların bastırılmasına ve meclis içerisindeki tezahürlerinin ortadan kaldırılmasına yol açacaktır.

4.4. Sol Teşekküllerin Millî Mücadele'deki Serüvenine Dair

Sivas Kongresi'nde Anadolu'da gerçekleşecek bir devrim ile Sovyet Rusya'nın desteğinin alınacağı ve emperyalizme karşı büyük bir direnç oluşturulacağı düşüncesinde olan İttihatçıların varlığından önceki sayfalarda bahsedilmişti. İttihatçılar bu düşüncelerini siyasi bir yapılanma ile desteklemek için 1920 yılının ilkbahar aylarında gizli olarak Yeşil Ordu Cemiyeti'ni kurmuştu.⁶⁵⁹ Merkez üyelerinin tümü meclis üyesi olan Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kurucuları ağırlıklı olarak İttihatçılardan oluşuyordu.⁶⁶⁰ Cemiyet, hükümete başvurmadan yemin ile gizli olarak teşkil edildiğinde önde gelen üyeleri arasında Tokat Mebusu Nazım (Resmour Öztelli), İzmir Mebusu Yunus Nadi (Abalıoğlu), Bursa Mebusu Şeyh Servet (Akdağ), Hakkı Behiç (Bahiç), Dr. Adnan (Adıvar) ve Saruhan Mebusu Reşit Bey bulunuyordu.⁶⁶¹

Akal'a göre Yeşil Ordu Cemiyeti, sürgünde bulunan Enver, Cemal ve Talat Paşalar ile Bolşevizm'in tesiri altındaki sol eğilimli kimseler ve Mustafa Kemal'in ittifakı sonucunda teşkil edilmişti.⁶⁶² Ankara ve Eskişehir'de merkezi bulunan cemiyetin hükümet ile bağlantıları Hüsrev Sami (Kızıldoğan) ve Dr. Adnan Beyler aracılığıyla sağlanıyordu.⁶⁶³ Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta cemiyetin kendi bilgisi dâhilinde, *"pek yakın ve malum arkadaşlar"* tarafından teşkil edildiğini ifade etmiştir.⁶⁶⁴ Cemiyet bilhassa faaliyetlerinin ilk dönemlerinde çalışmalarının Mustafa

⁶⁵⁹ Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kuruluş tarihine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Aydemir, *"Beyannamelerin Genelkurmay'a intikali Merkez Ordusu'nun 10.1.1921 tarihli şifresi (No.167) ile olmuştur."* ifadeleriyle cemiyetin kuruluş tarihinin 1920 yılı sonları olabileceğine işaret etmiştir. Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal (1919-1922)*, C. 2, s. 330. Tevetoğlu, Vakkas Ferit'in İstiklal Mahkemesi ifadesinden ve (Danışıklı) Türkiye Komünist Fırkası'nın 18 Ekim 1920'de kurulduğundan hareketle Yeşil Ordu Cemiyeti'nin Eylül 1920'den önce kurulduğuna dikkat çekmiştir. Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1967, ss. 144-145. Akbulut ve Tunçay ise Yeşil Ordu Cemiyeti'nin 1920 yılının mayıs ayında kurulduğunu ifade etmiştir. Erdem Akbulut, Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2007, ss. 10-11.

⁶⁶⁰ Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, ss. 165-166.

⁶⁶¹ Mustafa Yılmaz, *Millî Mücadele'de Yeşil Ordu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 80-81; Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, s. 146.

⁶⁶² Akal, *Moskova- Ankara- Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri* s. 62.

⁶⁶³ Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, ss. 165-166.

⁶⁶⁴ Kemal Atatürk, *Nutuk (1920-1927)*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 467.

Kemal Paşa'nın izni ve bilgisi dâhilinde olduğunu dile getirerek taraftar toplamıştır.⁶⁶⁵ Yeşil Ordu Cemiyeti'nin teşkiline gidilen süreçte İstanbul ve çevresinde Millî Mücadele Hareketi'nin Bolşeviklik ile itham edilmesi önemli bir etkiye sahipti. İttihatçılar, halkta oluşan Bolşevizm'in İslam düşmanı olduğu yönündeki algının kırılması için yoğun bir mesai harcıyordu. Sovyetlerle yapılacak olası bir iş birliği için bu algının kırılması zaruri bir önem taşıyordu. Dolayısıyla Yeşil Ordu Cemiyeti, Bolşevizm'in İslam'ın uygulanmasından başka bir anlama gelmediği propagandasıyla Anadolu halkında oluşan olumsuz algıyı ortadan kaldırmayı hedefliyordu.⁶⁶⁶ Cemiyet beyannamesinde Ekim Devrimi'nden sonra Rusya'da yeni bir dünyanın inşa edildiği görüşü Marksist bir perspektif ile savunuluyordu. Eski dünyada milyonlarca insan bir avuç zengin için çalışıyor yine de açlık ve sefaletten kurtulamıyorken yeni dünyada yönetim artık zenginler için çalışan yoksulların eline geçmişti. Yöneticilerini kendisi seçen halk artık eşit şartlarda hayatını sürdürüyordu. Cemiyet, Türkiye'de de benzer bir anlayışın hâkim olmasını tasavvur ediyordu: *“Vazifesini yapmayan her kim olursa olsun, mutlaka şiddetle cezalandırılıyor, mal, mülk sahibi olmak da yasak olduğu için rüşvet, anaför, hırsızlık, yalancılık, dolandırıcılık kamilen ortadan kalkmıştır. Herkes insanlığı anlamış, herkes birbirine eşit olmuş. Biz de böyle olacağız, biz de bu yola gidiyoruz.”*⁶⁶⁷

Yeşil Ordu Cemiyeti'nin kuruluş amacı siyasi ve iktisadi görüşleriyle eğitim ve sosyal sorunlara dair yaklaşımı cemiyet nizamnamesinde ele alınmıştır. Cemiyet, Türkiye'de emperyalizmin yayılma ve işgal siyasetine karşı çıkmak için teşkil edilmiştir. Sermaye birikiminin şahıs ve ailelere değil tüm topluma aktarılmasında hükümet müdahalesinden taraftar olunması cemiyetin iktisadi görüşünün temelini oluşturuyordu. Halk hükümeti sistemini benimseyen cemiyet sosyal yaşamda “iştirak-i mesai” usulünü benimsemişti. Cemiyet nizamnamesinde Yeşil Ordu'nun İslam'ı hak yolu olarak kabul ettiği şu şekilde ifade edilmiştir: *“Yeşil Ordu, İslamiyet'in bütün içtimai esaslarına isnat ederek asr-ı saadetin müşterek samimiyetini iadeye ve Batı'dan gelen kendini beğenmiş ihtirasları Asya'dan atmağa çalışmakla yolunu, hak yolu, Allah yolu bilir.”* Nizamnamede Yeşil Ordu'nun kızıl devrim ordularının samimi bir kardeşi, ebedi bağıslısı ve müttefiki olduğu ifade edilmiş ve İslam kardeşliğine vurgu yapılarak “yeşil bayrak” sembol olarak benimsenmiştir. Cemiyet, yeşil bayrak ve kızıl

⁶⁶⁵ Ergun Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1975, s. 91.

⁶⁶⁶ Akbulut, Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, ss. 10-11.

⁶⁶⁷ Yılmaz, *Millî Mücadele'de Yeşil Ordu*, ss. 158-159.

bayrak altında insanların birleşerek devrime ve gerçek saadete yönelmesi için çalışacaktı. Cemiyetin eğitim anlayışını ise zorunlu, ücretsiz ve yatılı eğitim modeli oluşturuyordu.⁶⁶⁸

“Yeşil” kavramının Anadolu halkının zihinlerinde uyandırdığı mistik duygu Yeşil Ordu’ya masalsı ve efsanevi bir anlam kazandırmıştır. Eski gazalarda yeşile bürünmüş şehitlerin gökyüzünden saf saf savaş meydanına inerek Müslümanlara yardım ettikleri inancı I. Dünya Savaşı yıllarına kadar yaygın bir inanış idi. Yine İslam’ın yeşil bayrağı, yeşil türbe ve sarık gibi dini semboller halk arasında Yeşil Ordu’nun dini bir temeli olduğuna yönelik bir inanç doğurmuştu. Millî Mücadele yıllarında Yeşil Ordu’nun ellerinde kılıç ve yeşil bayraklar ile Kafkasya ve Turan ülkelerinden Anadolu’ya hareket ettiği ve ordunun saflarında Enver Paşa’nın da bulunduğu söylentisi kulaktan kulağa aktarılıyordu. Enver Paşa’nın Yeşil Ordu ile birlikte Anadolu’ya gelip emperyalist güçlere karşı savaşarak Millî Mücadele’ye destek olacağına inanılıyordu. Şevket Süreyya Aydemir, Yeşil Ordu’ya yönelik ortaya çıkan bu söylentilerin arkasında İttihatçıların olduğunu ifade etmiştir. İttihatçıların bu çabası Yeşil Ordu’ya İslami bir karakter kazandırma arzusundan ileri geliyordu.⁶⁶⁹

Yeşil Ordu’nun kökenine dair oldukça farklı görüşler ortaya atılmıştır. Kazım Karabekir, Yeşil Ordu’nun, Bolşevik ordusu enkazından kalan Karadeniz Ordusu adıyla teşekkül ederek güçlendiğini ifade etmiştir. Ayrıca Yeşil Ordu’nun adındaki yeşil vurgusuna dikkat çeken Kazım Karabekir, Ankara’ya gönderilmek üzere Erzurum’da kurduğu altı müfrezeye “Yeşil Ordu” adını verdiğini ifade etmiştir.⁶⁷⁰ Aydemir ise Yeşil Ordu’nun kökenini Rus İç Savaşı’na (1918-1922) kadar götürmüştür. İç savaş sırasında giderek güçlenen çeteler içerisinde en dikkat çekeni Batı Rusya ve Ukrayna taraflarından çok sayıda destekçi toplayan Nestor İvanoviç Mahno idi. Giderek güçlenen Mahno kuvvetleri generallere ve Bolşeviklere meydan okuyacak güce ulaşmıştı. Doğu Karadeniz ve Kafkasya’ya doğru ilerleyen bu orduya Yeşil Ordu adı verilmişti. Aydemir’e göre uçsuz bucaksız yeşil ormanlar Yeşil Ordu adına ilham vermişti. Yeşil Ordu, Kızıl Ordu tarafından tasfiye edilene kadar da Mahno kendi adı ile anılan Mahnoizim akımına öncülük etmişti.⁶⁷¹

⁶⁶⁸ Yılmaz, *Millî Mücadele’de Yeşil Ordu*, ss. 172-175.

⁶⁶⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal (1919-1922)*, C. 2, Remzi Kitabevi, 17. Basım, İstanbul 1999, s. 326.

⁶⁷⁰ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960, ss. 646-647.

⁶⁷¹ Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal (1919-1922)*, s. 325.

Stefanos Yerasimos, Yeşil Ordu'yu Doğu Karadeniz kıyılarında Soçi ve Sohum bölgelerinde ortaya çıkan bir Rus-Hristiyan köylü hareketi olarak tarif eder. 1919'da bahar aylarında patlak veren General Anton Denikin ve Bolşeviklere yönelen bu ayaklanma 1920 yılı başlarında radikal bir karakter kazanarak kuzeyden inen Kızıl Ordu ile birleşmiştir. Sancağı kırmızı zemin üzerinde yeşil bir haç olan bu hareketin ne İslam ile ne de Anadolu ile bir bağı bulunmuyordu. Yerasimos'a göre 1920 yılı başlarında Kızıl Ordu ile Karadeniz kıyılarında bağlantı kurmayı hayal eden kimseler bu hareket ile yakından ilgilenmiş ve propaganda ile bir tür İslam hareketi olduğuna yönelik bir söylenti çıkarmıştı.⁶⁷²

Yeşil Ordu Cemiyeti, hükümetin Sovyet Rusya ile yakınlaşma çabalarının sürdüğü bir dönemde teşkil edilmişti. Üyeleri arasında mebusların da yer aldığı cemiyet Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi ve rızası dâhilinde çalışmalarını sürdürüyordu.⁶⁷³ Nitekim cemiyet çalışmaları bir zaman sonra Millî Mücadele için yararlı olmaktan çıkarak endişe verici bir karakter kazanmaya başlamıştır.⁶⁷⁴ Çerkez Ethem ve çevresinin cemiyete katılmasının ardından cemiyetin esasını Çerkez Ethem kuvvetlerinin oluşturduğu bir durum meydana gelmişti. Haliyle Çerkez Ethem kuvvetlerinin düzenli ordunun yerini alacağı endişesinin ortaya çıkması kaçınılmazdı. Cemiyetin yayın organı olan Yeni Dünya gazetesinde Arif Oruç ve Mustafa Nuri Beylerin çalışmaları ile etki alanını genişleten cemiyet ülkede İslami sosyalizm anlayışını yayma uğraşı veriyordu.⁶⁷⁵ Yeşil Ordu'nun Millî Mücadele sürecinde endişe yaratan bir karakter kazanması hükümeti ülkedeki Bolşevik yapılanmalar üzerindeki denetimini artırmaya itecektir. Hükümet bu bağlamda ülkedeki sol yapılanmaları denetim altına almak ve Sovyet yardımlarını hızlandırmak gibi amaçlar doğrultusunda 18 Ekim 1920'de Türkiye Komünist Fırkası'nı kurmuştur.⁶⁷⁶ Sıklıkla "resmi" ya da "danışıklı" gibi kavramlarla anılan fırkanın dokuz kişilik kurucu heyeti ve otuz kişilik Merkez-i Umumisi bulunuyordu.⁶⁷⁷ Fırkanın önde gelen isimleri arasında Hakkı Behiç, İhsan (Eryavuz) Bey, Refik (Koraltan) Bey, Eyüp Sabri (Akgöl) Bey, Tevfik Rüştü Bey, Mahmut Esat (Bozkurt) Bey, Yunus Nadi (Abaloğlu) Bey, Kılıç Ali (Süleyman Asaf) Bey, Süreyya Bey, Fevzi, Kazım, Ali Fuat Paşalar ile Refet (Bele)

⁶⁷² Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk- Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, s. 111.

⁶⁷³ Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, ss. 14-18.

⁶⁷⁴ Atatürk, *Nutuk (1920-1927)*, C. 2, s. 470.

⁶⁷⁵ Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, ss. 91-92.

⁶⁷⁶ Akal, *Millî Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, s. 344.

⁶⁷⁷ Tevetoglu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, s. 313.

Bey ve İsmet Bey zikredilebilir. Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine Çerkez Ethem de fırkaya katılmış ve Yeni Dünya gazetesi fırkanın yayın organı haline getirilmiştir.⁶⁷⁸ Türkiye Komünist Fırkası⁶⁷⁹ en temelde Yeşil Ordu'nun giderek artan etkinliğine karşı hükümetin bir girişimi olarak kurulmuştu.⁶⁸⁰ Akbulut ve Tunçay, fırkanın kuruluşunun bir yönü ile 1920 güz aylarındaki askeri-stratejik durum ile ilgili olabileceğine dikkat çekmiştir. Buna göre olası bir askeri yenilgi durumunda cephelerin geriye çekilmesi hatta Doğu Anadolu'ya sığınarak Rusya'nın etkisi altına girmek zorunda kalınması halinde hükümetin bu fırkadan istifade etmesi gündeme gelebilirdi. Dolayısıyla fırkanın ülkedeki sol teşekkülleri denetim altına alma düşüncesinden çok daha geniş amaçlar etrafında kurulduğu ifade edilebilir.⁶⁸¹

Türkiye Komünist Fırkası, ülkedeki Bolşevik yapılanmaların önünü kesmekte başarılı olamamıştır. Yeşil Ordu Cemiyeti'nin bazı üyeleri Türkiye Komünist Fırkası saflarına katılırken Baytar Salih (Hacıoğlu) ve Nazım Beyler gibi cemiyetin önde gelen isimleri (Gizli) Türkiye Komünist Fırkası adı altında faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir.⁶⁸² Anadolu'da Bolşevik propaganda faaliyetlerini sürdüren Şeyh Servet, Şerif Manatov, Ziyetullah Nuşirevan, Arif Oruç gibi isimleri bünyesinde barındıran (Gizli) Türkiye Komünist Fırkası üyeleri yasal izinlerini alarak Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası adıyla 7 Aralık 1920'de kurulmuştur.⁶⁸³

⁶⁷⁸ Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, s. 68.

⁶⁷⁹ Türkiye Komünist Fırkası, Millî Mücadele ortamında Mustafa Kemal Paşa'nın mecliste giderek etkili olmaya başlayan Bolşevizm yanlılarını dağıtma çabasının bir sonucu olarak teşkil edilmişti. Nitekim Millî Mücadele ortamında teşkilatlanmasını yurt dışında gerçekleştiren -Mustafa Suphi ile birlikte anılan- farklı bir organizasyona sahip Türkiye Komünist Fırkası da bulunuyordu. Türkiye Komünist Fırkası'nın temeli, Mustafa Suphi'nin teşkilatlanma çalışmalarında aktif olarak rol aldığı Türk Komünist Teşkilatı'na dayanıyordu. Mustafa Suphi Rusya'ya ayak bastıktan sonra Müslüman Komiserliği ile yakın ilişkiler kurmuş ve Sovyet ileri gelenlerinin tasvibini alarak Komünist- Bolşevik çizgide yayın faaliyetlerinde bulunan "Yeni Dünya" gazetesini çıkarmıştı. Mustafa Suphi, yayın faaliyetleri ile yavaş yavaş Rusya'da çevre edinmiş ve Türkiye Komünist Teşkilatı'nın çalışmalarına ağırlık vermiştir. Mustafa Suphi, çalışmalarını Türkiye'ye yakın bir yerde gerçekleştirmek için 27 Mayıs 1929'da Bakü'ye gelmiştir. Bu sırada Bakü'de amacı Anadolu'da süren Millî Mücadele'ye yardım sağlamak ve Bolşeviklerle iş birliği geliştirmek olan başka bir "Türkiye Komünist Fırkası" daha bulunuyordu. İleri gelenleri arasında Halil Paşa, Dr. Fuat Sabit, Baha Sait, Yüzbaşı Yakup, Küçük Talat vb. isimler bulunan fırka Azerbaycan komünistleri ile birlikte kurulmuştu. Oldukça dağınık bir halde bulunan bu fırka Rus ve Azerbaycan komünist fırkalarının desteği ile Mustafa Suphi tarafından tasfiye edilmiş ve Türkiye Komünist Teşkilatı bünyesine dâhil edilmiştir. Azerbaycan, Bakü'de 10-15 Eylül 1920'de gerçekleştirilen Türkiye Komünist Teşkilatları Birinci Kongresi'nde Türkiye Komünist Fırkası kurulmuştur. Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'nın girişimleri ile Anadolu'da vücuda gelen Türkiye Komünist Fırkası'nı benzer yapılanmalardan ayırmak için sıklıkla "resmi" ya da "danışıklı" kavramları kullanılmaktadır. Bkz. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi: Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

⁶⁸⁰ Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, s. 113.

⁶⁸¹ Akbulut, Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, s. 37.

⁶⁸² Tevetoglu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, s. 186.

⁶⁸³ Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, s. 169.

Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası üyeleri meclisteki Halk Zümresi ve Yeşil Ordu Cemiyeti mensuplarını fırkaya çekmek için yoğun bir mesai harcamıştır. Beyannamesinde, “*Köylü ve işçinin, Anadolu emekçilerinin hukukunu müdafaa etmek ve onları dünyanın emekçi İştirakiyun-inkılabına faal bir surette iştirak ettirmek.*”⁶⁸⁴ amacıyla kurulduğu ifade edilen fırka, İslam ve Bolşevizm’in birbirine yakınlığı üzerinde durmuş ve kısa süreli çalışma hayatında söylemleriyle meclisteki İslamcı mebusların hedefi haline gelmiştir. Cemiyetin saltanat, irsî haklar, icar ve isticar gibi hakların memleketi berbat eden bir avuç azınlığın çoğunluğa hâkim olmasına neden olduğu; Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’da ne kadar başarılı olursa olsun bir sonuç alamayacağı gibi söylemleri mecliste oldukça tartışılmıştır.⁶⁸⁵

Ülkede artan Bolşevizm propagandasının yıkıcı boyutlara ulaşacağı endişesi Mustafa Kemal Paşa’nın üzerinde durduğu bir konuydu. Çerkez Ethem Olayı’nın ardından mecliste gerçekleştirdiği bir konuşmasında Bolşevik-komünist kisvesine bürünen kişilerin Anadolu’ya dair yıkıcı tasavvurları olduğunu ifade eden Mustafa Kemal Paşa, bu kimselerin işçileri ayaklandırarak ortalığı karıştırmak istediklerini dile getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa’ya göre bu kimseler aynı zamanda Yunanlılar, Bolşevikler ve İstanbul’daki İngilizler ile muhtelif zihniyetlere bürünerek iş birliğine varan bir siyaset izliyorlar, hangi siyaset kendilerine daha faydalı olursa o siyasetin takipçisi oluyordu. Bu kimseler aynı zamanda milletin birliğini bozmak için ordular dâhilinde propagandaya girişmişti: “*Orduya salepci kıyafetinde bir takım adamlar soktular ki bunlar askere diyeceklerdi ki: derhal zabitlerinizi öldürünüz, memleketinize gidiniz, böyle bir şeye lüzum yoktur. Diğer taraftan da bütün zabitanın kendileriyle beraber bulunmaları için ayrı ayrı propaganda yapmışlardı.*” Mustafa Kemal Paşa, bu kimselerin bir girişiminin de Büyük Millet Meclisinin birliğini bozmaya yönelik olduğuna dikkat çekmiştir.⁶⁸⁶

Çerkez Ethem Olayı’nın ardından mecliste ülkedeki Komünist fırkaların faaliyetlerine yönelik bir hoşnutsuzluk baş göstermiştir. Bu anlamda Şeyh Servet Efendi ile Muallim Ruşen Zeki ve Dava Vekili Şakir Beylerin Sivas’ta Bolşevik propaganda yaptığı, Ankara’da bulunan Bolşevik heyetin ülkede para karşılığı Müslümanlara propaganda yaptırdığı, Türk komünist fırkalarının ülkeyi uçuruma götürdüğü ithamları üzerine mecliste Bolşevizm karşıtı tartışmalar şiddet kazanmıştır.

⁶⁸⁴ Akbulut, Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, s. 119.

⁶⁸⁵ TBMM GCZ., Devre 1, Cilt 7, Birleşim 19, 22.1.1921, ss. 339-340.

⁶⁸⁶ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 7, Birleşim 131, 8.1.1921, s. 227.

Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey, Bolşevik propagandanın Anadolu’da tesirlerini artırdığını ve halk arasında, “*Bizi Bolşevikler kurtaracak.*” yönünde bir beklentinin oluştuğunu ifade ederek Rus propagandasının ülkedeki yankıları üzerinde durmuştur. Ona göre Bolşevizm’in Anadolu’daki tesiri sekiz aylık bir meselenin ürünüydü. Propaganda faaliyetleri ile halka nüfuz eden Rus cereyanı artık ülkenin temel meselesi haline gelmişti. Komünist fırkaların Bolşevizm’e İslami bir temel atfetme çabalarını eleştiren Kırşehir mebusu Yahya Galip (Kargı) Bey, böylesi bir çaba içerisinde olanları akılsızlıkla itham etmiştir. Konya mebusu Mustafa Kazım (Onar) Efendi ise “*Düşmanımızın bizim hakkımızda kendi kuvvetleriyle, toplarıyla yapamadıkları tahribi kendi elimizle yapmış olacağımızdan korkuyorum.*” ifadeleriyle ülkedeki Komünist fırkaların neşrettikleri yayınların etkisine yönelik bir eleştiride bulunmuştur. Ülkedeki Bolşevik propagandanın mahiyetine değinen isim Tokat mebusu Mustafa Vasfi (Süsoy) Bey idi. Mustafa Bey, meclisin hangi amaçlar etrafında toplandığına dikkat çekerek birtakım kimselerin amaçlarından saparak, halkı birbirine kırdırarak işlerin peşine düştüklerini ifade etmiştir. Şeyh Servet Efendi’nin yayınladığı risaleleri ile halkı zehirlediğini ifade eden Karesi mebusu Basri Bey ise ülkedeki Bolşevik propagandanın tersine çevrilmesi için risaleler yayınlanarak Anadolu’ya dağıtılması önerisinde bulunmuştur.⁶⁸⁷ BMM’nin ilk dönemlerinde etkisini gün geçtikçe artıran Bolşevizm rüzgârı hükümetin tedbir ve baskıları karşısında etkinliğini giderek kaybedecektir. Ankara İstiklal Mahkemesi’nin Tokat Mebusu Nazım Bey ve arkadaşlarının yıkıcı faaliyetleri nedeniyle yargılanmasını uygun görmesinin ardından sol yapılanmalara yönelik ilk yargılama gerçekleşecektir. Yargılanması istenilen mebusların dokunulmazlıklarının meclis tarafından kaldırılmasının ardından “vatana ihanet ve taklib-i hükümete teşebbüs” suçlamalarıyla yargılanan Nazım Bey ve arkadaşları çeşitli suçlardan farklı cezalara çarptırılacaktır. Her ne kadar Sakarya Zaferi’nin ardından mahkûmiyet kararı verilen bu isimler Sovyet Rusya’nın da teşebbüsleri ile 29 Eylül 1921 tarihli özel bir kanun ile affedilse de hükümetin Bolşevik-komünist yapılanmalar üzerindeki etkisi siyasi açıdan oldukça güçlenmiştir.⁶⁸⁸

⁶⁸⁷ TBMM GCZ, Devre, 1, Cilt 7, Birleşim 19, 22.1.1921, ss. 329-330.

⁶⁸⁸ Tevetoğlu, *Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, s. 194; Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 94.

4.5. İttihatçıların Halkçılık Programları

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda yaşadığı ağır mağlubiyetin faturası İttihatçılara kesilmişti. Panik havası içerisinde gerçekleştirilen bir dizi toplantı ve görüşme sonrasında İttihat ve Terakki'nin ileri gelen liderlerinin yurt dışına kaçması kararlaştırılmıştı.⁶⁸⁹ Kasım ayının başında aralarında Talat, Enver, Cemal Paşalar ile Beyrut eski Valisi Hüseyin Azmi, İstanbul eski Polis Müdürü Bedri, Doktor Nazım, Doktor Bahaeddin Şakir ve İttihat ve Terakki Genel Sekreteri Mithat Şükrü (Bleda)'nın bulunduğu grup Alman denizaltısı ile Ukrayna kıyılarına doğru yola çıktı. Yalnız Mithat Şükrü, Talat Paşa'nın telkinleri ile İstanbul'da kalmıştı.⁶⁹⁰ Sivastopol yakınında yer alan Evpatoria'ya ayak basan grup tren yoluyla Berlin'e gitmeyi planlıyordu.⁶⁹¹ İttihatçı grup Berlin'e doğru yola çıkarken Enver Paşa, Kırım üzerinden Kafkasya'ya geçmek üzere gruptan ayrılmıştı.⁶⁹² Enver Paşa, I. Dünya Savaşı'nın Türkler açısından henüz bitmediği kanaatindeydi. Ona göre artık savaşın ikinci safhası başlamıştı.⁶⁹³ Bu safhada Enver Paşa, Kafkasya'da kardeşi Mustafa Nuri (Killigil) Paşa'nın komutasında hazır bekleyen askeri birliğin başına geçmeyi arzu ediyordu.⁶⁹⁴ Bu sayede Bakü'de geçici bir hükümet kurarak emperyalizme karşı geniş kapsamlı bir ayaklanma programını hayata geçirebilecekti.⁶⁹⁵ Enver Paşa'nın planları beklediği gibi gitmeyecektir. Çetin hava koşulları ve hastalık gibi nedenlerden dolayı Enver Paşa, planını erteleyerek Avrupa'ya İttihatçıların yanına dönecektir.⁶⁹⁶

İttihatçılar Berlin'e vardıkları sırada Alman İmparatorluğu siyasi ve sosyal çalkantılar içerisindeydi. İşçi grevleri, ayaklanmalar ve silahlı direnişler ile Berlin adeta ihtilal ortamını yaşıyordu. Devrimci güçlerinin 3 Kasım 1918'de donanma

⁶⁸⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C.3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 567.

⁶⁹⁰ Emir Şekip Arslan, *Sürgünde Üç Ölüm*, haz. Ömer Hakan Özalp, çev. Aziz Akpınarlı, Truva Yayınları, İstanbul 2004, s. 21.

⁶⁹¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985, s. 468.

⁶⁹² Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C.3, s. 567.

⁶⁹³ Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam- Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s. 19.

⁶⁹⁴ Arslan, *Sürgünde Üç Ölüm*, s. 23.; Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam- Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a*, s. 20.

⁶⁹⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, s. 573.

⁶⁹⁶ Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, Haz. Yücel Demirel, Arma Yayınları, İstanbul 1992, ss. 15-16.

içerisinde başlattığı ayaklanma Spartakistlerin⁶⁹⁷ direniş çağrısıyla sonuçlanmış ve Berlin devrimci güçlerin denetimine girmişti. Nihayetinde Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Hollanda'ya kaçmasıyla Alman İmparatorluğu yıkılmış ve cumhuriyet ilan edilmişti. Almanya'da Sosyal Demokratlar iktidara gelirken İttihatçılar için yeni bir dönem başlıyordu.⁶⁹⁸ Bu ortam içerisinde İttihatçı liderler siyasi faaliyetlere atılmakta gecikmeyecektir. Bir taraftan İngiltere ve Fransa ile temas kurmaya çalışılıyor diğer taraftan Bolşevikler ile görüşmeler yürütülüyordu.⁶⁹⁹ Ayrıca Anadolu ile irtibat kuruluyor, Mustafa Kemal Paşa ile mektuplaşıyordu.⁷⁰⁰ Nitekim İttihatçı liderler arasında zaman zaman çatışmalar yaşanabiliyordu. Talat Paşa siyasi ömürlerinin sona erdiğini ve bu gerçeğe uygun hareket etmeleri gerektiğini dile getirirken Enver Paşa, mücadelenin daha kapsamlı bir şekilde sürdürülebileceği inancındaydı. Enver Paşa'nın bu inancı İttihatçı liderleri Berlin'den Moskova'ya uzanan bir maceranın içerisine sürükleyecekti.⁷⁰¹ Enver ve Cemal Paşalar İtilaf güçleri ile mücadeleye devam edebileceklerini düşünüyordu.⁷⁰² İttihatçıların organize edeceği geniş kapsamlı bir ayaklanma öngörülüyordu. Bu ayaklanma emperyalizme karşı İslam ülkelerinde filizlenecek ve İttihatçılar bu ayaklanmaların başında yer alacaktı. Öyle ki İttihatçılar içerisinde Cemal Paşa'nın Hindistan'da, Halil Paşa'nın Doğu Türkistan ve İran'da, Enver Paşa'nın Türkistan'da ihtilal hareketlerini yöneteceğine dair bir hava oluşmuştu.⁷⁰³ Esasen İttihatçı liderlerin bu planları I. Dünya Savaşı yıllarında filizlenmişti. Enver Paşa, Doğu ülkelerinde emperyalizme karşı gerçekleşecek ayaklanmalar ile İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin cephedeki gücünün kırılacağını düşünüyordu.⁷⁰⁴ Bu amaçla İslam ülkelerinde İslam İhtilal Cemiyetleri kurmuş ve Teşkilat-ı Mahsusa aracılığı ile bu cemiyetler güçlendirilmeye

⁶⁹⁷ I. Dünya Savaşı yıllarında Almanya'da örgütlenen Marksist, komünist, devrimci örgüt. Bu örgüt daha sonra Alman Komünist Partisi'ne dönüşecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Murray Bookchin, *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi, Spartakistlerden İspanya İç Savaşına*, C. 4, çev. Akın Sarı, Dipnot Yayınları, Ankara 2014.

⁶⁹⁸ Akal, *Millî Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, s. 76.

⁶⁹⁹ Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2005. ss. 184-187.

⁷⁰⁰ Bkz. Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam- Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s. 109 ve s. 233; Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, s. 484.

⁷⁰¹ Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, s. 472 ve s. 484.

⁷⁰² Zürcher, *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, s. 187.

⁷⁰³ Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, s. 530.

⁷⁰⁴ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam- Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a*, s. 23.

çalışılmıştı. Savaş ertesi ağırlıklı olarak Avrupa’da toplanan İttihatçılar, savaş öncesi tahayyül ettikleri böylesine geniş kapsamlı projeyi yeniden gün yüzüne çıkarmıştı.⁷⁰⁵

I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde İngiliz ve Fransız emperyalizminin yanında saf tutan Rus Çarlığı artık tarih sahnesindeki yerini SSCB’ye bırakmıştı. Rus etnisitesinin dışındaki bölgelerde milli amaçlar ile hükümetler kurulmuş, sınırlar çizilmişti. Dolayısıyla bu gelişmeler Enver Paşa ve İttihatçıların tasarılarına gölge düşürüyordu.⁷⁰⁶ Enver Paşa’nın mücadele azmi SSCB’nin emperyalizme karşı takındığı tutum ile yeni bir seyir izleyecekti. Doğu halklarına özgürlük vaat eden bu tutum İttihatçıları heyecanlandırıyordu.⁷⁰⁷ Enver Paşa, Bolşeviklerle iş birliği fikrine kapılacak ve Anadolu’da cereyan eden Millî Mücadele’de kritik bir rol oynama ümidini sürdürecektir.⁷⁰⁸ İttihatçı liderlerin Bolşevikler ile iş birliği geliştirme düşünceleri Talat ve Enver Paşaların Komünist Enternasyonel Sekreteri Karl Radek ile Berlin’de tutuklu bulunduğu hapisanede gizli olarak gerçekleştirdikleri bir dizi görüşme sonucunda olgunlaşmıştır.⁷⁰⁹ Görüşmelerde müşterek düşman olan emperyalizme karşı iş birliğine gidilmesi için Sovyet-Müslüman ittifakının gerçekleşmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Radek’in, müşterek amaçlar etrafında kurulacak ittifakın ileri bir boyut kazanması için Talat Paşa’ya Moskova’ya gitmesi telkininde bulunmasıyla İttihatçı liderler için yeni bir evrenin kapıları açılmıştır.⁷¹⁰

Enver Paşa, emperyalizme karşı hayata geçirmek istediği geniş kapsamlı programına örgütlü bir karakter kazandırmak için girişimlerde bulunmaya devam ediyordu. “İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı” (İİCİ) Enver Paşa’nın bu girişimleri sonrasında kurulmuştu.⁷¹¹ İslam ülkelerinde filizlenecek ayaklanmaları organize etmekten Anadolu’daki milli direnişe destek olmaya kadar geniş bir faaliyet alanı saptanan cemiyet emperyalist ve kapitalist tahakkümü altındaki İslam ülkeleri ve Türkiye’de bağımsızlık hareketlerinin destekçisi olacaktı.⁷¹² Enver Paşa, İslam ülkelerindeki ihtilalci partilerin cemiyete katılmasını istiyordu. Bu arzusuna uygun

⁷⁰⁵ Zafer Toprak, “Bolşevik İttihatçılar ve İslam Kominterni: İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İttihad-ı Selamet-i İslam)”, *Toplumsal Tarih*, S. 43, Temmuz 1997, s. 7.

⁷⁰⁶ Aydemir, *Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa (1914-1922)*, s. 530.

⁷⁰⁷ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam- Enver Paşa: Türkiye’den Türkistan’a*, s. 22.

⁷⁰⁸ Paul Dumont, “La fascination du bolchevisme: Enver pasha et le parti des soviets populaires, 1919-1922”, *Cahiers du monde russe et soviétique*, Vol. 16, No. 2, 1975, s. 141.

⁷⁰⁹ Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, ss. 25-26.

⁷¹⁰ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam- Enver Paşa: Türkiye’den Türkistan’a*, s. 23.

⁷¹¹ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, s. 583.

⁷¹² Toprak, “Bolşevik İttihatçılar ve İslam Kominterni: İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İttihad-ı Selamet-i İslam)”, s. 10.

olarak cemiyeti kurduktan sonra “İhtilal Teşkilatı’nın Teftişi ve Merkez-i Umumi Müfettişleri” adlı bir belge hazırlamış ve ihtilalci organizasyona devam etmenin ilkelerini belirlemişti.⁷¹³ Cemiyetin merkez komitesi dışında denizaşırı temsilcilikleri ve üç ayrı özerk merkezi bulunuyordu. Merkez komite Enver Paşa’nın reisliğinde Ziya Bey, İbrahim Tali Bey, Halil Paşa, Azmi Bey, Sami Bey ve Seyfi Bey’den oluşuyordu. Denizaşırı temsilcilikler ise oldukça çeşitliydi. Buna göre Dr. Fuat Bey Mısır, Şekip Arslan Bey Suriye, Başhempa Bey Kuzey Afrika, Bereketullah Efendi ve Cemal Paşa Hindistan, Abdülhamid Sait Bey Roma ve Talat Paşa da Berlin temsilcisi olarak görevlendirilmişti. Cemiyet Küçük Talat Bey ve Nail Beyleri Anadolu’ya gönderilecek üyeler olarak tayin etmişti. Enver Paşa, üç ayrı özerk bölgeyi cemiyetin yapısı içerisinde denetlemeyi planlıyordu. Bu plan içerisinde Mustafa Kemal Paşa Anadolu, Halil Paşa ve Hacı Sami Bey Doğu Türkistan ve Cemal Paşa Afganistan’ı temsil ediyordu.⁷¹⁴ İttihatçı liderlerin Moskova seyahati Enver Paşa’nın tasarılarını hayata geçirmesi için oldukça kritik bir önem taşıyordu. Nitekim seyahat oldukça sancılı bir sürecin sonunda gerçekleşecekti. İlk etapta Talat Bey’in adına Doktor Bahaattin Şakir Bey ile Enver Paşa’nın seyahate çıkması kararlaştırılmıştı. Binbir zorlukla gerçekleştirilen seyahatte Enver Paşa uçak kazaları ve tutukluluk gibi engellerle karşılaşmıştı.⁷¹⁵ Halil ve Cemal Paşaların ardından nihayetinde Enver Paşa da Moskova’ya ulaşabilmişti. Moskova’ya varan İttihatçılar, Bolşevik liderler ile iş birliği kurmayı arzu ediyordu. Bolşevik liderler ise Enver Paşa özelinde birtakım tasarılarla sahipti. Enver Paşa’nın İngiliz düşmanlığı ve Müslümanlar arasındaki popülerliği Bolşeviklere Doğu halklarına etki etmesinde önemli bir rol oynayabileceğini düşündürmüştü. Gerek İttihatçı liderlerin beklentileri gerek Bolşeviklerin İttihatçılar üzerindeki tasarıları her iki tarafın da temaslarını sürdürmelerinde önemli bir rol oynayacaktı.⁷¹⁶ Öyle ki Enver Paşa’nın kurulması için yoğun çaba harcadığı İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı Moskova’da örgütsel anlamda olgunlaşacak ve Bolşevik liderler Bakü’de gerçekleşecek olan Doğu Halkları Kurultayı’na Enver Paşa’nın katılmasına izin vereceklerdi.⁷¹⁷

⁷¹³ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa: Türkiye’den Türkistan’a*, s. 47.

⁷¹⁴ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa: Türkiye’den Türkistan’a*, s. 135 ve 314.

⁷¹⁵ Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, ss. 55-71.

⁷¹⁶ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam- Enver Paşa: Türkiye’den Türkistan’a*, ss. 37-38.

⁷¹⁷ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C. 3, s. 575.

Birinci Doğu Halkları Kurultayı, 1-8 Eylül 1920’de Bakü’de düzenlenmişti. Enver Paşa, kurultaya Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arabistan ve Hindistan İslam İhtilal Cemiyetlerini temsilen katılmıştı. Kurultaya BMM adına gözlemci sıfatı ile İbrahim Tali Bey başkanlığındaki heyet katılmıştı. Kurultaya katılanlar arasında yurt dışında örgütlenen Türkiye Komünist Fırkası’nı temsilen Mustafa Suphi de bulunuyordu.⁷¹⁸ Kurultay’da Enver Paşa’nın bildirisi okunmuştu. Emperyalizm ve kapitalizm karşıtlığı temelinde kurgulanan bildiri I. Dünya Savaşı’nın Türkiye açısından eleştirisini içeriyordu. Enver Paşa, Osmanlı İmparatorluğu’nun Almanya’nın yanında saf tutarak savaşa girmesinin bağımsızlık düşüncesinden ileri geldiğini savunuyordu. Ona göre savaş öncesi konjonktürde SSCB henüz uluslararası sistemde yerini almamıştı. Eğer SSCB savaşın taraflarından biri olsaydı Osmanlı İmparatorluğu SSCB’nin yanında yer alacaktı.⁷¹⁹ Enver Paşa’nın popülaritesi kurultayda etkisini hissettirmişti. Başta Türkistan olmak üzere İslam ülkelerinden gelen temsilciler ile gerçekleştirdiği görüşmeler SSCB yetkililerini endişelendirmiş ve Enver Paşa Moskova’ya geri çağırılmıştı.⁷²⁰ Nitekim Enver Paşa, kurultaydan sonra faaliyetlerine hız vermiştir. BMM’de cereyan eden anayasa tartışmalarına da tesir etmiş olan programlar Enver Paşa ve çevresi tarafından hazırlanacaktır.⁷²¹ Bu programlar İttihatçıların SSCB ile iş birliği geliştirme çabalarının sürdüğü bir ortamda kaleme alınan radikal programlar olarak öne çıkmaktadır. Aynı zamanda bu programlar İttihatçıların Anadolu’da ortaya çıkmasını istedikleri siyasi iktidarın programı olarak düşünülebilir.⁷²²

İttihatçıların bu düşünceleri ilk olarak “Mesai” adlı programla vücut bulmuştu. Mesai; Marksist terminolojiyle kaleme alınmış, İslamcı, milliyetçi ve sosyalist fikirlerin karışımından meydana geliyordu. Birlik vurgusu ise Mesai’nin genel karakterini oluşturuyordu. Yamauchi, Mesai’nin hazırlanmasında İttihatçıların önem verdiği iki hususa dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki İttihatçıların Mesai’yi Bolşeviklerin yanında olduklarını göstermek için hazırlamış olduğuydu. İkincisi ise Enver Paşa’nın BMM’de Mustafa Kemal Paşa’ya karşı İttihatçı faaliyetler için teorik

⁷¹⁸ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C. 3, s. 585.

⁷¹⁹ *Birinci Doğu Halkları Kurultayı, Bakü 1920 (Belgeler)*, Kaynak Yayınları, 3. Basım, İstanbul 1999, ss. 94-97.

⁷²⁰ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam- Enver Paşa: Türkiye’den Türkistan’a*, s. 39.

⁷²¹ Zürcher, *Millî Mücadele’de İttihatçılık*, ss. 188-189.

⁷²² Dumont, “La fascination du bolchevisme: Enver pasha et le parti des soviets populaires, 1919-1922”, s. 151.

bir temel yaratmak istemesiydi. Mesai'nin Anadolu'da yayılmasına önem verilmişti. Enver Paşa, buna yönelik olarak programın Anadolu'da basım ve dağıtım işlerinin halledilmesi için Anadolu'daki İttihatçıları görevlendirmişti.⁷²³ Tekeli ve Şaylan, Milli Mücadele Dönemi'nde İttihatçıların ellerinden çıkan Halkçılık programlarının dönemin siyasal güçler dengesinde rol oynayan birçok grubu hoşnut etmeye dönük olduğuna dikkat çeker. Bir taraftan Anadolu eşrafı ve halk hoşnut edilmeye çalışılırken diğer taraftan Bolşevizm'in programdaki yeri dini çevrelerden ödün vermeyi gerekli kılar. İttihatçılar, programlara Bolşevizm'i seçilmiş bir rejim olarak almamalarına karşın SSCB deneyimlerinden esinlendiklerini bariz bir şekilde kullanılan terminoloji ve çözüm önerileriyle göstermeye çalışmıştır.⁷²⁴

Mesai'nin "Meslek ve Gaye" başlıklı bölümü programı ortaya çıkaran şartların genel bir değerlendirmesini içerir. 1914-1918 arası dönemin eleştirisi, komünizmin ortaya çıkış süreci ve doktrinsel temelleri cereyanın Türkiye'de uygulanabilirliği açısından ele alınır. SSCB ile geliştirilen iş birliği ve ittifakın Türkiye'nin yönetim biçimine etki etmemesi gerektiği tarihsel bir anlayış ile açıklanmaya çalışılır. Ayrıca halkın yönetime katılmasının iktisadi ve toplumsal boyutları üzerinde durularak ideal yönetim yapısının temelleri üzerine görüş ve öneriler paylaşılır. Mesai'nin halkçı teması 1908 Devrimi'ne atıfta bulunarak açıkça kendisini hissettirir. İttihatçılar "*En geniş manasıyla halka doğru giderken*", halk ve millet kavramlarını yönetime yakınlaştırmayı ihmal etmez. Mesai, Marksist bir perspektif ile kaleme alınan ve o günkü Türkiye koşullarında radikal sayılabilecek yapısıyla dikkat çekmektedir. Programda komünizmin Türkiye'de tatbik edilmesinin önündeki engeller toplumsal yapı üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Kapitalizmin henüz tam olarak Türkiye'de yerleşmediği gerçeğine dikkat çekilerek Batı tipi sınıflı bir toplumsal yapının Türkiye'de mevcut olmadığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte Türkiye'de memur tahakkümünün ulaştığı nokta milletin yönetimden uzaklaşmasına yol açan bir duruma yol açmıştır.⁷²⁵

Filhakika bugün memleketimizin içtimai ve idari hüviyetini bir vasf-ı mahsus ile ifade etmek istersek buna ancak bir memur memleketi tabirinden başka bir vasıf bulamayız. Öyle ki bu sınıfın varlığı yüzünden halk yönetimden uzak tutulmuş; iktisadi ve içtimai ihtiyaçları yönetimin dikkatinden kaçmıştı. Oysa memleket

⁷²³ Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam- Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a*, ss. 39-40.

⁷²⁴ Tekeli ve Şaylan, Tekeli ve Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", s. 68.

⁷²⁵ Tunçay, "Mesai", *1920 Halk Şûrâlar Fırkası Programı, Ek: Halk Zümresi Siyasi Programı*, s. 43.

idaresinde halk doğrudan doğruya dikkate alınsaydı Türkiye bugün yaşadığı çöküşü yaşamayacaktı.

Türkiye'nin memur devleti şeklinden çıkarak halk devleti şekline girmesi İttihatçıların ideal yönetim biçiminin bir gereği olarak temellendiriliyordu: “*Memleketi bugüne kadar taşıdığı memur memleketi şeklinden kurtararak hakiki bir halk memleketi şekline koymak her şeyde halkın irade ve kuvvetini hâkim kılmak bizim için en şedid bir vacibe-i hayatiyyedir.*” Türkiye'nin yüzyıllardır yaşadığı toplumsal ve milli sorunların kaynağında halkın idareye katılmaması ve iktisadi gelişime önem verilmemesi yatıyordu. Oysa halk idare sahasına dâhil olarak iktisadi ve toplumsal süreçlere katılmalıydı. Dolayısıyla önerilen yönetim anlayışı gücünü memur sınıfından alan değil iktisadi menfaatler etrafından birlik olan halk tabakalarından alıyordu. Programda Türkiye'nin SSCB ile ittifak kurarak ilişkilerini geliştirmesi gerektiği vurgulanmıştır: “*Hâlbuki sanayi-i cesimeden, her türlü vesait-i medeniyeden, mali sermayeden ve her nevi iktisadi ve içtimai teşkilattan tamamiyle mahrum bulunan ve fertleri henüz yetişmemiş olan bir memlekette azami bir merkeziyeti istilzam eden Bolşevizm'in kommün hayatının tatbikinden bahsedilmeye imkân yoktur.*” Ayrıca Bolşevizm'in doktrinsel temelleri dikkate alındığında değişmez esaslara sahip olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmalıydı. Azerbaycan, Rusya, Türkistan ve Başkurdistan'da Bolşevizm tatbik edilmiş ve çeşitli sorunlar ortaya çıkmıştı. Eğer Türkiye bu gerçekleri dikkate almazsa benzer sorunlarla karşılaşabilirdi. Nitekim Türkiye, henüz ulus devlet aşamasını tamamlamıştı. Oysa ulus devlet bilinci oturmadan evrenselcilik aşamasına geçilmesi başka milletlerin tahakkümü altına girme tehlikesi yaratabilir, milli benlikte tahribata yol açabilirdi. Bu nedenle ulus devlet aşaması tamamlanmadan evrenselcilik aşamasına geçilmemeliydi.⁷²⁶

İttihatçıların programlarına “milli iktisat” anlayışı tesir etmişti. Mesai'de iktisat alanının dönüşümü ve işçi sınıfının durumu birbiriyle örtüşecek şekilde ele alınmıştı. Milli iktisat anlayışının ortaya çıkması için kooperatifler, sendikalar ve meslek birliklerinin kurulması ve bu kurumların birbiriyle koordineli bir şekilde çalışması gerekiyordu. Ticaret erbablarının sermaye ve tecrübesinden yararlanılarak toplumsal fayda ortaya çıkarılmalıydı. İktisadi teşebbüslerin bu bütünselliği merkezi yönetimin denetim ve kontrolü altında faaliyetlerini sürdürecektir ve nihayetinde yeni bir hayat tarzı ve iktisat anlayışı ortaya çıkacaktı. Böylelikle iktisadi tahakkümlere karşı koyabilecek

⁷²⁶ Tunçay, “Mesai”, 1920 Halk Şûrâlar Fırkası Programı, Ek: Halk Zümresi Siyasi Programı, ss. 43-47.

güçlü bir yapı tesis edilmiş olacaktı. Bir anlamda halkın sırtından geçimini sağlama durumu sona erecekti. Birbiriyle iş birliği ve uyum içerisinde faaliyet gösterecek iktisadi kurumlar aynı zamanda emeğin korunması açısından da önemliydi. Programda işçilerin sorunlarını ortadan kaldıracak tedbirler paylaşılarak iş ve emek kavramlarına hukuki bir temel verilmeye çalışılıyordu. Günlük çalışma süresi, fazla mesai, çalışma yeteneğini kaybeden işçilerin himaye altına alınması, sağlığa uygun olmayan ortamlarda iş görülmemesi, kadın ve çocukların çalışma durumları ve sosyal yardım gibi çok sayıda konu işçilerin hukuki haklarının bir gereği olarak programda kendisine yer bulmuştu. Programda yönetenlerin emeğin sömürüsüne fırsat vermeyecek bir anlayışa sahip olması gerektiğine dikkat çekilmiştir.⁷²⁷

İttihatçıların halkın yönetimden uzaklaşmasına getirdikleri eleştiri ülke yönetimi konusunda somutlaşır. Programın “Mevadd-ı Esasiyye” başlıklı bölümünde “*Türkiye devleti, halkın bilfiil mukadderatına hâkim ve sahip olmak hususundaki irade ve kudretini temsil eden bir ‘Şura-yı Millet’ tarafından idare olunur.*” hükmüyle Şura-yı Millet, milli iradenin tecelli edeceği devlet organı olarak tarif edilir. Halk tarafından seçilecek mebuslardan oluşacak olan Şura-yı Millet, devlete ait her türlü sorunların çözüleceği yüksek bir meclis olarak tasarlanmıştır. Buna göre Şura-yı Millet; kanun yapmak ve düzenlemek, seçimlerin yenilenmesine karar vermek, savaş ilanı ve barış antlaşmalarına karar vermek, genel af çıkarmak, bütçe yapmak ve orduyu kumanda etmek gibi yetkiler ile donatılmıştı. Bununla birlikte saltanat ve hilafet makamı varlığını koruyordu. Sultan ve Halife, Şura-yı Millet ve Şura-yı İslam tarafından hanedan üyeleri arasından seçilecek ve kendisine yıllık tahsisat ayrılacaktı. Şura-yı İslam ise hilafet makamı tarafından seçilen Şeyhülislam’ın reisliğinde dini işleri yürütmekle görevli kurumdu.⁷²⁸

⁷²⁷ Tunçay, “Mesai”, 1920 Halk Şûrâlar Fırkası Programı, Ek: Halk Zümresi Siyasi Programı, ss. 68-70.

⁷²⁸ Tunçay, “Mesai”, 1920 Halk Şûrâlar Fırkası Programı, Ek: Halk Zümresi Siyasi Programı, ss. 54-55. Kanun-i Esasi’de yasama organı olarak “Heyet-i Ayan” ve “Meclis-i Mebusan”dan oluşan “Meclis-i Umumi” tarif edilmişti. Bu yapı içerisinde Heyet-i Ayan üyeleri doğrudan Sultan tarafından atanırken Meclis-i Mebusan üyelerinin halk tarafından seçilmesi öngörülmüştü. Nitekim halkın oy hakkı son derece kısıtlı tutulmuş ve her 50 bin erkek yurttaşın bir mebus seçme hakkı verilmişti. Bununla birlikte Sultan’ın yasama üzerindeki etkinliği Meclis-i Mebusan’a son derece kısıtlı bir alan vermişti. Örneğin her iki meclis Sultan tarafından açılıp kapatılabiliyordu. Yine yasa önerisi ve yasaların onaylanması için Sultan’ın izni aranıyordu. II. Meşrutiyet ortamında Sultan’ın yasama üzerindeki etkinliğini giderecek tedbirler alınmış ve parlamenter demokrasiye geçişte önemli adımlar atılmıştır. Öyle ki yasa önerisinde Sultan’ın izninin aranması şartı kaldırılmış, Meclis-i Mebusan’a güvensizlik oyu yetkisi verilmiş, meclisin feshi için Heyet-i Ayan’ın onayının alınması şartı getirilmiş ve olası bir fesih durumunda 3 ay içerisinde seçim yapılması gibi düzenlemeler getirilmiştir. A. Şeref Gözübüyük, Suna Kili, *Türk*

Yürütme gücü Şura-yı Millet tarafından seçilmesi öngörülen Heyet-i İcraiyye'ye verilmiştir. Şura-yı Millet'e karşı sorumlu tutulan Heyet-i İcraiyye üyesi nazırların sorumlulukları nizamnameler ile tayin edilecekti. Programda kurulması önerilen nazırlıklar şu şekildeydi: Riyaset, Hariciye, Dâhiliye, Müdafaa-i Milliye (Harbiye ve Bahriye), Maliye, Adliye, Sıhhiye, Maarif, Posta ve Telgraf, Mesai ve Muavenet-i İçtimaiye (Çalışma ve Sosyal Yardım Bakanlığı), İktisadiyat, Ziraat, Nafia (Bayındırlık). Öte yandan meclisteki mesleki ve siyasi cemiyetleri temsilen Şura-yı Millet içerisinde Heyet-i Vekile'nin kurulması önerilmiştir. Meclisteki siyasi fırkaların adayları arasından seçilecek olan Heyet-i Vekile'ye düzenleyici ve denetleyici görevler verilmiştir.⁷²⁹

Heyet-i Vekile'ye kamu kurum ve kuruluşları ile kanunların uygulanmasını denetlemek, bütçe dışındaki masrafları onaylamak, yerel yönetimler ile sürekli temas halinde kalarak gelen başvuruları dikkate almak, halktan gelen şikâyetleri tetkik etmek, Şura-yı Millet'e rapor sunmak, gerekli hallerde Şura-yı Millet'i toplantıya çağırarak gibi sorumluluklar yüklenmişti. Bunların dışında hükümetin anayasaya aykırı hareket etmesi durumunda Şura-yı Millet'i toplantıya çağırarak, nazırların bir kısmını ya da tamamını yeniden seçmek, savaş ilanına karar vermek, barış antlaşması imzalamak, dış politikayı tayin etmek yetkileri Heyet-i Vekile'nin geniş kapsamlı görev ve sorumlulukları arasında yer alıyordu.⁷³⁰

Programda seçme ve seçilme hakkına ilişkin düzenlemelere yer verilmişti. Buna göre din, millet, sınıf ve meslek ayrımı gözetmeksizin 18 yaşını dolduran her birey seçme hakkına sahipti. Seçilme yaşı ise seçilmeye engel durumu olmayan bireyler için 25 yaş olarak belirlenmiştir. 2 yıl için seçilecek olan mebuslar seçildikleri yerin değil tüm ülkenin temsilcisi olarak Şura-yı Millet'e katılacaktı. Seçimler eşit ve gizli oy ilkesine uygun olarak “tek dereceli seçim sistemi” ile gerçekleştirilecekti. Seçilmeye

Anayasa Metinleri (1839-1980), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 2. Basım, Ankara 1982, ss. 27-85.

⁷²⁹ Tunçay, “*Mesai*”, *1920 Halk Şûrâlar Fırkası Programı, Ek: Halk Zümresi Siyasi Programı*, ss. 58-59. Kanun-i Esasi’de Bakanlar Kurulu “Heyet-i Vükela” olarak tarif edilmiştir. Sultan’a karşı sorumlu tutulan Heyet-i Vükela üzerinde Sultan’ın geniş bir etkinliği bulunuyordu. Bu anlamda Sultan, hükümet üyelerini ve sadrazamı görevden alabiliyordu. II. Meşrutiyet ortamında gerçekleştirilen düzenlemelerde yasama organı ile birlikte yürütme organına ilişkin düzenlemelerde yapılmıştır. Buna göre Heyet-i Vükela, Sultan’a karşı değil Meclis-i Mebusun’a karşı sorumlu tutulmuş ve hükümet üyelerinin güvenoyu ile düşürülebilmesine olanak getirilmiştir. Ayrıca hükümet kararlarında Sultan’ın onayının aranması usulü kaldırılmış ve gerekli durumlarda onaya sunulması hükmü getirilmiştir. Gözübüyük, Kili, *Türk Anayasa Metinleri (1839-1980)*, ss. 27-85..

⁷³⁰ Tunçay, “*Mesai*”, *1920 Halk Şûrâlar Fırkası Programı, Ek: Halk Zümresi Siyasi Programı*, ss. 58-59.

engel durumlar arasında görevi kötüye kullanmak, vatana ihanet, yerli ve yabancı kurumların maliye ya da ekonomisi adına hareket etmek, haysiyet ve şahsiyete aykırı faaliyetlerde bulunmak yer alıyordu. Bununla birlikte seçimlerde “mesleki temsil” esası gözetiliyordu. Programda, “*Şura-yı Millet itihabında meslekler ve siyasi cemiyetler, teşkilatlarının derece ve kuvveti nisbetinde mebus vermek hakkını haiz olmalıdır.*” denilerek halkın yönetime katılımında mesleki temsil esasına hukuki bir temel verilmeye çalışılmıştır. Diğer yandan ordu personellerinin vazifeleri başında oldukları müddetçe siyasi faaliyetlere katılmamaları ve siyasi cemiyetler arasında taraf seçmemeleri gerektiğine programda yer verilmiştir.⁷³¹

İttihatçıların mahalli idarelere yönelik tasarılarında halkın yönetim süreçlerine katılmasına yönelik düzenlemeler dikkat çeker. Programda, “*Halkın vasi mikyasta idare-i devlete iştirak etmesi ve bu suretle bilimum aksâm-ı idarede aşağıdan yukarıya doğru halk tabakalarının amil olması.*” olarak ifade edilen anlayışa uygun olarak mahalli idarelerde kırtasiyecilik ve gereksiz memuriyetlik düzenine son verileceği vurgulanmıştır. Mahalli idarelerde halkın yönetime katılımı mahalli meclis aracılığıyla sağlanmaya çalışılmıştır. Bir anlamda mahalli idareler merkezden atanan yöneticiler ile halkın seçtiği temsilcilerden oluşan meclisler tarafından yönetilecekti. Programda mahalli idarelerin en yüksek birimi olarak “livalar” tarif edilmiştir. “Nahiye” ve “kazalar” dan oluşan livalar merkezden atanan mutasarrıflar tarafından merkezi hükümeti temsilen görevlendirilmiştir. Nahiye ve kazalarda “meclis” aracılığıyla halkın yönetime katılımı sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Liva Meclis-i Umumisi mahalli idarelerin temsilcilerinden oluşacak şekilde tasarlanmıştır. Buna göre livalara bağlı kasaba ve belediye meclisleri ile kaza ve nahiye meclisleri üyeleri Liva Meclis-i Umumisi’ni vücuda getiriyordu. Mahalli idarelerde teşkil edilmesi önerilen heyet-i idareler aracılığıyla merkezi yönetim ve mahalli idare arasında koordinasyon ve işbirliği geliştirilmeye çalışılmıştır. Köylerden livalara kadar her mahalli birimde heyet-i idarenin teşkili gerekli görülmüştür. Öyle ki en küçük mahalli birim olarak tarif edebileceğimiz köylerden oluşan nahiyelerin 3-5 kişilik heyet-i idare teşkil etmesi bekleniyordu. Öte yandan mahalli idarelerde üyelerinin tamamı halk tarafından seçilmesi öngörülen birim belediyeler olarak tarif edilmiştir. Şehir ve kasabaların

⁷³¹ Tunçay, “Mesai”, 1920 Halk Şûrâlar Fırkası Programı, Ek: Halk Zümresi Siyasi Programı, s. 49 ve s. 61.

mahalli ve medeni işlerini yürütmekle görevli kılınan belediyelerin tıpkı diğer mahalli birimler gibi heyet-i idare teşkil etmesi gerekiyordu.⁷³²

Programda, ziraat alanında belirli bir plan dâhilinde gelişim sağlanabileceği vurgusu öne çıkar. Buna göre öncelikli olarak üreticinin refah ve üretin gücünü arttıracak tedbirlerin alınması ve ardından ziraat sanayinin ıslahı için gerekli düzenlemelere gidilmesi öngörülür. Ardından kurulacak meslek birlikleri aracılığıyla tarımda üretici dayanışmasının sağlanması teşvik edilir. Ayrıca devlet destekli kuruluşlar ile çiftçilerin toprağın ıslah usullerinden kullanım alanlarına kadar mesleki bilgilerini artıracak eğitimler almasına özen gösterilir. Eğitim ve uzmanlaşma programda ziraat alanına yönelik planda dikkat çeker. Liva merkezlerinde kurulması öngörülen rasathane ve laboratuvarlar ile devlet desteği belirginlik kazanır. Ziraat mekteplerinin yaygınlaşması ve burada alınan teorik bilgilerin uygulamalı eğitim ile desteklenmesiyle tarımda uzmanlaşmaya dayalı bir anlayış geliştirilmeye çalışılır. Bu anlayış mekteplerde kurulması öngörülen numune çiftlikleri ile somut bir nitelik kazanır. Uzmanlaşmaya verilen önem tecrübe ve bilgi ihtiyacının karşılanması için yurt dışından uzman getirilmeye varan bir ilgiye evrilir. Yerli üreticinin yurt dışına ziraat çalışmalarını yerinde görmesi için gönderilmesi bu ilgiyi gelişime açık hale getirir. Tarımda makine kullanımı teşvik edilerek Liva Meclis-i Umumilerine ait arazilerde uygulama yoluna gidileceği ifade edilir. Programda Ziraat Bankası'nın eski usul ve ananeleri terk ederek hakiki bir çiftçi bankası olması ve tedricen sendikalar idari merkezi haline gelmesi ziraat alanına yönelik bir hedef olarak saptanmıştır. Baytar eğitimi teşvik edilerek gezici baytarlar aracılığı ile köylülerin havyan hastalıklarına dair bilgi sahibi olması istenmiştir. Ormanların korunması, kullanımı ve yeni orman alanlarının yaratılması programda zikredilen diğer konular arasındadır. Ziraat alanına yönelik benzer tasarılar sanayi alanında da görülür. Programda belirli bir plan dâhilinde sanayi alanında gerekli düzenlemelerin yapılacağı ifade edilmiştir. Tıpkı ziraat alanında olduğu gibi mesleki birlikler aracılığı ile küçük sanayi himaye altına alınacak ve sanayinin faaliyet hacmi ve türüne göre sipariş, tedarik, nakdi yardım gibi değişen teşvik usulleri uygulanacaktır. Aynı zamanda gümrükte bazı vergilerden muaf tutma usulü de uygulanabilecektir. Nihayetinde mesleki birliklerin tedricen büyük üretim grupları haline gelmesiyle sanayi alanında merkezi bir kurumsallık

⁷³² Tunçay, "Mesai", 1920 Halk Şûrâlar Fırkası Programı, Ek: Halk Zümresi Siyasi Programı, ss. 49-63.

ortaya çıkacaktır. Aynı zamanda sanayide makineleşme ve uzmanlaşmaya yönelik çalışmalar yürütülecektir. Sanat mekteplerinin yaygınlaştırılması ve yurt dışından uzman getirilmesi bu amaca yönelik öneriler arasındaydı.⁷³³

Programda, adliye sahasının dönüşümü için yapısal öneriler sunulmuştur. Muhakeme usulünün sadeleştirilmesi ve adliye kanunlarının ıslah edilmesi genel amaç olarak zikredilmiştir. Bununla birlikte halkın yönetim süreçlerine katılmasına verilen önem adliye sahasında da görülür. Mahalli idarelerde teşkil edilmesi öngörülen “halk mahkemeleri” halkın adalet ihtiyacının yerinde karşılanması için geliştirilen bir öneri olarak programa girmiştir.⁷³⁴

Mesai, en kaba ifade ile eksiksiz bir hükümet programı ve anayasa taslağı olarak hazırlanmıştı. İdari teşkilat, kamu düzeni, ekonomi, maliye, ziraat, sağlık, eğitim ve ordu gibi spesifik alanları kapsayan program hem komünizmin doktrinsel esaslarını hem de eski yönetim anlayışının uzantısını oluşturan saltanat ve hilafetin kurumsal varlığını bir arada kabul ediyordu. Bu iki ön kabul Türkiye’nin içinde bulunduğu gerçeklik içerisinde ideal düzene uygun olarak programa girmişti. Komünizmin doktrinsel nitelikleri ilke olarak kabul edilirken Türkiye şartlarında uygulanabilirliğine getirilen şerh komünizmin pratik tesirlerini programa dâhil etmişti. Halk mahkemeleri ve şuralar sistemi önerileri bunun en somut göstergesidir. Yine saltanat ve hilafet kurumunun varlığı halkın yönetim süreçlerinin dışında tutulacağı bir düzene karşılık gelecek şekilde kabul edilmiyor, belirli bir düzen ve hukuki çerçeve çizilerek yönetimde belirli bir denge öngörülüyordu. Nihayetinde II. Meşrutiyet ortamında beliren halkçılık cereyanı İttihatçıların siyasi fırka programı ve anayasa tasarısı olarak değerlendirebileceğimiz Mesai ile ideal düzen arayışlarına tesir ediyordu. Halkçılık cereyanının etkisi programda belirginlik kazanıyor ve dönemin halkçılık anlayışının birleştirici ve bütünleştirici dinamikleri söylem olarak öne çıkıyordu.

İttihatçıların Anadolu’nun geleceğine dair tasarıları yurt dışında bir avuç eski İttihatçı liderin çabaları ile hayat buluyordu. Enver Paşa, Anadolu’da cereyan eden mücadele ortamında meclis içinde ve dışındaki İttihatçıların örgütlenmelerine ayrı bir önem atfediyordu. Mesai bu önemin bir gereği olarak reel koşullar göz önünde bulundurularak dikte edilmiş siyasi bir programdı. Esasen Enver Paşa’nın

⁷³³ Tunçay, “Mesai”, 1920 Halk Şûrâlar Fırkası Programı, Ek: Halk Zümresi Siyasi Programı, ss. 65-68.

⁷³⁴ Tunçay, “Mesai”, 1920 Halk Şûrâlar Fırkası Programı, Ek: Halk Zümresi Siyasi Programı, ss. 75-78.

örgütlenmeye verdiği önem Mesai'nin siyasi bir fırka haline getirilme çabasını beraberinde getirmişti. Değişen koşullar Enver Paşa ve çevresini Mesai'den daha radikal bir program hazırlamaya itecekti. "Halk Şurular Fırkası", bu amaca yönelik olarak teşkil edilmişti. İİCİ'nin Türkiye Şubesi olarak düşünülen Halk Şurular Fırkası, 5-8 Eylül'de Batum'da bir kongre gerçekleştirmiştir.⁷³⁵

Batum Kongresi, İttihatçıların hem güncel konulara yönelik bakış açılarını içermesi hem de İttihatçı organizasyonun Anadolu'da varlığını sürdürdüğü izlenimi verme çabasını barındırması açısından önemlidir. Geniş kapsamlı bir katılımdan uzak olarak gerçekleştirilen bu kongre daha çok toplantı havasında gerçekleşmiş ve Mesai ile Halk Şurular Fırkası programları bir bütün olarak kabul edilmiştir.⁷³⁶ Enver Paşa'nın radikal tasarıları kongre belgelerine tesir etmiştir. Öyle ki değinilen konuların ele alınış biçiminde milliyetçilik ve İslamcılık ile yumuşatılmış bir sosyalizm göze çarpar.⁷³⁷ Bu haliyle SSCB ile ilişkilere bağlılık arzusunun İttihat ve Terakki'nin İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın Türkiye temsilcisi olarak zikredilmesine kadar varan bir radikallik gözlemlenir.⁷³⁸ Nitekim kongrenin İttihat ve Terakki adıyla gerçekleşmesi Ankara hükümetine verdiği mesajlar açısından dikkat çekicidir. Siyasi fırkaların serbest bırakılması, meclisteki İttihatçılar ile hükümetin birlikte çalışması ve İttihatçıların uğradığı baskıya son verilmesi gibi örtük telkinler kongre kararları arasına girmişti. Kongre sonunda "Ankara Büyük Millet Meclisine Tebliğ Edilmek Üzere İttihat ve Terakki Kongresi Tarafından İttihaz Edilen Mukarrerât" ekiyle kongre kararlarının Ankara'ya tebliğ edilmesi kararlaştırılmıştır.⁷³⁹

Halk Şurular Fırkası Programı bir yönüyle Mesai'nin devamı niteliği taşıırken bir yönüyle de İttihatçıların değişen konjonktüre yönelik radikalleşen bakış açılarını yansıtan bir metindir. Bir kere BMM'de İttihatçı varlığının korunması arzusu İttihatçı liderleri İttihat ve Terakki'nin çok daha geniş bir organizasyonun uzantısı olduğu mesajını vermeye itmiştir. Örtük telkinlerle BMM hükümetine yöneltilen mesajlar İttihat ve Terakki'nin Halk Şurular Fırkası Programı ile radikalleşen bakış açılarını

⁷³⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, ss. 588-590.

⁷³⁶ Zürcher, *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, s. 195.

⁷³⁷ Dumont, "La fascination du bolchevisme: Enver pasha et le parti des soviets populaires, 1919-1922", *Cahiers du monde russe et soviétique*, s. 157.

⁷³⁸ Çetin Aykurt, "İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Batum Kongresi Hakkında Yayınlanmamış Bir Belge", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 28, S. 1, 2013, s. 257.

⁷³⁹ Aykurt, "İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Batum Kongresi Hakkında Yayınlanmamış Bir Belge", ss. 249-262.

anlamamıza imkân sağlar. İttihatçıların bu mesajları Ankara'ya kadar ulaşacak ve Mustafa Kemal Paşa'nın Halkçılık Programı'nın ortaya çıkmasında etkili olacaktır.

Programın “Siyaset-i Umumiye” başlıklı birinci kısmı sosyalist bir bakış açısı ile emperyalizm ve kapitalizmin eleştirisini içerir. Bununla birlikte programın geneline etki eden milli egemenlik vurgusu öne çıkmıştır. Mahalli idarelerden merkezi yönetime kadar halkın yönetim süreçlerine katılması milli egemenliğin bir gereği olarak tarif edilmiştir. Bu haliyle Mesai'nin devlet idaresi ve işleyişinde halkın etkinliğinin artırılması çabası Halk Şurular Fırkası Programı'nda daha keskin bir nitelik kazanmıştır. Programda bireylerin siyasi haklarına öncelik veren bir anlayışın kabul edildiği vurgulanmıştır. Ayrıca ideal devlet yönetiminden ideal toplumsal düzene uzanan bir tasarının parçası olarak toplumsal yapıya zarar verecek anlayışa müsaade edilmeyeceğine yer verilmesi dikkat çekicidir: “*Memleketin bünye-i içtimaisine nafti hususat ile iştigal eden efradına harsr ve tahsis edecek ve muzır ve tufeyli bir hayat takip eden eşhasın bu hukuk-ı siyasiyye ve intihabiyyeden istifadesine mâni tedabir ittihaz edilecektir.*” İdeal toplum düzeninde iş ve emek kavramlarında eşitlik anlayışının gözetileceği programa ilke olarak girmiştir. Yeni bir yaşayış biçiminin ortaya çıkması için iş gücünde kadın-erkek eşitliğinin sağlanması gerektiği ve bu anlayışın fırkanın “siyaset-i içtimaiyyesi” olarak kabul edileceği ifade edilmiştir. Yeni düzende bürokratik tahakkümün ortadan kaldırılması için halka etkin bir rol biçilmiştir. Bu rol her dönem mevcut iktidarın tesiri altına giren bürokraside seçime dayalı bir anlayışın yerleştirilmesiyle somutlaşır. Halk, memurlarını seçimle iş başına getirecek ve böylelikle bürokrasinin siyasi iktidarın etkisi altına girmesi engellenecekti. Halkın kendi memurlarını seçtiği bürokrasi anlayışının yerleşmesiyle nihayetinde hükümet teşkilatından halk teşkilatına geçiş sağlanacaktır. Bu düzen içerisinde halkın hak ve özgürlüklerine engel olan koşulların ortadan kaldırılması gerekiyordu. Programda fırkanın basın özgürlüğü ve sivil toplum örgütlerine halkın doğrudan doğruya ulaşabileceği bir anlayışın getirileceği ifade edilmiştir. Bu anlayışta özgürlüğün tek bir sınıfın çıkarına uygun olarak kullanılmasına müsaade edilmeyecektir.⁷⁴⁰

Halk Şurular Fırkası Programı'nda Mesai'nin öngördüğü yönetim biçimi yinelenirken öngörülen kurum isimlerinde bazı değişikliklere gidildiği görülür. Buna

⁷⁴⁰ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, haz. Ziver Öktem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, ss. 84-86.

göre oldukça geniş yetkiler ile tasarlanan halk meclisi olarak niteleyebileceğimiz Şura-yı Millet, Halk Şurular Fırkası Programı'nda "Şura-yı Umumi" olarak tarif edilmiştir. Mesai'de yürütme gücü Şura-yı Millet tarafından seçilmesi öngörülen Heyet-i İcraiyye'ye verilirken Halk Şurular Fırkası Programı'nda "Heyet-i Vükela", Heyet-i İcraiyye'nin yerini alır. Hükümdarın göreve geliş biçimi Mesai'de olduğu gibi belirli bir usule bağlanmıştır. Nitekim Mesai'de Sultan'ın Şura-yı Millet ve Şura-yı İslam tarafından seçilmesi öngörülürken Halk Şurular Fırkası Programı'nda Sultan'ın hükümdarlık vazifesini çoğunluk usulü ile Şura-yı Umumi tarafından seçilen Heyet-i Vükela'nın yürütmesi beklenmiştir. Sultan'ın halifelik görevini ise Mesai'de olduğu gibi Meclis-i İslam tarafından seçilen Şeyhülislam aracılığıyla yürüteceği ifade edilmiştir. Halk Şurular Fırkası Programı'nda halkın yönetim süreçlerine katılımı Mesai'de olduğu gibi mahalli idarelerden merkezi yönetime kadar genişletilmiş ve yöneten-yönetilen mesafesini ortadan kaldıracak öneriler ile desteklenmiştir. Bu anlamda halkın gündelik yaşama dair sorunları her mahalli birimde yılda bir kere toplanması öngörülen mahalli kongreler ile çözülmek istenirken; mahalli şurular düzeniyle de mahalli birimler arasında eş güdüm sağlanmaya çalışılmıştır. Mahalli idarelerde "heyet-i teftişiyeler" gibi denetleyici mekanizmalara yer verilerek bürokratik otoriterliğin önüne geçilmek istenmiştir. Mesai'de seçme yaşı 18 olarak belirlenirken Halk Şurular Fırkası programında seçme ve seçilme yaşı olarak 20 yaşını tamamlamış olmak şartı getirilmiştir. Seçme ve seçilmeye engel olan şartlar ise tefecilik ve vurgunculuk ile geçinmek, topluma faydalı işlerde bulunmayıp kendi iratı ile geçinmek ve yönetim tarafından atananların görevlerinin başında olmamaları olarak ifade edilmiştir.⁷⁴¹

Yine Mesai'den farklı olarak Halk Şurular Fırkası Programı'nda azınlıklar ve dış ilişkilere dair tasavvurlara yer verilmiştir. Türkiye sınırları içerisinde yaşayan milletlerin azınlık ve çoğunluk durumlarına bakılmaksızın kanun önünde eşitlik ilkesi ile muamele göreceği ifade edilmiştir. Azınlık haklarının gözetilmesi, fırkanın siyasi programına riayet etme göreviyle bütünleştirilmiştir. Buna göre programa aykırı eylemlerde bulunanlar ile emperyalizme karşı mücadelede yer almayanların

⁷⁴¹ Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkanı*, ss. 86-90. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1871 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi, halkın yönetim süreçlerine katılımında önemli bir adım olmuştu. Mesai ve Halk Şurular Fırkası Programı'nda öngörülen mahalli birimler bu nizamnamede de yer alıyordu. Nitekim İttihatçılar, halkın yönetime katılımını mahalli idarelerden başlayarak merkeze kadar uzanan bir anlayışa kavuşturmak istiyordu. Bu anlayış içerisinde bürokratik otoriterliğin yerini birbirini denetleyen kurumlar alırken mahalli şura ve kongreler ile de Sovyet etkisi görünür kılınıyordu.

milliyetlerine bakılmaksızın haklarından mahrum kalacağı şerhi getirilmiştir. Programda fırkanın ilke olarak sömürgeciliğe karşı olduğu ifade edilmiştir. Fırkanın kendi kaderini tayin etme ilkesini gözeterek ulusların kendilerini idare edemeyeceğini ileri süren anlayışın karşısında olduğu vurgulanmıştır. Dış ilişkiler alanında milliyetine bakılmaksızın her millet ile iyi ilişkilerin kurulacağı ve bilhassa şuralar usulünü benimsemiş milletler ile sıkı bir ilişki geliştirileceği ilke olarak kabul edilmiştir. Ziraat alanında mesleki dayanışmanın artırılması, iş birliğinin geliştirilmesi, kooperatiflerin yaygınlaştırılması gibi Mesai’de zikredilen esaslara yakın ifadelere yer verilirken Halk Şuralar Fırkası Programı’nda köylüye arazi temin edileceği ve üretimine engel olan durumlardan etkilenmemesi için gerekli tedbirlerin alınacağı vurgulanmıştır. Öte yandan programda yer alan “milli banka” tasarısı dikkat çekicidir. Ülkede faaliyet gösteren tüm bankaların birleşmesiyle milli bir bankanın teşkil edileceği ve bu bankanın kapitalist çalışma usulünden farklı olarak memleketteki üretim gücünü artıracak örnek bir kurum olacağı ifade edilmiştir. Milli bankadan aynı zamanda benzer amaçlarla kurulacak bankalara destek olması beklenmiştir.⁷⁴²

Mesai’de adalet alanında zikredilen halk mahkemeleri Halk Şuralar Fırkası Programı’nda seyyar mahkemeler ile desteklenmiş ve adalet alanında toplumsal vicdanın oluşması bir gaye olarak zikredilmiştir. Programda benzer vurgu maarif alanında da görülmektedir. Programda zorunlu ve ücretsiz bir eğitim modeli ön görülmüştür. Bu eğitim modeli içerisinde teorik ve uygulamalı eğitim anlayışıyla toplumsal vicdan sahibi bireyler yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bununla birlikte gelir durumunun eğitim kademelerine tesir etmesinin önüne geçilmek istenmiştir. Bilhassa yüksek kademe eğitimin yalnızca yüksek gelir gruplarının ulaşabileceği bir eğitim olmaktan çıkarılarak düşük gelir düzeyine sahip halk kitlelerinin kolayca ulaşabileceği şekilde yaygınlaştırılacağı ve teşvik edileceği ifade edilmiştir. Fırkanın dinlere bakışı programda vicdan özgürlüğü temelinde konu edinmiştir. Hükümetin din ve mezhep ayrımı gözetmeyeceği ve bu anlayışın aksine uygulamalara müsaade edilmeyeceği vurgulanarak dini kurumların muhafaza edileceği, herkesin din ya da mezhebine uygun olarak yaşayabileceği bir anlayışın yerleştirileceği mesajı verilmiştir.⁷⁴³

Millî Mücadele Dönemi’nde İttihatçıların elinden çıkan programlar Mesai ve Halk Şuralar Fırkası Programı ile sınırlı değildi. Yeşil Ordu Cemiyeti’nin meclisteki

⁷⁴² Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, ss. 90-97.

⁷⁴³ Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, ss. 97-100.

uzantısı olan Halk Zümresi adlı grubun (Resmi) Türkiye Komünist Fırkası'nın kuruluşuna gidilen süreçte programı yayınlanmıştı. “Doğu mefkûresinin” takipçisi olan bu grubun mecliste tam sayısı bilinmemekle birlikte 80-100 arası üyesi olduğuna işaret edilmiştir. Bu anlamda Halk Zümresi'nin programı 8 Eylül 1920'de Yunus Nadi'nin çıkardığı “Anadolu'da Yeni Gün” adlı gazete yayınlanmıştır.⁷⁴⁴ Halk Zümresi Programı, dönemin revaçta olan İslami Bolşevizm anlayışı ile halkçı fikirlere yaslanan bir üslupta kaleme alınmıştı. İttihatçıların diğer programları gibi anti-empyrist bir bakış açısına sahip olması programın bir diğer özelliğini oluşturuyordu. Egemenliğin kaynağına halkı koyan bu programda hilafet ve saltanattan söz edilmemesi dikkat çekicidir.

“Maksat ve Meslek”, “Halk ve Hükümet”, “İdare, Hidemat-ı Umumiye” başlıklı dört bölüm 28 maddeden oluşan programda Mesai ve Halk Şuralar Fırkası'nda olduğu gibi yönetim birimi olarak Şura sistemi öngörülür. Programda “Büyük Şura” olarak kavramsallaştırılan yapı yasama ve yürütme gücüne sahip geniş yetkili bir devlet organı olarak tarif edilmiştir. Büyük Şura üyelerinin iki sene için seçilmeleri önerilirken seçme yaşı 18, seçilme yaşı da 25 olarak belirlenmiştir. Programda mülkü taksimat, nahiye, kaza ve liva olarak tarif edilmiştir. Mahalli şuralar aracılığıyla idare edilmesi öngörülen mahalli idarelerin denetimi Büyük Şura'ya bırakılmıştır. Mahalli idareler arasında çıkacak anlaşmazlıkların da yine Büyük Şura'nın görevlendireceği müfettişler tarafından giderileceği ifade edilmiştir.⁷⁴⁵

İttihatçı Ali İhsan (İloğlu) Bey'in “Temsil-i Meslekî” adlı programı bu dönemde öne çıkan programlar arasındaydı. İstanbul'un işgali üzerine bir grup arkadaşıyla birlikte Ankara'ya gelen Ali İhsan Bey, Resmi Türkiye Komünist Fırkası'nın teşkiline gidilen süreçte Mustafa Kemal ile gerçekleştirdiği görüşmelerde programının kabul edilmesi için yoğun bir çaba harcamıştı. Yine İttihatçı liderlere ulaşma girişimlerinde bulunan Ali İhsan Bey, programını Talat Paşa'ya ulaştırmışsa da beklediği desteği yurt dışındaki İttihatçı çevrelerden görememiştir.⁷⁴⁶ Temsil-i Meslekî, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş nedenlerini irdelendiği “Mukaddime” başlıklı giriş kısmı

⁷⁴⁴ Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, ss. 179-182; Ahmet Altıntaş, *Millî Mücadele'de Yeşil Ordu Cemiyeti ve Siyasi Kökenleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995, s. 107.

⁷⁴⁵ *Kabulünün 100. Yılında Teşkilât-ı Esâsîye Kanunu: Belgeler*, TBMM Yayınları, Ankara 2020, ss. 9-15.

⁷⁴⁶ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili Mesleki Programı”, *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Doğuşu*, C. 1, Bilgi Yayınları, İstanbul 2003, ss. 391-396.

dışında “Meslek”, “Hakk-ı Hükümet”, “İdare” ve “İktisat” başlıklı dört bölüm ve 17 maddeden oluşmaktadır. Egemenliğin kaynağına milleti koyan programda “Meclis-i Umûmî Milli” adlı meclisi milletin temsil edildiği yapı olarak tarif edilmiştir. Saltanat ve hilafet kurumlarına yer verilmeyen programda “cumhuriyet” rejimi tarif edilmiştir. Yasama ve yürütme erkleri Meclis-i Umumi-i Milli’ye verilirken meclisin yürütme yetkilerini “komiserler” aracılığı ile yerine getirmesi öngörülmüştür. Meclis-i Umumi-i Milli’nin oluşumu programa özünü veren mesleki temsil esasına uygun olarak tasarlanmıştır. Buna göre livalar seçim çevresi olarak belirlenmiş ve meslek birliklerinin genel oy usulüyle seçilmesi öngörülmüştür. İşaret edilen seçim süresi ise iki yılda birdir.

Programda seçimlerde yer alması düşünülen meslek grupları şu şekilde sıralanmıştır: 1-Çiftçiler ve Çobanlar, 2-Sanatkârlar, 3-Tacirler, 4-Me’murin ve Mustahdemin, 5-Efrad-ı Askeriyye, 6- Gemiciler bulunan elviyede, 7-Madenciler, 8-Serbest meslek eshabı, 9-İşçiler. Programda mahalli idareler “ekonomik ihtiyaçlar” gözetilerek tasnif edilmiştir. İktisat merkezleri ifadesi ile tarif edilen mahalli birimlerin oluşumunda yine mesleki temsil esası benimsenmiş ve mahalli idarelerin ihtiyaçlarına uygun olarak merkezi yönetimin hizmet şubeleri açabileceği ifade edilmiştir. Programda tarif edilen 12 komiserliğin “genel hizmetleri” yerine getirmesi beklenmiştir. Bu komiserlikler; Hariciye, Adliye, Müdafaa-i Milliye, Maarif-i Umûmiyye, Nafia, Maliye, Dâhiliye, Sıhhiye, Posta- Telgraf, Ziraat, İktisadiyat, Muavenet-i Umûmiyye (Sosyal Yardım) olarak belirlenmiştir.⁷⁴⁷

Mesai ve Halk Şurular Fırkası Programı’nda Sovyet esintilerinin en belirgin kılındığı “Şura” kavramına Temsil-i Mesleki’de rastlanılmazken bir başka Sovyet tesirli oluşum olan “Komiser” kavramına programda yer verilmesi dikkat çekicidir. Bununla birlikte Temsil-i Mesleki ile diğer İttihatçı kökenli programlar arasındaki farklılıklar ilk bakışta göze çarpar bir nitelik taşımaktadır. Bir kere 17 maddelik kısa yapısı içerisinde Temsil-i Mesleki; idare, seçimler ve hükümet biçimine ilişkin temel esasları içerisinde barındırır. Buna karşın diğer programlar hem bir siyasi parti programı hem de bir devletin anayasası olabilecek kapsam ve detaya sahiptir. Diğer yandan hilafet ve saltanatın kurumsal varlığını kabul eden Mesai ve Halk Şurular Fırkası en temelde meşruti bir yönetim önermektedir. Temsil-i Mesleki ise açıkça bir cumhuriyet yönetimini tarif etmektedir. Ali İhsan Bey’in mesleki temsil anlayışını bir

⁷⁴⁷ Tekeli ve İlkin, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili Mesleki Programı”, ss. 424-427.

diğer İttihatçı ideolog olan Gökâlp'in mesleki temsil anlayışından ayıran yönü ise Gökâlp'in idealist bakış açısının Ali İhsan Bey'de bulunmamasıdır. Uygulamanın içerisinden gelen Ali İhsan Bey, mesleki temsile materyalist bir bakış açısı ile yaklaşmaktadır.⁷⁴⁸

İttihatçılar Anadolu'da cereyan eden mücadeleyi geniş kapsamlı projelerinin bir parçası olarak gördükleri mesajını örgütlenme faaliyetleri ile Ankara'ya ulaştırmaya çalışıyordu. Bu mesaj antikapitalizm ve antiemperyalizmi temel alan söylemler ile bir dizi amacı içerisinde barındırıyordu. İttihatçılar, Mesai ile ortaya koydukları esaslar ile Türkiye için bir anayasa önerirken Bolşevikler ile de iş birliği kurma kaygısını güdüyorlardı. Nitekim bu kaygının bir yönü İttihatçı liderlerin Anadolu'ya dönmeleri ve giderek azalan nüfuzlarını tersine çevirme endişesini içeriyordu. Bu endişe BMM hükümetinin İttihatçılara yönelik baskılarının arttığı bir ortamda daha da şiddetlenmişti. Halk Şurular Fırkası Programı'nın radikal olarak nitelenmesinin arkasında da bu endişe yatıyordu. İttihatçılar hem Batum Kongresi'nde hem de Halk Şurular Fırkası Programı'nda ideal düzen tasavvurlarını paylaşırken BMM hükümetine gözdağı vermeyi ihmal etmemiştir.

İttihatçıların programları içerisinde idari teşkilata kadar yayılan Bolşevizm etkisi dikkat çeker. Şurular düzeninin taşra idaresine kadar uzanması, halk mahkemeleri, seyyar hâkimler ile adaletin halkın ayağına götürülmesi, iş ve emek kavramlarında işçi kesiminin güvenceli çalışma koşullarına verilen önem, ücretsiz ve zorunlu eğitim modeli ve daha birçok konunun ele alınış biçimi Bolşevik etkinin bir uzantısı olarak İttihatçıların programlarına girmiştir. Gökâlp'in ideal toplum tasavvurunda ifadesini bulan dayanışmacı halkçılığın kalıntıları hem Mesai'de hem de Halk Şurular Fırkası programında belirgindir. Gökâlp'in halkçılık cereyanını Marksist görünümünden çıkararak Durkheim sosyolojisine yakınlaştırdığı ve nihayetinde “mesleki temsilcilik” olarak kavramsallaştırdığı dayanışmacı halkçılık anlayışı II. Meşrutiyet ortamında İttihatçıların ideolojik dönüşümüne ilham kaynağı olmuştu.⁷⁴⁹ İttihatçıların Millî Mücadele ortamında Ankara'da oluşan iktidar blokuna karşı alternatif bir iktidar yaratma tasavvurları halkçılık cereyanına yeni ufuklar kazandırmıştır. Halkçılık İttihatçıların ideal düzen arayışlarına ilham kaynağı olurken aynı zamanda yavaş yavaş temelleri atılan yeni devletin düşünsel kaynakları arasına girecektir. Mustafa Kemal

⁷⁴⁸ Tekeli ve İlkin, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili Mesleki Programı”, s. 369 ve ss. 399-402.

⁷⁴⁹ Tekeli ve Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, s. 68.

Paşa bloğunun meclis içinde ve dışındaki İttihatçıları tasfiye hareketi İttihatçı liderlerin tasarılarını ters yüz edecektir. Anadolu’da cereyan eden ve zaman zaman Ankara hükümetine güçlükler yaşatan gelişmeler karşısında her an yurda dönme umudunu taşıyan İttihatçılar, Mustafa Kemal Paşa’nın artan nüfuzu karşısında talihleriyle baş başa kalacaktır.

4.6. Mustafa Kemal Paşa’nın Halkçılık Programı

Mustafa Kemal Paşa’nın “Halkçılık Programı” Anadolu’da Bolşevizm rüzgârının şiddetini hissettirdiği bir ortamda gündeme gelmiştir. Halk Zümresi Programı’nın yayınlandığı “Anadolu’da Yeni Gün” gazetesinde sıklıkla çağdaşlaşma hareketlerinin programsızlık nedeniyle başarıya ulaşamadığı, elden ele dolaşan muhtelif programlar yerine memleketin bünyesinden doğan programlara ihtiyaç duyulduğu gibi konular gündeme getiriliyordu.⁷⁵⁰ Gerçekten de Mustafa Kemal Paşa’nın meclis içerisindeki sol yapılanmaları bastırma girişimleriyle paralel bir şekilde hem yurt dışındaki İttihatçıların programları hem de meclis içerisindeki İttihatçıların programları elden ele dolaşır bir duruma gelmişti. Öyle ki Ali İhsan Bey, Temsil-i Mesleki adını verdiği programını (Resmi) Türkiye Komünist Fırkası’nın teşkiline gidilen süreçte sıklıkla gündeme getirmiştir.⁷⁵¹

Mustafa Kemal Paşa, 24 Nisan 1920 tarihli meclis oturumunda siyasi ve askeri olayların genel bir değerlendirmesini içeren konuşmasının ardından “*Şimdi müsaade buyurursanız bu dakikadan itibaren takip olunması lazım gelen bazı noktai nazarları arz edeceğim.*” dedikten sonra Büyük Millet Meclisi’ne bir önerge vermiştir. Bu önergeyi takiben 13 Eylül 1920’de Meclis Başkanlığı’na 31 maddeden oluşan bir program sunmuştur. 18 Eylül 1920 tarihli meclis oturumunda okunan bu program ile 24 Nisan 1920 tarihli meclis oturumunda okunan önerge Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na kaynak oluşturan “Halkçılık Programı”nı oluşturmaktadır.⁷⁵²

⁷⁵⁰ İhsan Güneş, “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun (1921 Anayasası’nın) Yapılış Süreci”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S. 2, 2020, s. 237.

⁷⁵¹ Şaduman Halıcı, “Birinci TBMM’de Mesleki Temsil Tartışmaları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 31, s. 84.

⁷⁵² TBMM ZC., Devre 1, Cilt 1, Birleşim 2, 24.4.1920, ss. 30-33; TBMM ZC., Devre 1, Cilt 4, Birleşim 67, 18.9.1920, ss. 201-203. Siyasi tarihte Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na kaynak teşkil ettiği sıklıkla zikredilen Halkçılık Programı’nın orijinal belgesinin akıbetine ilişkin yakın tarihe kadar müspet bir çalışma ortaya koyulamamıştı. Halkçılık Programı’na ilişkin öncül çalışma olarak İsmail Arar’ın *Atatürk’ün Halkçılık Programı* adlı çalışması gündeme getiriliyordu. Bu çalışmada da benzer şekilde “Halkçılık Programı”nın orijinal nüshasına ulaşamadığı ancak Atatürk’ün Nutuk adlı eserinden yola çıkılarak programın neleri kapsadığına ilişkin fikir sahibi olunduğu ifade edilmiştir. İsmail Arar, *Atatürk’ün Halkçılık Programı*, Baha Matbaası, İstanbul 1963. Nitekim yakın tarihte yayınlanan bir

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta meclis içerisinde filizlenen gruplaşmalara değinirken Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na kaynak teşkil eden programın “Halkçılık Programı” olduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir:

Bilmünasebe arz etmiştim ki, ilk Teşkilat-ı Esasiye Kanunumuza menşe teşkil eden 13 Eylül 1920 tarihli bir programı, meclise takdim etmiştim. Bu programın, mecliste 18 Eylül'de okunan kısmından başka buna esas olmak üzere Büyük Millet Meclisinin mahiyeti esasiyesini ve usulü idare hakkındaki noktai nazarları tespit eden ve meclisin küşadını müteakıp kıraat ve kabul olunan tahririmi de bu kısım ile beraber halkçılık programı unvanı altında tabi ve neşrettirmiştim.

24 Nisan 1920 tarihli önerge ilk bakışta hükümetin teşkili için bir yol haritası sunuyordu. Meclis'in olağan meclisler gibi yasama faaliyetlerini yerine getirmesinin güç bir durum olduğu savaş koşullarına dikkat çekilerek açıklanıyor ve kurulacak hükümetin olağanüstü hallerde diğer memleketlerde olduğu gibi yetkilerinin artırılması gerektiği ifade ediliyordu. Mustafa Kemal Paşa daha sonra Nutuk'ta bu önergeyi şu maddeler ile özetleyecekti.⁷⁵³

1-Hükümet teşkili zaruridir.

2-Muvakkat kaydıyla bir hükümet reisi tanımak veya Padişah kaymakamı ihdas etmek kabili tecviz değildir.

3-Mecliste mütekâsif iradei milliyeyi, bilfiil mükadderatı vatana vâzıülyed tanımak umdei esasidedir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin fevkinde bir kuvvet mecbur değildir.

4.Türkiye Büyük Millet Meclisi teşrii ve icraî salâhiyetleri camidir. Meclisten tefrik ve tevkil edilecek bir heyet umuru hükümeti rüyet eder. Meclis reisi, bu heyetin de reisidir.

Padişah ve halife, cebrü ve ikrahtan azâde olduğu zaman, Meclisin tanzim edeceği esasatı kanuniye dairesinde vaziyetini ahzeder.

Mustafa Kemal Paşa'nın önergesi meclis sıralarında oldukça olumlu karşılanmıştır. Antalya Mebusu Hamdullah Suphi Bey, okunan nutkun bir suretinin bastırılarak memlekete dağıtılmasını teklif ederken, Konya Mebusu Refik (Koralan) Bey, “*Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin mücadehedatı vataniyeleri hakkında millet cisim ve ruhundan yükselen teşekkülata tercüman oldular.*” ifadelerini kullanmıştır. Bununla birlikte mebuslar arasında önergenin oylanmasına gerek olmadığına yönelik bir beklenti oluşmuştur. Nitekim meclis sıralarında önergenin görüşölüp, müzakere

çalışmada “Halkçılık Programı”nın orijinal nüshası gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu çalışma için bkz. Serdar Şahinkaya, “Mustafa Kemal Paşa'nın Halkçılık Programı”, *Memleket, Siyaset, Yönetim*, S. 32, 2019, ss. 183-194. Belirtmek gerekir ki Serdar Şahinkaya'nın çalışmasında paylaştığı metin ile Arar'ın çalışmasında paylaştığı metin ufak imla hataları dışında bire bir aynıdır.

⁷⁵³ Kemal Atatürk, *Nutuk (1920-1927)*, C. 2, ss. 437-438.

edilmesi gerektiğine yönelik görüşler de ortaya atılmıştır. Sivas Mebusu Mustafa Taki (Doğruyol) Bey, “*Paşa Hazretleri ve rüfekayı kiramı, Heyet-i Temsiliye, şimdiye kadar, aylarca şu milletin bârıgiranına tahammül etmişler, birkaç gün daha tahammül ederler.*” ifadeleriyle önerenin oylanmamasını dile getiren mebusları eleştirmiş ve oylama talep etmiştir. Nihayetinde yapılan oylamada Mustafa Kemal Paşa’nın önergesi kabul edilmiştir.⁷⁵⁴

Mustafa Kemal Paşa’nın 13 Eylül 1920’de Meclis Başkanlığı’na sunduğu program 18 Eylül 1920 tarihli meclis oturumunda okunmuştur. Halkçılık Programı’nın emperyalizm ve kapitalizm eleştirisinin yer aldığı “Maksat ve Meslek” bölümüyle birlikte devlet teşkilatına ilişkin önerileri içeren bu program siyasi tarihimizde “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası” olarak anılmaktadır. 3 bölüm, 31 maddeden oluşan program “Maksat ve Meslek”, “Mevaddı Esasiye” ve “İdare”, (Vilayet, Kaza, Nahiye, Müfettiş-i Umumilik) başlıklarını içermektedir. Programın emperyalizm ve kapitalizm eleştirisi ile birlikte Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin görev ve sorumluluklarının dile getirildiği Maksat ve Meslek başlıklı bölümü dört maddeden oluşmaktadır.⁷⁵⁵

1. Türkiye Büyük Millet Meclisi, hududu millisi dâhilinde temini hayat ve istiklal ve tahlisi makamı hilafet ve saltanat ahdiyle teşekkül eylemiştir.

2. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, hayat ve istiklalini kurtarmağı yegâne maksadı ve gaye bildiği halkı, emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden tahlis ederek idare ve hâkimiyetinin hakiki sahibi kılmakla gayesine vasıl olacağı itikadındadır.

3. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, milletin hayat ve istiklaline suikast eden emperyalist ve kapitalist düşmanların tecavüzatına karşı müdafaa ve harici düşmanlarla tevhide mesai edip milleti iğfal ve ifsada çalışan dâhili hainlerin tedibi için orduyu tarsin etmeği ve onu istiklali millinin müttekası bilmeği vecibe addeder.

4. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti halkın maruz bulunduğu avamili sefaleti izale ile esbap ve vesaiti saadet ve refahını temin etmeyi umdei esasiye ve binaenaleyh toprak, maarif, adliye, maliye, iktisat ve afelûmum içtimaî mesaiide asrın icabına ve halkın hakikî ihtiyacına göre muktazi teceddüdat ve tesisatı vücuda getirmeyi başlıca vazife addeder. Ancak, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti gaye ve maksatlarını temin için bilcümle mesai ve icraatında millet ve memleketin maruz bulunduğu fiilî tecavüzat ve ifsadata karşı milletin vahdet ve tesanüdünü halele ve müdafaa ve mücahede kuvvet ve kudretini nakiseye uğratmaktan ehemmiyetle tevakki eder. Siyasî, içtimaî, umdelerini milletin ruhundan almaya atfı ehemmiyet eden Büyük Millet Meclisi Hükümeti bu umdelerin tatbikatında milletin temayülât ve imtiyacı hakikiyesini nazarı dikkatte bulundurur.

⁷⁵⁴ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 1, Birleşim 2, 24.4.1920, s. 37.

⁷⁵⁵ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 4, Birleşim 67, 18.9.1920, ss. 201-203.

Mustafa Kemal Paşa'nın "Halkçılık Programı" devlet idaresine ilişkin temel esasları ortaya koyan bir niteliğe sahiptir. Dolayısıyla İttihatçıların elinden çıkan Mesai ve Halk Şuralar Fırkası Programı kadar geniş bir kapsama sahip olmadığını ifade etmek gerekir. Bununla birlikte program ilk bakışta Halk Zümresi Programı'nı andırır bir izlenim vermektedir. Her iki programı birbirine yakın bir çizgide değerlendiren görüşler ileri sürülmüştür.⁷⁵⁶ Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın Halkçılık Programı, antikapitalist ve antiemperyalist nitelikte olsa da Bolşevizm'e yaklaşmaktan uzaktır. Bir yönüyle Teşkilat-ı Esasiye Kanunu olarak devletin anayasası haline gelmesi beklenen bu program halkçı bir perspektif ile devlet idaresine ilişkin esasları bünyesinde barındırmaktadır. Bu anlamda programın adı konulmamış bir devlet düzeni öngördüğünü ifade etmek yerinde olacaktır. Zira program Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'ta tarif ettiği gibi bir "*halk hükümeti, cumhuriyet*" idaresini öngörüyordu.⁷⁵⁷ Programın "Mevaddı Esasiye" başlıklı bölümünde devlet yapısına

⁷⁵⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın Halkçılık Programının kimi yönleri ile Halk Zümresi Siyasi Programı ile benzerlikler taşıdığı dile getirilmiştir. Daha programın mecliste gündeme geldiği sıralarda Karahisar-ı Şarki Mebusu Mesut Bey, programın Halk Zümresi Siyasi Programı ile benzerlikler taşıdığını dile getirerek her iki programın da özel encümene havale edilmesini teklif etmişti. Buna karşın Maliye Vekili Ferit Bey, Halkçılık Programı'nın diğer programlarla mukayese edilmesini şiddetle eleştirmiştir: "*Hükümetin noktai nazarında böyle encümene havalesi ile diğer bir programla meczedilmesi mevzubahis olamaz. Bu, hükümetin kanaatidir.*" ifadelerini kullanmıştır. Dâhiliye Vekili Refet Bey de programın birtakım cereyanların etkisiyle hazırlandığına yönelik ithamlara, "*Bu tarzda doğrudan doğruya, zannolunduğu gibi, Bolşevik cereyanı, kapitalizm cereyanı, emperyalizm cereyanı, komünistlik cereyanı, radikaller cereyanı, hülasa hiçbir cereyan yoktur. Orta yerde doğrudan doğruya, milletin göbeğinden çıkan bir cereyan vardır.*" sözleriyle cevap vermiştir. TBMM ZC., Devre 1, Cilt 4, Birleşim 67, 18.9.1920, ss. 206-207. Nitekim Halkçılık Programı'nın Halk Zümresi Siyasi Programı ile benzerlikler taşıdığı yönünde çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Ahmet Demirel, Halkçılık Programı'nın 8 Eylül 1920'de Anadolu'da Yeni Gün gazetesinde yayımlanan Halk Zümresi Siyasi Programı'nda yer alan ilkelerden esinlenilerek hazırlandığını, temel maddelerin birbiriyle aynı doğrultuda olduğunu ifade etmiştir. Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, ss.185-186. Emel Akal da Halkçılık Programı'nın ortada dolaşan programların adeta bir bileşkesi olduğunu vurgulamıştır. Ona göre Mustafa Kemal Paşa, Şark mefkûrecilerinin ve Yeşil Orduların elinden halkçılık kavramını ve halkçılık silahını almış ve bu fraksiyonları nötralize ederek dağıtmıştır. Akal, bu operasyonun sadece halkçılara yönelik değil aynı zamanda onlarla birlikte saltanat yanlılarını da hedef aldığını ifade etmiştir. Akal, *Moskova- Ankara- Londra Üçgeninde İstirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, s. 227. Mete Tunçay, Halkçılık Programı'nın meclise sunulmasının hükümetin Halk Zümresi'nden pek farklı görüşlerde olmadığına dikkat çekmiştir. Tunçay, Mustafa Kemal Paşa'nın İttihatçı bir grubun meclise egemen olmasından çekinerek Halk Zümresi'nin başlıca görüşlerini hükümete mal ettiğini daha sonra da zümrenin örgütsel bütünlüğünü parçalamayı hedeflediği yorumunda bulunmuştur. Tunçay, her iki programın tarihlerine dikkat çekerek Halk Zümresi Siyasi Programı'nın Halkçılık Programı'ndan esinlenmediğini, aksine Halkçılık Programı'nın Halk Zümresi Siyasi Programı'ndan çıktığını ifade etmiştir. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, 3. Basım, İstanbul 1978, ss. 156-158; Tunçay, "*Mesai*", *1920 Halk Şûrâlar Fırkası Programı, Ek: Halk Zümresi Siyasi Programı*, s. 29. Buna karşın Özbudun, İslamcı- sosyalist görüşlerin ifadesi olan Halk Zümresi Programı ile İcra Vekilleri Heyeti'nin anayasa önerisi ya da Halkçılık Programı arasında dikkate değer bir benzerlik bulunmadığını ifade etmiştir. Özbudun'a göre Halk Zümresi Programı, ideolojik yönü ağır basan bir belge niteliği taşımaktadır. Programın "Hidemat-ı Umumiyye" başlıklı üçüncü bölümünde İcra Vekilleri Heyeti'nin anayasa tasarısında yer almayan sosyal içerikli çok sayıda madde yer alıyordu. Ergun Özbudun, *1921 Anayasası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s. 19.

⁷⁵⁷ Kemal Atatürk, *Nutuk (1920-1927)*, C. 2, s. 438.

ilişkin genel esaslar üzerinde durulmuştur. İdare usulü olarak halkın kendi kaderini bizzat ve bilfiil idare etmesi usulü benimsenmiş ve egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu vurgulanmıştır. Saltanat ve hilafet kurumlarının varlığı programda bulanık bir şekilde kabul edilmiştir. Öyle ki programda, “*Hilafet ve saltanat makamının tahlisine muvaffakiyet olduktan sonra Padişah ve Halifei müslimin kavanini esasiye dairesinde mevkii muhterem ve mübeccelini ahzeder.*” denilerek saltanat ve hilafet kurumlarının kurtarılması vurgusu yapılmıştır. Programda yasama ve yürütme erklerinin tecelli edeceği yer olarak Büyük Millet Meclisi tarif edilmiş ve Türkiye’nin Büyük Millet Meclisi tarafından idare edildiği belirtilmiştir. Diğer yandan ordunun emir ve kumandasının Büyük Millet Meclisinin manevi kişiliğinde olduğu vurgulanmış ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâleti ordunun idaresinden sorumlu tutulmuştur. Programda meclis başkanının aynı zamanda İcra Vekilleri Heyetinin de başkanı olduğu ifade edilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi olarak tanımlanan meclis başkanına meclis adına imza ve kararları onaylama yetkileri verilmiştir. Programda seçme ve seçilme hakkına ilişkin oldukça sınırlı düzenlemeler getirilmiştir. Buna göre meclis üye sayısı her elli bin nüfusta bir üye olacak şekilde düzenlenmiştir. Meclis seçimlerinin 2 yılda 1 kere genel oy ilkesi gözetilerek gerçekleşeceği ve seçilen mebusların seçildikleri bölgeyi değil tüm ülkeyi temsil edeceği ifade edilmiştir. Meclisin her yılın kasım ayı başında toplanması ön görülmüştür. Her toplantı yılının başından itibaren 4 ay sonra meclise ait tüm hak ve yetkileri haiz olarak gelecek dönemdeki toplantı yılına kadar toplantı durumunu muhafaza etmek üzere her vilayetten asgari bir üye bulunacak şekilde üyelerin üçte birini gizli oy ile ayırma yoluna gidilecektir . Bu usul “meclis içinde meclis” olarak da anılmaktadır.⁷⁵⁸

Mahalli idarelere yönelik tasarılar da en dikkat çekici unsur dönemin revaçta olan “mesleki temsil” esasına yer verilmemesi olmuştur. İttihatçıların programlarında önemli bir unsur olarak yer bulan mesleki temsilin gözetilmemesi ileride değinileceği gibi programa yöneltilecek eleştiriler arasında yer alacaktır. Programda Türkiye’nin coğrafi durum ve iktisadi ilişkiler bakımından vilayetlere, vilayetlerin kazalara, kazaların da nahiyelere ayrıldığı ifade edilmiştir. En büyük mahalli idare olarak tarif edilen vilayetlere “*şahsiyeti maneviye ve muhtariyeti tammeyi haizdir*” denilerek özerklik verilmesi öngörülmüştür.⁷⁵⁹ Vilayet meclisinin iç ve dış politika, askeriye,

⁷⁵⁸ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 4, Birleşim 67, 18.9.1920, s. 202.

⁷⁵⁹ Kanun-i Esasi’nin 108. maddesinde, “*Vilayatin usulü idaresi tevsii mezuniyet ve tefriki vezayif kaidesi üzerine müesses olup derecatı nizami mahsus ile tayin kılınacaktır.*” ifadesine yer verilmiş fakat

uluslararası ekonomik ilişkiler dışında kalan Büyük Millet Meclisinin kanunlar çerçevesinde uygun gördüğü maarif, sıhhiye, iktisat, ziraat, nafia ve sosyal yardım alanlarında faaliyet gösterme yetkisine sahip kılındığı ifade edilmiştir.⁷⁶⁰

Vilayet meclislerinin üye seçiminde genel oy ilkesi benimsenmiş ve vilayet halkının beş bin nüfusta bir üye seçeceği öngörülmüştür. Vilayet meclislerinde meclis üyeleri arasından bir reis ve dört üyeden oluşan “heyet-i idarenin” teşkil edileceği ve yürütme yetkisinin bu heyet tarafından yerine getirileceği ifade edilmiştir. Vilayetlerde Büyük Millet Meclisinin vekil ve temsilcisi sıfatı ile “vali” yetkilendirilmiştir. Hükümetin genel ve müşterek vazifelerini yerine getirmekle sorumlu tutulan valilerin mahalli idarelere karşı vazifesi yalnızca kontrol ve denetimle sınırlı tutulmuştur. Buna karşın kaza idaresine manevi kişilik verilmemiş ve kazanın Büyük Millet Meclisi hükümeti tarafından atanan valinin emrinde bir kaymakam tarafından idare edileceği ifade edilmiştir. Programda nahiyein birkaç köyden oluşabileceği gibi bir kasabanın da nahiyei meydana getireceği belirtilmiştir. Bir ya da daha çok köyün birleşmesinden oluşan nahiye “divan” adı verilirken, bir kasabanın teşkil ettiği nahiye “belde” adı verilmiştir. Nahiyein meclis üyelerinin seçiminde genel oy ilkesinin gözetileceği ifade edilmiştir. Nahiye meclisinde meclis üyeleri tarafından seçilecek olan idare heyeti ve nahiye müdürü tarif edilmiştir. Ayrıca nahiyeler, kazai, iktisadi ve maliyeye ait yetkilerini kanunların belirlediği şekilde yerine getirecektir. Öte yandan programda vilayetlerin iktisadi ve içtimai ilişkileri bakımından “müfettişi umumilik” bölgelerini ortaya çıkaracakları ifade edilmiştir. Müfettişi umumiliklerin bölgenin asayişini temin, resmi işlerini teftiş ve vilayetlerin müşterek işlerinin düzeniyle alakadar olması öngörülmüştür.⁷⁶¹

Programın mecliste okunmasının ardından oldukça hararetle bir tartışma ortamı oluşmuştur. Tartışmanın odağında beyannamenin kanun teklifi mi hükümet programı mı olduğu yönündeki belirsizlik yer alıyordu. Oturum başkanı Vehbi Efendi’nin “*Bunu her halde bir encümene havale edip o encümende müzakere edilmesi lazımdır.*”

bu düşünce uygulamaya geçirilememiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın Halkçılık Programı’nda 18, 19, 20 ve 21. maddelerde vilayetlere ilişkin düzenlemelere yer verilmiş ve Kanun-i Esasi’nin 108. maddesinde vilayetler açısından öngörülen “yetki genişliği” ileri bir boyuta taşınarak özerklik niteliği kazanmıştır. İleride de değinileceği gibi programı inceleyen özel encümen de vilayetlere özerklik verilmesinden yana tutum sergilemiştir. Nitekim 20 Ocak 1921’de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 11. maddesinde “*Vilâyet, mahallî umurda manevî şahsiyeti ve muhtariyeti haizdir.*” denilerek vilayetlere özerklik verilmesi öngörülmüştür. Güneş, *Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, s. 225; A. Şeref Gözübüyük, Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri (1839-1980)*, s. 41.

⁷⁶⁰ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 4, Birleşim 67, 18.9.1920, s. 202.

⁷⁶¹ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 4, Birleşim 67, 18.9.1920, ss. 202-203.

açıklamasının ardından programa yönelik tartışmalar şiddet kazanmıştır. Malatya Mebusu Lütfi Bey, beyannamenin birçok esası içerdiği için öncelikle Kanun-i Esasi Encümenine gitmesi gerektiğini ifade etmiştir. Mecliste, “*Kanun-i Esasi Encümenine*” sesleri yükselirken söz alan Maliye Vekili Ferit (Tek) Bey, hükümetin, programı meclise yalnızca muhtıra olarak arz ettiğini dile getirmiştir. Ayrıca Ferit Bey, programın kısa yapısına dikkat çekerek bir kanun olmadığını, mahalli idarelere ilişkin kanunların hazırlandığını belirtmiştir. Buna karşın Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, programın encümene gönderilmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Programı, “*Halkın ruhunu tetkik noktai nazarından noksandır.*” sözleriyle eleştiren Ali Şükrü Bey, programın bir kanun önerisi olmadığına dikkat çekerek encümene havalesine taraftar olanları eleştirmiştir. Dâhiliye Vekili Refet Bey; hükümet üyelerinin doğrudan doğruya meclisten çıktığına dikkat çekmiş ve meclis içerisinde her türlü tartışmanın olabileceğini, ortak bir görüşe varılamadığı zaman da yeni programların hazırlanabileceğini ifade ederek mecliste oluşan gergin ortamın gereksizliğinden şikâyet etmiştir. Benzer bir açıklama Menteşe Mebusu Doktor Tevfik Rüştü Bey’den gelmiştir. Tevfik Rüştü Bey; hükümetin meclisin tayin ettiği üyelerden oluştuğunu, okunan programın da kabul edildiği takdirde meclisin programı olacağını ve bütün kanunların o esaslara uygun olarak çıkacağını vurgulamış ve programın encümende incelendikten sonra tartışılması gerektiğini ifade etmiştir.⁷⁶²

Karahisarı Şarki Mebusu Mesut (Benli) Bey, Halk Zümresi Programı’nı gündeme getirmiş ve hükümetin okunan beyannamesinin Halk Zümresi Programıyla benzerlikler taşıdığını dile getirmiştir. Halk Zümresi Programı ile hükümetin hazırladığı programın kurulacak özel bir encümene havale edilmesini ve bu encümende Şeriye, Dâhiliye, Adliye, Muavenet-i İctimaiye, Maliye, Maarif, Sıhhat, İktisat, Nafia, Müdafai Milliye, Hariciye alanlarında uzman üyeler tarafından incelenmesini teklif etmiştir. Programın niteliğine dikkat çeken Karesi Mebusu Hacim Muhittin (Çarıklı) Bey ise okunan metnin program mahiyetinde ise encümene gitmesine gerek olmadığını fakat meclis programı mahiyetindeyse tüm maddelerinin ayrı ayrı tetkik edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁷⁶³ Mecliste gerçekleşen tartışmaların ardından programın her şubeden üçer kişinin seçilmesi ile oluşacak özel encümene gönderilmesi kararlaştırılmıştır. 25 Eylül 1920’de özel encümene seçilen

⁷⁶² TBMM ZC., Devre 1, Cilt 4, Birleşim 67, 18.9.1920, ss. 206-207.

⁷⁶³ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 4, Birleşim 67, 18.9.1920, ss. 206-208.

üyelerin isimleri belirlenmiş ve nihayetinde program, encümenin incelemesine gönderilmiştir.⁷⁶⁴ Encümenin program üzerindeki çalışmaları 18 Kasım 1920 tarihli meclis oturumuna sunulmuştur. Programı inceleyen encümen; programın maksat ve meslek başlıklı bölümlerinde yer alan emperyalizm ve kapitalizm eleştirisini içeren ilk dört maddesini diğer bölümlerden ayırarak “Büyük Millet Meclisi’nin Beyannamesine” dönüştürmüş, diğer bölümleri de “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası” olarak müzakereye sunmuştur.⁷⁶⁵ Kimi çalışmalarda “Halkçılık Beyannamesi” olarak paylaşılan “Büyük Millet Meclisi’nin Beyannamesi” şu şekildeydi:⁷⁶⁶

Büyük Millet Meclisi’nin Beyannamesi

Emperyalist devletlerin devlet ve milletimizin hayatına açıkça kastetmeleri neticesinde müdafaa-i meşrua için toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi, şimdiye kadar muhtelif vesilelerle sarahaten veya zımnen ilan ettiği maksat ve meslekini bir kere daha bütün cihana arz için şu beyannameyi neşreylemeye lüzum görmüştür. Türkiye Büyük Millet Meclisi, milli hudutlar dahilinde hayat ve istiklalini temin ve hilafet ve saltanat makamını tahlis ahdiyle teşekkül etmiştir. Binaenaleyh hayat ve istiklalini, yegâne ve mukaddes emel bildiği Türkiye halkını, emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden kurtararak irade ve hâkimiyetinin sahibi kılmakla gayesine vâsıl olacağı kanaatindedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin hayat ve istiklaline suikast eden emperyalist ve kapitalist düşmanların tecavüzatına karşı müdafaa ve bu maksada münafi hareket edenleri tedip azmiyle müesses bir orduya sahiptir. Emir ve kumanda salahiyeti Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti manevîyesindedir. Türkiye Büyük Millet

⁷⁶⁴ TBMM ZC., Devre 1, Cilt, 4, Birleşim 72, 25.9.1920, s. 332.

⁷⁶⁵ Encümen üyesi Burdur Mebusu İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey, Halkçılık Programı’nın ilk dört maddesini Büyük Millet Meclisinin Beyannamesi’ne dönüştürdüklerini şu şekilde açıklamıştır: “Hükümetin bize gönderdiği halkçılık programı, birisi maksat ve meslek, birisi mevaddı esasiye, diğeri de idare namı altında üç kısma münkasem idi. Bunu iki kısma ayırabiliriz. Birisi: maksat ve meslek, diğeri: mevaddı esasiye ve idariyedir. Maksat ve meslekte, birinci maddede efendiler, meclisi âlinizin yemin ettiği ve esas teşekkülü teşkil eden gayeden bahseder, ikinci madde de; Türkiye Büyük Millet Meclisi emperyalizm ve kapitalizme düşman olarak ancak bunlarla mücadele sayesinde idare ve hâkimiyetin hakiki sahibi olmak gayesine vâsıl olacağı kanaatini söyler. Üçüncü maddede dahi: Yine orduya zaruri istinattan, sırf emperyalizm, kapitalizmle mücadele ederek kendisinin sahip olduğu orduyu yaşatmaktan bahseder. Dördüncü madde dahi: Yine halkın iktisadi bilcümle şüabatında naili refah olması esbabının istihsalinden bahseder. Binaenaleyh nazarı âlinizde tayyün eder ki, bu dört madde, ancak gayeleri gösterir ve kanuna sığar şeyler değildir. Belki programa sığar. Encümen bidayette bir program yapmak istedi. Fakat neticede böyle bir programın, meclisi âlinizin yegân, yegân, bütün âzası tarafından tasdik edilmesinin müteassir bir şey olduğunu gördü. Çünkü efendim bir program, bir fırka efradını cemedebilir, kimin amaline muvafık ise o imzalar. Halbuki, malûmu âliniz, bir mecliste efkâr cereyanları vardır. Meclis, bir fırka değildir, herkesin âzami, asgari fikirleri vardır. Binaenaleyh bir meclis namına bir program yapmak doğru olmayacağı neticesi istihsal edildi. Onun için hükümetin program namı altında gönderdiğini biz size kanun şeklinde yolladık ve programın başında bulunan mevaddı esasiye; maksat ve meslek mevaddını, ancak Büyük Millet Meclisinin vâsıl olacağı gayeleri gösterdiği için, bunun bir beyanat şeklinde neşre karar verdik. Binaenaleyh desti âlinize takdim edilen Encümeni mahsus mazbatasında bir beyanname vardır ki; o dört madde mevaddını ihtiva ediyor. Dikkat buyurursanız göreceksiniz ki, bu dört madde, zaten meclisi âlinizin muhtelif vesilelerle, isbat ve ilân ettiği esasata aittir. Bunlar bizim için mukaddes bir gayedir. Bizim bu gayeleri bütün cihan nazarında bağıra bağıra ilân etmeliğimize hiç bir şey mâni değildir. Bunlar gayet meşrudur.” TBMM ZC., Devre 1, Cilt 5, Birleşim 99, 18.11.1920, ss. 409-410.

⁷⁶⁶ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 5, Birleşim 99, 18.11.1920, ss. 414-415.

Meclisi, halkın öteden beri maruz bulunduğu sefalet sebeplerini yeni vesait ve teşkilat ile kaldırarak yerine refah ve saadet ikame etmeyi başlıca hedefi addeder. Binaenaleyh, toprak, maarif, adliye, maliye, iktisat ve evkaf işlerinde ve diğer mesailde, içtimai uhuvvet ve teavünü hâkîm kılarak, halkın ihtiyacına göre teceddüat ve tesisatı vücuda getirmeye çalışacaktır. Bunun için de siyasi ve içtimai umdelerini milletin ruhundan almak ve tatbikatta milletin temayülât ve an'anatını gözetmek fikrindedir. Binaenaleyh Türkiye Büyük Millet Meclisi, memleketin idari, iktisadi içtimai umum ihtiyacatına müteallik ahkâmı peyderpey tetkik ve kanun şeklinde tatbik mevkiine vazeylemeye başlamıştır. 21 Teşrinievvel 1336.

Encümenin hazırladığı bu beyannamede dönemin meclis içerisine tesir eden Bolşevizm gözle görülür bir nitelik kazanmaktadır. Buna karşın beyannamedeki sol hava, kapitalizm karşıtlığını ekonomik sistem üzerinden değil sömürge anlayışı üzerinden işlemektedir. Nitekim Millî Mücadele’de meclis ortamında sol, belirli bir etkinliğe sahip olsa da Büyük Millet Meclisinin topyekûn bir sosyalizm taraftarlığı bulunmamaktadır. Öte yandan Halkçılık Programı gibi Büyük Millet Meclisinin Beyannamesi de ülke nüfusunu “Türkiye halkı” olarak tarif etmiştir. Bülent Tanör, bu tarif içerisinde dinsel ve etnik bir anlamın bulunmadığına işaret etmiştir. Tanör’e göre her iki belge de toparlayıcı bir Türkiye halkı tabiri ile dinsel ve etnik köken ayrımı gözetilmeksizin siyasi birlik ve bağımsızlık temelinde bir araya gelen kitleleri siyasi ve coğrafi zemin birliği açısından tanımlamıştır.⁷⁶⁷

Encümenin “Halkçılık Programı” üzerindeki düzenlemeleri yalnızca “Maksat ve Meslek” bölümünde toplanan ilk dört maddenin “Büyük Millet Meclisi’nin Beyannamesi”ne dönüştürülmesiyle sınırlı kalmamıştır. Bu anlamda encümenin değişiklik önerilerini içeren metinde hilafet ve saltanattan söz edilmemiş, meclis başkanlığıyla hükümet başkanlığının birbirinden ayrılması önerilmiş ve İsmail Suphi Bey’in, “*Mevaddı Esasiye’de en mühim tadi*” olarak tarif ettiği mesleki temsil konusu gündeme getirilmiştir. Değişiklik önerileri içerisinde meclisin gündeminde en uzun süre kalan konu mesleki temsil meselesi olmuştur. Öyle ki bu öneri hem Büyük Millet Meclisinin oluşumunda hem de vilayet meclislerinin oluşumunda “mesleki temsil” esasının gözetilmesini ve seçimlerin “tek dereceli” usule uygun olarak gerçekleştirilmesini öngörüyordu.⁷⁶⁸

Halkçılık programında Büyük Millet Meclisi ve vilayet meclislerinin oluşumuna dair düzenlemeler yapılmıştı. Buna göre Büyük Millet Meclisi üyelerinin vilayet halkı

⁷⁶⁷ Bülent Tanör, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2019, ss. 247-249.

⁷⁶⁸ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 5, Birleşim 99, 18.11.1920, s. 410.

tarafından genel oy ilkesi gözetilerek her elli bin nüfusta bir üye olacak şekilde seçilmesi öngörülürken vilayet meclislerinde beş bin nüfusta bir üyenin seçilmesi öngörülmüştü. Encümenin meclise sunduğu öneride ise Büyük Millet Meclisinin oluşumunda, “*Büyük Millet Meclisi Vilayetler halkınca meslekler erbabı temsil edilmek üzere doğrudan doğruya müntehap azadan mürekkeptir.*” ifadesi kullanılırken vilayet meclisinin oluşumunda, “*Vilayet meclisleri meslekler temsil edilmek üzere vilayetler halkınca müntehap azadan mürekkeptir.*” ifadesine yer verilerek mesleki temsil esasına uygun bir değişiklik yapılmıştır. İsmail Suphi Bey, mesleki temsil esasının kabul edilmesi durumunda mahalli idarelerde halkın kendi memurlarını doğrudan doğruya seçebileceğini ve böylelikle “cebbar” yöneticilerin artık mahalli idarelerde görülmeyeceğini ileri sürmüştür. Keza halkın kendi kendini idare etme tecrübesini kazanması gerekiyordu. Bunun için geç bile kalınmıştı:⁷⁶⁹

Eğer halk iyi intihap edememişse, bazılarımızın zannettiğimiz gibi, halkımız da henüz bu seviye hasıl olmamışsa, halkımız bunu tecrübe sahasında öğrenecektir. Bunun başka çaresi yoktur. Ne vakit başlamış olsak geç başlamış olacağız. Hemen başlamalıyız, vakti gelmiştir. Halk kendisini intihap usulünü ve fevaidini mazarratını bilfiil tecrübe eder ve ameli tecrübeler her dersin fevkinde bir kıymete haizdir.

Encümenin mesleki temsil esasına yönelik değişiklik önerileri yerinden yönetim anlayışına öncelik veriyordu. Öyle ki halkın yöneticilerini kendi seçtiği, mesleklerin vilayet meclislerinde temsil edildiği bir yönetim anlayışında halkın mahalli işlerinde de söz sahibi olması gerekiyordu. Vilayetlerin yalnızca mahalli işlerle meşgul olduğu bir düzende devletin esasına ilişkin önemli işler merkeze bırakılmıştı. Bir yönüyle mahalli idarelerde özerklik öngörülmüyordu:⁷⁷⁰

Her vilâyetin haiz olduğu muhtariyet mahalli işlere münhasırdır. O işler ki, yalnız o vilâyeti alâkadar eder. O işler o vilâyetin işleridir. Binaenaleyh, jandarma gibi umumi asayişe taallûk eden, meselâ şimendifer inşası gibi birden ziyade vilayati alâkadar eden, vergiler, tekâlifî umumiye gibi yine devletin bünyei umumiyesine taallûk eden, askerlik gibi yine devletin esasatı teşekkülüne mübeyyin olan esaslı mühim işler merkeze alınmıştır. Bunlar merkezden gönderilen vali vasıtasıyla rüyet edilir. Meselâ küçük nafia işleri, meselâ bir kanal hafri, bir köprü inşası, sonra yine böyle maarif, ziraat, orman ve saire işleri bunlar, mahallerine bırakılmıştır. Yalnız büyük, Devletin esas teşekkülüne ait işler, tamamıyla merkeze alınmıştır. Yalnız merkezin, valinin bir vazifesi vardır ki, o da mahalli meclisin, devletin vazaifi umumiyesine taallûk eden işlere karıştığını görürse, meselâ Antalya vilâyetinin meclisi umumîsi kalkar da İtalya devletiyle bir gümrük muahedesi akdine teşebbüs ederse, o zaman devletin esas vazifesine taallûk eden bir mesele olduğu için vali bunu meneder.

⁷⁶⁹ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 5, Birleşim 99, 18.11.1920, ss. 411-412.

⁷⁷⁰ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 5, Birleşim 99, 18.11.1920 s. 412.

Mecliste hararetli tartışmalara yol açan mesleki temsil ve tek dereceli seçim esası Özel Encümen'in şiddetli taraftar olduğu konular arasındaydı. Bilhassa İsmail Suphi Bey, mesleki temsil esasının kabul edilmesi için yoğun çaba harcayan isimlerin başında geliyordu. İsmail Suphi Bey, memlekette şimdiye kadar söz söyleme hakkı olmayan halkın meclise gireceğini, söz ve oy hakkıyla kendisini savunabileceğini dile getiriyordu. Ona göre memlekette meşrutiyetten beri uygulanan genel oy hakkı artık diğer memleketlerde metruk niteliği kazanmış ve yerini tek dereceli seçim sistemi ve mesleki temsil esasına bırakmıştı. Memlekette gerçek anlamda halk idaresinin teşkil edilebilmesi için "halkı" meclise getirmek gerekiyordu. İsmail Suphi Bey, halkın cehaletinden dem vuran görüşleri meslek erbaplarının işin ehli kişiler olduğuna dikkat çekerek eleştiriyordu. Yalnızca işinin uzmanı olan kişiler kendi haklarını savunabilirdi. Ayrıca eğitimli meslek sahipleri de bulunuyordu. Dolayısıyla devlet idaresi güçsüz kalmayacaktı. İsmail Suphi Bey, mesleki temsilin uygulanabilirliğine yönelik eleştirilerine de sisteme uygun hukuki zeminin hazırlanması ile uygulanmasının önündeki engellerin ortadan kalkacağını dile getirerek cevap veriyordu.⁷⁷¹

Millet mebusunu tanımadan intihap etmeyecektir. Çünkü tabii bu meslekî intihabı, bu mesleki tatbik etmek için bir takım istihzari şeyler, kanunlar vazedilecektir. Yani meslekler arasında sendikalar yapılacak, cemiyetler teşkil edilecektir. Şu hâlde meslek erbabı kendinin hukukunu en ziyade müdafaaya kabiliyeti olan adamı gönderecektir. Şu hâlde memlekette ne kadar erbabı mesalik varsa onların amali tatbik edilmiş olacaktır. Bu hak ve adaletle en muvafık usuldür.

Mesleki temsil tartışmaları mecliste geniş bir tartışma alanı bulmuştu. Mesleki temsilden yana olan mebuslar olduğu gibi karşı çıkan ve kararsız kalan mebuslar da söz alarak fikirlerini ifade etmiştir. Mesleki temsili savunan mebuslar arasında meslek örgütlerinin Türkiye'deki köklü geçmişine sıklıkla atıf yapılıyor, egemenliğin millete verildiği bir mecliste mesleklerin temsil edilmesinin doğal bir gereklilik olduğu savunuluyordu. Buna karşın mesleki temsile karşı olan mebuslar ile çekimser kalan mebuslar mesleki temsilin uygulanabilirliğinden endişe duyuyorlar, halkın yeterince bilgi sahibi olmadığını dile getirerek konuyu gündeme getirenleri eleştiriyorlardı. Kütahya Mebusu Ragıp (Soysal) Bey, mesleki temsilin uygulanabilirliğine yönelik eleştirilere mesleki temsil esasının milletin ruhundan doğduğunu dile getirerek cevap veriyordu. Ona göre meşrutiyetten beri memlekette ihtiyaç duyulduğu için "meslek cemiyetleri" vücuda getirilmiş ve getirilmeye devam ediliyordu. Meslek teşkilatı

⁷⁷¹ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 5, Birleşim 99, 18.11.1920, s. 434.

sayesinde meslek erbapları arasında ahenk ve tesanüt oluşmuştu. Dolayısıyla mesleki temsilin uygulanmasının önünde bir engel bulunmuyordu. Mesleki temsilin hararetili savunucuları arasında İzmir Mebusu Mahmut Esat (Bozkurt) Bey de bulunuyordu. Mahmut Esat Bey, meslek erbabı olmayanların o mesleğin menfaatlerini takdir edemeyeceği kanaatindeydi. Memleket ile alakası olmayan kimseler üç asırdır milletin mukadderatını ellerinde bulunduruyorlardı. Oysa memleketi asırlardır omuzlarında taşıyan çiftçi tabakasıydı. Mahmut Esat Bey, mesleki temsil esasının kabul edilmesini bir zorunluluk olarak görüyordu. Öyle ki mesleki temsil esası kabul edilmezse tıpkı emperyalist memleketlerde “meşrutiyetperver” geçinen tabakanın halkı aldatarak kanun ve hürriyetten bahsetmesi gibi bir durumun içerisine düşülecekti. Halk meclise girmedikçe tam anlamıyla kendi hakkını elde etmiş olmayacaktı.⁷⁷²

Karahisar-ı Sahib Mebusu Mehmet Şükrü Bey, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası’nın birinci maddesini gündeme getirerek, “*Hâkimiyet bilakaydüşart milletindir.*” denildikten sonra mesleki temsili kabul etmemenin birinci maddeyi de kabul etmemek olduğunu savunuyordu. Mesleki temsil esasının kabul edilmesiyle birinci madde de teyit edilmiş olacaktı. Mesleki temsil tartışmalarında çekimser görüş bildiren kararsız mebuslar da bulunuyordu. Bu anlamda Karesi Mebusu Hasan Basri (Çantay) Bey, mesleki temsil meselesinin yeterince olgunlaşmadan uygulamaya konulmasından endişe duyuyordu. Ona göre mesleki temsil esası birkaç dönem sonra gündeme getirilmeliydi. İlk olarak eğitim alanında ilerleme sağlanmalıydı. Bu haliyle mesleki temsil uygulanmaya çalışılırsa gülünç durumlar ortaya çıkabilirdi. Hasan Basri Bey’in mesleki temsilin uygulanabilirliğine yönelik endişelerine cevap veren İsmail Suphi Bey, gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra uygulama aşamasına geçileceğini ifade etmiş ve yeni bir öneride bulunmuştur: “*Büyük Millet Meclisi’nin intihabında mesleki temsil usulü kabul edilmiştir. Ancak bu gayenin tatbiki imkanını ihzar edinceye değin kanunu mahsusuna tevfiқан vilayat ahasilince vasıtasız intihap usulü caridir.*”⁷⁷³

Encümenin çabaları mesleki temsilin uygulanabilirliğine yönelik endişeleri gidermekte yeterli olmamıştır. Kırşehir Mebusu Yahya Galip Bey, mesleki temsil esasının uygulanabilirliğine yönelik endişelerini gayrimüslim meslek erbaplarını ve okuma-yazması olmayan halk kitlelerini örnek göstererek açıklamaya çalışmıştır. Halk

⁷⁷² TBMM ZC., Devre 1, Cilt 5, Birleşim 99, 18.11.1920, s. 434-436.

⁷⁷³ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 5, Birleşim 100, 20.11.1920, s. 466.

Büyük Millet Meclisi'ne memur tayin etmemiştir. Köylüler, sanatkârlar kendilerini temsil etmeleri için meclise mebus seçilmişlerdi. İki dereceli seçim sistemine karşı olanlara yönelik eleştiriler de mevcuttu. Antalya Mebusu Halil İbrahim (Özkaya) Bey; halkın seçim zamanı sandığa gitmediğini, doksan defa da seçim yapılsa yine de sandığa gitmeyecek olanların bulunduğunu, memleket meselelerine yönelik ilgisizliğin olduğunu ifade ediyordu. Karahisar-ı Şarki Mebusu Mesut Bey, mesleki temsil esasını “fırkacılık” anlayışına benzetiyordu. Meslek örgütlerinin teşkilat yapısının siyasi fırkaların teşkilat yapısına benzediğine dikkat çeken Mesut Bey, fırkalardaki aday belirleme süreçlerindeki ihtirasların meslek teşkilatlarını da etkileyeceği kanısındaydı. Nitekim hâkimiyet milletindi ve milletin temsil edildiği yer de Büyük Millet Meclisi idi.⁷⁷⁴

Mesleki temsil esasının uygulanabilirliğine yönelik eleştirilere açıklama getiren Karesi Mebusu Vehbi (Bolak) Bey, mesleki temsilin kabul edilmesiyle hemen uygulanmasının aynı şeyler olmadığına dikkat çekmiştir. Ona göre mesleki temsilin kabul edilmesi halinde ilk olarak “meslekler kanunu” ve “meslek nizamnameleri” hazırlanacaktı. Belirli bir temel atıldıktan sonra artık Avrupa sermayesine karşı direnç gösteremeyen meslekler himaye altına alınacaktı. Vehbi Bey, mesleki temsil esasının Avrupa’da nerelerde uygulandığını dile getiren mebuslara yönelik eleştirilerini dile getirmiştir. Düşmanın ilk saldırdığı yerler meslek teşkilatları idi. Dolayısıyla memleketin ruhundan doğan mesleki temsili Batı’da yok diye kabul etmemek doğru bir yaklaşım değildi.⁷⁷⁵

Tartışmaların sona yaklaştığı bir ortamda söz alan Mahmut Esat Bey, mesleki temsilin ilk defa uygulanacak bir sistem olmadığına dikkat çekmiştir. Batı’daki düşünürleri referans göstererek açıklamalarını sürdüren Mahmut Esat Bey, mesleki temsilin âlimler arasında tartışılarak doğruluğunun kabul edildiğini ve İtalya’da bilhassa Floransa’da bu sistemin uygulandığını ifade etmiştir. Mahmut Esat Bey, “Peygamberimiz diyor ki, ilim düşmanlarınızda dahi olsa alınız. İlmin memleketi yoktur.” ifadeleriyle görüşlerini dini örneklerle desteklemeye çalışmıştır. İbn-i Haldun’dan örnek veren Mahmut Esat Bey, Mukaddime’de memleketlerin iktisadiyattan ibaret olduğu ve birtakım meslek erbablarının memleketleri meydana getirdiği düşüncesini savunduğunu dile getirmiş ve okuma-yazma bilmesi dahi işinin

⁷⁷⁴ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 6, Birleşim 105, 29.11.1920, ss. 122-126.

⁷⁷⁵ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 6, Birleşim 106, 30.11.1920, ss. 250-251.

ehli kimselerin okuma-yazma bilen fakat meslek erbabı olmayan kimselerden daha ziyade işinin ehli olduğunu ifade etmiştir.⁷⁷⁶

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 20 Ocak 1921 tarihli oturumda kabul edildiğinde “mesleki temsil” ve “tek dereceli seçim sistemi” anayasaya alınmamıştı. Özel Encümenin meclise sunduğu ve üzerinde şiddetli tartışmaların yaşandığı, 4. madde, “*Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca müntehab azadan mürekkeptir.*” şeklinde kabul edilmişti. Yine mahalli idarelerde mesleki temsili öngören 13. madde, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda yer almamıştır. Keza mesleki temsil 1924 Anayasası tartışmaları başlayana kadar geçici bir süre meclis gündeminden düşmüştür. Sonuç olarak Mustafa Kemal Paşa’nın Halkçılık Programı, bir yönüyle Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na dönüşmüştü. Fransız İhtilali ertesinde “La Convention Nationale”de görülen yasamanın üstünlüğüne dayanan “meclis hükümeti sistemi” Büyük Millet Meclisi’nde hukuki bir nitelik kazanmıştır. Meclis hükümeti sistemi kuvvetler birliği ilkesine dayanan bir model olarak Büyük Millet Meclisi’nin yönetim anlayışı haline gelmişti. Yasama ve yürütme yetkilerini bünyesinde toplayan Büyük Millet Meclisi, anayasada herhangi bir düzenleme öngörülmemiş olmasına karşın zaman zaman yargı yetkisini de kullanmıştır. Bununla birlikte yürütme yetkisi meclis içerisinde seçilen bir heyet aracılığı ile yerine getirilmiştir. İcra Vekilleri Heyeti olarak anılan bu heyet meclisin denetimi altında çalışmalarını sürdürmüştür. Öte yandan Meclis Hükümeti Sistemi’nde devlet başkanlığı kurumu bulunmamaktadır. Bu durumun Büyük Millet Meclisi’ndeki yansıması meclis başkanının devlet başkanlığı görevini icra etmesi şeklinde kendisini göstermiştir.

Halkçılık Programı, 20 Ocak 1921’de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu olarak kabul edilmeye kadar mecliste oldukça yoğun bir tartışma ortamı bulmuştur. Programın olduğu gibi kabul edilmeyip özel encümene havale edilmesi ve encümen üyelerinin mesleki temsil ve tek dereceli seçim sisteminde ısrarcı olmaları dönemin Büyük Millet Meclisi’nde egemen olan anti-bürokratik ve anti-siyasal parti tutumlarını göstermesi açısından dikkat çekicidir.⁷⁷⁷ Bu durum mecliste cereyan eden tartışmalarda somut bir nitelik kazanmıştır. Öyle ki özel encümenin meclise sunduğu taslak metinde üzerinde en çok görüşmenin gerçekleştiği madde vilayetlerde mesleki temsil esasının gözetilerek doğrudan doğruya seçim gerçekleşmesini öngören 4. madde olmuştu.

⁷⁷⁶ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 7, Birleşim 134, 17.1.1921, s. 306-307.

⁷⁷⁷ Tekeli ve Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi” s. 60.

4.7. “Halkçı Olmayanlar Giremez!” Halk Fırkası’nın Kuruluşu

Halk Fırkası’nın mecliste cereyan eden gruplaşma sürecinin sonunda teşkil edilmesi dikkat çekicidir. Bu anlamda meclisteki görüş ayrılıkları Mustafa Kemal Paşa’nın “Halkçılık Programı” olarak anılan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası’nın görüşüldüğü sıralarda şiddetini artırmıştı.⁷⁷⁸ Egemenliğin kaynağına halkı koyan bu metin, yönetim biçimi olarak da halkın kendi kendini yönetmesi ilkesini esas alıyordu. Mebuslar arasında tepki çeken bu ilkeler saltanat ve hilafetin dışarıda bırakılacağı endişesini doğurmuş ve mecliste ciddi anlamda ilk düşünce ayrılığı baş göstermişti.⁷⁷⁹ Mustafa Kemal Paşa’nın Nutuk’ta bahsettiği Tesevüt Grubu, İstiklal Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi, Islahat Grubu ve bireysel amaçlar taşıyan isimsiz gruplar meclisteki hizipleşmenin arttığını gösteriyordu.⁷⁸⁰

Meclis içindeki görüş ayrılıkları meclis dışına taşarak ilk siyasi ayrılığı ortaya çıkarmıştır. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yöneticileri istifa etmiş Hoca Raif Efendi’nin etrafında toplanan kimseler “Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti”ni kurmuştur.⁷⁸¹ Mustafa Kemal Paşa’nın bu cemiyetin kuruluşundan duyduğu rahatsızlık meclis içerisinde bir grup kurulması düşüncesini olgunlaştırmıştır. Nitekim meclis içerisindeki Bolşevik-komünist yapılanmaları kontrol altına almak ve meclis çalışmalarına istikrar getirmek gibi amaçlarla 10 Mayıs 1921’de Birinci Grup olarak anılan “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk (ARMH) Grubu” Mustafa Kemal Paşa’nın başkanlığında kurulmuştur.⁷⁸² Birinci Grup’un temel hedefi, Misak-ı Milli ilkelerine uygun olarak memleketin bütünlüğünü ve milletin istiklalini temin edecek barış ve şartların sağlanması için çalışmaktır. Bununla birlikte Birinci Grup’un nizamnamesinde saptanan amaç ve ilkeler yeni bir devlet düzenine işaret ediyordu. ARMHC, artık ulusal olmaktan çıkarak mecliste Birinci Grup’un siyasi oluşumu haline gelmişti. Birinci Grup’un iç tüzüğünün dördüncü maddesinde geçen, “*Heyet-i idare Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti teşkilatının da -umumi kongrenin inikadına kadar- idarei merkeziyesidir.*” ifadesi Birinci Grup’un yönetim kurulu aynı zamanda ülkedeki tüm ARMHC’nin yönetim kurulu haline getiriyordu. Diğer bir

⁷⁷⁸ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi: Millî Mücadele ve TBMM 1. Dönem 1919-1923*, s. 292.

⁷⁷⁹ Mahmut Goloğlu, *Millî Mücadele Tarihi 4: Cumhuriyet’e Doğru (1921-1922)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2021, s. 175.

⁷⁸⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk* (1920-1927), C. 2, s. 594.

⁷⁸¹ Akın, *TBMM Devleti (1920-1923): Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, s. 59.

⁷⁸² Kazım Özalp, *Siyasi Hatıralar: Büyük Zaferden Lozan’a*, C. 1, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002, ss. 19-20.

ifadeyle ARMHC, ulusal nitelikli yapısını yitirerek Birinci Grup'un inisiyatifindeki bir kuruluş haline gelirken yeni bir devlet düzeninin tohumları da atılmış oluyordu.⁷⁸³ Öte yandan ARMHC'nin meclis grubuna dönüşmesi mecliste şiddetli tartışmalara yol açmıştır. Bilhassa Birinci Grup'un dışında kalan mebuslar, meclisteki birlik ve dayanışmanın bozulacağına dair endişelerini dile getirmiştir. Hüseyin Avni Bey, Birinci Grup'un kuruluşuyla meclisin amaçlarının sanki bir zümrenin amaçlarıymış gibi bir görüntü ortaya çıkardığını ifade etmiştir.⁷⁸⁴ Gruplaşma meclisteki oturma düzenine de yansımıştır. Öyle ki Birinci Grup üyesi mebuslar meclis sıralarında sağ tarafta konumlanırken grup dışında kalan mebuslar sol tarafta oturmaya başlamıştır. Böylesi ayrı bir görüntü Birinci Grup dışında kalan mebusların ayrı bir örgütlenmeye gitme çabalarını beraberinde getirmiş ve kişi tahakkümü ve meclis üstünlüğüne aykırı uygulamalara karşı filizlenen muhalefet ikinci bir grubun kuruluşuyla sonuçlanmıştır.⁷⁸⁵ Birinci Grup'un dışında kalan mebusların örgütlenme yoluna gitmesiyle ortaya çıkan bu grup Birinci Grup'tan ayrı amaçlara sahip olunmadığına dikkat çekmek için "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu" adıyla örgütlenmiştir.⁷⁸⁶ Meclis içerisinde kurulan ikinci grup olması nedeniyle İkinci Grup adını alan bu örgütlenmenin liderliğini Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) yürütüyordu.⁷⁸⁷

Birinci Grup'un nizamnamesinde ortaya konulan esasların yeni bir devlet düzenine işaret ettiğine değinilmişti. Öyle ki ARMHC, ulusal niteliğini yitirerek meclisteki Birinci Grup'un siyasi oluşumu haline gelmişti. Bu adımlar Mustafa Kemal Paşa'nın meclis ve ülkenin geleceğine ilişkin tasavvurunun erken bir gereği olsa gerektir. Nitekim Büyük Zafer ve saltanatın kaldırılmasından kısa bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa 6 Aralık 1922'de Ankara basımına verdiği bir demeçte "halkçılık" esasına dayanan "Halk Fırkası" adıyla bir fırka teşkil etme arzusunda olduğunu ilan etmiştir.⁷⁸⁸

Bu millî maksat ve mülâhazaları nazarı dikkatte bulundurarak milletimin, her sınıf halkında ve hattâ âlemi İslâm'ın en uzak köşelerinde beni ebediyen müftehir

⁷⁸³ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi: Millî Mücadele ve TBMM 1. Dönem 1919-1923*, s. 293; Goloğlu, *Millî Mücadele Tarihi IV: Cumhuriyet'e Doğru (1921-1922)*, ss. 177-178.

⁷⁸⁴ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 10, Birleşim 34, 16.5.1921, s. 297.

⁷⁸⁵ Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, ss. 206-208.

⁷⁸⁶ Kurtuluş Kayalı, "I. TBMM'de Muhalefet", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1163.

⁷⁸⁷ Goloğlu, *Millî Mücadele Tarihi IV: 1921-1922 Cumhuriyet'e Doğru*, s. 181.

⁷⁸⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (1906-1938), C. 2, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1997, s. 51.

birakacak suretle gördüğüm teveccüh ve itimada kesbi liyakat etmek için en mütevazı bir ferdi millet sıfatıyla hayatımı, sonuna kadar vatan hayrına vakfeylemek emeliyle sulhun istikrarını müteakip halkçılık esası üzerine müstenit ve Halk Fırkası namıyla siyasi bir fırka teşkil etmek niyetindeyim.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu arzusuna karşın çevresinde siyasi fırkaların üstünde ve tarafsız kalmasını isteyen kimseler bulunuyordu. Cebesoy bu durumu şu şekilde açıklamıştır:⁷⁸⁹

O zamanlar, ben ve milli hareketin ilk safhasında mühim vazifeler ve mesuliyetler üzerine almış olan diğer arkadaşlarımız, Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi bir fırka teşkil etmesine taraftar olmamıştık. Bilakis Gazi'nin memleketin kurtuluşundan ve iç inkılaplardan sonra teşekkül edecek siyasi fırkaların üstünde tarafsız kalmasını, sulh devresinde memleketin birliğini ve siyasi fırkaların inkılap hareketlerinde birleşmesini temin gibi mühim ve vatani vazifelerini üzerine almasını istemiştik. Siyasi fırkaların sert münakaşa ve kavgalarına karışmamasını daha uygun mütalaa etmiştik.

Mustafa Kemal Paşa'nın 14 Ocak'ta Batı Anadolu'ya gerçekleştirdiği seyahat Halk Fırkası'nın teşkiline gidilen süreçte önemli bir aşama olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta bu seyahatin önemini, *“Bilcümle vatanperveranın, erbabı ilmi fennin müzaheret ve müşareketine müracaat etmiştim.”* ifadeleriyle açıklayacaktır.⁷⁹⁰ Gerçekten de bu seyahatlerde Mustafa Kemal Paşa, iç ve dış sorunlardan memleketin geleceğine dair birçok konuyu halkla gerçekleştirdiği temaslarla gündeme getirmiştir.⁷⁹¹ Bu seyahatlerin odağında teşkil sürecinde olan Halk Fırkası'nın halka anlatılması⁷⁹² ve seçimlerin yenilenmesinin gereğini kamuoyunun dikkatine sunma amacı yer alıyordu.⁷⁹³ Mustafa Kemal Paşa, Batı Anadolu seyahatinde Halk Fırkası'nın dayandığı esaslara ilişkin önemli söylevler gerçekleştirmiştir. Seyahat bu yönüyle gerek Mustafa Kemal Paşa'nın Halk Fırkası ilkelerini halka tanıttığı gerek halkçılık cereyanının teşkil sürecindeki yerinin gösterilmesi açısından dikkat çekicidir. Mustafa Kemal Paşa, verdiği bir demeçte Halk Fırkası'nın ülkedeki tüm sınıfları kapsayan bir temele dayanacağını dile getirerek fırkanın ideolojik temellerine ilişkin önemli bir mesaj vermiştir: *“Ben öyle bir fırka teşkilini tasavvur ediyorum ki, bu fırka*

⁷⁸⁹ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar: Büyük Zaferden Lozan'a*, C.1, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002, s. 340.

⁷⁹⁰ Mustafa Kemal Paşa, bu seyahatte halk ile gerçekleştirdiği temasları şu şekilde özetleyecektir: *“Eskişehir'den itibaren İzmit, Bursa, İzmir, Balıkesir'de halkı münasip mahallerde toplayarak uzun hasbihallerde bulundum. Ahalinin bana istedikleri gibi serbest sualler tevcih etmesini talep ettim. Sorulan suallere cevap teşkil etmek üzere, altı saat, yedi saat devam eden konferanslar verdim.”* Atatürk, *Nutuk* (1920-1927), C. 2, s. 718.

⁷⁹¹ Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, s. 124.

⁷⁹² Cebesoy, *Siyasi Hatıralar: Büyük Zaferden Lozan'a*, C. 1, ss. 341-342.

⁷⁹³ Selami Kılıç, “Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın Batı Anadolu Gezisi ve Karşılama Törenleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 8, 1997, s. 188.

*milletin bütün sınıfının refah ve saadetini temine matuf bir programa malik olsun. Milletimizin şeraiti buna müsaittir.”*⁷⁹⁴

Sınıf çatışmasına imkân tanımayan bir anlayış Mustafa Kemal Paşa'nın Halk Fırkası tarifi içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Sınıflar arasında menfaat çatışmasına müsaade etmeyecek, halkın müşterek menfaatini gözetecek olan Halk Fırkası, geçmişin hatalarını tekrarlamayacaktı. Öyle ki şahsi menfaatlere dayanan siyasi teşekküllerin çatışmalarından doğan siyaset tarzlarının cezasını her zaman millet ödemişti. Mustafa Kemal Paşa tam bağımsızlık ve egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olmasını fırkanın “ruhi aslisi” olarak ifade etmiştir. Yine teşkil edilecek olan meclis ve hükümet de bu ruhi asliye dayanacaktır. Mustafa Kemal Paşa'ya göre halk, “*bilâkaydüşart hakimiyetine malik ve sahip bulunmadıkça*” devlet ve millet için refah ve saadeti olamayacağının farkındaydı. Bu dayanağın yokluğunda “yaşam” mümkün değildi. Halk Fırkası bu dayanağın gerekliliğinden doğan bir fikir olarak gündeme getiriliyordu. Barış antlaşmasının gerçekleşmesinin ardından süratle gerekli tedbirler alınarak Halk Fırkası'nın kuruluş süreci tamamlanmalıydı. Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa, Türkiye’de sınıfların birbiriyle çatışma halinde olmadığını vurgulamıştır. Ülkedeki sınıflar birbirinden ayrılamayan mahiyette idi. Halk Fırkası, tüm sınıfların hukukunu gözeterek toplumun saadetiyle meşgul olacaktı.⁷⁹⁵ Toprak, Mustafa Kemal Paşa'nın sınıflar üzerindeki görüşünün Gökâlp'in “tesanütçülük” (dayanışmacılık) anlayışıyla birebir örtüştüğüne dikkat çekmiştir. Toprak'a göre dayanışmacılık, çoğulcu yapıyı dışlayarak tüm toplumsal katmanları aynı potada eritiyordu. Gökâlp, ulus-devlet inşa sürecinde meslek zümrelerine dikkat çekerek, “*Sınıf yok, esnaf var.*” şiarını gündeme getirmişti.⁷⁹⁶ Mustafa Kemal Paşa tıpkı Gökâlp gibi toplumsal sınıfları birbiriyle çatışmayan ahenk içerisinde yaşayan bir yapıda ele alıyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın 7 Şubat 1923'te Balıkesir, Zağanos Paşa Cami'nde gerçekleştirdiği konuşma sınıfsız toplum kavrayışı içerisinde “halkçılık” cereyanını görünür kılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'ya göre memleketlerde sınıfların bir gereği olarak muhtelif fırkalar teşkil edilirken Türkiye’de de sınıfların olduğu düşünülerek fırkalar teşkil edilmiş ve bunun sonucunda ülke felaketlere sürüklenmiştir. Oysa Halk Fırkası, milletin tümünü kapsadığı için diğer fırkalardan ayrılıyordu. Mustafa Kemal Paşa konuşmasına ülkedeki toplumsal kesimleri sınıflandırarak devam etmiştir. Ona

⁷⁹⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (1906-1938), C. 2, s. 54.

⁷⁹⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (1906-1938), C. 2, ss. 64-68 ve s. 86.

⁷⁹⁶ Toprak, Türkiye’de Popülizm: 1908-1923, s. 413.

göre memleketin ekseriyetini kırsal kesimde yaşayan çiftçi ve çobanlar oluşturmuyordu. Bu kesimi küçük tüccar, esnaf ve zanaatkarlar takip ediyordu. Ardından sayıca sınırlı olan işçiler geliyordu. Aydınlar ve ulema bir diğer kesimi oluşturmuyordu. Mustafa Kemal Paşa'ya göre bu kesimler arasında bir çatışma bulunmuyordu. Köylü kesiminin karşısında olduğu kabul edilen büyük toprak sahipleri memlekette bulunmuyordu. Dolayısıyla az sayıdaki toprak sahipleri muhafaza edilmeliydi. Yine aydınlar ve ulemanın birlik olup millete düşmanlık etmesi mümkün değildi. Mustafa Kemal Paşa, *“Binaenaleyh mesaliki muhtelif e erbabının menafii yekdiğerine memzuç olduğundan, onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur ve heyeti umumiyesi halktan, ibarettir.”* ifadeleriyle sınıf tartışmalarının gereksiz olduğuna dikkat çekmiş ve Halk Fırkası'nın kapsayıcı ve bütünleştirici yönünü vurgulamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle Halk Fırkası, halkın siyasi terbiyesinde bir “mektep” olarak sorumlu tutulmuştur. Bir anlamda Halk Fırkası, sınıf ayrımı gözetilmeyen bir toplumda ulusal birliğin eğitim kurumu olarak temellendirilmiştir. Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'nın sınıfsız toplum kavrayışı “ulus” özüyle bütünlük kazanmıştır.⁷⁹⁷

17 Şubat 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi, dönemin revaçta olan “dayanışmacı” halkçılık anlayışına uygun olarak mesleki temsil esasına göre çağrılan meslek temsilcilerinin katılımıyla açılmıştı.⁷⁹⁸ Milli iktisat anlayışına uygun olarak ulusal kalkınmaya yönelik tedbirlerin alınmasının kararlaştırıldığı kongre aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahatinin son durağı idi. Mustafa Kemal Paşa, kongrenin açılış konuşmasında siyasi ve askeri zaferin iktisadi zaferlerle taçlandırılması gerektiği üzerinde durmuştur.⁷⁹⁹ Teşkil sürecinde olan Halk Fırkası'nın benimsediği iktisadi ilkeler ile kongrede alınan kararlar birbiriyle örtüşür niteliktedir. Kongre de alınan kararlar cumhuriyetin ilk yıllarındaki iktisat anlayışında belirleyici olacaktır.⁸⁰⁰ Öyle ki devlet bankasının kurulması ve milli burjuvazi yaratılmasına yönelik alınan kararlar kongrenin ana fikrini oluşturmuyordu. Ahmad'a göre İzmir İktisat Kongresi'nde gündeme getirilen önlemler tek bir hedefe yöneliyordu. O hedef, *“Bir milli ekonominin kuruluşunu ilerletmek ve doğmakta olan cumhuriyet devletinin sosyoekonomik temelini kısa sürede oluşturacak ekonomik güçleri geliştirmek.”* idi.⁸⁰¹

⁷⁹⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (1906-1938), C. 2, ss. 101-102.

⁷⁹⁸ Tekeli ve Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, s. 72.

⁷⁹⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (1906-1938), C. 2, ss. 103-116.

⁸⁰⁰ Korkut Boratav, “İktisat Tarihi (1908-1980), Yakınçağ Türkiye Tarihi 1908- 1980, C. 1, haz. Sina Akşin, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, s. 314.

⁸⁰¹ Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, 3. Basım, İstanbul 1996, ss. 186-187.

Tekeli ve Şaylan, İzmir İktisat Kongresi'nde beliren milli burjuvazi yaratma görüşünün Mustafa Kemal Paşa'nın sınıfsız toplum kavrayışı ile çatışıp çatışmadığına yönelik "mantıksal" açıdan üç farklı cevap geliştirmiştir. Birincisi, sınıf farklılıklarını tümünden yadsımaktır. Bunun için temel dayanak Gökalpçi dayanışma sosyolojisidir. İkincisi, ileride sınıf farklılıklarının doğabileceğinin kabul edilmesidir. Bu durumda Mustafa Kemal Paşa'nın halkçılığı "geçici" bir dönem için savunulan bir ideoloji olarak öne çıkmaktadır. Üçüncüsü ise ileride sınıf farklılıklarının doğabileceğini kabul etmekle birlikte sınıf farklılıklarının engellenebileceğinin varsayılmasıdır. Tekeli ve Şaylan'a göre ilerleyen yıllarda halkçılığın yeniden yorumunda üçüncü seçeneğin tercih edildiği görülecektir. Üçüncü seçeneğin tercih edilmesiyle de toplumsal güçlerin siyasi iktidarın bu yönde önlemler almasına imkân tanıyıp tanımayacağı sorusu gündeme gelmektedir. Tekeli ve Şaylan, toplumun somut gelişme çizgisinin sözü edilen yorumun sadece bir "ütopya" ortaya koyduğu değerlendirmesinde bulunmuştur.⁸⁰²

Mustafa Kemal Paşa, 20 Mart 1923'te Konya'da gerçekleştirdiği konuşmasında "aydın" kavramı üzerinden halkçılığın kültürel hayata etkisine yönelik değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre gerilemenin asıl nedeni İslam dünyasındaki iki ayrı sınıfın varlığında yatıyordu. Bu sınıflar toplumun büyük bir kesimini oluşturan "halk" ile toplumda azınlığı teşkil eden "aydınlardan" ibaretti. Bozuk zihniyetli milletlerde halk ve aydınlar farklı hedeflere doğru giderken iki sınıf arasında tümüyle bir tezatlık ortaya çıkması kaçınılmazdı. Aydınlar, halkı kendi hedefine çekmek isterken halk, aydınların bu isteğine karşı çıkıyor ve kendi hedefine gitmeyi tercih ediyordu. Nihayetinde ikna ve telkin ile halkın dikkatini çekmeyi başaramayan aydınlar, tahakküm yoluyla istibdat tedbirlerine başvuruyordu. Nitekim aydınların tüm çabalarına rağmen halk üzerinde herhangi bir etkide bulunulamıyordu. Oysa aydın sınıfının halka telkin ettiği fikirler halkın ruh ve vicdanından alınmış mefkûreler olsaydı bu sorunlar yaşanmayacaktı. Mustafa Kemal Paşa, aydınların halka yabancılaşmasını şu şekilde açıklayacaktır:⁸⁰³

Fakat umumiyet itibariyle şu hatamız da vardır ki, tetkikat ve tettebbuatımıza zemin olarak alelekser kendi memleketimizi, kendi tarihimizi, kendi anelerimizi, kendi hususiyetlerimizi ve ihtiyaçlarımızı almayız. Münevverlerimiz belki bütün cihani, bütün diğer milletleri tanır, lâkin kendimizi bilmeyiz. Münevverlerimiz milletimi en mesut millet yapayım der. Başka milletler

⁸⁰² Tekeli ve Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", s. 74.

⁸⁰³ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (1906-1938), C. 2, ss. 144-145.

nasıl olmuşsa onu da aynen öyle yapalım der. Lâkin düşünmeliyiz ki, böyle bir nazariye hiçbir devirde muvaffak olmuş değildir. Bir millet için saadet olan bir şey diğer millet için felâket olabilir. Aynı sebep ve şerait birini mesut ettiği halde diğerini bedbaht edebilir. Onun için bu millete gideceği yolu gösterirken dünyanın her türlü ilminden, keşfiyatından, terakkiyatından istifade edelim, lâkin unutmayalım ki asıl temeli kendi içimizden çıkarmak mecburiyetindeyiz.

Tekeli ve Şaylan, Mustafa Kemal Paşa'nın Balıkesir ve Konya seyahatlerinde gerçekleştirdiği konuşmalarda sınıf kavrayışında ilk bakışta bir çelişkinin göze battığına dikkat çekmiştir. Buna göre Balıkesir konuşmasında toplum, çıkar çelişkisi olmayan bir ulus olarak kabul edilirken Konya konuşmasında toplum, aydın ve halk olarak iki sınıflı bir ayrıma tabi tutulmuştur. Tekeli ve Şaylan, Konya konuşmasında üzerinde durulan aydın-halk ayrımının ekonomik bir temellendirmeye tabi tutulmadığı için önemini yitirdiğini ve bu ayrımın toplumdaki tüm sınıfların çıkarları ile çelişmediği yolundaki Kemalist varsayımın değişmediğini ifade etmiştir.⁸⁰⁴

Ankara, 1923 Mart ayına girerken oldukça yoğun bir gündeme sahipti. Şubat sonlarından itibaren Lozan Konferansı'ndan çıkacak sonuç mecliste şiddetli tartışmalara yol açıyordu. Barış sürecindeki gerginlik meclis sıralarına yansıyor, mebuslar arasında kırılmalık gözlemleniyordu. Bilhassa barış şartlarının Misak-ı Milli'ye uygun olmaması mebusların endişelerini artırıyor, hükümet ve meclis arasında görüş ayrılıkları belirliyordu. Bununla birlikte Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in bir cinayete kurban gitmesi Ankara'nın gündemine bomba gibi düşmüştü.⁸⁰⁵ Bu karmaşık ve yoğun gündem içerisinde mart ayının sonlarına doğru Ankara'da istasyon binasında hükümet bir toplantı düzenlemişti. Mustafa Kemal Paşa'nın da katıldığı toplantıda hükümetin gündeminde olan konular tartışılmış, meclisin birlik görüntüsünden uzaklaştığı görüşü gündeme getirilmiştir. Nihayetinde toplantıda seçimlerin yenilenmesi kararı alınmıştır.⁸⁰⁶

1 Nisan'da Aydın Mebusu Esat Efendi ve 120 mebusun “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun maddei müzeyyesinin ilgasına ve tecdidi intihaba dair*” kanun teklifini meclise sunmalarıyla seçim süreci başlamıştır.⁸⁰⁷ Esasen seçim kanununda değişiklik yapılmasına ilişkin bir teklif, 2 Aralık 1922'de İkinci Grup'un ileri gelenleri tarafından meclise taşınmıştı. Bu teklifin 15. maddesi meclis üyesi olabilmek için Türkiye'nin o günkü sınırları içerisindeki ahaliden olmak ve bir seçim çevresinde yerleşmiş olmak

⁸⁰⁴ Tekeli ve Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, s. 75.

⁸⁰⁵ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar: Büyük Zaferden Lozan’a*, C. 1, ss. 328-229.

⁸⁰⁶ Atatürk, *Nutuk: 1920-1927*, C. 2, s. 728.

⁸⁰⁷ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 28, Birleşim 15, 1.4.1923, s. 283.

şartını getiriyordu. Ayrıca göçmen olarak ülkeye giren Türk ve Kürtlerin geliş tarihinden itibaren 5 yıl sonra mebus olarak seçilmesi öngörülüyordu. Mustafa Kemal Paşa, bu teklifin doğrudan şahsını hedef aldığını dile getirerek gündeme getirilmesini tepki göstermişti.⁸⁰⁸ 1 Nisan'da meclise sunulan teklif uzun tartışmalar sonucunda 18 yaşını bitiren her erkek seçmenin oy kullanabilmesi, seçme ve seçilme hakkına ilişkin aranan vergi verme şartının kaldırılması gibi düzenlemelerle 3 Nisan'da kabul edilmiştir.⁸⁰⁹ Seçim kararının alınmasının ardından 8 Nisan'da Müdafaa-i Hukuk Grubu heyet halinde Ankara Muallim Mektebi'nin konferans salonunda toplanmış ve burada Mustafa Kemal Paşa, hazırladığı "Dokuz Umde Beyannamesi"ni gündeme getirmiştir.⁸¹⁰ Bir seçim beyannamesi olarak hazırlanan Dokuz Umde aynı zamanda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Halk Fırkası'na dönüşeceğini ilan ediyordu.

Beyannamenin giriş bölümünde hükümetin ana gündemini meşgul eden konuların bir özetine yer verilmiştir. Buna göre seçim kararının alınması, Halk Fırkası'na kurulması, İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararların dikkate alınarak umdelerin saptandığı ve kurulacak olan Halk Fırkası'nın bir program hazırlayarak üyelerinin görüş ve tartışmalarına sunulacağı giriş bölümünde yer verilen konular arasında yer alıyordu. Beyannamede yer alan umdeler şu şekilde özetlenebilir: 1- Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. Yönetim biçimi halkın kendi kaderini bilfiil elinde tutması esasına dayanır. Milletın hakiki ve yegâne temsilcisi Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir. Milli egemenlik ilkesine uygun olarak hükümetin görev ve sorumluluklarını içeren kanun, şuralar kanunu, vilayet ve müfettişi umumiliklerin teşkili hakkında kanun çıkarılacaktır. 2- Saltanat kaldırılmasına ilişkin karar değişmez bir ilkedir. Egemenlik Türkiye halkının temsilcisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin şahsında toplanmıştır. İslam dünyası için yüce bir makam olan Hilafet makamının dayanağı Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir. 3- Memlekette asayiş ve emniyet sağlanması en önemli görevdir. 4- Mahkemelerin hızlı bir şekilde sonuca varması sağlanacaktır. Bunun dışında kanunlar milli ihtiyaçlara ve hukuk ilmindeki gelişmelere uygun olarak iyileştirilecektir. 5- Ziraat, ekonomi, sanayi, sağlık ve eğitim alanında alınacak önlemler 10 madde halinde sıralanmıştır. Buna göre Aşar usulünde halkın şikâyet ve mağduriyetine yol açan kısımlar iyileştirilecek; tütün ziraat ve ticareti

⁸⁰⁸ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 25, Birleşim 149, 2.12.1922, s. 159.

⁸⁰⁹ TBMM ZC., Devre 1, Cilt 28, Birleşim 17, 3.4.1923, ss. 330-348.

⁸¹⁰ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar: Büyük Zaferden Lozan'a*, C.1, ss. 341-342.

milletin yararına çevrilecek; mali kurumlar, çiftçi, sanayi ve ticaret erbabına kolaylıkla nakit temin edecek şekilde dönüştürülecek; Ziraat Bankası'nın sermayesi arttırılacak; tarımda makineleşme sağlanacak; ham maddesi ülkede bulunan ürünlerin ülke içerisinde üretilmesi için teşvik uygulanacak; acil ihtiyaç olan demiryolları için hızlı girişimlerde bulunulacak; eğitimde birlik sağlanacak ve tüm okullarda ihtiyaca ve çağdaş esaslara uygun düzenlemeler yapılacak, öğretmenlerin yükseltilmesi temin edilecek ve halkın aydınlatılması ve eğitilmesi için girişimde bulunulacak; sağlık ve sosyal yardım kuruluşlarında iyileştirme yapılacak ve personeli koruyan kanunlar çıkarılacak; orman, maden ve hayvancılık alanlarında düzenlemeler yapılacaktır. 6- Askerlik süresi kısaltılacaktır. Okuma-yazma bilenler ve orduda okuma-yazma öğrenenlerin hizmet süreci bir derece azaltılacaktır. 7- Yedek subay, malul, emekli, dul ve yetimlere ilişkin tedbirler alınacaktır. 8- Halk işleri hızlı bir şekilde yerine getirilecektir. Kanunlara uygun olarak memurların çalışma hayatlarındaki sorunlar giderilecektir. Bununla birlikte tüm devlet daireleri denetime tabi tutulacak; memurların atama-yükselme, azil, emeklilik koşullarına ilişkin tedbirler alınacaktır. Aynı zamanda aydınlardan devlet işlerinde faydalanılacaktır. 9- Harap olan memleketin hızlı bir şekilde kalkınması için devlet nezdinde önlemler alınacaktır. Bayındırlık işlerinde şirketlerin kurulması teşvik edilecek ve bireysel teşebbüsler himaye altına alınacaktır. Beyannamede barış hakkındaki görüşe ayrı bir yer ayrılmıştır. Milli, iktisadi, idari bağımsızlığın temin edilmesi şartıyla barışın sağlanması için çalışılacağı ve bu esası temin etmeyen barış antlaşmasının kabul edilmeyeceği ifade edilmiştir.⁸¹¹ Dokuz Umde, Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle Birinci Grup'un şimdiye kadar icra ettiği tüm esasları bünyesinde barındıran bir niteliğe sahipti. Nitekim programda cumhuriyetin rejimi, hilafetin kaldırılması, Şer'îye Vekâletinin lağvedilmesi, medrese ve tekkelerin kaldırılması gibi esaslara yer verilmemişti. Mustafa Kemal Paşa, bu durumu, *"Bu meseleleri programa ithal ederek, vaktinden evvel, cahil ve mürtecilerin bütün milleti tesmime fırsat bulmalarını muvafık bulmadım. Çünkü, bu mesailin, zamanı münasibinde, hallolunabileceğinden ve milletin binnetice memnun olacağından katiyen emin idim."* ifadeleriyle açıklamıştır.⁸¹²

⁸¹¹ "Müdafaa-i Hukuk Grubunun Yeni İntihab İçin Kabul Eylediği Dokuz Umde ve Bir Noktai Nazar", *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Nisan 1923, s. 1.

⁸¹² Atatürk, *Nutuk: 1920-1927*, C. 2, s. 718.

Meclisin son toplantısını gerçekleştirdiği 16 Nisan 1923'ten sonra Mustafa Kemal Paşa başkanlığında İcra Vekilleri ve Müdafaa-i Hukuk Grubu yöneticilerinin katılımıyla bir seçim bürosu kurulmuş ve seçim çalışmaları başlamıştır.⁸¹³ Halkın seçime katılımının artırılması için “Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi” görevlendirilmiştir. Kurum, seçimlerin anlam ve önemini, seçmen ve mebus olabilme koşullarını, seçimlerin nerelerde yapılacağı gibi konuları içeren bir kitapçık yayımlayarak halkın bilinçlendirilmesine yönelik bir çalışma gerçekleştirmiştir.⁸¹⁴ Dâhiliye Vekâleti, seçim kararı alındıktan hemen sonra seçim kararının tüm yurttaşlara ulaştırılması için çalışmalar yürütmüştür. Tüm mülki ve yerel yöneticiler göreve çağırılmış, mahalle ve köylere kadar seçim emrinin iletilmesi istenmiştir.⁸¹⁵

1923 seçimlerinde Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a ayrı bir önem atfediyordu. İstanbul'un halen işgal altında bulunması ve Ankara-İstanbul arasında düzenli bir bağlantının kurulamamış olması İstanbul'u karşı propagandaya açık duruma getirmişti. Gerçekten de gerek bazı İttihatçılar gerek İttihatçı olmayan muhalifler İstanbul'daki durumdan istifade etme çabası içerisindeydi.⁸¹⁶ Kılıç Ali, hatıralarında İttihatçıların ve bilhassa Kara Kemal'in karşı propagandanın iplerini elinde bulundurduğunu ileri sürmüştür: “*Toplantılar eski Şirket-i Hayriye Kapı Çuhadarı İzzet Efendi'nin oğlu Niyazi Bey'in Beşiktaş'taki evinde yahut Kara Kemal'in Mes'adet Han'daki yazıhanesinde yapılıyor, kararlar burada alınıyordu.*” Kılıç Ali'ye göre Kara Kemal'in yazıhanesinde alınan kararlar yeni seçimlerden yararlanılarak Mustafa Kemal'i devirmek ve İttihatçıları duruma hâkim kılma amacını taşıyordu.⁸¹⁷ İttihatçılar dışındaki muhalifler arasında en dikkat çekici isim eski Kosova Valisi Hüseyin Fikri Paşa'nın oğlu, İstanbul Baro Başkanlığı da yapmış olan Lütfi Fikri Bey idi. Mebus adayı olarak yayınladığı bildiride “ikincil seçmenlere” hitap eden Lütfi Fikri Bey, memleketin henüz ARMHC'nin esasları üzerine seçim yapacak duruma gelmediğini dile getirmiştir.⁸¹⁸ İstanbul'daki duruma yönelik olarak Mustafa Kemal Paşa, 11 Nisan 1923'te İstanbul halkına hitaben bir beyanname yayınlamıştır.

⁸¹³ Zeki Çevik, *Millî Mücadele'de “Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na” Geçiş (1918-1923)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 332.

⁸¹⁴ İhsan Güneş, “1923 Seçimlerinde Oylar Nasıl Kullanıldı?”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 46, S. 1, 1991, ss. 258-260.

⁸¹⁵ Güneş, “1923 Seçimlerinde Oylar Nasıl Kullanıldı?”, ss. 258-260.

⁸¹⁶ Çevik, *Millî Mücadele'de “Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na” Geçiş (1918-1923)*, s. 330.

⁸¹⁷ *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Hatıraları*, der. Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2007, ss. 199-200.

⁸¹⁸ Çevik, *Millî Mücadele'de “Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na” Geçiş (1918-1923)*, s. 331.

Birlik ve beraberlik mesajlarının işlendiği beyannamede İstanbul halkının içinde bulunduğu zor koşulların ARMHC'nin İstanbul ile temasına engel olduğuna dikkat çekilmiş ve teşkil sürecindeki Halk Fırkası'nın benimsediği umdelere en yakın yerin İstanbul olduğu vurgulanmıştır.⁸¹⁹ Beyannamede üzerinde durulan bir diğer konu birlik ve beraberliğin seçim sürecinde de devam etmesi beklentisiydi. Bölünmenin düşmandan başka kimseye fayda sağlamayacağı vurgusu seçim sürecinde Halk Fırkası'nı hedef alan kesimlere yönelik bir eleştiriyi içeriyordu.⁸²⁰

İstanbullular: Ağyarın gözü üzerinizdedir. Reyleriniz parçalanacak mı? Bütün dünyanın telkinatına açık olan İstanbulumuzun muhiti henüz halâsın tamam olmadığını unutarak vechei istikamette tereddüt edecek mi? Dünyanın dikkat ettiği noktalar bunlardır. Bin mevani ortasından daima bize teveccühünü lâyük görmüş olan İstanbulumuzun ağyara ümit verecek inkısamı âra yapmayacağına kaniyim. İnkısamı aradan kimlerin müstefit olacağını her an nazarı dikkatte bulundurmak tahsisen sizin vazifenizdir. Vatanın hukuku hayatiyesini tamamlamak yolunda olan cemiyetimizin kuvvet gaip etmesinden sevinecek olanlar eyyamı felâketimizde sevinmiş olanlardır ki bunları yakından en ziyade siz gördünüz. Yekvücut olarak Cemiyetimize teveccüh ve itimat ediniz ki buna lâyaktır ve lâyük olduğunu daima filiyatla ispat edecektir.

Halk Fırkası'nın teşkil sürecinde ARMHC'nin dönüşeceği fırkanın adının ne olacağı konusu 1923 yılı başlarında tartışılmaya başlanmıştı. Cebesoy, 1923 seçimlerine teşkil sürecinde olan Halk Fırkası yerine ARMHC adıyla girilmesinin Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin Millî Mücadele sürecinde kazandığı şöhret ve itibarla ilgili olduğunu ifade etmiştir. Adı henüz memleket genelinde duyulmamış Halk Fırkası adıyla seçimlere girilmesi barış sürecindeki memlekete çok şey kaybettirebilirdi. Cebesoy, olumsuz bir durumun yaşanmaması için yer yer ARMHC, yer yer de Halk Fırkası adının kullanıldığına ifade etmiştir.⁸²¹ Tunçay, CHF (Cumhuriyet Halk Fırkası)'nin gelişim sürecine dikkat çekerek “millet” gibi daha genel bir kavramla özdeşleştirilmesinden önce “halk” kavramının siyasal toplumun tümünü değil, ezilen-yoksul kesimleri çağrıştırdığı yorumunda bulunmuştur. Ona göre Millî Mücadele ortamında Halk Zümresi ve Mustafa Kemal Paşa'nın Halkçılık Programı, sol niteliğiyle dikkat çekiyordu. Halk Fırkası'nın teşkil sürecinde Mustafa Kemal Paşa'ya yakın çevreler “halkın” özellikle çiftçi ve işçilerden oluştuğunu, yeni fırkanın da bu sınıfların yararına çalışacağını ileri sürmüşlerdi.⁸²²

⁸¹⁹ *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. 4, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 520.

⁸²⁰ *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. 4, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 520.

⁸²¹ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar: Büyük Zaferden Lozan'a*, C. 1, s. 345.

⁸²² Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, s. 362.

Tekeli ve Şaylan, “Halk” mefhumunun zihinlerde yarattığı Bolşevizm çağrışımının İstanbul basınını tedirgin ettiğini dile getirmiştir. Bu tedirginliğin kaynağında Mustafa Kemal Paşa’nın sınıf esasına dayalı bir fırka kurarak Bolşevizm’i memlekete getireceği endişesi yatıyordu. Nitekim artık halkçılığın yönü değişmişti. Halkçılık, SSCB ile ilişkilerin yoğun bir şekilde sürdüğü dönemdeki “taktiksel” niteliğinden sıyrılmış ve İttihat ve Terakki Dönemi’nin sınırlarına çekilmişti.⁸²³ Bu anlamda Mustafa Kemal Paşa, halk ifadesini bütün sınıfları kapsayacak şekilde kullanmayı tercih edecekti. Gerçekten de Mustafa Kemal Paşa, Batı Anadolu seyahatinde memleketin tüm kesimlerini kapsayacak bir fırkanın teşkil edileceği söylemine sıklıkla başvurmuştu. Toprak, ulus-devlet inşa sürecini cumhuriyete taşıyacak olan Halk Fırkası’ndaki “halk” kavramının kaynağını II. Meşrutiyet ortamına kadar götürmüştür. Ona göre “halk” kavramı kuzeyde 1917 Devrimi ertesinde SSCB’de popüler bir nitelik kazanmıştı. Bu popülerite Anadolu’ya kadar ulaşmış ve cumhuriyetin kuruluş evresinde “halk cumhuriyeti” tabiri dahi gündeme gelmişti. Toprak’a göre bu yıllarda millet kavramı giderek çağdaş bir anlam kazanarak geçmişin “cemaat” kavramından ayrılmaya başlamıştı. Rusçada halk ve millet ifadeleri “Narod” kavramıyla ifade edilirken Türkiye’de halk ve millet kavramları tek partili yıllarda farklılaşacaktı. Öyle ki millet ifadesi siyasal bir bağlam kazanırken halk toplumsal bir içerik kazanacaktı. Nihayetinde halkçılık ve milliyetçilik tek parti rejiminin ve Halk Fırkası’nın altı ilkesi arasına girecektir.⁸²⁴

1 Nisan 1923’te başlayan seçim süreci 15 Ağustos 1923’te Trabzon mebuslarının ilan edilmesiyle tamamlanmıştı.⁸²⁵ Seçimlerde II. Grup üyeleri, İttihatçılar, sosyalistler ve Birinci Grup karşıtları örgütlü muhalefet ortaya çıkaramamıştı. Öyle ki Mustafa Kemal Paşa’ya karşı meclis içerisinde örgütlenen İkinci Grup, seçimlere bağımsız adaylarla katılmış ve seçim sürecinde bildiri dahi yayınlamamıştı. Dolayısıyla Birinci Grup adaylarının seçimleri kazanması kaçınılmaz bir durum haline gelmişti. Seçimlere hem Ankara hem de İzmir adayı olarak katılan Mustafa Kemal Paşa, her iki yerden de seçilmiş ve Ankara mebusu olarak meclise girmeyi tercih etmişti.⁸²⁶ 1923 seçimleri bir yönü ile 1946’ya kadar sürecek olan tek partili meclis yapısının başlangıcını teşkil ediyordu. İki dereceli seçim yasasında ön görülen yöntem Hıfzı

⁸²³ Tekeli ve Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, s. 72.

⁸²⁴ Toprak, *Türkiye’de Popülizm 1908- 1923*, s. 290.

⁸²⁵ Tekin Demirarslan ve Bengül Salman Bolat, “1923 Seçimleri ve Basın”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 36, 2014, s. 158.

⁸²⁶ Güneş, *Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, s. 130.

Veldet Velidedeoğlu'nun ifadesiyle, “İşin formalite yönüydü.” Halk Fırkası adaylarının mutlaka seçildiğini dile getiren Velidedeoğlu adaylar, “*Halkın seçimine sunuluyordu.*” ifadesi yerine adaylar “*Halkın onayına sunuluyordu.*” ifadesinin daha doğru bir yaklaşım olacağı yorumunda bulunmuştur.⁸²⁷ Yeni meclis 11 Ağustos 1923'te ilk toplantısını yaptığında İkinci Grup ve muhalefet meclis dışında kalmıştı. Teşkil sürecinde olan Halk Fırkası'nın “umdelelerini” kabul eden mebusların “yekpare” olarak girdiği mecliste Halk Fırkası ile çatışacak örgütlü bir muhalefet ya da grup kalmamıştı.

Meclisin “yekpare” niteliği ilerleyen süreçte yeni anayasanın kabulü, hilafetin kaldırılması, Medeni Kanun'un kabulü gibi çok sayıda devrimin Takrir-i Sükûn yasasının sağladığı sıkı kontrol ortamında kolaylıkla hayata geçmesine imkân tanıyacaktır. Bilhassa hilafet ve saltanat kurumlarının kaldırılması egemenliğin kaynağına ulusun yerleştirilmesi açısından önemlidir. Zira I. TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) döneminde hilafet ve saltanat kurumlarının varlığıyla birlikte halkçılığın varlığı bir çelişki ortaya çıkarıyordu. Tekeli ve Şaylan bu durumu halkçılığın Millî Mücadele döneminde “taktiksel” nitelikte yorumlar kazandığını dile getirerek açıklamaktadır. Gerçekten de saltanat ve hilafet kurumlarının tasfiye edilmesiyle birlikte halkçılık artık ulusa indirgenmiş ve anayasal bir nitelik kazanmasının önü açılmıştır.⁸²⁸ II. TBMM'nin çalışmalarına başlamasıyla birlikte Halk Fırkası'nın teşkil süreci hız kazanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 13 Ağustos'ta meclis başkanlığına seçilirken bir gün sonra da Fethi Bey'in başvekilliğinde yeni kabine teşkil edilmiştir. 17 Ağustos'ta gerçekleşen toplantıda artık Halk Fırkası'nın teşkilinde sona gelinmişti.⁸²⁹ 23 Ağustos'ta Lozan Barış Antlaşması'nın meclisten geçmesinin ardından 9 Eylül 1923'te Halk Fırkası teşkil⁸³⁰ edilmiştir.⁸³¹ Öte yandan Halk Fırkası, 11 Eylül'de “Umumi Reis” Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde toplanmıştır. Fırka nizamnamesinin kabul edildiği bu toplantıda meclis fırka grubu

⁸²⁷ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis: Millî Mücadele'de Anadolu, Çağdaş Yayınları*, İstanbul 1990, s. 246.

⁸²⁸ Tekeli ve Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, s. 77.

⁸²⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal (1922-1938)*, C. 3, Remzi Kitabevi, 16. Basım, İstanbul 1999, ss. 90-91.

⁸³⁰ Halk Fırkası'nın teşkil edildiği bilgisini içeren dilekçe Dahiliye Vekaletine Ekim ayı içerisinde verilmişti. İzmir'in kurtuluş yıl dönümü olan 9 Eylül tarihi fırkanın kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir. *Millî Hizmetinde 40 Yıl: CHP*, Ankara Basım ve Cilt Evi, Ankara 1963, s. 11.

⁸³¹ Yunus Ekici, “Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 27, S. 2, 2017, s. 354; Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, s. 57.

reisliğine Fethi Bey, Birinci Reis Vekilliğine Karahisar Mebusu Ali (Çetinkaya) Bey, İkinci Reis Vekilliği'ne Çorum Mebusu Münir (Çağıl) Bey seçilmiştir.⁸³²

Halk Fırkası'nın 9 Eylül 1923 tarihli ilk nizamnamesi genel bir ifadeyle “Umumi Esaslar”, “Fırka Teşkilatı (Merkez Teşkilat, Vilayet Teşkilatı, Kaza Teşkilatı, Nahiye Teşkilatı, Köy ve Mahalle Teşkilatı, Meclis Grubu Teşkilatı)” başlıklı iki bölümden oluşuyordu. Nizamnamenin yedi maddeden oluşan “Umumi Esaslar” başlıklı bölümü fırkanın amaç ve kapsamına dair kısa bir giriş niteliğindedir. Nizamnamenin birinci maddesinde Halk Fırkası'nın amacı: “*Milli hakimiyetin halk tarafından ve halk için icrasına rehberlik etmek ve Türkiye'yi asri bir devlet haline yükseltmek ve Türkiye'de bütün kuvvetlerin fevkinde kanunun velayetini hâkim kılmaya çalışmak.*” olarak saptanmıştı. İkinci maddede Halk Fırkası'nın “halkçılık” anlayışı belirginlik kazanıyordu. Fırkanın halka olan yaklaşımında herhangi bir sınıf ayrımının gözetilmediği ifade edilmiş ve kanun karşısında mutlak bir müsavâtı kabul eden herkesin halkın bir ferdi olduğu vurgulanmıştır. İkinci maddede ayrıca “halkçı” tanımına yer verilmiştir. Buna göre “*Halkçılar, hiçbir ailenin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları vaz'etmekteki mutlak hürriyet ve istiklali tanıyan fertler.*” olarak tanımlanmıştır. Üçüncü maddede ise Halk Fırkası'na her Türkün katılabileceği gibi dışarıdan gelerek Türk tabiiyet ve harsını kabul eden fertlerin dâhil olabileceği vurgulanmıştır. Nizamnamenin dördüncü maddesinde fırkaya dâhil olan her ferdin fırka nizamnamesiyle programına uyma yükümlülüğü getiriliyordu. Bununla birlikte üyelerin itiraz ettikleri maddeleri fırka kongrelerinde serbestçe dile getirebileceği vurgulanmıştır. Halk Fırkası Umumi Reisi'nin seçilme biçimine ilişkin düzenlemeye nizamnamenin beşinci maddesinde yer verilmiştir. Buna göre Halk Fırkası Umumi Reisi, TBMM üyeleri tarafından Büyük Kongre'de seçilecekti. Fırka reisinin yeniden seçilebilme hakkı bulunuyordu. Altıncı maddede umumi esaslara muhalif üyelerin mensup oldukları idare heyetinin kararı ile üyelikten çıkartılabileceği ifade edilmiştir. Nizamnamenin yedinci maddesinde Umumi Esasların yalnızca Büyük Kongre'de üçte iki oy ile değiştirilebileceği öngörülmüştür.⁸³³

⁸³² Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek- Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, s. 58; Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar: Lozan'dan Cumhuriyete*, C. 2, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002, ss. 26-27.

⁸³³ *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*, B.M.M. Kütüphanesi, Ankara 1923, ss. 1-2.

Halk Fırkası'nın teşkil süreci cumhuriyete gidilen süreçte önemli bir eşik olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu seyahatinden itibaren takip ettiği söylem yeni bir devlet düzenine işaret ediyordu. Halk Fırkası da bu düzene uygun ilkelere sahip bir fırka olarak tasavvur ediliyordu. 1923 Seçimleri sonrası yeni oluşan mecliste Halk Fırkası üyeleri mebus olarak yerlerini alırken artık meclis içerisinde Halk Fırkası'na muhalefet edebilecek siyasi bir yapı kalmamıştı. Nitekim Fethi Bey hükümetinin teşkil edildikten kısa bir süre sonra Halk Fırkalı meclis üyeleriyle yaşadığı sorunlar cumhuriyetin ilanını hızlandıran bir etkide bulunacaktır. Esasen Fethi Bey hükümetinin teşkiliyle birlikte gerek Halk Fırkası'nda gerek basında oldukça olumlu bir hava oluşmuştu. Buna karşın meclis içerisinde bir grup hükümetin geçici olduğu ve kısa bir süre sonra İsmet Paşa'nın yeni bir kabineyle göreve geleceğine dair söylentiler çıkarmıştı. Ali Fuat Paşa, bu söylentileri Fethi Bey ve arkadaşlarının keyfi yollara sapmak istememesine bağlamıştır. Benzer şekilde meclisin dağılacağına dair söylentilerin çıkması üzerine Fethi Bey bu durumdan duyduğu rahatsızlığı gündeme getirmeye başlamıştır.⁸³⁴ Ayrıca meclis içerisinde alınan bazı kararlarda hükümet ve meclis karşı karşıya gelebiliyordu. Örneğin Batı Anadolu'da eşkıyalığın baş göstermesi üzerine hükümet bölgede sıkıyönetim ilan etmiş fakat mecliste hükümetin bu kararını anayasaya aykırı gören sesler yükselmışti.⁸³⁵ Hükümetin okların hedefi haline gelmesi üzerine Fethi Bey, başvekillik ile birlikte yürüttüğü Dâhiliye Vekilliği görevini devretmek istemiş ve Ferit (Tek) Bey'i tek aday olarak göstermişti. Fethi Bey aynı zamanda Ali Fuat Paşa'nın orduya dönmesiyle boşalan TBMM İkinci Başkanlığına Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey'in seçilmesinden yana bir tavır sergilemişti. Mecliste yapılan oylamada TBMM İkinci Başkanlığına Rauf (Orbay) Bey, Dâhiliye Vekilliği'ne de Erzurum Mebusu Sabit Bey seçilmiştir.⁸³⁶ Fethi Bey'in istifasının ardından bir hükümet krizi baş göstermiştir. Sorunun kaynağında İcra Vekilleri Heyetinin meclis tarafından tek tek seçilmesi yöntemi yatıyordu. Herhangi bir nedenden dolayı boşalan bakanlığın dolması için meclisin onayı gerekiyordu. Bu durum hükümet istikrarının sağlanmasını zorlaştıran bir durum meydana getirmiştir.⁸³⁷ Hükümet buhranı 28 Ekim'i 29 Ekim'e bağlayan gece yarısı Çankaya'da gerçekleştirilen toplantıda cumhuriyetin ilan edilmesi

⁸³⁴ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar: Lozan'dan Cumhuriyete*, C. 2, s. 38.

⁸³⁵ Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek- Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, s. 362.

⁸³⁶ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar: Lozan'dan Cumhuriyete*, C. 2, s. 38.

⁸³⁷ Hamza Eroğlu, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 6, S. 16, 1989, s. 445.

kararının alınmasıyla çözüme kavuşturulmuştur. Süratle hazırlanan kanun teklifiyle Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun birinci maddesine, “*Türkiye Devleti'nin şekli Cumhuriyettir.*” ifadesinin eklenmesi uygun görülmüştür.⁸³⁸ Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Fethi Bey, ilk TBMM Başkanı olmuştur. Cumhurbaşkanlığına seçilen Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'yı başvekil olarak atamıştır. İsmet Paşa, başvekillik ile birlikte Halk Fırkası Başkan Vekilliği görevini de üstlenmiştir. İsmet Paşa, Halk Fırkası Başkan Vekili sıfatı ile ülkedeki tüm Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'ne bir genelge göndererek Halk Fırkası'nın ARMHC'nin yerine teşkil edildiğini ilan etmiştir.

Millî Mücadele Dönemi halkçılık cereyanına yeni yorum, anlam ve ufuklar kazandırmıştı. Tekeli ve Şaylan, 1921 yılı sonlarına gelindiğinde ileri boyutlu bir halkçılık yorumunun ortaya çıktığına dikkat çekmiştir. Öyle ki Millî Mücadele'nin sonlarına doğru Ankara'daki siyasi iktidarın dayanmak istediği iç ve dış güçler dengesi oldukça değişik görünümle ortaya çıkarmıştı. Bu değişim halkçılık cereyanından beklenen işlevleri değiştirmekte gecikmemişti. Halkçılık artık cumhuriyetin ilanına gidilen süreçte yeni şartlara uyum sağlayarak ve yeniden yorumlanarak içerik değiştirmeye açık hale gelmiştir.⁸³⁹ Cumhuriyetin ilk yıllarında üzerinde durulan esaslı bir söylem haline gelecek olan halkçılık değişime ayak uydurma niteliğini sürdürecektir.⁸⁴⁰ 1923 tarihli Halk Fırkası Nizamnamesi'nde fırkanın açıkça tanımına yer verdiği “halkçı” anlayış 1927'de fırkanın temel ilkelerinden biri haline gelecek ve 1935'e gelindiğinde halkçılık, Cumhuriyet Halk Partisi'nin “altı okunun” arasında kendisine yer bulacaktır.

⁸³⁸ Eroğlu, “Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı”, s. 446.

⁸³⁹ Tekeli ve Şaylan, “Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, s. 71.

⁸⁴⁰ Karaömerlioğlu, “Tek Parti Döneminde Halkçılık”, s. 275.

5. ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE HALKÇILIK

5.1. Batılılaşma Yahut Modernleşmeye Doğru

Cumhuriyetin kurucu kadroları tıpkı II. Meşrutiyet Dönemi'nin İttihatçıları gibi siyasal devrimin toplumsal ve ekonomik devrimler ile desteklenmedikçe başarılı olmayacağı şiarıyla hareket ediyordu. İttihatçıların ulus-devlet yaratma çabaları teokratik anayasal monarşinin yerleşik kurumsal yapısı içerisinde ve birbiri ardına patlak veren iç ve dış krizlerin varlığında yetersiz kalmıştı. Muhtelif ittifakların varlığında devleti kurtarma refleksiyle iktidara gelen İttihatçılar savaşa ramak kala süratle reformları uygulamaya koysalar dahi başarılı olamamıştır.⁸⁴¹ Buna karşın cumhuriyet, Millî Mücadele'nin sonunda anayasal monarşinin yıkılmasının ardından milli devletin rejimi olarak kabul edilmişti. Siyasal, sosyal ve ekonomik olarak yeniden teşkilatlanmak yeni rejimin bir gereği olarak düşünülmüştü.⁸⁴² Bu düşünce cumhuriyet modernleşmesine ulus yaratmanın tüm unsurlarının “bir arada” ve “sürat” ile gerçekleştirildiği bir boyut kazandıracaktır. Halis Çetin'in ifadesiyle Osmanlı'da “aciliyetin geç kalmışlığı” olarak ortaya çıkan modernleşme, cumhuriyet ile birlikte “geç kalmışlığın aciliyeti” olarak tezahür edecektir.⁸⁴³ Nitekim Türkiye'de modernleşme herhangi bir toplumsal tepkinin ürünü olarak ortaya çıkmamıştır. Aksine Batı düşüncesinden beslenen askeri-sivil elitlerin toplum ve devlet tasavvurlarının bir sonucu olarak “tepeden” belirmiştir.⁸⁴⁴ Tepeden belirme hali cumhuriyet modernleşmesini “halka rağmen, halk için” şiarıyla özdeşleştirmiş ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilen devrimlere genel karakterini vermiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri yenilgilerin getirdiği toprak kayıpları “devleti kurtarma” aciliyetini doğurmuş ve sorun Batı'nın tekniği karşısında Osmanlı ordusunun geri kalmışlığında görülmüş, Batı'nın askeri üstünlüğünün ekonomik, kültürel ve siyasi nedenleri göz ardı edilmiştir.⁸⁴⁵ Bir bakıma modernleşme olgusu Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri yenilgiler karşısında gösterdiği bir refleks olarak filizlenmiştir. Bu refleks Batı Avrupa'da olduğu gibi Sanayi Devrimi ile paralel ve

⁸⁴¹ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 72.

⁸⁴² Karpas, *Kısa Türkiye Tarihi, 1800-2012*, s. 140.

⁸⁴³ Halis Çetin, “Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi”, *Doğu Batı*, S. 25, Kasım, Aralık, Ocak 2003-2004 ss. 24-25.

⁸⁴⁴ Mehmet Ali Kılıçbay, “Atatürkçülük ya da Türk Aydınlanması”, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, Ankara 2000, s. 160.

⁸⁴⁵ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2007, s.125; Murat Belge, “Cumhuriyet Dönemi'nde Batılılaşma”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 260.

birbiriyle bağlantılı bir şekilde ortaya çıkmamıştır. Birbirini izleyen siyasi ve ekonomik krizlerin ortadan kaldırılmasına yönelik arayışlar Osmanlı yöneticilerini Batı'nın bilim ve tekniğine uygun olarak “reformların” gerçekleştirilmesi düşüncesine ulaştırmıştır.⁸⁴⁶ Odağına ordunun modernizasyonunu alan reformlar Tanzimat Dönemi ile birlikte toplumun hemen her alanına tesir edecek olan geniş çaplı bir “yenileşme” dönemini başlatmıştır. Osmanlı yöneticilerinin merkezi yapıyı güçlendirme çabaları eğitim, hukuk, maliye ve endüstri alanlarındaki gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte Osmanlı toplumsal kültürünün yenilik karşısındaki tutumu Osmanlı yöneticilerini tedrici bir tutuma yöneltmiştir. Öyle ki toplumsal grupların yenilik karşısındaki tutumu Osmanlı yönetiminin en üst katlarına, sultana kadar ulaşabilmiş ve hatta taht sahibinin el değiştirmesine varan bir etkiye sahip olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sultan II. Abdülhamid Dönemi, Batı düşüncesinin gözle görülür bir olgunluk kazandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde askeri, idari, eğitim ve teknik alanlardaki reformlar ile Batı tarzında kurumlar imparatorluk geneline yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Bilhassa Harbiye, Mülkiye, Askeri Tıbbiye gibi eğitim kurumlarında Batı tarzında hazırlanan müfredat bu kurumlarda eğitim görenlerin beşerî, sosyal ve teknik bilimlere dair fikir sahibi olmasına katkıda bulunmuştur. Buralarda eğitim alanların oluşturduğu kuşağın Batı kavrayışı Jön Türkler arasında etkili olmuş ve 1908'den sonra dahi etkisini sürdürmüştür.⁸⁴⁷ Buna karşın cumhuriyet devrimleri kendinden önceki reformlardan toplumun topyekûn dönüşümünü salık veren bir anlayışa dayanmasıyla ayrılacaktır. Bu yönüyle cumhuriyet modernleşmesine ilhamını veren Batı düşüncesinin Osmanlı İmparatorluğu'nda devletçi-seçkinlerde zuhur eden Batı tahayyülünden sıyrılarak, “aciliyet” serencamıyla cumhuriyetin kurucu kadrolarını “otoriter” bir haletiruhiyeye sevk edecektir. Diğer bir ifadeyle Osmanlı İmparatorluğu'nda aksayan, işlemeyen kurumlara Batı'dan ilham alınarak işlerlik kazandırma anlayışı cumhuriyet ile birlikte Batılı bir dünya görüşünün topluma kazandırılması düşüncesine evrilerek “Batılılaştırmak” şeklini alacaktır. Rejimin temel ilkeleri arasında yer alan “inkılapçılık” Batıcılık ile birlikte muasır medeniyet tahayyülüne gidilen bir yol olarak

⁸⁴⁶ Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişim”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul 2000, s. 6.

⁸⁴⁷ Mardin, “Batıcılık”, ss. 247-248.

“yukarıdan aşağıya” uygulanan köklü devrimleri gündeme getirecektir.⁸⁴⁸ Cumhuriyet modernleşmesinin tepeden inmeci karakteri⁸⁴⁹ en temelde Osmanlı-İslam geleneğinden ayrılan yeni bir toplum ve devlet tasavvurundan ileri geliyordu. Toplumun ulus-devlet temelinde dönüştürülmesi ulus devletin sağlam temeller üzerine inşa edilebilmesi için zaruri bir öneme sahipti. II. Meşrutiyet ortamından itibaren uluslaşma hâkim devlet politikalarından biri olmuştu. Cumhuriyet ile birlikte bu politika kapsamını genişleterek bir “devlet projesine” dönüşmüştür. Ulus devlet sınırları içerisinde laik ve modern bir Türk devletinin kurulması cumhuriyet devrimlerine ve devrimlerin uygulanış biçimine temel karakterini vermiştir. Bu anlamda devrimlerin uygulanış biçimi açısından devlet-toplum etkileşiminde bir tür öğretmen-öğrenci ilişkisinin ortaya çıkışından söz edilebilir.

Toplumu tıpkı şefkatli bir öğretmen gibi talim-terbiye eden devlet yeri geldiğinde her ne kadar istemese de öğrencisine sopasını göstermekten kendisini alıkoymamıştır. Bu alıkoyamayış öğretmen edasıyla toplumu dönüştürme ödevini üzerine alan devletin aynı zamanda öğrenme sürecini sıkı bir denetim ve gözetim altına almış olmasından ileri geliyordu.⁸⁵⁰ Erken cumhuriyet modernleşmesinde devletin toplumu dönüştürme ödevini üzerine alması bilhassa eğitim alanında somut bir görünüm kazanmıştır. Eğitim kurumları ileride de üzerinde durulacağı gibi rejimin yaratmak istediği cumhuriyet kuşağının siyasal eğitimiyle görevlendirilmiştir.⁸⁵¹ İdealist bir anlayış ile öğrencinin yetişmesinden sorumlu tutulan cumhuriyet “öğretmenleri”ne tıpkı devletin topluma yaklaştığı gibi öğrencinin talim-terbiyesiyle ilgilenme misyonu yüklenmiştir. Bu misyonun kapsamı yalnızca okul sıralarıyla sınırlı tutulmamıştır. Örnek bir yurttaş olarak öğretmenler ülkenin her yerinde öğrencilerinin eğitimiyle meşgul olmayı görev bilmiştir. Halkevleri, müze ve sergiler, tiyatro

⁸⁴⁸ Seçil Deren, “Kültürel Batılılaşma”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C.3, ed. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2007, s. 382.

⁸⁴⁹ Erken Cumhuriyet Dönemi’nde “köktenci” devrimlerin ortaya çıkış sürecinin yapısal bir incelemesi için bkz. Ellen Kay Trimberger, *Tepeden İnmece Devrimler: Japonya, Türkiye, Mısır, Peru*, çev. Fatih Uslu, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2003. Trimberger, adı geçen eserinde tepeden inmeci olarak kavramsallaştırılan köktenci modernleşmenin ortaya çıkış sürecini Japonya, Türkiye, Mısır ve Peru özelinde karşılaştırmalı bir analize tabi tutmuştur. Trimberger, eserinde tepeden inmeci devrimlerin ortaya çıkışının hem sivil hem de askeri yönetimin yüksek oranda bürokratikleşmiş olduğu bir devlette mümkün olduğu savunmuştur. Klasik Weberci tanımdan hareket eden Trimberger, bu tarz bürokratik yönetimlerin teknik uzmanlaşma ve hiyerarşik denetim üzerine bina edildiğine işaret etmiştir. Ona göre Türkiye’de tepeden inmeci devrim için ön şart devlet memurlarının aristokrat ve seçkin tabiatlı olmaları değil bunların bürokratlaşmalarıdır.

⁸⁵⁰ Mücahit Bilici, “Öğretmen Cumhuriyet’te ‘Mazbut’ Demokrasi”, *Birikim*, S. 115, Kasım 1998, s. 48.

⁸⁵¹ Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek- Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, s. 239.

oyunları, konferanslar gibi sosyal etkinlikler kitlelere ulaşmanın ve yüz yüze iletişim sağlanmasının önemli dinamikleri haline gelmiştir.⁸⁵²

Samuel P. Huntington'a göre Batı düşüncesinin yayılması Batılı olmayan toplumların modernleşmesini ve Batılılaşmasını teşvik etmiştir. Huntington, Batı'nın bu etkisi karşısında Batılı olmayan toplumlarda entelektüellerin ve yöneticilerin yanıtının üç farklı yoldan gerçekleştiğini ileri sürer. Birincisi modernleşme ve Batılılaşmanın birlikte reddedilmesidir. İkincisi hem modernleşme hem de Batılılaşmanın birlikte kabul edilmesidir. Üçüncüsü ise modernleşmenin benimsenip, Batılılaşmanın reddedilmesidir. Huntington'a göre Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi modernleşmesi hem modernleşme hem de Batılılaşmanın takipçisi idi. Bir anlamda Erken Cumhuriyet Dönemi'nde yerleşik kültürün modernleşmeyle örtüşmediği düşüncesinden hareket edilerek ortadan kaldırılması ve modernleşmenin başarılı olabilmesi için de tam anlamıyla Batılılaşmanın gerekli olduğu varsayılmıştır.⁸⁵³ Bu varsayım modernleşme sürecinde hâkim olan düşünce sisteminden besleniyordu. "Kemalizm" olarak ifadesini bulan bu düşünce sistemi yapısal olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı bir devlet tasavvuruna sahipti. Kemalizm'in düşünsel, felsefi derinliği Osmanlı-İslam geleneklerine değil aydınlanma düşünürlerine, Fransız Devrimi'nin fikirlerine, pozitivizm ve solidarizme dayanıyordu.⁸⁵⁴ Bu düşünce kaynakları esasen II. Meşrutiyet ortamında Osmanlı aydınlarının bilhassa Jön Türk ideologlarının yüksek bir sesle dile getirdiği "çağdaş uygarlık" idealiyle ifadesini bulmuştu.⁸⁵⁵ Berkes'e göre II. Meşrutiyet Dönemi kimi yönleriyle bir tür "inkılap" dönemi olmuş ve Kemalist reformların temel taşı sayılabilecek kimi görüşler o dönemin içinden çıkmıştır.⁸⁵⁶

Abdullah Cevdet'in 1913'te İçtihat'da kaleme aldığı yazılarında uygarlığı "Avrupa" olarak işaret eden görüşleri II. Meşrutiyet ortamında Osmanlı aydınına etki eden Batı düşüncesinin ulaştığı noktaya ışık tutmaktadır. Keza Jön Türkler arasında zuhur eden devlet ve toplum tasavvurları toplumsal hayata ilişkin bir dizi reformu gündeme getirmişti. Eğitim ve yargı sisteminin laikleştirilmesinden çok eşliliğin

⁸⁵² Serkan Turgut, "Cumhuriyet Modernleşmesinin Taşıyıcısı Olarak Mefkûreci Öğretmen", *İnsan ve Toplum*, C. 13, S. 1, 2023, s. 147.

⁸⁵³ Samuel P. Huntington, *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Okyanus Kitap, çev. Mehmet Turhan ve Y. Z. Cem Soydemir, 14. Basım, İstanbul 2015, ss. 96-97.

⁸⁵⁴ Ali Kazancıgil, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul 2000, s. 138.

⁸⁵⁵ Deren, "Kültürel Batılılaşma", s. 338.

⁸⁵⁶ Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 136.

yasaklanmasına kadar varan bu reform önerileri İttihat ve Terakki'nin iktidar yıllarında bir tür devlet politikası haline gelerek uygulanmaya çalışılmış ve İttihatçı ideologların kültür, toplum, ekonomi, siyaset gibi alanlara yönelik çalışmalarıyla desteklenmişti. Sonuç olarak Batıcılığın II. Meşrutiyet ortamındaki serüveni Millî Mücadele ertesinde cumhuriyetin kurucu kadroları üzerindeki etkisinden bir şey eksiltmemiştir. Gerçekten de Mustafa Kemal Paşa, II. Meşrutiyet ortamında zuhur eden Batıcı düşünce cereyanlarını yakından tanımıştır. O, Taner Timur'un ifadesiyle, "*Batı hayranlığının, açık fikirli ruhlarda çeşitli kompleksler yarattığı bir nesildendi.*" Bununla birlikte Mustafa Kemal'in Batı algısı yalnızca düşünce cereyanlarıyla sınırlı kalmamıştır. Batı ülkelerinin gelişmişliğini yerinde görmüş ve zihnindeki Avrupa tasavvurunu somut gözlemlerle gerçekçi temellere oturtmuştur. Batı'nın refah ve zenginliği karşısında Türkiye'nin geri kalmışlığı Mustafa Kemal Paşa'nın "çağdaş uygarlık" tasavvurunun şekillenmesinde oldukça etkili olmuştur.⁸⁵⁷ Bu noktada "sınıfsız toplum" kavrayışıyla Mustafa Kemal Paşa'nın halkçılık anlayışında önemli bir etkiye sahip olan Gökalp'i zikretmek yerinde olacaktır. Gökalp'in ulus-devlet anlayışı onun, "*Türk ulusundanım, İslam ümmetindenim, Batı uygarlığındanım.*" söylemine ulaşan bir ilgi kazanmıştır.⁸⁵⁸ Batılılaşmayı uluslaşmayla bir arada düşünen Gökalp, en temelde sentezci bir yaklaşım ortaya koymuştur. Bu yönüyle cumhuriyet modernleşmesinde tezahürlerini gördüğümüz milliyetçi Batılılaşma, Gökalp'in Batılılaşma anlayışıyla kesişmektedir.⁸⁵⁹ Nitekim Gökalp'te Türklük ve İslam'ı birbirine bağlayan ve sınırları olmayan ulusçuluk anlayışı Mustafa Kemal Paşa'nın düşünce sistematigi içerisinde vatanı belirli sınırları olan yapıda kabul etmesiyle ayrılır.⁸⁶⁰ Keza onun Batılılaşma anlayışı Gökalp'in sentezci anlayışına göre radikal bir nitelik taşımaktadır. Örneğin Latin alfabesini getiren "Harf Devrimi" Gökalp'in mesafeli yaklaştığı bir konu idi.⁸⁶¹ Gökalp'in, konuşma ve yazı dili arasındaki ikiliğin giderilmesine yönelik düşünceleri en azından yaşadığı dönemde kökten bir alfabe değişimine varan bir radikallik taşımamıştır. Harf Devrimi ise cumhuriyet toplumu için topyekûn bir dönüşüm anlamına geliyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın "çağdaş uygarlık" tasavvurunda Batı modeline uygun bir ekonomik sistemin yaratılması ayrı bir öneme sahipti. Batı'nın

⁸⁵⁷ Taner Timur, "Atatürk ve Pozitivizm", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1983, s. 94.

⁸⁵⁸ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 86.

⁸⁵⁹ Deren, "Kültürel Batılılaşma", s. 383.

⁸⁶⁰ Kazancıgil, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", s. 149.

⁸⁶¹ Murat Belge, "Mustafa Kemal ve Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, s. 34.

bilim ve teknolojisinin sağladığı araçlardan yararlanılması ekonomik sistemin dönüşümü için bir gereklilik idi. Dolayısıyla Cumhuriyet Dönemi’nde yerli burjuvazi yaratılmasına yönelik çabalar Batılılaşmanın bir gereği olarak düşünülmüştü. Ekonomik bağımsızlığın kazanılmasının en az siyasi bağımsızlık kadar önemli olduğu görüşünde olan Akçura, daha savaş yıllarında yerli burjuvazinin yaratılmasının öneminden bahsetmişti. Cumhuriyetin ilanından hemen önce İzmir İktisat Kongresi’nde de milli ekonominin önemi üzerinde durulmuştu. Dolayısıyla modernleşme sürecinde Batılılaşma düşüncesinin bir yönü de kapitalist dünyayla bütünleşmiş bir ekonomik sistemin tesis edilmesine dayanıyordu.⁸⁶²

Batıcılık cumhuriyet modernleşmesinin yönünü tayin eden bir cereyan olarak tıpkı Tanzimat ve II. Meşrutiyet ortamlarında olduğu gibi yeniden gündeme gelmişti. Cumhuriyet modernleşmesi kendinden önceki Batılılaşma serencamından farklı olarak “uzlaş” ya da “tedrici” bir karakterde gerçekleşmemiştir. Cumhuriyet modernleşmesinde Batıcılık bir tür devlet politikası olarak yukarıdan aşağıya bir karakter kazanarak toplumun dönüştürülmesi amacına yönelmiştir. Cumhuriyetin “yeni” iddiası “eski” olarak kabul edilen imparatorluk kalıntısı müesseselerin ortadan kaldırılmasıyla kapsamlı bir modernleşme sürecine girileceğinin işaretlerini vermişti. Bu işaret Lozan’ın imzalanmasından iki ay sonra İsmet Paşa’nın 9 Ekim’de Halk Fırkası toplanışında gündeme getirdiği “başkent” önerisiyle somut bir nitelik kazandı. “Türkiye Devleti’nin başkentinin Ankara” olmasını öneren İsmet Paşa, asırlardır imparatorluk başkenti olan İstanbul’un yerine Millî Mücadele’nin sembolü haline gelen Ankara’yı öneriyordu. Geçmişten köklü bir uzaklaşma anlamına gelen bu adım en az saltanat kadar imparatorluk ile özdeşleşmiş bir kalenin yıkılması demekti. Ankara, 13 Ekim tarihli meclis oturumunda kabul edilen anayasa değişikliğiyle başkent olurken “yeni” ile özdeşleşen ilk sembol Millî Mücadele’nin kalesi Ankara oluyordu.⁸⁶³

1923 seçimleri ile meclis sıralarında yaşanan değişim Halk Fırkası olarak örgütlenmek üzere olan ARMHC’nin mecliste tek hâkim grup haline gelmesiyle sonuçlanmıştı. Meclis dışında kalan muhaliflerde Halk Fırkası’nın yeni rejimin öncüsü olarak “topyekûn” bir dönüşüme girişeceğine dair endişe baş göstermişti. I. Meclis ortamında II. Grup üyelerinin Mustafa Kemal Paşa’ya yönelttiği meclis üzerinde

⁸⁶² Kazancıgil, “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, s. 151.

⁸⁶³ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 260; *TBMM ZC.*, Devre 2, Cilt 2, Birleşim 35, 13.10.1923, s.666.

kişisel egemenlik kurmaya çalıştığı eleştirisi ile benzer bir eleştiri bu defa 1923 seçimleri ertesinde Mustafa Kemal Paşa'nın yakın çevresinden gelmişti. Halk Fırkası'nın diktatörlüğe yöneldiği eleştirisi Kazım Karabekir, Ali Fuat Bey, Rauf Bey, Adnan Bey, İsmail Canbolat gibi Millî Mücadele'nin önemli simalarını Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) çatısı altında 17 Kasım 1924'te siyasi örgütlenme yoluna itmişti. TCF kurucuları iktidarı ele geçirmek gibi genel bir amaçları olmadığını dile getiriyordu. Cumhuriyet rejiminin meclisteki etkinliği TCF'nin Halk Fırkası'na yönelttiği eleştirilerinin başında geliyordu. Halk Fırkası'nın meclisteki tek güç haline gelmesi ve cumhurbaşkanının partiler üstü kalmak yerine Halk Fırkası'ndan taraf olması gibi durumlara son verilerek kuvvetler ayrılığının tesis edilmesi ve meclisin hükümet üzerindeki denetimin sağlanması gibi beklentiler TCF'nin parti programına girmişti.⁸⁶⁴

TCF, Halk Fırkası'nı ARMHC'nden ayrılarak kurulan bir fırka olarak görüyordu. Bu yönüyle TCF üyeleri kendilerini ARMHC'nin bağlısı ve devamı olarak konumlandırıyordu. Bu durum TCF'nin parti programına da tesir etmişti. Programda liberal, demokrat bir fırka olarak tarif edilen TCF, cumhuriyet ve laikliğin takipçisi olduğunu ilan etmişti.⁸⁶⁵ Nitekim fırka cumhuriyet modernleşmesinin “süratine” ihtiyat ile yaklaşıyordu. TCF, modernleşme taraftarı olmakla birlikte modernleşme sürecinde halkın göz ardı edilmesine karşıydı. İlerleme; halkın ihtiyaçlarına, çıkar ve eğilimlerine uygun olarak gerçekleşmeliydi.⁸⁶⁶ TCF, Halk Fırkası'nın “tepeden inmece” modernleşme anlayışına karşı halkın inanç ve gelenek, tarih ve kültürel değerlerinin korunmasını savunuyordu. Oysa Halk Fırkası, toplumun ulus-devlet anlayışına uygun olarak dönüşümü için Osmanlı-İslam geleneğinden tam bir kopuşun yaşanmasını zorunlu görüyordu. Bu kopuş kapsamlı bir modernleşme programı eksiksiz yerine getirildiği takdirde Türkiye'ye yeni bir benlik ve kimlik kazandıracaktı.⁸⁶⁷ Ahmad'ın ölmekte olan II. Meşrutiyet Dönemi'nin siyasal ahlakını taşıyan son siyasi fırkası olarak tanımladığı TCF, ortaya çıkış biçimi, savunduğu ilkeler ve siyasal alanda yarattığı etkiler ile Halk Fırkası'nı tedirgin etmişti.⁸⁶⁸ TCF'nin kuruluşunu “komplo” olarak değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, TCF programını da

⁸⁶⁴ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar: Lozan'dan Cumhuriyete*, C. 2, ss. 115-119.

⁸⁶⁵ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım*, C. 2, Emre Yayınları, İstanbul 1993, ss. 165-169.

⁸⁶⁶ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar: Lozan'dan Cumhuriyete*, C. 2, ss. 117-119.

⁸⁶⁷ Karpas, *Kısa Türkiye Tarihi, 1800- 2012*, ss. 148-149.

⁸⁶⁸ Ahmad, *The Making Of Modern Turkey*, s. 65.

“*en hain dimağların mahsülü*” olarak nitelendirecekti. Bilhassa TCF programında geçen, “*Fırka, efkâr ve itikadâtı diniyeye hürmetkârdır.*” ifadesi Halk Fırkası’nın muhalefeti cumhuriyet karşıtlığı ile itham etmesine yol açacaktı.⁸⁶⁹

TCF’nin cumhuriyet kavramını fırka adına eklemesi Halk Fırkası adının 10 Kasım 1924’te Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) olarak değişmesine yol açmıştı.⁸⁷⁰ Bu dönüşüm Halk Fırkası’nın değişen konjonktüre uyum sağlama refleksini göstermesi açısından dikkat çekicidir. TCF, cumhuriyet modernleşmesinde CHF’nin karşılaştığı ne ilk ne de son muhalif örgütlenme olacaktı. Modernleşme adımları hız kazandıkça merkezi devlet otoritesi sağlamlaşacak ve “gelenekçi” olarak tarif edilen muhalif toplumsal öfke şiddet kazanacaktı. Öte yandan genç cumhuriyet modernleşme adımlarıyla paralel bir şekilde irili ufaklı çok sayıda ayrılıkçı isyan ile karşı karşıya kalmıştır. Şubat 1925’te Güneydoğu Anadolu’da patlak veren “Şeyh Sait İsyanı” bu isyanlar içerisinde gerek gerçekleştiği ortam gerek sonrasında hükümetin uyguladığı politikalar ile oldukça önemli bir yere sahipti. Şeyh Sait İsyanı, çok sayıda aşiretin örtük ittifakı ile merkezi hükümete yönelen dini-ayrılıkçı bir ayaklanmaydı.⁸⁷¹ Musul Sorunu’nun gündemden düşmediği bir ortamda İngiliz kışkırtmalarının da etkisiyle açılan isyan bayrağı Elâzığ ve Diyarbakır’a kadar yayılmıştır. İsyanın büyümesi hükümet değişikliğine yol açmıştır.⁸⁷² Başvekil Fethi Bey istifa etmiş ve yerine 3 Mart’ta Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa’yı atamıştır.

İsyana karşı hükümetin tedbirleri oldukça sert oldu. Sıkıyönetim ilanını olağanüstü yetkilerle donatılmış İstiklal Mahkemelerinin geri gelmesi izledi.⁸⁷³ Bölge asayişinin korunması için iki yıl süreyle hükümete olağanüstü yetkiler veren -daha sonra yeniden uzatılarak 1929’a kadar yürürlükte kalacak olan- “Takrir-i Sükûn Kanunu” çıkarıldı.⁸⁷⁴ Bu kanun hükümete otoriter yönetim açısından gerekli olan yasal dayanağı sağlaması açısından önemliydi. Öyle ki bu kanunun yürürlükte olduğu zaman diliminde hükümet muhalefeti siyasi alanın dışına kolaylıkla atabildi.⁸⁷⁵ İsyanın faturası TCF’ye çıkarıldı. Mustafa Kemal Paşa’nın Nutuk’ta ağır ithamlarda

⁸⁶⁹ Atatürk, *Nutuk: 1920- 1927*, C. 2, ss. 889-890.

⁸⁷⁰ Ahmad, “The Progressive Republican Party, 1924- 1925”, s. 65.

⁸⁷¹ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 108.

⁸⁷² Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal (1922-1938)*, C. 3, ss. 201-202.

⁸⁷³ Carter Vaugh Findley, *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity, A History, 1789-2007*, Yale University Press, New Haven and New York 2010, s. 251.

⁸⁷⁴ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, ss. 465-566; TBMM ZC., Devre 2, Cilt 15, Birleşim 69, 4 Mart 1925, s. 155.

⁸⁷⁵ Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi, 1800-2012*, s. 150.

bulunduğu TCF, hükümet tarafından isyanı kışkırtmakla suçlandı.⁸⁷⁶ Nihayetinde TCF, Ankara İstiklal Mahkemesi'nin hükümete sunduğu tezkereyle 3 Haziran 1925'te kapatılmıştır. Ancak fırkanın kapatılmasına ilişkin Bakanlar Kurulu kararı TCF'nin feshedilmesi şeklinde değil merkez ve şubelerinin kapatılması şeklinde alınmış ve fırka yöneticilerine yönelik bir suçlamada bulunulmamıştır. Dolayısıyla TCF mebusları meclisteki varlıklarını ve muhalefetlerini sürdürebilmiştir.⁸⁷⁷

TCF'li muhaliflere esas darbe 15 Haziran 1926'da İzmir'de Mustafa Kemal Paşa'ya yapılması planlanan suikastın açığa çıkmasıyla indirilmiştir. Bu olayın ardından TCF'li mebuslar meclis dışına itilirken suikast girişiminin yarattığı etki devrim hareketlerine karşı doğabilecek muhalefetin bastırılması için hükümete ciddi bir koz vermiştir. Öyle ki 1927 seçimlerine tüm muhalif seslerin susturulduğu bir sürecin sonunda gidilmiş ve nihayetinde tek partili meclis yapısı sağlamlaşmıştır.⁸⁷⁸ Seçim ertesinde cumhurbaşkanı ve parti genel başkanı sıfatı ile Mustafa Kemal Paşa, 15 Ekim'de CHF İkinci Büyük Kurultayı'nda yayınlandığı dönemde büyük yankılar uyandıracak olan “Büyük Nutuk”unu okumuştur. Altı gün süreyle günde ortalama altı saat kadar okunan bu eser Kemalist Devrim'in manifestosu niteliğindedir. İlk bakışta 1919-1927 arası dönemin genel bir değerlendirmesini içeren Nutuk, parti ideolojisinin devlet ideolojisine dönüşümünde önemli bir eşik olacaktır. Bu haliyle Nutuk, devrim hareketlerinin yaratmak istediği cumhuriyet yurttaşının zihnindeki Atatürk imgesinin şekillenmesinde önemli bir rol oynayacak, Millî Mücadele ve cumhuriyeti Atatürk ile özdeşleştiren bir anlatının gelişmesinin önünü açacaktır.⁸⁷⁹ 1937'de CHF'nin “altı ok” olarak tarif edilen ilkelerinin 1924 Anayasası'na girmesiyle Kemalizm devletin resmî ideolojisi olarak hukuki bir temel kazanırken Nutuk da resmî ideolojinin başucu kitabı haline gelecektir.

5.2. Devrimler: “Halka Rağmen, Halk İçin”

Halk Fırkası'nın ideolojik temellerine uygun olarak modernleşme adımlarının atılabilmesi için öncelikle otoriteyi bir merkezde toplamak gerekiyordu. Siyasi tarihimizde “1924 Anayasası” olarak anılan metin bu düşünceden doğmuştu.⁸⁸⁰ 1924

⁸⁷⁶ Atatürk, *Nutuk: 1920-1927*, C. 2, ss. 889-894.

⁸⁷⁷ Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, çev. Gül Çağalı Güven, Bağlam Yayınları, İstanbul 1992, s. 119-122.

⁸⁷⁸ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 275.

⁸⁷⁹ Hasan Ünder, “Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü”, *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, s. 131.

⁸⁸⁰ Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi, 1800-2012*, s. 147.

Anayasası ile birlikte anayasa literatüründe sıklıkla “kuvvetler birliği ve görevler ayrılığı” olarak anılan “karma” hükümet sistemi ortaya çıkmıştır. Bu sistemde yasama yetkisini TBMM’nin yerine getirmesi öngörülürken yürütme yetkisi cumhurbaşkanı ve İcra Vekilleri Heyeti’nde toplanmıştır. Buna göre başvekil cumhurbaşkanı tarafından atanırken İcra Vekilleri Heyeti üyeleri de başvekil tarafından meclis üyeleri arasından seçilerek teşkil edilmiştir. Hükümeti denetleme yetkisi ise TBMM’ye bırakılmıştır. 1921 Anayasası’ndan farklı olarak 1924 Anayasası’nda yargı yetkisi meclise değil bağımsız mahkemelere verilmiştir.⁸⁸¹ 1924 Anayasası, 1921 Anayasası’nın âdem-i merkeziyet anlayışından uzaklaşarak merkezi yönetimi güçlendirmeye yönelik bir anlayışa sahip olmuştur.⁸⁸² 1924 Anayasası da tıpkı 1921 Anayasası’nda olduğu gibi egemenliğin kaynağına milleti yerleştirmesine karşın egemenliğin kullanılması açısından farklı bir durum ortaya çıkmıştır. 1921 Anayasası’nda birinci maddede geçen, “*Hâkimiyet bilâ-kayd u şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bi’z-zat ve bi’l-fiil idare etmesi esasına müsteniddir.*” ifadesindeki, “*İdare usulü halkın mukadderatını bi’z-zat ve bi’l-fiil idare etmesi esasına müsteniddir.*” ifadesine 1924 Anyasası’nda yer verilmemiştir. Bülent Tanör, bu duruma, “*Herhalde halkın aktif olabileceği bir sistemden, temsilcilerin hegemonyasına dönüşü ifade eder.*” yorumunu getirmiştir.⁸⁸³

1924 Anayasası’nda TBMM egemenliğin kullanılabileceği tek merci olarak işaret edilmesine karşın meclis tarafından çıkarılan kanunların denetimine ilişkin herhangi bir kurumun varlığından söz edilmemiştir. Bu durum Cumhuriyet Dönemi’nde modernleşme adımlarının hukuki dayanağının herhangi bir engellemeyle karşılaşmasının önüne geçmiştir. Demokrat Parti (DP) iktidarına son veren 27 Mayıs Darbesi ve ertesinde hazırlanan 1961 Anayasası, TBMM’nin çıkardığı kanunları denetleme yetkisini “Anayasa Mahkemesine” vermiştir.⁸⁸⁴ 1924 Anayasası, “cumhuriyet” rejiminin ilk anayasası idi. Anayasanın kabulüyle birlikte yalnızca 1921 Anayasası değil aynı zamanda eski rejimin hukuki temeli olan 1876 tarihli Kanun-i Esasi de yürürlükten kalkmıştı. Bununla birlikte 1924 Anayasası ile rejimin hukuksal çerçevesi esaslı bir şekilde çizilmişti. Her ne kadar kişi hak ve özgürlüklerine ilişkin

⁸⁸¹ Taha Parla, *Türkiye’de Anayasalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, ss. 18-22.

⁸⁸² Ergun Özbudun, *1924 Anayasası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, ss. 14-15.

⁸⁸³ Tanör, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, s. 295.

⁸⁸⁴ Parla, *Türkiye’de Anayasalar*, s.19.; Tanör, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, s.402.

yeterince kapsama sahip olmasa da⁸⁸⁵ 1924 Anayasası, cumhuriyet devrimleriyle ulaşılmak istenilen “çağdaş uygarlık” hedefine uygun bir hukuki alt yapıya sahipti. Başta yöneten-yönetilen ilişkilerine dair hukuki bir çerçeve oluşturması olmak üzere; birbirini denetleyen kurumların tarif edilmesi, rejimin cumhuriyet olarak tanımlanması, toplumsal yaşama ilişkin hukuki düzenlemeler getirmesi, meclisin halk iradesinin temsil edildiği yer olarak tarif edilmesi gibi unsurlar 1924 Anayasası’nın cumhuriyet modernleşmesindeki yeri açısından önemliydi.

Parti-devlet bütünleşmesiyle paralel bir seyir izleyen devrim hareketleri 1924 Anayasası’nda 1928 ve 1937’de iki devrimsel nitelikte değişiklik yapılmasını gündeme getirecekti. 1928’de anayasanın ikinci maddesinde geçen, “*Türkiye devletinin dini, Dini İslam’dır.*” ibaresi kaldırılırken 1937’de CHP’nin ideolojik temellerinin sembolize edildiği “altı ok” artık devletin temel niteliklerine dönüşecektir. Bir anlamda laikleşme yolunda gündeme gelen bu değişiklikler 1924 Anayasasını modernleşme sürecinin temel hukuki dayanağı halini alacaktır.⁸⁸⁶ Cumhuriyet modernleşmesinin laikleşme yolundaki bu adımları esasen 1924 Anayasası’na gidilen süreçte eski rejimin sembol kurumu olan “hilafetin” kaldırılmasıyla ilk işareti vermişti. Seküler-modern bir toplum tasavvuru “çağdaş uygarlık” yolu için dinin siyasal alanın dışına taşınmasını gerektiriyordu. Hintli Müslümanların halifeye olan ilgisi iktidara aradığı fırsatı vermişti. 1923 Aralık ayı başlarında İstanbul basınında Hintli Müslümanların ileri gelen liderlerinden Ağa Han ve Emir Ali’nin İsmet Paşa’ya hitaben kaleme aldıkları bir mektup yayınlanmıştı. Mektupta, saltanat ve hilafetin birbirinden ayrılmasının hilafetin önemini artırdığı konusu işleniyordu. Hilafet makamının korunmasının İslam birliği açısından önemine değinilmesi mektubun özeti idi.⁸⁸⁷

Muhالیfler açısından hilafet, yeni rejimin dengeleyicisi bir mekanizma olarak önem taşıyordu. Cumhuriyetin ilanı hilafetin Osmanlı-İslam geleneğinin sembolü olarak algılanmasının önüne geçememişti. Saltanat ve hilafetin ayrılması İslam dünyasının hilafet kurumundan beklentilerinden bir şey eksiltmediği gibi hilafetin

⁸⁸⁵ 1924 Anayasası’nda kişi hak ve özgürlükleri, “Türklerin Hukuk-u Ammesi” başlığını taşıyan beşinci fasılda düzenlenmiştir. Fransız Devrimi’nin hâkim hukuk anlayışı olan tabii hukuk doktrininin etkisi 68. maddede görünürlük kazanmıştır: “*Her Türk hür doğar, hür yaşar. Hürriyet, başkasına muzır olmayacak her türlü tasarrufla bulunmaktır. Hukuk-u tabiiyen olan hürriyetin herkes için hududu, başkalarının hudud-u hürriyetidir. Bu hudut ancak kanun marifetiyle tespit ve tayin edilir.*” Özbudun, *1924 Anayasası*, ss. 59-60.

⁸⁸⁶ Parla, *Türkiye’de Anayasalar*, ss. 18-23.

⁸⁸⁷ Tanin, “Hilafet Meselesine Dair”, 5 Kânunuevvel 1339, s. 1.

ağırlığının artmasına yol açmıştı. Cumhuriyet modernleşmesi sürecinde seküler adımlar atıldıkça, İslami kurumların varlığı rejim karşıtlarının geleneksel semboller etrafında birleşmelerine zemin hazırlıyordu. Bu durum 3 Mart 1924'te kabul edilen bir dizi yasayla başta hilafet olmak üzere eski rejimin sembol kurumlarının kaldırılmasıyla sonuçlandı. Hanedan üyeleri sınır dışı edilirken cumhuriyet devrimleri süratinden bir şey kaybetmiyordu.⁸⁸⁸

Seküler modernleşmenin imparatorluğun geleneksel kalelerini ortadan kaldırma amacı dini siyasal alanın dışına taşıma düşüncesiyle sınırlı değildi. Hilafet ile aynı gün çıkarılan kanunlar geleneksel kurumları ortadan kaldırırken rejime uygun, sembol ve model olarak görülen kurumları eskisinin yerine koyuyordu. Dini devlet kontrolüne almak seküler modernleşme açısından olduğu kadar cumhuriyetin devlet ve toplum tasavvuru açısından da önemliydi. Zira seküler modernleşme adımları geniş kapsamlı bir sosyo-kültürel dönüşümün alt yapısına yönelik gerçekleşiyordu.⁸⁸⁹ Kaldırılan kurumlar arasında Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti gibi din-devlet bütünlüğünün önemli siyasal mekanizmaları bulunuyordu. Bu mekanizmaların kaldırılması seküler modernleşme açısından devrim niteliği taşıyordu. Dini işlerin düzen ve denetimi ile görevlendirilen Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) cumhuriyet rejiminin dini siyasal alanın dışına taşıma mottosunun bir ifadesi olarak kurulmuş ve sembolleşmişti. Ruhani bir geçmişi olmaması ve dini yaygınlaştırma sorumluluğu yüklenmemesi DİB'in yeni rejim açısından önemini gösteriyordu. Bununla birlikte dini eğitim veren kurumların Maarif Bakanlığına bağlanması "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" ile oldu. Eğitimde düalitenin sona erdirilmesi düşüncesinden doğan bu kanun eğitimin merkezileştirilmesi anlamına geliyordu. Artık cumhuriyet yurttaşı merkezi bir eğitime tabii tutulacaktı.⁸⁹⁰

13 Şubat 1925'te Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde patlak veren "Şeyh Sait İsyanı" seküler modernleşme adımlarının suretinden hiçbir şey eksiltmemişti. Mustafa Kemal Paşa, Ağustos 1925'in sonlarına doğru Kastamonu ve İnebolu'ya gerçekleştirdiği seyahatte geleneksel kıyafetlere karşı taarruza geçti. Halk ile gerçekleştirdiği sohbetlerinde cumhuriyet devrimlerinin çağdaş uygarlığın bir gereği

⁸⁸⁸ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 54.

⁸⁸⁹ Findley, *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity, A History, 1789-2007*, ss. 252-253.

⁸⁹⁰ TBMM ZC., Devre 2, Cilt 7, Birleşim 2, 3.3.1924, ss. 25-27.

olduğu üzerinde duran Mustafa Kemal Paşa, Türk insanının zihnen olduğu kadar kılık-kıyafeti ile de medeni bir anlayışa sahip olmasının öneminden bahsetti.⁸⁹¹

Biz her noktai nazardan insan olmalıyız. Acılar gördük. Bunun sebebi dünyanın vaziyetini anlamadığımız içindir. Fikrimiz, zihniyetimiz medeni olacaktır. Şunun bunun sözüne ehemmiyet vermeyeceğiz. Medeni olacağız. Bununla iftihar edeceğiz. Bütün Türk ve İslâm âlemine bakınız. Zihinleri medeniyetin emrettiği şümul ve tealiye uyamadıklarından ne büyük felâketler ne ıstıraplar içindedirler. Bizim de şimdiye kadar geri kalmamız ve nihayet son felâket çamuruna batışımız bundandır. Beş altı sene içinde kendimizi kurtarmışsak; bu zihniyetimizdeki tebeddülüdür. Artık duramayız. Behemehâl ileri gideceğiz. Geriye ise hiç gidemeyiz. Çünkü ileri gitmeğe mecburuz. Millet vazihan bilmelidir. Medeniyet öyle bir kuvvetli ateştir ki ona bigâne olanları yakar ve mahveder.

Mustafa Kemal Paşa'nın medeni ve beynelmilel olarak tarif ettiği kıyafet içerisinde Anadolu halkının geleneksel sembolü haline gelen fes yer almıyordu.⁸⁹² Oysa fes, Osmanlı toplumunda benimsenmiş ve İslam ile özdeşleşen bir sembol olmuştu. Bu sembol aynı zamanda Batılılaşmaya karşı bir duruş idi.⁸⁹³ Osmanlı-İslam geleneğinin öncü kurumlarının siyasal alanın dışına itilmesi tamamlanmış, sıra bu kurumların gündelik hayattaki tezahürlerini ortadan kaldırmaya gelmişti. 25 Kasım 1925'te meclisten çıkan kanun ile tüm erkek yurttaşlara "şapka" takma zorunluluğu getirilirken fes takmak ceza gerektiren bir eylem haline geldi.⁸⁹⁴ 30 Kasım'da ise Tekke, Zaviye, Türbe gibi Osmanlı insanının gündelik hayatta sıklıkla ziyaret ettiği dini alanlar kapatılırken resmi niteliği olan dini makamlarda bulunan kişiler dışında kalanların dini işaretler taşımaları yasaklandı.⁸⁹⁵ Dönemin sosyo-kültürel alandaki köklü değişimlerini Paris Times gazetesinin muhabiri olarak Türkiye'de bulunan Paul Gentizon, "Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu" adlı eserinde şu şekilde resmetmiştir:⁸⁹⁶

1925 yılı sonbaharında, devlet başkanının başkanlık edeceği Büyük Millet Meclisi'nin açılışı sırasında, bütün milletvekilleri eksiksiz olarak, son model frak, gömlek ve beyaz kravat siyah ayakkabı giyinmiş olarak hazır bulundular. Ayrıca Müslüman bir meclisin bu parlamenterleri, ilk defa başı açık olarak oturuyorlardı. Oysa o sırada, aynı peygamberin yolunda olan Mısır, Efgan temsilcilerinden bir kısmı localarında fesleriyle bir kısmı da kalpaklarıyla görünmekte idiler. Sonuç olarak o gün, Ankara'daki meclis, giysi biçimiyle yeni dönemi çok güzel simgelemekteydi. Artık ne gösteriş ne görkemli bir durum ne renk renk işlemeli giysilere bürünmüş kapıcılar, ne de sirmalar ve yaldızlarla süslü bakanlar vardı. Bunlar yerini sade siyah giysilere bırakmışlardı. Öyle ki, bu durum karşısında

⁸⁹¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (1906-1938), C. 2, s. 216.

⁸⁹² Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 252; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (1906-1938), C. 2, ss. 220-221.

⁸⁹³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 266.

⁸⁹⁴ TBMM ZC, Devre 2, Cilt 19, Birleşim 14, 25.11.1925, ss. 220-221.

⁸⁹⁵ TBMM ZC, Devre 2, Cilt 19, Birleşim 17, 30.11.1925, s. 283.

⁸⁹⁶ Paul Gentizon, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, çev. Fethi Ülkü, Bilgi Yayınları, 2. Basım, Ankara 1994, s. 130.

insan kendisine Küçük Asya'nın göbeğinde bir Müslüman meclisinde mi yoksa Batı Avrupa'nın bir parlamentosunda mıyız diye sormaktan alamaz.

Osmanlı-İslam geleneği gündelik yaşamın işleyiş biçiminde önemli bir etkiye sahipti. Bu gelenek saat ve takvim sisteminden ağırlık ve uzunluk ölçülerine kadar Anadolu insanının temel alışkanlıklarına tesir etmişti. Cumhuriyet modernleşmesi toplumsal alandaki temel alışkanlıkları kökten değiştirecek adımları süratle gündeme getiriyordu. 26 Aralık 1925'te bir dönem Osmanlı Mebusan Meclisi'nde de gündeme gelen ancak yasalaşmayan “alafranga” saat sistemi kabul edildi. Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun yıllar kullanılan ve “ezani” saat olarak anılan “alaturka” saat sistemiyle birlikte Tanzimat'tan itibaren birlikte kullanılan Hicri ve Rumi takvim de kaldırılmış ve yerine Batılı takvim sistemi olan “Miladi” takvim getirilmiştir.⁸⁹⁷ 26 Mart 1931'de endaze, arşın, okka, dirhem gibi geleneksel ağırlık ve uzunluk ölçüleri yerine metre, kilogram gibi Batılı tarzda ağırlık ve ölçü birimlerini getiren yasa kabul edildi.⁸⁹⁸ Böylelikle Osmanlı-İslam geleneğinin gündelik hayatın işleyiş biçimi üzerindeki etkileri kökten bir değişim ile karşı karşıya kalmıştır.

Toplumsal alandaki köklü değişimler Osmanlı mirasını gelecek nesiller için ulaşılmaz kılmaya dönük olarak gerçekleşiyor, kurumlar ıslah edilmek yerine çağdaş örnekleri gözetilerek yeniden inşa ediliyordu. Bir anlamda yaratılmak istenen cumhuriyet yurttaşının eskiyle olan bağlantısı koparılırken yeni ve modern kurumlar ile ahenk içerisinde bir toplum meydana getirilmek isteniyordu.⁸⁹⁹ Keza modern cumhuriyetin seküler toplumsal düzen tasavvuru hukukun laikleştirilmesini bir gereklilik haline getirmişti. 1926'da başlayan ve ardı ardına gerçekleşen hukuk devrimleriyle cumhuriyet toplumu çağdaş Batı toplumlarının hukuk düzenine “sürat” ile geçiş yapacaktır. Şubat 1926'da daha önce Japonya ve Çin'in yaptığı gibi Avrupa'da Roma, Germen Hukuku ile tabii haklar felsefesinin başarılı bir sentezi olarak değerlendirilen İsviçre Medeni Kanunu'nun, Türkiye şartlarına uyarlanarak Mecelle'nin yerine getirilmesi Osmanlı-İslam geleneğinin hukuken ortadan kaldırılması anlamına geliyordu.⁹⁰⁰ Türk Medeni Kanunu, gündelik hayatın işleyiş biçimine yönelik gerçekleştirilen laik bir toplumsal düzen tasavvurunun sonucu olarak kabul edilmişti.⁹⁰¹ Her ne kadar 8 Nisan 1924'te özel şeriye mahkemeleri kapatılmış

⁸⁹⁷ TBMM ZC., Devre 2, Cilt, 20, Birleşim 31, 26.12.1925, ss. 1-6.

⁸⁹⁸ TBMM ZC., Devre 3, Cilt, 26, Birleşim 39, 26.3.1931, ss. 106-110.

⁸⁹⁹ Findley, *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity, A History, 1789-2007*, s. 256.

⁹⁰⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 530.

⁹⁰¹ TBMM ZC., Devre 2, Cilt 22, Birleşim 22, 17.2.1926, ss. 229-234.

olsa da şeriat gündelik hayatın işleyiş biçimi üzerindeki etkisini sürdürüyordu.⁹⁰² Medeni Kanun'un kabul edilmesi ile hem aile ve kişi hukuku laikleştiriliyor hem de şeriat hukukçularının tekeline son veriliyordu.⁹⁰³ Ayrıca 1926'ya kadar Türkiye'deki tüm dini cemaatlerin hukuki işlerinde kendi özel yasalarına bağlı olma hakkını içeren Lozan Antlaşması'nın ilgili hükmü de Medeni Kanun ile birlikte hükümsüz kalmıştır.⁹⁰⁴

Osmanlı-İslam geleneğinin siyasal ve toplumsal alandaki tezahürleri ardı ardına gerçekleştirilen devrimler ile ortadan kaldırılıyordu. Hukukun laikleştirilmesi yeni toplumsal düzenin korunması açısından önemliydi. Nitekim Türkiye'yi Doğu'ya bağlayan ve Batı topluluğundan ayrı tutan köklü "Arap alfabesi" varlığını koruyordu.⁹⁰⁵ Cumhuriyet insanının üzerindeki Osmanlı-İslam geleneğinin etkisi hukuken ortadan kaldırılmasına rağmen halen kendisini ifade ediş biçimi ve düşünce dünyası bu geleneğin yazı biçimiyle sürüyordu. Dolayısıyla alfabe-İslam özdeşliğinin dilde özleşme ile ortadan kaldırılması ümmetten millete geçiş açısından zaruri bir öneme sahipti.⁹⁰⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nda yenileşme çabalarıyla paralel bir şekilde yazı dilinin ıslah edilmesine yönelik tartışmalar filizlenmeye başlamıştı.⁹⁰⁷

1 Kasım 1928'de "Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun" kabul edildiğinde genç cumhuriyet en köklü devrimini hayata geçirirken devrimin haklılığını göstermek için sıklıkla Arap harflerinin Türk dilinin seslerine uygun olmadığı, öğrenimi zorlaştırdığı, eğitim ve kültürün yayılmasına engel teşkil ettiği gibi görüşler ileri sürülüyordu.⁹⁰⁸ Buna karşın Harf Devrimi'ne karşı olanlar devrimin tarihe karşı bir "baş kaldırma" olduğunu dile getiriyor, yıkıcı ve sakıncalı yönleri üzerinde duruyordu. Bilhassa devrim ile birlikte yeni kuşakların geçmişine yabancılaşacağı ve 20-25 yıl öncesinin eserlerini okuyamayacak hale geleceklerine yönelik eleştiriler dile getiriliyordu. Harf Devrimi'nin öncüleri ise "bilimsellik" vurgusuyla hedef gösteriliyor, dilde özleşmenin Türk milletinin tarihini cumhuriyet ile birlikte başlatmak olduğu dillendiriliyordu.⁹⁰⁹ Devrime bizzat öncülük eden Mustafa Kemal

⁹⁰² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.532.

⁹⁰³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.271.

⁹⁰⁴ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 80.

⁹⁰⁵ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, ss. 275-276.

⁹⁰⁶ Deren, , "Kültürel Batılılaşma", s. 391.

⁹⁰⁷ Bilal N. Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2008, ss. 18-19.

⁹⁰⁸ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, ss. 277-278; TBMM ZC, Devre 3, Cilt 5, Birleşim 1, 1.11.1928.

⁹⁰⁹ Alfabe değişimine yöneltlen başlıca eleştiriler için bkz. Tahsin Yücel, *Dil Devrimi ve Sonuçları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982, ss. 43-105.

Paşa, tıpkı yazı biçimini değiştirmeyi hars sorunu olarak değil uygarlık sorunu olarak yorumlayan Ahmet Cevat gibi alfabeyi hars sorunu olarak değil uygarlık sorunu olarak değerlendiriyordu. Sarayburnu Parkı'nda halk ile gerçekleştirdiği bir sohbette topyekûn bir alfabe değişiminin gerekleri üzerinde duran Mustafa Kemal Paşa, zengin Türk harflerinin birleştirici yönüne vurgu yapıyor ve yeni harfleri öğrenmenin toplumsal bir vazife olduğunu dile getirmiştir: “*Yeni Türk harflerini çabuk öğrenmelidir. Vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu vatanperverlik ve milliyetperverlik vazifesi biliniz. Bu vazifeyi yaparken düşününüz ki, bir milletin, bir heyeti içtimaiyenin yüzde onu, okuma yazma bilir, yüzde sekseni, bilmez nevidendir.*”⁹¹⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın konuşması ülke çapında yaygın ve sürekli eğitim verecek olan Millet Mektepleri'ni işaret ediyordu. Başvekil İsmet Paşa, Kasım ayı başlarında çeşitli konuşmalarında Yeni Türk Harfleri'nin tüm yurttaşlara öğretilmesi için ülke çapında faaliyet gösterecek olan Millet Mektepleri'nin açılacağını ilan etmiştir.⁹¹¹ 24 Kasım 1928'de Mustafa Necati Bey'in öncülüğünde hazırlanan Millet Mektebi Teşkilatı Talimatnamesi'nin yürürlüğe girmesiyle cumhuriyet yurttaşının yeni Türk harflerini öğrenmesi zorunlu tutulmuştur.⁹¹² Türkiye'nin çağdaşı olan Batılı ülkelerde benzer bir uygulamaya rastlanmamıştı.⁹¹³ Daha önce Danimarka'da köylünün bilinçlenmesine yönelik halk eğitimleri projesi uygulanmış fakat bu proje topyekûn bir eğitim seferberliğine dayalı olarak

⁹¹⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (1906-1938), C. 2, s. 274.

⁹¹¹ TBMM ZC, Devre 3, Cilt 5, Birleşim 1, 1.11.1928, ss. 7-11; TBMM ZC., Devre 3, Cilt 5, Birleşim 3, 8.11.1928, s. 26.

⁹¹² Millet Mektebi Teşkilatı Talimatnamesi'nde Millet Mektepleri'nin kuruluş amacı, verilecek eğitimin kapsamı ve türleri, teşkilat yapısı, dershanelerin bütçesi, propaganda teşkilatı gibi konulara detaylıca yer verilmişti. Talimatnamede Millet Mekteplerinin teşkil edilme amacı, “*Türk harflerinin kısa zamanda ve kolay surette her ferde okuyup yazabilmek imkânını bahşeden mahiyetinden Türk Milleti'ni azami surette istifade ettirmek ve büyük halk kütlelerini süratle okuryazar bir hale getirmek.*” olarak saptanmıştır. Bununla birlikte her kadın ve her erkek Türk vatandaşı Millet Mektepleri Teşkilatı'nın üyesiydi. Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa, teşkilatın umumi reisi ve Millet Mekteplerinin Baş Muallimi olarak “eğitim seferberliğinin” öncüsü olmuştu. T.C. Resmî Gazete, “Millet Mektepleri Talimatnamesi”, S.1048, 24 Teşrinisani 1928. Bu talimatname Millet Mektepleri'nin birinci talimatnamesi idi. Bu talimatnameden yaklaşık on ay sonra 22 Eylül 1929'da ikinci bir talimatname yayınlanmış ve Millet Mektepleri faaliyetlerini bu talimatnameyi uygun olarak yerine getirmiştir. Bkz. *Millet Mektepleri Talimatnamesi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.

⁹¹³ Cumhuriyet Dönemi'nde kapsamlı bir “halk eğitimi” üzerinde durulan bir konu olmaya ABD'li eğitimci Profesör John Dewey'in Türkiye'ye davet edilmesi ile başlamıştı. Dewey, Türkiye'de gerçekleştirdiği çalışmalarını “Türkiye Maarifi Hakkında Rapor” adıyla yetkililere sunmuştu. Raporda ülkenin gelişimi kadar yurttaşların gelişiminin de önemli olduğu üzerinde duran Dewey, yurttaşların ülkenin siyasi, iktisadi ve kültürel gelişimine katılacak bir eğitim almalarının öneminden bahsetmiştir. Millet Mekteplerinin teşkilinde Dewey'in raporu oldukça etkili olmuştur. Öyle ki raporda Türk eğitiminin gelişimine yönelik öneriler ileride Köy Enstitülerinin teşkilinde önemli bir etkiye sahip olacaktır. Bkz. John Dewey, *Türkiye Maarifi Hakkında Rapor*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939.

gerçekleşmemişti.⁹¹⁴ Millet Mektepleri en temelde topyekûn bir eğitim projesi idi. Projenin Başöğretmeni Mustafa Kemal Paşa idi. “İyi vatandaş, iyi yurttaş” yetiştirme şiarıyla çalışmalarına başlayan Millet Mektepleri 1 Ocak 1929’da faaliyete başlarken tüm yurttaki görkemli gösteriler yapılmış, törenler düzenlenmiş, basında “Maarif Bayramı” olarak kutlanmıştı.⁹¹⁵

Harf Devrimi pratik ve pedagojik nedenlerden çok toplumsal ve kültürel nedenlerden dolayı gündeme getirilmişti. Eski düzenin taşıyıcı kolonu olarak niteleyebileceğimiz “Arap alfabesi” Osmanlı-İslam geleneğinin Osmanlı toplumsal yapısındaki en güçlü kalelerinden biriydi. Bu kalenin yıkılması ile yeni düzene ait güçlü kaleler inşa edilebilecekti. Gündelik hayatın seküler-laik temelde dönüştürülmesi için gerçekleştirilen hukuk devrimleriyle birlikte düşünüldüğünde Harf Devrimi cumhuriyet yurttaşının düşünce dünyası üzerinde doğrudan etkiye sahip olan esaslı bir değişim anlamına geliyordu. Çağdaş uygarlık mottosunun varılacak hedef olarak Batı’yı gösteren gülümseyen yüzü artık Latin alfabesiyle anlatılacaktı.⁹¹⁶ Modernleşme sürecinde Osmanlı-İslam geleneğinin siyasal ve toplumsal alandaki tezahürlerinin ortadan kaldırılması çabası kısa süre sonra bireyin manevi dünyasını ilgilendiren ibadet dilinin dönüştürülmesi projesini gündeme getirdi. Cumhuriyetin kurucuları Jön Türklerin milliyetçi projelerinin önemli bir parçası olan İslam’da reform düşüncesini miras almıştı.⁹¹⁷ Şimdi, dinde reform projesi ile hem namaz, ezan, hutbe gibi ibadet öğeleri Türkçeleştirilecek hem de devletin dini uygulamalar üzerinde denetim ve kontrol mekanizmasını elinde bulundurması sağlanabilecekti. 1928-1932 yılları arasında dinde reform kapsamında atılan adımlarla ibadetin Türkçeleşmesi devlet eliyle süratle gerçekleştirilecekti.

1928’de İslam dininde modernleşme ve reform sorununu incelemek üzere İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde Mehmet Fuat (Köprülü)’ın başkanlığında; felsefe, psikoloji, sosyoloji alanlarında uzman üyelerden oluşan bir komisyon kuruldu. Bu komisyon hazırladığı “Dini Islah Beyannamesi” adlı rapor ile cumhuriyet modernleşmesinin seküler-milliyetçi biçimine uygun olarak dinde reform yapılmasının öneminden bahsetti. Bu yönüyle 16. yüzyılın Hristiyan dünyasında

⁹¹⁴ Mustafa Şahin, “Bir Halk Eğitim Çalışması Olarak Millet Mektepleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, 1992, s. 213.

⁹¹⁵ Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, ss. 235-236.

⁹¹⁶ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, ss. 277-278.

⁹¹⁷ Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, I. B. Tauris, London and New York 2010, s. 49.

devrim etkisi yaratan Martin Luther'in dinde reform anlayışına benzer bir anlayış 20. yüzyıl Türkiye'sinde gündeme gelmiştir.⁹¹⁸ Dinin toplumsal bir kurum olduğu tezinin ileri sürüldüğü raporda dinin tıpkı diğer toplumsal kurumlar gibi çağın gereklerine uygun olarak düzenlenebileceği görüşü savunulmuştur.⁹¹⁹ Dini Islah Beyannamesi, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e uzanan dinde modernizasyon düşüncesinin olgunlaşmış haliydi. Cumhuriyet ile birlikte Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e devreden yazı dili ve ibadet dilinin Türkçeleşmesine yönelik düşünceler artık tasavvur olmaktan çıkarak bir devlet projesi olarak gündeme gelmişti.⁹²⁰ Mustafa Kemal Paşa, daha 1923 yılında Balıkesir, Zağanos Paşa Cami'nde Minber'e çıkarak gerçekleştirdiği konuşmasında hutbelerin zamanın ruhuna uygun olarak Türkçe verilmesinin öneminden bahsetmişti.⁹²¹ Cumhuriyet ertesinde seküler-laik devrimler ile Osmanlı-İslam geleneğinin siyasal ve toplumsal alandaki tezahürleri ortadan kaldırılırken dinin Türkçe öğrenilmesine yönelik çabalar sürüyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında çok sayıda Kur'an tercümesi yayınlanmıştı. İlk tercüme projelerinden birinde Mehmet Akif (Ersoy) yer almış ancak daha sonra ibadetin Türkçeleşmesine yönelik bakış açısı nedeniyle projeden vazgeçmişti.⁹²² Dönemin en kapsamlı Kur'an tefsiri (Elmalılı) Mehmet Hamdi (Yazır) Efendi'nin 1926-1938 yılları arasında kaleme aldığı "Hak Dini Kur'an Dili" adlı eseri olmuştur.⁹²³ Başta ülkenin ileri gelen din adamları olmak üzere halka ücretsiz bir şekilde dağıtılan bu eser dini modernizasyon sürecinde atılan en gerçekçi adımlardan biri idi. Dini ibadetin millileştirilmesine yönelik esaslı bir adım ezanın Türkçe okunmaya başlamasıyla atılmıştır. 1941 yılına gelindiğinde 4055 sayılı kanun ile TCK'nın 526. maddesinde yapılan bir değişiklikle Arapça ezan okumak yasal olarak ceza gerektiren bir eylem haline gelmiştir.⁹²⁴ Böylelikle Gökalp'in

⁹¹⁸ Dönemin tanıklarından Diplomat Charles H. Sherill, cumhuriyet modernleşmesi sürecindeki din alanında gerçekleştirilen reformlar ile Martin Luther'in reform anlayışı arasındaki benzerliklere dikkat çekmiştir. Charles Hitchcock Sherill, *Gazi Mustafa Kemal Hz. Nezdinde Bir Yıl Elçilik*, çev. Ahmet Ekrem, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul 1934, ss. 81-87.

⁹¹⁹ "İlahiyat Fakültesinde Hazırlanan Layiha", *Vakit*, 20 Haziran 1928, s. 2; *Vakit*, "İlahiyat Fakültesinde Hazırlanan Layiha", 20 Haziran 1928, s. 2. Raporun Latin harflerine çevrilmiş sureti için bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. 5, Eser Matbaası, İstanbul 1977, ss. 1958-1961.

⁹²⁰ Düccane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998.

⁹²¹ Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, (1906-1938), C. 2, ss. 98-103.

⁹²² M. Orhan Okay, M. Ertuğrul Düzdag, "Mehmet Akif Ersoy", C. 28, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 434. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, ss. 543-546.

⁹²³ Hidayet Aydar, "Türklerde Anadilde İbadet Meselesi -Cumhuriyet Dönemi-", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15, 2006, s. 77.

⁹²⁴ *T.C. Resmî Gazete*, "Türk Ceza Kanununun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun", S.4827, 6 Haziran 1941, s. 1126.

“Vatan” şiirinde geçen, “*Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur.*” dizesi hayat bulmuş oluyordu.

1930'lara gelindiğinde Türkiye’de süratle hayata geçirilen devrimler ile seküler-laik bir toplumsal düzenin temelleri atılmış; hukuki reformlar ile de bu düzen muhafaza altına alınmıştı. Tek parti iktidarının cumhuriyetin koruyucusu olarak giderek kökleşmesi ve yürütücüsü olarak kurumsal bir yapıya evrilmesi ülkenin demokratik görünümü üzerinde ciddi bir bulanıklık oluştuyordu. 1929 Buhranı gerek iç politikada gerek dış politikada bu bulanıklığın ortadan kalktığı bir ortam meydana getirmiştir. Halkın iktidara yönelik şikayetleri meclis koridorlarına taşınmıyor, hükümeti eleştirilerin odağı haline getirecek muhalif bir siyasi parti bulunmuyordu.⁹²⁵ Bu ortam içerisinde demokratik bir siyasi düzenin tesis edilebilmesi bir gereklilik halini almıştı. Daha önce TCF deneyimini yaşamış olan genç cumhuriyet benzer bir durum ile karşılaşmayı istemiyordu. Çözüm rejim ile uyum içerisinde olacak; siyasi muhalefeti körüklemeyecek suni bir muhalefet formülünde bulunmuştu.⁹²⁶ Paris Büyükelçisi olarak görev yapan Fethi Bey, arzu edilen muhalefet profili için ideal bir isim olarak görüldü. Temmuz 1930’da Türkiye’ye gelen Fethi Bey’in, Mustafa Kemal Paşa ile Yalova’da gerçekleştirdiği görüşmenin ardından 100 günden daha az sürecek olan çok partili düzen denemesi başlamıştı.⁹²⁷ Genç cumhuriyetin çok partili hayata geçiş denemesinin yeniden gündeme gelmesi karşı karşıya olduğu iç ve dış gelişmeler ile yakından ilgiliydi. Öyle ki SCF’nin parti ideolojisine ilhamını veren ekonomik liberalizm aynı zamanda ülkenin ihtiyaç duyduğu siyasi liberalleşme açısından önemliydi. Zira uluslararası sistemde demokratik devletler kategorisinde anılmanın bir yolu ülkedeki demokratik ortamın tesis edilmesinden geçiyordu.⁹²⁸ Bu yönüyle Batı modelini yansıtan SCF, ülkedeki ekonomik sorunlar karşısında muhalif partinin varlığına duyulan ihtiyacı karşılayabilecekti. Sosyo-kültürel alanda süratle gerçekleştirilen devrimlerin ardından

⁹²⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam (1884-1938)*, C. 1, Remzi Kitabevi, 14. Basım (Özel Baskı), İstanbul 2011, ss. 387-390.

⁹²⁶ Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1: Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2011, s. 303; Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, ss. 259-260.

⁹²⁷ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Yay Haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s. 380.

⁹²⁸ SCF’nin tarih yazımındaki yerine toplu bir bakış için bkz. Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası: Tarih Yazımında Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006. SCF’nin “niçin kurulduğuna” dair farklı yaklaşımlara toplu bir bakış için bkz. Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, ss. 25-45.

sunı bir muhalefet ile çok partili düzene geçiş denenmek istenmişti.⁹²⁹ SCF'nin fırka programı önceden hazırlanan 11 maddelik prensipler ile şekillenmişti. Fırkanın cumhuriyetçilik, milliyetçilik, laiklik esaslarına bağlı olduğu; anayasa ve kanunlar çerçevesinde kişi hak ve özgürlüklerinin herkes için geçerli olması için çalışılacağı; vergi adaletinin sağlanacağı; yabancı sermayeden yana olunduğu; ekonomide devlet müdahalesine karşı olunduğu; kırsal kesimin kredi ihtiyacını karşılayacak tedbirler alınacağı; tek dereceli seçimden yana olunduğu; dış politikada dostluk ve saygı ilkelerine göre hareket edileceği ve Türkiye'nin Cemiyet-i Akvam'a katılmasından yana olunduğu bu ilkelerin özeti idi.⁹³⁰ Partinin temel prensipleri Fethi Bey'in sıklıkla dile getirdiği ülkedeki otoriter düzenin değişmesi gerektiği söylemiyle birleştiğinde SCF, kitlelerin dikkatini çekmeyi başarmıştır.⁹³¹ Halkın yoğun ilgisi ile karşılaşan Fethi Bey, SCF'nın kısa süreli siyasal yaşamında CHF ile rekabet edebilecek bir izlenim yaratmayı başarmıştı. Ağustos ayı sonunda İsmet Paşa'nın Ankara-Sivas hattının açılışı için Sivas'ta gerçekleştirdiği konuşmasında Fethi Bey'i hedef alması bunun somut bir işareti idi.⁹³² İsmet Paşa, bilhassa muhalefetin liberalizm söylemini hedef almıştır. Liberalizmi yabancı bir cereyan olarak değerlendiren İsmet Paşa, *"Liberalizm nazariyesi bu memleketin zor anlayacağı bir şeydir. Biz ekonomide 'Tımlı Devletçi'yiz. Bizi buna yönelten, bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin düşünce eğilimidir."* sözleriyle muhalefeti eleştirmiştir.⁹³³

İsmet Paşa'nın konuşmasından birkaç gün sonra İzmir'de cumhuriyet tarihinde ilk defa muhalif bir partinin mitingi gerçekleşmek üzereydi. Batı Anadolu gezisi kapsamında İzmir'e uğrayan Fethi Bey, halkın büyük ilgisiyle karşılanmıştı.⁹³⁴ Başından sonuna kadar olayların eksik olmadığı bu seyahatte Fethi Bey, İsmet Paşa'nın kendisini hedef alan açıklamalarına büyük bir mitingle karşılık vermek istiyordu. Nitekim şehirde yaşanılan şiddet olayları ülke gündemini sarıştığı gibi⁹³⁵

⁹²⁹ Walter F. Wicker, "The Free Party, 1930", *Political Parties and Democracy in Turkey*, eds. Metin Heper and Jakob M. Landau, I. B. Tauri & Co Ltd, London 1991, ss. 83-85.

⁹³⁰ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, ss. 470- 472.

⁹³¹ Emrence, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, ss. 86-88; Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası: Tarih Yazımında Serbest Cumhuriyet Fırkası*, ss. 259-260.

⁹³² *Son Posta*, "İsmet Paşa'nın Muhaliflerine Mukabelesi, Tam Bir Buçuk Saat Sürdü", 1 Eylül 1930, s.1.

⁹³³ *Milliyet*, "İsmet Paşa Hazretlerinin Çok Mühim Nutukları", 31 Ağustos 1930, ss. 5-6; *Son Posta*, "İsmet Paşanın Nutku", 1 Eylül 1930, s. 7.

⁹³⁴ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, Baha Matbaası, İstanbul 1969, s. 32; Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, ss. 498-500.

⁹³⁵ *Cumhuriyet*, İzmirde Kanlı Nümayişler", 6 Eylül 1939, s.1; *Hakimiyet-i Milliye*, "İzmir'de şayanı Tessüf ve Teessür Hadiseler", 6 Eylül 1930, s. 1.

SCF'yi okların hedefi haline getirmişti.⁹³⁶ Şehri terk etmeyen Fethi Bey, 7 Eylül'de mitingini gerçekleştirdi.⁹³⁷ Konuşmasında hükümetin demiryolu yatırımlarının maliyeti üzerinde duran Fethi Bey, yüksek maliyetli yatırımların ağır vergiler ortaya çıkardığından yakındı. İnönü'nün devletçi ekonomi vurgusuna karşılık yabancı sermayenin önündeki engellerin kaldırılması çağrısında bulundu.⁹³⁸ Fethi Bey'in olaylı Batı Anadolu seyahati SCF'nin kitleler üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Keyder, SCF mitinglerindeki kalabalığı 1950'lerdeki Demokrat Parti popülizmini oluşturacak olan unsurlarla örtüşen benzerliğine dikkat çekmiştir. Fethi Bey'i karşılayan yoğun kalabalıklar arasında küçük tüccarlar, küçük şehir burjuvası ve çiftçiler bulunuyordu. DP, teşkil edildiğinde SCF'nin yoğun destek aldığı şehirlerde kısa sürede örgütlenmişti. Bu örgütlenmede şüphesiz SCF'nin önde gelen yerel yöneticilerinin Demokrat Parti'ye katılması önemli bir yer tutuyordu.⁹³⁹

Ekim ayında gerçekleşen yerel seçimlerde 40 noktada başarılı olan SCF'nin siyasi ömründe de sona gelinmişti.⁹⁴⁰ Şiddet ve taşkınlık olaylarının eksik olmadığı seçim sürecinin⁹⁴¹ SCF üzerinde baskı ortamı yaratıldığı görüşünü meclise taşıyan Fethi Bey, Dâhiliye Vekili Şükrü (Kaya) Bey hakkında gensoru önergesi verdi. 15 Kasım'da sadece 10 SCF mebusun güvensizlik oyu verdiği Şükrü Bey, ezici bir çoğunlukla meclisten güvenoyu aldı.⁹⁴² Bu olayların ardından Fethi Bey, yayınladığı bir beyannameyle fırkayı feshetme kararı aldıklarını ilan etti.⁹⁴³ SCF deneyimi, genç cumhuriyetin yaşadığı siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunların gölgesinde çok partili hayata geçiş denemesi olarak okunabileceği gibi 1930'ların iç ve dış gelişmelerinin dayattığı bir demokrasi denemesi olarak da okunabilir. Her ne şekilde okunursa okunsun SCF'nin parti programı, tüzüğü ve yerel seçimler için yayınladığı bildirisi SCF'nin kısa sürede geniş halk kitlelerine ulaşabilmesini anlaşılır kılmaktadır. Bir kere ekonomik durumun toplumsal alanda yarattığı hoşnutsuzluğun liberal ekonomi ile aşılabileceğini vadeden parti programı yabancı sermayenin önündeki engelin devlet

⁹³⁶ Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, ss. 38- 41.

⁹³⁷ *Cumhuriyet*, "Fethi Bey Bugün Söyliyecek", 7 Eylül 1930, s.1; *Cumhuriyet*, "S.C. Fırkası Liderini 50.000 Kişi Dinledi- Fethi Bey Pek Çok Alkışlandı- İzmir'de Yeni Hadise Olmadı", 8 Eylül 1930, s. 1.

⁹³⁸ *Cumhuriyet*, "Fethi Beyin Nutku", 8 Eylül 1930, s. 3.

⁹³⁹ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 154.

⁹⁴⁰ Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası: Tarih Yazımında Serbest Cumhuriyet Fırkası*, ss. 338-340; Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, s.183.

⁹⁴¹ 1930 Yerel Seçimlerinde yaşanan olaylar için bkz. Emrence, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, ss. 180-185.

⁹⁴² *TBMM ZC.*, Devre 3, Cilt 22, Birleşim 5, 15.11.1930, ss. 73-74.

⁹⁴³ *Vakit*, "Fethi Beyin Beyannamesi", 18 Kasım 1930, s.1.

müdahaleciliğinin ortadan kaldırılmasıyla aşılabileceği söylemini güçlendirmişti. Benzer şekilde otoriter tek parti uygulamalarının toplumsal muhalefeti palazlandığı gerçeği SCF'nin siyasi liberalleşme söylemleriyle siyasal alana taşınabilmişti. Bu söylemlerin karşılığı SCF'nin girdiği tek seçim olan 1930 Yerel Seçimleri'nde alınabilmişti. Keza SCF'nin seçim bildirisinin partinin halkın ihtiyaçlarından doğduğu ana fikrine yaslanması tesadüf değildi.⁹⁴⁴

Aziz Vatandaş: Belediye intihabatının başladığını biliyorsun. Hür doğmuş ve hür yaşamaya layık bir fertsin. Hiçbir tazyike ve hiçbir tehde ehemmiyet vermeyerek, reyini serbestçe kullanan seni, hürriyete, refaha ulaştıracak olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'dır. Serbest Cumhuriyet Fırkası, mütegalibe saltanatına nihayet verecektir. Ve seni yükseltecektir. Reyini Serbest Cumhuriyet Fırkası'na ver. O senin kendi fırkan ve senin kendi arzundur. Çünkü Serbest Cumhuriyet Fırkası, haksızlığa, zulme uğrayan, hürriyete aşık vatandaşların ızdırabından doğmuştur. O seni kurtaracaktır. O senin dertlerine çaresiz olacaktır. O senin müdafidir. Reyini ona ver.

SCF deneyiminin sona ermesi ile birlikte CHF, siyasal alandaki tek partili düzenin kurucu ve yürütücü ve rakipsiz partisi vasfını 1946'ya kadar olan dönemde bilfiil sürdürdü. Ne 1930'ların dış politik gelişmeleri ne de SCF deneyimi genç cumhuriyetin devrim hareketlerini sekteye uğratmadı. 21 Haziran 1934'te kabul edilen Soyadı Kanunu ile her Türk vatandaşının bir soyadı alması yasal olarak zorunlu kılındı. İsmet Paşa'nın meclise verdiği bir önerge ile cumhuriyetin önderi Mustafa Kemal Paşa'ya "Atatürk" soyadı verildi. Birkaç ay sonra Arapça kökenli Mustafa adını bırakan Paşa, "Kemal Atatürk" adını kullandı.⁹⁴⁵ Soyadı Kanunu ile birlikte dönemin birçok şahsiyetine soyadı bahşeden Kemal Atatürk, İsmet Paşa'ya zafer elde ettiği muharebelerden ilham alarak İnönü soyadını verdi.⁹⁴⁶ 27 Mayıs 1935'te kabul edilen Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun ile Osmanlı-İslam geleneğinin gündelik hayata dair son özdeşliği olan hafta tatili "Pazar" olarak belirlendi.⁹⁴⁷ Hafta tatili düzenlemesi 1925'te geçilen Batılı takvim sisteminin bir devamı ve tamamlayıcısıydı. Artık her yönü ile Batı'ya entegre bir toplumsal düzen en azından hukuki olarak inşa edilmişti. Sonuç olarak genç cumhuriyette sosyo-kültürel alanın Batılı temelde dönüşümüne yönelik gerçekleştirilen devrimler kılık-kıyafetten saat ve takvim sistemine, yazı biçiminden dini ibadet diline kadar uzanan bir köktencilğe

⁹⁴⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), *Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Seçim Bildirisi*, 30-10-0-0, 82/536/29, 6 Ekim 1930, s. 2.

⁹⁴⁵ Atatürk'ün yaşamı boyunca değişen "ad" serüveninin yapısal bir incelemesi için bkz. Mehmet. Ö. Alkan, "En Doğru Bildiğimizden Kuşkulamak-2, Mustafa'dan Kamâl'a Atatürk'ün İsimleri", *Toplumsal Tarih*, S. 204, Aralık 2010, ss. 56-64.

⁹⁴⁶ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, ss. 287-288.

⁹⁴⁷ TBMM ZC., Devre 5, Cilt 3, Birleşim 31, 27.5.1935, ss. 302-204.

sahipti. Bireyin gündelik yaşamını doğrudan etkileyen bu devrimler Batılılaşmanın devlet eliyle “halk için, halka rağmen” şiarı ile “tepeden inmece” bir karakterde hayat buluyordu. Cumhuriyet modernleşmesinin önderi Kemal Atatürk, genç cumhuriyeti ne Franco İspanya’sı ne de Mussolini İtalya’sında olduğu gibi gelenek, toplumsal inanç ve sembollerle yönetmedi. Devlet projesi olarak tepeden inmece olarak gerçekleştirilen devrimler “çağdaş uygarlık” hedefine yönelik olarak gerçekleşti. Parti-devlet özdeşliğinin kurumsal bir evreye girdiği 1923 ertesi dönemde çağdaş liberal kurumlar inşa edildi. Toplumun gelişme aşamasının tamamlanması ile serbestlik kazandırılacağı umulan bu kurumlar potansiyel olarak varlığını muhafaza etti. Tek partili düzeni sona erdiren 1946 seçimleri bu potansiyelin üzerindeki denetimin kaldırılmasıyla gerçekleşecek ve tek partili düzeni sona erdirecektir.⁹⁴⁸

5.3. Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Tek Partili Düzen

Türkiye’de 1923 Genel Seçimleri’nden II. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar olan dönemde siyasal yaşama genel karakterini veren CHP iktidarına “Tek Parti Yönetimi” adı verilmektedir. Yirmi yılı aşkın bir dönemin tek partili dönem olarak anılmasının nedeni zaman içerisinde parti-devlet bütünleşmesinin parti ve devlet ayrımını ortadan kaldıran bir boyut kazanmasından ileri gelmektedir. 1924 Anayasası her ne kadar çok partili siyasal yaşama uygun esaslar içerse de 1923 Genel Seçimleri’nde meclis hâkimiyetini sağlayan ve sürdüren CHP hükümetleri, devrim hareketleriyle paralel bir şekilde yasamanın üzerine çıkan bir etkinlik kazanmıştır. Bu etkinlik hükümetin meclise karşı sorumluluğu olduğu bir düzenden çok meclisin hükümet ile birlikte çalıştığı, hükümet ve liderlere bağımlı bir siyasal düzeni ortaya çıkarmıştır. Anayasal olarak sembolik bir konumda olan cumhurbaşkanı birçok etkenden dolayı siyasal karar alma süreçlerinde hükümetin önünde konumlanmış ve hükümet icraatlarında etkin olmuştur.⁹⁴⁹ 1925’de patlak veren Şeyh Sait İsyanı ve hemen ardından çıkarılan Hiyanet-i Vataniye Kanunu ve Takrir-i Sükûn Kanunu Tek Parti Yönetimi’nin yerleşmesinde önemli bir eşiktir.⁹⁵⁰ Bu uygulamalar isyanın bastırılması ve isyancıların cezalandırılması gibi genel amaçlara dayandırılırken hilafet yanlıları ve rejim karşıtlarına yönelik yaptırımları da kolaylaştıran bir etkiye sahip olmuştur.⁹⁵¹

⁹⁴⁸ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 56.

⁹⁴⁹ Tanör, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, ss. 316-317.

⁹⁵⁰ Seyfi Öngider, “Kemalist Rejimin İnşası: Takrir-i Sükûn Kanunu”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, C.9, ed. Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 312.

⁹⁵¹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, s. 251.

Keza rejim için tehdit olarak görülen muhalif TCF, bu uygulamalardan nasibini almış ve kapatılmıştır.⁹⁵² İki yıl için çıkarılmasına karşın 1929'a kadar yürürlükte kalan Takrir-i Sükûn Kanunu Dönemi'nde (1925-1929)⁹⁵³ CHP önderliğinde yürütülen devrim hareketleri sürat kazanırken tek partili düzende de giderek yerleşik bir karakter kazanmıştır.

Tek Parti Yönetimi'nin olgunlaşma sürecinde genç cumhuriyet devrim hareketlerine öncülük eden CHP'nin icraatlarını hukuki açıdan denetleyecek mekanizmadan yoksundu. 1924 Anayasası mahkemelerin bağımsızlığı ve yargıç güvencesi konusunda belirli esaslar getirse de somut kurallar içermiyordu. Bu durum İstiklal Mahkemeleri'nin iktidara bağımlı yargılama yürütmesinin en somut örneğini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca anayasada kanunların anayasaya aykırı olamayacağı hükmü oldukça soyut bir kapsama sahipti. Nitekim kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir üst mekanizma anayasada öngörülmemiştir. Yine tüzüklerin kanunlara uygunluğunu denetleme yetkisi yasama organı olan meclise bırakılmıştı.⁹⁵⁴

Anayasanın çoğunluğun tahakkümüne engel teşkil eden mekanizmalara sahip olmamasının yarattığı boşluk Türkiye'nin değişen ve gelişen konjonktürel yapısına eklemlendiğinde Tek Parti Yönetimi'nin kökleşmesinde önemli bir unsur olmuştur. Anayasada meclis üstünlüğünü ifade eden birçok hükmün olmasına karşın tek partili meclis yapısı altında çok sesli bir meclis yapısı oluşamamış, meclis hükümeti denetleyen değil destekleyen bir karakter kazanmıştır. Bu nedenle siyasal yaşamın gerçek etkin gücü dönemin cumhurbaşkanları olmuştur.⁹⁵⁵ 1924 Anayasası'nda ön görülen cumhurbaşkanı seçim yöntemi Tek Parti Yönetimi'nin kökleşmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Öyle ki anayasada öngörülen haliyle cumhurbaşkanı TBMM tarafından meclis üyeleri arasından seçiliyordu. Dolayısıyla cumhurbaşkanı seçilen kişi cumhurbaşkanlığıyla birlikte parti üyeliliğine ve parti genel başkanlığına devam edebiliyordu. Bu durum cumhurbaşkanı ve CHP genel başkanına TBMM üyelerine ve doğal olarak CHP milletvekillerine görüş bildirme serbestliği sağlamış ve mevcut durumun bir gereği olarak görülmüştür.⁹⁵⁶ Dönemin demokrasi anlayışı anayasada

⁹⁵² Feroz Ahmad, "The Progressive Republican Party, 1924- 1925", s. 78.

⁹⁵³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, ss. 465-566.

⁹⁵⁴ Tanör, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, s. 320.

⁹⁵⁵ Özbudun, *1924 Anayasası*, s. 81.

⁹⁵⁶ Cemil Koçak, "Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedi Şef/ Milli Şef", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, s. 120.

öngörüldüğü şekliyle “temsili”, uygulamada ise “çoğunlukçu” idi. Milletin yegâne ve hakiki temsilcisi olarak tarif edilen TBMM aynı zamanda egemenliği millet adına kullanma yetkisiyle donatılmıştı. Dolayısıyla meclis iradesi meclis çoğunluğunun iradesi olarak ortaya çıkacağı için “çoğunlukçu demokrasi” anlayışı söz konusu olmuştur. Çoğunluğun kararlarının mutlak olduğu varsayılan bu demokrasi anlayışında temel hak ve özgürlüklerin kaldırılması, kısıtlanması gibi uygulamaların yargısal denetimi mümkün olmamıştır.⁹⁵⁷

Halk Fırkası, henüz rejimin adının konulmadığı ancak adım adım cumhuriyete gidilen süreçte teşkil edilmişti.⁹⁵⁸ Halk Fırkası, ARMHC’nin devamı olduğu söylemiyle Millî Mücadele Dönemi’nde toplumun muhtelif kesimlerinin desteğini alan bu organizasyonu yeni rejimin öncü siyasi yapılanması haline getirmek istemiştir. Nitekim ARMHC, Türkiye tarihinin kırılma anlarından birinde özel bir misyon altında geçici bir süre için oluşturulmuş bir yapılanmaydı.⁹⁵⁹ Bu durum Birinci Meclis ortamında çatıdamaya başlamış ve Halk Fırkası’nın karşısında İkinci Grup adıyla başka bir siyasi yapılanma süratle konumlanabilmişti. Halk Fırkası, bir halk hareketi olarak vücut bulmuş derin köklere sahip bir parti değildi. Toplumun tüm kesimlerini temsil etme iddiasının bir sonucu olarak da yapısal anlamda “heterojen” bir kimlik kazanmıştır. Bu kimlik, Halk Fırkası’na çok renkli bir görüntü veriyordu.⁹⁶⁰ Henüz Birinci Meclis’te Bolşevizm’den İslamcılığa kadar çeşitli düşünce cereyanlarının etkisindeki kimseler ARMHC saflarında yer alabilmişti. Bu eklektik yapı içerisinde Halk Fırkası, 1920’lerin sonuna kadar olan dönemde cumhuriyetin ilerlemesinden yana olduğu görüşüyle gelenekçi kesim ile uzlaşacağını varsaymıştır. Halk Fırkası/CHP, bu eklektizmi 1930’lara gelindiğinde gelişen ve değişen şartların etkisiyle terk edecektir. Kendisini rejimin koruyucusu ve devrimlerin yürütücüsü olarak konumlandıran CHP, ulus-devletin gereklerini yerine getirebilmek için çalıştığı iddiasını devrim hareketleriyle pekiştirecektir.⁹⁶¹ Bununla birlikte CHP’nin toplumsal

⁹⁵⁷ Özbudun, *1924 Anayasası*, s. 80.

⁹⁵⁸ Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal (1922-1938)*, C. 3, s. 420.

⁹⁵⁹ Kemal H. Karpat, “The Republican People’s Party, 1923-1945”, *Political Parties and Democracy in Turkey*, Ed. Metin Heper and Jakob M. Landau, I. B. Tauris & Co. Ltd. Publishers, London and New York 1991, s. 43.

⁹⁶⁰ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 82.

⁹⁶¹ Karpat, “The Republican People’s Party, 1923-1945”, ss. 44-45.

destekten yoksun olması partinin doktriner bir kimlik kazanmasının önünde büyük bir engel teşkil etmiştir.⁹⁶²

CHP'nin 1931'de gerçekleşen Üçüncü Kurultayı, parti ideolojisinin belirginleşmesi açısından bir dönüm noktasıdır. Kurultay sonunda kabul edilen tüzük ve program partiye yeni bir görünüm kazandırırken otoriterliğin Avrupa'da yükselen trendi CHP'nin ideolojik yapısına tesir etmekte gecikmemiştir.⁹⁶³ Kurultay ile birlikte “otoriter” bir hüviyet kazanan parti artık temel ideolojik ilkelere sahip bir doktrin partisi olma yoluna girmiştir. Bu anlamda 1931 tarihli CHP Programı'nda “ana vasıflar” olarak tarif edilen ilkeler “Altı Ok” olarak sembolize edilmiştir. Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik, İnkılapçılık'tan oluşan Altı Ok, CHP ideolojisinin temel ilkeleri olarak birkaç yıl sonra parti amblemine girecektir.⁹⁶⁴ 1931 tarihli CHP Kurultayı, Tunçay'ın ifadesi ile hem bir dönemin sonu hem de yeni bir dönemin başlangıcıydı. 1923'ten 1931'e kadar geçen sekiz yıllık zaman diliminde siyasi, ekonomik ve toplumsal krizlerin eşlik ettiği devrim hareketleri CHP'nin ana gündemini oluşturmuştu. 1931'den sonraki on beş yıllık süreçte siyasal yaşam tek parti yönetiminden ibaret kalacaktı. CHP'nin yeni bir düzene geçileceğine dair ilk işareti Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün SCF'nin kapanmasının ardından gerçekleştirdiği yurt gezisi sırasında ün kazanan Recep Peker'in kurultaydan hemen önce 9 Mart 1931'de CHP Genel Sekreterliği'ne getirilmesi idi.⁹⁶⁵

Peker, genel sekreterlik görevinde geçirdiği süreçte parti otoriterliğinin olumlanmasına dayanan bir felsefe üretmeye çalıştı. Parti-devlet bütünleşmesine varan ve çoğu zaman bunu hararetle bir şekilde savunan Peker, 1935 tarihli kurultaya gidilen süreçte adeta yeni devletçilik anlayışının sözcüsü oldu.⁹⁶⁶ 1931 tarihli programın ulusçuluk özünün dozajını ayarlanmasındaki etkisi onu bir sonraki programın en etkili ismi haline getirdi. Genel sekreterlik görevini canlı hale getirerek parti içerisindeki etkinliğini artırdı. Faşist, otoriter devlet ideolojisine karşı olmamakla beraber Kemalist halkçılığın “imtiyazsız”, “sınıfsız” toplum tasavvurlarını benimsemeyen liberal kanat

⁹⁶² Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s.259.; Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal (1922-1938)*, C. 3, s. 420.

⁹⁶³ Karpas, “The Republican People's Party, 1923-1945”, ss. 55-56.

⁹⁶⁴ C.H.F. *Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara 1931, ss. 30-31.

⁹⁶⁵ Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek- Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, s. 308.

⁹⁶⁶ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, ss. 102-103; Karpas, “The Republican People's Party, 1923-1945”, ss. 55-57.

ile açık bir mücadele yürüttü.⁹⁶⁷ Peker, devletçilik ideolojisine sistematik bir karakter kazandırma çabasıyla paralel bir şekilde CHP içerisinde ve toplumda görüşlerini kabul ettirme mücadelesi verdi. Bilhassa CHP'nin 1931'de kurulan Umumi İdare Heyeti'nde dört grup altında kurulan on üç büro içerisinde yedinci büro Peker'in görüşlerinin gür sesle dile getirildiği çalışma alanları olmuştu. Benzer şekilde Halkevleri (1932) de bu dönemde etkin kurumlar arasına girmişti. Öyle ki Peker'in genel sekreterlik süresince Halkevleri sayısı 20'yi aşmıştı.⁹⁶⁸ Dönem içerisinde Kadrocuların yönetici elitten bağımsız olarak Kemalizm'i topluma yayma çabalarından duyduğu rahatsızlık onu Ülkü dergisini çıkarmaya itti.⁹⁶⁹ Cumhuriyet ideolojisinin topluma yayılmasına aracılık eden dergide Kemalizm'in düşünsel temelleri üzerinde duruldu. Bununla birlikte 1934'te İstanbul Üniversitesi'nde Kemalizm nedir? Sorusuna cevap geliştirmesinin yansıması olan “İnkılap Dersleri”ni vermeye başladı.⁹⁷⁰ Daha sonra Ülkü dergisinde ve çeşitli yayınevlerinde basılan İnkılap Dersleri ilhamını Peker'in devletçi-otoriter yönetim anlayışından alıyordu. Derslerinde Kemalist Devrim'in çağdaş dünyadaki yeri üzerinde duran Peker, karşılaştırmalı analizler ile dünya tarihinden devrim örneklerini ele alarak Kemalist Devrimin eşsiz bir devrim olduğu görüşünü ileri sürdü:⁹⁷¹

Bir inkılabın yapılışındaki zorluk, yerinden sökülüp atılacak ve yeniden yerine konacak şeylerin çokluğu, derinliği ve eskiliği ile ölçülür. Bu unsurlar ne kadar eski ise onun yerine yenisini koymak da o kadar güçleşir. Bir anane ne kadar köklü ise o kadar güç sökülür. Bu bakımdan Türk inkılabı, diğer inkılaplara nazaran, en güç, en çetin olanıdır. Çünkü başka inkılapların bir veya birkaç maksadını görürüz. Yalnız bizim inkılabımız ise, çeşit ve derinlik itibarıyla diğerlerine benzemeyecek ve onlarla mukayese edilemeyecek kadar çetinlik ve güçlük arz eder.

Tek Parti Yönetimi'nin otoriter yönüyle özdeşleşen “şef” kavramı Peker'in icadıydı.⁹⁷² İnkılap Dersleri'nde, “*bütün, ısıtıcı, besleyici, alıp götürücü*” vasıflarıyla tanımladığı şef, onun için ulusun içerisindeki ahlak, irade, cesaret ve kültür bakımından en yüksekte yer alan ulu bir kişiliktir. Tüm vasıfları ile ulusa yol gösteren bu “ulu şefin” etrafında birleşerek birlik olunması gerekiyordu. Çünkü bugünkü yaşayışta ulusça yüksek olmak bir zorunluluktur. CHP'ye kazandırmak istediği yeni

⁹⁶⁷ Ahmet Yıldız, “Recep Peker”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, s. 59.

⁹⁶⁸ Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek- Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, ss. 318-320.

⁹⁶⁹ Dönem içinde cereyan eden Kadrocular ve Recep Peker arasındaki çatışmanın kısa bir özeti için bkz. Nilgün Nurhan (Peköz) Kara, *Türk Siyasal Hayatında Recep Peker*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1999, ss. 40-44.

⁹⁷⁰ Yıldız, “Recep Peker”, s. 58.

⁹⁷¹ *Recep Peker’in İnkılap Dersleri Notları*, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 8.

⁹⁷² Yıldız, “Recep Peker”, s. 61.

görüntüde parti genel başkanı onun tarif ettiği ulu şefin kendisiydi. Bir anlamda toplumun etrafında kenetlendiği şef, devletin de başıydı.⁹⁷³ Parti-devlet özdeşliğine yönelik önemli bir adım olan 1935 tarihli CHP Kurultayı'ndan sonra Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk için “şef” sıfatı yavaş yavaş kullanıma girecektir. Peker, 1935 tarihli Dördüncü Büyük Kurultay'dan önce gerçekleştirdiği Avrupa seyahatinde İtalya ve Almanya'da bulundu. Bu iki ülkenin endüstriyel gelişmişliği ve aşırı milliyetçi partilerin kitleleri harekete geçiren otoritesi Peker'i derinden etkiledi.⁹⁷⁴ Seyahatinde partilerin işleyiş ve yapısına dair gözlemler gerçekleştirerek CHP için yeni bir program ve tüzük taslakları hazırladı. Bu taslaklar her ne kadar Kemal Atatürk tarafından reddedilse de 1935 tarihli CHP Programı ve onun siyasal hayata getirdiği yenilikler parti-devlet bütünleşmesine katkı sağladı.⁹⁷⁵ Kurultay'dan önce Ankara Radyosu'ndan okunan söylevinde yeni döneme ilişkin esasları kamuoyu ile paylaşan Peker, CHP ideolojisinin temel ilkeleri olan Altı Ok'un devletin temel vasıfları haline getirilmek üzere olduğunu ilan etti.⁹⁷⁶

Parti, kurtulmuş ve modern bir ülke olarak düzenlenmiş olan yeni Türkiye'nin beka şartları olarak tanıdığı bu altı vasfı yeni programla devlete mal ediyor ve gelecek nesillerin bu terbiye ile yetiştirilmesini ileri ödev sayıyor. Bu terbiye yolundan giderek, devletle ulusu beraber anlayışın, beraber inanışın yaptığı birlikle bağlayacağımıza inanıyoruz. Ulusal birliği en büyük kuvvet sayıyoruz. Bunun için uluslararası birliklerin zararlı akışlarını önleyici bir uyanıklığa değer veriyoruz.” (...) Arkadaşlarımız; yeni programın göze çarpan ve kendini duyuran başlıca farikası yeni Türkiye'de zaten baştan beri devletle bir ve beraber çalışan Cumhuriyet Halk Partisi varlığının, devlet varlığı ile birbirlerine daha sıkı bir surette yaklaşmasıdır. Esasta partinin ana vasıfları olan Cumhuriyetçilik, ulusçuluk, halkçılık, devrimcilik, devletçilik ve lâiklik yeni program onaylandıktan sonra yeni Türkiye devletinin de vasıfları halini alıyor.

CHP'nin Beşinci Büyük Kurultayı 9-16 Mayıs 1935'te gerçekleştiğinde kurultaya katılan 544 delegenin 160'ı illerden katılım sağlarken kalan delegelerin tümü TBMM üyesi CHP milletvekillerinden oluşuyordu. Oturumlarda gerçekleştirilen tartışmalar ekseriyetle devlet meseleleri ve güncel siyasi meselelere yoğunlaşmış, parti işleri ikincil planda kalmıştı. Öyle ki hazırlanan tüzük ve program bir devlet düzeni programını andırıyor; yeni bir dönemin başladığını haber veriyordu.⁹⁷⁷ Bununla

⁹⁷³ *Recep Peker'in İnkılap Dersleri Notları*, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 65.

⁹⁷⁴ Yıldız, “Recep Peker”, s. 60.

⁹⁷⁵ William Hale, “Ideology and Economic Development in Turkey 1930- 1945”, *Bulletin* (British Society for Middle Eastern Studies), Vol. 7, No. 2, 1980, ss. 104-105.

⁹⁷⁶ *C.H.P. Genel Sekreteri R. Peker'in Söylevleri*, Ankara 1935, ss. 5-9.

⁹⁷⁷ Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 2: Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, Kalite Matbaası, Ankara 1974, s. 189; Bkz. *C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası*, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

birlikte program dilinde Harf Devrimi'nin etkisi kendisini derinden hissettirmiştir. Parti tüzük ve programında dönemin Türkçeleşme çalışmalarına uygun olarak Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin yerine Türkçe kelimeler kullanılmıştı. Kullanılan kelimelerin sayıca çok olması program sonuna Türkçe-Osmanlıca sözlük eklenmesine yol açmıştır.⁹⁷⁸

Peker, Türkiye'yi bir parti devleti olarak görüyordu. Onun bu düşüncesi devletin partiyle birlikte çalışması gerektiği düşüncesine ilham vermişti.⁹⁷⁹ 1935 tarihli kurultay başından sonuna kadar bu düşünce etrafında şekillenmiş ve kurultay sonunda kabul edilen yeni tüzük ve program ile CHP'nin Altı Ok'u devlete mal edilmiştir.⁹⁸⁰ Böylelikle CHP ideolojisi olarak tarif edilen Kemalizm devletin de temel ideoloji olarak kavramsallaştırılmış oluyordu. Kemalizm'in bir devlet ideolojisi olarak resmîlik kazanması artık sadece bir anayasa değişikliğine kalmıştı. 1935 tarihli CHP Programı'nın giriş kısmında parti programına temel olan fikirlerin Kemalizm'in ilkeleri olduğu şu şekilde açıklanmıştır:⁹⁸¹

Cumhuriyet Halk Partisinin programına temel olan ana fikirler, Türk devriminin başlangıcından bugüne kadar yapılmış olan işlerle, yalın olarak, ortaya konmuştur. Bundan başka bu fikirlerin başlıcaları, 1927 yılında parti kurultayınca da kabul olunan tüzüğün genel esaslarında ve Genel Başkanlığın, aynı kurultayca onanmış olan bildiriğinde ve 1931 Kamutay seçimi dolayısıyla çıkarılan bildirikte saplanmıştır. Yalnız birkaç yıl için değil geleceği de kapsayan tasarılarımızın ana hataları burada toplu olarak yazılmıştır. Partinin güttüğü bütün bu esaslar, Kemâlizm prensipleridir.

Peker'in parti içerisindeki etkisi kendisini 1931 ve 1935 programlarında derinden hissettirmişti. 1931 tarihli programın özünü oluşturan ulusçuluk eğitim ve öğretimden, emek-sermaye ilişkisine kadar yansımıştı. Yıldız, bu durumu CHP'nin söylemde totaliter, eylemde otoriter ideolojisinin omurgasını oluşturduğunu ifade ederek açıklamıştır. Nitekim 1935 tarihli programda ulusçuluk artık parti ideolojisinin üzerine çıkarak devlete mal edilmiştir.⁹⁸² Peker'e göre nasıl ki cumhuriyetçi olmayan bir Türkiye tasavvur edilemiyorsa milliyetçi olmayan bir Türkiye'de tasavvur edilemezdi. *“Türkiye cumhuriyetçi olacak fakat milliyetçi olmayabilir.”* düşüncesi uluslararası cereyanlara açık kapı bırakmak demekti. Milliyetçi olmayan Türkiye,

⁹⁷⁸ C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1935, ss. 54-61.

⁹⁷⁹ Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1965, s. 116; Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 2: Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, s.189.

⁹⁸⁰ Peker, C.H.P. Genel Sekreteri R. Peker'in Söylevleri, s. 5.

⁹⁸¹ C.H.P. Programı, ss. 1-2.

⁹⁸² Yıldız, “Recep Peker”, s. 62.

zorluklarla dolu istikbal yolunda zayıf kalmaya mahkûmdur. İleri bir yaşayışın kurulabilmesi için ulusçuluk ilkesinin üstünlüğünü kabul etmek gerekiyordu.⁹⁸³

1935 tarihli CHP Programı'nın "Devletin Esas Kuramı" başlığı altında partinin Türkiye devletini, "*Halkçı, devletçi, laik ve devrimci bir cumhuriyet.*" olarak kabul ettiği ilan edilirken parti ideolojisi devlet ideolojisine dönüşüyordu.⁹⁸⁴ Parti hükümet teması ise parti tüzüğünün 95. maddesinde, "*Parti, kendi bağrından doğan hükümet örgütü ile kendi örgütünü birbirini tamamlayan bir birlik tanır.*" denilerek açıklanmıştır. Buna göre parti örgütü kendi hükümetinin başarılı olması için tüm gücüyle çalışarak destek olacaktı.⁹⁸⁵ 1927'de CHP Nizamnamesi'ne giren "Değişmez Genel Başkanlık", 1931 tarihli tüzükte olduğu gibi 1935 tüzüğünde de varlığını sürdürmüştür.⁹⁸⁶ Değişmez Genel Başkan, Genel Başkan Vekili ve Genel Sekreter ile birlikte "Genyönkur" (Genel Başkanlık Divanı) olarak tarif edilen parti içindeki en yüksek karar organında yer alıyordu. Kararları kayıtsız şartsız tüm partilileri bağlayan Genyönkur, gerekli gördüğü takdirde partiyi ilgilendiren konularda görüş bildirmek; milletvekili adaylarının seçim ve ilanından sorumluydu.⁹⁸⁷ Koçak, bu duruma anayasa ve kanunlarda tanınmayan yetkilerin parti tüzük ve programıyla tanındığı yorumunu getirmiştir. Öyle ki CHP Genel Başkanı'na tanınan yetkiler ile parti içinde bir tür "şeflik sistemi" oluşturulmuştu. Cumhurbaşkanlığı ve Genel Başkanlık sıfatlarının bir arada kullanıldığı bu durum anayasada ön görülmediği gibi cumhurbaşkanına oldukça sınırlı yetkiler tanınmıştı. Bununla birlikte cumhuriyetin tek partili yıllarında TBMM sembolik bir konuma düşmüştü. Cumhurbaşkanı ve başbakanın oluşan ve çoğu zaman parti yönetimini dışarıda tutan dar bir kadro ülkenin örtük siyasal karar alma organını oluşturuyordu.⁹⁸⁸ Bu dar kadronun aldığı kararlar ilk olarak meclis grubunda görüşüldükten sonra TBMM tarafından onaylanıyordu. Dolayısıyla bu yıllarda

⁹⁸³ Peker, *C.H.P. Genel Sekreteri R. Peker'in Söylevleri*, s. 10.

⁹⁸⁴ *C.H.P. Programı*, ss. 3-4.

⁹⁸⁵ *C.H.P. Tüzüğü*, Ankara Ulus Basımevi, Ankara 1935. s. 8.

⁹⁸⁶ Değişmez Genel Başkanlık sıfatına ilk defa 1927 tarihli nizamnamede yer verilmiştir. "Genel Esaslar" başlığı altında altıncı maddede, "*Cumhuriyet Halk Fırkasının umumi Reisi; Fırkanın banisi olan Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir.*" ifadesi kullanıldıktan sonra 7. maddede nizamnamenin Genel Esasları'nın hiçbir şekilde değiştirilemeyeceği ifade edilmiştir. *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*, TBMM Matbaası, Ankara 1927, s. 5. Değişmez Genel Başkan sıfatı 1931 tarihli CHF Nizamnamesi'nde "Esaslar" başlığı altında ikinci maddede, "*Cumhuriyet Halk Fırkası'nın daimî umumi reisi, Fırkayı kuran Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir.*" şeklinde kullanılmıştır. *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 3. 1935 tarihli CHP Tüzüğü'nde ise Değişmez Genel Başkan sıfatı yine Esaslar başlığı altında ikinci maddede, "*Partinin değişmez genel başkanı, onu kuran Kamâl Atatürk'tür.*" şeklinde ifade edilmiştir. *C.H.P. Tüzüğü*, s. 3.

⁹⁸⁷ *C.H.P. Tüzüğü*, s. 25.

⁹⁸⁸ Koçak, "Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedi Şef/ Milli Şef", ss.121-122.

TBMM'nin hukuken olmasa da devre dışı kaldığını söylemek yanlış olmasa gerektir. Bir anlamda tek partili yıllarda TBMM daha çok söz konusu dar kadronun aldığı kararların meşrulaştığı bir kurum halini almıştı. 1924 Anayasası'nda oldukça geniş yetkilerle donatılan TBMM, tek partili yıllarda hükümet faaliyetlerini denetleyen bir mekanizma olmaktan çok yönetime yardım eden bir yapıya evrilmiştir. Sonuç olarak CHP'nin tüzük ve programları ile ortaya koyduğu düzen 1924 Anayasası'nın öngördüğü siyasal sistemin üzerinde bir etkinlik kazanmıştı.⁹⁸⁹

1935 tarihli CHP Kurultayı, siyasal yaşamda yeni bir döneme girildiğinin habercisiydi. Artık parti-devlet bütünleşmesinin resmiyet kazanması için yalnızca bir anayasa değişikliği gerekiyordu. Kurultaydan sonra oluşan siyasi atmosfer yeni dönemin ateşli savunucusu CHP Genel Sekreteri Peker için sonun başlangıcı oldu. Parti içerisinde giderek artan popülaritesi onun CHP liderliği için bir tehdit olarak algılanmasına yol açmıştı.⁹⁹⁰ Bu tehdit durumuna Peker'in devletçi-kapitalist dünya görüşünün şekillenmesinde başat rol oynayan İtalyan ve Alman sempatisinin eklemlenmesiyle bilenmişti.⁹⁹¹ CHP tüzük ve programlarıyla yeni düzenin çerçevesinin çizilmesinde önemli bir rol oynayan Peker, 15 Haziran 1936'da genel sekreterlik görevinden alınırken⁹⁹² CHP ve Halkevleri örgütlerine gönderdiği bir tamimde, son nefesine kadar Kemalizm'in sadık bir hizmetkârı olarak kalacağını dile getirmişti.⁹⁹³ Nitekim onun parti içerisinde artan otoritesinden duyulan rahatsızlık yalnızca birkaç gün sonra 18 Haziran'da Başbakan ve CHP Genel Başkan Vekili imzasıyla İsmet İnönü'nün yayınladığı bir beyannameyle giderilmek istendi.⁹⁹⁴ İçişleri Bakanı'nın parti genel sekreteri, valilerin de parti il başkanı olarak tayin edildiğini ilan eden bu beyanname parti-devlet eş güdümünü artırdığı gibi parti genel başkanı ve genel başkan vekilini yeni düzende tek yetkin otorite haline getiriyordu.⁹⁹⁵ Yeni düzende devlet memurlarının parti yaşayışının kaldırılmasıyla genç cumhuriyetin parti-devlet özdeşliğinin üzerindeki bulanıklık biraz daha açılmış oluyordu.⁹⁹⁶

⁹⁸⁹ Findley, *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity, A History, 1789-2007*, s. 257; Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 259; Koçak, "Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedi Şef/ Milli Şef", s. 122.

⁹⁹⁰ Karpas, "The Republican People's Party, 1923-1945", ss. 56-57.

⁹⁹¹ Yıldız, "Recep Peker", s. 60.

⁹⁹² *Akşam*, "Atatürk Recep Peker'i Vazifesinden Affetti", 15 Haziran 1936, s. 1.

⁹⁹³ *Ulus*, "Recep Peker", 16 Haziran 1936, s. 1.

⁹⁹⁴ Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, ss. 86- 87.

⁹⁹⁵ Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 2: Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*, ss. 190-191; *Ulus*, "Beyanname", 19 Haziran 1936, s. 1.

⁹⁹⁶ Tanör, *Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, s. 316.

Takvimler 5 Şubat 1937'yi gösterirken TBMM'de Başbakan İnönü'nün anayasa değişikliği önergesi görüşülmeye başlanmıştı. CHP'nin Altı Ok'unun anayasanın ikinci maddesine alınmasını içeren bu önergenin kabul edilmesi parti-devlet özdeşliğinin üzerindeki bulanıklığın tamamen kalkması anlamına geliyordu. İnönü, anayasa değişikliğinin gerekçesini, *“Eldeki kanunun esas hükümleri gösteren faslının birinci maddesinde Türkiye Devletinin bir cumhuriyet olduğu yazılı olup bununla yalnız Devletin şekli beyan edilmiş oluyor. Hâlbuki, Devletin şekliyle beraber siyaset ve idare tarzında takip edeceği ana vasıfların da esas hüküm olarak gösterilmiş olması lüzümlüdür.”* ifadeleriyle açıklamıştı. İnönü parti ideolojisinin devlet ideolojisine dönüşmesini bir gereklilik olarak açıklarken “siyaset” ve “idare” tarzında takip edilecek sıfatların anayasada belirtilmemiş olmasından dem vuruyordu. İçişleri Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya da anayasa değişikliğini Atatürk ilkelerine bağlılığın bir ifadesi olarak değerlendiriyordu.⁹⁹⁷ Anayasa değişikliğiyle birlikte 1924 Anayasası'nın 2. maddesi, *“Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılapçıdır. Resmi dili Türkçedir. Makarri Ankara şehridir.”* şeklinde değiştirilerek CHP'nin temel ideolojik ilkeleri devletin temel nitelikleri haline getirilmiştir.⁹⁹⁸ Böylelikle genç cumhuriyetin tek partili yıllarında devlet rejiminin temel belirleyicisi olarak CHP'nin tüzük ve programları anayasaya giriyordu.⁹⁹⁹ Parti-devlet bütünleşmesinin ötesinde partinin devlete ideolojik bir vasıf addetmesi dönemin otoriterlik dozunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bununla birlikte 1937 tarihli anayasa değişikliği aynı zamanda siyasal yaşama “siyasi müsteşarlık” kurumunu getirmiştir. Kısa ömürlü bu kurum ile müsteşarların vekillere yardımcı olmaları ve mesleklerinden tecrübe kazanarak ileride milletvekilliğine getirilmeleri arzu edilmiştir.¹⁰⁰⁰

CHP ideolojisinin anayasaya girmesinden yaklaşık sekiz ay sonra tek parti yönetiminin kudretli ismi, Atatürk'ün silah arkadaşı ve yakın dostu Başbakan İsmet İnönü, ani bir kararla görevden alındı. İnönü'nün görevden alınmasına gidilen süreç cumhuriyetin gelişim süreci ile birlikte okunabilir. Bu anlamda cumhuriyetin ilanıyla birlikte Atatürk, cumhurbaşkanlığı makamına otururken İsmet İnönü rejimin ilk Başbakanı olarak göreve başlamış ve kısa süreli bir Fethi Okyar hükümetinin ardından

⁹⁹⁷ TBMM ZC., Devre 5, Cilt 16, Birleşim 33, 5.2.1937, s. 89.

⁹⁹⁸ TBMM ZC., Devre 5, Cilt 16, Birleşim 33, 5.2.1937, s. 89.

⁹⁹⁹ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, s. 323; Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, s.20.

¹⁰⁰⁰ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma*, C. 1, İletişim Yayınları, Ankara 1986, ss. 81-82; Parla, *Türkiye'de Anayasalar*, ss. 21-22.

yeniden göreve gelerek 25 Ekim 1937'ye kadar bilfiil başbakanlık görevinde bulunmuştu. 1935 CHP Kurultayı'nda "Genbaşkur" olarak tarif edilen en yüksek parti organında genel başkan ve genel sekreter ile birlikte genel başkan vekili olarak yer alan İnönü, "ikinci adam" olarak anılacak kadar etkin bir otoriteye ulaşmıştı. Böylesine etkin bir güç merkezinde yönetim konusunda çatışmaların yaşanması kaçınılmaz bir durumdu. Öyle ki Atatürk'ün siyasal karar alma süreçlerinde İnönü hükümetlerinin üzerinde bir otoriteye sahip olması belli başlı alanlarda zaman içerisinde Atatürk-İnönü gerilimlerinin yaşanmasına yol açmıştı.¹⁰⁰¹ Bu gerilimlerin başında Atatürk'ün İnönü kabinelerine zaman zaman müdahale etmesi yer alıyordu. İnönü kabinesinde Eğitim Bakanı olarak görev yapan Esat (Sagay) Bey'in görevden alınarak yerine Reşit Galip Bey'in atanması bu müdahalelerin tipik bir örneği idi.¹⁰⁰² Atatürk-İnönü çatışmasının görüldüğü bir diğer alan dış politikaydı. Atatürk, Hatay'ın uluslararası ortamdan istifade ederek anavatana katılması için hızlı bir şekilde hareket edilmesinden yana bir tavır sergilerken İnönü, konuya tedrici bir şekilde yaklaşarak görüşmeler yoluyla mesafe katedilmesinden yanaydı.¹⁰⁰³ Nitekim İnönü'nün devlet yönetiminden uzaklaştırılması uzun soluklu bir ayrılık yaratmadı. İnönü, Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de vefatından sonra¹⁰⁰⁴ olağanüstü toplanan TBMM'de oybirliğiyle cumhurbaşkanı seçildi.¹⁰⁰⁵ Cumhurbaşkanı olarak katıldığı 26 Aralık 1938 tarihli Birinci Olağanüstü CHP Kurultayı'nda partinin "Değişmez Genel Başkan"ı seçildi¹⁰⁰⁶ ve kendisine "Milli Şef" payesi verildi.¹⁰⁰⁷ Devlet yönetiminde yaşanan bu değişim 26 Mart 1939'da gerçekleşen genel seçimlerin ardından yeniden tasdik edildi. İnönü,

¹⁰⁰¹ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam 1884-1938*, C. 1, Remzi Kitabevi, 14. Basım, İstanbul 2011, ss. 462-465; İsmet İnönü, *Hatıralar*, haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006, s. 540.

¹⁰⁰² Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, *Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma*, C.1, ss. 25-27.

¹⁰⁰³ İnönü, *Hatıralar*, ss. 540-542.

¹⁰⁰⁴ *Cumhuriyet*, "Büyük Milli Matemimiz", 11 Kasım 1938, s.1; *Ulus*, "Kurtarıcını ve En Büyük Evladını Kaybettin: Türk Milleti Sen Sağ ol!", 11 Kasım 1938, s.1; *Yeni Sabah*, "Aziz Atatürk'ümüzü Kaybettik", 11 Kasım 1938, s.1; *Türk Sözü*, "Bir Güneş Söndü", 11 Kasım 1938, s. 1.

¹⁰⁰⁵ *TBMM ZC.*, Devre 5, Cilt 27, Birleşim 3, 11.11.1938, ss. 16-17; *Cumhuriyet*, "İnönü Cumhurbaşkanı Seçildi", 12 Kasım 1938, s. 1.

¹⁰⁰⁶ *CHP Tüzüğü*, Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara 1938, s.3.

¹⁰⁰⁷ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 269. "Milli Şef" sıfatı parti tüzüğünde yer almıyordu. Tüzük değişikliği önerisinin gerekçesinde encümen tarafından kullanılmıştı. Bununla birlikte "Şef" kavramı ilk defa gündeme gelmiyordu. Atatürk döneminde parti içinde ve basında sıklıkla kullanılıyordu. İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından "Milli Şef" sıfatı bir döneme adını verecektir. Koçak, İnönü döneminde değişmez genel başkanlık sıfatının korunması ve Milli Şef sıfatının kabul edilmesini iç ve dış gelişmelere uygun olduğu yorumunda bulunmuştur. Ona göre dönem içerisinde Almanya, İtalya, İspanya gibi tek partili şef sistemleri Türkiye'yi etkilemiştir. Ayrıca Atatürk'ün vefatının ardından yalnızca bir gün sonra İnönü, cumhurbaşkanı seçilmişti. Bu durum Atatürk'ün siyasal mirasının sürdürüleceği anlamını taşıyordu. Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, *Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma*, C. 1, ss. 169-171.

3 Nisan 1939 tarihli TBMM oturumunda yeniden cumhurbaşkanı seçildi.¹⁰⁰⁸ Türk siyasal yaşamında 1950'ye kadar iktidarda kalacak olan İnönü'lü yıllar başlamıştı. İnönü, ittifakla cumhurbaşkanı seçildiğinde siyasal yaşamda oluşan atmosfer Atatürk'ün mirasının devam edeceği yönündeydi. Gerçekten de Atatürk'ün vefatı üzerine oluşan iktidar boşluğu siyasi çekişmelere fırsat kalmadan doldurulmuştu. Bu durum yeni bir muhalif yapılanmanın ortaya çıkmasının önünde bir engel oluşturmadığı gibi Atatürk'ün parti ve hükümet üzerindeki otoritesinin yokluğunda muhalefeti ceseratlendirebilirdi. İnönü bu durumun önünü alabilmek için bir yandan parti ve devlet üzerindeki otoritesini artırmaya çalışırken diğer yandan çoğulcu ve demokratik bir yönetimden yana olduğunu gösteren icraatlara yönelmiştir.¹⁰⁰⁹ İnönü'nün siyasal yaşamda estirdiği demokratik rüzgâr ilk defa 6 Aralık 1938'de gerçekleştirdiği¹⁰¹⁰ Karadeniz seyahatinde Kastamonu'da belirmişti. Bu seyahat başından sonuna kadar İnönü için anlamlıydı. Bir kere İnönü, başbakanlık görevinden ayrıldığı sırada Kastamonu seyahati için hazırlanmış fakat bu seyahatini iptal etmek zorunda kalmıştı. Şimdi iptal edilen Kastamonu seyahatine cumhurbaşkanı olarak geliyor ve partinin il kongresine katılıyordu.¹⁰¹¹ Kastamonu'da görkemli bir törenle karşılanan İnönü, burada gerçekleştirdiği konuşma ve demeçlerinde bütünleştirici mesajlar verdi. CHP'nin sınıf ayrımı gözetmeksizin herkesi kucakladığı teması onun mesajlarının ana fikrini oluşturuyordu.¹⁰¹² İnönü benzer mesajları 2 Mart 1939'da gerçekleştirdiği İstanbul seyahati sırasında da verdi.¹⁰¹³ 6 Mart'ta ziyaret ettiği İstanbul Üniversitesi'nde¹⁰¹⁴ CHP'nin siyasi bir aile haline geldiği üzerinde duran İnönü, halkçı yönetimin tüm gereklerinin yerine getirileceğini vurguladı: "*Halkçı bir idarenin bütün yüksek ve ileri tekâmülleri, siyasî hayatımızda mütemadiyen tahakkuk ettirilecektir. Milletin murakabesi, idare üzerinde hakikî ve fiilî olmadıkça ve böyle olduğuna milletçe kanaat edinilmedikçe, halk idaresi vardır denilemez.*"¹⁰¹⁵ İnönü'nün seyahati sırasında vurguladığı Atatürk'e bağlılık mesajları basında yankı uyandırdı.¹⁰¹⁶

¹⁰⁰⁸ TBMM ZC., Devre 6, İçtima F., Birleşim 1, 3.4.1939, s. 3.

¹⁰⁰⁹ Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*, C. 2, s. 101.

¹⁰¹⁰ *Ulus*, "İnönü Kastamonu'yu Şerefendiriyor", 6 Aralık 1938, s. 1.

¹⁰¹¹ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam (1938-1950)*, C. 2, Remzi Kitabevi, 11. Basım, İstanbul 2011, s. 34.

¹⁰¹² Akşam, "İsmet İnönü Kastamonuda Mühim Bir Nutuk Söyledi", 10 Aralık 1938, s. 8.

¹⁰¹³ *Tan*, "Cümhurreisimiz İstanbulda", 3 Mart 1939, s. 1; *Ulus*, "İnönü Büyük Tezahürlerle Karşılandı", 3 Mart 1939, s.1; *Yeni Asır*, "Milli Şefimiz İstanbulda", 3 Mart 1939, s. 1.

¹⁰¹⁴ *Akşam*, "Milli Şef Üniversitesi Ziyaret Etti, İstanbulun Köylerini Gezdi", 7 Mart 1939, s. 1.

¹⁰¹⁵ *Vakit*, "Cumhurreisimizin Gençliğe ve Millete Hitabesi", 7 Mart 1939, s.7; *İkdam*, "Milli Şefin Memlekete Hitabesi", 7 Mart 1939, s. 4.

¹⁰¹⁶ *Cumhuriyet*, "Milli Şefin Büyük Nutku", 7 Mart 1939, s. 1; *Tan*, "Büyük Şefimizin Tarihi Nutukları", 7 Mart 1939; *Yeni Asır*, "Cümhurreisimizin Parlak Hitabeleri", 7 Mart 1939, s. 1.

İnönü'nün bu söylemleri siyasal yaşamda yeni bir dönemin başladığı düşüncesini doğursa da İnönü'nün CHP ve Atatürk'e bağlılık vurgusu parti otoritesini artırmak istediğine dair önemli bir işaretti.¹⁰¹⁷ CHP'nin 1939 Kurultayı ile birlikte İnönü'nün demokratik yönetim anlayışını pekiştiren adımlar atıldı. Bu adımlardan en önemlisi 1936 tarihli kararla parti-devlet bütünleşmesinin simgesi haline getirilen parti genel sekreterinin içişleri bakanı; valililerinde parti il başkanlığı görevlerini birlikte yürütmesi uygulamasının Genel Sekreter Tüzer'in yayınladığı bir beyannameyle terk edilmesidir. Bu uygulama görüntü itibarıyla parti-devlet ayrımına yönelik bir adım gibi görünse de parti müfettişleri vilayetlerde görevlendirilmiş ve parti genel sekreteri de devlet vekili olarak hükümette yer alması ile parti-devlet birlikteliği korunmuştur.¹⁰¹⁸ İnönü'nün demokratikleşme adımları önceki dönemlerde çeşitli nedenlerden dolayı siyasal yaşamdan uzaklaştırılmış muhalif simalar ile uzlaşma yoluna gitmesiyle sürdürülmüştür. Koçak, İnönü'nün bu stratejisinin Atatürk'ün sağlığında İnönü'ye karşı muhalefette kalmış kişilerin yeni dönemde yönetime muhalefet edebilecekleri endişesinden kaynaklandığı yorumunda bulunmuştur.¹⁰¹⁹ İnönü hatıralarında stratejisini şu şekilde açıklamıştır.¹⁰²⁰

Atatürk'ün ölümünden sonra ilk iş olarak dahilde emniyet tesisinin lazım olduğunu gördüm. Eski muhaliflerin teskini, mümkünse kazanılması kıymetli bir şey idi. İhtilaf ve nifak esasen şahsiyetten doğmuş idi. Celal Bayar'ı Karabekir ile Hüseyin Cahit ile temas ederek fırkaya girmelerini ve mebus olmalarını temine memur ettim, tevessül etti, kabul ettiler. Fethi Okyar da evvelce kabul etmiş idi.

İnönü'nün eski dönemin muhalifleri ile uzlaşma çabaları esasen Atatürk döneminde 150'likler için çıkarılan af kanunu¹⁰²¹ ile ilk nüvelerini vermişti. İnönü bu adımları daha ileriye götürerek bir dönem hükümetin ağır suçlama ve tevkiflerine maruz kalan Millî Mücadele'nin önemli isimlerini CHP'ye katma çabasına girmiştir.¹⁰²² 1931'den sonra Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele müstakil mebus olarak meclise girerken bu defa Kazım Karabekir, Ali Fethi Okyar, Rauf Orbay gibi isimler

¹⁰¹⁷ Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma*, C. 1, ss. 152-153.

¹⁰¹⁸ *Cumhuriyet*, "Valilerin Parti Başkanlıkları: Valilerin Başkanlık Vazifelerine Nihayet Verildi", 6 Temmuz 1939, s. 1 ve 3; *Akşam*, "Valiler Parti Başkanlıklarından Ayrılıyorlar", 6 Temmuz 1939, s. 1 ve 13.

¹⁰¹⁹ Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma*, C.1, ss. 173-174.

¹⁰²⁰ İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008, s. 258.

¹⁰²¹ *TBMM ZC.*, Devre 5, Cilt 26, Birleşim 83, 29.6.1938, s.482-482. *Son Posta*, "150likler Affedildi", 30 Haziran 1938, s. 1.

¹⁰²² Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789- 1980*, C. 2, s. 101.

CHP'ye katılmıştır. Ayrıca Hüseyin Cahit Yalçın ve Ahmet Emin Yalman gibi muhalif gazeteciler de basın hayatında yeniden görünmeye başlamıştır. Bununla birlikte yeni dönemde Atatürk döneminin Dış İşleri Vekili Tevfik Rüştü Aras ve Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya İnönü'nün hükümette görev vermediği isimler olmuştur.¹⁰²³ İnönü'nün ülke yönetimine demokratik bir çehre kazandırmaya yönelik çabaları parti ve hükümette yaşanan değişiklikler ile pekiştirilmiştir.

5.4. Kemalizm

CHP'nin temel vasıflarını ifade eden “Altı Ok” 1937'de anayasaya dâhil edildiğinde parti-devlet bütünleşmesinin üzerindeki örtü kaldırılarak parti-devlet ilişkisinde kurumsal bir evreye girilmişti. Anayasanın ikinci maddesindeki, “*Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılapçıdır.*” ifadesi parti ideolojisinin temel ilkeleri olmaktan çıkarak devletin temel ideolojik esasları halini almıştı. CHP'nin 1935 tarihli programında açıkça ifade edildiği gibi Kemalizm olarak tarif edilen bu ideoloji yeni Türk devletinin resmî ideolojisi haline gelirken henüz Kemalizm ideolojisinin doktriner bir içeriği bulunmuyordu. Buna rağmen Kemalizm, ulusal kahraman ve cumhurbaşkanı olarak Kemal Atatürk'ün şahsında toplanan geçici bir kült olmaktan uzak bir görünüm ortaya çıkarmıştı. Kemalizm; kavramsal olarak günümüze kadar olan dönemde sürekli olarak tartışılan, tanımlanan ve kendisine yeni anlam ve yorumlar getirilen bir kavram olacaktı. Kemalizm tanımlarında günümüzde sıklıkla kullanılan “düşünce sistemi” ifadesi en temelde ulusal kahraman olarak Kemal Atatürk'ün düşünce kalıpları ve görüşlerine karşılık gelecek şekilde kullanılır.¹⁰²⁴ TDK sözlüğünde düşünce sistemi olarak Kemalizm ve Atatürkçülük eş anlamlı olarak kullanılarak genel hatlarıyla şu şekilde tanımlanmıştır: “*Atatürk'ün düşünce ve uygulamalarından kaynaklanan, devletin bağımsızlık ve bütünlüğünü, milli egemenliğini, kişi özgürlüğünü, çağdaş olmayı amaçlayan, akla, bilime ve gerçeğe dayanan, evrensel ağırlıklı, geleceğe yönelik, birbiri ile uyumlu amaçlar, uygulamalar ve ilkeler bütünü; Kemalistlik, Kemalizm.*”¹⁰²⁵ Parla'nın da dikkat çektiği gibi parti programlarında ilan edildiği üzere Kemalizm bir ideolojydi.¹⁰²⁶ CHP'nin 1935 tarihli

¹⁰²³ Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, s. 324.

¹⁰²⁴ Reşat Kaynar, “Atatürkçülük”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 2, S. 5, ss. 289-309; İnan Cem Aşkun, “Cumhuriyetimizin Temeli: Atatürkçü Düşünce”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.20, 1997, ss. 387-397; Tolga Başak, “Bir Düşünce Sistemi Olarak Atatürkçülük”, *Atatürk Dergisi*, C. 3, S. 3, ss. 219-232.

¹⁰²⁵ *Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK)*, “Atatürkçülük”, <https://sozluk.gov.tr/> (29.07.2023).

¹⁰²⁶ Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek- Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, C. 3, s. 21.

programının giriş kısmında Kemalizm'e ilham olan fikirlerin oluşum şekli süreklilik esası gözetilerek tarif edilmişti: “Yalnız birkaç yıl için değil geleceği de kapsayan tasarılarımızın ana hatları burada toplu olarak yazılmıştır. Partinin güttüğü bütün bu esaslar, “Kamâlizm” prensipleridir.”¹⁰²⁷ Kemalizm'e atfedilen süreklilik vurgusu Altı Ok olarak sembolize edilen ilkelerin oluşum süreciyle paralel bir şekilde değerlendirildiğinde bütüncül bir anlam kazanmaktadır. Bu haliyle Kemalizm'in, 19. yüzyılda ortaya çıkan düşünce cereyanlarının Türkiye şartlarına uyarlanmış, gelişime açık, sentezci yapısı dikkat çekmektedir.¹⁰²⁸ Kemalizm'in katı bir doktriner içeriğe sahip olmaması ona esnek bir yapı kazandırmıştır. Liberalizm, sosyalizm, faşizm, halkçılık, milliyetçilik gibi cereyanların izleri Kemalizm'in dokusunda kendisini gösterebiliyordu.¹⁰²⁹ Zira cumhuriyetçilik, ulusçuluk, halkçılık, devletçilik, laiklik ve devrimcilik olarak tarif edilen ilkeler 20. yüzyıl Türkiye'sinde ilk defa duyulan kavramlar değildi. Atatürk ve yükseköğrenim görmüş çağdaşlarının yakından tanıdığı Batılı kavramlar artık bir devletin ideolojik vasıfları haline gelmişti.

Atatürk, imparatorluğun kurtuluş sancıları çektiği dönemin Jön Türk kuşağına mensuptu. Jön Türk Hareketi'ne yönelik ilk bilgileri dergi ve broşürler aracılığıyla edinmiş, harekete mensup kişilerle arkadaşlık etmişti.¹⁰³⁰ Daha Makedonya'da iken Fransız klasikleriyle tanışmış; Rousseau, Voltaire, Montesquieu gibi düşünürlerin fikirlerini okumuştur. Harp Akademisi'nde geçirdiği yıllarda devrimlerin en büyüğü olarak tanımladığı Fransız Devrimi'ni, Amerikan Bağımsızlık Hareketi'ni, Rus Devrimi'ni, İngiliz demokrasinin gelişimini incelemişti. Yerli ve yabancı kaynaklardan edindiği bilgiler onu geniş bir tarih bilgisine ulaştırmıştı.¹⁰³¹ Yeni Osmanlılardan itibaren yanan hürriyet ateşi onu derinden etkilemişti. Yıkılmakta olan imparatorluğun kurtarılmasına yönelik çabaları boşuna bir çaba olarak görüyordu. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu Türk tarihindeki din ve devlet işlerini karıştırmanın son kurbanı idi. Çare, ulus devleti kurmaktan geçiyordu.¹⁰³²

¹⁰²⁷ C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1935, ss. 1-2.

¹⁰²⁸ Anıl Çeçen, 100 Soruda Kemalizm, Başlangıcından Günümüze, Kilit Yayıncılık, 8. Baskı, Ankara 2009, s. 26.

¹⁰²⁹ Lemi Atalay, Atatürk Dönemi Düşünürlerinin Gözüyle Kemalizm ve Türk İnkılabı, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s. 80.

¹⁰³⁰ M. Şükrü Hanioglu, “Kemalizm'in Tarihi Kökenleri”, Türkiye'de Demokrasi, İslam ve Laiklik, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, der. Ahmet T. Kuru ve Alfred Stepan, çev. Hande Tatoğlu, ss. 39-40.

¹⁰³¹ Türkkaya Ataöv, “The Principles of Kemalism”, The Turkish Year Book International Relations, S.20, 1980, ss. 22-23.

¹⁰³² Ahmet Taner Kışlalı, Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi, İmge Kitabevi, 7. Baskı, Ankara 2001, s. 21.

Atatürk'ün ulus-devlet modelini hayata geçirmeye yönelik modernite projesi aydınlanma düşüncesinin bir uzantısını oluştuyordu. Çağdaş uygarlık idealine uygun olarak süratle gerçekleştirilen devrimler Osmanlı-İslam geleneğinden tam bir kopuşu gerektiriyordu.¹⁰³³ Atatürk'ün toplumsal dönüşüm tasavvuru esaslı bir zihinsel devrim amacına eklemlendiğinde kurumların yıkılıp yenilerinin inşa edilmesi sorunun çözümü için yeterli görülmeyecektir. Çünkü asıl sorun bireylerin zihin yapılarında saklıydı. Osmanlı-İslam geleneğinin bireyin zihin yapısına yön veren bir etkiyle sahip olması bireylerin karar alma süreçlerine kadar tesir etmişti. Dini otoritelerin çizdiği yol Anadolu insanının gündelik yaşamını biçimlendirirken bireylerin dünya görüşü de dini otoritelerin etkisi altında kalıyordu.¹⁰³⁴ Cumhuriyetçi seçkinler, 1923'te cumhuriyet ilan edildiğinde bir asırdır Osmanlı düşünce hayatında zikredilen “pozitivist” toplum tasarılarını devralmışlardı. Devralınan bilimsel bakiyenin içerisinde kültürel sürecin laikleşmesine yönelik adımların atılmış olması önemli bir yer tutuyordu. Benzer şekilde geleneksel yönetici kadroların başarısızlıkla sonuçlanan edinimleri bürokrasinin rasyonel temelde yeniden düzenlenebilmesinin önünü açmıştı. Cumhuriyet Dönemi'nde yönetici kadroların devletçi ideolojiyi benimsemelerindeki pozitivist etki bu bağlamda görünürlük kazanmıştır.¹⁰³⁵ Belge'nin ifadesiyle cumhuriyetin kurucularının aydınlanma düşüncesi ve pozitivistlikten büyük ölçüde etkilenmeleriyle radikal Batıcılık cereyanının resmî ideolojisi “pozitivizm” olmuştu.¹⁰³⁶

Cumhuriyet modernleşmesinin çağdaş uygarlık mottosu da Atatürk'ün “ilim”e olan bağlılığı ile şekillenmiştir. Atatürk'e göre çağdaş uygarlık, hayat ve kuvvet sahibi olan ilme dayandığı için önemlidir. Onun, “*Dünya'da her şey medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakiki mürşit ilimdir, fendir.*” vecizesi, varılacak hedef olarak kavramsallaştırılan “çağdaş uygarlık” mottosuna hayat vermiştir. Bununla birlikte Atatürk, “Batı uygarlığı” ve “çağdaş uygarlık” ayırımına özen göstermiştir. Konuşmalarında sıklıkla çağdaş uygarlık vurgusunda bulunurken Batı uygarlığını daha çok çağdaş uygarlığa ulaşmış olması açısından övmüştür. Timur'a göre bu tutum Türk devrimciliğini taklitçi görünümünden kurtarıırken sistemli bir felsefeye

¹⁰³³ Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi, 1800- 2012*, s. 149.

¹⁰³⁴ Metin Heper, “Kemalism/Atatürkism”, *The Routledge Handbook of Modern Turkey*, ed. Metin Heper and Sabri Sayarı, Routledge Publisher, London and New York 2012. 142.

¹⁰³⁵ Işın, “Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivistlik”, s. 362.

¹⁰³⁶ Murat Belge, “Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1983, ss. 126.

dayanmadığı için de mekanik bir ilim anlayışını devrimin felsefesi haline getiriyordu.¹⁰³⁷

Modernleşme sürecinde Osmanlı-İslam geleneğinin toplumsal alandaki tezahürleri muhafaza edilmeye değer görülmediği gibi artık birer “öteki” olarak görülüyordu. Bu ise akıl ve bilimin doğruları dışında hiçbir dogmaya bağlı kalmamayı yani pozitivist bir toplum imgesinin zihinlerde yer edinmesiyle mümkündü.¹⁰³⁸ Atatürk’e göre Türk ve İslam dünyasının geri kalmışlığının arka planında toplumların zihin yapıları başat rol oynamıştı. Yeni Türk toplumu, fikriyle, zihniyetiyle medeni olmak zorundaydı. Atatürk, ülkenin geri kalmışlığının zihinsel birikimle doğrudan ilgili olduğunu savunuyordu. Bu bağlamda cumhuriyet devrimlerinin hedefi toplumu çağdaş bir yapıya kavuşturmak olduğunda “zihinsel devrim” kavramı somut bir anlam kazanıyordu. Atatürk devrimlerin amacını, *“Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asri ve bütün mana ve eşkaliyle medeni bir heyeti içtimaiye haline isal etmektir.”* şeklinde tanımladıktan sonra *“Bu hakikati kabul edemiyen zihniyetleri tarumar etmek zaruridir.”* şerhini koymaktadır. Diğer bir ifadeyle yeni Türk devleti her yönüyle çağdaş bir görünüme kavuşurken buna karşı olan ve dönüşmeyen zihinler tarumar edilecekti: *“Şimdiye kadar milletin dimağını paslandıran uyuşturan bu zihniyette bulunanlar olmuştur. Her halde zihinlerdeki mevcut hurafeler kâmilten tardolunacaktır. Onları çıkarmakdıkça dimağa hakikata nurlarını infaz etmek imkansızdır.”*¹⁰³⁹ Erken Cumhuriyet Dönemi’nin ateşli bir Kemalizm destekçisi olan Tekinalp, Kemalizm’in Türk toplumunun zihin yapısına yönelik etkisini şu şekilde tasvir etmiştir: *“Kemalizm ile birlikte, Türk toplumu yüzünü değiştirmiştir. Böyle bir değişmenin belki tarihte benzeri bulunabilir. Fakat iş yalnız bununla kalmamış ulusların tarihinde hiç benzeri olmayan bir şey gerçekleşmiş, Kemalizm sayesinde Türkiye’de birey bile tutumun, manevi yapısını ve anlayışını değiştirmiştir.”*¹⁰⁴⁰

Atatürk’ün 1914’te henüz bir Osmanlı subayı iken Sofya’dan arkadaşı Madame Corinne’e gönderdiği bir mektubunda aklında bir hedef olduğunu ve bu hedefin gerçekleşmesi durumunda ülkeye büyük faydalar sağlayacağına yönelik bir beklenti içerisinde olduğu görülmektedir. Atatürk’ün erken yaşamında böylesine

¹⁰³⁷ Timur, “Atatürk ve Pozitivizm”, s. 95.

¹⁰³⁸ İlyas Söğütü, “Cumhuriyet’in Pozitivist Ütopyası: Yeni Bir Toplum Yaratmak”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, C. 6, S. 24, 2010, s. 139.

¹⁰³⁹ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938), C. 2, ss. 216-224.

¹⁰⁴⁰ Tekinalp, *Kemalizm*, haz. Çetin Yetkin, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2004, s.88.

keskin bir hedefe yönelmesi onun zihninde beliren ideal toplum düzenini anlamamıza yardımcı olmaktadır.¹⁰⁴¹ Benzer şekilde Atatürk'ün toplumsal yaşamdaki dönüşümü bir “coup” (darbe) ile gerçekleştirmeyi arzu ettiğini ifade etmesi onun modernite projesinin süratle tatbik edilmesinde gösterdiği azmi anlaşılır kılmaktadır.¹⁰⁴² Nitekim Kemalist modernite projesi cumhuriyetin acil hedefini modern Türk toplumunun yaratılması olarak belirlemişti. Kemalizm, bu süreçte bir yol gösterici olarak Türk toplumuna rehberlik edecekti.¹⁰⁴³ Atatürk'e göre halk ortak bir vicdana sahip olarak büyük bir ilerleme potansiyeline sahipti. Ancak halkın potansiyeli henüz kendi kendini yönetebileceği bir seviyeye ulaşmamıştı. Dolayısıyla, toplumsal ilerleme sağlanıncaya kadar ülkeyi yönetme görevini seçkinler üstlenmeliydi. Ülkenin koruyucusu olarak cumhuriyetçi seçkinler halkın ilerlemesine yardımcı olacak, yol gösterecek ve onları koruyacaktı. Nihayetinde halk milli iradeye dayalı politikalar üretebilecek seviyeye ulaştığında toplumda gerçek anlamda halk egemenliği tesis edilebilecekti.¹⁰⁴⁴ Kemalizm, toplumu gerçek egemenliğe kavuşturacak bir ideoloji olarak gündeme getirilmişti. Kemalizm'in ilkeleri toplumun farklı alanlarda gelişim sürecinde yol gösterici ilkeler olarak bütüncül bir anlam kazanıyordu.¹⁰⁴⁵ CHP'nin 1935 tarihli programında Kemalizm'e temel olan fikirlerin Türk Devrimi'nin, “*başlangıcından bugüne kadar yapılmış olan*” işlere kadar götürülmesi anlamlıdır. Yeni Türk devleti, çağdaş uygarlık hedefine eski ile bağlantısını kopartarak yürürken Kemalizm, bu yürüyüşün hazırlayıcısı ve uygulayıcısı olarak ülke yönetiminin başvuru kaynağı olacaktır. Buna karşın Kemalizm, “izm” son ekine rağmen değişim ve gelişime kapalı

¹⁰⁴¹ Atatürk, hayatının erken yıllarında yüksek ideallerle vatana hizmet etme arzusuna sahip olduğunu şu şekilde açıklamıştır: “Benim ihtiraslarım var. Hem de pek büyükleri, fakat bu ihtiraslar yüksek mevkileri işgal etmek veya büyük meblağlar elde etmek gibi maddi tatminlere taalluk etmiyor. Ben bu ihtiraslarımın gerçekleşmesini vatanıma büyük faydalar dokunacak, bana da liyakatle ifa edilmiş bir vazifenin canlı iç rahatlığını verecek büyük bir fikrin başarısını arıyorum. Bütün hayatımın prensibi bu olmuştur. Ona çok genç yaşında sahip oldum ve son nefesime kadar da onu muhafaza etmekten geri kalmayacağım.” Melda Özverim, *Mustafa Kemal ve Corinne Lütfü*, Doğan Kitap, 3. Baskı, İstanbul 2007, ss. 40-41.

¹⁰⁴² Afet İnan, *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, ss. 26-27.

¹⁰⁴³ Suna Kili, “Kemalism in Contemporary Turkey”, *International Political Science Review*, Vol.1, No. 3, 1980, s. 387.

¹⁰⁴⁴ Heper, “Kemalism/Atatürkism”, s. 143.

¹⁰⁴⁵ 1931 tarihli CHP Programı'nda partinin tek dereceli seçime yönelik tavrı şu şekilde açıklanmıştı: “Bir dereceli intihabı tatbik etmek yüksek emellerimizdendir. Ancak vatandaşı, intihap edeceğini tanıyabilecek vasıflar, şartlar ve vasıtalarla mücehhez kılmak lazımdır. Bunun temini hususundaki mesainin matlup neticeyi vereceği güne kadar vatandaşı, yakından tanıdığı ve emniyet ettiği insanları intihap etmekte serbest bırakmağı demokrasinin hakiki icaplarına daha uygun buluruz.” Görüldüğü üzere parti programında partinin tek dereceli seçimden yana olduğu ancak yurttaşların henüz demokratik olgunluğa erişmediği için bir süre kadar partinin belirlediği bilinir ve güvenilir adayları seçme serbestliği verilmişti. Burada Kemalizm'in halkın ilerlemesinde yol gösterici ve koruyucu vasfı görünürlük kazanmaktadır. *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 30.

bir ideoloji olarak durağan kalmayacaktır. Yeni Türk devletinin yurttaşlarına “nasıl” düşüneceklerini öğreten bir dünya görüşü olarak her zaman geçerliliğini koruyacaktı. Atatürk’ün “*Beni görmek demek behemehal yüzümü görmek değildir. “Benim fikirlerimi, benim duygularımı anlıyorsanız ve hissediyorsanız bu kâfidir.”*” vecizesi Kemalizm’in süreklilik argümanını özetliyordu.¹⁰⁴⁶

Kemalist ideolojinin çağdaş Türk devleti için ideal yönetim biçimi “cumhuriyet” idi. Yeni rejimin temeli olarak anayasal bir temel kazanan cumhuriyet kavramı muhtevasında halk egemenliği, özgürlük, kanun önünde eşitlik gibi çağdaş demokratik unsurları bulunduruyordu. Bu unsurlar cumhuriyet vurgusuna eklemlendiğinde cumhuriyet rejiminin geri dönülemez bir gerçek olduğu söylemini zihinsel devrim eşiğindeki halka aşılamanın eşsiz birer dinamiği haline geldi. Kemalist ideolojinin birinci “ok” olarak kavramsallaştırdığı “cumhuriyetçilik” saltanat ve hilafete yani geçmişin köklerine bel bağlayanlara karşı doktriner bir engel olarak tasarlandı.¹⁰⁴⁷ Bir kere yeni rejimin yönetim biçimi olarak cumhuriyet, devlet mekanizmasının esaslarını belirleyen bir kutsiyete sahipti. Kemalizm’in uygulayıcısı CHP, cumhuriyetin milli egemenlik mefkûresini en iyi ve en uygulanabilir bir devlet şekli olarak görüyor ve bu kanaate uygun olarak cumhuriyeti tehlikelere karşı korumayı taahhüt ediyordu.¹⁰⁴⁸ Cumhuriyetin yeni toplum hedefinde “otoriter” yönetim anlayışı toplumun bireyin muhafaza edilmesi düsturuyla meşru bir temele oturabilmektedir. Bu otoriterlik meşruluğunu ulusun kayıtsız, şartsız egemenliğinden aldığı için siyasal iktidar otorite kaynağını yani gücünü aracısız olarak halktan -halkçılık ile ilişkili olarak- alacaktır.¹⁰⁴⁹ Kemalizm’in cumhuriyetçilik ilkesi devlet mekanizmasında bireyin korunmasını gözetten bir anlayışa yaslanmasıyla otoriter uygulamalara alan açtığı gibi geçmişin yönetim anlayışından da bireyi uzaklaştırmaktadır. Atatürk daha 13 Ağustos 1923’te “*Yeni Türkiye Devleti bir halk devletidir, halkın devletidir. Müessesat-ı maziye ise bir şahıs devleti idi, eşhasın devleti idi.*”¹⁰⁵⁰ vecizesiyle eski ve yeni yönetim arasındaki ayrımı yeninin halka ait olduğuna dikkat çekerek gündeme getirmişti. 1923’ten üç yıl kadar geriye gidildiğinde 23 Nisan 1920’de Ankara’da toplanan meclisin bir “halk

¹⁰⁴⁶ Heper, “Kemalism/Atatürkism”, ss. 142-143.

¹⁰⁴⁷ Paul Dumont, “The Origins of Kemalist Ideology”, *Atatürk and the Modernization of Turkey*, ed. Jakob M. Landau, Westview Press, Colorado 1984, s. 28.

¹⁰⁴⁸ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 31.

¹⁰⁴⁹ Suna Kili, *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1983, s. 226.

¹⁰⁵⁰ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938)*, C. 1, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1997, s. 338.

meclisi” olduğunu zikretmek yerinde olacaktır. Bu mecliste kabul edilen 1921 Anayasası’nda egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu hükmünün yer alması, TBMM’nin halk iradesini temsil etmesi “cumhuriyetçilik” ilkesinin en erken tezahürleriydi. Nitekim takvimler 29 Ekim 1923’ü gösterdiğinde cumhuriyet yeni rejim olarak ilan edilmiş ve devlet mekanizması cumhuriyetçi bir yönetime uygun olarak yeniden tasarlanmıştır. Bununla birlikte cumhuriyet rejimi Atatürk için demokrasiyle özdeş bir yere sahiptir. Bu özdeşliği, “*Cumhuriyet rejimi demek demokrasi sistemiyle devlet şekli demektir.*”¹⁰⁵¹ vecizesiyle özetleyen Atatürk, cumhuriyet rejimi altındaki devlet mekanizmasının yeni suretini Türk milletinin el kitabı olarak hazırlanan Medeni Bilgiler’de şu şekilde açıklamıştır:¹⁰⁵²

Demokrasi ilkesinin en çağdaş ve en doğru uygulamasını sağlayan hükümet şekli cumhuriyettir. Cumhuriyette son söz, millet tarafından seçilmiş meclistedir. Millet adına her türlü yasaları o yapar. Hükümete güvenir ve onu düşürür. Milletvekillerinden memnun olmazsa başkalarını seçer. Millet, egemenliğini devlet yönetimine katılımı, ancak, zamanında oyunu kullanmakla yerine getirir. Cumhuriyette hükümet, herhangi bir usulde, sınırlı bir zaman için seçilmiş bir cumhurbaşkanına verilir. Başbakanı o gösterir. Bakanlar Kurulunu oluşturacak vekilleri, Başbakan milletvekillerinden seçer.

Demokrasiyle özdeş bir şekilde kullanılan cumhuriyetçilik ilkesi Kemalist ideolojinin toplumsal düzen tasavvurunda başat bir etkiye sahipti. Bir kere egemenliğin halka ait olduğu siyasal yönetim biçimi olarak cumhuriyet, çağdaş uygarlık hedefindeki toplumun yönetim biçimi haline geliyordu. Akıl ve bilimin rehberliğinde laik-seküler bir yaşayış biçimine geçilmesi doğrultusunda 1924 Anayasası’nda 1928’de yapılan değişiklikler ile ikinci maddeden, “*Türkiye devletinin dini, Dini İslam’dır.*” ibaresi çıkarılmış; 1937’de de laiklik devletin temel vasıflarından biri haline gelmiştir.¹⁰⁵³ Yeni bir yaşayışa geçiş için atılan bu adımlar cumhuriyet yönetiminin önünü açtığı gelişmeler idi. Atatürk bu durumu şu sözleriyle açıklayacaktır: “*Cumhuriyet, yeni ve sağlam esaslarıyla, Türk milletini emin ve metin bir istikbal yoluna doğru koyduğu kadar, asıl fikirlerde ve ruhlarda yarattığı güvenlik itibarıyla, büsbütün yeni bir hayatın müjdecisi olmuştur.*”¹⁰⁵⁴ Tek partili yıllarda Kemalizm’in “cumhuriyetçilik” ilkesi yeni Türk devletinde cumhuriyet idealizmini halka aşılamanın önemli bir aracı oldu. Bu idealizm terim ve kavramlarla gündelik

¹⁰⁵¹ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, haz. Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, ss. 356-357.

¹⁰⁵² Mustafa Kemal Atatürk, *Medeni Bilgiler: Türk Milletinin El Kitabı*, haz. Afet İnan, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010, s. 57.

¹⁰⁵³ Parla, *Türkiye’de Anayasalar*, ss. 18-23.

¹⁰⁵⁴ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938)*, C. 1, ss. 404-405.

hayata eklemlendi. Cumhuriyet döneminin kurum ve kuruluşlarından imparatorluk tuğraları kaldırılırken “T.C.” kısaltması yeni dönemin sembolü olarak ikonik bir anlam kazandı. Hükümet yerine cumhuriyet hükümeti, savcı yerine cumhuriyet savcısı gibi kullanımlar gündelik dilin yerleşik kalıpları içerisine girdi.¹⁰⁵⁵ Her ne kadar 1924’te Halk Fırkası’nın “cumhuriyet” sıfatını parti adına dâhil etmesi TCF’nin etkisine bağlansa da CHP, partiyi cumhuriyet ideolojisine bağlılığın bir sembolü haline getirmek istiyordu. Kemalizm, partinin bu arzusuna doktriner bir nitelik kazandırma çabasının bir sonucu olarak filizlenmişti.

Kemalizm’de ikinci ok olarak kavramsallaştırılan ideolojik ilke “milliyetçilik” idi. Atatürk, henüz 1923’te Lozan görüşmelerine ara verilen ve barışın oldukça uzak görüldüğü bir dönemde yeni bir Türk devletinin kuruluş aşamasında olduğundan bahsetmişti. Türkiye terimi, artık Misak-ı Milli sınırları içerisinde kalan bir ülke için yegâne tanımlayıcı bir terim haline geliyordu. Millî Mücadele Dönemi’nin baskın söylemi olan Türk-Müslüman ve Osmanlı-Müslüman hakları ve Türk-Kürt dayanışmasından dem vuran tutum 1923 ertesinde süratle terk edildi.¹⁰⁵⁶ Kemalist rejimin inşa sürecinde gündeme gelen çeşitli milliyetçi projeler Kemalist milliyetçiliğe devrim kazandırdı.¹⁰⁵⁷ Kemalist milliyetçilikte 1922’de ulus temeline yaslanan duygu, düşünce ortaklığı 1924’e gelindiğinde Türkiye milliyetçiliği karakterine bürünmüştü. Türklerin felaketlerle dolu ara bir tarih yaşadığı ve Türkiye’nin ihmal edildiği söylemi bu yıllarda Kemalist milliyetçiliğin sık başvurduğu argümanlar arasındaydı. Nitekim yeni Türkiye artık cumhuriyet rejimine kavuşmuştu ve yeni rejimin korunması gerekiyordu. Parla’nın ifadesiyle bir tür “defansif milliyetçilik” belirmişti.¹⁰⁵⁸ CHP’nin 1927 tarihli nizamnamesinde bu korumacı anlayışın devam ettiğini görmekle birlikte artık “kültür” milliyetçiliğinin öne çıktığı görülür. Türk kimliğinin gözetildiği bir milliyetçilik anlayışında Türk milleti için ideal yönetim biçimi olarak cumhuriyet tarif edilmiş ve cumhuriyetin korunmasının partinin vatani bir görevi olduğu ilan edilmiştir.¹⁰⁵⁹ Kemalizm’in CHP programına eklemlendiği 1931

¹⁰⁵⁵ M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2011, s. 184.

¹⁰⁵⁶ Erik Jan Zürcher, “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, çev. Özgür Gökmen, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, s. 49.

¹⁰⁵⁷ Nur Betül Çelik, “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, s. 80.

¹⁰⁵⁸ Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek- Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u*, C. 3, ss. 176-184.

¹⁰⁵⁹ *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*, TBMM Matbaası, Ankara 1927, ss. 3-4.

Kurultayı’nda dil, kültür ve mefkûre birliği gibi unsurlar zımni niteliğinden sıyrılarak açık bir görünüm kazanmış ve partinin millet tarifi içerisine girmiştir: “*Millet, dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi içtimai heyettir.*” Programda vatan tarifi içerisinde Türk kimliği, tarih, ulusal sınır vurguları belirginlik kazanmıştır: “*Vatan, Türk milletinin eski ve yüksek tarihi ve topraklarının derinliklerinde mevcudiyetlerini muhafaza eden eserleri ile yaşadığı bu günkü siyasi sınırlarımızın içindeki yurttur. Vatan hiçbir kayıt ve şart altında ayrılık kabul etmez bir küldür.*”¹⁰⁶⁰

1931 tarihli CHP Programı’ndaki ulus tanımı bir bakıma geçmişte Türkiye’de hâkim olan görüşlerden radikal bir ayrılış anlamına geliyordu. 19. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nda azınlıklar giderek ulusal bilinç kazanırken “milliyet” konusunda her zaman net bir tarife sahip değildi. Örneğin Makedonya’da Yunan ve Bulgar kimliği, köy kiliselerinin Rum Patrikliği mi yoksa Eksarhlığa mı bağlı olduğu ile belirleniyordu. Bir anlamda din “milliyet” tarifleri içerisinde oldukça belirleyici bir yere sahipti. Oysa şimdi çağdaş uygarlık hedefindeki genç cumhuriyette yeni bir milliyetçilik tarifi filizleniyordu.¹⁰⁶¹ 1931 tarihli CHP Programı’ndaki dil, kültür ve mefkûre birliğine yaslanan Türk milliyetçiliği 1935’te olduğu gibi sürdürülmüştür. Genç cumhuriyetin modernleşme adımlarının kültürel alana etkisi bu programda gözle görülür bir nitelik kazanmıştır. Programda Arapça ve Farsça kelimelerin yerine dilde sadeleşme çabalarının bir sonucu olarak Türkçe kelimeler kullanılmıştır. Kemalizm ilkeleri içerisinde zikredilen milliyetçilik terimi yerine 1935 programında “ulusçuluk” terimi kullanılmıştır: “*Parti, ilerleme ve gelişme yolunda ve arsiulusal (beynelmilel) değerlerde (temaslar) ve ilgilerde (münasebetler) Türk sosyetesinin çağdaş uluslarla yan yana ve bir uyumda yürümekle beraber, ikinci maddede izah olunduğu üzere kendine özgü ıralarını (seciyelerini) ve erkin (müstakıl) benliğini korumağı esas sayar.*” İkinci madde de izah edilenler partinin ulus tarifidir: “*Ulus; dil, kültür ve ülkü birliği ile birbirine bağlı yurttaşlardan meydana gelen siyasal ve sosyal bir bütündür.*”¹⁰⁶²

1931 ve 1935 tarihli CHP programlarında tezahür eden kültürel Türk milliyetçiliğinde Gökalp’in “hars” ve “medeniyet” yaklaşımının gözetilmesi dikkat çekicidir. Gökalp’in hars ve medeniyeti birbirine yakınlaştıran ve ayıran

¹⁰⁶⁰ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara 1931, ss. 29-30.

¹⁰⁶¹ Dumont, “The Origins of Kemalist Ideology”, s. 30.

¹⁰⁶² C.H.P Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1935, ss. 3-7.

değerlendirmeleri Kemalist milliyetçilik içerisine tesir etmişti. Cumhuriyet modernleşmesinde Batı uygarlığına öykünülürken Türk kültürünün yeniden canlanması hararetli bir şekilde savunulmuştur. Bu tutumun kaynağında Gökâlp'in hars ve medeniyet kavramsallaştırması önemli bir etkiye sahipti. Gökâlp'e göre hars ve medeniyet mefhumları bazı nitelikleri açısından hem birbirine yaklaşan hem de ayrılan özelliklere sahipti. Öyle ki hars ve medeniyeti birleştiren nokta her ikisinin de Gökâlp'in sekiz hayat biçimi olarak tarif ettiği toplumsal hayatları içine dâhil etmesiyle mümkündü. Gökâlp'in toplumsal hayattan kastı dinsel, ahlaki, hukuksal, kurgusal, sanatsal, iktisadi, dilsel ve bilimsel hayattan ibaretti. Bu sekiz toplumsal hayat türüne "kültür" adı verildiği gibi "uygarlık" adını vermek de mümkündü. Her iki kavramı birbirine yakınlaştıran unsur da bu birleşme noktalarıydı. Buna karşın harsın ulusal nitelikleri medeniyetin uluslararası niteliklerinden çok farklıydı. Hars, bir ülkede toplumsal hayat türlerinin toplamıyla ortaya çıkarken; medeniyet gelişmiş düzeydeki birçok ulusun toplumsal hayatlarının toplamıyla ortaya çıkıyordu. Bir anlamda Avrupa ve Amerika düzeyinde tüm Avrupalı uluslar arasında ortak bir medeniyet kurulabilirdi. Keza Batı medeniyeti bu şekilde ortaya çıkmıştı. Batı medeniyeti içerisinde her ulusun kendi harsları varlığını muhafaza edebiliyordu. Örneğin İngiliz, Alman, Fransız ulusları kendi harslarını muhafaza ederek Batı medeniyetine dâhil olmuştu.¹⁰⁶³

Atatürk'ün milliyetçilik anlayışında CHP'nin 1931 ve 1935 tarihli programlarında beliren dil, kültür ve mefkûre birliği vurguları önemli bir yere sahiptir. Medeni Bilgiler'de millet tarifine yer veren Atatürk; Türk milletinin kökleşmesinde etkili olan doğal ve tarihi gerçekleri siyasi varlıkta birlik, dil birliği, yurt birliği, ırk ve köken birliği, tarihi yakınlık, ahlaki yakınlık olarak sıralamıştı. Atatürk'e göre, Türk milletinin oluşumunda var olan bu şartların tümü başka milletlerde yok derecesindedir. Atatürk'ün millet kavrayışında bir topluma millet adını verilebilmesi için bu şartların aynı zamanda tamamen veya kısmen bir arada bulunması gerekmektedir. Atatürk; millet oluşumunda, milli düşünce, ahlak, duygu, heyecan, hatıra, gelenekte "ortak mirasa" önem vermektedir. Yine tarih, vicdan ve zihinleri birleştiren ortak dil bir topluluğun millet olabilmesi için gereken etkenlerdir. Atatürk'ün millet tarifi içerisinde Türkiye'de yaşayan farklı etnik gruplar ortak bir mirasa sahip olarak değerlendirilir. Çerkezlik, Lazlık, Boşnaklık fikirleri zorbalık döneminin propaganda

¹⁰⁶³ Gökâlp, *Türkçülüğün Esasları*, ss. 49-50.

unsurları olarak görülür. Benzer şekilde İslam dışındaki dinlere tabi olan yurttaşlar da kader ve şahıslarını Türk milliyetine vicdani arzularıyla bağladıktan sonra artık yabancı olarak yaklaşılmaması gereken kimselerdir. Atatürk'ün Türk milliyetçiliği tarifi ise Gökalp'in Kemalist milliyetçilik üzerindeki etkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir: “*Türk milliyetçiliği, ilerleme ve gelişme yolunda uluslararası görüşme ve ilişkilerde, bütün çağdaş milletlere paralel ve onlarla aynı uyumda bir ahenkte yürümekle birlikte, Türk toplumunun özel yaradılışını ve başlı başına bağımsız kimliğini korumuş tutmaktır.*”¹⁰⁶⁴ Görüldüğü üzere 1920'lerdeki dayanışma ve ulusal birliği gözetilen milliyetçi söylem terk ediliyordu.¹⁰⁶⁵ Ulus tarifi içerisinde dinin çıkarılması ile birlik vurgusu pratik bir anlam kazanırken modernleşme sürecinde ulusun Türkleştirilmesi de meşrulaşmış oluyordu. Ulusal sınırlar içerisinde geçmişin ortak birikimini önceleyen milliyetçilik anlayışı, duygu, vicdan, hatıra, dil ortaklığı gibi vurgular ile yeniden şekillenmiştir. Türk kimliğine artık etnik bir kategori olmaktan ziyade rıza ve irade temeline dayanan bir anlam yükleniyordu. Bununla birlikte ulusal birliğin tehdit altında olduğu durumlarda Türklük dışlayıcı bir seçenek halini alabiliyordu. Dolayısıyla 1930'lara girilirken beliren ulus anlayışında sadakat duygusu önem kazanırken etnik milliyetçilik kamusal dilin kolaylıkla dışarıda tuttuğu bir milliyetçilik tarifi olarak kalıyordu.¹⁰⁶⁶

Kemalist milliyetçilik içerisindeki ortak bir kültür ve ortak bir geçmişe sahip olmak gibi unsurlar milleti oluşturan yegâne ögeler olarak tarif edilmişti.¹⁰⁶⁷ Yeni millet tarifi, yeni bir tarih anlayışını gündeme getirmekte gecikmeyecektir. Osmanlı-İslam geleneğinin kamusal alandaki tezahürleri devrim hareketleriyle ortadan kaldırılırken yeni tarih anlayışı cumhuriyet yurttaşına milli kimlik kazandırma uğraşının bir gereği olarak belirmiştir.¹⁰⁶⁸ Türk Tarih Tezi, bu gerekliliğin Erken Cumhuriyet Dönemi'nin resmi tarih yazımını şekillendiren bir proje olarak ortaya çıktı. İktidarın teşvik ve himayesinde sürdürülen resmi tarih çalışmaları bir anlamda modern Türk toplumuna kendi kökeni ile övünebileceği bir tarih anlayışı aşlamayı

¹⁰⁶⁴ Atatürk, *Medeni Bilgiler: Türk Milletinin El Kitabı*, ss. 41-49.

¹⁰⁶⁵ Zürcher, “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, s. 49.

¹⁰⁶⁶ Çelik, “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, s. 84.

¹⁰⁶⁷ Atalay, *Atatürk Dönemi Düşünürlerinin Gözüyle Kemalizm ve Türk İnkılabı*, s. 140.

¹⁰⁶⁸ Cumhur Arslan, “M. Saffet Engin”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss. 353-354.

hedefliyordu.¹⁰⁶⁹ Bu hedef, Osmanlı tarih yazıcılığında İslam öncesi Türk tarihini “kabile” düzeyinde tasvir eden yaklaşımın yerine Osmanlı tarihini kadim Türk tarihinin içerisindeki bir kesinti olarak kabul eden bir anlayışı getirirken Batı’daki küçümseyici Türk algısına da bir cevap niteliği taşıyordu.¹⁰⁷⁰ Milli kültür alanındaki çalışmalar tarih alanıyla sınırlı değildi. 1932’de Türk Dili Tetkik Cemiyeti, Türk Tarih Tezi ile paralel bir şekilde Türk dilini incelemek için kurulmuştu. Cumhuriyetin yeni milli kültür inşasına yönelik çabaları dil alanındaki çalışmalar ile destekliyordu. Türkçenin dünya tarihindeki öncü dillerden biri olduğunu savunan Güneş-Dil Teorisi, bu çalışmaların bir sonucu olarak Türk Tarih Tezini desteklemek için ortaya çıkmıştı.¹⁰⁷¹

Sonuç olarak Kemalist milliyetçilik Erken Cumhuriyet Dönemi’nde milli kimlik inşasının kültürel alandaki en etkili ideolojik araçlarından biri haline geldi. Osmanlı-İslam geleneğinin toplumsal ve siyasal alandaki tezahürleri modernleşme adımlarıyla ortadan kaldırılırken Osmanlı geçmişi Türk tarihinin bir kesintisi olarak resmi tarih yazımına girdi. Dil, kültür ve mefkûre birliği yalnızca milliyetçi bir söylem olarak kalmadı. Eğitim kurumlarında vatanına sadık, saygılı birer yurttaş olmanın incelikleri anlatılırken tarih çalışmalarına yurttaşların katılımı teşvik edildi.¹⁰⁷² Bu noktada Durkheim’ın “sivil din” anlayışının Erken Cumhuriyet Dönemi’ndeki milli kültür inşası ve yeni yurttaş profilinin oluşumundaki etkisine değinmek yerinde olacaktır. Toplumsal bütünleşme sorununa yönelik çalışmaları Durkheim’ı ortak sembol ve değerler üzerinden din konusuna ulaştırmıştır. Dini toplumsal dayanışma ve bütünleşmenin en önemli aracı olarak kabul eden Durkheim, modern toplumlarda geleneksel dinin giderek işlevsizleştiğini hatta ortadan kalkmak üzere olduğunu düşünüyordu. Toplumsal bütünleşme işlevi gören dinin modern toplumlardaki işlevini yeni bir dinin yerine getirmesi gerekiyordu.¹⁰⁷³ Ancak yeni din, geleneksel dinler gibi

¹⁰⁶⁹ Şefik Taylan Akman, “Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmi Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, 2011, ss. 82-83.

¹⁰⁷⁰ Tanıl Bora, *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2021, s. 230; Akman, “Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmi Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri”, s. 83; Ayrıca bkz: Türk Tarih Heyeti, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.

¹⁰⁷¹ Hanioglu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, ss. 173- 177; Ayrıca bkz. Abdülkadir İnan, *Güneş-Dil Teorisi Üzerine Ders Notları*, Devlet Basımevi, İstanbul 1936, ss. 3-4.

¹⁰⁷² Erken Cumhuriyet Dönemi’nde resmi yurttaş profilinin eğitim müfredatlarına yansımaları için bkz. Füsün Üstel, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Resmi Yurttaş Profiline Evrimi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik C.4*, ed. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008, ss. 275-283.

¹⁰⁷³ Özyurt, “Durkheim Sosyolojisinde Toplumsal Bütünleşme Aracı Olarak Din”, *Sosyal Teoride Din*, ed. Cevat Özyurt ve İbrahim Mazman, Hece Yayınları, Ankara 2015, ss. 177-178; Mesut Düzce, “Emile

doğüstü güçlere dayanmamalıydı. Çünkü modern toplumlarda birey; kendisini insanlardan üstün bir varlık olarak görüyor, yeni tanrılar icat ediyordu. Durkheim, “vatanseverlik” ve “milliyetçilik” olgularının geleneksel dinlerin yerine getirdiği bütünleştirme işlevini modern toplumlarda yerine getirebileceğini düşünüyordu.¹⁰⁷⁴ Cumhuriyet modernleşmesinde zuhur eden milli kimlik inşasındaki milliyetçi etki de tıpkı Durkheim’da olduğu gibi “vatanseverlik” ve “milliyetçiliği” yeni bireyin sıkı sıkıya bağlanmasını gerektiren bir değer haline getiriyordu. Tarih ve dile dayalı Türk milliyetçiliğinde vatanseverliğin tıpkı din gibi bütünleştirici işlevi yerine getirmesi bekleniyordu.¹⁰⁷⁵ Böylelikle cumhuriyet bireyinin zihnindeki Türk imgesi esaslı bir dönüşüme uğrarken “*Bu devlet nasıl kurtarılır?*” sorunsalı da artık arkada bırakılıyor, cumhuriyete özgü sembol ve anlatılar ile “çağdaş uygarlık” mottosu canlılık kazanıyordu.

Kemalizm’de dördüncü ok olarak kavramsallaştırılan ideolojik ilke “devletçilik” idi. Kavramsal olarak devletçilik; bir ülkedeki sosyal, ekonomik, kültürel, eğitim faaliyetlerinin tümüne devletin müdahale etme stratejisini ifade etmektedir. Bir ülkede devletin toplumsal yaşamı düzenleme ve toplumsal sorunlara çözüm üretme yükümlülüğünü üstlendiği ataerkil bir yaklaşım söz konusu olduğunda ise devletçiliğin geniş anlamı ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁷⁶ Türkiye’de Erken Cumhuriyet Dönemi’nde alt sınıflar arasında “devlet baba” tabirinin yaygınlık kazanması ataerkil-paternalist yaklaşımın bir tezahürü idi.¹⁰⁷⁷ Devletin halkına şefkat ile yaklaştığı, koruyucu ve kollayıcı bir otorite figürü olarak bireyin zihninde edinmesi tıpkı imparatorluk döneminde olduğu gibi Cumhuriyet Dönemi’nde de toplumsal yaşamın belirleyici bir unsuru olmuştu.¹⁰⁷⁸ Bir anlamda Kemalist tek parti rejimi selefi Osmanlı gibi devletin tüm toplumsal süreçlerde aktif bir rol oynadığı en yüksek otorite idi.

Durkheim’da Bir Sivil Din Olarak Milliyetçilik ve Vatanseverlik”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 52, Ekim 2017, ss. 645-649.

¹⁰⁷⁴ Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, çev. Yasin Aktay ve Kenan Çapık Ataç Yayınları, İstanbul 2019, s. 293.

¹⁰⁷⁵ Hanioglu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, s. 182.

¹⁰⁷⁶ Dumont, “The Origins of Kemalist Ideology”, s. 39.

¹⁰⁷⁷ Halil Kanadıkırık, “Gelenekten Modernliğe Siyasal Otoritenin ‘Babalık’ Rolü: Türk Siyasal Kültürünün Paternalizm Açısından Bir Analizi”, *Paternalizm: Felsefi, Sosyal ve İktisadi Boyutları, Hukuki ve Ahlaki Sınırları*, ed. Coşkun Can Aktan, SOBİAT: Hukuk ve İktisat Araştırmaları Merkezi Yayınları, İzmir 2021, ss. 104-126.

¹⁰⁷⁸ Bedri Gencer, “Sosyal Devletten Kerim Devlete”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, 2009, s. 4; Ayrıca bkz. Bilici, “Öğretmen Cumhuriyet’te ‘Mazbut’ Demokrasi, ss. 48-51; Abdolvahap Akıncı, “Milliyetçilik Kuramları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 1, 2014, s. 136.

Devletçilik, cumhuriyetçi seçkinlerin yabancı olduğu bir ekonomi modeli değildi. İmparatorluğun son dönemecinde iktidara gelen İttihat ve Terakki bir devlet politikası olarak yabancı müdahalesine karşı ulusal bir ekonomi yaratma hedefine yönelmişti.¹⁰⁷⁹ Ekonomik alandaki yabancı tahakkümüne son vermek için atılan devlet destekli adımlar ile yerli burjuvazi yaratılması için yoğun bir çaba harcanmıştı.¹⁰⁸⁰ Genç cumhuriyetin 1927’de yerli sanayiye desteklemek için çıkardığı Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan on yıl önce İttihat ve Terakki yönetimi “Teşvik-i Sanayi Muvakkatı” adıyla çıkardığı kanun ile benzer bir uygulamayı hayata geçirme uğraşı vermişti.¹⁰⁸¹ İttihat ve Terakki’nin devletçi eğilimleri I. Dünya Savaşı yıllarında gözle görülür bir keskinlik kazanmıştır. Bu dönemde ulusal bankanın kurulması, sanayi yatırımlarının artması, yerli girişimcilerinin şirket kurmasına yönelik tedbir alınması dönemin “milli iktisat” anlayışının somut tezahürleri idi.¹⁰⁸² Genç cumhuriyet İttihat ve Terakki yönetimindeki imparatorlukta zuhur eden devletçi mirası 1923’ten sonra ileri bir aşamaya taşıyarak sürdürecektir. Devletçiliğin parti ideolojisine eklemlendiği 1931 yılına kadar hükümet yetkilileri bilhassa söylem düzeyinde “devletçi” tabirini tek başına kullanmaktan kaçınmış ve sıklıkla “ılımlı devletçi” tabirini kullanmışlardır.¹⁰⁸³ Dolayısıyla açık bir devletçiliğin Büyük Buhran’dan sonra oluşan konjonktürel ortamla birlikte parti söylemine eklemlendiğini ve bir devlet politikası haline geldiği ifade edilebilir.¹⁰⁸⁴ Bu durum devletçiliğe geçiş sürecinde siyasal iktidarın politika değişikliğinin ilk belirtileri güdümlü çok partili hayata geçiş denemesi olarak vücut bulan SCF deneyiminde kendisini göstermişti. Önceki kısımlarda da değinildiği gibi SCF’nin hükümete yönelttiği eleştirilerin odağında yer alan demiryolları harcamaları dönem içerisinde İnönü ve Okyar arasında devletçi-liberal tartışmalarını körüklemişti.¹⁰⁸⁵ Kemalizm’in devletçilik ilkesi cumhuriyet modernleşmesinin çağdaş uygarlık mottosuna uygun olarak tasarlanmıştı. Mümkün olan en kısa sürede milletin refahını artırma amacı 1931 tarihli CHF Programı’na giren devletçilik ilkesinin özünü oluşturuyordu: “*Ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar*

¹⁰⁷⁹ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 82.

¹⁰⁸⁰ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, ss. 44-45.

¹⁰⁸¹ Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde İktisadi Düşünce”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 640; Hanioglu, *A Brief History of The Late Ottoman Empire*, s. 191.

¹⁰⁸² Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 45; Hanioglu, *A Brief History of The Late Ottoman Empire*, s. 190.

¹⁰⁸³ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 134.

¹⁰⁸⁴ Boratav, *100 Soruda Türkiye’de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974 s. 18.

¹⁰⁸⁵ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 134.

az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde bilhassa iktisadi alanda Devleti fiilen alakadar etmek miihim esaslarımızdandır.”¹⁰⁸⁶ Programdaki devletçilik tarifinden de anlaşılacağı üzere devletçilik ilkesi siyasi iktidara sosyal devlet olma sorumluluğu yüklüyordu.¹⁰⁸⁷ 1935’e gelindiğinde ileri bir boyut kazanan sosyal devlet anlayışı yurdun bayındır hale getirilmesi, devlet yatırımlarının artması, özel girişimin desteklenmesi gibi ifadeler ile açıklanıyordu¹⁰⁸⁸ Sosyal devlet anlayışı Kemalizm içerisinde demokrasi ile yakın bir bağa sahipti. Demokrasiyle yönetilen bir devlette devlet tıpkı sosyal yardım kurumları gibi halkın ihtiyaçları ile yakından ilgilenmeliydi. Medeni Bilgiler’de sosyal devletin demokrasi ile ilişkisi ve devletin yüklendiği sosyal faaliyetler üzerinde durulmuştu. Buna göre sosyal yardım kurumu aracılığıyla ihtiyaç sahiplerine, yaşlı, engelli ve çocuklara yardım edilmesinin öneminden bahsedilmiştir.¹⁰⁸⁹ Tek Parti Yönetimi’nin takip ettiği devletçiliğin komünist sistemlerdeki tezahürlerinden ayrı bir yeri olduğu vurgusu Kemalist devletçi söylemin esaslı bir yönünü oluştuyordu. Atatürk, takip edilen devletçiliğin komünizmden ayrılan boyutlarını açıklarken hem devletin yüklendiği sosyal devlet vasfını hem de ülkenin refahını artırma amacı taşıdığına vurgu yapıyordu.¹⁰⁹⁰

Bizim uygulanmasını uygun gördüğümüz ‘devletçilik’ ilkesi, bütün üretim ve dağıtım araçlarını bireylerden alarak milleti büsbütün başka esaslar içerisinde düzenlemek amacını izleyen özel ve bireysel, ekonomik girişim ve çalışmada meydan bırakmayan sosyalizm ilkesine dayalı kolektivizm, komünizm gibi sistem değildir. Özetle, bizim izlediğimiz devletçilik, bireysel emek ve çalışmayı esas tutmakla birlikte mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti zenginliğe ve ülkeyi bayındırlığa ulaştırmak için milletin genel ve yüksek menfaatlerinin gerektirdiği işlerde özellikle ekonomik alanda devleti bizzat ilgili tutmaktır.

Sosyal devlet anlayışı dönemin halkçılık anlayışıyla örtüşen bir kapsama sahipti. Öyle ki sosyal devlet olarak ekonomik süreçlere öncülük eden devletin “sınıfsız” olarak kabul edilen toplumda belirli gruplara değil toplumun genelinin refahını artırma amacı söz konusuydu. Toplumsal düzene yönelik müdahaleler toplumun refahını artırmak için gerçekleşecekti. Keza liberalizmin doğurduğu olumsuz sonuçlar bertaraf edilebileceği gibi toplum da ahenk içerisinde

¹⁰⁸⁶ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 11-12.

¹⁰⁸⁷ Mustafa Albayrak, “Kemalizmin Düşünsel Temelleri ve Tarihsel Oluşumu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.26, S.77, 2010, ss. 336-337.

¹⁰⁸⁸ C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1935, ss. 9-11.

¹⁰⁸⁹ Atatürk, *Medeni Bilgiler: Türk Milletinin El Kitabı*, ss. 102-103.

¹⁰⁹⁰ Atatürk, *Medeni Bilgiler: Türk Milletinin El Kitabı*, s. 78.

tutulabilecektir.¹⁰⁹¹ Kemalist söylem içerisinde devletçilik, özel teşebbüsün devlet eliyle yaratılması ve desteklenmesini içeren bir ekonomik tercih ile sınırlı değildi. Devletçilik, dönemin “halka rağmen halk için” şiarını hayat veren bir etkiye sahipti. Devlet eliyle gerçekleştirilmek istenen kalkınma, sanayileşme hamleleriyle sürdürülmüş ve kapitalizme geçiş süreci hızlandırılmak istenmişti. Bu noktada devletçilik ve halkçılık arasındaki çelişki göze çarpıyordu. Kemalist halkçılık en temelde sınıf farklılıklarını dışarıda tutan ahenk ve uyum içerisinde bir toplumsal düzen tasavvur ediyordu. Oysa devletçiliğin kapitalist bir ekonomiyi yarattığı bir gerçeklikte sınıf farklılıklarının ortaya çıkması kaçınılmaz bir durum olacaktı. Kemalist devletçilik bu sorunu inkılapçılık ilkesi ile bertaraf etme uğraşı verecektir. Modernleşme adımları ile gerçekleşen eğitim reformları; dinin toplumsal alanda sıkı bir denetime tabi tutulması, siyasal ve toplumsal farklılıkların gözetilmesi gibi etkinlikler Tek Parti Yönetimi’nin toplumu koruma ve gözetme misyonunun bir ifadesi olarak devreye girecektir. Böylelikle Kemalist söylem içerisinde toplumsal alanı kapsayan bir etkiyle devletçilik, topluma yaşatacağı olumsuzluklar üzerinden tarif edilen liberalizm ve sosyalizm gibi yabancı cereyanlara karşı “olumlu” bir anlam kazanacaktır. Devletçilik olası bir toplumsal çatışmanın önlenmesine yönelik bir araç olarak formüle edilmiştir.¹⁰⁹²

Kemalist modernite projesinin seküler-laik bir toplumsal düzen tasavvuru beşinci ok olarak kavramsallaştırılan “laiklik” ilkesiyle bütüncül bir anlam kazanmıştır. Laikliğin ideolojik bir ilke olarak Kemalizm içerisinde konumlanması cumhuriyet modernleşmesinin “çağdaş uygarlık” mottosunun bir gereği idi. Laiklik, devletçilik dışındaki diğer Kemalist ilkelerin ön koşuludur.¹⁰⁹³ Öyle ki cumhuriyet rejimi altında dil, kültür ve mefkûre birliğine dayalı bir milliyetçilik anlayışı, çağdaş uygarlık hedefine uygun olarak süratle gerçekleştirilen devrimler, sınıf farklılıklarına yaslanmayan bir halkçılık anlayışı, toplumun laik-seküler bir temelde dönüştürülmesini salık veren laiklik ilkesiyle bütüncül bir anlam kazanıyordu. Laiklik, Kemalist modernite projesinin kültür ayağının öncü ilkesi idi. Cumhuriyetçi seçkinler tıpkı devletçilik ilkesinde olduğu gibi Jön Türklerin I. Dünya Savaşı’na ramak kala uygulamaya koyduğu laik politikaları devralmışlardı.¹⁰⁹⁴ İttihat ve Terakki’nin eğitim

¹⁰⁹¹ Hamza Eroğlu, “Atatürk ve Devletçilik”, *Belleten*, C. 52, S. 204, 1988, ss. 359-360.

¹⁰⁹² Çelik, “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, s. 88.

¹⁰⁹³ Kışlalı, *Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi*, s. 37.

¹⁰⁹⁴ Zürcher, “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, s. 48.

müfredatında yaptığı değişiklik ile beşerî ve formel bilimler eğitim kurumlarında okutulmaya başlanmış; medreseler yeniden düzenlenmiş, Şeriat Mahkemeleri, Şeyhülislamlıktan alınarak Adliye Vekaletine bağlanmıştı. Geleneksel Osmanlı yönetim anlayışında dini otoritenin sembolü Şeyhülislam'ın kabine dışında tutulması İttihat ve Terakki'nin laikleşme yolundaki en esaslı adımlarından biri olmuştu.¹⁰⁹⁵ 1917'de yürürlüğe giren "Hukuk-ı Aile Kararnamesi" İslam hukuk tarihinde aile hukukunu temel alan ilk kanun olarak İttihatçılar tarafından hazırlanmıştı.¹⁰⁹⁶ Cumhuriyetin yüksek katları Millî Mücadele'den hemen sonra İttihatçıların başlattığı laik politikaları ileri bir aşamaya taşıyarak kültürel bir program olarak uygulamaya koydu.¹⁰⁹⁷ Cumhuriyetin ilanından yalnızca beş ay sonra Osmanlı- İslam geleneğinin dini alandaki en etkili sembolü halifelik kurumu kaldırıldı.¹⁰⁹⁸ Dini işlerin düzen ve denetimi ile görevlendirilen Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), cumhuriyet rejiminin dini siyasal alanın dışına taşıma amacının bir ifadesi olarak kuruldu. DİB, imparatorluk döneminde serbest hareket alanına sahip olan dini yapılanmalara karşı bir duvar örerken Osmanlı modernleşme sürecinde bürokraside adım adım azalan ulema nüfuzu tamamen ortadan kalkıyordu. Kemalist kültür programının bir gereği olarak 1925'te tarikatlara indirilen darbeyi 1926'da Medeni Kanunu'nun kabulü izledi. Toplumun laik-seküler temelde yeniden düzenlenmesine yönelik olarak gerçekleştirilen devrimler aynı zamanda yurttaşların yaşam biçimini kuşatan cumhuriyetin "yeni insan tipi" inşasıyla yakından ilişkiliydi. Osmanlı ile özdeşleşen kılık kıyafet artık cehalet, bağınazlık ve ilerlemeye engel olan alametler olarak Kemalist söylem içerisinde yerini alıyordu. Bununla birlikte "şapka" Türk milletinin "medeni" yüzünü gösteriyordu. Çağdaş Türk insanı, yaşayışı ve zihniyeti ile çağdaş uygarlığın gereklerini yerine getirmeliydi.¹⁰⁹⁹

Kemalist söylemin laiklik vurgusu hiçbir zaman dine savaş açılmasına yaslanan bir çığırta kırıklık kazanmadı. İslam'ın "akıl dini" olduğu vurgusu öne çıkarılarak ilerlemenin bir aracı olarak İslam'ın yeniden tasarlanması gibi bir tercihte

¹⁰⁹⁵ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 63. Türkiye'de laikliğin gelişim süreci için bkz. Cengiz Otacı, *Hukukun Laikleşme Serüveni*, Birey Yayıncılık, İstanbul 2004.

¹⁰⁹⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C. 3, s. 387.

¹⁰⁹⁷ Özden, "Türkiye'de Halkçılığın Evrimi (1908-1918)", s. 98. Zürcher, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", s. 48.

¹⁰⁹⁸ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 54.

¹⁰⁹⁹ Atatürk, *Nutuk (1920-1927)*, C.2, s. 895.

bulunuldu.¹¹⁰⁰ Bu tercih “çağdaş uygarlık” mottosu ile eş güdümlü olarak toplumun yeniden düzenlenmesinde itici bir dinamik olarak rol oynadı. Millî Mücadele’den hemen sonra “gerici” olarak tarif edilen dini siyasal menfaatler uğruna kullananlara yönelik açıkça bir savaş başlatılması ise tesadüf değildi.¹¹⁰¹ Bununla uyumlu olarak Kemalist kültür programının toplumsal düzen tasavvurunda İslam’ın Tanrı ile insan arasında aracılar ihtiyacı olmadığı söylemi önemli bir yer tutar. Bir tarafta saf ve sade bir dindarlık ile dini inanış varken diğer tarafta batıl itikatlardan ibaret bir din vardır. Bu iki dini inanış biçimi arasındaki en belirgin fark ilkinin ilerlemenin önünde engel oluşturmamasıydı. Atatürk’ün İslam’ı akıl ile özdeşleştirilmesi saf ve sade bir dindarlık algılayışının bir gereği idi. İslam ilerlemeye engel olmadığı gibi birey için de gerekliydi. Oysa batıl itikatlara sapmış bir dini inanış biçimi süratle bertaraf edilmeliydi.¹¹⁰² Kemalizm’in laiklik ilkesi çok yönlü bir ideolojik ilke olarak tasarlanmıştı. Çok yönlü yapısı içerisinde laiklik hem seküler-laik bir toplumsal yaşamın temelini oluşturacak hem de diğer ilkelerin itici bir dinamiği olarak Kemalist söylem içerisinde konumlanacaktır. Laikliğin modernleşme sürecindeki en erken tezahürü dinin siyasal alanın dışında tutularak devlet mekanizmasının laik temelde yeniden örgütlenmesine yönelik atılan adımlar olmuştu. Hilafetin kaldırılmasından hukuk düzeninin laikleştirilmesine kadar varan devrimler ile devlet mekanizması laiklik temelinde dönüştürülmüştü.

Laiklik Erken Cumhuriyet modernleşmesinde imparatorluk döneminde iktidar kaynağı olan dinin yerine “milli egemenlik” anlayışını koyma stratejisini içerisinde barındırır. Bu strateji modernleşme adımları ile doğru orantılı olarak bütüncül bir anlam kazanmıştır. Bu anlamda Osmanlı-İslam geleneğinin toplumsal yaşamdaki tezahürleri ortadan kaldırılırken yerine çağdaş ülkelerin referans kaynağı olan bilimin öngördüğü değerler koyulmaya özen gösterilmiştir. Osmanlı-İslam geleneği ile zihin yapısı şekillenen insan tipinin yerine cumhuriyet ile birlikte “yeni insan” tipinin koyulması arzu edilmiştir. Laiklik hem yeni insanın toplumsal yaşamdaki yaşayış biçimini etkileyen devrimlerin ilham kaynağı olacak hem de “Osmanlı kimliğinin” yerine “Türk kimliğinin” getirilmesini sağlayacak ideolojik bir boyut kazanacaktır. Yeni insan tipinin inşası en temelde “ümmetten”, “millete” geçiş için zaruri bir öneme sahipti. Laiklik bu süreçte “din ve vicdan özgürlüğünün” koruyucusu olarak anayasal

¹¹⁰⁰ Hanioglu, “Kemalizm’in Tarihi Kökenleri”, ss. 42-43.

¹¹⁰¹ Zürcher, “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, ss. 46-47.

¹¹⁰² Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938), C. 2, s. 131 ve ss. 141-150.

bir nitelik kazanacaktı. Devlet, dinlere karşı tarafsız olduğu gibi herhangi bir dinin kişisel menfaatler için kullanılmasına da engel olacaktı. Diğer bir ifadeyle cumhuriyet rejiminin herhangi bir dini resmi olarak tanımaması laiklik ilkesinin bir gereği haline gelecektir. Bu durum en temelde siyasal ve toplumsal süreçlerde dinin yol göstericiliğinin takip edilmeyeceği anlamını doğuracaktır. Laikliğin bu anlamı din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı tutulması söyleminin temelini oluşturmuştur.¹¹⁰³ Bu söylem 1931 tarihli CHP Programları'na şu şekilde yansımıştı: “*Fırka, Devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip olarak kabul etmiştir. Din telakkisi vicdani olduğundan, Fırka, din fikirlerini Devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkide başlıca muvaffakiyet amili görür.*”¹¹⁰⁴ Laikliğin parti programındaki tarifi Kemalist laik söylemin genel hatlarını oluşturuyordu. Ülke yönetiminde çağın gereklerinin takip edileceği vurgusu devrim hareketlerinin yönüne işaret ediyordu. Dini inanışın vicdani bir durum olduğunun kabul edilmesi ise dinin devlet işlerinde yol gösterici olamayacağı vurgusunu içeriyordu. Nihayetinde çağdaş uygarlık hedefine ulaşabilmek için laikliğin gerekli olduğunun ifade edilmesi Kemalist laiklik içerisindeki pozitivist bilimselliği görünür kılıyordu.¹¹⁰⁵

Kemalist modernite projesinin hem uygulanmasında hem de korunmasında öne çıkan Kemalizm ilkesi inkılapçılık idi. Altı Ok'un son ideolojik ilkesi olarak tarif edilen inkılapçılık kavramsal olarak oldukça tartışmalı bir yere sahiptir. TDK Sözlüğünde “*Toplum düzenini ve yapısını daha iyi duruma getirmek için yapılan köklü değişiklik, iyileştirme; devrim: Yazı İnkılabı.*”¹¹⁰⁶ olarak tanımlanan inkılap kavramına devrimci, evrimci, ilerici, reformist gibi anlamlar yüklenmiştir. Tüm bu anlamlandırma çabaları inkılap kavramını tam olarak karşılayan bir kapsama ulaşamamıştır.¹¹⁰⁷ Günümüzde sıklıkla devrim kavramının yerine kullanılan inkılap, II. Meşrutiyet ortamına kadar “ihtilal” kavramı ile iç içe geçmiş bir kullanıma sahipti. Nitekim 1908 ertesinde “inkılap” kavramına yüklenen anlam giderek berraklık kazanmıştır. Berkes'e göre 1908'de ne bir inkılap ne de bir ihtilal yaşanmıştı. Yalnızca

¹¹⁰³ Çelik, “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, ss. 85-87.

¹¹⁰⁴ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 31.

¹¹⁰⁵ Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek- Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u*, C. 3, s. 45.

¹¹⁰⁶ *Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK)*, “İnkılap”, <https://sozluk.gov.tr/>, (13.08.2023).

¹¹⁰⁷ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, s. 155.

siyasal terminolojideki “coup” (darbe) kavramı ile adlandırılmayacak düzeyde bir değişiklik meydana gelmişti. Değişimin getirdiği siyasal ve toplumsal çalkantılar içerisinde bazı subay ve aydınlar 1908’de cereyan eden olayın siyasal değişim, bir “ihtilal” olmak yerine toplumsal bir “inkılap” getirecek bir evrim olması görüşünü dillendirmeye başlamıştı. 31 Mart Vakası’ndan hemen sonra İttihatçılar süratle Sultan’ı tahtan; hükümeti Bab-ı Ali’den indirerek çağdaş parlamenter sistemlere yakın bir düzen getirdiler. İttihatçıların bu çabaları 1908’in devrimci olmadığı, toplumsal düzen değişikliği getirmediği görüşünde olanlara karşı yaşananların anayasal bir devrim olduğu görüşü etrafında birlik olunmasını sağladı. Bu konular üzerindeki tartışmalar arttıkça “ihtilal” ve “inkılap” kavramlarının aslında birbirinden ayrı anlamlar taşıdığı düşüncesi filizlenmeye başladı. Oysa her iki kavram da Batı dillerindeki “revolution” kavramının karşılığı olarak kullanılıyordu. İnkılap ve ihtilal kavramlarının net bir tanımının olmaması birinin diğerinin yerine kullanılması gibi bir durum ortaya çıkarmıştı. Nihayetinde II. Meşrutiyet ortamında “ihtilal” kurulu bir hükümeti güç kullanarak yıkıp yerine başka bir hükümeti getirme anlamına karşılık gelecek şekilde kullanılırken “inkılap” daha çok parlamento, hükümet ya da çeşitli kurumlarca saptanarak uygulanması düşünülen ekonomi ve kültür alanında meydana gelecek değişimler anlamında kullanılmaya başlandı. Bir anlamda inkılap, ihtilalin aksine devlet ya da hükümeti yıkmak; değiştirmek gibi değişimleri değil hükümet ya da devlet tarafından değişimin gerçekleştirilmesine karşılık geliyordu. İnkılap kavramının bu anlamı Batı dillerindeki “reforma” yakın bir kullanıma sahipti.¹¹⁰⁸ Bunula birlikte İttihatçılar gibi Kemalistler de kendi hareket ve ideolojilerini tanımlarken devrim ve devrimci tabirleri yerine inkılap ve inkılapçı tabirlerini kullanıyordu.¹¹⁰⁹

Cumhuriyet modernleşmesine genel karakterini veren “tepeden inme” anlayış Kemalizm’in inkılapçılığa yüklediği anlam ile örtüşür niteliktedir. Bu örtüşme Erken Cumhuriyet Dönemi’nde inkılap kavramının algılanış biçimini anlaşılır kılmaktadır. Atatürk, Türk İnkılabı’nı tanımlarken ihtilalin kelime anlamının ötesinde bir değişim ve dönüşüme karşılık geldiğine vurgu yapmıştır: *“Bu inkılap, kelimenin vahleten ima ettiği ihtilal manasından başka, ondan daha vasi bir tahavvülü ifade etmektedir. Bugünkü devletimizin şekli, asırlardan beri gelen eski şekilleri bertaraf eden ve*

¹¹⁰⁸ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, ss. 136-137.

¹¹⁰⁹ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, s.155.

mütekalimin tarz olmuştur."¹¹¹⁰ Atatürk'e göre inkılap, mevcut kurumları "zor" kullanarak değiştirmek anlamına geliyordu. Türk milletinin asırlardır geri kalmasına yol açan kurumlar yıkılarak yerlerine çağın gerektirdiği medeni kurumların getirilmesi gerekiyordu.¹¹¹¹ Gerçekleştirilen inkılapların amacı ise *"Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asri ve bütün mana ve eşkâliyle medeni bir heyeti içtimaiye haline isal etmektir."* şeklinde saptanıyordu. Dolayısıyla inkılap, Kemalist modernite projesinde geri kalmışlığın nedeni olarak saptanan kurumların yerine çağdaş kurumların getirilmesiyle tezahür ediyordu. Peker de İnkılap Dersleri'nde Türk İnkılabı'nın gerçekleşebilmesi için zor kullanma yoluna gidilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Peker, zor kullanma yolunun bir gereklilik olduğunu inkılap sürecinde karşı duruş gösteren irtica unsurlarının bertaraf edilmesi için gerekli görmüştür. *"Mukavemet ve irtica unsurları yerine göre elinde silahla veya cebinde kitapla, kafasında eskiye alışmış somurtkanlık, dilinde iğfal ve tehevvrle"* inkılapların karşısında dururken inkılapların korunmasının imkânı yoktur. Benzer şekilde kimsenin aklından geçmese bile alışkanlıkları insanı inkılaplara karşı koymaya yöneltebilirdi. Peker'e göre bu kimseleri devirmedikçe inkılapların sürdürülmesi ve koruması mümkün değildir.¹¹¹² Kemalist inkılapçılık, Batı'daki reformlar gibi var olan kurumların düzeltilmesi amacını taşımıyordu. İnkılapçılık köktenci bir anlayış ile gelenekçi yaşam biçimini, zihin yapısını ve kurumların dönüştürülmesini kapsıyordu.¹¹¹³ Bu kapsam içerisinde Kemalizm'in inkılapçılık ilkesi, kendisini belirli bir süreye hapsedmiyor, "çağın" gereklerini yerine getirme düşüncesine süreklilik kazandırıyor.¹¹¹⁴ Süreklilik vurgusu çağın gerektirdiği inkılapları gerçekleştirmek kadar inkılapların muhafaza edilmesini de içeriyordu. İnkılapçılığın bu niteliği 1931 tarihli CHP Programı'na şu şekilde girmiştir: *"Fırka, milletin "birçok fedakarlıklarla yaptığı inkılaplardan doğan ve inkişaf eden prensiplere sadık kalmayı ve onları muhafaza etmeyi esas tutar."*¹¹¹⁵ 1935 tarihli CHP Programı'nda inkılapların sürekliliği vurgusu daha da açık bir anlam kazanmıştır: *"Parti, devlet yönetiminde, tedbir bulmak için derecel ve evrimsel prensiple kendini bağlı tutmaz. Ulusumuzun sayısız özverilerle başarmış olduğu devrimlerden doğan ve olgunlaşan prensiplere bağlı kalmak ve onları korumak parti*

¹¹¹⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938), C. 2, s. 249.

¹¹¹¹ İnan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, ss. 353-355.

¹¹¹² Recep Peker'in İnkılap Dersleri Notları, s. 8.

¹¹¹³ Karpaz, Türk Demokrasi Tarihi, s. 79; Çeçen, 100 Soruda Kemalizm, Başlangıcından Günümüze, s. 125.

¹¹¹⁴ Kili, Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli, s. 274.

¹¹¹⁵ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 31.

için esastır."¹¹¹⁶ Dilde özleşme çabalarının parti programlarına tesir etmesinin bir sonucu olarak "inkılap" yerine artık "devrim" kelimesi Kemalist terminolojide yerini alırken inkılapçılık/devrimcilik cumhuriyet modernleşmesinin korunması ve sürdürülmesinin tarif edildiği ideolojik bir ilke olarak diğer Kemalizm ilkeleriyle bütünleşiyordu.

Kemalist inkılapçılık ilkesinin Altı Ok içerisinde son sırada tarif edilmesinin özel bir anlamı bulunuyordu. İnkılapçılık, kendinden önceki her ilkenin gereklerini çağın gelişimi doğrultusunda yeni yorum ve anlamlara açık hale getiriyordu. Bir anlamda inkılapçılık, Kemalist ideolojide çağın gereksinimlerine karşı yeni uygulama ve çözümler üretebilecek bir ilke olarak tasarlanmıştı. Çağdaş uygarlık hedefindeki cumhuriyetin çağın gerisinde kalmasına karşı dinamik bir inkılapçılık anlayışı öngörülmüştür.¹¹¹⁷ Cumhuriyet modernleşmesinin geç kalmışlığın aciliyeti şeklinde tezahür eden sürati Kemalist söylem içerisinde eşsiz bir Türk inkılabı tarifini ortaya çıkarmıştı. Zorlu koşullarda ortaya çıkan Türk inkılabı, inkılapların en güç ve çetin olanı olarak temellendiriliyordu. İnkılapların ortaya çıkması kadar korunması da büyük bir öneme sahip olduğu için inkılabı kökleştirmek zaruri idi. Cumhuriyet nesilleri bilgi ve inanca dayanan sevgi ve şuur halinde kökleşen inkılaplara bağlılık duymalıydı.¹¹¹⁸ Bu tarif en temelde Kemalizm'in inkılapçılık ilkesini Kemalist modernite projesinin "yeni insan" inşasında özgün bir yere koyuyordu. İnkılaplar, yeni insanın her bakımdan çağdaş bir görünüme kavuşması için gerçekleşiyordu. Kılık kıyafetinden tabi olduğu hukuka kadar çağdaş dünyaya uyumlu hale gelen yeni insan düşünce yapısıyla da çağdaş dünyayı algılayacak düzeye getirilmek isteniyordu.

Kemalist modernite projesinin yeni insana yönelik bu tasarıları cumhuriyet modernleşmesinin aciliyeti ile yakından ilgiliydi. Devrim hareketleri tabandan gelen bir talebin sonucu olarak gerçekleşmiyordu. Toplumun geri kalmışlığı devlet öncülüğünde hayata geçirilen tepeden inmece kültür projeleriyle giderilmek isteniyordu.¹¹¹⁹ Bir bakıma Batı'daki toplumsal gelişim aşamalarının henüz Türk toplumunda gerçekleşmemiş olması devlet öncülüğünde süratli devrim hareketlerinin gerçekleşmesine yol açmıştı. Devrimciler ülkenin geri kalmışlığını ortadan kaldırırken

¹¹¹⁶ C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 12.

¹¹¹⁷ Kili, *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*, ss. 274-275.

¹¹¹⁸ Recep Peker'in *İnkılap Dersleri Notları*, ss. 7-8.

¹¹¹⁹ Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul 1999, s. 94.

toplumun gelişim aşamalarını da hızlandırabilmeyi amaçlıyordu.¹¹²⁰ Cumhuriyet modernleşmesinin aciliyeti de buradan ileri geliyordu. 1923 Türkiye’inde kendisini derinden hissettiren toplumsal sınıfların yokluğu devlet eliyle yerli burjuvazinin yaratılmasını zorunlu kılmıştır. Atatürk’ün gençlik yıllarında derinden etkilendiği Fransız Devrimi, cumhuriyet modernleşmesinde devlet eliyle yaratılmak istenen “yeni insanın” artan öfkesinin birikimi sonucu patlak vermişti. Bu anlamda Fransız toplumu aydınlanma düşüncesinin bir ürünü olarak devrim arifesinde önemli bir düşünsel birikime ulaşmıştı.¹¹²¹

1908’de Jön Türklerin yüksek bir sesle haykırdığı özgürlük, eşitlik, kardeşlik sloganları 1789 Fransa’sında; 1923 Türkiye’sinin bir devlet projesi olarak gündeme aldığı “yeni insan” tarafından çoktan dile getirilmişti. İnkılapçılık ilkesi yeni insanın çağdaş yaşayışa kavuşmasında diğer ilkelerle birlikte rehberlik edecekti. İnkılapçılık, Kemalist modernite projesinde engebeli yolların aşılmasında diğer ilkelere süreklilik kazandıracak ideolojik bir kapsama sahipti. İdeolojik kapsamın sınırları daima ileriye hedefleyen genç cumhuriyetin çağdaş uygarlık hedefine uygun olarak dinamizm ve süreklilik ile çizilmişti. Kemalizm ilkeleri 1923’ten sonra Tek Parti Yönetimi’nin pekişmesiyle paralel bir şekilde resmiyet kazandı. 1931’de parti programına giren ilkeler 1937’de anayasaya dâhil oldu.¹¹²² Parti ideologlarının tüm çabalarına karşın Kemalizm tutarlı bir doktrin niteliği kazanmakta zorlanmıştır.¹¹²³ Kemalizm’in doktriner niteliğinden çok bir görüş ve kanılar bütünü görüntüsü Tek Parti Yönetimi’nin resmi ideolojiye doktriner bir nitelik kazandırma çabalarını doğuracaktır.¹¹²⁴ CHP Genel Sekreteri Peker’in dönem içerisinde devletçilik üzerinden Kemalizm’e sistematik bir tutum kazandırma çabaları bu yönde gerçekleşmişti.¹¹²⁵ Kadrocuların Tek Parti Yönetimi’ne düşünsel temel kazandırma uğraşları yine Kemalizm’in görüş ve kanılar bütünü görüntüsünü gidermeye yönelikti.¹¹²⁶

¹¹²⁰ Kışlalı, *Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi*, ss. 57-58; Server Tanilli, *Dünyayı Değiştiren 10 Yıl*, Adam Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1999, ss. 13-14.

¹¹²¹ Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Miras- İnsanlık Tarihine Giriş: 18. Yüzyıl*, C. 4, Cem Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 1994, ss. 423-427; Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, ss. 69-70; Murat Sarıca, *100 Soruda Fransız İhtilali*, Gerçek Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1981, ss. 23-25.

¹¹²² Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, ss. 62-63.

¹¹²³ Findley, *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity, A History, 1789-2007*, s. 258.

¹¹²⁴ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, s. 264.

¹¹²⁵ Yıldız, “Recep Peker”, s. 58.

¹¹²⁶ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “Türkiye’de Bir Aydın Hareketi: Kadro”, *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Doğuşu*, C.1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003. s. 454.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra siyasal yaşamda Kemalizm'e yönelik yeni anlam ve yorumlar filizlendi. 1940'ların bunalımlı yıllarında sakıncasız bir muhalefeti ifade etmek için "Atatürkçülük" kavramı kullanılmaya başlandı. Farklı siyasal görüşlere sahip politikacılar Kemalizm'in doktriner olarak katı kurallara yaslanmayan esnek yapısının varlığında kendilerine Atatürkçü ya da Kemalist sıfatını layık görerek kitleler üzerinde etkili olmaya çalıştı. Nitekim Kemalizm'in esnek yapısı siyasetin sağ ve sol kutuplarındaki partileri Kemalizm-Atatürkçülük ikileminde bıraktı. Milliyetçi, muhafazakâr partiler yerli bir anlamı çağrıştırdığı için Atatürkçülük sıfatını kullanırken Kemalizm sıfatı daha çok sol partiler tarafından tercih edildi.¹¹²⁷

5.5. Kemalist Halkçılık

Halkçılığın Erken Cumhuriyet Dönemi'ndeki serüveni Kemalizm'in gelişim aşamalarıyla paralel bir okumaya tabi tutulduğunda ideolojik ilke olarak diğer Kemalizm ilkelerini bir arada tutan bir söylemsel nitelik kazandığı ifade edilebilir. Bir kere Millî Mücadele ortamında halkçılık, Kemalizm ilkeleri içerisinde en erken tezahür eden ideolojik söylemlerden biriydi. II. Meşrutiyet'in serbest düşünce ortamında halkçı-milliyetçi aydınların çalışmalarıyla gündelik yaşamda kullanım alanı yaygınlaşan halk kavramına Millî Mücadele'den kısa bir süre önce toplumsal iradeye karşılık gelecek bir anlam yüklenmişti. Millet kavramı da tıpkı halk gibi bir dönüşüme tabi tutularak dini cemaate karşılık gelen kullanımdan çıkarak anayasal bir temel atfedilen Osmanlı milletine karşılık gelecek şekilde kullanılmaya başlanmıştı.¹¹²⁸

Halk ve millet kavramlarında gözlemlenen bu dönüşüm Millî Mücadele ortamında Kemalist söylemin en erken tezahürleri olarak halkçılık ile bütünleşecektir. Atatürk henüz 1921'de mecliste gerçekleştirdiği bir konuşmasında hükümetin mahiyenin ne olduğuna yönelik sorulara, "*Bizim hükümetimiz demokratik bir hükümet değildir, sosyalist bir hükümet değildir ve hakikaten kitaplarda mevcut olan hükümetlerin, mahiyeti ilmiyesi itibarile hiçbirine benzemeyen bir hükümettir. Fakat hakimiyeti milliyeyi, iradei milliyeyi yegâne tecelli ettiren bir hükümettir, bu mahiyette bir hükümettir.*" cevabını vermişti.¹¹²⁹ Demokrasinin henüz cumhuriyet ile özdeşleşmediği Kemalist söylemde "milli egemenlik" ve "milli iradenin" karşılığı olarak kurulan bir halk hükümeti işaret edilmiştir. Halk hükümetine ilhamını veren

¹¹²⁷ Levent Köker, "Kemalizm/ Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C.2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, s. 97.

¹¹²⁸ Toprak, *Türkiye'de Popülizm 1908-1928*, ss. 166-167.

¹¹²⁹ TBMM ZC., Devre.1, Cilt.14, Birleşim 120, 1.12.1921, s. 428.

cereyan şüphesiz halkçılık idi. 1921’de siyasal boyutluyla ele alınan halkçılık 1923’e gidilen süreçte Anadolu’daki halkçı söylemin içerisinde cumhuriyetin bir yönetim biçimi olarak halk/millet ile özdeşleşmesinde öncü bir rol oynayacaktır. Böylelikle halkçılık ve cumhuriyetçilik ilişkisindeki en erken bağ kurulmuş oluyordu. Cumhuriyetin ilanına gidilen süreçte cumhuriyetin halk egemenliği ile ifade edilişinde öne çıkarılan halkçı vurgu cumhuriyet rejiminin halkçılığın bir gereği olduğu söylemini doğuracaktır. Nihayetinde 1923 ertesinde “cumhuriyet” milli egemenliğin kaynağı olarak Kemalist söyleme eklenenecektir.

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Kemalist halkçılığın karakteristik özellikleri somutlaşmaya başlayacak ve sınıfsız, kaynaşmış toplum tasavvuru su yüzüne çıkacaktır. Öyle ki egemenliğin kaynağına millet/halk iradesini getiren cumhuriyet rejimi yine millet/halk iradesinin temsil edildiği yer olarak TBMM’yi işaret edecektir. TBMM ise toplumun tümünü temsil etme iddiasıyla vücut bulan Halk Fırkası’ndan oluşuyordu. Halk Fırkası’nın “milletin fırkası” olarak tarif edilmesi bu noktada anlamlı hale gelmektedir. Toplumun tümünü temsil etme argümanı Halk Fırkası’na Kemalist modernite projesinin çağdaş uygarlık hedefinde öncülük etmesinin meşru zeminini yaratacaktır. Kemalist modernite projesinin “çağdaş uygarlık” hedefine hayat veren devrimler bu meşru zeminde süratle gerçekleşirken Halk Fırkası ülkenin hedefine ulaşmasına öncülük ediyordu. Dolayısıyla halkçılığın Erken Cumhuriyet Dönemi’ndeki en erken tezahürü “ilerleme” düşüncesinin toplum yararına gündeme getirilmesi olmuştur. Nitekim bu söylem Kemalist modernite projesinin halk için halka rağmen şiarıyla temellenmiş ve devrimlerin tepeden inmeci anlayışına ilham vermiştir.

1923 ertesinde aydın-halk mesafesinin kapatılması Kemalist halkçılığın bir diğer gündemini oluşturuyordu. Bu gündem imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecindeki seçkin/aydın uzlaşmasının doğal bir sonucuydu. Halka ait bir yönetim biçimi olarak tarif edilen cumhuriyetin işlerlik kazanması için aydın-halk mesafesinin kapatılması gerekiyordu.¹¹³⁰ Cumhuriyet ertesinde aydınlar halka yönelerek -halk ile bütünleşerek- cumhuriyet değerlerini yayma sorumluluğunu üstlenecektir. Bu sorumluluk yönetimde aydınların öncülüğünün kabul edilmesinin doğal bir sonucu olarak görülebilir. Keza cumhuriyet döneminin Kemalist söylemi içerisinde “ilerleme” düşüncesinin süreklilik kazanması rejimin kökleşmesiyle doğru orantılı idi. Çağdaş

¹¹³⁰Kazancıgil, “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, ss. 147-151; Çelik, “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, ss. 77-78.

uygarlık hedefindeki genç cumhuriyet “ilerlemenin” gereklerini Kemalizm rehberliğinde kavrarken aydınlar bu süreçte halk ile olan mesafeyi ortadan kaldırmak için çalışacaktır.¹¹³¹ Bununla birlikte Kemalist halkçılığın değişmeyen esaslara dayanan; dogmatik bir içeriğe sahip olmaması halkçılığı şartlara göre içeriği değişen bir kavram olarak Kemalist söyleme eklemlemiştir. 1920’de bürokrasi ve halk yakınlaşmasında sıkça başvurulmuş halkçı söylem 1921’de toplumsal ve sosyalist bir içerik kazanmıştır.¹¹³² Cumhuriyetin ilanına gidilen süreçte cumhuriyetçilik ile yakınlaşan ve neredeyse iç içe geçen halkçılık, Halk Fırkası’nın teşkiliyle birlikte Göklağpı “tesanütçölük” anlayışına uygun bir içerik kazanmıştır.

Teorik ilhamını Durkheim’den alan Göklağp, toplumun korporasyonlar temelinde örgütlenmesine varan bir toplumsal düzen kurgulamıştı. Bu toplumsal düzene eski Türk kültürel normlarını katarak bir sentez oluşturmaya çalışan Göklağp, imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir toplum tasavvuruna ulaşmıştı.¹¹³³ Göklağp’in bu düşünceleri Anadolu’nun yoğun bir Bolşevizm propagandasına maruz kaldığı Millî Mücadele ortamında BMM’ye kadar ulaşmıştı. 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye görüşmelerinde meclis koridorlarında Göklağp’in düşünceleri yüksek bir sesle dile getirilmiş, meclis oturumlarında “mesleki temsilin” anayasaya dâhil edilip edilmemesi hararetli bir şekilde tartışılmış ancak anayasaya dâhil edilmemişti.¹¹³⁴ Tesanütçölük, 1923’ten sonra Halk Fırkası’nın “milletin fırkası” olarak teşkil edildiği söyleminin ideolojik dayanağı olarak temellendirildiğinde halkçılık henüz devletin resmî ideolojileri arasına girmemişti. Bu aşamada Kemalistlerin gündemini eksikliği derinden hissedilen yerli burjuvazinin yaratılması düşüncesi meşgul ediyordu. Henüz burjuvazinin dahi toplumsal sınıf olarak belirmediği bir ortamda herhangi bir sınıfın varlığı gündeme getirilerek sınıf çatışmasına zemin hazırlanmak istenmiyordu.¹¹³⁵ Öte yandan Türkiye’nin kuzeyinde teşkilatlanmasını tamamlamış Bolşevik Rusya’nın varlığı ve Millî Mücadele Dönemi’nde Anadolu’da yayılan Bolşevik propagandanın BMM’ye kadar sirayet ettiği göz önüne alındığında her türlü imtiyaz ve sınıfın reddedildiği toplumun bir bütün olarak kabul edildiği tesanütçölük anlayışının Halk Fırkası

¹¹³¹ Çelik, “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, ss. 77-78.

¹¹³² Kazancıgil, “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, s. 149.

¹¹³³ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, s. 121.

¹¹³⁴ 1921 Anayasası görüşmeleri sırasında BMM’de zuhur eden mesleki temsil tartışmalarına çalışmanın “Mustafa Kemal Paşa’nın Halkçılık Programı” başlıklı bölümünde yer verilmiştir.

¹¹³⁵ Kışlalı, *Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi*, s. 49.

ideolojisine eklenmesi halkçılığın değişmez esaslara dayanmayan içeriğinin bir sonucu idi. Tesanütçülük, Halk Fırkası'nın Marksizm'e bir cevabı idi.¹¹³⁶

Halkçılık, 1930'lara gidilen süreçte tek partili düzenin "gerekçesi" olarak Kemalist söyleme eklendi. Türkiye, sınıfsız bir toplumsal yapıya sahip olduğu için sınıf çatışmasını gözeten partilere siyasal sistemde ihtiyaç duyulmadığı söylemi Halk Fırkası'nın toplumun tümünü temsil ettiği argümanı ile bütünleşti.¹¹³⁷ Toplumdaki tek tek bireylerin çıkarlarının gözetilmesi yerine toplumun ortak menfaatlerinin gözetildiği bir siyasal düzen tasavvuru Halk Fırkası ile özdeşleşen bir içerik kazandı.¹¹³⁸ Devlet adamları demeç ve konuşmalarında sıkça ülkenin gelişme aşamasında olduğu ve toplumsal sınıfların henüz oluşmadığını dile getirerek Kemalist halkçı söylemin sınıfsız toplum vurgusuna süreklilik kazandı.¹¹³⁹ Kemalist halkçı söylemdeki süreklilik vurgusu siyasal alanda partileşmenin önlenmesine yönelik bir şiddet kazanacaktır. Öyle ki halktan aldığı temsil yetkisiyle halk için cumhuriyet idealini gerçekleştiren Halk Fırkası, toplumun tümünü kapsadığı argümanı ile tek partili düzen için olumluyordu. Bu durum Halk Fırkası'nın toplumun tümünü siyasal alanda temsil ettiği için geçmişte büyük felaketlere yol açan partileşmenin önüne geçilmesi gerektiği söylemini doğurmuştur.

Halk Fırkası siyasal alandaki tek parti halini alırken siyaset yapmanın adresi TBMM olarak tarif ediliyor ve siyasal katılım Halk Fırkası ile sınırlanıyordu.¹¹⁴⁰ Gökalp'in sınıfsız toplum kavrayışında devlet ve hükümete biçtiği sınıflar üstü rol Halk Fırkası'nın tek partili düzen tasavvurunda berraklık kazanıyordu. Hükümet ulusa ait olduğu ve tarafsız bir yerde konumlandığı için toplumda birlik ve beraberliğin sağlanması sorumluluğu Halk Fırkası'na yükleniyordu. Eski kanunlardan doğan eşitsizlik durumu ise TBMM'de gerçekleştirilecek birkaç oturumda adalet ve hakka uygun bir şekilde düzenlenebilecektir. Gökalp, tıpkı dönemin devlet adamları gibi toplumun gelişme aşamasında olduğu gerekçesiyle Halk Fırkası'nın işlevselliği üzerinde durmuştur. Türkiye her ne kadar siyasal bir dönüşüm geçirmiş olsa da henüz ekonomik alanda oldukça geri kalmış durumdaydı. Halk Fırkası bu süreçte liberalleri, muhafazakârları ve toprak sahiplerini kendi içinde koalisyon halinde tutmalı ve büyük

¹¹³⁶ Dumont, "The Origins of Kemalist Ideology", s. 33.

¹¹³⁷ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938)*, C. 2, s. 101.

¹¹³⁸ Tekeli ve Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", s. 79.

¹¹³⁹ Dumont, "The Origins of Kemalist Ideology", s. 33.

¹¹⁴⁰ Çelik, "Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem", s. 77.

sanayi teşkil edilinceye kadar burjuva sınıflarını kendi sinesinde birleştirmeliydi. Bir anlamda Gökalp, Halk Fırkası'nın toplumun gelişme aşamasını tamamlayana kadar siyasal düzendeki tek etkin parti olması gerektiğini ileri sürmüştür.¹¹⁴¹ Gökalp için memleketi bölmekten başka bir işe yaramayan partiler yerine toplumun tümünü kapsayan Halk Fırkası etrafında birlik olunması gerekiyordu. Onun Halk Fırkası'na yüklediği işlevler filizlenmekte olan Tek Parti Yönetimi'nin gerekçesi olarak okunabilir. Nitekim Gökalp'in gelişme aşaması vurgusu Halk Fırkası'nın tek partili düzene süreklilik atfeden yaklaşımından ayrılmaktadır. Gökalp, Halk Fırkası'nı zaruri bir duruma karşı temellendirmektedir. Halk Fırkası'na yüklenen tüm bu işlevler dönemin halkçılık anlayışının parti programına taşınmasıyla sonuçlandı. 1927 tarihli CHP Nizamnamesi'nde milliyetçilik ve cumhuriyetçilik ile birlikte parti ideolojisine eklemlenen halkçılık, 1931'de Kemalizm ilkeleri arasında kendisine yer bulduğunda, “*Sınıf yok, iş bölümü var.*” sloganı Kemalist halkçılıktaki Gökalp etkisini su yüzüne çıkardı. 1931 tarihli CHP Programı'nda egemenliğin millete ait olduğu vurgusunun sınıf ayrımının gözetilmediği bir halkçılık anlayışıyla bütünleştiği görülmektedir.¹¹⁴²

İrade ve hakimiyetin kaynağı millettir. Bu irade ve hakimiyetin, devletin vatandaş ve vatandaşın devlete karşı vazifelerinin hakkıyla ifasını tanzim yoluyla kullanılması Fırkaca büyük esastır. Kanunlar önünde mutlak bir musavat kabul eden ve hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaate imtiyaz tanımayan fertleri halktan ve halkçı olarak kabul ederiz.

Programda tarif edilen halkçılık açık bir şekilde korporatist bir halkçılıktır. Sınıfların reddedildiği vurgusuyla anti-liberal bir halkçılık belirirken herhangi bir grup, sınıf ya da kesimin korunacağı vurgusundan kaçınılmıştır. Bu haliyle sosyalizmden uzak bir halkçılık anlayışının belirdiğini söylemek yanlış olmasa gerektir. Zira toplum sınıflardan değil iş bölümü temelinde meslek sahiplerinden oluşan bir yapı olarak görülmektedir. Buna karşın programda toplumsal iş bölümü esasına dayalı olarak çalışma zümreleri tasnif edilmiştir: A) Küçük Çiftçiler B) Küçük Sanayi Erbabı ve Esnaf C) Amele ve İşçi Ç) Serbest Meslek Erbabı D) Sanayi Erbabı, Büyük Arazi ve İş Sahipleri, Tüccar. Tasnif içerisindeki her bir çalışma zümresi bir diğer zümrenin ve toplumun saadeti için gerekli görülmüştür. Sınıf mücadelesi yerine toplumsal düzen ve dayanışmayla toplumsal düzenin sağlanması CHP'nin halkçılık anlayışının temelini oluşturur. Bu anlamda zümrelerin menfaatleri yok sayılmamış; kabiliyet ve çalışma derecesiyle doğru orantılı olacağı halkçılığın temel vurgusunu

¹¹⁴¹ Ziya Gökalp, *Fırka Nedir?*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2010, s. 28 ve s. 66.

¹¹⁴² C.H.F. *Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 31.

oluşturmuştur.¹¹⁴³ “Çalışma zümresi” tasnifinde sosyal sınıf kesimlerinin üretim ilişkilerindeki yerine göre bir tasnife gidildiği göze çarpmaktadır. Parla bu durumu, “*Sınıf yok, iş bölümü var.*” sloganının “sınıf var, çatışma yok” olarak anlaşılması gerektiği üzerinde durmuştur. Parla’ya göre çalışma zümreleri tasnifi meslek zümreleri değil sosyal sınıflar ile ilgilidir.¹¹⁴⁴ 1935 tarihli CHP Programı’nda çalışma zümreleri tasnif edilirken bu durum giderilmeye çalışılmışsa da tasnifin sınıfsal niteliği kendini göstermektedir: A) Çiftçiler B) Küçük Zanaat Sahipleri C) Esnaf ve İşçiler Ç) Serbest Meslek Sahipleri D) Sanayi Erbabı E) Tacir ve Memurlar.¹¹⁴⁵ Böylelikle parti-devlet özdeşliğine gidilen süreçte CHP’nin toplumun tümünü kapsadığı argümanı parti programına girmiş oluyordu. Toplumdaki her bir birey çalışma zümrelerine dâhil olurken CHP, toplumdaki ahengin bir anlamda garantörü olarak hükümet etme yetkisini “milletin fırkası” olarak sürdürebilecekti. Sınıf farklılıklarının dışlandığı bir toplumsal yapıda başka bir partinin varlığına ihtiyaç duyulmaması da halkçılığın tek partili düzene geçişin “gerekçesi” olma durumuna açıklık kazandırmaktadır.

1931 ve 1935 tarihli CHP Kurultayları oluşmakta olan Tek Parti Yönetimi’nin ideolojik dönüşümü açısından bir dönüm noktasıydı. 1935’ten sonra Kemalizm’e tutarlı bir ideolojik içerik kazandırma çabası baş gösterdiğinde halkçılık, inkılapçılık ile birlikte rejimin tepeden inmece karakterinin açıklanmasında temel başvuru kaynağı haline gelmiştir. Peker’in İnkılap Dersleri’nde Türk inkılabının gerçekleşebilmesi için zor kullanma yoluna gidilmesini gerekli gören yaklaşımı Kemalist modernite projesinin yeni bir evreye girdiğinin işareti idi. Nitekim yeni evrede halkçılığın otoriter tek partili düzenle nasıl uyumlu hale getirileceği sorunu gündeme gelmiştir.

Sınıfların reddedildiği bir toplum yapısında halkı aydınlatma görevi şüphesiz seçkinlere düşüyordu. Halk Fırkası, genç cumhuriyetin çağdaş uygarlık hedefine öncülük ettiği gibi halkı aydınlatma görevini de yerine getirme sorumluluğunu yükleniyordu.¹¹⁴⁶ Halka rağmen, halk için şiarı bu doğrultuda anlamlı hale gelirken Halk Fırkası olası bir direnme durumuna karşı Peker’in tarif ettiği gibi “zor kullanma” yoluna başvurabilecektir.¹¹⁴⁷ Bu bağlamda toplumdaki bireylerin henüz kendisinin ve toplumun çıkarlarını gözetebilecek olgunluğa erişmediği ön kabulü yönetenlere halkın

¹¹⁴³ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, s. 32.

¹¹⁴⁴ Parla, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u*, C. 3, ss. 42-43.

¹¹⁴⁵ C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1935, ss. 7-9.

¹¹⁴⁶ Tekeli ve Şaylan, “Türkiye’de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi”, s. 80.

¹¹⁴⁷ Recep Peker’in İnkılap Dersleri Notları, s. 8.

çıkartı için zor kullanmayı gerekli gördürmüştür.¹¹⁴⁸ Bununla birlikte devrimlerin gerçekleşmesi kadar korunması da zaruri bir öneme sahipti. Toplum her bakımdan çağdaş bir görünüme kavuşurken devrimlerin korunmaması eski yaşayış biçimini geri getirebilirdi. Peker bu durumu şu şekilde açıklamıştır:¹¹⁴⁹

İnkılap; bir sosyal bünyeden geri, eğri, fena, eski haksız ve zararlı ne varsa bunları birden yerinden söküp onların yerine ileriye, doğruyu, iyiyi, yeniyi ve faydalıyı koymaktır. Fakat arkadaşlar, koymak yeterli değildir. Onları öylece koyduktan sonra büyük bir sıcaklıkla davaya yapışıp sökülen şeylerin geri dönmemesini, konan şeylerin yaşamasını, yerleşmesini temin edecek bir sistem kurmak ve işletmek de inkılabın değişmez şartıdır. Bu şart olmadıkça fenalıkların, geriliklerin... yerine iyiliklerin ve ileriliklerin... konması gelip geçici bir hadise değersizliğine iner ve eski fenalıklar daha geniş tahrip tesirleriyle geri döner.

Kemalizm Türkiye'ye özgü bir ideoloji olarak filizlenirken Kemalizm ilkelerine tarihsel koşullar gözetilerek tutarlı bir içerik kazandırılmaya çalışılmıştır. Kemalist söylem açısından cumhuriyet ve devrimlerin eşsizliğine atfedilen önem Kemalizm ilkeleri için de geçerliydi. Bilhassa halkçılık, rejimin otoriter anlayışına karşı ileri sürülen özgün bir ideoloji olarak partinin temel vasıfları arasına girmişti. Dolayısıyla CHP halkçılığının dünyadaki örneklerinden ayrı bir halkçılık olduğu vurgusu Kemalist halkçılığın önemli argümanlarından biri haline gelmiştir. Peker, "*Bizim halkçılığımız bizim anladığımız manadadır.*" derken Kemalist halkçılığın özgünlüğüne dikkat çekiyordu. Peker'e göre dünyada birçok ülkede popülist, popüler gibi adlar taşıyan halkçılık davası güttüğünü ileri süren parti vardı. Türkiye'deki halkçılık bu partilerdeki gibi bir klişeden ibaret değildi. Halk Fırkası, halkıyla birlikte çalışırken aynı zamanda her yurttaşa saygı duyuyor, eşitliğe önem veriyordu. Peker, Kemalist halkçılığın diğer halkçılıklardan ayrılan yönünü şu şekilde açıklıyordu: "*Türkiye'de sınıf yoktur, cins yoktur, imtiyaz yoktur. Mıntika menfaati, derebeylik, ağalık, aile, cemaat imtiyazı fikirleri yoktur.*" Peker'e göre Türkiye'de bireyleri birbirinden ayıran şey bilgi üstünlüğü ve çalışmayla ortaya çıkıyordu. Halkçılığın bu yönü toplumun ahengini bozacak işçi hareketlerinin doğmasına engel olacağı gibi sermaye sahiplerinin de işçi haklarını çiğnemesine engel oluyordu. Kemalist halkçılık her türlü sınıf kavgasını, tahakküm ve imtiyaz zihniyetlerini kökünden silecek bir ideolojeydi.¹¹⁵⁰ Peker'e göre halkçılık sınıfsız toplum yapısı içerisinde temiz ve saf bir milliyetçiliği ortaya çıkaracaktır. Ortaya çıkan sade milliyetçilik sayesinde dil, kültür ve mefkûre birliği

¹¹⁴⁸ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 30.

¹¹⁴⁹ Recep Peker'in İnkılap Dersleri Notları, s. 7.

¹¹⁵⁰ Recep Peker'in İnkılap Dersleri Notları, s. 11.

etrafında bağıllık oluşabilecektir. Nitekim Peker, halkçı duygularla birleşmeyen bir toplumda ulusal birliğin sağlanmasını mümkün görmez. Ona göre millet, Kemalizm tarifine uygun bir halkçılık anlayışını benimserse milliyetçiliğin kuvveti ile birbirine bağlı büyük bir varlık teşkil edilebilecektir.

İnkılapçılık ilkesine yüklenen misyonun halkçılık ile birlikteliği devrimlerin yukarıdan aşağıya gerçekleşmesi durumuyla bağlantılı idi. Tek partili düzende merkeziyetçi yapının güçlenmesi ve rejimin otoriterliği devrimlerin halk için gerçekleştiği söylemi ile olumlanırken II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki Batı uygarlığına dâhil olma önerilerindeki uzlaşmacı tutum terk ediliyordu. Halkçılığın kültürel boyutu artık Kemalizm'in öngördüğü şekilde içerik değişikliğine açık hale geliyordu. Parti-devlet bütünleşmesine gidilen süreçte halkçılığın içerik değişikliğine uygun yapısı giderek önem kazanıyordu. Kemalizm'in sınıfsızlık argümanına karşı bir araç olarak içeriği şekillenen halkçılık diğer Kemalizm ilkeleriyle sıkı bir birliktelik gösterdi. Örneğin cumhuriyet, halkın yönetimi olarak tarif edilirken rejimin otoriterliğinden doğan çelişki halkçılık ile giderilmeye çalışıldı. Dolayısıyla Kemalist halkçılığın Erken Cumhuriyet Dönemi'ndeki serüveni bir yönüyle diğer Kemalizm ilkeleriyle bağlantısında ortaya çıkan ilişkiyle yakından ilgiliydi. Bu noktada halkçılığın diğer Kemalizm ilkeleri ile ilişkisine değinmek yerinde olacaktır.

Kemalist söylem içerisinde cumhuriyet rejiminin halka dayandırılması Millî Mücadele Dönemi'nde “milli egemenlik” olarak tezahür etmişti. Halkçılık ve cumhuriyetçilik arasındaki bu birliktelik Millî Mücadele ortamında ve 1923 ertesinde geçici bir yakınlık ortaya çıkardı. Siyasal açıdan birbirine yakınlaştırılan halk ve cumhuriyet aynı zamanda imparatorluktan kopuşu ifade ediyordu. Milli egemenlik ilkesinin temel tarifine uygun olarak egemenlik Osmanlı'dan Türk milletine geçiyordu.¹¹⁵¹ Egemenliğin kullanımındaki bu keskin geçiş 1923'e kadar kültürel boyutları ile gündeme gelen halkı siyasallaştırıyordu. Halk artık siyasal boyutlarıyla da üzerine düşünülen yeni bir karakteristik özellik kazanıyordu.¹¹⁵² Bununla birlikte halkçılık ve cumhuriyetçilik arasındaki geçici yakınlık tek parti iktidarının giderek otoriterleşen yapısı içinde çözülmeye başlamıştır. Bilhassa TCF ve SCF deneyimleri halkın kendi kendini yönetmesini salık veren cumhuriyetçi söylemi halkçılık ile çelişen bir duruma yol açmıştır. Devrimlerin sekteye uğrayacağı endişesi halkın

¹¹⁵¹ Karaömerlioğlu, “Tek Parti Döneminde Halkçılık”, s. 275.

¹¹⁵² Çelik, “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, s. 76.

siyasal süreçlerdeki serbestliğinin önüne geçmiştir.¹¹⁵³ Halkçılık ve cumhuriyetçilik ilişkisinde açıktan açığa ortaya çıkan bu çelişki Halk Fırkası'na yüklenen işlevlerle giderilmeye çalışılmıştır. Bir kere Halk Fırkası “milletin fırkası” olarak tarif edilirken dönemin halkçılığına uygun olarak sınıflı toplum yapısı reddediliyordu. Sınıfları gözetmediğini ileri süren fırkaların ülkenin başına açtığı sorunlar ortadayken Halk Fırkası toplumu bir bütün olarak kabul ediyor ve fırkalaşmanın gereksizliğini Kemalist espiye dâhil ediyordu. Atatürk'ün fırkanın kuruluş sürecinde, “*Ben öyle bir fırka teşkilini tasavvur ediyorum ki, bu fırka milletin bütün sunufunun refah ve saadetini temine matuf bir programa malik olsun. Milletimizin şeraiti buna müsaittir.*”¹¹⁵⁴ ifadesi halkçılık ve cumhuriyetçilik arasında belirecek ilk çatışmanın önlenmesine yönelik en erken strateji olarak Halk Fırkası'nın kuruluşunu ilan ediyordu.

Tek Parti Yönetimi'nin cumhuriyeti koruma misyonunu yüklenmesi halkçılık ve cumhuriyetçilik arasında filizlenen çelişkinin giderilmesine yönelik bir diğer önemli strateji idi. Halk Fırkası'nın toplumun tümüne mal edilmesi bir anlamda egemenliğin kaynağında konumlanan milletin yine Halk Fırkası'nda temsil edilmesi doğrusal bir zemine oturabiliyordu. Modernleşme sürecinin aciliyet serencamının yerini çağdaş uygarlığa eklemlenmiş bir ulus-devlete bırakmasıyla halkın siyasal katılımını kısıtlayan unsurlar da kendiliğinden ortadan kalkacaktı. 1931 tarihli CHP Programı'nda partinin tek dereceli seçimlere yönelik görüşleri açıklanırken halkın henüz kendi kendine siyasal tercihlerde bulunabilecek olgunluğa ulaşmadığına değinilmesi tesadüf değildi. Halka şimdilik partinin uygun gördüğü tanınır ve güvenilir adayları seçme serbestliği tanınmıştı.¹¹⁵⁵ Halkçılık-cumhuriyetçilik ilkelerinin siyasal boyutları arasında II. Meşrutiyet ortamında Türkçülerin hararetle bir şekilde dile getirdiği aydın ve halk mesafesinin ortadan kaldırılması düşüncesinin “cumhuriyet rejimi” ile mümkün olabileceğine yönelik bir inanç dikkat çeker. Cumhuriyetçi seçkinler de tıpkı II. Meşrutiyet ortamındaki çağdaşları gibi halka romantik bir şekilde yaklaşıyordu. Cumhuriyet ile birlikte halk kavramı idealleştirilerek halk ve aydın arasındaki uçurumun giderileceği varsayılmıştır. Bu varsayım şüphesiz ilhamını, meşruiyetini halktan alan cumhuriyet rejiminden ileri geliyordu.¹¹⁵⁶

¹¹⁵³ Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, ss. 146-149.

¹¹⁵⁴ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938)*, C. 2, s. 54 ve s. 101.

¹¹⁵⁵ *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 30.

¹¹⁵⁶ Çelik, “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, s. 77.

Altı Ok'un parti programına dahil olduğu 1930'larda halkçılık ve cumhuriyetçilik arasındaki ilişki 1920'lerin "milli egemenlik" mottosundaki anlayıştan belirgin bir şekilde farklılaşacaktır. Bu anlamda Millî Mücadele ortamında milli irade ve milli egemenlik gibi söylemler ile halk kavramı siyasallaşırken 1930'lara girilirken halk kavramı kültürel ve iktisadi boyutlarıyla Kemalist söylem içerisinde ağırlık kazandı. Halkçılık ve cumhuriyetçilik ilişkisindeki bu dönüşüm her iki ilkenin Kemalizm'in esnek yapısına uygun olarak tezahür etti.¹¹⁵⁷ Halk Fırkası'nın kuruluş sürecinde memleketin fırkalardan çok çektiği yönündeki söylemin aksine 1930'daki çok partili hayata geçiş denemesi yine Kemalizm'in iç ve dış koşullara uygun olarak değişebilen -dönüşebilen- esnek yapısıyla ilgiliydi. Kemalist milliyetçi söylemin dil, kültür ve mefkûre birliği vurgusundaki bütüncül anlam Kemalist halkçılığın "*Sınıf yok, iş bölümü var.*" şiarıyla yakın bir bağlama sahiptir.¹¹⁵⁸ Bu bağlam Kemalist modernite projesinin toplumsal düzen tasavvurunun pragmatik bir ifadesiydi. Öyle ki sınıfsız, kaynaşmış bir toplumda dil, kültür ve mefkûre birliğiyle birbirine bağlı vatandaşlardan oluşan "millet" tarifi henüz asimilasyona uğramamış etnik grupları Türk milletine entegre etmenin önünü açabilirdi.¹¹⁵⁹ Nitekim her türlü fırkalaşmanın gereksiz görüldüğü, toplumsal sınıfların reddedildiği, etnik çeşitliliğin dil, kültür ve mefkûre birliği içinde eritildiği bir toplumsal yapı -en azından söylem düzeyinde- cumhuriyet modernleşmesinin aciliyetinin sekteye uğramaması açısından zaruri bir önem arz ediyordu.

Akçura henüz 1923'te halkçılık ve milliyetçiliği, *Yüz elli senelik cihan tarihinde göze çarpan tekâmül vetiresinin umdeleri.* " olarak tarif ediyordu. Akçura, halkçılık ve milliyetçilik cereyanlarını bağımsızlık temelinde ele alarak egemenliğin kaynağına yerleştiriyordu: "*Hakimiyet-i milliyesine tamamen sahip olan bir kavim diğer milletlere karşı tamamen hür ve müstakil olduğu gibi, kendi içinden ayrılan fertlerin veya sınıfların da mahkûmu olmaz.*" Akçura'ya göre halkçılık ve milliyetçilik arasındaki bu bütüncül anlam "halk egemenliğinde" tezahür ediyordu.¹¹⁶⁰ Tek parti ideolojisi içerisinde halkçılık ve milliyetçilik zaman zaman iç içe geçmiş bir görünüm ortaya çıkarırken Akçura'nın egemenliği halkçılık ve milliyetçilik ile bir arada değerlendiren yorumuna yakın bir anlam ortaya çıkıyordu. CHP programlarındaki

¹¹⁵⁷ Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, ss. 146-149.

¹¹⁵⁸ C.H.F. *Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 32.

¹¹⁵⁹ Dumont, "The Origins of Kemalist Ideology", s. 29.

¹¹⁶⁰ Akçura, *Siyaset ve İktisat*, ss. 140-143.

halkçılık tarifi içerisinde irade ve egemenliğin kaynağına ulusun yerleştirilmesi bu açıdan anlamlıdır.¹¹⁶¹ Her ne kadar sınıf ayrımı gözetmeyen toplumsal düzen tasavvuruyla Akçura'dan ayrılrsa da Gökalp, Türkçülüğü ele alırken halkçılık ve milliyetçiliğe bütüncül bir değer atfetmişti. Gökalp, her Türk'ün siyasette halkçı; kültür alanında da Türkçü kalması gerektiğini savunurken ortaya sloganik bir ilke atmıştı: "*Siyasette yolumuz halkçılık ve kültürde yolumuz Türkçülük'tür.*"¹¹⁶² Gökalp'in millet ve halka yüklediği anlam her iki kavramı da neredeyse birbiriyle özdeş kılmıştır. Milliyetçilik tarihsel, etnik ve kültürel bir tekdüzelik içerirken halkçılık bu tekdüzeliğin toplumsal yapıda kökleşmesini sağlıyordu.¹¹⁶³

Halkçılık ve milliyetçiliğin bu şekilde kaynaşması imparatorluğun son dönemlerindeki İttihad-ı Anasır düşüncesinde tezahür eden halk ve millet anlayışının aşıldığını göstermektedir. İmparatorluk sınırları içindeki tüm etnik unsurları Osmanlı üst kimliği etrafında birleştirmeyi amaçlayan İttihad-ı Anasır en temelde halk ve millet ayrımı gözetmeksizin "Osmanlı" kimliği etrafında birlik olmayı amaçlayan bir cereyan olarak filizlenmişti. Halk ve millet Osmanlı kimliği etrafında birlik olurken egemenliği kullanma hakkı hanedanda kalmaya devam ediyordu. Oysaki cumhuriyet ile birlikte egemenliğin kaynağına sınıfsız, kaynaşmış, bölünemez bir halk-millet kavramları getirilmişti. Dolayısıyla Kemalist ideolojinin halkçılık ve milliyetçilik ilkelerindeki yakın ilişki halk ve milletin algılanış biçimini imparatorluk bakiyesinden sıyırmıştır.¹¹⁶⁴

Kemalizm'de halkçılık ile ifade edilen toplumsal sınıfların yokluğu söylemi, milliyetçilik ilkesinin siyasal hukuki eşitlik vurgularıyla bütüncül bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Kemalist halkçı söylemin sınıfsız, kaynaşmış toplum vurgusunun halkın siyasal süreçlere katılımıyla çelişmemesinin bir yolu olarak Halk Fırkası ve TBMM işaret edilmiştir. Cumhuriyet modernleşmesinin tepeden inme ci anlayışı da bu bağlamda belirginlik kazanmaktadır. Kemalist millet tarifi içerisindeki; dil, kültür, mefkûre gibi vurgular oldukça soyut kavramlardı. Halk ise belirli bir zaman diliminde belirli bir yerde yaşayan insan kütlesini ifade ediyordu. Halk ve millet kavramlarının birbirine yakınlaştırılmasındaki amaç egemenlik anlayışının soyut bir

¹¹⁶¹ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 31; C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 7.

¹¹⁶² Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, ss. 193-195.

¹¹⁶³ Karaömerlioğlu, "Tek Parti Döneminde Halkçılık", s. 276.

¹¹⁶⁴ Karaömerlioğlu, "Tek Parti Döneminde Halkçılık", ss. 276-277.

millet iradesi anlayışına dayanmasından kaynaklanıyordu.¹¹⁶⁵ Diğer bir ifadeyle toplumdaki bireyleri tek tek gözetmek yerine toplumdaki tüm bireyleri geçmişin dil, kültür, mefkûre birliğine dayanan bir bütünlük içerisinde etnik farklılık gözetmeksizin katmak soyut millet kavramı ile pekâlâ kavramsallaştırılabilirdi. Nitekim Kemalizm'in egemenlik vurgusu soyut millet kavramının iradesiyle bütünleştirilecektir. Öyle ki bu irade Kemalistlere devleti yönetme yetkisini verirken TBMM'yi millet iradesinin tezahür ettiği biricik çatı haline getirecektir. TBMM içindeki tek parti ise şüphesiz toplumun tümünü kapsadığı iddiasındaki Halk Fırkası olacaktır. Böylelikle tek partili yönetim anlayışı meşrulaştırılırken dönemin demokrasi vurgusuyla çelişmeyen bir millet anlayışı ortaya çıkıyordu. Tek partili yıllarda Halk Fırkası'nın halkçılığı cumhuriyetin korunmasından, toplumun eğitilmesine kadar varan bir şiddet kazanırken Gökâlp'in her Türk'e yüklediği siyasal alanda halkçı; kültürel alanda Türkçü kalma sorumluluğu da gerçekleşmiş oluyordu.

Kemalist ideolojide halkçılık ve devletçilik ilkeleri arasındaki ilişki her iki ilkenin birbiriyle çelişen yapısıyla başlatılabilir. Bir kere Kemalist halkçılığın sınıfsız, kaynaşmış toplum tasavvuruyla burjuvazinin devlet eliyle yaratılması stratejisi birbiriyle tezat bir durum ortaya çıkarmaktadır. Öyle ki daha önce hem devlet eliyle burjuvazi yaratıp hem de sınıflaşmanın önüne geçilmenin bir eşine rastlanmamıştı. Daha önce değinildiği gibi Kemalist devletçilik bu sorunu inkılapçılık ilkesiyle bertaraf etme uğraşı verecektir. Eğitim reformları, dinin toplumsal alanda denetime tabi tutulması gibi etkinlikler halkçılık-devletçilik ilişkisindeki çelişkinin su yüzüne çıkmasının önlenmesine yönelik gerçekleştirildiği yorumu yapılabilir.¹¹⁶⁶

Gökâlp, sınıfsız toplum tasavvurunda devletçiliği halkçılığa eklemelerken ortaya çıkan çelişkiyi giderebilmenin bir yolu olarak “iktisadi devletçilik” anlayışını ortaya atmıştı. Gökâlp'e göre devlet kendisini “iktisadi” devlet olarak tanımladığı takdirde hem ahlaki bir görevi yerine getirmiş olacak hem de ülkede spekülâtörlerden oluşan bir sınıfın filizlenmesine engel olabilecekti. Nihayetinde iktisadi devletçilik anlayışına uygun olarak toplumun ortak menfaatini temsil eden bir halk iradesi ortaya çıkacaktı. Gökâlp, bu aşamaların ardından “halkçılık devrinin” siyasi olgunlaşmanın en üst aşaması olacağını ifade etmiştir. Gökâlp, sınıf farklılıklarını törpülemek için devletçiliği önerirken aynı zamanda halkçılık ve devletçiliğe bütüncül bir ideolojik

¹¹⁶⁵ Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, ss. 158-159.

¹¹⁶⁶ Çelik, “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, s. 88.

anlam yüklüyordu. Tekeli ve Şaylan'a göre Gökalp'in ulaştığı bu ideolojik çizgi o dönemde rejimin ideolojisi içerisinde belirginlik kazanamamıştı. Devletçiliğin bir ekonomi modeli olarak benimsendiği 1930'larda dahi devletçilik ve halkçılık bütünleştirilememiş, birbirinden ayrı tutulmaya çalışılmıştır.¹¹⁶⁷ Bununla birlikte Parla, CHP'nin dar anlamda "iktisadi devletçilik" ve belirgin iktisat politikalarının 1930'larda "tam" bir açılım gösterdiğini vurgulamıştır. Parla'ya göre CHP korporatizminin önemli boyutlarından biri olan siyasi-idari devletçilik yaklaşımı halkçılık ile organik bir ilişkiye sahip olarak 1920'lerden beri yönlendirici bir etkiye sahip olmuştu. Parla, Türkiye'de 1923'ten itibaren halk/millet, devlet/parti bütünlüğü egemen olduğunu vurgulayarak CHP'nin siyaset ve iktisat alanlarında Büyük Buhran'a kadar liberal olduğu ve 1930'lardan itibaren devletçiliğe geçtiği yönündeki yorumların temelsiz olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁶⁸

Tek Parti Yönetimi'nin sınıf farklılıklarını ve sınıf çatışmasını reddeden ideolojik tutumunun halkçılık ve devletçilik ilişkisinde çelişkiye yol açması kaçınılmazdı. Bu dönemde halkçılık ve devletçilik ilişkisini tutarlı bir hale getirme çabası 1930'ların başlarında "Kadro Dergisi" etrafında gelişen hareketin üzerinde durduğu konular arasında yer alacaktır.¹¹⁶⁹ "Kadrocular" olarak da anılan bu hareket devletçiliği, halkçılık ilkesinin sınıfsız, imtiyazsız "dayanışmacı" toplum kavrayışına uygun bir şekilde biçimlendirme uğraşı verecektir. Kadrocular, devletçiliğin gerektirdiği planlama ve iş bölümü esaslarının toplumun sınıfsız yapısında temellenebileceğini ve ekonomik kalkınmanın yaratabileceği sınıf çatışmasının engellenebileceğini düşünüyordu.¹¹⁷⁰

Kemalist modernite projesinin kültür ayağının öncü ilkesi laiklik idi. Laiklik, cumhuriyet yurttaşının her bakımdan çağdaş bir görünüme kavuşmasının itici bir dinamiği olarak Altı Ok içerisinde yerini almıştı. Osmanlı-İslam geleneğinin toplumsal alandaki tezahürleri ardı ardına gerçekleşen devrimler ile ortadan kaldırılırken çağdaş yaşayışa uygun hukuki düzenlemeler ile de laik-seküler bir topluma geçişin önündeki engeller kaldırılmak isteniyordu. Laikliğin seküler-laik bir

¹¹⁶⁷ Tekeli ve Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", ss. 63-64.

¹¹⁶⁸ Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek- Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, C.3, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, ss. 221.

¹¹⁶⁹ Erkan Doğan, "II. Meşrutiyet Dönemi'nden Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarına Halkçılık Fikrinin Gelişimi", *İnsan & İnsan*, C. 6, S. 20, 2019, ss. 141-142.

¹¹⁷⁰ Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 195; Mustafa Türkeş, "The Ideology of the Kadro (Cadre) Movement: A Patriotic Leftist Movement in Turkey", *Middle Eastern Studies*, Vol. 34, No. 4, 1998, ss. 115-116.

toplum inşası amacıyla; halkçılığın sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir toplum inşası amacı bir arada düşünüldüğünde laiklik ve halkçılık arasında çatışmanın yaşanması kaçınılmaz bir durum ortaya çıkarıyordu. Toplumsal alanın laik-seküler temelde dönüşümü halkın yaşayış biçimi, değer yargıları ve inanç sistemine halka rağmen müdahale edilmesini gerektiriyordu. Bu noktada Kemalist modernitenin tepeden inmece anlayışına karakterini veren, “halka rağmen halk için” şiarı devreye girmektedir. Halk adına gerçekleştirilen devrimler halkın bugünü ve geleceği gözetilerek gerçekleştirildiği için bu tezat ortadan kaldırılabildi. Haliyle halkçılık ve laiklik arasındaki tezatlar Kemalist ideolojide altıncı ok olarak kavramsallaştırılan inkılapçılık ilkesiyle giderilmek istenmiştir.¹¹⁷¹

Halkçılık, Türk aydınını etkileyen erken cereyanlardan biriydi. Jön Türklerden itibaren toplumun geri kalmışlığının giderilmesinde bilimsel ilerleme fikri özgün bir yer tutarken halkçılık kurucu bir öge olarak değer görmüş ve modernleşme yolunda gerçekleştirilen reformların düşünsel temelinde yer almıştı. Kemalist ideoloji içerisinde halkçılık ve inkılapçılıkta beliren yakınlaşma da buradan ileri geliyordu.¹¹⁷² “Halka rağmen” gerçekleştirilen devrimler “çağdaş uygarlık” hedefinin “halk için” anlayışında bütünleşiyordu. Kemalist ideolojinin sürekliliği halk için gerçekleştirilen devrimlerin belirli bir zamana kısıtlanmasını engellerken, aynı zamanda devrimlere dinamizm ve canlılık kazandırıyordu.¹¹⁷³ Bir anlamda Kemalizm çağın gerektirdiği yeniliklere açık bir inkılapçılık anlayışına yaslanarak cumhuriyet ideolojinin gelecekte de Kemalizm’in rehberliğinden istifade edeceğini kurguluyordu.

Devrimlerin amacı çağdaş ve medeni bir toplum yaratmak olarak tarif edilirken devrimlerin kökleşebilmesi için yönetimin halka yönelmesi gerektiği düşüncesi belirliyordu. Dolayısıyla halkçılık ve laiklik ilişkisindeki tezatların kaldırılmasında devreye giren inkılapçılığın halkçılık ile ilişkisinde de benzer bir tezatlık doğabilirdi. Nitekim halk talepleri ile milli iradenin tezahür ettiği TBMM’nin inkılapları, halkçılık ve inkılapçılık arasındaki ilk tezat olarak görülebilir. Cumhuriyet modernleşmesinde toplumun dönüştürülmesi hedefine öncülük eden Kemalistler ortaya çıkabilecek tezatların giderilebilmesi için halkın eğitimiyle yakından ilgilenecektir. Nihayetinde eğitim kurumları rejimin yaratmak istediği yeni insan tipine uygun olarak şekillenerek

¹¹⁷¹ Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, ss. 174-176.

¹¹⁷² Çelik, “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, s. 76.

¹¹⁷³ Heper, “Kemalizm/Atatürkizm”, ss. 142-143; Kili, *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*, s. 274.; Kili, “Kemalizm in Contemporary Turkey”, *International Political Science Review*, s. 387.

olası bir tezat durumunda müdahale edebilecektir.¹¹⁷⁴ Bu durum en temelde eğitim müfredatlarının rejimin politikalarına uygun olarak düzenlenip yenilenebilmesine imkân tanıyacaktı. Süreklilik arz eden devrimlerin anlam ve öneminin halk nazarında kavranabilmesi için “okul” tek başına yeterli görülmecekti ve “halk için eğitim araçları” tasarlanacaktı. “Halk Hatipleri Teşkilatı”, “Halkevleri” ve “Halkodaları” bu bağlamda gündeme gelen kurumlar idi. Bu kurumlar Kemalist ilkelere bağlı bireyler yetiştirilmek amacıyla faaliyete geçecek ve Tek Parti Yönetimi’nin halkçılık anlayışının somut tezahürleri haline geleceklerdir.

5.6. Halka Ulaşmak: Halk Hatipleri Teşkilatı

1931 tarihli CHF Kongresi tek partili düzende yeni bir evreye geçildiğinin habercisiydi. Kendisini rejimin koruyucusu olarak tarif eden parti, kongre ile birlikte ülkeyi yönetme sorumluluğunu millet adına üstlendiğini ilan etmişti. Tunçay’ın dikkat çektiği gibi bu kongreden sonra artık Türkiye’de “başka bir biçem” egemen olacaktı.¹¹⁷⁵ 1946’ya kadar olan dönemde ülkedeki tek otorite haline gelen CHF, parti programlarında yeni ve uzun vadeli amaçlar saptayarak devrimlerin kökleşmesi için uğraş verecekti.¹¹⁷⁶ Bu uğraşın ilk ayağını parti tüzük ve programının CHF’nin yeni kimliğine uygun olarak düzenlemesi oluşturunuyordu. 1931 tarihli CHF Tüzüğü’nün “Esaslar” başlığı altında, 3. maddede parti üyelerinin, “*karşılıklı samimiyet, itimat ve arkadaşlık duygularıyla birbirine bağlı bir kitle teşkil*” ettikleri vurgulanmış ve parti üyelerine parti program ve ideolojisini öğrenme ve müdafaa etme sorumluluğu yüklenmiştir. 4. maddede parti üyelerinin tıpkı parti sözcüleri gibi durmadan ve usanmaksızın partinin ilkelerini halka anlatmaları gerektiği ifade edilmiştir. Henüz siyasi meşguliyet çağına gelmemiş tüm Türk gençleri de partinin tabi “namzedi” olarak kabul edilmiştir.¹¹⁷⁷

Parti ideolojisinin devlet ideolojisine eklemlendiği süreçte parti üyelerinin parti ideolojisine bağlılığına oldukça önem veriliyordu. Öyle ki parti teşkilatına yeni dönemin gerektirdiği bir kimliğin kazandırılması parti yönetiminin üzerine eğildiği konuların başında geliyordu. Parti ideolojisinin tüm toplumu kuşatması ve Kemalist modernite etrafında birlik olunması isteniyor, parti politikaları bu esaslara göre

¹¹⁷⁴ Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, s. 176.

¹¹⁷⁵ Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek- Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, s. 308.

¹¹⁷⁶ “C. H. Partisi Kurultayı Kapanırken İsmet İnönü’nün Söylevi”, *Ülkü Mecmuası*, C. 5, S. 28, 1935, s. 215.

¹¹⁷⁷ *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 3.

şekilleniyordu. Nitekim SCF deneyimi CHF'ye devrim hareketlerinin kolay bir şekilde toplumda kökleşmeyeceğinin işaretlerini vermişti. 1931 tarihli 3. Büyük CHF Kongresi'nde, Kemalizm parti ideolojisi olarak tarif edilirken aynı zamanda devrimlerin kökleşmesinde gerekli olan ideolojik destek de sağlanmış oluyordu. Bununla birlikte 1931 tarihli kongrede parti örgütü artık idari bir aygıt rolü üstlenmeye başlamış, devlet ve dolaylı olarak parti toplumun üzerinde bir yer edinerek amaçlarına uygun politikalar uygulayabilecek bir konuma gelmiştir. Keyder, bu durumun partide savunmacı ve aktif tutumları filizlendirdiğini ifade etmiştir. Aktif tutum partiyi iktisadi planlama ve ideolojik birliktelik sağlamaya yönelik girişimlere yöneltirken savunmacı tutum toplumdaki her türlü özerk alanın ortadan kaldırılma çabasını doğurmuştur.¹¹⁷⁸ Keyder'in işaret ettiği savunmacı tutum toplumun düşünsel ve kültürel yaşamının partinin denetimi altına alınması ile ilgiliydi. Dolayısıyla imparatorluktan cumhuriyete devreden toplumsal ve kültürel örgütlerinin ortadan kaldırılarak yerlerine parti ideolojisinin gereklerini taşıyan örgütler getirilmesi oldukça anlamlıdır. Bu doğrultuda kapatılan ilk örgüt İttihat ve Terakki Dönemi'nde kurulan Türk Ocakları idi. Ülkede pozitivist, milliyetçi, laik fikirleri; konferans, kurs, sergi gibi araçlarla yayma misyonuna sahip olan Türk Ocakları, 1931'de kapatıldığında ülke genelinde 350'den fazla şubeye ulaşmıştı.¹¹⁷⁹ Aynı yıl içerisinde çıkarılan basın kanunu ile hükümete "ülkenin genel politikasına aykırı düşen" yayınlar yapan gazete ve dergileri kapatma yetkisi verilmiştir. Kapatılan kurumlar arasında statüsü değişen İstanbul Dârülfünunu da bulunuyordu. 1933'te gerçekleştirilen üniversite reformu ile İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülen dârülfünunun akademik kadrosu da büyük ölçüde değişmiştir.¹¹⁸⁰ 1935'de Mason Locaları'nın kapatılmasını aynı yıl içerisinde 1923'te kurulan Türk Kadınlar Birliği, Türk kadınının oy hakkını elde etmesiyle örgütün amacına ulaştığı gerekçe gösterilerek kapatılmıştır.¹¹⁸¹

Sonuç olarak CHF yönetiminin partiye yeni bir yön verme çabaları 1931 tarihli kongre ile olgunlaşmıştır. Kemalist modernite projesinin toplumsal alanda kökleşmeyeceği endişesi parti ideolojisinin devlet ideolojisine ekleneneceği süreci başlatmıştır. Toplumsal alanda gerçekleştirilen müdahalelerin özerk örgütlerin ortadan kalkmasıyla sonuçlanması CHF'nin toplumdaki potansiyel ideoloji kaynaklarını

¹¹⁷⁸ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 126.

¹¹⁷⁹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 262; Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, ss. 387-390.

¹¹⁸⁰ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 127.

¹¹⁸¹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, ss. 262-263.

denetim altına alması anlamına geliyordu.¹¹⁸² Toplumsal alanda partinin denetimi dışında hiçbir özerk yapının kalmaması parti öncülüğünde “halkın eğitimini” kolaylaştıracaktır. Halkın eğitiminden sorumlu tutulan yapı şüphesiz parti teşkilatı idi. Bilhassa taşra teşkilatlarında parti ideolojisinin yeterince benimsenmediği gerçeği parti yönetimini harekete geçirmiştir. Halkın eğitimi CHF’nin yeni hedeflerine uygun olarak 1931 tarihli CHF Nizamnamesi ve Programı’na girmişti. Parti programının “Milli Talim ve Terbiye” başlıklı beşinci kısmında politik ve ideolojik bir yurttaş eğitiminin takip edildiği göze çarpmaktadır: “*Kuvvetli cumhuriyetçi, milliyetçi ve lâıyk vatandaş yetiştirmek tahsilin her derecesi için mecburi ihtimam noktasıdır. Türk milletine, Türkiye Büyük Millet Meclisine ve Türkiye Devletine hürmet etmek ve ettirmek hassas bir vazife olarak telkin olunur.*”¹¹⁸³

Programda partinin yurttaşlık eğitiminde fikrî olduğu kadar bedenî gelişime de önem verdiği ifade edilmiştir. Yurttaşların milli tarihin ilham ettiği yüksek derecelere ulaşması amaçlanmaktadır. Halkın eğitiminde belirlenen bu amaç I. Dünya Savaşı yıllarında İttihatçıların beden terbiyesi kapsamında gündeme getirdiği paramiliter- gençlik örgütlerini andırmaktadır. Nitekim İttihatçılar da tıpkı Kemalistler gibi toplumun ulus-devlet temelinde dönüşümünde parti yönetiminin icat ettiği araçları gündeme getirmişti. Öyle ki programda partinin Türk vatandaşlarının vücuda getireceği tüm spor teşekküllerinin idame ve himayesini vazife olarak üstelendiği ilan edilmiştir. Bununla birlikte programda yurttaşların Türk tarihinin öğrenmelerinin önemi üzerinde durulmuştur. Türk tarihini öğrenen yurttaşlar milli varlık için zararlı cereyanlar karşısında mukavemet edebilecektir. Bir anlamda yurttaşlar Türk’ün derin tarihi ile yüceltilirken yabancı, tehlikeli cereyanlara karşı korunmaları telkin edilmektedir. Zira parti kendisini cumhuriyetin koruyucusu olarak konumlandırırken devrimlerin yürütücü olma yetkisini de millettten alıyordu. O halde yurttaşların tehlikeli cereyanlardan korunması yetkisi de partiye aitti. Dolayısıyla yurttaşlara edilen telkin parti ideolojisi etrafında birlik olunması olarak anlaşılabilir. Programın “Dâhili, Adli, Harici Siyaset, Memurlar, Serbest Meslek Erbabı” başlıklı yedinci bölümünde Tek Parti Yönetimi’nin toplumu kuşatan yönetim anlayışının parti politikalarına olan yansımaları görülmektedir. Yurttaş eğitimi ile dönüşmesi beklenen insan tipinin hiçbir olay ya da tesir önünde sarsılmayan bir hükümet otoritesi ile

¹¹⁸² Sefa Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri 1932-1951*, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul 2002, s. 44.

¹¹⁸³ *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 35.

desteklenmesi öngörülmektedir: “*Bütün inkılap neticelerini, vatandaşların tam emniyetli ve milli nizam ve inzıbatı dâhili ve adli teşkilat ve kanunlariyle koruyan ve hiçbir hadise veya tesir önünde sarsılmayan bir hükümet otoritesi kurmak ve işletmek işlerimizin temelidir.*”¹¹⁸⁴

Tek Parti Yönetimi’nin toplumu kuşatan politikalarının yürütülmesinde memurlar ve ordu mensuplarına ayrı bir önem verilmiştir. Bu dönemde parti üyeliği memuriyet üzerinde bir engel oluşturmuyordu. Dolayısıyla parti üyesi memurlar devrimleri ve parti ideolojisini halka aşılama görevini yerine getirebilirdi. Benzer şekilde ordu mensupları milli mefkûreyi, milli varlığı ve inkılabı kollayan ve koruyan yapı olarak tarif edilmiştir. 1930’larda Tek Parti Yönetimi halkın eğitimine büyük önem vermiştir. Bu dönemde güçlü bir hükümet otoritesinin kurulmasında memurlar ve ordu personeli otoriter yönetim anlayışının temel unsurları olarak öne çıkmaktadır. 1931 tarihli kongreden sonra artık her parti üyesi partinin yılmaz bir savunucusu olarak kabul edilmiştir. Bir yönüyle yöneten-yönetilen ilişkilerinde giderek açılan mesafe parti teşkilatına yüklenen halkı aydınlatma görevi ile giderilmek istenmiştir. Bu anlamda “tenvir ve irşat” şiarı ile çalışan parti gündelik hayattaki her türlü yanlış bilginin düzeltilmesinden halkın siyasal eğitimine kadar varan bir faaliyet alanına ulaşacaktır. Kamusal alan üzerinde eksiksiz bir otorite tesis eden parti halkın eğitimini bir tür “yurttaşlık eğitimi” olarak kabul ederek halka ideolojik ve politik bilinç kazandırmak için 1931’de Halk Hatipleri Teşkilatı’nı kuracaktır.¹¹⁸⁵

Esasen Tek Parti Yönetimi’nin devrimlerin halka anlatılmasını salık veren anlayışı 1930’ların ürünü değildi. 1931 tarihli kongreden önce de hitabet sanatı ya da retorik partinin önem verdiği konular arasındaydı.¹¹⁸⁶ Daha Millî Mücadele Dönemi’nde değişen konjonktürel ortama uygun olarak lider kadro propaganda faaliyetleri yürütmekteydi. Bilhassa Mustafa Kemal Paşa, cumhuriyetin ilk yıllarında devrimlerin halka anlatılmasında önde gelen devlet adamı olarak öne çıkıyordu. Benzer şekilde Türk Ocakları ve Millet Mektepleri gibi kurumlar devrimlerin ruhunu halka aşlamak için faaliyetlerini sürdürüyordu.¹¹⁸⁷ Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Türk Ocakları gibi devlet destekli birçok örgüt okul tadilatı, sağlık hizmeti götürme,

¹¹⁸⁴ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara 1931, ss. 35-38.

¹¹⁸⁵ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 38.

¹¹⁸⁶ Halise Karaaslan Şanlı, “Tek Parti Döneminde Politik Söz ya da Retoriğin Yeri”, *Kültür ve İletişim*, S. 36, s. 13.

¹¹⁸⁷ Hakan Uzun, “Bir Propaganda Aracı Olarak Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Hatipleri Teşkilatı, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*”, S.11, Bahar 2010, ss. 90-93.

öğrenci bursları ve halk kursları gibi sosyal yardım faaliyetlerinde bulunuyordu. Yine dârülfünun öğrencileri köy ve kasabalara giderek devrim ve demokrasinin gereklerini anlatarak “irşat ve tenvir” faaliyeti yürütüyordu.¹¹⁸⁸ Bununla birlikte bu dönemde cumhuriyet öğretmenlerinin ideal cumhuriyet yurttaşının yetiştirilmesindeki önemine daha önce değinilmişti. Nitekim CHF’nin 1930 sonrası yürüttüğü propaganda ve halk eğitimi faaliyetleri hız kazanacaktır. Halkın her bakımdan devlete ve dolayısıyla partiye bağlı yurttaşlar olarak yetiştirilmesi bir devlet projesine dönüşecektir.

Halk Hatipleri Teşkilatı 1931’den sonra devrimlerin halka benimsetilmesinde eğitim ve kültürel alanda gündeme gelen uygulamaların öncüsüydü. Bu dönemde CHF’nin geçirdiği kurumsal dönüşümü her türlü imkân ve aracın propaganda çalışmaları için seferber edilmesine yol açmıştır. Radyo, televizyon ve yazılı basın araçlarının bulunmaması ya da sınırlı olması, okuma-yazma oranının oldukça düşük olması gibi nedenler CHF’nin en eski propaganda teknikleri arasında yer alan hitabet sanatından yararlanmasını gündeme getirmiştir.¹¹⁸⁹ Bu yönüyle Halk Hatipleri Teşkilatı’nın Erken Cumhuriyet Dönemi’nde ülke genelinde geniş kapsamlı yaygın eğitim veren Halkevlerinden önce kurulması dikkat çekicidir. Bu durum yaygın ve sürekli bir yurttaşlık eğitimi için teşkil edilecek olan Halkevlerinden önce bir tür “hazırlayıcı eğitim” olarak değerlendirilebilir. Nitekim parti hatipleri ülkenin her yerinde –milli bayramlarda, şenlik yerlerinde, kahvehane ve tren gibi yerlerde- halkı tenvir ve irşat için çalışarak halkın yanlış tesirler altına girmelerine engel olacaktı.¹¹⁹⁰ Böylelikle Kemalist halkçılığın 1931’den sonraki pratik tezahürleri filizlenmiş oluyordu. Halkın her türlü yanlış tesirden korunması için ülkenin her köşesinde parti hatipleri görevlendirilirken Halkevleri ve Halkodaları da halkın ideolojik eğitimini yeni beceri ve nitelikler kazanarak tamamlayacakları kurumlar olacaktır.

Halk Hatipleri Teşkilatı’na ilişkin esaslar CHF Halk Hatipleri Teşkilatı Talimatı’nda düzenlenmiştir. Teşkilatın kuruluş amacı, “*Cumhuriyet Halk Fırkası’nın prensiplerini ve büyük ideallerimizi ve günlük politika vaziyetine göre fikir ve maksatlarımızı en müessir telkin vasıtalarından olan söz ile de halka anlatmak.*” olarak ifade edilmiştir. Buna göre parti “müessir” söz söylemeye liyakatli kişileri hiçbir aracı olmaksızın partinin telkinlerini “halka ulaştırmak” için yetiştirecektir. Bu

¹¹⁸⁸ Eraslan, *Yakın Dönem Türk Düşüncesinde Halkçılık ve Atatürk*, ss. 136-137.

¹¹⁸⁹ Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri 1932-1951*, s. 44.

¹¹⁹⁰ C.H.F. *Halk Hatipleri Teşkilatı Talimatı*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1931, ss. 11-12.

kapsamda parti hatiplerinin her koşulda ve zamanda söz söyleyebilecek nitelik ve bilgiye sahip olmaları gerekiyordu. Talimatnamede parti hatiplerinin hangi konularda halkı aydınlatacağına yönelik üç esas belirlenmiştir. Birinci esasın kapsamında devrimlerin anlamı, fırka program ve prensipleri, cumhuriyetin faziletleri, milliyetperverlik gibi konular yer alıyordu. Hatiplerin her söz aldıklarında uygun bir şekilde konuşma gerçekleştirmeleri ön görülmüştür. İkinci esasta hatiplerin Türk medeniyetini, tarihini, kahramanlıklarını; mekteplerdeki üsluptan farklı olarak kısa ve etkili bir şekilde “*her zaman arzu ve hevesle dinlenilebilecek olan bir mahiyette*” telkin etmeleri gerektiği ifade edilmiştir. Halkın aydınlatılması için gerekli olan ve günün şartlarına göre değişen konular üçüncü esas olarak tarif edilmiştir. Örneğin milli bayramlarda kalabalık yerlerde parti hatipleri günün gerektirdiği konularda konuşma gerçekleştirmeliydi. Üçüncü esas parti hatiplerinin propaganda işlerine yakın bir faaliyet yürüttüklerini göstermektedir. Öyle ki hatiplerden partinin koşullara göre değişen politikalarını gözeterek çalışmaları bekleniyordu.¹¹⁹¹

Fakat mesela mahalli muhalif bir cereyan veyahut bir intihap günü birinci ve ikinci esaslardan maksadı tenvir için istifade edilmekle beraber asıl sözün müessir ve harareti kısımları ve neticeleri o günkü meseleleri üzerine teksif olunur. Fırkamız, uzaktan, yakından alakadar eden cereyanlar mahsus olunca hatiplerimiz herhangi bir vesileden ve toplanmadan istifade ederek bu cereyanlara karşı fırkamızın ana maksatlarını o yerlerdeki muhatapların anlayacağı lisan ile teşrih ederler.

Bir kimsenin halk hatibi olarak seçilmesi ve yetiştirilmesi için birtakım niteliklere sahip olması bekleniyordu. Buna göre halk hatibi olmak isteyenlerin parti ideallerine bağlılık duymaları ve hatiplik vazifesine hevesli olmaları gerekiyordu. Hatiplerin yaşadıkları yerlerde sevilen kişiler olarak öne çıkmaları ve hatiplik görevini yerine getirebilecek bir tabiata sahip olmaları bekleniyordu. Hatiplerin değişen koşullara ve ortamlara göre farklı meziyetleri bulunması da önemliydi. Örneğin şehirlerde görev yapan hatipler ile köy ve kasabalarda görev yapan hatiplerin bulundukları ortama uygun bir şekilde nutuk verebilmesi gerekiyordu. Köy ve kasabalarda görev yapan hatiplerin “ikna” kabiliyetinin yüksek olması aranan bir diğer nitelik idi.¹¹⁹² Talimatnamede halk hatiplerinin görecekları vazifelere göre iki sınıfa ayrıldığı görülmektedir. Şehirlerde münevverlere ve halk kütlelerine hitap edecek “nutukcu” ve “konferansçı” hatipler “birinci sınıf hatipler” olarak ifade edilirken köylerde ve küçük kasabalarda “ikinci sınıf” hatiplerin görev yapacağı ifade edilmiştir.

¹¹⁹¹ C.H.F. *Halk Hatipleri Teşkilatı Talimatı*, ss. 5-7.

¹¹⁹² C.H.F. *Halk Hatipleri Teşkilatı Talimatı*, s. 7.

İkinci sınıfta tarif edilen hatiplerin halk lisanı ile fırka hatibi vasfını dinleyenlere tasdik ettirecek bir şekilde düzgün, akıcı ve güzel bir üslup ile konuşmaları bekleniyordu. Her iki sınıfa dâhil olan hatiplerin ise nutukları sırasında halk psikolojisini dikkate almaları gerekiyordu. Hatipler sözleriyle dinleyenlerin kalplerine dokunarak parti fikirlerini tesir ettirmeye çalışacak, görevlerini yerine getirirken bu görevin kendilerine partinin emaneti olduğunu her zaman hissederek hareket edecekler ve kendi arzularını takip etmekten kaçınacaklardır. Ayrıca hatiplerin ülkenin hemen her yerinde gerçekleştirilen etkinliklerde boy göstermesi öngörülmüştür. Hatipler, milli günler ya da mahalli kutlamalar dolayısıyla gerçekleştirilen etkinliklerde “fırkanın sesi” olarak yer alacaklar ve Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında, bir köy ya da kasabanın düşman işgalinden kurtuluş günü kutlamalarında fırka adına nutuk vereceklerdi.¹¹⁹³

Hatipler konuşmalarına uygun olarak önceden hazırladıkları notları yanlarında bulundurmak zorundaydı. Nutuklarını ezbere verebilecekleri gibi kâğıttan da okuyabileceklerdi. Ancak hatiplere halkın hislerine tesir edebilmeleri için nutuklarını ezbere vermeleri tavsiye edilmiştir. Hatiplerin halkın sosyo-ekonomik koşullarını gözeterek kılıf kıyafetini düzenlemeleri gerekiyordu. Ayrıca kendi sınıflarının gerektirdiği şekilde hal ve üsluplarına dikkat etmeleri bekleniyordu. Köylülere hitap eden bir hatibin nispeten basit ve muhtasar bir biçimde konuşması uygun görülmüştür. Böylelikle muhataplarını yormayan halk hatipleri nutuklarına devam ettikçe halk üzerindeki tesirini artıracaktı. Görevleri sırasında değinecekleri “mefhumlar” ve “materyaller” merkezden gönderilecekti. Bilhassa fırka programının tanıtılması için çeşitli broşürler hazırlanarak merkezden ülke genelindeki halk hatiplerine gönderilmesi planlanıyordu. Nitekim hatiplerin görevlerini günün gereklerine uygun olarak kendi teşebbüsleriyle yapıyormuş gibi görünmeye dikkat etmeleri gerekiyordu. Bir anlamda halk hatiplerinin, “*Ben fırka hatibiyim.*” ya da “*Cumhuriyet Halk Fırkası namına söylüyorum.*” gibi ifadelerden kaçınmaları gerekiyordu.¹¹⁹⁴ Ayrıca hatiplerin halk/parti hatibi olduğunu içeren kartvizit bastırmaları ve dağıtmaları yasaklanmıştı.¹¹⁹⁵

¹¹⁹³ C.H.F. *Halk Hatipleri Teşkilatı Talimatı*, ss. 8-9.

¹¹⁹⁴ C.H.F. *Halk Hatipleri Teşkilatı Talimatı*, ss. 10-11.

¹¹⁹⁵ BCA, *CHP Halk Hatibi Şeklinde Bir Sıfat Ya Da Unvanın Olmadığı*, 490-1-0-0, 2/7/21, 11.11.1931, s.1.

Talimatnamede milletin kurtuluşu ve saadetini firkanın başarılarında gören her partilinin partinin daimî hatibi olarak kabul edildiği ifade edilmiştir. Buna göre hatipler toplumun her yerinde karşılaştıkları yanlışları düzeltmekle görevlendirilmiştir. Hatiplerin görevleri sırasında karşılaştıkları durumlarda ne şekilde hareket etmeleri gerektiği şu şekilde özetlenebilir: 1- Her parti üyesi nerede olursa olsun parti ilke ve esaslarına uymayan bir sohbet ya da duruma şahit olduklarında konuya dâhil olarak yanlışları düzeltirler. 2- Bir toplantı ya da konferans sırasında partinin ilkelerine, şerefine ve kimliğine uymayan bir ifade ya da cereyan gördüklerinde halkı aydınlatmaları gerekmektedir. 3- Tren yolculuklarında, kahvehane ya da han sohbetlerinde konuşulanlar yanlış ya da zararlı ise hatipler dinleyenlerin güzel karşılayacağı şekilde sohbe katılarak yanlışları düzeltmelidirler. 4- Her partili büyük parti ideallerine zarar getirecek durumlarda mevcut koşullar ne olursa olsun cesaretli bir şekilde fikir mücadelesi yürütmelidir. 5- Tüm bu noktalar parti üyelerinin vatan borcu ve şeref görevidir.¹¹⁹⁶ Halk Hatipleri Teşkilatı'nın yapısına ilişkin bilgilere talimatnamede yer verilmiştir. Buna göre merkezde mebus ya da parti üyelerinden oluşan bir “esas halk hatipleri zümresinin” meydana getirilmesi istenmektedir. İstanbul, İzmir, Samsun, Ankara gibi kalabalık ve hinterlandı geniş olan cereyanlara açık kentlerde ise vilayet idare heyeti tarafından 5-15 hatibin seçilmesi ön görülmüştür. Bu sayı kaza idare heyetlerinde 2-5; nahiye idare heyetlerinde 1-3; semt, köy ve mahalle ocaklarında 1-2 olarak belirlenmiştir. Halk hatiplerinin seçimi ve eğitimi parti tarafından gerçekleştirilecektir. Önemli görülen vilayetlerden başlanarak ülke genelinde kursların açılması planlanmıştır.¹¹⁹⁷

Halk Hatipleri Teşkilatı, CHF'nin 1931 tarihli kongreden itibaren büründüğü yeni biçimin bir ürünüydü. Partinin halkın eğitimi ve siyasal propaganda faaliyetlerine düzenli ve sistematik bir karakter kazandırma çabaları halk/parti hatiplerini gündeme getirmiştir. Bu anlamda yöneten-yönetilen ilişkilerinde giderek açılan mesafe parti tarafından kabul ediliyor ve bu durumu tersine çevirecek tedbirler almaya başlanıyordu. Halk hatiplerinin köy ve kasabalara kadar giderek herhangi bir ortamda “yanlış” bilgi içeren konuşmalara müdahale etmesinin beklenmesi bu doğrultuda anlam kazanmaktadır. Nitekim parti yönetimi, yöneten-yönetilen arasındaki mesafenin parti ideolojisinin halka aşılması ile giderilebileceğini varsaymıştır. Bu varsayım

¹¹⁹⁶ C.H.F. *Halk Hatipleri Teşkilatı Talimatı*, ss. 11-12.

¹¹⁹⁷ C.H.F. *Halk Hatipleri Teşkilatı Talimatı*, ss. 13-15.

partinin koruyucu ve gözetici vasfı ile bir arada düşünülduğünde halkın yabancı cereyanlardan korunması için parti ideolojisini benimsemesini bir gereklilik haline getiriyordu. Parti ideolojisi dışındaki her türlü siyasi düşünce yabancı cereyan olarak kabul edilerek “tehlikeli” kategorisine dâhil edilirken de partinin etrafında birlik olunmaması için bir neden kalmıyordu. Öyle ki çağdaş uygarlık hedefine öncülük eden parti toplumdaki her türlü fenalığı ortadan kaldırma iradesine ulaşıyordu. Peker’in ifadesiyle CHF; toplumdaki bütün fena ve küflü şeyleri siliyor, yıkıyor, temizliyor ve berraklaştırıyordu.¹¹⁹⁸ Halk/parti hatipleri CHF’nin bu idealinin gündelik hayattaki en önemli birimi haline geliyordu. Peker, Ülkü dergisinin ilk sayısında yayınlanan “Konuşunuz, Konuşturunuz” adlı makalesinde toplumdaki tüm bireyleri ses çıkarmaya yani partinin birer hatibi olmaya davet ediyordu. Peker’e göre cumhuriyet bireyi sessizliğe ve durgunluğa mahkûm olmamalı harekete geçmeliydi. Çünkü insan sesinin işitilmediği yerde şüphe ve korku tohumları büyüüyordu. Peker hitabet sanatının kitlelerin üzerindeki etkisini şu şekilde açıklamıştır: *“En yüksek ses, en kuvvetli ses, en güzel ses konuşan insanın sesidir. Başka hiçbir ses sinirde, kalpte ve kafada aynı zamanda müşterek tesir yapamaz. Büyük ve temiz maksatlar güden bir insan sesi, insan kütlelerini tek maksat etrafında birleştirir, fedakârlıklara sevk eder.”* Hitabetin kitleler üzerindeki etkisine dikkat çeken Peker, her mefkûreci vatandaşın nerede ve hangi şartlar altında olursa olsun toplumun ve devrimlerin savunulması için “konuşma” aracını kullanması gerektiğini ifade etmiştir.¹¹⁹⁹

Halk/parti hatipleri 1934 Genel Seçimleri’nde aktif bir görev almıştı. Partinin seçimden önce başlayan propaganda faaliyetleri seçim sürecinde yoğunluk kazanmıştır. Parti tarafından hazırlanan neşriyat ülke geneline dağıtılırken radyo aracılığıyla da halkın seçime katılması için çağrıda bulunulmuştur. Halk/parti hatipleri bu süreçte parti adına halkı “tenvir” ve “irşat” faaliyeti yürütmüştür. Parti ideolojisi, cumhuriyet değerleri ve devrimler talimatnameye uygun olarak hatipler tarafından halka anlatılmıştır.¹²⁰⁰ CHF’nin yurttaş eğitimi projesi 1935 tarihli kurultay ile birlikte yeni bir evreye girmiştir. Parti ideolojisinin devlete mal edilmesinin gerekleri üzerinde gerçekleştirilen tartışmalar 1937’de Kemalizm’in devletin temel ideolojisi olarak

¹¹⁹⁸ Recep (Peker), “Konuşunuz ve Konuşturunuz”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, C.1, S.1, Şubat 1933, s. 20.

¹¹⁹⁹ Recep (Peker), “Konuşunuz ve Konuşturunuz”, ss. 20-21.

¹²⁰⁰ Erdal Aydoğan ve Tansu Barış Mahmutoğlu, “Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 10, 2013, ss. 130-132.

anayasaya girmesiyle sonuçlanmıştı. 1935 tarihli kurultayda kabul edilen yeni parti program ve tüzüğünde yurttaşın siyasal eğitimi ve ideolojik mobilizasyonuna yönelik girişimlerin artırıldığı görülmektedir. Bu anlamda 1931-1935 arasında hayata geçirilen devrimler ile birlikte CHF'nin sarsılmaz hükümet otoritesi kurma çabası pekişmiştir. Artık devrimlerin kökleşmesi, cumhuriyet değerlerinin kavranabilmesi ve parti ideolojisinin benimsenmesi için aktif bir parti propagandası yürütülebilirdi.

1935 tarihli CHP Programı'nda yurttaş eğitiminin kapsamının genişlediği göze çarpmaktadır. Programın "Ulusal Eğitim" (41-52. maddeler) başlıklı beşinci kısmında yurttaş eğitime ve ideolojik mobilizasyonuna yönelik girişimlere ağırlık verildiği görülmektedir. Programın milli eğitime ilişkin temel esasları 1931 tarihli program ile birbirine oldukça yakındır. Bu dönemde halkevlerinin teşkilatlanma çalışmalarının sona ermesi CHP'nin yurttaş eğitimi yaygınlaştırma faaliyetlerini parti programına taşımıştır. Öyle ki programda klasik okul eğitimi dışında, kitlelere sürekli bir eğitim verilmesi için halkevlerinin kurulduğu ifade edilmiştir. Şehirlerde kütüphanelerin artırılması; köy ve kasabalarda "okuma evlerinin" açılması planlanmıştır. Partinin yurttaş eğitiminde kitle iletişim araçlarına önem verdiği görülmektedir. Programda radyo, kültürel ve siyasal eğitim açısından en değerli araçlardan biri olarak tarif edilmiştir. Bu doğrultuda radyo istasyonlarının kurulacağı ve halkın kolay ve ucuz bir şekilde radyo temin edebileceği ifade edilmiştir. Bununla birlikte programda sinema, opera, tiyatro gibi sanatların ulusa faydalı olması için çalışmalar gerçekleştirileceği üzerinde durulmuştur. Nihayetinde parti öncülüğünde açılacak bir "devrim müzesi" ile halka devrim fikri ve duyguları aşılacak istenmektedir. Bu bağlamda partinin geniş kapsamlı bir ideolojik mobilizasyon faaliyetine giriştiğini söylemek yerinde olacaktır.¹²⁰¹ Partinin daha önce halk/parti hatipleri aracılığı ile amaçladığı halkın siyasal eğitimi 1935 tarihli kurultay ile birlikte toplumu kuşatan bir boyut kazanmıştır. Partinin merkeziyetçi anlayışı arttıkça kitle iletişim araçları tam bir kontrol ve denetim sağlanması durumunu ortaya çıkarmıştır. Artık broşür ve dergi yazıları halkın siyasal eğitimi için yeterli görülmemektedir. Gündelik yaşamın her alanında faaliyet gösteren halk hatipleri yanlış bilgilere müdahale ederken radyo yayınları ile cumhuriyet değerleri ve parti ideolojisi halka anlatılıyordu. Klasik okul eğitimi dışında hemen her meslek alanında faaliyet gösteren halkevleri ve halkodaları bireyin eğitimi ile

¹²⁰¹ C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1935, ss. 39-44.

yakından ilgileniyor; sinema, tiyatro, opera gibi sanatlar aracılığı ile de halkın eğitiminin desteklenmesi amaçlanıyordu.

1931 tarihli programda İttihatçıların paramiliter gençlik örgütlerini anımsatan bir şekilde beden terbiyesi ve spor faaliyetlerinin yürütülmesinde partinin öncülük edeceği ifade edilmişti. Bu durum 1935 tarihli CHP Programı'nda partinin beden terbiyesi ve spor faaliyetleri aracılığı ile gençlere siyasal eğitim vermeye varan bir şiddet kazanmıştır. Öyle ki programda gençliğin ülkesine ve devrimlere aşkla bağlı olarak toplanmalarını sağlayacak ulusal bir spor örgütü meydana getirileceği ifade edilmiştir. Bu örgüt aracılığıyla Türk gençliği, *“şevk ve sıhhatlerini, nefse ve ulusa inanlarını besleyecek beden eğitimi”* verilecek ve *“gençlik, devrimi ve bütün erginlik şartları ile yurdu korumayı en üstün ödev tanıyan ve onları bu ödev uğrunda bütün varlıklarını vermeğe hazır tutan bir düşünüşle”* yetiştirilecektir. Nitekim bu eğitimin başarılı bir sonuç verebilmesi için gençlerin düşünme, karar verme ve girişim alma gibi kuvvetleri geliştirilecektir. Ayrıca gençlerin başarılı olabilmesi için sıkı bir disiplin altında çalışması gerekiyordu. Programda kurulması planlanan spor örgütünün bu gerekleri yerine getirebilecek şekilde düzenleneceği ifade edilmiştir. Üniversiteler, okullar, enstitüler, halkevleri ve toplu işçi kullanan fabrika ve kurumlarda bu amaçlara uygun olarak örgüt bünyesinde iş ve yönetim birlikleri kurabilecektir.¹²⁰² Öte yandan halkın siyasal eğitimine yönelik faaliyetleri yürütme görevi 1935 tarihli CHP Tüzüğü'nde Genel Yönetim Kurulu (Genyönkur)'na verilmiştir. Buna göre Genyönkur, konferans konuları belirleme; parti programına uygun olarak broşür ve neşriyat hazırlama; halkevlerini açma, kapama ve düzenleme; halk hatipleri örgütü ve halk kürsüleri açma; spor, gençlik, radyo, sinema ve devrim müzesi işlerini yürütmekle görevlendirilmiştir.¹²⁰³

Dönemin halkçılık anlayışının en etkili araçlarından biri olarak tasarlanan Halk Hatipleri Teşkilatı parti ideolojisinin halka aşılmasında öncü bir rol oynamıştır. Diğer araçlarla birlikte düşünüldüğünde parti ideolojisinin toplumu kuşatan bir boyut kazandığını dile getirmek yanlış olmasa gerektir. Keza devrimlerin anlamı ve cumhuriyet değerlerinin parti ideolojisinin süzgecinden geçirildikten sonra halka anlatılması sürekli bir mobilizasyon durumunu ortaya çıkarmaktadır. Bir anlamda parti ideolojisinin geçirdiği dönüşümlere uygun olarak partinin propaganda faaliyetlerinin

¹²⁰² C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1935, ss. 41-42.

¹²⁰³ C.H.P. Tüzüğü, Ankara Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 12.

içeriği değişebiliyordu. 1930’larda liberalizm ve demokrasi kavramları Kemalistler için eski itibarını kaybetmişti. Faşizm ve komünizm, Kemalistlerin tek partili düzen içerisinde takip edebilecekleri seçenekler olarak görülüyordu. Komünizmin sınıf çatışmasına yaslanan ideolojik temelleri CHP’nin sınıfların varlığını reddeden halkçılık anlayışı ile örtüşmüyordu. Faşizm ise milliyetçiliğe ve yurtseverliğe verdiği önem ile iyi bir seçenek olarak duruyordu. Öyle ki CHP içerisinde azımsanmayacak bir faşizm hayranlığı dahi bulunuyordu. Bilhassa parti genel sekreteri Recep Peker’de bu hayranlığın somut tezahürleri görülebiliyordu. Nitekim Faşizm, Türkiye’de hiçbir zaman takip edilen bir ideoloji haline gelemeyecektir. Kemalistler, faşizmin ideolojisinden değil tek partili rejimde devletin toplumu örgütlemesinde oynadığı rolüyle ilgileniyordu.¹²⁰⁴

5.7. Halkı Eğitmek: Halkevleri ve Halkodaları

Halkevleri rejimin yaratmak istediği “cumhuriyet yurttaşının” eğitilmesi için tasarlanan bir organizasyon olarak 19 Şubat 1932’de kurulmuştur.¹²⁰⁵ Parti hatipleri toplumda parti ideolojisi ile çatışan her türlü bilginin düzeltilmesi için ülkenin her yerinde gönüllü olarak çalışırken Halkevleri de rejimin ideal düzen için öngördüğü yurttaş eğitiminden sorumlu tutulmuştur. Halkevlerinin ilk talimatnamesinde parti ideolojisinin kökleşmesi için partiye bağlı yurttaşların yetiştirilmesinin hedeflendiği ilan edilmiştir:¹²⁰⁶

Fırkamızın program temelleri cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılıktır. Programımızı bu ana temel prensiplerin hakimiyeti ve ebedileşmesi için bu vasıflarda kuvvetli vatandaşlar yetiştirilmesini milli seciyenin Türk tarihinin ilham ettiği derecelere çıkmasını, güzel sanatların yükseltilmesini, milli kültürün ve ilmi hareket ve faaliyetlerin kuvvetlendirilmesini ehemmiyetli vasıtalar olarak tespit ve işaret eder. Bu esas ve vasıtaların hepsi birden medeniyet yolunda Türklüğün kaybettiği uzun yılları cesur, atılgan ve yorulmaz hamlelerle kazanacak nesiller yetiştirmeği, medeniyet sahasında Türk’ün tabii meziyet ve kabiliyetleriyle mütenasip şeref mevkiini

¹²⁰⁴ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 171.

¹²⁰⁵ Recep Peker, halkevleri açılış nutkunda milletin yetiştirilmesinde klasik okul eğitiminin yeterli olmadığını dile getirmiştir: “Bir milletin yetişip istikbale hazırlanması için klasik vasıtalar ve müesseseler mekteplerdir. Fakat muasır milletler, millî bir mevcudiyet olarak yetişip teşkilatlanmak için mekteplerin yalnız usuller, nizamlar altında çalışmasını kâfi görmüyorlar. Gerçi tam şuurlu ve kuvvetli vatandaşlar yalnız mektep sıralarında iyi ve ciddi programlarla ve amelî tatbik usulleriyle yetişmiş olabilir. Fakat bu asırda milletleşmek için milletçe kütleleşmek için mektep tahsilinin yanında ve ondan sonra mutlaka bir halk terbiyesi yapmak halkı bir arada ve birlikte çalıştırmak esasının kurulması lâzımdır. Mektep binalarına, en kuvvetli hars vasıtalarına ve yetişkin muallim ordularına malik olan en zengin memlekette bile halkı yetiştirmek, halkı bir kütle haline getirmek için ayrıca millî bir halk mesaisi tanzimini ihmal etmiyorlar.” Recep (Peker), “Halkevleri Açılma Nutku”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, S.1, Şubat 1933, s. 6.

¹²⁰⁶ C.H.F. *Halkevleri Talimatnamesi*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932, s. 5.

tekrar almasını istihdaf eyler. Halkevlerinin gayesi bu uğurda çalışacak mefkûreci vatandaşlar için toplayıcı ve birleştirici yurtlar olmaktır.

Halk Hatipleri Teşkilatı ve halkevleri dünyadaki benzer örneklerden yola çıkılarak tasarlanmıştı. 1930'ların otoriter rejimlerinin yanı sıra demokratik rejimlerinde de görülen bu organizasyonlarda en temelde rejimin ideolojisine uygun halk eğitimleri verilerek kitle mobilizasyonu sağlanıyordu.¹²⁰⁷ Halkevleri Talimatnamesi'nde halkevlerinin oluşum sürecinde incelenen ülke ve teşkilatlar hakkında bilgi verilmişti. Macarsitan'da milli kültür cemiyeti olarak faaliyet gösteren "Uranya Cemiyeti", "Amele Jimnazları", "Çiftçi Dernekleri"; Çekoslovakya'da "Mozaik Halk Terbiye Müessesesi" ve İngiltere'deki halk terbiye cemiyetleri milli kültür cemiyetleri olarak incelenen teşkilatlar olarak zikredilmiştir.¹²⁰⁸ Dönemin iki faşist rejimi Almanya ve İtalya'da faaliyet gösteren organizasyonlar halkevleri ile benzerlikleri açısından dikkat çekicidir. Bu anlamda Almanya'da ülke genelinde kurulan "Yurttaş Evi" olarak anılan yerlerde kurs, seminer, spor gibi alanlarda etkinlikler düzenleniyordu.¹²⁰⁹ İtalya'da ise "Opera Nazionale Dopolavoro" adlı ülke genelinde faaliyet gösteren örgüt halkın hemen her alanda katılabileceği faaliyet alanları ile dönemin önde gelen halk eğitim organizasyonları arasında yer alıyordu. Spor tesislerinden eğlence mekânlarına kadar geniş bir faaliyet alanına sahip olan bu örgüt faşist rejimin en önemli mobilizasyon araçları arasında yer alıyordu.¹²¹⁰ Talimatnamede zikredilmemiş olsa da bu dönemde yaygın ve sürekli bir halk eğitim faaliyetleri uygulayan ülkeler arasında SSCB'de bulunuyordu. Bilhassa Halk Hatipleri Teşkilatı'nın çalışmaları SSCB'deki Ajitasyon ve Propaganda Bürosu (Agitprop)'nun çalışmalarını oldukça andırıyordu.¹²¹¹ Öte yandan halkevleri faaliyetleri ile amaçlanan "halkın eğitimi ve aydınlanması" düşüncesi 1870'lerin Rus Çarlığı'nda filizlenen Narodnik hareketinden esintiler taşıyordu. "Halkın içine", "halka doğru" şiarı ile kırsal alana seyahatler gerçekleştiren gençler halkın sorunlarıyla yakından ilgilenerek aydınlanmanın kırsaldan başlaması için çalışmalarda bulunuyordu. Rus Narodniklerinin bu çabaları sosyalist bir dünya görüşünü halka aşılacak gibi bir amacı

¹²⁰⁷ Neşe Kaya, "Halkevleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, s. 114.

¹²⁰⁸ C.H.F. *Halkevleri Talimatnamesi*, s. 4

¹²⁰⁹ Gökhan Durak, "Atatürk'ün Halkçılık Anlayışı ve Halkevleri", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 8, Aralık 2014, s. 424.

¹²¹⁰ Uzun, "Bir Propaganda Aracı Olarak Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Hatipleri Teşkilatı" s. 97.

¹²¹¹ Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri 1932-1951*, ss. 57-58.

içinde barındırıyordu.¹²¹² 1930'ların Türkiye'sinde Kemalizm'in sınıfsız, kaynaşmış toplum tasavvuru sosyalizmin sınıf çatışmasına yaslanan kuramsal temelleriyle örtüşmüyordu. Yine de halkevlerine yüklenen misyon Rus Narodniklerinin halka ulaşma çabalarını oldukça andırıyordu.

Halkevleri, “*Kalplerinde ve dimağlarında memleket sevgisini mukaddes ve ileri yürüten yüksek bir heyecan halinde duyanlar için toplanma ve çalışma yeri.*” olarak düşünülmüştü. Parti üyesi olup olmadığına bakılmaksızın tüm yurttaşlar halkevlerinin faaliyetlerine katılabiliyordu. Ancak Halkevi İdare Heyeti ya da şube idare komitelerine üye olabilmek için Halk Fırkası'na üye olma zorunluluğu bulunuyordu.¹²¹³ Bununla birlikte halkevlerinin genel merkezi bulunmuyordu. Her Halkevi kurulduğu şehir, kasaba ya da köyün Halkevi olarak kabul ediliyordu. Talimatnamede belirtilen şartların yerine getirilmesiyle herhangi bir yerde halkevi açılabilirdi. Bir yerde halkevi açabilmek için en az üç şubenin kuruluşuna yetecek sayıda üyenin bulunması gerekiyordu. Ayrıca en az 200 kişiyi toplayabilecek büyüklükte bir salon, kütüphane, çalışma odası ve açık hava jimnastiği yapmaya müsait bir binanın temin edilmesi şartı aranıyordu. Halkevinde en az bir memur ve odacının masraflarını karşılayabilecek bir bütçenin temin edilmesi gerekiyordu. Halkevinin masraflarını karşılama görevi ise partinin vilayet, kaza, nahiye ve köy idare heyetlerine verilmiştir. Halkevlerinin sevk ve idaresi ile bir yerde halkevinin açılıp açılmamasına karar verme yetkisi de yine partiye aitti. Parti bu görev için Umumi İdare Heyeti'ni yetkilendirmişti.¹²¹⁴ Ülke geneline kısa süre içerisinde yayılması arzu edilen halkevlerinin bir merkeze bağlı olmaması oldukça dikkat çekicidir. Bu durumu partinin halkevleri üzerinde doğrudan bir denetim ve kontrol tesis etmek istemesinin bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Şimşek'in de ifade ettiği gibi halkevlerinin genel merkeze sahip olması özerk bir yapının oluşumuna zemin hazırlayabilirdi.¹²¹⁵ Parti, bu doğrultuda hareket ederek halkevlerine kendisine bağlı bir çalışma alanı tanımıştır.

Halkevleri cumhuriyet devrimlerinin kökleşmesi ve geliştirilmesi için “*memleketin her bucağına yayılan hayırlı birer kültür müessesesi*” olarak kurulmuştu. Dolayısıyla bu kurumların program ve faaliyetleri de parti ideolojisi ve devrimlerin

¹²¹² Wortman, *The Crisis of Russian Populism*, s. 189; Fedotov, “The Religious Sources of Russian Populism”, s. 28.

¹²¹³ C.H.F. *Halkevleri Talimatnamesi*, s. 5.

¹²¹⁴ C.H.P. *Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi*, Zerbamat, Ankara 1940, ss. 3-4.

¹²¹⁵ Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri 1932-1951*, ss. 92-93.

halka aşılması için önemli bir araçtı. Halkevleri Talimatnamesi'nde -her ne kadar merkezi bir birime bağlı olmasalar da- her halkevinde 9 farklı şubenin açılması ön görülmüştür. Şubelerde verilen eğitim kapsamı ve içeriği parti tarafından hazırlanıyordu. Bu şubeler şu şekildeydi; 1- Dil, Tarih, Edebiyat Şubesi 2- Güzel Sanatlar Şubesi 3- Temsil Şubesi 4- Spor Şubesi 5- İhtimai Yardım Şubesi 6- Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi 7- Kütüphane ve Neşriyat Şubesi 8- Köycüler Şubesi 9- Müze ve Sergi Şubesi.¹²¹⁶

Halkevlerinde eğitim gören her Türk'te "inkılabın humması" yaratılmak isteniyor, cumhuriyet devrimleriyle birlikte parti ideolojisine bağlı bir yurttaş imajına oldukça önem veriliyordu. Parti otoritesini benimseyen ve bu otoriteye bağlı gençler yetiştirilmek amaçlanıyordu: *"Türk halkı ve Türk genci öyle yetişmek gerekti ki, Şef ve büyükler bir karara vardığı zaman halk ve gençlik henüz ifadesini bulmaya temayülünü izhar etmeye vakit ve fırsat bulamamış olsa bunu zaten sezmiş ve kendi öz duygusu ve ihtiyacı gibi benimsemiş olsun."* Halkevleri gençliğin yetiştirilmesinde derli toplu bir teşkilata duyulan ihtiyacın bir ürünü olarak ortaya çıkmıştı. *"Gençliğe malik olmak, genç istidat ve kıymetleri yetiştirmek, gençleri her bakımdan hayata hazırlayacak"* müesseselerin gerekliliği halkevlerini gündeme getirmişti.¹²¹⁷ Halkevleri şubelerinde verilecek eğitimin kapsamı talimatnamede belirlenmişti. Buna göre Dil, Edebiyat ve Tarih Şubesi; halkın cumhuriyet değerlerini kavraması, memleket sevgisinin yükselmesi, yurttaşlık bilincinin oluşması ve devrimlerin kökleşmesi için konferans ve söyleşi gibi eğitim faaliyetlerinde bulunacaktı. Ayrıca halkın dil, edebiyat ve tarih alanlarında genel bilgilerinin artırılması hedefleniyordu. Bu kapsamda Türk dilinin çağdaş edebiyat ve yazı biçiminde kullanılmayan fakat halk arasında kullanılan kelimeleri, masalları ve atasözlerinin incelenmesi isteniyordu.¹²¹⁸

Türk halkının "çiftçi millet" ve "asker millet" olduğu kadar "sanatkâr millet" olduğunu göstermek için halkevlerinde Güzel Sanatlar Şubelerinin kurulması bekleniyordu.¹²¹⁹ Şubenin müzik, resim, heykeltıraşlık ve mimarlık gibi alanlarda faaliyet göstermesi öngörülmüştü. Şube köylerde halk arasında söylenen milli türkülerin söz ve notalarıyla birlikte milli oyunları incelemekle görevlendirilmişti. Şubenin temel görevi halka milli marş ve şarkıları öğretmek milli bayram ve

¹²¹⁶ C.H.P. Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi, s. 6.

¹²¹⁷ C.H.P. Halkevleri Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?, Ankara 1935, s. 3.

¹²¹⁸ C.H.P. Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi, s. 10.

¹²¹⁹ C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları (1932-1942), TBMM Kütüphanesi, s. 5.

müsamereelerde etkili bir halk kitlesi meydana getirmektir.¹²²⁰ Şubeden il ve ilçelerde bayram ve şenliklere, halkevi telkin ve kaynaşma toplantılarına renk ve ses getirmesi bekleniyordu. Öte yandan şube her fırsatta konser, müzik dinletileri ve geziler ile halka ulaşarak Batı tekniğinin “yeni ve salim” müzik zevkini sürekli olarak uygulamalı bir şekilde halka telkin ediyordu.¹²²¹ Halkın, “iyiye, güzele, doğruya” sevk edilmesi için tiyatro ve müsamere “ikna ve telkin” vasıtaları olarak görülüyordu. Bilhassa parti ideolojisi ve cumhuriyet devrimlerinin anlam ve önemi sahnelenecek oyunlar ile halka aşılacak isteniyordu.¹²²² Öyle ki Temsil Şubesi, partinin onayı olmadan herhangi bir oyunu sahneye koyamıyordu. Bir oyunun sahnelenebilmesi için parti merkezinden onay alınması gerekiyordu.¹²²³ Halkevlerinde açılan temsil şubeleri oldukça ilgi görmüştür. Sahnelenen oyunlar zaman içinde çeşitlenmiş, amatör tiyatrocular yetiştirilmiş ve buralarda eğitim alan yurttaşlar Devlet Konservatuvarı’na girebilmiştir.¹²²⁴

Halkevlerinde kitle mobilizasyonunun en belirgin olduğu birim Spor Şubesi idi. 1931 tarihli CHF Kongresi’nden sonra yurttaş eğitiminde beden talim ve terbiyesine verilen önem parti programına tesir etmişti. Halkevlerinde açılması öngörülen Spor Şubesi CHF’nin yeni evredeki gençlik ve beden terbiyesine yönelik yaklaşımının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Nitekim Türk halkında spor bilincinin oluşturulması için ülkedeki tüm spor faaliyetleri bir tür kitle hareketine dönüştürülerek “milli” bir faaliyet haline getirilmek istenmiştir. Spor ve beden terbiyesi, “*Bedeni güzelleştirecek, tekâmül ettirecek ve irade nefse itimat gibi ruhi vasıfları yükseltecek bir faaliyet.*” olarak görülüyordu.¹²²⁵ Parti spor şubelerinin faaliyetlerini milli kültür davasının bir parçası olarak kabul ediyordu. Bu amaç doğrultusunda ülkedeki tüm gençleri içine alan bir teşkilatın kurulması düşüncesinin bir gereği olarak Beden Terbiyesi Kanunu (1938) çıkarılmış ve beden terbiyesi alanında yürütülen tüm faaliyetler devletleştirilmiştir.¹²²⁶

Dönemin halkçılık anlayışının bir gereği olarak halkevlerinde İçtimai Yardım Şubesi’nin açılması öngörülmüştü. Kemalist halkçılığın, “*Sınıfsız, kaynaşmış bir*

¹²²⁰ C. H.P. Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi, ss. 10-11.

¹²²¹ C.H.P. Halkevleri Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?, ss. 39-40.

¹²²² C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları (1932-1942), s. 6.

¹²²³ C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, s. 11.

¹²²⁴ C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları (1932-1942), s. 6.

¹²²⁵ C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, s. 12.

¹²²⁶ C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları (1932-1942), s. 7.

kitleyiz.” şiarının sosyal yardım faaliyetleri ile tezahür etmesi bekleniyordu: *“Halkevlerinin en büyük maksatlarından biri de içtimai tesanütün temini olduğuna göre; Türk milletini kaynaşmış bir kütle yapmak yolunda, halkın birbirinin sevinç ve dertlerine ortak olmalarını telkin etmenin; dertlilerin derdi üzerine eğilmelerini ve yoksulları korumanın şart olduğu muhakkaktı.”*¹²²⁷ İçtimai Yardım şubelerinden bulundukları yerlerdeki darülaceze, resmi ve özel hastaneler, dispanserler, çocuk doğum ve bakım evleri, talebe ve işçi tedavi yurtları gibi yerlerde gönüllü olarak çalışarak halkın “şefkat ve yardım hislerini” uyandırmaları bekleniyordu. Ayrıca halkevlerinin bulundukları yerlerde her türlü yardıma ve bakıma muhtaç kimselerle ilgilenilmesi şubenin görevleri arasındaydı.¹²²⁸ Bu faaliyetlerin vatandaşlık duygusu ve sevgiyle yerine getirilmesi gerekiyordu. Bir anlamda şubenin yürüttüğü her türlü sosyal yardım faaliyeti bir *“halk işi, halkın kendi kendine yardım işi şekli”* alacaktı. Böylelikle halkın rejime ve partiye olan güveninin artacağı düşünülmüştür.¹²²⁹

Halkevlerinde halkın kültür düzeyinin yükseltilmesi ve okuma-yazma oranının artırılması görevi Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi’ne verilmiştir. Bu şubede halkın her türlü bilgi eksikliğinin giderilmesi için gönüllü olarak öğretmenlerin çalışması öngörülmüştür. Bu şekilde Halkevi faaliyetlerine katılan öğretmenler “fahri muallim” olarak anılmıştır. Şube okuma-yazma öğretimi dışında yabancı dil öğretimi, fen bilimleri, beşerî bilimler ve sanat kursları açarak faaliyet gösteriyordu. Kursları başarıyla tamamlayan yurttaşlar halkevinde düzenlenecek bir tören ile mezun oluyordu.¹²³⁰ Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi, cumhuriyet modernleşmesinde yaratılmak istenen yurttaşın yetiştirilmesi açısından oldukça önemliydi. Atatürk inkılabı ve parti ideolojisi, *“Her şeyden önce halkın kafasının ve kalbinin ışılandırılması ve inandırılması esasına dayanıyordu.”* Cumhuriyet değerleri etrafında bir araya gelen halk, *“eski tazyiklerin, kötü adetlerin, uyuşuk göreneklerin gür ve kutsal ıııklı alanında, birden silkinip”* kurtuluyordu. Bu şube cumhuriyet yurttaşının ihtiyaç duyduğu her türlü eğitimi sağlamakla görevliydi. Okuma-yazma meselesi *“sakat rejimlerin kısıtğı ve esirgediğı”* bir durum olmaktan cumhuriyet ile birlikte çıkarak Atatürk aydınlarının emeğı halkın ayağına kadar getirilmişti. Nitekim cumhuriyet rejimi; *“medeniyet nektarını içmenin zevkini onda (halkta) uyandırmak*

¹²²⁷ C.H.P. Halkevleri Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?, s. 82.

¹²²⁸ C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, ss.14-15.

¹²²⁹ C.H.P. Halkevleri Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?, s. 83.

¹²³⁰ C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, ss. 15-16.

görevini” üzerine almıştı. Osmanlı aydınlarının halkı ihmal ettiği söylemi halkevleri faaliyetlerinin adeta bir gerekçesiydi. İmparatorluk döneminde ihmal edilen, dilini unutan, kıymeti hakir görülen halk irfandan uzak kalmıştı. Oysaki artık Atatürk neslinin münevverleri vardı. Eski yazı, eski üslup, eski ifade bir kenara bırakılarak, *“Halkla beraber, halka bir rahlede yazılarına, üslup ve ifadelerine yeni bir ciyâdet ve sarahat yeni bir salabet ve selamet vermek feragatini ve şuurunu gösteriyorlardı.”* Halkevlerinden alınan her görev milli bir borç; her boyuna borç olan milli bir görev idi. Şubelerde görev alanlar lütfeder gibi değil kutsal bir emri yerine getirir gibi görevlerini yerine getirerek “sebat” ve “gayret” ile iyi sonuçlar alınmasını beklemeliydi.¹²³¹ Öte yandan halkevlerinin faaliyetlerinde memur ve aydınlar önemli bir sorumluluk yüklenmiştir. Halkevleri *“Bütün devlet memurlarının, vatandaki bütün entelektüel sınıfın bütün ilerlemek isteyen unsurların müşterek malı ve müşterek vasıtası.”* olarak kabul edilmiş ve halkevlerinin herhangi bir başarısızlığından doğacak sorumluluğun memur ve aydınlar a ait olduğu ifade edilmiştir.¹²³²

Halkevi şubelerinde okuma alışkanlığını kazandırma görevi Kütüphane ve Neşriyat Şubesi’ne verilmiştir. Halkevi kütüphanelerinde her türlü kitap, gazete, mecmua, fotoğraf koleksiyonları, parti yayınları, Resmî Gazete ve Zabıt Ceridesi dokümanları ile bakanlıkların eski ve yeni yayınlarının bulundurulması öngörülmüştür. Kütüphane ve Neşriyat Şubesi’nden, parti umumi idare heyetinin tavsiye ettiği kitap ve gazeteleri okuyuculara sunmaya gayret göstermesi bekleniyordu. Bir anlamda şubenin partinin yayın işlerine yardımcı olan bir “organ” gibi çalışması öngörülmüştür. Şube; telgraf, telsiz, radyo gibi kitle iletişim araçlarını kullanarak gerekli bilgileri halka ulaştırmakla görevlendirilmiştir.¹²³³

CHP halkçılığının dayanışma boyutu halkevlerinde teşkil edilmesi öngörülen Köycüler Şubesi’nde kendisini göstermiştir. Köycüler şubelerinden, *köylerin sosyal, sıhhi, bedî gelişmelerine ve köylü ile şehirli arasında karşılıklı sevgi ve tesanüt duygularının kuvvetlenmesine*” yardımcı olmaları istenmiştir.¹²³⁴ Öyle ki Köycüler Şubesi yalnızca köylere sık ziyaretler gerçekleştirmekle kalmayacak Türk milletinin imtiyazsız, kaynaşmış bir kitle olduğunu her fırsatta anlatacaktı.¹²³⁵ Bununla birlikte

¹²³¹ C.H.P. Halkevleri Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?, ss. 94-98

¹²³² C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları (1932-1942), s. 3

¹²³³ C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, ss. 17-19.

¹²³⁴ C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları (1932-1942), s. 14.

¹²³⁵ C.H.P. Halkevleri Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?, s. 127.

şubeden kırsal alana gerçekleştirilen ziyaretlerde halk ile temas kurularak sevgi ortamının yaratılması ve köylünün her türlü sorunuyla ilgilenilmesi bekleniyordu.¹²³⁶ Kırsal alana gerçekleştirilen gezilerde doktor, öğretmen, dişiçi, veteriner, ziraat mühendisi gibi alanında uzmanlardan oluşan bir grubun görev alması gerekiyordu. Okuma-yazma öğretimi, köylülerin mektuplarının okunması gibi gündelik işlerinin yanı sıra resmi işlerin yerine getirilmesi, bakım ve sağlık gibi ihtiyaçların karşılanmasında bu grubun aktif bir rol üstlenmesi bekleniyordu.¹²³⁷ Öte yandan köylülere ulaştırılması için parti tarafından bir “Yurt” gazetesi çıkarılmıştır. Tüm köylerde, okuma odaları ve meydanlarda gazetenin okunarak halkın bilgilendirilmesi amaçlanmıştır.¹²³⁸

Halkevleri Talimatnamesi’nde her Halkevinde açılması öngörülen son birim Müze ve Sergi Şubesi idi. Şubenin müze ve sergi olarak iki ayrı gruba ayrılarak çalışmalarını yürütmesi öngörülmüştür. Buna göre her müze grubundan Halkevinin bulunduğu yerdeki tarihi eser ve abidelerin korunması için ilgili kurumlar ile iletişim kurması; varsa müzelerin zenginleştirilmesi için çalışması; müzeye tezhip, divan, minyatür, çini gibi eserlerin temin edilmesi gibi faaliyetleri yerine getirmesi isteniyordu.¹²³⁹ Ayrıca her Halkevi kendi bölgesinde Milli Mücadele ve devrim yıllarının izlerini, devrim öncesinde ve sonrasındaki sosyal durumu yansıtan bir “devrim müzesi” kurmakla görevlendirilmiştir.¹²⁴⁰ Sergi grubuna ise ülkedeki ressam, heykeltıraş hattat gibi sanatçıların eserlerini Halkevi şubelerinde sergi açarak halka tanıtmaya görevi verilmiştir.¹²⁴¹

Halkevleri 1932’de 14 vilayet merkezinde faaliyete geçmiş ve kısa süre içinde ülke geneline yayılan bir etki alanına ulaşmıştır. Nitekim 1930’ların sonlarına doğru birçok halkevinin kuruluş aşamasında bir takım finansal sorunlarla karşılaşması bazı kırsal bölgelerde halkevi açılmasını oldukça zorlaştırmıştır. CHP’nin ülkenin en ücra köşelerine kadar gidilerek halkın eğitilmesi stratejisi II. Dünya Savaşı’na ramak kala Halkodalarını gündeme almasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Halkevinin kurulma şartlarını sağlayamayan yerlerde yurttaşların kültür ihtiyaçlarının karşılanması için halkodalarının açılmasına karar verilmiştir. 8 Ağustos 1939’da halkodaları

¹²³⁶ C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, s.19.

¹²³⁷ C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları (1932-1942), s. 14.

¹²³⁸ C.H.P. Halkevleri Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?, s. 127.

¹²³⁹ C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, s.21.

¹²⁴⁰ C.H.P. Halkevleri Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?, s. 133.

¹²⁴¹ C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, s. 21.

Talimatnamesi'nin kabul edilmesinin ardından 1940 ve 1941 yıllarında 200'e yakın yerde halkodası açılmıştır. Halkodaları temel olarak halkevlerinin görece küçük bir modeli olarak tasarlanmıştır. Küçük kasaba ve köylerde kurulması öngörülen halkodalarının halkevlerinden farklı bir amacı bulunmuyordu. Cumhuriyet değerlerinin ve parti ideolojisinin kasaba ve köylerde yaşayan yurttaşlara aşılmasında halkevlerinin bulunmadığı yerlerde halkodaları görev yapıyordu. Bununla birlikte halkodalarının eğitim faaliyetlerinin kapsamı halkevleri kadar geniş tutulmamıştı. Bu durum halkodalarının kurulduğu yerlerin gelişmişlik durumuna göre ileride halkevine dönüştürülmesine izin verilerek çözüme kavuşturulmuştur.¹²⁴²

Halkodalarının bulundukları yerlerde canlı bir kültür ortamı sağlaması, düzenlenecek toplantılar ile halkın toplum faaliyetlerine alıştırılması hedefleniyordu. Halkodalarında çeşitli tiyatro oyunları, şarkı dinletileri gibi *“halk üzerinde canlı izler bırakacak olan çekici, terbiye edici ve duyguları besleyici”* sürekli çalışmaların gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Milli sporlar, kütüphane faaliyetleri, okuma- yazma öğretimi için çeşitli kurslar açılması; köy gezilerinin düzenlenmesi, yerli mal ve ürünler ile ilgili sergiler açılması; halkın sosyal yardım duygusunun arttırılması için faaliyetlerde bulunulması halkodalarının temel faaliyetleri olarak tarif edilmiştir. Halkodaları faaliyete geçtikten kısa bir süre sonra ülke geneline yayılan bir organizasyon halini almıştır. Öyle ki 1940- 1941 yılları arasında yaklaşık 200 bucakta halkodası açılabilmiştir.¹²⁴³

Halkevleri ve halkodalarının topluma ne ölçüde ulaştığı tartışmaya açıktır. Bu organizasyonlar ülke genelinde teşkilatlanmış olsa da parti teftiş raporlarında aktarılan bilgilerden birtakım eksikliklerin olduğu görülmektedir. Örneğin 1942'de İstanbul'da teftiş gerçekleştiren bir partili raporunda halkevinin, *“henüz halkı ve hatta münevverleri toplayıcı ve birbirine kaynaştırıcı olgun bir müessese”* haline gelemediğinden yakınmıştır. Yine de halkevlerine katılımın günden güne artması ve faaliyetlerinde süreklilik bulunması gelecek açısından olumlu karşılanmıştır.¹²⁴⁴ Nitekim 1946'da Urfa halkevi ve halkodalarını inceleyen bir partili merkez ilçeden çevre ilçelere gidildikçe parti binasından faaliyet kollarına kadar eksikliklerin arttığına dikkat çekmiştir. Bu anlamda merkez ilçede temsil şubesinde kadın üyelerin az

¹²⁴² C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları (1932-1942), s. 17.

¹²⁴³ C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları (1932-1942), s. 18.

¹²⁴⁴ BCA, İstanbul İlinde Bulunan Halkevlerinin Teftiş Raporları, 490-1-0-0, 998/858/1, 23.06.1942, ss. 8-9.

olmasından yakınılrken, Spor şubesinin verimsiz olduğu dile getirilmiştir. Siverek ilçesindeki halkevinde bütçe yetersizliğinin Köycülük şubesinin taşıma masraflarının karşılanmadığı için faaliyetlerde bulunamadığı ifade edilmiştir. Benzer şekilde Viranşehir halkevlerinin faaliyetlerde bulunmak için oldukça yetersiz olduğu değerlendirilmesi yapılmıştır. Ayrıca Harran’da halkodasının olmadığı, Sürüş’te de halkevi binasının elverişsiz olduğu dile getirilmiştir.¹²⁴⁵

Halkevleri ve halkodaları CHP ideolojisinin 1930’lardaki görünümünü yansıtan organizasyonlar olarak düşünüldüğünde çok boyutlu bir stratejinin takip edildiği dikkat çekmektedir. Bir kere halkevleri ve halkodaları CHP halkçılığının gerekçesi olarak görülüyordu. Bu organizasyonların çalışma biçiminden faaliyet alanlarına kadar “milli bütünlük” içinde olmalarına dikkat ediliyordu. Halkevleri ve halkodaları, “içtimai tesanüdü, içtimai mükellefiyeti şahıslandırmak üzere” kurulmuştu. Cumhuriyet modernleşmesinin çağdaş uygarlık hedefi Kemalizm’in önce parti ideolojisi halini alması ardından devlet ideolojisine eklemlenmesi ile CHP’nin otoriterliği giderek perçinlenmiştir. Kemalistlerin yeni insan tasavvuru Kemalizm’e toplumu kuşatan bir etki alanı vermiştir. Parti ideolojisinin devlet ideolojisi şeklini aldığı süreçte resmî ideolojinin gerekleri halkın kılık kıyafetinden yaşayış biçimine kadar müdahale edilmesini doğal bir durum haline getirmiştir. Halkevleri ve halkodaları devrimlerin sürati ile yakından ilgiliydi. Genç cumhuriyet ardı ardına gerçekleştirilen devrimlerle çağdaş uygarlık hedefine ilerlerken halkevleri ve halkodaları halkı bu hedefe bağlayacak teşkilatlanmayı sağlayan organizasyonlar olarak görülüyordu. Doktor Reşit Galip’in Halkevi açılışında yaptığı konuşma bu açıdan oldukça anlamlıdır: “Önümüzdeki kapı şimdi açılmakta olan mesai sahası engindir. Davamız millet olarak medeniyet yolunda bir zamandan beri kaybettiğimiz mesafeyi en kısa zamanda kazanmak ve medeniyet safında layık olduğumuz mertebeye yani en ileriye varmaktır; Halkevlerinin bu gayesi bu maksada bağlanacak enerjileri ve hizmet emellerini teşkilatlandırmaktır.” Parti ideolojisinin halka aşılmasında halkevleri ve halkodaları etkin birer propaganda işlevi görüyordu. Bir parti yayınında bu durum şu şekilde açıklanıyordu: “Halkevleri Cumhuriyet Halk Partisinin prensiplerinin ne olduğunu ve bunların memlekette nasıl tatbik edildiğini her gün halkımıza söylemek için de başlı başına bir merkez olmak yolunu tuttu.”¹²⁴⁶

¹²⁴⁵ BCA, *Urfa İlinde Bulunan Halkevlerinin Teftiş Raporları*, 490-1-0-0, 1004/875/1, 14.03.1946, ss. 3-11.

¹²⁴⁶ C.H.P. *Halkevleri Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?*, ss. 4-9.

Halkevleri ve halkodaları cumhuriyet modernleşmesinin Osmanlı-İslam geleneğinin gündelik hayattaki tezahürlerinin ortadan kaldırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Cumhuriyet modernleşmesinin yeni insan tasavvuru sosyal yaşamın her alanında faaliyet gösteren halkevleri aracılığıyla bireye yeni bir dünya görüşünün aşılmasını mümkün kılmıştır. Halkevleri ve halkodaları yeni bir kamusal alan ortaya çıkarmıştır. Geleneksek Osmanlı kentlerinde başta cami olmak üzere dini yapılar içinde gerçekleşen kamusal yaşam artık gündelik hayatın her alanına yayılan bir etkinlik kazanmıştır. Spor tesislerinden köy gezilerine, tiyatro sahnelerinden futbol müsabakalarına kadar yayılan bu etkinlik alanı cumhuriyet yurttaşını yeni bir yaşayış biçimine hazırlamıştır. Bir anlamda imparatorluk döneminde liman kentlerinde asker, bürokrat ve aydınların yabancı olmadığı yaşam biçimi artık halkevleri ve halkodaları aracılığıyla Anadolu'ya taşınmaya başlamıştır.¹²⁴⁷ Diğer bir ifadeyle halkevleri ve halkodaları halkın çağdaş yaşayış biçimine alıştırılması için ideal kurumlar olarak tasarlanmıştır. Bir kere ülke geneline yayılan halkevleri ve halkodaları okuma odaları, kütüphaneler, konferans, müzik, tiyatro, sinema salonlarıyla cumhuriyet modernleşmesinin yeni kamusal alan tasarımına uygun olarak hazırlanmıştı. Buralarda eğitim gören yurttaşların gündelik yaşamlarında yeni yaşam biçimine kolaylıkla uyum sağlayabilecekleri düşünülmüştür. On sene öncesinin küçük bir Anadolu kenti olan Ankara, cumhuriyetin görkemli başkenti olarak yükselirken kentin yeni yaşayış biçimi tüm Anadolu'ya halkevleri aracılığıyla taşınmak isteniyordu. Kadın ve erkeklerin birlikte vakit geçirdiği opera, bale, sinema ve eğlence mekânları yeni yaşayış biçiminin pratik ifadesi halini alıyordu.

Sonuç olarak Halk Hatipleri Teşkilatı, halkevleri ve halkodaları tek parti yönetiminde 1931 tarihli kongreden sonra beliren ülkedeki yeni biçimin somut tezahürleri olarak vücut bulmuştu. Kemalist halkçılığın sınıfsız, kaynaşmış toplumsal düzen tasavvuru çok boyutlu bir halk eğitimi stratejisini ortaya çıkarmıştır. Tek Parti Yönetimi'nin gözetim ve denetiminde devrimlerin kökleşmesi, ulus-devlet anlayışının yerleşmesi, cumhuriyet değerlerinin benimsenmesi ve parti ideolojisi etrafında birlik olunması amacına hayat verilmeye çalışılmıştır.¹²⁴⁸ Bu amaca aykırı olan her türlü bilgi toplumsal alandan bertaraf edilmek isteniyordu. Parti/halk hatipleri trenlerde, kahvehanelerde, konferans salonlarında, sokaklarda halkı zehirleyen her türlü bilgiye

¹²⁴⁷ Kaya, "Halkevleri", s. 114.

¹²⁴⁸ Kemal H. Karpat, "The Impact of the People's Houses on the Development of Communication in Turkey- 1931-1951", *Welt des Islams*, New Series, Vol 15, No. 1/4, s. 69.

derhal müdahale etmekle görevliydi. Meydanlarda parti yayınları okunuyor; radyo yayınları ile halka ulaşmaya çalışılıyordu. Halkevi ve halkodası şubelerinde verilen eğitimlerle de halkın kültürel eğitimi sağlanmaya çalışılıyor, halkı “*milli idealle aydınlanıp granitleştirmek*” her aydına yüklenen bir ödev halini alıyordu.¹²⁴⁹ Tek Parti Yönetimi’ndeki genç cumhuriyet imparatorluk bakiyesinden sıyrılırken halkevleri ve halkodaları cumhuriyet yurttaşına rehberlik ediyordu.¹²⁵⁰

5.8. Halkı Yetiştirmek: Köy Enstitüleri

Köy Enstitüleri hem kırsal kesimin eğitimi hem de rejime bağlı genç ve dinamik nesiller yetiştirme düşüncesinin bir ürünü olarak düşünülmüştü. Bir yönüyle Kemalist halkçılığın halk için eğitim araçları ülke nüfusunun ağırlıklı olduğu kırsal kesime götürülmek istenmiştir. Dönemin yazar, düşünürlerinden Sabahaddin Eyüboğlu Köy Enstitülerini, “*Bu memlekette kurulmuş, kurulacak, halkçı, gerçekçi, ilerici kelimenin tam anlamıyla milli eğitim kurumlarının başında gelir.*” ifadeleriyle tarif etmişti.¹²⁵¹ Köy Enstitülerinin teşkili ile Kemalist rejimin ülke geneline yayılmasını arzu ettiği ulusal bilincin köylerde yeşermesi amaçlanmıştı. Ayrıca Köy Enstitüleri cumhuriyet modernleşmesi ile yaratılmak istenen yeni insan tipinin kırsal kesimden başlayarak yetiştirilmesi düşüncesinin somutlaştığı kurumlar olarak öne çıkmaktadır.¹²⁵²

Köy Enstitüleri Kemalist rejimin halk için eğitim araçları içerisindeki en kapsamlı projedir. Kuruluş düşüncesi açısından enstitü projesinde Kemalist halkçılığın, “sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitleyiz.” şiarının tezahür ettiği görülmektedir. Enstitüler; sınıftan kopmayan, köyüne bağlı, idealist bir aydın jenerasyonu yetiştirme idealiyle vücut bulmuştur. İstisnalar dışarıda tutulduğunda enstitü mezunu köy öğretmenleri yaşamlarının önemli bir kısmını köyde geçireceğini idrak eden, idealist bir jenerasyonu meydana getirmiştir. Dolayısıyla Akçura’nın Seniçe’de bulunduğu sırada şahit olduğu Sırp öğretmen çiftin köye olan ilgisine öykündüğü “halka doğru yönelme” idealizmi¹²⁵³ Köy Enstitüleri projesinde hayat bulmuştur. Akçura’nın Türk gençlerinden halkın eğitilmesi, bilinçlendirilmesi ve milli duygularının yükseltilmesi için köylere gitmeleri beklentisi Kemalist halkçılığın Köy

¹²⁴⁹ C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları (1932-1942), s. 24.

¹²⁵⁰ Recep (Peker), “Halkevleri Açılma Nutku”, s. 6.

¹²⁵¹ Sabahattin Eyüboğlu, *Köy Enstitüleri Üzerine*, Yeni Gün Haber Ajansı, 1999, s. 91.

¹²⁵² Tanıl Bora, *Hasan Ali Yücel*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 335.

¹²⁵³ Akçuraoglu Yusuf, “Halka 5”, ss. 237-238.

Enstitüleri projesiyle yetişen jenerasyonun en azından düşünce eylemi açısından yerine geldiğini ifade etmek mümkündür.

Cumhuriyet Dönemi'nde kırsal kesimin eğitim-öğretimine yönelik çalışmalar, Mustafa Necati'nin 1925'te İnönü kabinesinde Milli Eğitim Bakanı olarak göreve gelmesiyle yoğunlaşmıştı. Başta Fransa, Almanya, İngiltere olmak üzere birçok Avrupa ülkesine tetkik seyahatleri düzenlenmiş; köy ve köy halkının eğitimine yönelik çeşitli raporlar hazırlanmıştır.¹²⁵⁴ 1935 tarihli CHP Kurultayı'nda köy eğitmen ve öğretmenlerinin yetiştirilmesi konusu gündeme gelmiş ve kırsal kesimde eğitim faaliyetlerine yönelik rapor hazırlanmıştır. 1935'te Milli Eğitim Bakanı olarak göreve gelen Saffet Arıkan döneminde kırsal kesimin eğitimine yönelik çalışmalar hız kazanmıştır. Keza Arıkan, İlköğretim Genel Müdürlüğü'ne tecrübeli bir eğitim bürokratı olan İsmail Hakkı Tonguç'u vekaleten atamıştır.¹²⁵⁵

İsmail Hakkı Tonguç, enstitülerin kuruluşu için hazırlık mahiyeti taşıyan bir dizi programı hayata geçirmiştir. İlk olarak kırsal kesimde köy eğitmenliği projesini gündeme getiren Tonguç'un öncülüğünde Çifteler ve Kızılçullu'da köy eğitmeni okulu açılmış ve ardından 1937'de köy eğitmenliğinin ülke genelinde yayılması amacıyla 3238 Sayılı Köy Eğitmenleri Kanunu çıkarılmıştır. Bu süreçte Bulgaristan, Macaristan, Avusturya gibi ülkelere tetkik seyahatleri gerçekleştirilerek eğitim uzmanlarının görüş ve bilgilerine başvurulmuştur. Seyahat edilen ülkelerde köylere kadar gidilerek yerinde incelemeler gerçekleştirilmiştir. Yurt dışındaki araştırmaları, ülke içerisinde köy tiplerinin tetkik edilmesi takip etmiştir. Elde edilen sonuçlar karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Birinci Milli Eğitim Şurası'nda köyde ilköğretim konusu kapsamlı bir şekilde görüşülmüştür. Bu doğrultuda ülke genelinde dört köy eğitmeni okulu faaliyete geçmiştir. Tüm bu araştırma ve geliştirme süreci Köy Enstitülerinin deneysel hazırlık aşamasını oluşturmaktadır. Nihayetinde Arıkan'ın ardından Hasan Ali Yücel'in Millî Eğitim Bakanlığı görevine getirilmesiyle birlikte Köy Enstitülerinin kuruluş süreci başlamıştır.¹²⁵⁶ 3903 Sayılı Köy Enstitüleri Kanunu ile enstitülerin açılacağı yerlerin özellikleri, kabul edilecek öğrencilerin niteliği, mezunlardan beklenen görevler gibi konular ele alınmıştır. Kanunun birinci

¹²⁵⁴ İsmail Hakkı Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2002, s. 591.

¹²⁵⁵ Karabey Aydoğan, *Uygarlığın Tuğlası Arifiye Köy Enstitüsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 9.

¹²⁵⁶ Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, ss. 521-522 ve ss. 592-593.

maddesinde enstitülerin, “köy öğretmeni ve köye yarayan diğer meslek erbabını yetiştirmek” amacıyla “ziraat işlerine elverişli arazisizi bulunan yerlerde” açılacağı ifade edilmiştir.¹²⁵⁷ Enstitülerin kuruluş yerlerinin tarıma uygun olması şartı, bölgenin sosyo ekonomik ölçütlerinden bağımsız düşünülmemiştir. Keza İç Anadolu’da açılan enstitülere ayrılan alanlar tarıma uygun binlerce dönüme kadar çıkabilirken Marmara ve Ege’de sebze ve meyve üretimine uygun yerlerde daha az dönüm üzerinde kuruldukları görülmektedir. Benzer şekilde Doğu Anadolu’da enstitülerin hayvancılığa elverişli mera özelliği bulunan arazilerde kurulmasına özen gösterilmiştir.¹²⁵⁸

Kanun kapsamında Köy Enstitülerine “tam devreli köy okullarını bitirmiş sıhhatli ve müstaid köylü çocuklarının” alınarak beş yıl süreyle eğitim verilmesi öngörülmüştür. Enstitülerde derslerini başarılı bir şekilde vererek köy öğretmeni olarak atanmaya hak kazanan mezunların zorunlu görev süresi 20 yıl olarak belirlenmiştir. Kanun enstitü mezunu köy öğretmenlerinin görevlerini terk etmelerini caydırıcı tedbirler getirmiştir. Buna göre zorunlu görev süresince çalıştığı yeri terk eden öğretmenlerin başka bir devlet memurluğuna tayin olmasının önü kapatılmıştır. Ayrıca eğitim gördüğü süreçte kendisine yapılan masrafın iki katını kendisinden ya da kefillerinden alınacağı ifade edilmiştir. Enstitü mezunu öğretmenlerin meslek tanımı oldukça kapsamlı bir şekilde düzenlenmiştir. Bir yönüyle klasik sınıf öğretmeni profilini aşan bir görünüm söz konusudur ki ileride değinileceği üzere enstitüler gerek eğitim-öğretim metodu gerek köyün genel hayatına yönelik getirmesi beklenen yeniliklerle oldukça tartışılacaktır: “Köy enstitülerinden mezun öğretmenler tayin edildikleri köylerin her türlü öğretim ve eğitim işlerini görürler. Ziraat işlerinin fenni bir şekilde yapılması için bizzat meydana getirecekleri örnek tarla, bağ ve bahçe, atölye gibi tesislerde köylülere rehberlik eder ve köylülerin bunlardan istifade etmelerini temin ederler.” Kanun kapsamında ataması gerçekleştirilen öğretmenlerin görev yerlerinde kullanmaları için ücretsiz olarak tarımsal üretim için gerekli aletler, ıslah edici tohum, çift ve irat hayvanları, cins fidan gibi üretim araçlarının verilmesi öngörülmüştür. Köy okulunun demirbaşlarına kaydedilmesi gereken bu üretim araçlarının yanı sıra öğretmenin sorumluluğunda olmak üzere köy sınırları içerisinde

¹²⁵⁷ T.C. Resmi Gazete, “Köy Enstitüleri Kanunu”, S. 4491, 22 Nisan 1940, s. 13682.

¹²⁵⁸ İlyas Küçükcan, *Öncesi ve Sonrasıyla Çifteler Köy Enstitüsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 63.

ziraat işlerine elverişli bir arazi satın alınacağı ifade edilmiştir. Satın alınan arazinin öğrencilerin uygulamalı derslerine yetecek ölçüde olması beklenmiştir.¹²⁵⁹

Köy Enstitüleri Kanunu'nda genel hatları ile üzerinde durulan enstitü sistemi 1942'de kabul edilen "4274 Sayılı Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu" ile detaylandırılmıştır. Kanunda köy eğitimci ve öğretmenlerinin görev ve yetkilerine geniş bir yer ayrılmış, ödül ve ceza mekanizması genişletilmiş, eğitim ve öğretime yönelik bilgiler verilmiştir. Buna göre köy eğitimci ve öğretmenlerinin görev ve yetkileri okul ve kurslarla ilgili işler ve köy halkını yetiştirmekle ilgili görevler olmak üzere kısımlara ayrılmıştır.¹²⁶⁰ Kanunun köy öğretmenlerine yüklediği görev ve sorumluluklar Köy Enstitülerini klasik bir okul olmaktan alıkoyuyordu. Enstitü fikri köylerde yeni bir yaşam biçimini ortaya çıkaracak bir eğitim anlayışına dayanıyordu.¹²⁶¹ Bu eğitim anlayışıyla ilköğretim öğretmenliğine yeni bir tarif getirilirken "öğretmenlik" mesleği köyün sosyal yaşamını iş yoluyla modernleştirme misyonunu yükleniyordu.¹²⁶² Gerçekten de enstitülerde yetişen öğretmenler köy öğretmenini aşan bir mesleki donanıma sahip olarak göreve başlıyordu. Kanunda öğrencilerin teorik ve uygulamalı eğitiminin yanı sıra köy halkının ve köyün sorunlarıyla ilgilenen, çözüm üreten bir öğretmen profilinin ortaya koyulduğu görülmektedir.¹²⁶³ Bu anlamda kanun köye ait işlerde köy halkı ve öğrencilerin dayanışma içerisinde birlikte çalışmalarını öngörmüştür. Örneğin 18-50 yaş arasındaki yurttaşlar köy ve bölge okullarının kuruluşunda, binalara su temin edilmesinde, okul yol ve bahçelerinin yapımında ve onarımında yılda en çok 20 gün süre ile çalışmakla yükümlü tutulmuştur. Çalışma yükümlülüğünü yerine getirmeyen yurttaşların işçi ücretini karşılaması zorunlu kılınmıştır. Bir yönüyle köy ve köye ait işlerde dayanışmanın artırılması amaçlanmıştır.¹²⁶⁴ Dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, enstitülerden mezun olan öğretmenlerin klasik okul öğretmenlerinden ayrılan yönlerine değinmiştir. Ona göre köy öğretmenleri, "*Yalnız okul binası içerisinde vazifelerini hasredecek değillerdir.*" Öğretmenlerin ilk görevleri, "*Gittikleri muhitte içtimai bir kıymete müspet olarak sahip olmaktır.*" Bu öğretmenler her şeyden önce ahlaklı, doğru sözlü

¹²⁵⁹ T.C. Resmî Gazete, "Köy Enstitüleri Kanunu", ss. 13682-13683.

¹²⁶⁰ T.C. Resmî Gazete, "Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu", S. 5141, 25 Haziran 1942, ss. 3244-3245.

¹²⁶¹ Engin Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi İsmail Hakkı Tonguç: Yaşamı, Öğretisi, Eylemi*, Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Yayınları, 3. Basım, İzmir 2007, s. 291.

¹²⁶² Fay Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, Rüzgârlı Matbaa, Ankara 1962, s. 285.

¹²⁶³ Süleyman Edip Balkır, *Eski Bir Öğretmenin Anıları*, Yeni Gün Haber Ajansı, 1998, s. 122.

¹²⁶⁴ T.C. Resmî Gazete, "Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu", s. 3246.

ve özlü olmalıdır. Bu profildeki bir öğretmen köy hayatında dikkate alınacak, köylüyü ikaz edebilecektir. Köy Enstitülerinden mezun olan öğrencilerin köy halkına rehberlik edebilecek ahlaki donanımına sahip olması beklenmiştir. Böylelikle öğretmenler köy yaşamına dahil olarak köyün pratik işlerinde aktif olarak görev alabilecektir.¹²⁶⁵

Köy Enstitülerinin müfredatı geniş kapsamlı kuruluş amacına uygun olarak tasarlanmıştı. 5 yıl süreli enstitü müfredatında (114 hafta) kültür dersleri, (58 hafta) ziraat ders ve çalışmaları ile (58 hafta) teknik dersler ön görülmüştür. Bir yıllık eğitim sürecinde 46 hafta ders gören öğrencilerin 30 hafta tatil yaptığı görülmektedir. Enstitülerin günlük ders süresi de öğleden önce 4, öğleden sonra 4 olmak üzere toplamda 8 saat olarak belirlenmiştir. Öğrencilerin birinci sınıfta ortak teknik dersler görmeleri, ikinci sınıftan itibaren de öğrendikleri teknik derslere göre zanaat gruplarına ayrılmaları öngörülmüştür. Enstitülerin eğitim kadrosu ise öğretmenler, stajyer öğretmenler ve ücretli usta öğretmenlerden oluşuyordu.¹²⁶⁶

Enstitülerin diğer yatılı eğitim kurumlarından farklı bir gündelik rutini bulunuyordu. Her enstitüde farklılık göstermekle birlikte genel olarak öğrenciler sabah 6’da uyandıktan sonra duş ve kılıf-kıyafet hazırlığına geçiyor, kahvaltıdan önce öğretmenlerle birlikte halk dansları ya da jimnastik gibi grup aktivitesi gerçekleştiriyordu. Öğrenciler, kahvaltının ardından derslik ve bina temizliğini kendileri gerçekleştiriyordu. Yıl boyu açık kalan enstitülerde öğrenciler küme halinde tatile çıkıyorlardı. Tatilden dönen öğrencilerin köylerinde hayvan, bitki, ziraat alanlarında gözlemlerde bulunmaları ve tecrübelerini enstitülerinde paylaşmaları bekleniyordu.¹²⁶⁷

Köy Enstitüleri Kemalist halkçılığın halk için eğitim araçlarının en kapsamlı ve en idealist girişimiydi.¹²⁶⁸ Enstitüler, Kemalizm’in ideal toplumsal düzen tasavvurunun köy özelinde tezahür etmesi, somutlaştırılması anlayışına dayanan bir proje olarak düşünülmüştü.¹²⁶⁹ Eyüboğlu, Köy Enstitülerinin amacını, “*Din ahlakı yerine iş ve bilim ahlakını getirmek, kelimenin tam anlamıyla laik bir eğitimi gerçekleştirmek.*” olarak tarif etmiştir. Ona göre Anadolu’da her bölgenin kendine

¹²⁶⁵ TBMM ZC., Devre 6, Cilt 26, Birleşim 68, 3.6.1942, s. 56.

¹²⁶⁶ Nevzad Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948, ss. 337-340.

¹²⁶⁷ Kirby, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, ss. 330-332.

¹²⁶⁸ Kirby, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, s. 250.

¹²⁶⁹ Nuran Aytemur Sağıroğlu, “Köy Enstitüsü Mezunlarının Halkçılık Anlayışının Eleştirel Bir İncelemesi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 2, 2013, s. 182.

özgün koşullarına uyarlanan enstitüler, “İş saygısı ortak bir yeni din gibiydi.”¹²⁷⁰ Eyüboğlu’nun yeni din olarak kavramsallaştırdığı olgu Köy Enstitülerinin yetiştirmek istediği yeni insan tipidir. Cumhuriyet modernleşmesiyle yaratılmak istenen yeni insanın Köy Enstitülerinde somutlaştığı görülmektedir. Yücel’in de dikkat çektiği gibi enstitüler ile amaçlanan, “Çocuğu okutmak değil, yaşadığı muhitte önder olmaktır.” Köy öğretmenlerinden, “cumhuriyetin ve inkılabın yayıcısı, bekçisi ve öğreticisi” olmaları beklenmiştir.¹²⁷¹ Bir yönüyle Köy Enstitüleri klasik eğitim metodolojisiyle diğer okullardan ayrılırken buralarda eğitim gören öğrencilerin de yeni insan tipine uygun aydınlar olarak yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Köy Enstitülerinin mimarı Tonguç, köyün kalkınmasını memleketin kalkınmasıyla özdeş görmektedir. Köyden başlayan bir kalkınmayla ülkenin kalkınacağını düşünmektedir. Köy Enstitülerinde yetişen aydınlar köye dönme idealine sahip olup köyde kalmayı tercih edecektir. Bu aydınlar zamanla köyden uzaklaşma yollarını arayanlardan farklı bir tutum sergileyecektir.¹²⁷² Zira onun için “halkçılık ve milliyetçilik demek, manivela rolü görecek bu iki ana prensibi halka dayanarak bu telakkileri tahakkuk ettirmek.” demektir. Yeni aydın kavramsallaştırması Köy Enstitülerinin fikirden uygulamaya geçişine öncülük eden Tonguç’un üzerine dikkatle eğildiği konuların başında geliyordu. Tonguç’a göre eğitim kurumları, “genç nesillerin, memleketin muhtaç olduğu hakiki aydınları ve iş adamlarını yetiştireceği yerde, eline bir diploma vererek parazit gibi devletin sırtına yapışmak isteyen yarı münevver” yetiştiriyordu. İmparatorluk döneminde yetişen yarı aydınlar için köy ve köylülük meçhul bir yere sahipti. Bu tip aydınlar eğitim ve terbiyelerini şehirlerde almıştı. Dolayısıyla “müthiş bir kuvvet ve ilham yatağı” olan köyün ahlak ve terbiyesinden yoksun bir şekilde yetiştikleri için zorluğa tahammülü olmayan, mütereddit, yorgun tipler haline gelmişlerdi.¹²⁷³

Tonguç, yarı aydınları ülkenin geri kalmışlığının başat nedenleri arasında görmektedir. İmparatorluktan cumhuriyete geçişle birlikte yarı aydın durumu sona ermemiştir. Bu tip aydınlar, “Sarığın yerine silindir şapka, cübbenin yerine frak kolayca geçebiliyorlardı.” Yarı aydınlar Tanzimat Dönemi’nden beri “Realiteden korkan, onu mütemadiyen tahrif eden, her meseleyi zamana göre cilalayarak

¹²⁷⁰ Eyüboğlu, *Köy Enstitüleri Üzerine*, s. 76.

¹²⁷¹ TBMM ZC., Devre 6, Cilt 26, Birleşim 68, 3.6.1942, ss. 56-57.

¹²⁷² Engin Tonguç, *Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç*, Ant Yayınları, İstanbul 1970, s. 58.

¹²⁷³ Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, ss.18-23.

ürkülmeyecek şekilde göstermeye çalışan korkunç bir tipti.” Bu tip aydınlar köyün geri kalmışlığı karşısında sorumluluk almadıkları gibi köyün sorunları gündeme getirildiğinde her türlü engellemelere başvurmaktan geri durmuyordu. Oysaki Tonguç için, *“Köy güzelleşmedikçe bütün memleket güzelleşemez. Köy canlanmadıkça memleketin umumi hayatı canlanamaz. Köy çiçeklenmedikçe kasaba ve şehirler çiçeklenemez. Köylü gülmedikçe şehirli de gülemez.”* Tonguç’a göre Köy Enstitüleri, köyün canlandırılması yolunda atılan esaslı bir adımdı. Milli kudretin özü köylerde saklıydı. Türk milletinin kültür yaratabilmesi için bu kaynaktan güç ve ilham alması gerekiyordu. Zira köye dayanmayan hiçbir teşkilatın verimli olması mümkün değildi.¹²⁷⁴ Tonguç için yarı aydın durumundan kurtulmanın yolu halkın ve yaratıcı aydının kaynağı olan köydeydi.¹²⁷⁵ Köy Enstitülerinde köy gerçeğini anlayan aydınlar yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Enstitülerin yetiştireceği aydınlar köyü canlandırma görevini yerine getirecekti. Tonguç’un yarı aydın olarak kavramsallaştırdığı aydın tipinden farklı olarak bu yeni aydınlar “fildişi kulelerde” oturmak yerine köyün pratik yaşantısına karışarak zorluklarla baş etmeyi öğrenecekti. Enstitülerin “yaparak öğrenme” anlayışına dayanan eğitim modeliyle yetişen gençler ile yeni bir aydın tipinin yetiştirilmesi hedeflenmiştir.¹²⁷⁶ Bununla birlikte Tonguç’un her şeyin kaynağını köyde gören yaklaşımı Gökalp’in Türkçülüğün esaslarından biri olarak kavramsallaştırdığı “halka doğru gitmek” ilkesiyle benzerlik taşımaktadır. Gökalp de tıpkı Tonguç gibi köyün ve köy yaşamının anlatılarak öğrenilebilen bir durum olmadığından yola çıkarak seçkinlerin halka yönelmelerini, halka doğru gitmelerini savunmuştur. Gökalp’in yaklaşımı Tonguç’un köy idealizminde kendisini göstermektedir. Tonguç, Gökalp’i; *“Meşrutiyet devrinin fikir hayatına en kuvvetli bir şekilde etki yapan, Meşrutiyet devrimini yapanlara gidecek yolu gösteren, bireyci Osmanlı okur yazarlarından bir kısmını olsun toplumcu olma istikametine sevk eden, genç nesillere Türklük duygusunu aşılama çok hizmeti dokunan”* büyük fikir adamlarından biri olarak değerlendirmiştir. Buna karşın Tonguç, “İslamlaşmak” ilkesine olan bağlılığı nedeniyle Gökalp’i eleştirmiştir. Tonguç’a göre ümmet ve

¹²⁷⁴ Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, ss. 19-22 ve s. 540.

¹²⁷⁵ Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi İsmail Hakkı Tonguç: Yaşamı, Öğretisi, Eylemi*, s. 270

¹²⁷⁶ Nuran Aytemur, *The Populism of the Village Institutes: A Contra Dictory Expression of Kemalist Populism*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 164 ve s.176.

medeniyeti bir arada tasavvur eden Gökalp, mektep ve medreseyi de bir arada düşünüyor, gündelik yaşamda bu birlikteliğin tezahür etmesini savunuyordu.¹²⁷⁷

Tonguç'un düşünce sistematigi içerisinde eşsiz bir yere konumlanan, değer ve kıymetlerin kaynağı olarak işaret edilen köy; aynı zamanda canlandırılması, düzeltilmesi, eğitilmesi, aydınlatılması ve rehberlik edilmesi gereken bir olgu olarak görülmektedir. Tonguç'un köy olgusuna yaklaşımında beliren bu paradoksal durumun kaynağı Engin Tonguç tarafından imparatorluğun son dönemlerine, İsmail Hakkı Tonguç'un yetiştiği kuşağa kadar götürülmektedir. Kastamonu ve İstanbul'da öğretmen okulunda eğitim gören Tonguç'un dahil olduğu kuşak halka doğru gitmeyi, halka yönelmeyi kendilerine misyon edinmişti. Nitekim halka doğru giderken halkın içerisinde, zorlu yaşam koşulları ile ne şekilde baş edeceklerine dair bir fikirleri bulunmuyordu. Dolayısıyla halka doğru gitmenin romantik, ülkücü yönü bu kuşağın köylerde tutunmalarına yetmemiş, kısa bir tecrübenin ardından köyü terk ettikleri görülmüştür. Köyü aydınlatmak gibi bir misyonu üstlenen bu kuşağın gençleri köylüyü eğiterek, rehberlik ederek aydınlatabileceklerini düşünüyordu.¹²⁷⁸

Tonguç'un halkçılık anlayışını Kemalist halkçılığın seçkinci karakterinden ayıran bir yönü bulunmaktadır. Bir kere onun düşünce sistematiginde katı bir seçkincilik görülmemektedir. Tepeden inme anlayış yalnızca enstitü fikrinin olgunlaşma ve yerleşme aşamasında belirir. Tonguç'un eğitim yoluyla yaratılmasını istediği yeni aydın, halkın kendi kendini yönetebilmesi amacına hayat veren bir ereğe sahiptir. Nihayetinde halk kendini yöneten, rehberlik eden liderlere ve aydınlara ihtiyaç duymayacaktır. Tonguç'un halkçılık anlayışı yarı aydın olarak kavramsallaştırdığı aydın tipinin yol açtığı halk-aydın mesafesinin kapatılmasına yönelmektedir. Oysaki Tek Parti Yönetimi toplumun gelişim aşamasını tamamlayana kadar koruma ve rehberlik etme misyonunu yüklenmiş ve Kemalist halkçılığın seçkinci niteliği 1940'ların ikinci yarısına kadar her türlü sosyal sınıf ve grubun dışlanmasına yol açmıştı.¹²⁷⁹

Toplumun tümünü kapsadığı iddiasındaki Kemalist rejim halk ve yönetenler arasındaki mesafeyi kapatmak şöyle dursun dayandığı elitizm geniş halk kitlelerinin

¹²⁷⁷ Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, s. 207.

¹²⁷⁸ Tonguç, *Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç*, ss. 57-58.

¹²⁷⁹ Sağıroğlu, "Köy Enstitüsü Mezunlarının Halkçılık Anlayışının Eleştirel Bir İncelemesi" ss. 183-186.

“ikincil seçmenden” öteye geçmesine engel olmuştur.¹²⁸⁰ Bir anlamda Kemalist halkçılığa bağlı seçkinler bir yandan her türlü sosyal sınıf ve grupları reddederken bir yandan da tepeden inmecî bir yaklaşımla toplumu eğitmeyi, dönüştürmeyi, rehberlik etmeyi amaçlıyordu. Köy Enstitüleri deneyimi ile Kemalist halkçılık söylemsel alandan eylemsel alana geçmek gibi gerçekçi bir durumla karşı karşıya kalmıştır. Köy Enstitülerinin yetiştireceği yeni aydınlar halkın içinden yetişen, halk ile aralarında mesafe olmayan bariz nitelikleriyle rejime bağlılığın gözetildiği Tek Parti Yönetimi’ndeki ülkede potansiyel bir tehdit olarak görülebilirdi.¹²⁸¹

Enstitü mezunlarının ayrı bir eğitim modeli ile yetiştirilmelerinin enstitülü-enstitülü olmayan ayırımına yol açacağı dahası yeni bir sosyal sınıf meydana getirebileceği endişesi Karabekir tarafından dile getirilmişti. Karabekir, “*Parti programımızda sınıf yok diyoruz. Fakat elimizle tesis ediyoruz kanaatindeyim.*” diyordu. Karabekir; köyde doğup büyüyen, medeni hayat ile hiç temas kurmamış, çağın kültürünü tanımayan çocukların enstitülere alınarak talim-terbiyeden geçirildikten sonra milli vicdan uyandırmak için yeniden köylere gönderilmesini sakıncalı bulmaktadır. Ona göre bu durum zaman geçtikçe köyler ve şehirler arasında büyük bir kültür farkı oluşturacaktır. Kültür farklılığının sonunda ise toplumda milli vicdanlarda ayrılığa yol açan iki ayrı tabaka meydana gelmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla aynı şartları taşıyan şehirli ve kasabalı ilkokul mezunu çocukları ve köylere gitmek isteyen yurttaşları Köy Enstitülerinden mahrum bırakmak doğru değildir. Zira Karabekir köyleri, “*kültür sahasında az görgülü yarı münevverlerin nüfuzuna hatta tahakkümüne*” bırakmanın istikbal için çok tehlikeli olacağı kanısındadır.¹²⁸²

Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, enstitülerinin yeni bir sosyal sınıf doğurmasının söz konusu olmadığını dile getirmiştir. Yücel, parti programının ve rejimin sınıf ve imtiyaz kabul etmediğini ancak hayat tarzı bakımından mesleki zümrelerin var olduğunu ifade etmiştir: “*Çiftçi vardır, demirci vardır, tüccar vardır, memur vardır. Bunlar bir takım çalışma ve iş zümreleridir. Başka bir siyasi ayrılık ifade eden kümeler değildir.*” Yücel’in konuya olan yaklaşımı 1931 ve 1935 tarihli CHP programlarındaki, “*Sınıf yok, iş bölümü var.*” şiarına hayat veren toplumun iş

¹²⁸⁰ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 30.

¹²⁸¹ M. Asım Karaömerlioğlu, “Köy Enstitüleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, s. 290.

¹²⁸² TBMM ZC., Devre 6, Cilt 10, Birleşim 41, 17.4.1940, s. 83.

bölümü temelinde çeşitli meslek zümrelerinden oluştuğu kabulüne dayanmaktadır. Yücel'e göre Köy Enstitülerinde “*zaten köylü ve çiftçilik etmekle meşgul olan*” köylülerin çocukları eğitim görecektir. Enstitü eğitimi ile amaçlanan köylü çocukların yetiştirildikten sonra başka bir hayata geçişi olmadığı için yeni bir sınıfın meydana gelmesi de söz konusu değildir.¹²⁸³

Kaldı ki bizim arzumuz, bir arkadaşımızın da burada izah ettiği gibi, köyün içerisinde bilgili, sıhhatli, memleketine bağlı ve müstahsil vatandaş yetiştirmektir. Oysa köylüyü, bu arz ettiğim bilgi ve melekelerle teçhiz edip onları şehre akın eder vaziyete getirmek değildir. Onları müstahsil, kendi tarlasında ve muhitinde kuvvetli yapmak ve istihsal kabiliyetini artırıp memleketin sosyal seviyesi kadar ekonomik seviyesini de yükseltmektir. Binaenaleyh sınıf teşekkülü hatıra gelemez.

Timur, Köy Enstitülerinin teşkiliyle köylü çocukların okutularak daha iyi bir üretici haline getirilmesinin amaçlandığına dikkat çekmektedir. Ona göre bu amaç büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına uygun düşmektedir. Zira Köy Enstitülerinde verilen eğitimle köylü toprağa bağlanmak istenmiştir. Köylünün toprağa bağlanması yoluyla sınıf çatışmalarının önleneyeceği düşünülmüştür ki böylesine bir düşünce dönemin Kemalist halkçılığına uygun düşmektedir. Bir bakıma Köy Enstitüleri; Kemalizm'in sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitleyiz şiarına hayat verecek kapsamlı bir düşüncenin ürünüydü.¹²⁸⁴

Köy Enstitülerinin teşkil sürecinde meclisteki büyük toprak sahiplerinden şiddetli bir eleştiri gelmediği gibi köylüyü toprağa bağlayacak bir eğitim modelinin yüceltildiği görülmüştür. 1945'te Toprak Kanunu'nun mecliste tartışıldığı sırada şiddetli itirazlarda bulunanlar arasında yer alan Emin Sazak, Köy Enstitülerini, “*bayram yapacak kadar*” değerli bir mesele olarak değerlendirmiştir. Sazak'a göre kasaba ve şehirlerden köylere gelen kamu çalışanları köyün ahengini bozmaktadır: “*Köylerde okumuş, yazmış insanlar varken kasabalarda ne kadar kahveci çırağı, boyacı, serseri varsa köylere kâtip olmuştur. Kasabalılar köylere gitti mi bunların her birisi köyün sadrazamı, reisi cumhuru olur.*” Köye akın eden kasabalılar köylüyü isyan etmeye zorladığında kasabalı bu durumun hesabını sormak isterken köylüler; “*Bunu yapmaz, hakkına razı olur, zaten aldığı paraya ve işine de razıdır.*” Sazak'ı Köy Enstitüleri modelinden memnuniyet duymaya iten unsur köyüne bağlı, ziraat ve hayvan üretimine istikrar kazandıracak düşük ücretle iş gören ve isyan etmeyen

¹²⁸³ TBMM ZC., Devre 6, Cilt 10, Birleşim 41, 17.4.1940, s. 79.

¹²⁸⁴ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, ss. 220-221.

öğretmen profiliydi. Köyün iş hayatına getirilecek olan düzen ve iş bölümünün dışarıdan gelen eğitilmiş yurttaşların değil köyde doğan, büyüyen ve yetişen eğitilmiş yurttaşların idaresinde olması iş görmeyi zorlaştırmayacak, kolaylaştıracaktır.¹²⁸⁵

İlerde bizde de ideal sahibi yüksek tahsil görmüş köy hayatına 15, 20, 30 liraya razı olacak gençlerimiz yetişir, babası ile geçinir, ille de biz de köylü olacağız diye tuttururlarsa inşallah Finliler gibi yüksek ruhlu gençler yetiştirelim, biz de o vakit deriz ki: haydi buyurun. Köylüye haydi çiftini sür demek kolaydır. Kasabalıyı oradan kovduğum gün gelir ve mutlaka bir iş ister. Bütün köy vaziyeti budur.

Köy Enstitülerine yönelik yasal düzenlemeler nitelikli köy çocuklarını eğitim-öğretim yoluyla köylere bağlanmasını desteklemektir. Nitekim enstitüler ile amaçlanan mezunların sınıflarından kopmayacak ancak haklarını korumaktan da geri durmayacak bir aydın tipini ortaya çıkarmalarıydı.¹²⁸⁶ Enstitü mezunu bir öğretmenin tayin edildiği köyde maaşı dışında gelir elde edebilecek yasal haklara sahip kılınması köye bağlılığın ödüllendirilmesi olarak düşünülebilir. Bununla birlikte enstitü mezunlarının aldıkları kapsamlı eğitim zamanla kendilerini diğer kurumlarda eğitim gören meslektaşlarından ayrı görmelerine yol açacaktır.¹²⁸⁷ Enstitü mezunları kendilerinden beklenen hak ve hukukunu bilen yurttaşlar olma ereklerini yerine getirmekle kalmamış toplumun özlem duyduğu yurttaş profilini hayatın her alanında göstermeye başlamıştır. Sınıfından kopması istenmeyen enstitülüler kendi sınıflarının memur tahakkümü karşısındaki sessizliğini sürdürmemiş, haklarını aramaya, hukuku işletmeye başlamıştır. Yalman'ın enstitülü bir gencin başından geçen olayı anlattığı bir yazısında bu durumun tezahürlerini görmek mümkündür.¹²⁸⁸

Ankara civarında bir köyde tatbikat gören bir enstitü son sınıf öğrencisinden birinin çalıştığı köye ait bir hareketin tatbiki bakımından nahiye müdürüne işi düşmüş ve muayyen bir kâğıdın imzalanmasını müdürden istemiş. Müdür, böyle bir kanundan bilgisi olmadığını ve yazıp soracağını söyleyerek genci baştan savmaya kalkmış. Enstitülü şu cevabı vermiştir: *'Mevcut kanunları her vatandaşın bildiği farz edilir. Bir nahiye müdürü, 'böyle bir kanun var mı, yok mu?' diye bir işi geri bırakamaz ve kanunla temin edilen bir mesele hakkında amiriyle danışamaz. Eğer kanun hakkında tereddüdünüz varsa yetki sabini makamdan telefonla emir verdirmek suretiyle sizi aydınlatayım.'* Nahiye müdürü bu yeni ve garip mahluka bakmış, bakmış, sonra demiş ki: *'Sen toy bir gençsin. Nasıl olur da bir nahiye müdürüne karşı böyle bir dil kullanırsın?'* Genç şu cevabı vermiş: *'Mesele benim toyluğumda, gençliğimde veya sıfatımda değildir. Bir kanunun emrini süratle yerine getirmektedir. Ben bir Türk genci sıfatıyla doğruyu söylerim. Benim sözüme inanmanızı beklerim. Yapılacak iş benim için maddi bir menfaat*

¹²⁸⁵ TBMM ZC., Devre 6, Cilt 10, Birleşim 41, 17 Nisan 1940, s. 84.

¹²⁸⁶ Tonguç, *Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç*, s. 56.

¹²⁸⁷ Aytemur, *The Populism of the Village Institutes: A Contra Dictory Expression of Kemalist Populism*, s. 164.

¹²⁸⁸ Ahmet Emin Yalman, *Yarının Türkiye'sine Seyahat*, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, 3. Basım, Ankara 1998, s. 172.

değil, bir emek ve hizmettir. Eğer sözüme inanmazsanız telefon yoluyla veya kanunun bir suretini getirmekle sizi inandırırım.’ Şükür ki nahiye müdürü, yeni duruma çabuk uymuş, tereddüdüne galebe etmiş, çocuğun sözünü kabul ederek mührünü basmış, sonra da beliren yeni ruhtan ve takip fikrinden memleket hesabına hoşnut kaldığını belli etmiştir.

Enstitülülerin eğitimleri sırasında köyün yerleşik düzeni içerisindeki geleneksel yapıları dönüştürme üzerine düşünmeye sevk edildiği görülür. Enstitülü bir öğretmen aldıkları eğitimin içeriğini aktarırken köylünün ağa ve mütegalibe baskısından nasıl kurtarılacağı sorusu üzerine düşündüklerini dile getirmiştir:¹²⁸⁹

Gönen Köy Enstitüsünde beş yıl, temiz ilişkilerin ve içten, coşkulu çalışmaların içinde bulundum. Burada her şey, köyü nasıl kalkındırabiliriz, köylerde üretimi ve tekniğini nasıl geliştirebiliriz, köylüleri ağa ve mütegalibe baskısından nasıl kurtarabiliriz, halkı nasıl bilinçlendirebiliriz? Sorularına yanıt arayarak yürüyor, çalışmalar, dersler bu soru ve yanıtlarla iç içe yapıyordu. Söyleşilerimizde hiçbir zaman, maaşımız kaç lira olacak, kendimiz için şunları sağlamalıyız, biçiminde bir şeyler konuştuğumuzu anımsamıyorum. Konuşmalarımızın özünü hepten halktan yana, halk için ve de halkın köylünün kalkınması için düşündüğümüz şeyler oluşturuyordu.

Köy Enstitüleri projesinin sınıfından kopmayan bir aydın jenerasyonu yaratma amacı dönemin Kemalist halkçılığı ile çatışmayacak bir şekilde düşünülmüştü. Köy öğretmenlerinin iş tanımları ve kendilerine yüklenen zorunlu görevlerle köye bağlanmaları yasal bir zeminde teşkil edilmişti. Zorunlu görev süresinde köye rehberlik ederek köylüyü aydınlatacak olan köy öğretmenleri rejimin idealize ettiği aydın tipi olarak düşünülebilir. Yeni aydınlardan rejimin sadık birer takipçisi olmaları beklenmesine karşın enstitü mezunlarının kendilerini meslektaşlarından ayırdıkları gibi zaman zaman halktan da ayırdıkları görülür. Bir kere enstitülülerin aldıkları eğitimin çıkış noktası köylüyü, “aydınlattmak” ve “rehber” olmaktır. İkincisi enstitülüler gerek “yaparak öğrenme” ilkesiyle aldıkları eğitim gerekse çağdaş yaşam tarzıyla yetiştirilmeleriyle içinden çıktıkları sınıfın üzerinde bir dünya görüşüne ulaşmışlardır ki bu durum mezunların köylüyle ilk temaslarında kendiliğinden zuhur etmiştir. Sonuç olarak köylüler kendi içlerinden çıkan gençlerin “efendi” olarak köye dönmelerini yadırgamıştır. Dolayısıyla Köy Enstitülerinde verilen eğitimle yeni bir sınıf yaratılmak istenmemesine karşın mezunların yeni bir zümre yaratma eğiliminde olduğunu söylemek mümkündür.¹²⁹⁰ Karpat, enstitüsü mezunları içerisinde bir kısım öğretmenlerin köy sorunlarıyla meşgul olmaktan çok kendilerini teorik ve siyasi tartışmalara kaptıran bir köy eliti meydana getirdiğine dikkat çekmiştir. Karpat’a göre

¹²⁸⁹ Mahmut Makal, *Bozkırdaki Kıvılcım*, Güldiken Yayınları, 3. Basım, Ankara 1997, s. 164.

¹²⁹⁰ Sağiroğlu, “Köy Enstitüsü Mezunlarının Halkçılık Anlayışının Eleştirel Bir İncelemesi” s. 194.

“mezunların neredeyse tüm hayatları boyunca köy öğretmeni kalmaya mecbur olmaları kendilerinde haksızlığa uğradıkları ve hor görüldükleri duygusu” yaratmıştır.¹²⁹¹ Bu durumun tezahürleri enstitülerin kapatılış sürecinde görülecektir. Ayrıca bu süreçte siyasetçilerin komünizm ithamları ile karşı karşıya kalan enstitüler ve enstitülüler polis baskınları ve yargı tevkifleri ile çetin bir sınavdan geçecektir.

Enstitülülerin kendilerinden beklenen bilinçli yurttaş olma görevini yerine getirdikleri görülmektedir. Mezun öğrencilerin kamu kurumlarında haklarını sonuna kadar arama yoluna gitmeleri, devlet büyüklerine karşı ezilip-bükülmemeleri enstitü eğitiminin bir sonucu olsa gerektir. Nitekim dönemin Tek Parti Yönetimi’nin seçkin karakteri göz önünde bulundurulduğunda sınıfından kopması istenmeyen yeni aydınlar parti içerisinde birtakım rahatsızlıklara yol açmıştır. Bora bu durumu, *“devlet- parti eliti içinde ‘ayakların baş olmasını’ istemeyenlerin hoşnutsuzluğu”* olarak dile getirmiştir.¹²⁹² Bir anlamda dönemin parti ve bürokratik ileri gelenleri içinde köy ve köylülük kavramlarına bakışlarında bir yadırgama ve endişe hali kendini göstermiştir. Bu hoşnutsuzluğun kaynağında sınıfından kopması istenmeyen aydınların yetiştireceği bilinçli köylüler olsa gerektir.

Timur, Köy Enstitülerinin, *“sömürülen kitlelerde sınıf bilinci yaratacak ve düzene karşı mücadeleyi körükleyecek bir girişim”* olarak vücuda getirildiğini ileri sürmüştür. Timur’a göre enstitülerin kapitalizme açılmış bölgelerde kurulmasına özen gösterilmiştir. Buna göre enstitülerin kuruluş yerleri belirlenirken su kaynağı, bina ve tarlanın bulunması, hastane ve diğer kamu binalarına ulaşım zorluğunun bulunmaması gibi kıstaslar Köy Enstitülerinin kuruluş amacına uygun olarak tasarlanmıştır. Timur’a göre, enstitülerin *“sınıf mücadelesinin objektif koşullarının esasen hazır olduğu yerlerde”* kurulmasının tezahürlerini hızlı bir şekilde göstermesi egemen sınıfların dikkatini çekmiştir. Bir yönüyle köyüne bağlı, sınıfını terk etmesi istenmeyen enstitülülerde sınıf bilincinin uyanması egemenleri tedirgin etmiştir.¹²⁹³ Aşiret reisi Kinyas Kartal’ın yıllar sonra gerçekleştirdiği bir görüşmede dile getirdikleri egemen sınıfların Köy Enstitülerinin kapatılmasındaki etkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Kartal, aşiret reisleri ve yerel nüfuz sahiplerinin bölge halkı üzerindeki etkisinin ortadan kalkmasından endişe duyduklarını dile getirmiştir. Enstitüleri “uzun

¹²⁹¹ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s. 458.

¹²⁹² Bora, *Hasan Ali Yücel*, ss. 347-348.

¹²⁹³ Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 213.

vadeli ve çok akıllı bir uygulama” olarak tarif eden Kartal, egemen sınıfların enstitülerin kapatılış sürecindeki etkisini şu şekilde açıklamıştır:¹²⁹⁴

Köy Enstitüleri kesinlikle komünist bir uygulama değildi. Doğudaki beylerin, şeyhlerin ve ağaların içinde en yüksek öğrenimi olanlardan birisi benim. Rusya’da yaşadım, Moskova Harp Akademisi’ni bitirdim. Rus ordusunda subaylık yaptım. Bir Rus generalinin balerin kızı ile evlendim, vatanıma döndüm, yerleştim... Diyeceğim, Köy Enstitüleri komünist yuvası değildi; bizim devlet ve yönetim üzerindeki gücümüzü ortadan kaldırmaya yönelik uzun vadeli ve çok akıllı bir uygulamaydı. Biz buna katlanamadık, biz bunu içimize sindiremedik. En aydınları olan ben bile katlanamazdım, onlar hiç katlanamazlardı. Bunun için DP’yle pazarlığa giriştik. Kaldırılmasını koşut olarak öne sürdük. Yaşadığımız sürece bize bağlı halk üzerinde söz hakkımızın ve etkinliğimizin yok edilmeye kalkışılmasına göz yumamazdık. Bakın, benim Van’da ve yöresinde 258 köyüm var. Burada yaşayanlar devletten çok bana bağılılardır. Benim sözümü dinlerler... Benim iki köyümden iki çocuğumuzu alarak Malatya’daki Akçadağ Köy Enstitüsü’ne gönderdiler. Çocuklar giderken doğru dürüst Türkçe bilmiyorlardı. Köy halkı da Türkçe bilmez, kendi anadilini konuşurdu. Bu çocuklar, Akçadağ Köy Enstitüsünde eğitildiler, yetiştirildiler. Bana da baskıyla bu iki köye okul yaptırdılar. Çocuklar o okullara geldiler. Öğretmenlik yaptılar. Öğrendiklerini öğrencilerine, ailelerine ve öbür köylülere uyguladılar. Ne oldu? İki yıl sonra köyde herkes Türkçe konuşmaya başladı. O güne kadar köylülerin devlet kapısındaki işlerini benim adamlarım yapardı. Mektuplarına kadar onlar yazardı. Bütün bunlar ortadan kalkmaya yüz tuttu. Köylüler benim gücümde başka güçler olduğunu öğrendiler. Bana bağlılıktan, benim sözlerimi dilemekten uzaklaştı oldular. İşte buna izin veremezdik. Gerçek neden budur. Eğer bu sistem kaldırılmayıp bir on yıl daha sürseydi, hiçbirimiz yoktuk. Halk bizden çok devleti tanıyacaktı, devlete bağlı olacaktı.

Çok partili yaşamın yerleşme aşamasında yönünü Batı Bloku olarak belirleyen Türkiye’de tıpkı halkevleri gibi parti-devlet ile özdeşleşen Köy Enstitülerinin faaliyetlerini sürdürmesi oldukça güçleşecektir. Kuruluşundan itibaren tartışmaların eksik olmadığı eğitim modeli ile Köy Enstitüleri, dönemin komünizm ile mücadele kapsamında hedef tahtasına oturtulacaktır. Karaömerlioğlu’na göre Köy Enstitüleri, II. Dünya Savaşı ertesinde çok partili yaşama geçiş sürecindeki Türkiye’de Batı Bloku’na yakınlaşma ve muhalefeti komünizm ile özdeşleştirmek gibi “siyasi manevralar” için malzeme teşkil etmiştir.¹²⁹⁵ 1946 Genel Seçimleri’nin ardından teşkil edilen Peker kabinesinde yer alan Reşat Şemsettin Sirer’in Millî Eğitim Bakanlığı döneminde Köy Enstitüleri komünizmle mücadele kapsamında hükümetin baskı tedbirlerine maruz kalmıştır. Bu dönemde mahalli otoriterlerin köy öğretmenleri üzerinde kontrol uygulamalarına yönelmiş, öğretmenlerin maaş ödemelerinde düzensizlikler yaşanmış, yasal düzenlemeler ile enstitülerin ders yapısı ve kuruluş dönemindeki niteliği giderek aşınmıştır.¹²⁹⁶ 1947’de 5012 sayılı yasa ile 4274 sayılı

¹²⁹⁴ Mehmet Cimi, *Tonguç Baba (Ülkeyi Kucaklayan Adam)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, ss. 157-158.

¹²⁹⁵ Karaömerlioğlu, “Köy Enstitüleri”, ss. 292-293.

¹²⁹⁶ Kirby, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, ss. 349-350.

Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu'nun 25. maddesinde öngörülen, “Köy halkından olan veya en az altı aydan beri köyde yerleşmiş bulunanlardan 18 yaşını bitiren ve 50 yaşını geçmeyen her vatandaş, köy ve bölge okulları binalarının kurulmasına, bu binalara su temin edilmesine, okul yollarıyla bahçelerinin yapılmasına ve bunların onarılmasına münhasır işler tamamlanıncaya kadar yılda en çok yirmi gün çalışmaya mecbur tutulur.”¹²⁹⁷ hükmü yalnızca erkek yurttaşları kapsayacak şekilde değiştirilmiştir.¹²⁹⁸ Bir yönüyle enstitülerin köyün iş yaşamında bir arada iş görme anlayışı kadın-erkek ayrılığının gözetilmesiyle ortadan kaldırılmıştır.

Dünyada soğuk savaşın etkilerini hissettirmeye başladığı bir ortamda Köy Enstitüleri iktidar ve muhalefetin siyasi atışmalarında gündemden düşmemiş, kamuoyunda enstitüler ve enstitülüler aleyhine kara propaganda baş göstermiştir.¹²⁹⁹ Bu süreçte Köy Enstitüleri projesinin mimarı Tonguç başta olmak üzere birçok enstitü yöneticisinin yerine enstitülere karşı olumsuz bir bakış açısına sahip yöneticiler getirilmiştir.¹³⁰⁰ Enstitülere yönelik endişenin kaynağında eğitim modelinin öğrencilere aşıladığı akılcı ve analitik becerilerin köylüler üzerinde olumsuz tesirlerde bulunma ihtimali yer alıyordu. Köyün zorlu toplumsal ve ekonomik şartlarında ilerici fikirlerle köye gelerek, köylüye rehber olan köy öğretmenlerinin sınıf mücadelesini tetiklemesinden endişe duyuluyordu. Bir yönüyle çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinde sol cereyanların yol açtığı korku enstitülerin hedef alınmasına yol açmıştır.¹³⁰¹ Çok partili yaşama geçiş sürecinde kuruluş amacından ve vizyonundan giderek uzaklaşan Köy Enstitülerinin kapanış süreci 1950 Genel Seçimleri'nden sonra hız kazanmıştır. İlk olarak 1950-1951 ders yılında enstitülerdeki karma eğitime son verilerek tüm kız öğrenciler Kızılçullu Köy Enstitüsünde toplanmıştır. Bir yıl sonra kız öğrenciler Beşikdüzü Köy Enstitüsünde eğitim görmeye başlamıştır.¹³⁰² Nihayetinde 27 Ocak 1954'te kabul edilen 6234 sayılı “Köy Enstitüleri ve İlköğretmen Okullarının Birleştirilmesi Hakkındaki Kanun” ile Köy Enstitüleri, İlköğretmen okullarına dönüştürülmüştür.¹³⁰³ Görüldüğü üzere Köy Enstitüleri kuruluş

¹²⁹⁷ T.C. Resmî Gazete, “Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu”, s. 3246.

¹²⁹⁸ T.C. Resmî Gazete, “Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanununun 25 inci Maddesinin Birinci Fıkrasında Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”, S. 6540, 24 Şubat 1947, s. 11917.

¹²⁹⁹ Firdevs Gümüšoğlu, *Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cılavuz Köy Enstitüsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2019, s. 422.

¹³⁰⁰ Karaömerlioğlu, “Köy Enstitüleri”, s. 287.

¹³⁰¹ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s. 460.

¹³⁰² Tonguç, *Bir Eğitim Devrimcisi İsmail Hakkı Tonguç: Yaşamı, Öğretisi, Eylemi*, s. 615.

¹³⁰³ TBMM ZC., Dönem 9, Cilt 27, Birleşim 34, 27.1.1954, s. 370.

aşamasındaki düşünce ve eğitim anlayışından kademeli olarak uzaklaşmıştır. Enstitülerin yaparak öğrenmeye dayanan eğitim anlayışı zamanla “öğrenme” ağırlıklı bir anlayışa evrilmiş, uygulamalı derslerin yerini teorik dersler almıştır.¹³⁰⁴

Köy Enstitüleri, cumhuriyet modernleşmesinin üzerinde halen tartışmaların devam ettiği projelerinden biridir. Köy Enstitüleri projesinin destekçileri ve karşıtlarının kesişme noktasını “eğitim-öğretim” modeli oluşturmaktadır. Klasik eğitim-öğretim modelinden farklı olarak “yaparak öğrenme” anlayışına dayanan eğitim modeli ile enstitüler bir kesim tarafından efsaneleştirilirken bir kesim tarafında da yerilmiştir.¹³⁰⁵ Enstitü projesinin destekçilerinin çıkış noktasını Türk eğitim sisteminin reformize edilmesinde Köy Enstitülerinin örnek olabileceği oluşturmaktadır. Benzer şekilde enstitülerin eğitim programı ve müfredatının diğer eğitim kurumlarına rehber olması gerektiği savunulmuştur.¹³⁰⁶ Bazıları da Köy Enstitülerini ülkede gelmiş geçmiş en ilerici eğitim kurumu olarak değerlendirmiştir.¹³⁰⁷ Berkes, Köy Enstitülerinin “*gidilemeyecek, görülemeyecek köyü uzaktan sevmekle köycülük ve ülkücülük*” yapılan sahte milliyetçiliğe karşı “*köye giden, köyü gören ve onu uzaktan seviyecek bir düş olmaktan çıkarıp ulusal ekonomiye bütünleştirecek olan bir görüşün*” ürünü olduğunu dile getirmiştir.¹³⁰⁸

İdeolojik tartışmalar bir kenara bırakıldığında Köy Enstitüleri projesi kapsamında ülke genelinde 1938’de başlayan deneme safhasıyla birlikte 1948’e kadar 21 enstitü kurulmuştur. Enstitülerden mezun olan öğrencilerin sayısının kaynaklarda farklılık göstermekle birlikte 15.000’in üzerinde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Köy Enstitülerinde yetişen öğrencilerin “enstitülü jenerasyonunu” meydana getirdiğini söylemek mümkündür. Bu jenerasyonun “köy öğretmeni” unvanıyla zorunlu hizmet sürelerini köylerde geçirmeleri Köy Enstitüleri projesinin özgünlüğünü ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca “halka doğru giden” köy öğretmenleri 1940’ların Türkiye’inde köyün zorlu sosyo-ekonomik ve fiziki şartlarında köylüye rehberlik ederek, köyün yaşayış biçimi üzerinde etkili olmanın uğraşını vermiştir. Keza eğitim binalarının inşaat, bakım ve onarımı ile köy ve çevre köylerin ihtiyaçlarının karşılanmasında köy

¹³⁰⁴ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s. 460.

¹³⁰⁵ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si*, C.3, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 44.

¹³⁰⁶ Frank A. Stone, “Rural Revitalization and the Village Institutes in Turkey: Sponsor and Critics”, *Comparative Education Review*, Vol.18, No. 3, 1974, s. 429.

¹³⁰⁷ Eyüboğlu, *Köy Enstitüleri Üzerine*, s. 91.

¹³⁰⁸ Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, haz. Ruşen Sezer, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, ss. 253-254.

öğretmenleri, köylülere rehberlik ederek “birlikte çalışma” ilkesini uygulamaya geçirmiştir. Bununla birlikte Köy Enstitüleri projesi uygulamaya konuluncaya kadar geçen süreçte kırsal kesime ulaşmayan – ya da sınırlı ulaşan- radyo, elektrik, çağın ziraat ve teknik aletleri ile tiyatro, sinema, müzik aletleri, sergi, müze, spor gibi etkinlikler imkân dahilinde köye ulaştırılmış; köylü ile tanıştırılmış, öğrencilerin kullanımına sunulmuştur. Sonuç olarak enstitülere alınan çocukların köy çocukları olduğu dikkate alındığında o zamana kadar gerçekleşen köy eğitime yönelik en kapsamlı girişimin Köy Enstitüleri projesi olduğunu ifade etmek mümkündür.

5.9.Bir Devrim İdeolojisi Yaratmak: Kadrocuların Devletçilik ve Halkçılık Yaklaşımları

“Kadro”, “Kadrocular” ya da “Kadro Hareketi” en genel ifadeyle 1932-1935 yılları arasında “Kadro” dergisi etrafında bir araya gelen bir grup entelektüelin Kemalizm’e tutarlı bir içerik kazandırma düşüncelerinin ürünü olarak filizlenen bir girişim olarak tarif edilebilir.¹³⁰⁹ Dönemin önemli simalarından yazar, düşünür ve bürokrat Şevket Süreyya Aydemir, henüz 1931’de Türk Ocağı’nda verdiği “İnkılabın İdeolojisi” konulu bir konferansta Türkiye’nin bir inkılap içerisinde olduğunu Türk Milli Kurtuluş Savaşı’nın sömürgeci ve sömürge ülkeler arasındaki çatışmanın sonucu olduğu üzerinde durmuştu. Aydemir’in konferansta üzerinde durduğu konular Kadrocu görüşlerin genel karakteristik yapısını yansıtan bir niteliğe sahipti. Aydemir’in konferansta üzerinde durduğu konular şu şekilde özetlenebilir: 1- Türkiye bir inkılap içindedir. Türk Mili Kurtuluş Hareketi tüm dünyaya örnek bir harekettir. 2- Türk inkılabı beynelmilel bir antagonizmin sömürge ve yarı sömürgeler ile metropoller arasındaki çatışmanın bir sonucudur. Türk Milli Kurtuluş Hareketi ve mili bağımsızlık savaşına girmiş diğer ülkeler arasında manevi bir kader ortaklığı ve bir takım müşterek vasıflar bulunmaktadır. 3- Her inkılap ya bir fikir sistemini temsil eder ya da fikir sistemine isnat eder. Türk inkılabı, bir fikir sistemini temsil eden inkılaplardandır. Nitekim Türk inkılabının temsil ettiği fikir sistemi yalnızca kendisi için değil Türk inkılabına manevi kader ortaklığı ve ortak nitelikler arz eden dünyadaki bütün milli kurtuluş hareketleri için ideoloji olabilecek unsurları içerisinde barındır. 4- Türk Milli Kurtuluş Hareketi bir inkılap nizamıdır. Bu nizam Türkiye’yi sömürgeci kurtararak bağımsızlığa ulaştırmıştır. 5- Bu nizama demokrasi adını vermek yanlıştır. Türk inkılabı demokratik bir rejimi amaçlayan bir inkılaptır denilebilir. Şu anda içinde

¹³⁰⁹ Ataöv, “The Principles of Kemalism”, s. 37.

yaşanılan siyasi nizam kendiliğinden demokrasi değildir. Bu nizam klasik siyasi demokrasinin hem hareket noktası hem de siyasi mekanizması ile tezat halindedir. Örneğin liberalizm ve parlamentarizm ile doğrudan bir uyum söz konusu değildir. 6-Türk İnkılabı taklit değil, özgün ve orijinal bir hadisedir. Bugün aydına düşen görev inkılabın temsil ettiği dağınık fakat yeni ve ileri fikir unsurlarını açıklamak, bu esaslara göre inkılabın hacmini, derinliğini ve yönünü tayin etmektedir.¹³¹⁰

Aydemir'in ileri sürdüğü düşünceler cumhuriyetin ilanı ile Türkiye'de inkılabın tamamlandığı düşüncesinde olanlara yönelik bir manifesto niteliği taşıyordu. Türkiye inkılap içindeydi ve bu inkılap özgünlüğü ve içinde barındırdığı nitelikler ile gelecekte bağımsızlık hareketlerine rehber olabilirdi. Yapılması gereken dinamik bir entelektüel kadronun inkılap ilkelerini düzenlemesi ve sistematik bir karakter vermesi idi. Böylelikle Türk İnkılabı yeni inkılapçı insan tipini ortaya çıkaracaktı: *"Her biri ayrı ayrı kıymettar ve orijinal olan bu fikir ve nazariye unsurları birer birer izah edildikçe, bu esaslar inkılap nesli için kriteriyumlar olacak, yeni ve standartlaşmış inkılapçı tip böyle doğacaktır."*¹³¹¹ Aydemir'in, Türk Ocağı'nda gerçekleştirdiği konferansa ait notları detaylandırarak dönemin ileri gelen devlet adamlarına gönderme yoluna gitmesiyle Kadro dergisinin kuruluşuna gidilen süreç başlamıştır. Aydemir, 1931'de yayınladığı "Cihan İktisadiyatında Türkiye" adlı eserinde Kadrocu yaklaşımın temel iktisadi fikirlerini gündeme getirdi.¹³¹² Türk devriminin ekonomik yönüne yapılan vurgu CHF içerisinde rahatsızlıklara yol açmakta gecikmedi. Bilhassa Recep Peker, Kadrocuların Marksist terminolojiyi kullanmaları ve devrim ideolojisi oluşturma çabalarını kendi üzerlerine almalarını tasvip etmiyordu.¹³¹³ Kadro dergisi Ocak 1932'de yayın hayatına başladığında şu beş kurucu üyeden oluşuyordu: Şevket Süreyya (Aydemir), Vedat Nedim (Tör), Burhan Asaf (Belge), İsmail Hüsrev (Tökin) ve Yakup Kadri (Karaosmanoğlu). Yakup Kadri dışındaki diğer dört üye daha önce dönemin komünist çevrelerinde yer alan isimlerdi.¹³¹⁴ Kadrocular cumhuriyet rejiminin yeni aydınları olması gerektiği düşüncesi ile bir araya gelmişti.¹³¹⁵ Tek parti

¹³¹⁰ Şevket Süreyya (Aydemir), "İnkılabın İdeolojisi", *Hâkimiyeti Milliye*, 23 Kânunusani 1931, s. 5.

¹³¹¹ "Kadro", *Kadro*, S.1, İkinci Kanun 1932, s. 3.

¹³¹² Bkz. Şevket Süreyya (Aydemir) *Cihan İktisadiyatında Türkiye*, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, Ankara 1931.

¹³¹³ George S. Harris, *The Communists and the Kadro Movement: Shopping Ideology in Atatürk's Turkey*, The Isis Press, İstanbul 2002, s. 122.

¹³¹⁴ Tekeli ve İlkin, "Türkiye'de Bir Aydın Hareketi: Kadro", ss. 461-462.

¹³¹⁵ Mustafa Türkes, "Kadro Dergisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, s. 469.

yönetimi içerisinde organizasyonel bir elit işlevi görmeyi umuyor, Türkiye'nin ulusal ekonomisinin gelişimine yönelik bilimsel bir yaklaşım geliştirmeyi tahayyül ediyorlardı.¹³¹⁶ Dergi yayın hayatına başladığında Marksist ideoloji terk edilmemişti. Kadrocular toplumsal olayları tarihi materyalist bir anlayışla yorumlama yoluna gitmişti. Bir anlamda Kadrocular, Kemalizm'i "tarihi materyalizm" ile bağdaştırabileceklerini düşünüyordu.¹³¹⁷

Kadrocular en genel ifadeyle Türkiye'den başlayarak gelecekte tüm dünya ülkelerinde geçerli olabilecek devletçilik ve halkçılık modeli geliştirme uğraşı vermiştir. Toplumsal gelişme sürecini anlamak için analitik araç olarak tarihsel materyalizmin geçerliliğini vurgulayan Kadrocular, işe sömürge ülkeler ile sömüren ülkeler arasındaki kaçınılmaz mücadelenin ilk örneği olarak Türk İnkılabı'nı işaret ederek başlamıştır.¹³¹⁸ Kadrocular açısından Türk İnkılabı her şeyden önce "devam eden" bir inkılap idi. Türk Milli Kurtuluş Savaşı sırasında şahit olunanlar inkılabın yalnızca küçük bir safhasını oluşturuyordu.¹³¹⁹ Millî Mücadele'ye öncülük eden önder kadro cumhuriyetin ilanı ile birlikte ülke yönetimini ele almış ve şimdi modernleşme sürecine öncülük ediyordu.¹³²⁰ Kadroculara göre Türk İnkılabı'nın derinleşerek kök salması için önder kadronun çalışması gerekiyordu. Nitekim inkılabın kendine özgü ilkeleri ve değerleri olmasına rağmen henüz bir ideolojisi bulunmuyordu. Oysaki inkılabın derinleşmesi için sistematik bir karakter kazanması oldukça önemliydi. Kadrocular Türk İnkılabı'nın özgün ve orijinal fikirlerinin izahını "aydınların" yapması gerektiğini ileri sürmüştür. Böylelikle ileride ortaya çıkacak olan inkılap ideolojisi ile "yeni tip" yani "cumhuriyet insanı" yaratılabilecekti. Kadrocular bu süreçte Türk İnkılabı'nın izahı, derinleşmesi ve kökleşmesi ve bir inkılap ideolojisini oluşturmak için çalışacaktı.¹³²¹ Kadrocuların yaratmak istedikleri ideolojinin çerçevesi hali hazırda Tek Parti Yönetimi'nin takip ettiği Kemalizm ile çizilmişti. Partinin Kemalizm'e tutarlı bir içerik üretme çabaları ile paralel bir şekilde gelişen Kadro Hareketi bu süreçte partiye yol gösterebilecek bir aydın kadronun gerekliliğinden doğmuştu. Bu anlamda Kadrocular ileri sürdükleri görüşler ile Kemalizm'i sosyo-ekonomik açıdan ele alarak "Milli Kurtuluş Hareketleri" ideolojisine dönüştürmeyi

¹³¹⁶ Tekeli ve İlkin, "Türkiye'de Bir Aydın Hareketi: Kadro", s. 468.

¹³¹⁷ Tekeli ve İlkin, "Türkiye'de Bir Aydın Hareketi: Kadro", s. 462.

¹³¹⁸ Harris, *The Communists and the Kadro Movement: Shopping Ideology in Atatürk's Turkey*, s. 126.

¹³¹⁹ Muhammed Sadiq, "The Kadro Movement in Turkey", *Internataional Studies*, C. 23, S. 4, 1996, ss. 333-334.

¹³²⁰ Tekeli ve Şaylan, *Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi*, s. 85.

¹³²¹ "Kadro", *Kadro*, S.1, İkinci Kanun 1932, s. 3.

hedeflemiştir. Kadrocuların bu hedefleri Türkiye’de milli iktisadın hâkim olduğu bir ekonomik sistemin tesis edilmesi ile bütüncül bir anlam kazanacak ve nihayetinde sınıfsız, kaynaşmış bir toplumun yaratılabilmesinin önündeki engeller ortadan kalkacaktır. Sonuç olarak dünyadaki Milli Kurtuluş Hareketleri’nin kaynağını teşkil eden Türk İnkılabı’nın ideolojisi “üçüncü dünya ülkelerine” yol gösteren bir ideoloji halini alacaktır.

Kadroculara göre Milli Kurtuluş Hareketleri tarihi kökenleri açısından “beynelmilel” bir özelliğe sahiptir. Başlangıç noktalarını da sömürge ülkeler ile sömüren ülkeler arasındaki çatışma oluşturmaktadır. Dolayısıyla Kadrocular Milli Kurtuluş Hareketleri’ni “*nizamı âlemin bu günkü çarkından muzdarip bütün milletlerin siyasi ve iktisadi hakları kaydû şart altına alınmış bütün memleketlerin müşterek davası*” olarak değerlendiriyordu. Kadrocuların Milli Kurtuluş Hareketleri olarak tarif ettikleri mücadele türü milletlerin siyasi ve iktisadi bağımsızlıklarına dayanan bağımsız devlet sisteminin bütün ideolojik unsurlarını barındıran bir “yeniden doğuş ve kurtuluş” hadisesidir. Milli Kurtuluş Hareketleri milletin “millet olarak” bağımsızlığını amaçlayan bir mücadele biçimidir. Bu mücadelenin kazanılması kadar muhafaza edilmesi de önemlidir. Öyle ki milletlerin birliğini bozan ferdiyetçi ve sınıfsal davalara milli kurtuluş mücadelesi vermiş milletlerin fırsat vermemesi gerekiyordu. Öte yandan milli kurtuluş mücadelesi veren ülkelerde inkılabın ilkelerini idrak eden ve peşinden giden bir “rehber kadronun” ortaya çıkması gerekmektedir. Standartlaştırılmış bir inkılap nesli bu kadronun inkılap davasındaki yardımcıları olacaktır. Bununla birlikte Milli Kurtuluş Hareketleri’nin “tam ve hakiki” temsilcisi Türkiye’dir. Nitekim, “*bir taraftan nizamın en şamil tezadı olan müstemleke şartlarına, diğer taraftan bu tezadın dâhilinde münessif ve müdafii olan müesseselere ve kaidelere karşı milletin fiilen ve müselağan kıyamı ilk Türkiye’de*” görülmüştür. Kadrocular, Türkiye’nin bağımsız milletin yaratıldığı ve sınıfsız milletin tüm fonksiyonlarının düzen altına alındığı yeni millet tipini ilk ortaya çıkaran ülke olacağını ileri sürmüştür.¹³²²

Kadrocuların milli kurtuluş mücadeleleri olarak tarif ettiği mücadele tipi inkılabın yalnızca erken bir safhasını teşkil eder. Rejime önderlik eden kadronun milli iktisat anlayışına hayat vermesi ile bir sonraki safha belirlemektedir. Bu safhada Türkiye

¹³²² Şevket Süreyya (Aydemir), “İnkılabın İdeolojisi: Milli Kurtuluş Hareketlerinin Ana Prensipleri”, ss. 10-12.

henüz sınıfsız, tezatsız toplum modeline ulaşmamış durumdadır.¹³²³ Devlet öncülüğünde yürütülecek bir “devletçilik anlayışı” ile ekonomik bir dönüşüm yaşanmalıdır. Zira Türkiye, “*Cihan iktisadiyatının her gün değişen şartlarını, adım adım kollayan bir ‘iktisat devleti’ olacaktır.*”¹³²⁴ Dünyanın karşı karşıya kaldığı ekonomik buhran bir kriz olarak değil, yapısal bir dönüşüm olarak anlaşılmalıydı. Kadrocular yapısal dönüşüm sürecinin Türk İnkılabı’nın istikrarlı bir şekilde gelişmesi için elverişli bazı olasılıklar yarattığı fikrindedir.¹³²⁵ Bu olasılıklardan yararlanabilmek için Türkiye’de milli iktisat sisteminin tesis edilmesi gerekmektedir.

Kadrocular iktisadi inkılabın temel amacını sömürge ekonomisinden çıkarak ulusal ekonominin yaratılması olarak görüyordu. Bu Kadrocular için “beynelmilel” bir dava idi. Türkiye bağımsız bir ekonomik sisteme kavuşarak sömürge ve yarı sömürge ülkelere örnek olmak zorundaydı. Bununla birlikte savaş sonunda dünya ekonomisi üç büyük sorun ile karşı karşıya kalmıştı. Bu sorunlar kapitalizmin tasfiye edilerek yerine komünist ekonomik sistemin kurulmasını; kapitalist sistemin kurtarılmasını ve sömürge ekonomisi yerine bağımsız bir ulusal ekonominin yaratılmasını içeriyordu. Türkiye üçüncü sorunun merkezindeydi ve gerçekleştireceği bir iktisadi inkılap ile dünya ülkelerine örnek olmanın eşiğindeydi. Dünyanın içinde bulunduğu buhran ortamı Türkiye’nin geçireceği iktisadi dönüşüm için bir fırsattı.¹³²⁶ Kadroculara göre Batı’da zuhur eden kapitalist iktisat sisteminin Türkiye’de “yıkıcı”, “yapıcı” ve “bağlayıcı” olmak üzere üç büyük tesiri görülmüştü. Yıkıcı tesir mahalli ve milli ihtiyaçların karşılanmasında oldukça önemli bir yere sahip olan “muayyen sinai faaliyetler” üzerinde görülmüştür. Diğer bir ifadeyle sanayide makineleşme mahalli üretim üzerinde yıkıcı bir tesir yaratmıştır. Pazar için üretimde bulunmayan iktisat anlayışı yerine dünya piyasası için çalışan bir “emtia-mübadele” iktisat sisteminin doğuşu “yapıcı tesir” olarak ifade edilmiştir. Milli iktisadiyatın bağımsızlığını kaybetmesi ise bağlayıcı tesiri oluşturmaktadır. Bir bakıma imparatorluk ekonomisi kendi kendine yeten bir durumdan çıkarak Batı sanayisi için bir tür pazar haline gelmiştir.¹³²⁷ Kadroculara göre kapitalizmin Türkiye üzerindeki olumsuz tesirlerinin

¹³²³ İsmail Hüsrev (Tökin), “Millet İçinde Sınıf Meselesi”, *Kadro*, S. 25, İkinci Kanun 1934, s. 21.

¹³²⁴ Vedat Nedim (Tör), “Millet İktisadiyatı: Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına 2”, *Kadro*, S. 2, Şubat 1932, s. 9.

¹³²⁵ Sadiq, “The Kadro Movement in Turkey”, ss. 321-328.

¹³²⁶ Vedat Nedim (Tör), “Millet İktisadiyatı: Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına 1”, *Kadro*, S. 1, Ocak 1932, s. 8.

¹³²⁷ İsmail Hüsrev (Tökin), “Milli İktisat Etütleri: Türkiye’de El- Sanayii”, *Kadro*, S. 5, Mayıs 1932, ss. 19-21.

giderilebilmesinin yolu milli iktisattan geçiyordu. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte sınıfsız toplum yapısına kavuşulmadığı gibi milli iktisat sistemi de kendiliğinden ortaya çıkmamıştı. Dolayısıyla süratle milli nitelikte bir “iç pazarın” kurulması gerekiyordu. Bu milli pazar sayesinde “milli iktisat birliği” teşkil edilebilecektir. Türkiye’de henüz iş bölümü esasına dayalı bir üretim ağı kurulamamıştır. Kadroculara göre herhangi bir ülkede toplumsal iş bölümünün gelişmesi mahsul yetiştirme işlerinin mahsul işleme işlerinden, ziraatın da sanayiden ayrılması ile mümkündür. Nihayetinde milli bir iç pazarın oluşturulması ile toplumsal iş bölümü ziraat ve sanayi alanlarına yayılabilecektir¹³²⁸ Milli iktisat birliğinin kurulabilmesi için ilk olarak iç pazarın esaretten kurtarılması gerekmektedir. Ardından milli bir iç pazar yaratılmalı ve yabancı sermayenin ülkeyi kanaliz eden imtiyazlarına son verilmesi gerekmektedir. Böylelikle milli emeğin, ülke sınırları içinde birliği uyum altına alınarak milli iş birliği ortaya çıkabilecek ve “*milletin hakiki manasıyla millet haline gelişi ve gayesi de millet birliğinin tezatsız, arızasız ve reaksiyonsuz inkişafı*” gerçekleşebilecektir. Kadrocular bu doğrultuda merkezi bir denetim ve kontrol mekanizmasına sahip olan bir milli iktisat birliğinin gerekliliğini savunmaktadır.¹³²⁹

Kadroculara göre dünya bir buhran içindedir. Ancak bu buhran klasik iktisat söyleminden farklı bir buhranı işaret etmektedir. Kadrocular dünyanın “derin bir bünye tahavvülü” geçirdiği kanısındadır. Liberalizm giderek etkinliğini kaybederken her yerde “otarşı” belirmektedir. Kadrocular için otarşı ülkelerin kendi kendilerine yetecek bir ekonomik sisteme ulaşabilmelerinde takip edilmesi gereken esaslı bir yöntemdir. Bir yönüyle Kadrocu yaklaşımda toplumsal iş bölümünün ortaya çıkabilmesi için kurulması gereken milli iktisat birliği otarşı ile anlamlı hale gelmektedir. Dışa bağımlılıktan otarşı ile kurtulan bir ülke sömürge ekonomisi olmaktan çıkarak bağımsız bir ulusal ekonomiye geçiş için önemli bir adım atacaktır. Kadrocu yaklaşımda “otarşı” savaş sonrası dünyanın genel ekonomik eğilimi olarak tarif edilmektedir. Her ülke kendine uygun bir geçiş safhasını otarşı ile tamamlayacaktır. Milli Kurtuluş Hareketleri bu bağlamda bir “otarşı hareketi” olarak değerlendirilmektedir. Bu tür bir mücadele veren ülkeler en temelde tabiiyet altında yaşayan sömürge ve yarı sömürge ülkelerdir. Dolayısıyla bu ülkeler bağımlı ekonomiden kendi kendine yeten bir ekonomiye geçtiklerinde ülke içerisindeki artı

¹³²⁸ Şevket Süreyya (Aydemir), “İçpazar ve İktisatta Bütünlük”, *Kadro*, S.10, Birinci Teşrin 1932, ss. 7-9.

¹³²⁹ Şevket Süreyya (Aydemir), *İnkılap ve Kadro*, İstanbul Milliyet Matbaası, Ankara 1932, ss. 99-100.

değer dışarıya çıkarılmayacak, ülkeler inkılabın bir sonraki safhasına yani “iktisadi inkılap” safhasına geçebilecektir.¹³³⁰ Kadrocular, Türkiye’de milli iktisat anlayışının vücut bulmasının ardından dünya ekonomisinin bir gereği olarak “ileri teknikli” bir ekonominin kurulmasının gerekliliği üzerinde durur. Aydemir’in ifadesiyle “ileri teknik”, “kıymetli emek” ve “planlı kalkınma” Türk inkılabının bugünkü safhasını karakterize eden ve bu inkılabın kendine özgü gelişim yönünü gösteren üç semboldür.¹³³¹ İleri teknikli bir iktisat sistemine ulaşmak aynı zamanda sınıfsız, tezatsız bir millet olmanın bir gereği olarak görülmektedir. Kadrocular bu durumu, “*Türk inkılabının varlık veya yokluk davası*” olarak tarif etmişlerdir.¹³³² Kadroculara göre milletler ileri teknikli ve geri teknikli olarak iki ayrı karaktere sahiptir. İleri teknikli ülkelerde sınıf ayrımı keskin bir şekilde zuhur ederken geri teknikli ülkelerde bu kadar keskin bir ayrım söz konusu değildi. Kadrocular, Türkiye’nin hem ileri teknikli bir ekonomik sisteme sahip olmasını hem de sınıfsız bir toplumsal yapıya ulaşmasını istiyordu. Bu noktada Türkiye’nin hem ileri teknikli hem de sınıfsız topluma nasıl kavuşacağı sorunsalı doğmaktadır. Kadrocular bu sorunu “devletçilik” ile aşabileceklerini ileri sürmüştür. Türk inkılabına özgü olan devletçilik sayesinde sınıfsız toplumsal yapı ve ileri teknikli ekonomik sistem bir arada inşa edilebilecekti: “*Bu itibarla Türk milletinin sınıflaşmasına meydan vermeden, ileri teknikli bir iktisada kavuşması demek, aynı zamanda içtimai endişeleri de göz önünde bulunduran bir iktisadi devletçilik demektir.*”¹³³³ Kadrocular Türkiye için önerdikleri bu modeli çağın bir gerekliliği olarak görüyordu. Öyle ki I. Dünya Savaşı’nın sonuçları ve getirdiği yeni koşullar sınıf ayrılıklarını derinleştirmiştir. Avrupa’da artık sınıf farklılıklarının giderilmesi ve ekonomik “planlama” gündeme gelmeye başlamıştır. Kadrocuların işaret ettiği “planlama” ileri teknikli bir ekonominin olmazsa olmaz bir gereği olarak görülmektedir. İleri teknikli ziraat, rasyonel sanayi ve modern ticaret ağının kurulabilmesinin yolu “planlamadan” geçmektedir. Kadrocular açısından bireyin toplumdaki yeri de “planlama” ile ilgilidir. Kadrocu yaklaşımda birey, inkılabın içindeki malzemedir yalnızca, “*Milli iktisat planının tatbik ameliyesinde işe yarar bir*

¹³³⁰ Şevket Süreyya (Aydemir), *İnkılap ve Kadro*, ss. 14-17.

¹³³¹ Şevket Süreyya (Aydemir), “İnkılabın İdeolojisi: Geri Teknik ve Say’ın Sefaleti”, *Kadro*, S. 6, Haziran 1932, s. 12.

¹³³² Vedat Nedim (Tör), “Millet İktisadiyatı: Sınıflaşmamak ve İktisat Siyaseti”, *Kadro*, S. 11, İkinci Teşrin 1932, s. 20.

¹³³³ Şevket Süreyya (Aydemir), “İçpazar ve İktisatta Bütünlük”, s.7.

malzeme oldukça müspet bir kıymet ifade edebilir."¹³³⁴ Birey toplumda tek başına değil teşkilatın planlı faaliyeti içinde bir kıymet meydana getirebilir. Kadrocuların yeni millet tipi olarak kavramsallaştırdıkları ve Türkiye'ye özgü olarak tarif ettikleri insan tipinin cumhuriyet modernleşmesinin yeni yurttaş tipine yüklenen nitelikler ile örtüştüğü görülmektedir. Her iki insan tipi de toplumsal yaşamda bireye yeni yer ve roller öngörmektedir.¹³³⁵ Toplumdaki yeni rolleri ile birey aynı zamanda Türkiye'de milli iktisat sisteminin vücut bulmasının bir koşuludur: "*Türk vatanının ovalarını, dağlarını dolduran insan kalabalığının adeste kuvveti, her türlü dâhili tezatlardan tasfiye edilmiş ileri bir ziraat ve sanayi tekniği içinde ne zaman bir 'kıymet' inkisap ederse, Türk inkılabının milli iktisat sistemi o vakit kurulmuş olur.*"¹³³⁶

Kadrocu yaklaşımda takip edilen yöntem ilhamını "tarihsel materyalizm"den alıyordu. Kadroculara göre ilkel bir Hindu kabilesindeki toplumsal değişimden Roma İmparatorluğu'nun yıkılış sebeplerine, Rönesans ve Fransız İhtilali'nden I. Dünya Savaşı sonunda ortaya çıkan Milli Kurtuluş Hareketleri'ne kadar toplumlar da zuhur eden gelişmeler tarihsel materyalizm ile tartışılabilirdi. Türk İnkılabı'nın yetiştireceği "yeni millet" nesli de dünyayı tarihsel materyalizmin perspektifinden algılayabilecek düzeye ulaşmalıydı. Bu sayede teknik geri kalmışlık, ekonomik ve kültürel bağımlılıktan kurtulmak mümkündü.¹³³⁷

Biz inanıyoruz ki Türk inkılabının idealist nesli kendi alemini telakki tarzını böyle optimist ve materyalist bir zemin üstünde parça parça izah ettikçe, yıllardan beri süren teknik geriliğin ve yıllardan beri süren iktisadi ve kültür tabiiyetinin ruhları sindirdiği, pesimist, şahsiyetsiz ve menfi telakkilerden süratle kurtulacak Türk milletinin kendine has ve bütün bize benzer milletler içinde şeniyetin seyrine uygun olan cihanı telakki sistemi böyle vücut bulacaktır.

Kadrocular, 19. yüzyılın Batı Avrupa toplumların incelerken tarihsel materyalizme başvurdıklarında Marksist analizlere ulaşmaktadır. Kadrocu yaklaşım açısından Marksizm, Türkiye gibi henüz sanayileşmemiş ülkelerin koşulları göz önünde bulundurulduğunda gerçekleri kavramakta yeterli görülmemektedir. Kadroculara göre sanayileşmemiş ülkelerde egemen olan toplumsal çelişki sınıf çelişkisi değil, sanayileşmiş-sanayileşmemiş ülke çelişkisi. Kadrocu yaklaşımın Milli Kurtuluş Hareketleri kavramsallaştırması bu noktada tutarlı hale getirilmeye

¹³³⁴ Vedat Netim (Tör), "Millet İktisadiyatı: Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına 2", ss. 9-13.

¹³³⁵ Şevket Süreyya (Aydemir), "İnkılabın İdeolojisi: Plan Mefhumi Hakkında", *Kadro*, S. 5, Mayıs 1932, s. 12.

¹³³⁶ Şevket Süreyya (Aydemir), "İnkılabın İdeolojisi: Geri Teknik ve Say'ın Sefaleti", s. 12.

¹³³⁷ Şevket Süreyya (Aydemir), *İnkılap ve Kadro*, s. 33 ve s. 40.

çalışılmaktadır. Milli Kurtuluş Hareketleri'nin ilk örneğini Türkiye vermiştir. Türkiye'nin rehberlik ettiği Milli Kurtuluş Hareketleri ve sonrasında ülkelerin geçirecekleri dönüşüm dünya ekonomisi içinde iş bölümünün değişmesine yol açacaktır.¹³³⁸ Öte yandan Kadrocu yaklaşımda öngörülen halkçılık Durkheimci, Gökalpçi tesianütçü yaklaşımdan farklı bir kapsama sahiptir. Tekeli ve İlkin'in ifadesiyle Kadrocular için devlet, bütünü içeren bir kategoridir. Bu bütünlük Durkheim ya da Gökalp'te olduğu gibi toplumu organik bir bütün olarak gören dayanışmacılık (solidarizm) temelinde değil toplumun iç ve dış çelişkileri temelinde değerlendirilmektedir. Buna göre Millî Mücadele'nin dayandığı dış çelişki ulusal bütünlüğün kaynağı idi. Kadrocuların ileri sürdüğü devletçilik iç çelişkinin doğmasına yönelik bir engel olarak temellendirilmekte ve dış çelişkinin yol açtığı bütünlük süreklilik kazanmaktadır. Kadrocuların sınıfsız toplum kavrayışları da bu noktada devreye girmektedir. Milli Kurtuluş Hareketleri sınıf düzeni ve iktidarların tasfiyesine varan bir boyuta sahiptir. Böyle bir yaklaşım içinde milliyetçilik, devletçilik ve halkçılık birbirine kolaylıkla indirgenebilir bir nitelik kazanmaktadır. Dolayısıyla Kadrocu yaklaşımda devletçilik ve halkçılığın 1930'larda değişen yeni biçime rehberlik edecek bir ideoloji haline gelebileceği ileri sürülmüştür.¹³³⁹

Kadrocuların 1930'ların Tek Parti Yönetimi'ne hâkim olan halkçılık anlayışından farklı bir halkçılık yorumu getirmelerinin gereği üzerinde durulması gerekmektedir. Bir kere bu gereklilik Kadrocuların toplumsal sınıflara bakış açısından ileri gelmektedir. Kadrocular sınıf ayrılıklarını sanayileşmiş-sanayileşmemiş ülke çelişkisi perspektifinden okumaktadır. Kadroculara göre bir önceki yüzyılda Avrupa toplumlarının sanayileşmemiş ülkelere göre üretim araçları ve yöntem açısından ileri tekniğe çok hızlı bir şekilde ulaşmaları toplumsal yapıda birtakım sınıfların filizlenmesine yol açmıştır. İleri tekniğin ve üretim araçlarının gelişmiş olduğu bir toplumda sınıflar arasında menfaat kavgaları baş göstermesi kaçınılmaz bir durumdur. Nitekim, *"Bu zaruret, tekniğin inkişafına ve cemiyet telakkisine muvazi olarak millet içinde de mücadelenin ve birtakım tezatların doğmasına imkân verdi."* Nihayetinde Avrupa toplumlarında sınıf mücadelesi ve çelişki milli menfaat ve milli iş birliğinin yerine şahıs, zümre ve sınıf menfaatlerini getirmiştir. Emperyalizm bu durumun en somut tezahürüydü.¹³⁴⁰

¹³³⁸ Tekeli ve İlkin, "Türkiye'de Bir Aydın Hareketi: Kadro", s. 471.

¹³³⁹ Tekeli ve İlkin, "Türkiye'de Bir Aydın Hareketi: Kadro", s. 475.

¹³⁴⁰ Şevket Süreyya (Aydemir), *İnkılap ve Kadro*, ss. 97-98.

Kadrocular sınıf analizlerini Marksist bir terminoloji ile gerçekleştirmekte ve Kemalist halkçılığın, “*Sınıfsız, kaynaşmış bir kitleyiz.*” vurgusunu varılacak bir hedef olarak görmektedir. Nitekim Kadrocular Kemalist halkçılığın aksine Türkiye’nin henüz sınıfsız bir toplum olmadığı kanısındadır. Türkiye’de sınıflar siyasal alanda hâkim olabilecek bir boyut kazanmadığı için Türkiye devleti, “*Türk milletinin ileri menfaatlerini temsilen bir millet müessesesi*” konumunda görülmektedir. Kadroculara göre Türk milletinin ileri menfaatleri, dünyada sınıfların giderek keskinleşen ayrılıklarının varlığında sınıf kavgalarını ortaya çıkaracak bir iktisadi gelişmeden kaçınmayı gerektirmektedir: “*Sınıf kavgalarıyla liyme liyme olmuş Avrupa milletlerinin bugünkü hali, gören gözlerimizin önünde dururken onu bir ideal olarak alıp benimseyemez.*” Kadroculara göre Fransız İnkılabı derebeylik hâkimiyetine karşı burjuvazinin bir başkaldırışı olarak patlak vermiş ve bugünkü sınıfları ortaya çıkaran yeni bir sınıf devletinin doğuşunu hazırlamıştır. Bu yeni devletin iktisat sistemi sınıf ayrılıklarını beraberinde getirmiştir. Buna karşın Rus İnkılabı, Fransız İnkılabı’nın bir reaksiyonu olarak patlak vermiş ve burjuva hâkimiyeti yerine proletarya hâkimiyetini kurmayı amaçlamıştır. Türk İnkılabı ise hem Fransız İnkılabı’na hem de Rus İnkılabı’na karşı bir reaksiyon olarak gerçekleşmiştir. Kadrocular Türk İnkılabı’nı sınıf inkılabı olarak cereyan etmemesine rağmen sınıfsız ve tezatsız bir millet oluşu inkılabı olarak görmektedir.¹³⁴¹ Kadrocular emperyalizmi homojen olmayan ileri bir toplumdaki uyumsuzlukların dışı vurumu olarak tarif etmektedir. Toplumsal alanda beliren sınıf kavgaları teknik gelişme arttıkça bir takım menfaat ve çıkar çatışmalarına yol açmaktadır. Kadrocular bir önceki yüzyılda yaşanan iktisadi ilerlemenin ürünü olan millet tipini yüksek bir “terakki maskesi” altına saklanmış, düzene sokulamayan birtakım tezatlar karışımı olarak görmektedir. Avrupa toplumlarında patlak veren sınıf kavgaları tekniğin yavaş ve düzensiz gelişiminin bir sonucuydu. Oysaki Türkiye bir dönüşümün eşiğindeydi. Türk milleti modern tekniğin son gelişmelerini kendi ölçeğinde yeni bir devlet kanalı sayesinde tek seferde belirli bir disiplin altında benimseme yolunu seçebilirdi. Böylelikle yeni millet iktisadi gelişim sürecinde toplumsal alanda bir takım sınıf ve menfaat çatışmalarının doğmasına engel olabilecektir.¹³⁴² Gökalp “hars ve medeniyet” yaklaşımında medeniyete beynelmilel bir nitelik atfederken harsı milli bir kavram olarak ele alıyordu. Gökalp’in bu kavramsallaştırması Kadrocular tarafından bir noktaya kadar kabul edilebilir

¹³⁴¹ Vedat Nedim (Tör), “Millet İktisadiyatı: Sınıflaşmamak ve İktisat Siyaseti”, ss. 17-18.

¹³⁴² Şevket Süreyya (Aydemir), *İnkılap ve Kadro*, ss. 98-99.

görülmektedir. Örneğin Amerika toplumu medeni bir toplumdur fakat henüz belirgin bir kültüre sahip değildir. Benzer şekilde Japonya köklü bir kültüre sahip bir ülke olmasına karşın ileri bir tekniğe ulaşabilmiştir. Kadrocular, Gökalp'in hars ve medeniyet yaklaşımının buradan ileri gidemeyeceğini savunmaktadır. Onlara göre kültür ve medeniyet ayrı ayrı ele alındığında her iki kavramın kesişme noktaları giderek artmaktadır.¹³⁴³

Eğer medeniyet, insan iradesinin tabiata galebesi gücünde bir derecenin, bir merhalenin adı ise, kültür de nihayet bu galebeyi mümkün kılan akli vasıtaların, birikip toplanması hadisesinden başka ne diyebiliriz? Bir yerdeki bir medeniyet kurulmuştur, yani tabiatın kör ve asi kuvvetleri, insanın şuurlu iradesinin hükmü altına girmiştir, orada mutlaka uzun bir mücadele devresinin tecrübeleri teraküm etmiş olacaktır. İşte, bu teraküm eden tecrübeler kültürdür.

Görüldüğü üzere Kadrocu yaklaşım açısından medeniyeti kültürden; kültürü de medeniyetten ayırmak giderek zorlaşmaktadır. Amerika bugün belirli bir kültüre sahip olmasa da ileride belirli bir kültüre ulaşabilecektir. Yine Japonya'nın köklü Asya kültürü ileri teknik karşısında gerileme ile karşı karşıya kalabilecektir. Bu durumun en somut örneği Türkiye'de görülmektedir. İmparatorluk döneminin Arap ve Acem kalıntısı kültürü etkisini yitirmek üzeredir. Kadrocu yaklaşımda kültür bir “zaman işi” olarak ele alınmakta ve milletin hayatı görüş ve anlayış tarzı olarak tarif edilmektedir. İnsanın zaman içerisinde tabiatla mücadelesi sırasında edindiği tecrübe birikimi ancak böylesine bir genel görüş ve anlayış tarzıyla değer kazanarak dışarıya çıkabilirdi. Rönesans bu şekilde yaşanan canlı bir kültür olayı idi. Türkiye'de “kültür öncesi safhasını” tamamladıktan sonra yüksek kültür düzeyine ulaşabilecektir. Kadrocular bu safhaya “ileri teknikli bir cemiyet taazzuvu” adını vermektedir.¹³⁴⁴

Kadroculara göre Gökalp, Türkiye'nin toplumsal ve siyasi şartları içinde sömürge ideolojisinin devamına karşı ilk reaksiyon gösteren kişiydi. Nitekim Gökalp, zamanın şartlarına uyarak bir nevi oportünizme kaçarak mistik bir mefkûreciliğe saplanmıştı. Halbuki Türk İnkılabı, Gökalp'in ideal olarak tahayyül ettiklerini çoktan aşmış ve daha ileriye giderek ortaya yeni davalar koymuştu. Devletçilik bu davaların en önemli unsurlarından biriydi. Kadrocu yaklaşımın devletçilik tasarıları Türk İnkılabı için olmazsa olmaz bir gereklilik olarak ileri sürülmektedir. Devletçilik dışındaki herhangi bir iktisadi yaklaşım Türk İnkılabı için yeterli görülmemektedir. Kadrocuların Gökalp'in iktisadi görüşlerine yönelik tenkitlerinin dozajı bu aşamada

¹³⁴³ Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), “Kültür ve Medeniyet”, *Kadro*, S.15, Mart 1933, s. 25.

¹³⁴⁴ Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), “Kültür ve Medeniyet” ss. 26-27.

giderek artmaktadır. Öyle ki Kadrocular, Gökalp'in iktisadi görüşlerini, "*Küçük esnaf işlerinin millileşmesini isteyecek kadar inkılapçı idi.*" diyerek yetersiz görmektedir. Devletçiliğin CHP Programı'na girmesine rağmen eleştiride bulunanları ise "sokak ve kürsü münevverleri" olarak itham etmiştir.¹³⁴⁵

Kadroculara göre Türkiye heterojen bir toplum yapısından yeni bir millet tipine geçiş sürecindeydi. Yeni toplumsal yapı homojen bir insan kütlesinden oluşuyordu: "*Türk dili bir dil, Türk harsı bir hars, Türkiye coğrafi ve tarih bir tabir olmaktan çıkarak milli hudutlar mikyasında tanzim olunmuş ve inkişaf ettirilmiş ileri tekniği ve milli nizamı ile cihan vahdeti içinde medeni ve müsait bir iktisadi ve siyasi cüzütam olmaya doğru*" gidiyordu. Bu anlamda Kadrocu yaklaşımın öngördüğü millet tipi tek başına ırki, siyasi ya da hars ve devlet bağı olan insan kitlesini içermemektedir. Kadrocuların yeni millet tipi kavramsallaştırması "içtimai bütüncü" bir anlayışın ürünü olarak milli tarihin yadigârı olan bir insan kitlesinden oluşmaktadır. Yeni millet tipinin aynı zamanda yeni milliyetçilik anlayışı belirecektir. Kadrocu yaklaşımda yeni milliyetçilik Türk Milli Kurtuluş Hareketi'nin kendine özgü orijinal bir ürünü olarak doğduğu kabul edilmekte ve dünyadaki diğer Milli Kurtuluş Hareketlerine örnek olabilecek ideolojik karaktere sahip olduğu ileri sürülmektedir.¹³⁴⁶ Nihayetinde Milli Kurtuluş Hareketleri'nin toplumsal amacı da heterojen toplum yapısından homojen toplumsal yapıya geçiştir. Diğer bir ifadeyle Milli Kurtuluş Hareketleri ile sömürge durumundan çıkan toplumlar Türk Milli Kurtuluş Hareketi'nin rehberliğinde "parçalı millet tipinden" "bütün millet tipine" geçiş sürecine girecektir. Kadrocuların türdeş millet olarak adlandırdığı bu toplumsal yapı sınıf çatışmalarının olmadığı yüksek teknikli ve yüksek kültürlü bir kitleden meydana gelmektedir.¹³⁴⁷

Kadrocular henüz Türkiye'de sınıfsız, tezatsız bir milletin oluşmadığı kanısındadır. Türkiye, dinamikleri itibarıyla milletin bütünlüğünü sarsabilecek potansiyel kuvvetleri özünde barındırmaktadır. Liberal ve ferdi gelişme bugünkü süratıyla gelişmeye devam ettiği takdirde günün birinde milletin bütünlüğünü yıkabilecek bir boyut kazanacaktır. I. Dünya Savaşı sonunda milletleri parçalayan ayrılıklar liberalizm ve ferdiyetçi gelişimin tezahüründen başka bir şey değildi.

¹³⁴⁵ Vedat Nedim (Tör), "Millet İktisadiyatı: Devletçilik Karşısında Zümre Menfaati ve Münevver Mukavemeti", *Kadro*, S. 21, Eylül 1933, ss. 17-20.

¹³⁴⁶ Şevket Süreyya (Aydemir), *İnkılap ve Kadro*, ss. 101-102.

¹³⁴⁷ Vedat Nedim (Tör), "Millet İktisadiyatı: Devletçilik Karşısında Zümre Menfaati ve Münevver Mukavemeti" s. 20.

Türkiye’de halen varlığını koruyan derebeylik bir irtica hareketi olarak Doğu İsyanı’na yol açmıştı. Millet bütünlüğünü tehdit eden her türlü ayrılıkçı harekete karşı Kadrocular millet bütünlüğünün “politik” olarak değil “organik” olarak temin edilmesini önermektedir. Kadrocular bir dava olarak gördükleri bu önerilerini Milli Kurtuluş Hareketi vermiş toplumlara örnek olabilecek bir çıkış yolu olarak tasarlamaktadır. Bu tasarı içerisinde milletin organik kaynaşması emperyalizmin toplumdaki yıkıcı etkilerini önleyebilecek stratejik bir güçtür. Organik kaynaşmanın gerçekleşmemesi durumunda ülke içinde Avrupa sermayesi, finans zümresi ya da derebeylik yıkıcı etkilere yol açabilirdi. Kadroculara göre bir toplumda organik bütünlüğün gerçekleşebilmesi için ilk olarak ziraat alanında yapısal bir dönüşüm yaşanmalıdır. Buna göre köylülerin topraklandırılmasıyla milli üretimin gerçekleşmesi sağlanarak milli verimlilik artırılabilir. Ardından irtica hareketlerini kökten yok edebilmek için inkılapçı, geniş bir “toprak reformu” hayata geçirilmelidir. Köylüleri ayrı ayrı topraklandırmak suretiyle en küçük yerleşim biriminde sınıf farklılıklarının kaldırılmasına yönelik esaslı bir adım atılmış olacaktır. Toprak reformuna koşut olarak bir sonraki safha olan ülke içinde kooperatifleşme hareketinin başlatılması gerekmektedir. Kooperatifleşme yoluyla hem münferit üreticilerin düzen altına alınması hem de başıbozukluk ve düzensizlikten kaynaklanan köy üretiminde istikrarı bozan “insiyaki pazar” dalgalarının yükü hafifletilebilecektir. Üreticinin bu yollarla üretim kârlarına atılması sayesinde köyde sermaye birikiminden dolayı refahın yükselmesine engel olan aracı sınıfların millet menfaatine yok sayan faaliyetleri kontrol altına alınabilecek ve tüketim sanayi için gerekli olan üretim araçları sanayisi doğrudan devlet tarafından kurulabilecektir. Nihayetinde sınıf çatışmasına yol açan patron-işçi kavgasının önüne geçilebilecektir.¹³⁴⁸

Kadrocuların sınıf çatışmasının önlenmesine yönelik tasarılarında devlete biçtikleri rollerle Gökalpçi yaklaşımda halkçılığın nihai noktasını oluşturan toplumun korporasyonlara dayalı olarak örgütlenmesi düşüncesinin aşıldığı görülmektedir. Kadrocular devletin kurduğu ve idare ettiği milli sanayinin patron-işçi çatışmasının doğal olarak engelleneceğini ve faşist bir tezahür olan korporasyonlara gerek duyulmayacağını ileri sürmüştür. Öyle ki devletin öncülük ettiği sanayide iş gören her yurttaş millet içinde ayrı menfaatleri olan bir unsur olmaktan çıkarak “milli külün” organik parçaları halini alacaktır. Kadrocular sınıfsız, tezatsız toplum tasarılarının

¹³⁴⁸ İsmail Hüsrev (Tökin), “Millet İçinde Sınıf Meselesi”, ss. 22-25.

faşizm ve sosyalizm ile mukayese edilemeyeceği kanısındadır. Marksizm'in Türk Milli Kurtuluş Savaşı'nı izah edemediğinden hareket eden Kadrocular, aradıkları yöntemi tarihsel materyalizmde bulmuştu. Nitekim Türkiye'de sanayinin devletleştirilmesi sosyalist idarelerdeki gibi sermaye sahiplerine karşı işçi sınıflarının devleti ele geçirmesi şeklinde tezahür etmeyecektir. Zira Türkiye'de kamulaştırılacak bir sanayi mevcut değildir. Milletin genel ifadesi olan devlet milli bağımsızlığın temelini teşkil eden "milli sanayiyi" patron-işçi çatışmasının doğmasına engel olmak için kendi mülkiyeti altına alarak idare edecektir. Bu esaslar altında kurulacak olan milli sanayi ile devlet, sanayi ve devlet teşebbüsü milli bütünlüğün sigortası olacaktır. Kadrocular bir yönüyle devlete işletmelerinin kapitalist şirketlerden daha ulusal olacağı ve devletin işçi sömürsünü teşvik etmeyeceğini varsaymıştır.¹³⁴⁹

Kadrocuların devletçilik ve halkçılık bütünleşmesi ile ortaya koydukları model Kemalizm'in devletçilik ve halkçılık ilkelerini ayrı ayrı ilkeler olmaktan çıkarıyordu. Kadrocular devletçiliği yalnızca ekonomik bir kalkınma politikası olarak takip edilmekten çıkararak toplumsal, ekonomik ve siyasi açıdan toplumun örgütlenmesinde önemli bir işlev yüklüyordu. Dönemin halkçılık anlayışı, Durkheimci organik dayanışmacı toplum modeliyle kaynaştırılarak sınıfsız, tezatsız bir toplum tasavvuruna varılıyordu. Bu tasarıda Gökalp'in halkçılık anlayışının nihai noktasını oluşturan toplumun korporasyonlar temelinde örgütlenmesi düşüncesi dışarıda bırakılıyordu. Halbuki dönemin Tek Parti Yönetimi devletçilik ve halkçılık ilkelerine bütüncül bir işlev yüklemekten kaçınıyordu. Diğer bir ifadeyle Kadrocuların teorik olarak ortaya koyduğu devletçiliğin, halkçılığın gerçekleştirilmesinde bir araç olarak ele alınması Tek Parti Yönetimi'nin uygulamadaki devletçilik ve halkçılık anlayışıyla örtüşmüyordu. Kadrocular Tek Parti Yönetimi'nin bu tutumunu tutarsız bularak ülke için tehlikeli gelişmelere yol açacağını düşünüyordu. Nitekim Kadrocuların dağılmasından sonra Türkiye'de devletçilik uygulaması kapitalizmin gelişimiyle sonuçlanacaktı. Bir anlamda devletçilik burjuvazinin palazlanmasına yol açan araçlardan biri haline gelecektir.¹³⁵⁰

Kadro Hareketi dönemin özgün koşullarına uygun bir zeminde filizlenmiştir. CHP yönetiminin yeni bir yön arayışı içine girdiği 1931 tarihli kongreden sonra ülkede beliren yeni biçim Kadro Hareketi için uygun bir ortam yaratmıştır. Parti içerisinde

¹³⁴⁹ Ataöv, "The Principles of Kemalism", s. 43.

¹³⁵⁰ Tekeli ve Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", ss. 85-85.

Kemalizm'i tanımlama konusunda baş gösteren rekabet bir grup entelektüeli bir devrim ideolojisi yaratma çabası içine sokmuştur.¹³⁵¹ Kadrocuların Kemalizm'i dünyaya rehberlik edecek bir ideoloji olarak tarif etme çabaları parti içerisinde "Kemalizm ideologluğu" çatışmasına ulaşan bir reaksiyona yol açmakta gecikmemiştir. Peker ve çevresinin çıkardığı Ülkü dergisi bu reaksiyonun hızını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Öte yandan Kadro dergisi yayınlandığı dönemde birçok ithamla karşılaştı. Komünist, sosyalist, faşist, nasyonal- sosyalist, sosyal faşist, neohitlerist, anarşist, nihilist gibi sıfatlar Kadrocuları tanımlarken sıklıkla kullanıldı.¹³⁵² Dönemin sol intelijansiya Kadrocuları soldan saptıkları yönünde eleştirirken sağ intelijansiya Kadro dergisini Marksizm'le özdeşleştirdi.¹³⁵³ Kadrocular günümüzde halen üzerinde tartışmaların eksik olmadığı cesur bir girişim olarak anılıyor ve sayısız araştırmannın konusu olmaya devam ediyor. Kadrocular için cumhuriyetin karşı karşıya kaldığı tüm olaylara resmi anlatının dışında tutarlı bir ideolojik içerik kazandırma çabasına girişen en cesur ulusçu sol atılımı gerçekleştirmiştir demek yanlış olmasa gerektir.

5.10. Ülkü: Halkevleri Mecmuası'nda Halkçılık

Kadrocuların rejime özgü bir ideoloji yaratma çabalarına başından sonuna kadar karşı olan politikacı Recep Peker idi. CHP'nin 1931 ve 1935 tarihli tüzük ve programlarının hazırlanmasına öncülük eden Peker, partinin yeni görünümüne öncülük ederek parti otoriterliğinin olumlanmasına dayanan bir felsefe üretme uğraşı vermişti. Kadrocuların Marksist terminolojiyi kullanarak partinin denetim ve gözetimi altında olmadan Kemalizm'e yeni işlevler yükleme çabaları Peker'in sık sık Atatürk'ü ziyaret ederek Kadro dergisine yönelik endişelerini dile getirmesine yol açmıştı.¹³⁵⁴ Nitekim Peker, rejime yönelik her türlü girişimin partinin denetim ve gözetimi altında olması gerektiğini düşünüyordu. Nihayetinde Peker öncülüğünde bir grup Kadrocuların çabalarına karşı doğrudan partiye bağlı bir dergi aracılığıyla "inkılabın ideolojisini" oluşturma misyonunu yükledi. Bu misyon halkevlerinin yayın organı

¹³⁵¹ Dragoş C. Mateescu, "Kemalism in the Era of Totolitarianism: A Conceptual Analysis", *Turkish Studies*, Vol. 7, No. 2, June 2006, ss. 235-236.

¹³⁵² Şevket Süreyya (Aydemir), "İnkılabın İdeolojisi: Fikir Hareketleri Arasında Türk Nasyonalizmi", *Kadro*, S.18, (Haziran 1933), ss. 5-6.

¹³⁵³ Ataöv, "The Principles of Kemalism", s. 43.

¹³⁵⁴ Ertan Aydın, "Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism 1933-1936", *Middle Eastern Studies*, C.40, S.5, 2006, s. 63.

haline gelen “Ülkü dergisi” ile ifadesini buldu.¹³⁵⁵ Ülkü dergisi Ankara Halkevinin yayın organı olarak düşünülmüştü. Dergi gerek içeriği gerek savunduğu değerler ile dönem içerisinde halkevlerinin yayın organı olarak anılmaya başlamıştır.¹³⁵⁶ Ülkü dergisinin yayınlandığı süreçte ülke genelindeki halkevlerinin kendi yayınları bulunuyordu. Afyon’da “Taşpınar”, Edirne’de “6 Ok”, Manisa’da “Yeni Doğuş”, Eskişehir’de “Halkevi”, İstanbul’da “Yeni Türk” dergileri bunlardan bazılarıydı.¹³⁵⁷ Şubat 1933’te yayın hayatına başlayan Ülkü dönemin Tek Parti Yönetimi’nin dünya görüşüne uygun olarak cumhuriyetin ilke ve değerlerini bilimsel ve ikna edici bir şekilde ifade etmeyi amaçlıyordu.¹³⁵⁸ Ülkü dergisi her ne kadar resmi devlet görüşünü yansıtırsa da CHP içindeki belirli bir seçkin grubun bakış açılarını ortaya koyuyordu. Peker’in girişimiyle yayın hayatına başlayan derginin genel müdürlüğünü Necip Ali (Küçük) üstlenirken, dergi sahibi unvanını Nusret Kemal (Köymen)’in üstlendiği görülmektedir. Derginin ilk sayılarında Aydoslu Sait, Kazım Nami (Duru), Behçet Kemal (Çağlar) imzasını sıklıkla görmek mümkündür.¹³⁵⁹ 1950’ye kadar yayın hayatını sürdüren Ülkü dergisi Kemalist intelijansiyanın ortak buluşma noktası haline gelmişti. Yüzlerce yazar, düşünür ve akademisyen halkevleri ve halkodalarının temel değerlerinin yazılarıyla desteklemeye çalışmıştır. Bununla birlikte dönemin iç ve dış gelişmeleri dergide sıklıkla kendisine yer bulmuştur.¹³⁶⁰ Öyle ki Tek Parti Yönetimi’ndeki güç dengesinde meydana gelen dalgalanmalar Ülkü dergisi sütunları üzerinden takip edilebiliyordu. Bilhassa Peker’in Haziran 1936’da parti genel sekreterliği görevinden uzaklaştırılmasının ardından bu durum gözle görülür bir hale gelmiştir.¹³⁶¹ Bu anlamda Peker’in dergide takip ettiği otoriter eğilimler Fuat Köprülü’nün dergi yönetimine getirilmesiyle etkisini yitirmiştir. Köprülü yönetimindeki dergi didaktik ve tarihsel bir yaklaşım benimseyerek dergiye yeni bir

¹³⁵⁵ Hakkı Uyar, “Resmî İdeoloji ya da Alternatif Resmî İdeoloji Oluşturmaya Yönelik İki Dergi: Ülkü ve Kadro Mecmualarının Karşılaştırmalı İçerik Analizi”, *Toplum ve Bilim*, S. 74, Güz 1997, s. 183.

¹³⁵⁶ Çilem Tercüman, “Ülkü Mecmuası”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 4, S. 7, 2006, s.563.

¹³⁵⁷ “Halkevleri Mecmuaları”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 4, S. 23, 1935, ss. 391-392.

¹³⁵⁸ Karpas, “The Impact of the People’s Houses on the Development of Communication in Turkey: 1931-1951”, s. 72.

¹³⁵⁹ Aydın, “Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism 1933-1936”, s. 65.

¹³⁶⁰ Bülent Varlık, “Ülkü: Halkevleri Mecmuası”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, s. 270.

¹³⁶¹ Aydın, “Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism 1933-1936”, s. 64.

görünüm kazandırılmıştır.¹³⁶² Bir anlamda derginin ilk zamanlardaki ideolojik yayıncılık anlayışı Köprülü'nün dergi yönetimine gelmesiyle terk edilerek sosyal bilimler alanına yoğunlaşmıştır. 1938'den sonra dergi içeriğinde dil ve edebiyat yazıları ağırlık kazanmıştır.¹³⁶³

Peker'in, parti genel sekreteri olarak görevde kaldığı süreçte Ülkü, resmî ideolojinin takip edildiği bir dergi hüviyetine sahipti. Halkevleri, halkodaları ve Halk Hatipleri Teşkilatı'nın faaliyetlerinin teşvik edilmesi ve desteklenmesine yönelik çabalar dergi sütunlarına yansımıştı. Bununla birlikte Kadrocuların Gökalpçi içtimai tesanütçülük anlayışını arkada bırakan halkçılık tasavvurlarına karşın Ülkü dergisinde Gökalpçi etki kendisini hissettirmiştir. Öyle ki Kemalist halkçılığın, "*Sınıfsız, kaynaşmış bir kitleyiz.*" şiarı dergi yazarlarının devrim ideolojisi fikirlerinin ana temasını oluşturur. Peker öncülüğündeki Ülkü, bir yönüyle parti-devlet bütünleşmesine gidilen süreçte Kemalizm'in sistemleştirilmeye çalışıldığı, parti otoriterliğinin olumlandığı ve siyasal propagandanın yürütüldüğü bir yayın haline gelmiştir. Kemalizm'in sınıfları reddeden halkçılık anlayışı "tutarlı bir temele" yaslanmıyordu. Toplumun gelişim aşamaları gözetilerek partinin gözetim ve rehberliğinde "çağdaş uygarlık" düzeyine ulaşılması amaçlanıyordu. Kadrocu yaklaşımda Türkiye'de sınıflar yoktur demenin tutarlı olmadığı çokça zikredilmişti. 1931 ve 1935 tarihli CHP nizamnamelerinde ülkedeki başlıca çalışma zümreleri tasnif edilmişti. Bu tasnif Kemalist halkçılık içindeki Gökalpçi etkinin en somut tezahürüydü. Oysaki çalışma zümreleri sınıfsız bir toplum kabulü için yeterli değildi. Bu noktada Kemalist halkçılığın niçin halkevleri, halkodaları ve halk hatipleri gibi araçlara ihtiyaç duyduğunun üzerinde bulanıklık belirmektedir. Zira sınıfsız ve kaynaşmış olduğu kabul edilen topluma niçin rehberlik edilmesi gerektiği sorunsalı Kemalist halkçılığın çözüm bekleyen konuları arasında geliyordu.

Gökalp'in korporasyon modeli ilhamını Durkheim'in toplumsal düzen tasavvurundan alıyordu. Durkheim, toplumsal düzen için iş bölümü ve uzmanlaşmayı olmazsa olmaz bir unsur olarak temellendirmişti. Kemalistler de her türlü farklılığın mümkün olduğu toplumda bir takım yetenek farklılıklarının olmasını kaçınılmaz bir durum olarak görüyordu. Nitekim bu durumun sosyalizmi ortaya çıkaracak derinlikte olmadığı varsayılıyor ve farklılıkların iş bölümünü ortaya çıkarmasının önünde bir

¹³⁶² Karpat, "The Impact of the People's Houses on the Development of Communication in Turkey: 1931-1951", s. 71.

¹³⁶³ *Tercüman*, "Ülkü Mecmuası", s. 566.

engel görülüyordu. Dolayısıyla toplumdaki bireyler arasında beliren farklılıkların bölünmeyi değil, yardımlaşmayı ortaya çıkaracağı varsayılıyordu. Kemalist halkçılığın bu varsayımları Tek Parti Yönetimi'nin kurumsal temellerinin kökleşmesinde oldukça önemli bir yere sahipti. Nitekim toplumsal düzen ve ahengin garantörü olarak yönetme yetkisini elinde bulunduran parti “milletin fırkası” olarak tarif ediliyordu. Her türlü sınıf farklılığının reddedildiği bir toplumsal düzende ikinci bir partinin varlığına gerek kalmıyordu. Böylelikle tek partili düzene geçişin gerekçesi sağlanırken Gökalp'in işaret ettiği “içtimai tesanüt” yani toplumsal dayanışmanın ortaya çıkmasıyla halkevleri, halkodaları ve halk hatipleri gibi halka ulaşma araçlarının üzerindeki bulanıklık ortadan kalkıyordu.

Kadrocuların devletçilik ve halkçılığı kaynaştırma çabalarına karşın Ülkü'de her iki ilke Kemalizm'in içerisindeki ayrı ilkeler olarak ele alınmaya devam etti. Yine Kadrocuların sınıf sorunlarını gözeterek ortaya koydukları devletçi modele karşın Ülkü'de pragmatik bir yaklaşım ile ekonomik kalkınma üzerinde duruldu. Kadrocuların devletçi-halkçılık modellerinde sınıf çatışmasına engel olabilecek bir içerik yükledikleri devletçilik Ülkü'de hızlı bir kalkınma için savunuldu. Bu savunma aynı zamanda Kadrocuların Kemalizm'e sosyo-ekonomik yorum getirme çabalarına bir cevap niteliği taşıyordu. Zira Ülkü'de Kemalizm, Tek Parti Yönetimi'nin arzu ettiği gibi sosyo-kültürel bir açıdan ele alındı.¹³⁶⁴ Bununla birlikte Peker ve çevresinin Kemalizm'e tutarlı bir içerik kazandırma çabası Ülkü'de Kemalizm'in süreklilik vurgusunu takip edilmesi gereken bir strateji haline getirdi. Peker'in, “*Metotlu, zamanlı, programlı ve seneleri dar görmeyen sabırlı bir zihniyetle çalışacağız.*” derken kastettiği Kemalizm'in sürekliliği ile ilgiliydi. Halkevleri gibi araçlar sayesinde toplum artık tek tek bireylerden oluşan bir yapıdan çıkarak; “*sulpleşerek, katılaşılarak, cemiyetleşerek hacmi, irtifai ve cevheri ile kendisini mahabetli bir granit kütlesi halinde istikbalde*” belirecekti. Toplum birlikte çalışmadığı takdirde bireylerin niceliksel bir önemi bulunmamaktadır. Halkevlerinin amaçları doğrultusunda ortaklaşa çalışan bireylerin oluşturacağı kütle, “*bir zaman içinde Türkiye'nin bütün dünya müvacehesinde arzedeceği mevcudiyet '100' milyonluk bir millet kütlesinin yapacağı tesire tekabül*” edebilecektir.¹³⁶⁵ Nihayetinde bu kütlenin cumhuriyetçi değerleri Kemalizm'e yeni ufuklar kazandırarak sürekliliğini sağlayabilecektir.

¹³⁶⁴ Uyar, “Resmî İdeoloji ya da Alternatif Resmî İdeoloji Oluşturmaya Yönelik İki Dergi: Ülkü ve Kadaro Mecmualarının Karşılaştırmalı Analizi”, ss. 184-187.

¹³⁶⁵ Recep (Peker), “Halkevleri Açılma Nutku” ss. 7-8.

Kendisini bir “mefkûre” dergisi olarak tarif eden Ülkü, bir yönüyle Kemalizm’in süreklilik tahayyülünden doğmuş ve “*Halkevlerinin ruhundaki harareti yazı vasıtalarıyla yaymak*” için yayın hayatına başlamıştı. Derginin ilk sayısında cumhuriyet aydınları “*kendi cemiyetlerini aydınlatacak, yükseltecek, kuvvetlendirecek, tek tek olmaktan kurtarıp kütleleştirecek hizmet için Halkevlerine*” davet ediliyordu. Ülkü’nün aydınlara yönelik daveti aynı zamanda “içtimai tesanüt” için bir çağrı anlamına geliyordu. “*Bugün bu içtimai tesanüt, cemiyet için o kadar tabii bir zarurettir ki, iki taraf şekil ve merasim içinde bir mukavele aktetmedikleri halde bazı fiil ve hareketlerin adeta bir mukavele kadar hüküm ve kudretleri vardır.*” 20. yüzyıl Türkiye’sinde içtimai tesanüt bir zaruret olarak görülüyor ve toplumsal dayanışmanın bir gereği olarak toplumdaki her bireyin topluma karşı vazifesinin bulunduğu kabul ediliyordu.¹³⁶⁶ Ülkü’de içtimai tesanütçülüğün cumhuriyete özgü sembol ve anlatılar ile desteklendiği görülür. Öyle ki dergide Kemalizm’in sürekliliği içerisinde halkçılık olumlanmakta, cumhuriyetin bugünü ve geleceğindeki yeri kutsallaştırılmaktadır. Bu kutsallaştırma Türklerin şanlı tarihinden filizlenen, Orta Asya yaylasından, anayurttan başlamakta ve 20. yüzyıl Türkiye’sinin cumhuriyetine kadar uzanmaktadır. Ülkü dergisinde bir makalede Kemalist halkçılığın, “*Sınıfsız, kaynaşmış bir kiteyiz.*” şiarı eski Türklerin toplumsal yaşamına kadar götürülmektedir. Buna göre anayurtlarında zorlu fiziksel koşullara karşı el birliği ve dayanışma ile mücadele etmeyi keşfeden Türkler toplumsal iş bölümüne hayat vermiştir. Ağaç dikmeyi, işlemeyi, atı evcilleştirmeyi, madenleri eriterek kılıç yapmayı herkesten önce düşünen Türkler anayurtlarında her türlü işi karşılıklı iletişim ile gerçekleştiriyordu. Toplumdaki insanlar arasındaki saygınlık ölçütü devlete olan hizmetleriyle belirleniyordu. Dayanışma ve iş bölümünün hâkim olduğu böylesine bir toplumsal yapıda zümre, sınıf, aile ya da fert imtiyazının gözetilmesi yasaklanmıştı. Bu yasak toplumda ayrıcalıkların yasaklanması için konulmamış, geçmişten beri Türkler arasında üstünlük kurma düşüncesinin olmadığı ve bundan sonra da olamayacağının bir ifadesi olarak konulmuştu.¹³⁶⁷

Kemalist halkçılığın Ülkü dergisindeki tezahürleri arasında dönemin halkçılık araçlarının gerekçelendirilmesi önemli bir yer tutar. Bu anlamda halk egemenliğinin tam olarak tesis edilebilmesinin yolu halkçılık olarak tarif edilir. Bununla birlikte ulus-

¹³⁶⁶ Recep (Peker), “Ülkü Niçin Çıkıyor”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 1, S. 1, Şubat 1933, ss. 4-5.

¹³⁶⁷ K. Naci, “Türk Devletinde Halkçılık”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 1, S. 3, Nisan 1933, ss.191-193.

devlet anlayışının halka aşılması, halkın yetiştirilmesi ve belirli bir bilinç düzeyine ulaştıktan sonra yönetim süreçlerine katılması gibi düşünceler dergide işlenmiştir. Halkçılığı “devlet halkçılığı” ve “cemiyet halkçılığı” olarak iki ayrı kategoride değerlendiren Nusret Kemal’in “Halkçılık” başlıklı makalesinde bu konulara geniş bir yer ayrılmıştır. Nusret Kemal’e göre cumhuriyet rejimlerinde devlet halkçılığının temelini halkın ülke yönetimini ele alması oluşturur. Halbuki halk egemenliği adına halkın gücü kullanılarak yapılan inkılaplar çok geçmeden zümre hâkimiyetini doğurmuş ve halkçılık giderek etkisini kaybetmiştir. Halkçı bir devletin en büyük görevi halkı mümkün olduğu kadar kısa bir sürede kendi kendini idare edebilecek kültür ve şuur seviyesine çıkartacak tedbirler almaktır. Aksi takdirde *“yarım akıllı veya şuuru aykırı tesirler altında aksayan bir adama memleket idaresinde aynı hakkı vermek”* doğru neticeler doğurmayacaktır. Ülkeyi yönetme yetkisi yönetme yeterliliğine sahip insanlara verilmelidir. Zira demokrasinin amacı halkı bu yeterliliğe ulaştırmaktır.¹³⁶⁸ Nusret Kemal, halkın kendi kendini yönetebilecek olgunluğa ulaşmaya kadar devletin halkın koruyucusu olmasını “halkçı devletin” görevi olduğunu ifade etmektedir. Bu süreçte devlet, halkı her türlü olumsuz tesirlerden koruyacak tedbirler almalıdır. Vergilerin azaltılması, sanayi, aracılık ve dağıtım işlerinin devlet yardımıyla halklaştırılması bu tedbirlerden bazılarıdır. Nusret Kemal’e göre bireyler arasında dayanışma yaratan halkçı bir rejimde ekonominin belkemiğini teşkil eden dağıtım ve aracılık işinin halka bırakılması gerekmektedir. Bu tasarı içerisinde halkçılık ruhunu yansıtan bir merkezi birim öngörülür. Öyle ki merkezden idare edilen ve doğrudan halkın denetimi altındaki zincir dükkânlar ile dağıtım ve aracılık faaliyetlerine işlerlik kazandırılabilir: *“Memleketin her tarafına yayılmış bir zincirleme dağıtım teşkilatı ileri teknik ve kültür yoluna yeni bir şuur ve irade ile giren memleket için en büyük nimettir.”* Nusret Kemal’e göre böylesine bir organizasyon gerektiren bir teşkilatın yalnızca bireylerin çabasıyla ortaya çıkması mümkün değildir. Devletin yardımı ve ardından halk gruplarına sorumluluk verilmesi gerekmektedir. Nusret Kemal’in “zincirleme dükkân” adını verdiği işletmeler halk üretiminin aracısız olarak satışa sunulmasını salık veren perakende işletmeciliği idi. Nusret Kemal gazete, kitap, kırtasiye gibi işletmelerin ekonomi içerisinde belirli bir düzene girmesi ile sanayinin de gelişeceği kanısındadır. Bu teşkilatın halkı demokrasiye hazırlama idealinde olan devletin başlıca görevleri arasına

¹³⁶⁸ Nusret Kemal (Köymen), “Halkçılık”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 1, S. 1, Şubat 1933, ss. 186-187.

gireceği öngörülür. Nusret Kemal'in devletçilik ve halkçılıktan beslenen tasarıları her iki kavramı ekonomik alanda dayanışma ilişkisinin ortaya çıkması ile bütünleşir: *“Halkçı bir devletin aracılık ve sanayicilik işlerinde siyaseti küçük halk teşebbüslerini korumak ve teşkilatlandırmak, büyük sermayeye ihtiyaç gösteren işleri de devletleştirmektir.”*¹³⁶⁹

Nusret Kemal'in halkçılık anlayışının bir diğer kategorisini “cemiyet halkçılığı” oluşturunuyordu. Türkiye'yi bir şehir ve sınıf cemiyeti olarak tarif eden Nusret Kemal henüz Türkiye'de “halk cemiyeti”nin oluşmadığı kanısındadır. Ona göre Türkiye'de aşağı, orta ve yüksek halk tabalarından oluşan sınıflı bir yapı vardır. Bu sınıflı yapı toplumsal bir tehlike yaratabilecek kadar derinleşmemiştir. Nusret Kemal'in sınıf tasnifinde “cemiyetin safrası” olarak tarif ettiği “orta tabaka” toplumun büyük bir çoğunluğunu oluşturur. Dolayısıyla şehirlerde halkçılık şuurunun yaratılması için çalışılması gerekmektedir. Nusret Kemal'in halkçılık tasavvuru gelecekte Türkiye'nin dünyanın yeni idare şeklini ortaya çıkarabileceğine varan bir boyut kazanmaktadır. Öyle ki Nusret Kemal, gelecekte komünizm ve faşizmin ortadan kalkacağını varsaymakta ve Türkiye'de yükselen “halkçılık rejiminin” yeni bir yönetim biçimi ortaya çıkaracağını ileri sürmektedir. Halkevleri gibi araçlar ile halkçılık fikrini ülkeye yaymaya çalışan CHP bu yeni rejime öncülük ediyordu.¹³⁷⁰ Nusret Kemal'in halkçılık anlayışında toplumsal alanda dayanışma, duygu ve düşünce birliğini ortaya çıkaran “halk kuvveti” önemli bir yer tutar. Ona göre bir elektrik şebekesinin tellerinden nasıl elektrik akıyorsa bir milletin damarları olan ortak dil ve ortak hislerde “halk kuvvetini” ortaya çıkarmaktadır. Bütün hedef halk kuvvetini ülke genelinde teşkilatlandırarak kişi, grup, zümre imtiyazları ya da sınıf diktatörlüğünün ortaya çıkmasına engel olmaktır. Halk kuvvetinin ortaya çıkmasıyla el birliği, his birliği, fikir ve yol birliği ile çevrelenen orta hedeflere doğru korkusuz bir şekilde ilerlemek mümkündür. Nitekim Halkevleri “halk kuvvetinin” ülkede teşkilatlandırılması için çalışıyordu. Bir modernleşme projesi olarak cumhuriyet yurttaşının yaratılmasında halkevlerine yüklenen sorumluluk Nusret Kemal'i halkevlerini, *“pis kanın temiz kanla değiştirildiği ince damar merkezleri”* olarak tarif etmesine varan bir inanca ulaştırmıştır. Halkevleri böylesine esaslı bir görevi yerine getirirken yurttaşlara da inkılap ülküsünü ülkeye yayma görevi yükleniyordu.¹³⁷¹ Halkevlerinin “tenvir” ve “irşat” faaliyetleri Ülkü'de

¹³⁶⁹ Nusret Kemal (Köymen), “Halkçılık”, ss. 188-189.

¹³⁷⁰ Nusret Kemal (Köymen), “Halkçılık”, ss. 189-190.

¹³⁷¹ Nusret Kemal (Köymen), “Halk Kuvveti”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C.1, S.1, Şubat 1933, s. 52.

halk terbiyesini sıklıkla gündeme getiriyordu. Kemalist intelijansiyanın üzerine dikkatle eğildiği halk terbiyesi Kemalizm'in toplumsal düzen tasavvurunda önemli bir yer tutan içtimai tesanüt ve toplumsal ahengin bir gereği olarak ele alınıyordu. Hamit Zübeyr (Koşay), “Halk Terbiyesi Vasıtaları” başlıklı makalesinde halk terbiyesinin gerekliliğini şu şekilde açıklıyordu:¹³⁷²

Halk terbiyesi memleketin şive, mezhep ve medeniyet itibarıyla birçok parçalara ayrılan zümrelerini bir içtimai vücut ve millet haline yoğurma, fertlerin düşünüş, duyuş ve isteyişini bütün milletin mefkûresine uygun bir tarzda işleyerek ruhu yetiştirme demektir. Türk milletinin geniş halk tabakalarına milli kültürden pay vererek bu sayede şuurlu kümeleri siyasi ve içtimai dirime ortak ederek, Türk milletinin dirim güçlerini ve kaynaklarını tazelemek, tekâmül ve inkişaf ettirmek.

Türk İnkılabı'nın dayandığı felsefeyi içtimai demokrasi -ya da halk hâkimiyeti- olarak tarif eden Mehmet Saffet Engin (Arın), bu felsefenin maddi ve manevi üç esasının bulunduğu dikkat çekmiştir. Bu esaslardan birincisi “disiplinli hürriyetten” oluşmaktadır. Bu esas hak ve vazife ilişkisine dayanmaktadır. Her hakkın bir vazife ile her vazifenin de bir mesuliyet ile birlikte düşünülmesi gerekmektedir. İkinci esas “müsavi fırsatlardır”. Bu esas toplumsal alandaki ahenk ve düzen ile ilgilidir. Toplumsal gelişme sağlandıkça bireylerin hak ettikleri konumlara gelebilmeleri bu esasın kapsamını oluşturur. Üçüncü esas “tesanütten” oluşmaktadır. Tesanüt, cumhuriyet rejimlerinde toplumsal alanda bireyler arasında iş birliğinin bulunmasını temel alır. İş birliğinin bulunduğu bir toplumda çoğunluğun kararlarına saygı gösterilmesi ve her türlü düşüncenin açık bir şekilde tartışılması beklenir. Zira böylesi bir toplumda ahengin ortaya çıkması kaçınılmazdır.¹³⁷³ Mehmet Saffet'in “disiplinli hürriyet” kavramsallaştırması Recep Peker'in üzerine dikkatle eğildiği konuların başında geliyordu. Peker, disiplinli bir cemiyetin teşkilini bir milli dava olarak görüyordu. Peker, Türkiye'yi bir parti devleti olarak tarif ederken devletçi otoriter yönetim anlayışının bir yöntemi olarak “disiplinli hürriyeti” tasarlıyordu. Disiplinli hürriyet altındaki birey parti-devlet bütünleşmesi sürecinde otorite ile çatışmanın olmadığı düzen ve ahenk içindeki bir toplumsal yaşayışın parçası olarak temellendiriliyordu. Bu temellendirme içerisinde düzensiz, serseri ve itaatsiz bir toplumun yıkıcı tesirlere maruz kalmasının kaçınılmazlığı üzerinde duruluyor, düzen

¹³⁷² Hamit Zübeyr (Koşay), “Halk Terbiyesi Vasıtaları”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C.1, S.2, 1933, s.152.

¹³⁷³ Mehmet Saffet (Engin), “İnkılap Terbiyesi”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 2, S. 8, Eylül 1933, ss. 106-108.

ve ahenk içerisindeki bir toplumsal yaşayışa devlet otoritesine itaat edilmesi ile ulaşılacağı varsayılıyordu.¹³⁷⁴

Ferdin hürriyeti fikrinin yanında bir taraftan da milli disiplin fikrini yaşatacak alışkanlık ve uysallık itiyatları kuvvetlendirilmelidir. Biz, düşünen, yazan, söyleyen ve aynı zamanda cemiyeti ‘hürriyetli’ ve aynı zamanda da cemiyeti korumak ve yaşatmak lazım olan bütün kayıtları tanıyan, devlet otoritelerini, milli şeflerin hükümlerine candan uyan ve inanan ‘disiplinli’ bir cemiyet kurmak davasındayız.

Kemalistlerin cumhuriyet yurttaşının yetiştirilmesi için tasarladıkları halkçılık araçları “tenvir” ve “irşat” faaliyetlerini “otorite” ve “disiplin” eğitimiyle bir arada yürütüyordu. Demokrasinin başarıya ulaşabilmesi için halk terbiyesi bir koşul olarak öne sürülüyor ve partinin/devletin bu sürece öncülük etmesinin gereği üzerinde duruluyordu. Nusret Kemal, bu süreçte cumhuriyete özgü değerlerin bireylere “ideal” olarak verilmesini halk terbiyesinin birinci amacı olarak tarif ediyordu. Ona göre halk terbiyesinde “*esas olan kafaya bilgi doldurmak değil bilgilerin tahlil ve terkibi ile ideallere varmaktır.*” Nusret Kemal’e göre yurttaşların üretim ve süreçlerinde yer alabilmesi için yeterli bir donanımın ulaşması halk terbiyesinin ikinci amacını oluşturuyordu. Diğer bir ifade ile “tenvir ve irşat” faaliyetleriyle aydınlanan birey halk terbiyesi ile toplumsal düzenin bir parçası olacak ve geçim vasıtasını kendi donanımı ile tesis edebilecektir.¹³⁷⁵ Nusret Kemal’e göre beşeriyet I. Dünya Savaşı’nın ardından ikinci bir buhran ile karşı karşıya kalmıştı. Buhranın toplumsal alanda ortaya çıkardığı beşeriyeti zehirleyen “mikropların” temizlenmesi gerekiyordu. Nusret Kemal’in mikropların tasfiye edilmesi olarak tarif ettiği “büyük tasfiye” halk terbiyesinden geçiyordu. Bununla birlikte Nusret Kemal’e göre büyük tasfiyenin biyolojik ve içtimai- teknolojik olmak üzere iki yönü bulunuyordu. Biyolojik tasfiye insanın bedeni ve ruhi vasıflarının olgunlaşması ile ilgiliydi. Nitekim biyolojik tasfiye uzun bir süre alacağı için dünyanın şu anda ihtiyaç duyduğu reorganizasyonda doğrudan doğruya bir rolü bulunmuyordu. Buna karşın içtimai ve teknolojik tasfiye daha hızlı sonuç vererek biyolojik tasfiyenin uygulanmasına imkân tanıyabilirdi. Tasfiye ne kadar tedrici gerçekleşirse gerçekleşsin içtimai ve teknolojik bünyede bir “aneminin” ortaya çıkması kaçınılmaz bir durumdur. Bu aneminin giderilebilmesi için toplumsal alanda iş bölümü, yaygın bir dayanışma ağının teşkili, bilimsel gelişme ve birlikte yaşamın

¹³⁷⁴ Recep (Peker), “Disiplinli Hürriyet”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 1, S. 3, Nisan 1933, ss. 179-180.

¹³⁷⁵ Nusret Kemal (Köymen), “Terbiye Meselesi”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 1, S. 6, Temmuz 1933, s. 436.

tüm imkânlarından azami bir faydayı hedefleyen kuvvetli bir reorganizasyon gerekmektedir. Nusret Kemal kuvvetli bir reorganizasyon için eğitim kurumlarının yeterli olmadığı kanısındadır. Ona göre buhranın yol açtığı sorunlardan verimli bir halk eğitim ve terbiyesi ile kurtulmak mümkündür. Nusret Kemal'in halk terbiyesinden beklentisi, *“kafayı işler bir hale getirmek ve işleyişini nizamlı bir hale sokmaktır.”*¹³⁷⁶

Ülkü'de tenvir ve irşat faaliyetlerinin toplumsal yayılma alanı olarak köylere ayrı bir önem atfediliyordu. Cumhuriyet ile birlikte *“eski devrin köyü ve köylüyü en acıklı ve yıkıcı bir suretle ihmal edişi karşısında, yeni devrin köye ve köylüye karşı gösterdiği alaka ve saygının çok yüksek bir değeri”* ortaya çıkmıştı.¹³⁷⁷ Nitekim köylerde henüz cumhuriyet değerleri ve inkılap fikri yayılma alanı bulamamış, halkın zihin yapısı hurafelerden sıyrılamamıştır: Köylünün, *“yüzde doksanı henüz okuma yazma bilmediği ve bir takım hurafeli dini ananelerin bozuk tesirleri altında”* yaşamlarını sürdürüyordu. Köylünün kadercilik, tevekkül gibi skolastik zihniyetinin yıkılarak yerine *“ilim zihniyetinin”* yerleştirilmesi gerekiyordu. İlim zihniyeti köylüyü hurafelerden kurtararak düşünen bir zihin yapısına ulaştırmanın yoluydu.¹³⁷⁸ Köylerde halk terbiyesi, tenvir ve irşat faaliyetleri yeterli görülüyordu. Halkın aydınlanması dini vaizlerin konuşmalarından ibaretti. Bu durum çoğu zaman halkın inkılaplardan soğumasına yol açıyordu. Dolayısıyla yetişmiş insan kaynağının köye, köylüye gitmesi gerekiyordu. Nusret Kemal'in ifadesiyle *“artık İsa dinini yaymak uğruna Afrika ormanlarında yamyamlara yenmek devri”* geçmişti. Çağın misyonerliği, *“milletinin, halkının, kanını damarlarında, duygusunu ruhunda ve alnının terini vücudunun her hücresinde taşıdığı insanların derdini duymak ve bu derde deva aramak”* şeklini almıştı. Cumhuriyet gençleri cehaletin, taassubun, tembelliğin, yılgınlığın eseri olmadan köylere akın etmeli, köy için çalışmalıydı. Köy, gençleri şehrin zehirli havasından kurtararak temizliğe ulaştıracaktı. Gençler, basit fakat kibirsiz insanlar arasında ruhlarını temizleyebilecekleri.¹³⁷⁹

¹³⁷⁶ Nusret Kemal (Köymen), “Halk Terbiyesi”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 2, S. 7, Ağustos 1933, ss. 15-18.

¹³⁷⁷ Kadri Kemal, “Cumhuriyette Evvel ve Sonra Köylerimiz”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 2, S. 10, İkinci Teşrin 1933, ss. 343.

¹³⁷⁸ Mehmet Saffet, “Köycülük Nedir”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 1, S. 6, Temmuz 1933, s. 424.

¹³⁷⁹ N. K. (Nusret Kemal Köymen), “Köy Misyonerliği”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 2, S. 8, Eylül 1933, s. 150.

Görüldüğü üzere Ülkü’de Kemalist halkçılığın yayılma alanı olarak köylere ayrı bir önem verilmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi’nin halkçılarına tesir eden Rus Narodnik hareketinin “halka doğru”, “halkın içine” stratejileri Ülkü’de bir araya gelen Kemalist entelijansiyanın köycülük çalışmalarındaki temel söylemleri haline gelerek köy ve köy insanına yönelik bir ilgi yaratılmaya çalışılmıştır. Bu ilginin kaynağında şüphesiz halkın talim terbiyesi ile tenvir ve irşat faaliyetlerinin köylerden başlayarak ülke geneline yayılma düşüncesi etkili olmuştur. Sonuç olarak Gökalpçi dayanışmacı halkçılık, Kemalist halkçılığın kurumsal temellerine tesir ederken Rus Narodniklerinin “halka doğru”, “halkın içine” stratejileri bu dönemde halkçılığın pratik uygulamalarında kendisine yer bulmuştur. Öte yandan Ülkü, tenvir ve irşat yoluyla halk terbiyesinin gözetildiği bir dergi olmasına karşın halkı ikna etme yöntemi olarak Jön Türklerde ve Millî Mücadele yıllarında önder kadroda sıkça görülen dini referans alan söylemlere yazarların meyletmediği görülmektedir. Kemalistler Fransız Devrimi’nden aldıkları ilhamla Osmanlı-İslam geleneğinin yerine cumhuriyete özgü değerleri getirme uğraşı verdi. Bu en temelde Kemalist laikliğin toplumsal yaşamın her alanını kapsayan içeriğiyle ilgiliydi. Tek Parti Yönetimi’nin otoriterliği de toplumun geleneksel kesimlerine cumhuriyet değerlerinin aşılmasının bir gerekçesi olarak görülecektir. Böylelikle toplumsal alandaki geleneksel ahlakın yerine yeni laik ahlakın getirilmesi mümkün hale gelebilecektir. Yeni ahlakın gerektirdiği toplumsal düzen şüphesiz Kemalizm’in sınıfsız, kaynaşmış toplum tasavvuru ile tutarlı hale getirilmeye çalışılıyordu.¹³⁸⁰ Kemalistler için cumhuriyete özgü değer ve inançlar “kutsal” bir konuma taşınacaktır. Ülke genelinde teşkilatlanmış halkevleri cumhuriyet yurttaşının mabedi olarak tarif edilirken halkevleri mensupları bu kutsal alanın bir parçası haline getiriliyordu.¹³⁸¹ Cumhuriyete yönelen, rejime karşı olan her türlü girişim bu kutsallığa ihanetten öte bir anlamı taşıyordu. Menemen Olayı bu açıdan Ülkü yazarlarının sembol hale getirdiği özgün bir kahramanlık öyküsü olarak bu kutsallığa dâhil edilmişti. Tehlikeler karşısında harekete geçmekten kaçınmayan Kubilay, Türk gençliğinin ve Türk ordusunun şerefli bir kahramanı olarak cumhuriyet yurttaşına örnek olmuştu. Ülkenin karşılaştığı tehlikeler karşısında her yurttaş Kubilay gibi hayatını büyük davalar uğruna feda etmeye hazır olmalıydı.¹³⁸² Kemalist

¹³⁸⁰ Aydın, “Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism 1933-1936”, ss. 68-69.

¹³⁸¹ “Necip Ali Bey’in Nutku”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 1, S. 2, Mart 1933, s. 104.

¹³⁸² F. Celal Güven, “Kubilay Günü”, *Ülkü: Halkevleri Dergisi*, C.6, S.35, İkinci Kanun 1936, ss. 367-368.

intelijansiyanın cumhuriyete özgü değer ve inanç üretimi laik ahlakın kahramanlık öykülerini, mit ve sembollerini doğurmakta gecikmedi. Ülkü’de kutsallaştırmanın zirvesinde milletin kurtarıcısı ve cumhuriyetin kurucusu olarak Atatürk yer aldı. “Pek yüce bir varlık” olarak tarif edilen Atatürk’te, *“her dâhide olduğundan fazla bir seziş kudreti, bir inan kuvveti ve bunların yanında peygamberlerden farklı olarak, bir de süratli ve yanılmaz bir objektif görüş, sağlam bir müspet ilim kafası ve aldanmaz bir tenkit zekâsı vardır.”* Rehber ruhu, seziş, inanç ve kuvvet bütün inkılaplarda olsa da Atatürk’ü diğerlerinden ayıran objektif gözlem ve pozitif ilimciliğidir.¹³⁸³ “Türk milletinin babası”, “yüce varlık”, “başbuğ” Atatürk, hakkında kitap yazmak kolay bir iş değildir artık. Atatürk hakkında, *“yazı yazan değme babayiğit, böyle konu üzerinde kalem oynatmağa cesaret edemez.”* Zira *“Onun yarattıklarında her biri bir değil birkaç kitaba konu olacak kadar büyüktür, önemlidir, zengindir.”*¹³⁸⁴

Kadrocuların rejime özgü bir ideoloji yaratma çabalarına karşı Peker ve arkadaşlarının bir girişimi olarak teşkil edilen Ülkü, resmî ideolojinin tekrarlandığı ve halka aşılandığı bir yayın haline gelmekten kurtulamamıştır. Halk terbiyesi, tenvir ve irşat gibi halk eğitime yönelik yazıların yanı sıra Tek Parti Yönetimi’nin olumlanması ve siyasal propaganda Ülkü sütunlarında bir arada yer bulmuştur. Bununla birlikte Ülkü’de halkçılığın farklı tezahürlerini görmek mümkündür. Bu anlamda kırsal alandan başlayarak ülke genelinde aydınlanmanın yaşanması düşüncesi tıpkı Rus Narodnikleri gibi Kemalist intelijansiyanın gençleri harekete geçirerek köylere davet etmesine yol açmıştır. Köy ve köy insanına yönelik baş gösteren ilgi “halka doğru” şiarını 1930’ların Türkiye’sinde Ülkü sütunlarına taşımıştır.

¹³⁸³ Nusret Kemal Köymen, “Kemalizmin Hususiyetleri”, *Ülkü: Halkevleri Dergisi*, C. 7, S. 42, Ağustos 1936, s. 417.

¹³⁸⁴ Kazım Nami Duru, “Kutsal Bir Dilek”, *Ülkü: Halkevleri Dergisi*, C. 6, S. 36, Şubat 1936, s. 466.

6. ÇOK PARTİLİ SİYASAL YAŞAMDA HALKÇILIK: POPÜLİZMİN DOĞUŞUNU HAZIRLAYAN ŞARTLAR (1946-1950)

“(...) Yıllar ve yıllardır iktidarı gafletten ayırmak mümkün olmadı neden? Biraz evvel de söylediğim gibi çünkü Türk köyünden ses gelmedi... Çünkü geniş topraklar üzerinde dağınık sesler halinde yaşamağa terkedilmek suretiyle Türk köylüsü bir siyasi kuvvet olarak iktidara, memleketin menfaati olan kendi menfaatlerine göre bir istikamet vermek imkanından mahrum bırakıldı. Bu politika takip edildiği, daha açık söyleyeyim, hükümetin idare ve hakimiyeti altında bulundurduğu parti, bütün milleti temsil ettiği iddia olunarak, Türk milletinin siyasi sahada, aynı zamanda içtimai ve mesleki sahalarda teşkilatlanmasına mâni olunmuş ve güdülen bu politika bizi bu akıbetlere getirmiştir. Jandarma olarak köye vatandaşlık haklarının tabii bir neticesi olan hürriyeti ve hürriyet içinde siyasi teşkilatlanma imkanlarını götürmemiştir. Tahsildar olarak ise oraya girmiş fakat refah ve saadet çarelerini getirmemiştir. Bütün bu sebeplerledir ki, Türk milletinin iktidardan ayrı ve müstakil olarak ilk siyasi teşkilatlanma hareketi olan Demokrat Parti karşı tarafın tahminleri hilafına, Türk köyünde ve Türk köylüsünün vicdanında en samimi makes bulmuştur.”

Adnan Menderes'in 12 Ocak 1948 Tarihli Adana Mitinginde Gerçekleştirdiği Konuşmasından

6.1. Demokrat Parti: Bir Gelenegin Doğuşu

Türkiye, II. Dünya Savaşı yıllarında halen tek parti sistemi ile idare ediliyordu. Cumhuriyetin ilanının üzerinden geçen yirmi yılı aşkın sürede rejimin kurucu kadrolarının toplum tahayyülleri CHP öncülüğünde devrim hareketleriyle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Tek Parti Yönetimi'nde ülke, parti ve devlet ayrımının olmadığı; parti il başkanlarının illerde vali olarak görevlendirildiği, devlet memurlarının parti üyesi olabildiği bir sistemde giderek kurumsal bir yapıya evrilmiştir.¹³⁸⁵ Bu kurumsal yapıyla savaşı karşılayan Türkiye, savaşa dâhil olmamasına rağmen her an savaşa girmeye hazır bir refleksle savaş süresince büyük bir orduyu beslemiş; sosyo-kültürel yaşam savaş koşullarının olağanüstü şartları gerekçe gösterilerek sıkıyönetime maruz kalmıştır. Nitekim savaş koşulları sosyo-kültürel yaşamın yanı sıra ekonomik yaşamı da etkilemiştir. Fiyat artışı ve karaborsanın gündelik hayatın olağan şartları haline geldiği dönemde halk ekonomik darboğazın sorumlusu olarak Tek Parti Yönetimi'ne öfke duymaya başlamıştır.¹³⁸⁶ Bu öfkenin arka planında ülkeyi 1940'ların şartlarına taşıyan süreç önemli bir yere sahiptir. Bir kere Millî Mücadele'de sivil-askeri bürokrasi ile kentli orta sınıf aydınların örtük ittifakı Anadolu'nun düşman işgalinden kurtarılmasına öncülük etmiş ve bu öncü ittifak yeni rejimin temellerinin atılmasını sağlamıştı.¹³⁸⁷ Yeni rejim, idari

¹³⁸⁵ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, çev. Ahmet Fethi, Hil Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2015, ss. 19-20.

¹³⁸⁶ Cem Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul 2014, s. 4.

¹³⁸⁷ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, ss. 19-20.

ve iktisadi alanda toplumu kuşatan devrimler gerçekleştirmiştir. Bu devrimler tek parti sisteminin kurumsallaşmasıyla birlikte, devletin toplumun üzerinde bir konum elde etmesine imkân tanıyan politikaların uygulanmasını sağlamıştır. Bu imkânın sınırları tek parti tarafından belirleniyor; tek parti tarafından denetleniyordu. Tek taraflı politika üretim süreci devrimlerin yaygınlaştırılması amacıyla bir arada yürütüldüğünde toplumdaki özerk alanlara müdahale edilmesine yol açıyordu.¹³⁸⁸ Cumhuriyetin ilanından 1925'e kadar olan dönemde liberal ya da sosyalist eğilimli gazete ve dergilerin kapatılması; 1931'de çıkarılan Basın Kanunu ile devletin genel politikalarına aykırı yayın yapan gazete ve dergilerin kapatılmasının yasallaşması; 30.000'in üzerinde üyesi olan, milliyetçi, laik çizgide kültürel faaliyetlerde bulunan Türk Ocakları'nın aynı yıl içerisinde kapatılması; 1935'de Türk Kadınlar Birliği'nin kapatılması tek partinin özerk alanlara müdahalesinin en somut örnekleridir.¹³⁸⁹

Hükümetin savaş yıllarında uygulamaya koyduğu önlemler toplumun tüm kesimlerinde yaygın bir hoşnutsuzluk meydana getirmiştir. Her an savaşa hazır bir ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için alınan ekonomik tedbirler halkın belini büküyor, silahaltına alınan erkek nüfus kırsal alanda insan gücünün azalmasına yol açıyordu.¹³⁹⁰ Zira ordunun ihtiyaçları normal gelirlerle karşılanmıyor, hazinenin Merkez Bankasına para bastırması yoluna gidiliyordu.¹³⁹¹ Karaborsa, darboğaz, fırsatçılık gibi kavramlar gündelik hayata yerleşirken “savaş zengini”, “vurgunculuk”, “yoksulluk” kavramları Türkiye'nin 1939-1945 arası yıllarını anlatan semboller halini alıyordu. Hükümetin sıkıyönetim tedbirleri altında savaş yıllarını geçiren halk Tek Parti Yönetimi'ne karşı öfke ve kızgınlık duyuyordu.¹³⁹² Ülkedeki para arzı giderek yükselirken bu yükselişin rezervi dış borç ile sağlanmıştı. Kısa sürede yaşanan para artışının fiyatlar üzerinde bir baskı meydana getirmesi kaçınılmaz bir durumdu. Hükümet, çareyi ekonomi üzerinde denetim ve kontrol kurmasını sağlayan Milli Koruma Kanunu'nda bulmuştu. Oysaki baskı yöntemleri bazı ürünleri piyasadan kaçıran karaborsaya yol açıyordu. Hükümetin fiyat kontrolü politikası süreklilik gösteremez duruma geldiğinde fiyatlar serbest bırakılmışsa da ekonomik göstergeler yerinde durmamıştı. 1938'de 100 olan fiyatlar genel endeksi 1944'te 459'a

¹³⁸⁸ Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, 19. Baskı, İstanbul 2014, s. 126.

¹³⁸⁹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, ss. 262-263.

¹³⁹⁰ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi, 9. Baskı, Ankara 2005, s. 81.

¹³⁹¹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 301.

¹³⁹² Çetin Yetkin, *Karşı Devrim 1945-1950*, Otopsi Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2003, ss. 108-109.

yükselmisti.¹³⁹³ Ülkede “savaş zenginleri” filizlenirken hükümet, haksız kazançları hazineye aktarmanın yolu olarak burjuvazide hoşnutsuzluk ve tedirginliğe yol açan Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi gibi olağanüstü vergileri çıkaracaktı.¹³⁹⁴

Savaş ertesinde uluslararası konjonktür Türkiye’nin iç ve dış politikasını derinden etkilemiştir. Yeni dünya düzeninde oluşan statüko Doğu ve Batı Blokları’ndan oluşan iki kutuplu bir düzene işaret ediyordu.¹³⁹⁵ Savaş boyunca aktif tarafsızlık ve denge politikası yürüten Türkiye, bu politikasını savaşın bitimine ramak kala terk etmek zorunda kalmıştı.¹³⁹⁶ Başta SSCB’nin talepleri olmak üzere iç ve dış şartlar Türkiye’yi demokratik yönetimler ile özdeşleşen Batı Bloku’na yakınlaştırmıştır.¹³⁹⁷ Nitekim Türkiye, yeni düzende başını ABD ve İngiltere’nin çektiği Batı Bloku’na dâhil olabilmek için bir takım adımlar atmak zorundaydı. Bu adımların ilki dış politika ile ilgiliydi. Savaş sonrası statükonun sembol yapılanması haline gelen Birleşmiş Milletler (BM)’in kuruluşunda yer alabilmek için Almanya ve Japonya’ya savaş ilan etmek gerekiyordu. Türkiye, 23 Şubat 1945’te bu şartı yerine getirerek 24 Ekim 1945’te BM’nin kurulduğu San Francisco Konferansı’na katılma hakkı elde etmiştir.¹³⁹⁸ Öte yandan Batı Bloku’na dâhil olunması iç politikada demokratikleşme-liberalleşme sürecinin başlatılmasını gerektiriyordu. Fakat Türkiye, cumhuriyetin ilanının üzerinden 20 yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen halen Tek Parti Yönetimi tarafından idare ediliyordu. Savaşın kazanan devletleri Almanya, Japonya ve İtalya’nın anti-demokratik yönetimlerin elinde olmasını savaşın gerekçesi olarak görüyordu. Şimdi Türkiye, benzer yönetim anlayışına sahip olan devletlere savaş ilan ederek demokrasilerle özdeşleşen Batı Bloku’nun yanında yer alıyordu.¹³⁹⁹

Savaş sonrası dönemde oluşan uluslararası statükonun ve Türkiye’nin Batı Bloku’na yaklaşmasının demokratikleşme sürecinde tek başına etkisinin olduğunu söylemek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Aynı dönemde demokratikleşme baskılarının ülke demokrasisinde bir etkiye yol açmadığı İspanya örneği mevcuttur.

¹³⁹³ Taner Timur, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara 2003, ss. 24-25.

¹³⁹⁴ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, s. 301.

¹³⁹⁵ Baskın Oran, “1945-1960: Batı Bloku Ekseninde Türkiye- 1”, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919-1980*, C.1, ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, 15. Baskı, İstanbul 2009, ss. 480-486.

¹³⁹⁶ William Hale, *Türk Dış Politikası 1774- 2000*, çev. Petek Demir, Mozaik Yayınları, İstanbul 2003, s. 100.

¹³⁹⁷ Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 2, s. 546.

¹³⁹⁸ Selim Deringil, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2003, s. 250.

¹³⁹⁹ Yetkin, *Karşı Devrim 1945-1950*, s. 63.

Dolayısıyla Türkiye’de çok partili düzene geçiş sürecinde iç ve dış etmenleri bir arada değerlendirmek gerekmektedir.¹⁴⁰⁰ Bir yönüyle savaş sonrası oluşan yeni düzen iç ve dış dinamiklerin etkisiyle Türkiye’yi demokratikleşme sürecine itiyordu. Siyasal düzende çok partili hayatın filizlenmesi demokratikleşme sürecinin bir sonucu olarak Türk siyasal yaşamında yeni bir evrenin doğuşunu hazırlayacaktır.¹⁴⁰¹ Yeni evre Türk siyasal yaşamında çok partili hayata geçiş olarak ifade edilen demokratikleşme sürecidir. Bu süreçte 1923-1945 yılları arasında ülke yönetimini elinde bulunduran CHP, savaş sonrası ortamda iç ve dış gelişmelerin etkisiyle çok partili hayata geçişi hazırlayan demokratikleşme adımlarını hayata geçirecektir. Anayasa ve kanunlardaki anti-demokratik hükümlerin kaldırılması, tek dereceli seçim sistemine geçilmesi, parti ve devlet mekanizmalarının birbirinden ayrılması ve siyasal partilerin kurulmasının önündeki engellerin kaldırılması bu kapsamda atılacak adımlar olacaktır. Bununla birlikte Tek Parti Yönetimi’nden çok partili siyasal düzene geçişin temel dinamikleri ekseriyetle iç ve dış gelişmelerin gereği olarak ifade edilmektedir. Türkiye’nin geçirdiği modernleşme sürecinin ulaştığı boyutun görülmek istenmesi çok partili düzene geçişin önemli bir dinamiğidir. İnönü bu durumu şu şekilde açıklayacaktır.¹⁴⁰²

Beni çok partili hayata sevk eden sebeplerden birisi de yapılan icraatın, cumhuriyetin ne dereceye kadar memlekete mal olduğunu tecrübe etmek ihtiyacı idi. Aklımız başımızda dermanımız yerinde, gücümüz kuvvetimiz mevcut iken müesseselerin yerleşmiş olduklarını ciddi olarak keşfetmek, bilmek bizim için lüzumludur kanaatindeydim. Bu ancak çok partili rejime, serbest hayata girdikten sonra belli olabilirdi.

Türkiye’nin II. Dünya Savaşı ertesinde demokratikleşme sürecinde ulaşacağı çok partili siyasal düzen esasen cumhuriyetin ilk yıllarında tecrübe edilmişti. Cumhuriyetin ilanından hemen sonra Halk Fırkası’nın otoriter eğilimlerine karşı filizlenen muhalefet örgütlenme yoluna gitmiş ve TCF’yi kurmuştu. Kısa süren TCF muhalefetine ardından Halk Fırkası siyasal alandaki tek etkin güç haline gelmişti. Benzer şekilde 1929 Ekonomik Buhranı’ndan hemen sonra “güdümlü” bir demokrasi denemesinin bir ürünü olan SCF kurulmuştu. SCF deneyiminin ortaya çıkardığı açık ve gizli muhalefetin boyutları iktidarın otoriterliğini perçinlemiş ve parti-devlet bütünleşmesine gidilen süreç hız kazanmıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarında görülen “ikinci” parti denemeleri II. Dünya Savaşı’ndan sonra filizlenen çok partili yaşama

¹⁴⁰⁰ Tevfik Çavdar, “Demokrat Parti”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 8, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 2060.

¹⁴⁰¹ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s. 229.

¹⁴⁰² Abdi İpekçi, *İnönü, Atatürk’ü Anlatıyor*, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1997, s. 51.

geçişten keskin sınırlarla ayrılıyordu. Bir kere Tek Parti Yönetimi'nin uluslararası düzende Batı Bloku'na yaklaşması ülke içinde demokratik bir siyasal düzeni gerektiriyordu. Devlet aygıtının demokratik bir düzene uygun hale getirilmesi Tek Parti Yönetimi'nin demokratik adımlar atmasıyla mümkündü. Dolayısıyla Türkiye'de çok partili hayata geçişin doğrudan doğruya siyasal iktidarın girişimleriyle gerçekleştiği ifade edilebilir. Bu anlamda CHP içerisinde bir grubun 14 Mayıs 1945'te mecliste görüşlmeye başlanan Toprak Kanunu'na¹⁴⁰³ yönelik şiddetli itirazları kısa süre içerisinde örgütlenme yoluna gidecek olan muhalefeti ortaya çıkaracaktır. Kanuna yönelik şiddetli itirazlarda bulunanların başında Aydın Milletvekili Adnan Menderes geliyordu. 1931'de meclise giren Menderes, 1945'e kadar geçen süreçte yemin törenleri dışında meclis kürsüsünde görülmemişti.¹⁴⁰⁴ Kanun'a yönelik tepkisini dile getiren Menderes, hükümeti Sovyet Toprak Kanunu'nu taklit etmekle itham edecekti: *"Çiftçiliği meslek haline koymak fikri de modern iktisadi hayatın gerektirdiği bir iş bölümü mefhumu ile izah olunamaz. Bunlar nasyonal sosyalist rejiminin iskân, Toprak Kanunu olan Erhhof Kanunundan hemen aynen ikbas olunmuş düşünce ve hükümlerdir."*¹⁴⁰⁵ Menderes'in hükümete yönelik ağır ithamlarında Türkiye'nin San Francisco Konferansı'na katılmasının önemli bir etkisi bulunuyordu. Zira Türkiye, BM Antlaşması ile ülke demokrasisinin geliştirilmesini taahhüt etmişti. Dolayısıyla meclis içerisindeki muhalifler düşüncelerini daha gür bir şekilde dile getirebiliyordu.¹⁴⁰⁶

Toker'in ifadesiyle "ağa" ve "eşraf" partisi olan CHP içinde Toprak Kanunu'na yönelik bir tepkinin olması kaçınılmaz bir durumdu. 1945'lerin Türkiye'sinde toprak sahipleri kendilerini temsilen meclise üye gönderemiyordu fakat kendileri milletvekili olarak meclise girebiliyordu.¹⁴⁰⁷ Menderes'in Toprak Kanunu görüşmelerindeki cesur eleştirileri onu giderek tanınır bir figür haline getirirken CHP yönetimi meclis içinde filizlenen muhalefeti sessiz bir hoşgörüyle takip ediyordu.¹⁴⁰⁸ Hoşgörü ile takip edilen muhalefet kısa bir süre sonra meclisteki hâkim grup haline gelecekti. Yücel'e göre I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinde Avusturya Veliaht Prensi Ferdinand'ın öldürülmesi ne kadar etkili olduysa Toprak Kanunu da Demokrat Parti'nin

¹⁴⁰³ Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 7, Cilt 17, Birleşim 54, 14.5.1945, ss. 59-84.

¹⁴⁰⁴ M. Serhan Yücel, *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul 2001, s. 47.

¹⁴⁰⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 7, Cilt 17, Birleşim 55, 16.5.1945, s. 116.

¹⁴⁰⁶ Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, ss. 14-15.

¹⁴⁰⁷ Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1977: Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, Bilgi Yayınevi, 3. Basım, Ankara 1990, s. 58.

¹⁴⁰⁸ Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, s. 15.

kurulmasında o kadar etkili olmuştu.¹⁴⁰⁹ Gerçekten de meclis içerisindeki muhalefette Toprak Kanunu’nun kabul edileceği 11 Haziran’a kadar geçen süreçte giderek artan bir kıpırdanma baş göstermiştir. 29 Mayıs’taki Bütçe Kanunu oylamasında Toprak Kanunu’na tepki gösteren bir grup milletvekili ret oyu kullanmıştır. Bu isimler Adnan Menderes, Emin Sazak, Refik Koraltan, Celal Bayar ve Fuat Köprülü idi.¹⁴¹⁰ Nitekim Saraçoğlu kabinesine de güvenoyu vermeyen bu isimlerin eleştirileri artık Toprak Kanunu’nu aşarak hükümetin genel politikasına yönelmiştir. 7 Haziran’da Celal Bayar, Fuat Köprülü, Adnan Menderes, Refik Koraltan imzasıyla “Dörtlü Takrir” olarak anılan önerenin CHP Parti Grubu’na verilmesi ile meclis içindeki muhalefetin örgütlenme yoluna gittiği süreç başlamıştır.¹⁴¹¹ Dörtlü Takrir’de parti içerisinde demokratikleşme ve liberalleşme sürecinin başlatılması talep ediliyordu. Önerenin genel hatlarını anayasanın ruhuna uygun olarak meclis denetiminin sağlanması; yurttaşların siyasi hak ve özgürlüklerinin anayasaya uygun olarak kullanabilmelerine imkân tanınması ve parti çalışmalarının anti-demokratik niteliklerine son verilmesi oluştuyordu.¹⁴¹² Önerge 12 Haziran’da meclis grubunda görüşüldüğünde mevcut kanun ve parti tüzüğünün değiştirilmesine yol açacağı ve teklifin görüşme yerinin meclis olduğu gerekçe gösterilerek reddedilecektir.¹⁴¹³ Koçak, “Dörtlü Takrir”in parti içinde ve siyasi sistemde yönetim değişikliği talebi içerdiğine dikkat çekmiştir. Ona göre Dörtlü Takrir, İnönü’ye yönelik açık bir dilekçeydi. Bu dilekçe ile amaçlanan yeni bir döneme girilirken parti ve siyasi sistemde yönetimin değişmesinin zaruri olduğuna dikkat çekmekti. Dörtlü Takrir’de imzası bulunan milletvekillerinin asıl dikkat çekmek istediği husus ülke yeni bir döneme girerken yeni dönemin şartlarını iyi bir şekilde temsil edebilecek yönetici kadronun teşkil edilmesiydi. Yeni bir hükümet ve başbakan arayışı söz konusu olduğunda Dörtlü Takrir’de imzası bulunan milletvekilleri “hizmet” etmeye hazır durumdaydı. Koçak’a göre Dörtlü Takrir, bu hizmet önerisinin “resmi” görüntüsüydü.¹⁴¹⁴ Önerenin niçin reddedildiğine yönelik kesin bir saptamada bulunmak oldukça güçtür. Nitekim önerenin kabul edilmesi durumunda iktidara yönelik eleştirilerin önü alınabilecekti. Zira Dörtlü Takrir’de dile

¹⁴⁰⁹ Yücel, *Demokrat Parti*, s. 56.

¹⁴¹⁰ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 7, Cilt 17, Birleşim 65, 29.5.1945, s. 517.

¹⁴¹¹ Karpaz, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s. 232.

¹⁴¹² BCA, *Demokrat Parti Kurucuları Tarafından CHP Meclis Grubu Başkanlığı’na Sunulan Belge*, 30-1-0-0, 53/315/4, 7 Haziran 1946, ss. 1-3.

¹⁴¹³ *Vakit*, “Parti Grup Toplantısında Celal Bayar ve Arkadaşlarının Teklifi Oy Birliği ile Reddedildi”, 13 Haziran 1945, s. 1.

¹⁴¹⁴ Cemil Koçak, *İkinci Parti: Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 327.

getirilen demokratik ve liberal talepler BM Antlaşması'nda ön görülen demokratik düzen için gerekli olan adımların atılmasını kapsıyordu. Dolayısıyla önerenin reddedilmesinde İnönü'nün ülkede çok partili düzene geçiş düşüncesinin etkili olduğu ileri sürülebilir. Öte yandan meclis içerisinde çıkacak bir muhalefet partisi yeni düzene geçiş için uygun görülmüş olabilir.¹⁴¹⁵ Ülkenin demokratikleşme sürecine girişi savaş sonrası konjonktürün bir sonucuydu. Dolayısıyla önerge siyasi özgürlüklerin sağlanması için erken olduğu gerekçe gösterilerek reddedilmiş olabilir. Her ne sebeple olursa olsun Dörtlü Takrir'in reddedilmesi meclis içerisindeki muhalefetin örgütlenmesini hızlandıran bir etkide bulunmuştur.¹⁴¹⁶

Dörtlü Takrir'in reddedilmesi meclis içerisindeki muhaliflerin hükümete yönelik eleştirilerini şiddetlendirmiştir. Yaz aylarında meclis içindeki muhalefet meclis dışına taştı. Vatan ve Tan gazeteleri çevresinde muhalefet cephesi oluşmaya başladı. Dörtlü Takrir'de dile getirilen demokratik-liberal talepler hükümete yöneltilen eleştirilerle birlikte sürekli olarak gündeme getirildi.¹⁴¹⁷ Cemiyetler Kanunu'nun değiştirilmesi, seçim sistemi olarak tek dereceli yöntemin kabul edilmesi, basına yönelik müdahalelerin sona ermesi, üniversite özerkliğinin sağlanması, parti başkanlığı ve cumhurbaşkanlığı görevlerinin birbirinden ayrılması gibi konular siyasi tansiyonun yükselmesine yol açtı.¹⁴¹⁸ Nihayetinde Menderes ve Köprülü'nün hükümete yönelik eleştirilerini Vatan gazetesinde kaleme aldıkları yazılarla sürdürmesi her iki milletvekilinin 21 Eylül'de partiden ihraç edilmesiyle sonuçlandı.¹⁴¹⁹ Benzer bir akıbeti partide yaşanan ihraç olaylarını eleştiren Koraltan da yaşadı. 27 Kasım'da partiden ihraç edilen Koraltan, Vatan gazetesindeki yazıların partinin takip etmesi gereken yolu gösterdiğini dile getiriyordu.¹⁴²⁰ Dörtlü Takrir'i veren milletvekilleri sırayla partinin dışında kalırken Mili Mücadele'nin Galip Hocası Celal Bayar'ın tutumu giderek önem kazanıyordu. Menderes ve Koraltan'ın partiden ihraç edilmelerinin ardından 26 Eylül'de milletvekilliğinden istifasını veren Bayar'ın istifası 5 Kasım'da kabul edildi.¹⁴²¹ 4 Aralık'ta CHP'den istifa eden Bayar, istifasında birkaç

¹⁴¹⁵ Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, s. 17.

¹⁴¹⁶ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s. 234.

¹⁴¹⁷ Çavdar, "Demokrat Parti", s. 2064.

¹⁴¹⁸ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s. 235-236.

¹⁴¹⁹ *Ulus*, "C.H.P. Divanı İki Milletvekilinin C.H.P. ile Olan İlgilerinin Kesilmesine Karar Verdi", 22 Eylül 1945, s. 1.

¹⁴²⁰ *Ulus*, "İçel Milletvekili Refik Koraltan Partiden Çıkarıldı", 28 Kasım 1945, s. 1.

¹⁴²¹ *Son Posta*, "Büyük Millet Meclisi Dün Toplandı: Celal Bayarın Milletvekilliğinden Çekildiğine Dair Önerge de Okundu", 6 Kasım 1945, s. 1.

gün önce basına verdiği bir demeçte yeni bir partinin kurulmak üzere olduğunu ilan ediyordu.¹⁴²²

Demokrat Parti (DP) 7 Ocak 1946'da kurulduğunda iktidarın herhangi bir engellemesiyle karşılaşmadı. Parti Genel Başkanı Bayar, ilk iş olarak basında çıkan “muvazaa partisi” iddialarına cevap verdi. Bayar'ın cevabı çok net idi: “*Böyle bir muvazaayı ne kabul ne de teklif edecek kimse yoktur.*”¹⁴²³ DP'nin öncü isimleri kendilerinde “muvazaa partisi” imajının oluşmamasına özen gösteriyordu. Öyle ki bu özen partinin hemen hiçbir konuda CHP ile uzlaşmayan bir tavır takınmasına yol açacaktır. İktidara yönelik eleştirilerinin dozunu gün geçtikçe artıracak olan Demokratlar birkaç ay öncesine kadar CHP sıralarında oturmuyormuşçasına bir üslup ve tavır geliştireceklerdir.¹⁴²⁴ Halbuki DP'nin kuruluşundan hemen önce İnönü ve Bayar arasında bir görüşme gerçekleşmişti. Bu görüşme yeni kurulacak partinin İnönü'nün onayından geçmesi anlamına geliyordu.¹⁴²⁵

DP'lilerin kurulduktan hemen sonra agresif bir muhalefet kimliğine bürünmeleri parti üzerinde “danişıklı” etiketinin yapışmamasının bir gereği olsa gerektir. İlginç bir şekilde DP'nin kurucuları Cumhurbaşkanı İnönü tarafından gerek parti yönetiminde gerek meclis içerisinde üst düzey görevlere getirilmemiş kimselerdi. Dörtlü Takrir'in parti grubuna verilmesine gidilen süreçte Bayar'ın müstakil grup başkanlığının kendisine verilmesine yönelik beklentisi karşılanmadığı gibi zaten ülkenin demokratikleşme sürecinde yerine getirmesi beklenen demokratik-liberal taleplerden oluşan Dörtlü Takrir de reddedilmişti.¹⁴²⁶ Demirel'e göre ülkenin değişen konjonktürü geniş anlamda yönetici zümreye dâhil olmakla birlikte yönetici çekirdeğin dışında kalanlara siyasal alanda kendilerini gösterebilecekleri bir şans yaratmıştır. Nitekim meclis içerisinde filizlenen muhalefet siyasal sistemin dışladığı kimselerden değil yönetici zümrenin çevrede kalan unsurları tarafından örgütlenmişti.¹⁴²⁷ DP kurulduktan kısa bir süre sonra ülke genelinde süratle örgütlenmeye başlamıştır. Parti ilk bir buçuk ayında 16 il ve 36 ilçede; ikinci bir buçuk ayında ise 26 il ve 75 ilçede örgütlenmeyi başarmıştır. DP'nin ilk üç ayındaki yerel yönetimlerdeki teşkilat

¹⁴²² Ulus, “Celal Bayar Parti Kuruyor”, 2 Aralık 1945, s. 1.

¹⁴²³ Son Posta, “Demokrat Parti Beyanname ve Programını Hükümete Verdi”, 8 Ocak 1946, s. 1.

¹⁴²⁴ Yetkin, *Karşı Devrim 1945-1950*, s. 89.

¹⁴²⁵ Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1977: Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, ss.80-81.

¹⁴²⁶ Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, s. 17.

¹⁴²⁷ Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2021, s. 50.

yöneticileri ağırlıklı olarak “eşraftan” oluşmuştur.¹⁴²⁸ DP’nin kısa süre içerisinde örgütlenebilmesi şüphesiz ülkenin geçirdiği demokratikleşme süreci ile yakından ilgiliydi. Keza DP’nin ülke genelinde yaygın bir ilgi gören parti haline gelmesi yalnızca demokratikleşme süreciyle açıklanamazdı. DP, tek partili düzenin meclis ortamı içerisinde hükümetin savaş ertesinde gündeme getirdiği Toprak Kanununa yönelik parti içi muhalefetin bir ürünü olarak filizlenmişti. Bir yönüyle günümüze kadar olan dönemin siyasal kültürüne genel karakterini veren iki köklü siyasi hareket CHP içerisindeki bir bölünme ile ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla Dörtlülük Takrir’den hemen önce CHP sıralarında oturan politikacıların kısa bir süre içinde yalnızca vaatlerle seçmen tabanını oluşturması en azından mantıksal açıdan izaha muhtaçtır. Türkiye’de tek partili yıllarda siyasal iktidarın toplumsal tabanı Millî Mücadele dönemine kadar uzanıyordu. Millî Mücadele Dönemi’nde sivil-askeri bürokrasi ile kentli orta sınıf aydınların örtük ittifakı Anadolu’nun kurtarılmasına öncülük etmiş ve bu ittifak yeni rejimin temellerinin atılmasına katkı sağlamıştı.¹⁴²⁹ Bu ittifaka savaştan hemen sonra gayrimüslim ticaret burjuvazisinin yerini almaya aday olan şehirli ticaret burjuvazisi de katılmıştı. Tek partili düzenin inşasında herhangi bir engelleme ile karşılaşmayan Halk Fırkası, modernleşme sürecine öncülük etmişti. Timur’a göre iktidarın bu örtük ittifakı içerisinde Anadolu eşrafı kapitalizm öncesi kültürün temsilcisi olarak bürokratik sınıf karşısında güçsüz kalmıştı.¹⁴³⁰ Gerçekten de Tek Parti Yönetimi’nin siyasal iktidarında birçok partili bürokrat ve devlet görevlisi bürokrasi ile olan çeşitli bağlantıları sayesinde iş hayatına atılmakta zorluk yaşamamış ve kapitalist sınıfa sığılabilmişlerdir.¹⁴³¹

İmparatorluktan cumhuriyete geçiş sürecini savaş ile deneyimleyen halk, II. Dünya Savaşı’nı tek partili düzende karşılamıştı. Savaş sürecinde siyasal iktidarın takip ettiği politikaların yol açtığı sorunlar halkın hoşnutsuzluğunu artırırken toplumsal yapı gün geçtikçe çatırıyordu. Bu yapı içerisinde siyasal iktidarda söz sahibi olmaya hazır hale gelen iki sınıf palazlanmıştı. Bunlar ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri idi.¹⁴³² Bu iki sınıf siyasal iktidarın Varlık Vergisi ve Toprak Kanunu gibi uygulamalarından tedirginlik duyuyordu. Kendileri gibi düşünen Demokratların örgütlenme yoluna gitmeleri bürokrasiye dayanan CHP iktidarı yerine

¹⁴²⁸ Yücel, *Demokrat Parti*, s. 52.

¹⁴²⁹ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, ss. 19-20.

¹⁴³⁰ Timur, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, ss. 23-24.

¹⁴³¹ Demirel, *Türkiye’nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, s. 38.

¹⁴³² Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, ss. 77-78.

liberal-demokratik bir programı takip eden DP'nin desteklenmesini makul hale getiriyordu.¹⁴³³ Demokratların “Dörtlü Takrir”den parti programına taşıdığı fikirlerin ortak noktası liberalleşme taleplerini içermesiydi. Programdaki vaatler siyasal iktidara sırt çeviren ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri için aranan fırsattı. 1946 tarihli DP Programı'nın “tarım işlerine” ayrılan bölümü toprak sahipleri ve toprak çalışanları için “müjde” anlamına geliyordu. Programda nüfusun %80'inin ziraatla geçindiği kabul ediliyor ve zirai kalkınmanın memleket kalkınmasının temeli olacağı işaret ediliyordu. Artık devlet, “*ucuz ve her bölgenin tabiat şartlarına uygun alet ve yedek parçaları çiftçinin ayağına*” götürecekti.¹⁴³⁴

DP'nin kuruluşundan 1950 Genel Seçimleri'ne uzanan süreçte siyasal iktidarla olan “uzlaşmaz” tutum CHP karşıtlığı temelinde kurgulanmıştı. CHP karşısında konumlanmak demokrasi, hürriyet ve adalet isteyenlerin birlikteliği anlamına geliyordu. DP'nin bu tutumu savaşa girmemesine rağmen savaşın etkileriyle yaşamak zorunda olan iktidara öfkeli halk yığınları için partiyi cazip bir seçenek haline getiriyordu. Şüphesiz siyasetten dışlanan ya da dışlandığını düşünen kesimlerin Demokratların saflarında yer alması anlaşılabilir bir durum halini alıyordu. Sonuç olarak 1950 Genel Seçimleri'ne gidilen süreçte ticaret burjuvazisi, küçük ve büyük toprak sahipleri yeni zenginler, esnaf, sanatkâr ve yığın halk kitleleri DP'nin seçmen tabanını oluşturacaktı.

6.2. Halk Seçmen Oluyor: Çok Partili Yaşamda İktidar-Muhalefet İlişkileri

DP'nin 1946 tarihli programı içeriği ve vaatleriyle ülkenin geçirmekte olduğu demokratikleşme sürecini yansıtan bir niteliğe sahipti. Parti ideolojisinin devlet ideolojisine eklemlendiği süreçte devlet mekanizmasının partiden, partinin de devlet mekanizmasından ayırt edilmesini zorlaştıran hukuki düzen DP'nin demokratik-liberal programında açık bir şekilde eleştiriliyordu. Programda ileri sürülen demokratik vaatler o zamana kadar hoşgörü ve anlayış ile DP'nin kuruluş sürecini takip eden Tek Parti Yönetimi'ni harekete geçirmişti. Atatürk'ün vefatının ardından ilk defa olağanüstü kurultayını gerçekleştiren CHP, 10-11 Mayıs 1946'da ikinci defa olağanüstü kurultayını toplamıştır.

¹⁴³³ Yetkin, *Karşı Devrim 1945-1950*, s. 609.

¹⁴³⁴ *Demokrat Parti Tüzük ve Program (İkinci Büyük Kongrede Kabul Edilmiştir)*, Doğu Matbaası, Ankara 1949, ss. 64-67.

CHP'nin İkinci Olağanüstü Kurultayı, ülkenin geçirdiği demokratikleşme sürecinde oldukça önemli bir yere sahiptir. İnönü'nün 1 Kasım 1945'te meclis kürsüsünden verdiği demokratikleşme mesajları bu kurultayla birlikte partiyi somut adımlar atmaya zorlamıştır. 1 Kasım tarihli konuşmasında tek partili düzenin önemi üzerinde duran İnönü, anti-demokratik uygulamaların sona erdirilmesi, tek dereceli seçim sistemine geçilmesi ve iktidar karşısında muhalefet partilerinin yer alması gerektiği üzerinde durmuştur.¹⁴³⁵ Şimdi İnönü'nün mesajları parti kurultayında gerçekleştirilmesi vadedilen konular olarak gündeme geliyordu. Kurultayda alınan kararlar gerek gündeme getirildiği ortam gerek vadettikleri ile çok partili yaşamın önündeki engellerin kaldırılması anlamı taşıyordu. Kurultay'da; Müstakil Grup'un kaldırılması, dernek ve parti kurmanın serbest bırakılması, tek dereceli seçim sisteminin kabul edilmesi, değişmez genel başkanlıktan seçime tabi genel başkanlığa geçilmesi, Cemiyetler Kanunu'nda bazı uygulama ve yasakların kaldırılması gündeme getirilmiş ve yeni bir parti tüzüğü'nün hazırlanması kabul edilmiştir.¹⁴³⁶

Kurultay'da alınan kararlar ile İnönü; Dörtlü Takrir'de kapsamı belirlenen, parti programında içeriği açıklanan demokratik-liberal adımların CHP tarafından da en azından bir noktaya kadar yerine getirilmesinde kararlıydı. Kurultay'da alınan demokratikleşme kararları şubat ayında hazırlanan yeni parti tüzüğü ile somut bir nitelik kazanacaktır. Nitekim DP'nin kısa süre içerisinde teşkilatlanmaya başlaması CHP'nin demokratikleşme adımlarını hızlandırmasına yol açmıştır. Bu kapsamda 5 Haziran'da Cemiyetler Kanunu'nda değişiklik yapılmıştır. Aynı gün kabul edilen Milletvekilleri Seçimi Kanunu ile birlikte tek dereceli seçim sistemine geçilmiştir.¹⁴³⁷ 13 Haziran'da üniversitelere bilimsel ve idari özerklik getiren "Üniversite Kanunu" çıkarılmıştır. Aynı gün Matbuat Kanunu'nun hükümete gazete kapatma yetkisi veren 50. maddesi geçersiz kılınarak gazete kapatma yetkisi mahkemelere verilmiştir.¹⁴³⁸ Bir gün sonra Matbuat Kanunu'na aykırı yayın suçlarının affedilmesine ilişkin meşhur basın affına ilişkin yasa çıkarılmıştır.¹⁴³⁹ CHP'nin hızlandırılmış demokratikleşme adımları 1947'de yapılması öngörülen genel seçimlerin bir yıl erkene alınmasıyla da yakından ilgiliydi. İnönü seçimlerin erkene alınmasının gerekçesini şu şekilde açıklayacaktı: "*Dış ve iç politika gerekleri memleket idaresini bir an önce kararlı*

¹⁴³⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 7, Cilt 20, Birleşim 1, 1.11.1945, ss. 3-9.

¹⁴³⁶ Ulus, "İnönü'nün Tarihi Nutku", 11 Mayıs 1946, s. 2.

¹⁴³⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 7, Cilt 24, Birleşim 59, 5.6.1946, ss. 39-48.

¹⁴³⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 7, Cilt 24, Birleşim 64, 13.6.1946, ss. 234-240.

¹⁴³⁹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 7, Cilt 24, Birleşim 65, 14.6.1946, s. 173.

kılmak mecburiyetini gösterdi.”¹⁴⁴⁰ Öyle ki 1 Kasım 1945’te meclis konuşmasında demokratikleşme mesajları veren İnönü, bu sürecin 1947’de gerçekleşmesi öngörülen seçimler için bir hazırlanma devri olduğunu söylüyordu: “*Memleketin iç hayatında bu tedbirleri aldığımızdan sonra, yeni seçim için tabii olarak bir buçuk sene kadar geçecektir. Bu zaman milletin yeni seçime bir hazırlanma devri olacaktır. Tek dereceli olmasını dilediğimiz 1947 seçimlerinde milletin çoklukla vereceği oylar gelecek iktidarı tayin edecektir.*”¹⁴⁴¹

Ülkedeki demokratikleşme süreci DP’nin demokratik-liberal vaatlerini parti programına taşıması ile sürat kazanmıştı. İktidar bu süreçte hemen her kesimin gözetildiği mesajını vermeye özen gösteriyordu. Kişi hak ve özgürlüklerinden uzun uzun bahseden bir parti programı karşısında siyasal sistemin çok partili hayata geçişe hazırlanması halkın saygı duyduğu büyük şefe oy vermesi için yeterli görülmemiş olsa gerektir. Nitekim iktidar bir yandan köylüleri gözeterek Toprak Kanunu’nu meclisten geçiriyor, toprak mahsulleri vergisini kaldırıyor, işçileri gözeterek Çalışma Bakanlığının kuruluşu için yasal adımlar atıyor, diğer yandan demokratikleşme sürecinin sıkıyönetim altında gerçekleşmesinde bir mahsur görmüyordu.¹⁴⁴²

İktidarın ikircikli tutumu 1946 yılına değin bir takım anti-demokratik uygulamalara son verilmesine ve siyasi partilerin kurulmasına müsaade edilmesine rağmen iktidar partisi ile muhalif partiler arasında eşit bir rekabet ortamının oluşmasına engel oluyordu.¹⁴⁴³ DP’nin söyleminden eksik etmediği otoriter uygulamalar öne çekilen genel seçim sürecinde iktidar ve muhalefet arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine yol açacaktır. İktidar, seçimlerin öne çekilmesini iç ve dış şartlara bağlarken Demokratlar, partinin henüz ülke genelinde teşkilatlanmasını tamamlamamış olmasından iktidarın istifade etme niyetinde olduğunu dile getiriyordu.¹⁴⁴⁴ Bu anlamda öncesinde iktidarın 1947 Genel Seçimleri’ni erkene alması durumunda seçime katılmama kararı alan DP yönetimi yayınladıkları bir beyanname ile seçimlere katılacaklarını ilan etti.¹⁴⁴⁵ Öte yandan iktidar-muhalefet ilişkilerindeki gerginlik topluma sıçramakta gecikmedi. 1946 Genel Seçimleri’ne

¹⁴⁴⁰ Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları 1944-1977: Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, s.104; Vakıf, “Milli Şef Konya’da”, 6 Mayıs 1946, s. 6.

¹⁴⁴¹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 7, Cilt 20, Birleşim 1, 1.11.1945, s. 9.

¹⁴⁴² Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, ss. 19-20.

¹⁴⁴³ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s. 257.

¹⁴⁴⁴ Demirel, *Türkiye’nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, s. 60.

¹⁴⁴⁵ *Vakit*, “Demokrat Partinin Beyannamesi”, 19 Mayıs 1946, s. 1 ve s. 7.

gidilen süreçte 20 yılı aşkın süredir tek partili seçim pusulası ile seçimlere katılan halk, artık CHP ve DP'den oluşan alternatifli bir seçim sürecini yaşıyordu. Siyasetteki gündem bilhassa Ege'de gözlemlenebiliyordu. Halk arasında artık CHP'li DP'li ayrımı oluşmaya başlamış ve parti taraftarları tıpkı parti sözcüleri gibi hararetli tartışmalara tutuşmuştur. Öyle ki bu tartışmalar partili yurttaşlar arasında kahvehane salonlarının ayrılmasına kadar varıyordu. Toker'in ifadesiyle halkın DP'ye olan ilgisi gün geçtikçe artıyordu. Halkın yeni partinin kurulmasına gösterdiği ilgi 1930'un Serbest Fırkalı günlerini andırıyordu. Yeni partinin kurucularına yönelik herhangi bir bilgiye sahip olmayan insanlar dahi büyük bir heyecan içerisindeydi.¹⁴⁴⁶

Halkın heyecanı yarış halindeki iki partinin vaatlerle dolu söylemleriyle daha da artıyordu. 1946'ya kadar sessiz ve durgun geçen genel seçimler geride kalmıştı. Halk mitingleri, esnaf ziyaretleri, halkın ayağına kadar giden parti yöneticileri Türkiye'de çok partili yaşamın ilk tezahürleriydi.¹⁴⁴⁷ Seçim sürecinde DP'nin kullandığı ve uzun yıllar hafızalardan silinmeyecek olan dur işareti yapan bir el ve “*Yeter, Söz Milletindir!*” sloganından oluşan afişler kısa süre içerisinde DP ile özdeşleşecekti. Bu afiş günümüzde Türkiye'de çok partili yaşama geçişin sembolü olarak anılacaktır.¹⁴⁴⁸ 1946 Genel Seçimleri, 21 Temmuz'da gerçekleşmişti. 16 ilde aday çıkaramayan DP, seçimden beklediği sonucu almış ve 61 milletvekili çıkararak muhalefette kalmıştı. CHP ise 397 milletvekili çıkararak parlamento çoğunluğunu eline geçirmişti.¹⁴⁴⁹ Seçimden hemen önce tek dereceli seçim sistemine geçilse de seçimlerin “açık oy, gizli tasnif” yöntemiyle gerçekleşmesi İttihat ve Terakki döneminin “sopalı” seçimlerini andıran bir görüntü ortaya çıkarmıştır.¹⁴⁵⁰ Muhalefetin her türlü baskı önlemleri ile karşı karşıya kaldığı seçim sürecinde bilhassa seçim yöntemi çeşitli spekülasyonlara yol açmıştı. Muhalefetin seçimlerde yolsuzluk yapıldığı söylemine karşılık İnönü, ülkede gizli oy, açık tasnif yöntemini anlayıp, uygulayabilecek insan kaynağının olmamasını gerekçe göstermişti.¹⁴⁵¹ Nihayetinde 22 Temmuz sabahı Türkiye'ye çok partili siyasal yaşamı getirmişti.

¹⁴⁴⁶ Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1977: Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, ss. 94-96.

¹⁴⁴⁷ Yücel, *Demokrat Parti*, ss. 55-56.

¹⁴⁴⁸ Mehmet Ö. Alkan, “Seçim Afişleri, Parti Amblemleri ve Demokrasi Tarihimize Dair Notlar”, *Birikim*, Sayı 313, Mayıs 2015, s. 116.

¹⁴⁴⁹ *Milletvekili Genel Seçimleri 1923- 2007*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2008, s. 7.

¹⁴⁵⁰ Yücel, *Demokrat Parti*, s. 56.

¹⁴⁵¹ Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, s. 61.

Türkiye'nin çok partili siyasal yaşamının ilk günlerinde muhalefet cephesinde kızgınlık ve öfke hâkimdi. Seçim sürecinde uğradıkları baskıların seçim sonuçlarına sirayet ettiğini düşünen Demokratlar, ülkenin her yerinde haksızlığa uğradıklarını dile getiriyordu. Demokratların bu tepkileri kısa süre içerisinde seçimlere yönelik protesto mitinglerinin düzenlenmesiyle sonuçlandı. 25 Temmuz'da İzmir'de gerçekleşen miting DP'nin bir gövde gösterisi niteliği taşıyordu. Kimi kaynaklara göre 30-40 bin kişinin katılım sağladığı zikredilen mitingde iktidara tepki içeren pankartlar açılmıştı.¹⁴⁵² DP'nin İzmir'de düzenlediği geniş katılımlı protesto mitingini 27 Temmuz'da Bursa¹⁴⁵³, 31 Temmuz'da Adana,¹⁴⁵⁴ 1 Ağustos'ta Konya'da¹⁴⁵⁵ düzenlenen mitingler izledi. Ayrıca yurdun çeşitli yerlerinde irili ufaklı protesto toplantı ve mitingleri düzenlendi. İktidar-muhalefet ilişkilerindeki gerginlik yeni yasama yılı açılışına gidilen süreçte şiddet kazandı. İstanbul, Ankara, İzmir ve Erzurum'da liste başı yazılan Fevzi Çakmak'ın İstanbul'dan milletvekili seçilmesi Demokratlar için bir zafer niteliği taşıyordu. Çakmak'ı Ankara'ya uğurlamak için Haydarpaşa Garı'na akın eden DP'liler İstiklal Marşı'nı okuyor, slogan ve alkışlarla Çakmak'ın yanında yer aldıklarını göstermeye çalışıyordu.¹⁴⁵⁶ Yeni yasama yılı 5 Ağustos'ta açıldığında DP'lilerin öfkesi dinmemiş, İnönü alkışlanmayarak protesto edilmişti. İktidar-muhalefet arasındaki gerilimin gölgesinde Kazım Karabekir meclis başkanı olarak seçilirken Recep Peker yeni hükümeti kurmakla görevlendirilmişti. Peker'in ilk icraatı sıkıyönetim ilanı ve Basın Kanunu'na yeniden anti-demokratik bir biçim vermek oldu.¹⁴⁵⁷ Karpat'ın dikkat çektiği gibi 1946 Genel Seçimleri'nin gerçekleştiği 21 Temmuz 1946'dan Cumhurbaşkanı İnönü'nün yayınlayacağı 12 Temmuz Beyannamesi'ne kadar olan süreç Türkiye'de çok partili yaşamın yerleşmesi açısından oldukça önemlidir. Bu sürecin sonunda siyasal yaşamda partiler hareket serbestisi kazanırken iktidar ve muhalefet partileri arasında eşitlik görülmeye başlanmıştır.¹⁴⁵⁸ Bir yönüyle İnönü'nün savaş ertesinde başlattığı demokratikleşme sürecini parti-devlet bütünlüğünden parti-devlet ayrışmasına geçiş süreci olarak da

¹⁴⁵² Akşam, "İzmir'de Büyük Bir Miting Yapıldı", 26 Temmuz 1946, s. 1.

¹⁴⁵³ Cumhuriyet, "Bursada Dün Büyük Bir Miting Yapıldı", 28 Temmuz 1946, s. 1.

¹⁴⁵⁴ Cumhuriyet, "D.P.nin Adanada Dünkü Mitingi", 1 Ağustos 1946, s. 1.

¹⁴⁵⁵ Akşam, "Dün Konyada da Büyük Bir Miting Yapıldı", 2 Ağustos 1946, s. 1.

¹⁴⁵⁶ Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1977: Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, ss.126-127.

¹⁴⁵⁷ Yücel, *Demokrat Parti*, s. 57.

¹⁴⁵⁸ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s. 257.

değerlendirmek mümkündür. Zira bu sürecin sonunda Tek Parti Yönetimi'nin yerini iktidar için yarışan bir CHP alacaktır.

Demokratlar iktidara olan öfkelerini Samet Ağaoğlu'nun, "*tek parti yönetimine karşı bir halk ayaklanmasının sesi.*" olarak tarif ettiği DP Birinci Büyük Kongresi'ne taşıdı.¹⁴⁵⁹ 7-11 Ocak 1947'de gerçekleşen Kongre'de Menderes'in başkanlık ettiği Anadavalar Komisyonu'nun hazırladığı rapor Demokratların Tek Parti Yönetimi'nin uygulamalarını eleştiren bir manifesto niteliği taşıyordu. "Hürriyet Misakı" olarak da anılan bu raporda Dörtlü Takrir'de zikredilen demokratik-liberal beklentiler yeniden gündeme getiriliyordu.¹⁴⁶⁰ Raporda anayasanın ruhuna uymayan, anti-demokratik kanunların kaldırılması; oy hakkının güvence altına alınması, Seçim Kanunu'nda değişiklik yapılması; devlet başkanlığı ve parti başkanlığının birbirinden ayrılması olmak üzere üç ana konu üzerinde durulmuştur. Raporda bu üç konunun herhangi bir partinin görüşü olmanın ötesinde "*milli vicdanda şuurlaşan davalar*" olarak ele alındığına dikkat çekilmiştir.¹⁴⁶¹

Demokratların Hürriyet Misakı'nda kapsamını belirledikleri talepler otoriter bir tabiata sahip olan Peker'in başbakanlığında DP-CHP ilişkilerini gergin bir atmosfere sürüklemiştir. Demokratlar seçim sürecinden duydukları rahatsızlığı sıkça dile getirirken Peker, muhalefeti ihtilalci olmakla itham ediyordu. İktidar ve muhalefet arasındaki gerginlik uzlaşılması zor bir duruma yol açarken Cumhurbaşkanı İnönü, haziran ayı içerisinde Bayar ve Peker ile bir dizi görüşme gerçekleştirmiştir. Bayar, görüşmelerde hükümetin baskı tedbirlerinden yakınırken çok partili hayata geçişin yerleşmesine yönelik somut adımlar atılmasını talep etmişti. Peker'in göreve geldikten sonra ilk iş olarak yeniden ilan ettiği sıkıyönetimin kaldırılması, Halkevleri ve radyo yayınlarında tarafsızlığın gözetilmesi, seçim güvenliğinin sağlanması gibi talepler İnönü tarafından hoşgörülle karşılanmıştır. Bayar'ın görüşmeler sonunda bir bildiri yayınlanması talebi ise Peker tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Zira taleplerinin bildiriye taşınması hükümetin baskıcı olduğu söyleminin kabul edilmesi anlamına geliyordu.¹⁴⁶² Bayar ve Peker arasındaki gerilim bir tür polemik savaşına dönüşmüştür. Bayar'ın basına verdiği demeçlerde cumhurbaşkanı ile gerçekleştirilen görüşmelerin

¹⁴⁵⁹ Samet Ağaoğlu, *Siyasi Günlük: Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, haz. Cemil Koçak, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 48.

¹⁴⁶⁰ Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1977: Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, s. 164.

¹⁴⁶¹ Yücel, *Demokrat Parti*, ss. 62-64.

¹⁴⁶² Karpaz, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s. 277.

içeriğine dair bilgi vermesi Peker'in hücumuna yol açtı. Demokratların hareket ve sözlerinin ayaklandırıcı mahiyette olduğunu dile getiren Peker, hükümetin muhalefete baskı yaptığı iddialarını da reddetti.¹⁴⁶³ Buna karşın Bayar, kabinenin ülke demokrasisini geriye götürdüğünü ve bu zihniyetin siyasi bir irticaya müsait olduğunu ifade etti.¹⁴⁶⁴ İktidar-muhalefet arasındaki tartışmaların gölgesinde Cumhurbaşkanı İnönü, 12 Temmuz 1947'de bir beyanname yayınladı. 12 Temmuz Beyannamesi olarak anılan bu beyanname çok partili yaşamın kalıcı olduğunun işareti idi.¹⁴⁶⁵ İnönü, beyannamede varmak istediği neticenin iki parti arasında emniyetin yerleşmesi olduğunu ilan ediyordu. İnönü'nün beyannamede üzerinde durduğu konular ülkenin Tek Parti Yönetimi'nden çok partili siyasal yaşama geçiş açısından bir dönüm noktasıydı. Öyle ki beyannamede İnönü, cumhurbaşkanı olarak kendisini partiler üstü bir konumda değerlendirerek iktidar-muhalefet ilişkilerinde eşitliğin gözetileceği üzerinde duruyordu. Beyannamenin en can alıcı noktasını hükümetin muhalefete baskı uygulamayacağını teminat altına alınması oluşturunuyordu. Böylelikle Bayar'ın hükümete yönelttiği “baskı” iddiaları cumhurbaşkanı tarafından onaylanmış oluyordu.¹⁴⁶⁶

12 Temmuz Beyannamesi, Demokratların, hükümete yönelttikleri eleştirilerin cumhurbaşkanı tarafından haklı görülmesi anlamına geliyordu. Keza “baskıcı” olmakla itham edilen Peker'in Başbakanlıktan istifası bu durumun somut bir tezahürü idi.¹⁴⁶⁷ İnönü'nün iktidar-muhalefet ilişkilerinde yumuşamaya yol açmasını umduğu beyanname DP içerisinde başını Menderes ve Köprülü'nün çektiği ılımlı kanatta hoşnutlukla karşılanmıştı. Nitekim DP içerisinde partinin asıl misyonunun “tek parti diktatörlüğünü” yıkmak olduğunu savunan, başını Hikmet Bayur, Sadık Aldoğan ve Kenan Öner'in çektiği aşırı kanat partinin iktidar ile uyum içerisinde olmasına şiddetle karşı çıkmıştır. İki grup arasındaki tartışmalar aşırıların, ılımlıların “muvazaa” partisi olarak itham etmesine varan bir şiddet kazanmıştır.¹⁴⁶⁸ DP içerisindeki bu hizipleşme parti içerisinde bir takım istifa ve ihraçlar ile sonuçlanmıştır. Nihayetinde partiden ayrılan on kişilik bir grup “Müstakil Demokratlar Grubu”nu kurma yoluna gitmiştir. Fevzi Çakmak, Hikmet Bayur, Osman Bölükbaşı, Kenan Öner, Sadık Aldoğan gibi

¹⁴⁶³ *Akşam*, “Başbakan İstanbul'a Geliyor”, 2 Temmuz 1947, s. 2.

¹⁴⁶⁴ *Cumhuriyet*, “Celal Bayardan Başbakana Cevab”, 8 Temmuz 1947, s. 1.

¹⁴⁶⁵ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 311

¹⁴⁶⁶ *Ulus*, “İnönü'nün Beyanati”, 12 Temmuz 1947, s. 1.

¹⁴⁶⁷ *Cumhuriyet*, “Kabine Dün İstifa Etti”, 10 Eylül 1947, s. 1.

¹⁴⁶⁸ Yücel, *Demokrat Parti*, ss. 67-68.

isimlerin yer aldığı bir grup da parti kurma yoluna giderek 20 Temmuz 1948’de Millet Partisi (MP)’ni kurmuştur.¹⁴⁶⁹

6.3. Yeni Bir Kimlik Arayışına Doğru: CHP’nin Yedinci Olağan Kurultayı

Cumhurbaşkanı İnönü’nün 12 Temmuz Beyannamesi ile verdiği mesajlara yönelik somut adımlar 17 Kasım’da toplanan CHP Yedinci Kurultayı’nda atıldı. Kurultay, DP’de parti içi muhalefetin şiddetlendiği, iktidar partisinde ise Peker’in istifası sonrası Hasan Saka hükümetinin kurulduğu bir ortamda toplanmıştı. 1947 tarihli CHP Kurultayı, siyasal yaşamda çok partili yaşamın yerleşmesinde önemli bir eştiktir. Bu anlamda gerek kurultayın gerçekleştiği ortam gerekse kurultayda alınan kararlar 1950 Genel Seçimleri’ne gidilen süreçte CHP’nin diğer partiler gibi iktidar için yarışan bir parti hüviyetine bürünmesine yol açmıştır. Kurultayda İnönü’nün partiler arasında eşit bir konumda olmaya devam edeceği mesajını vermesi ve alınan kararlar ile bu mesajını desteklemesi çok partili yaşama geçişteki kararlılığı göstermesi açısından dikkat çekicidir. Kurultayda muhalefet partilerinin iktidar baskısıyla karşılaşmayacağı güvencesini veren İnönü, çok partili yaşamda idarenin tarafsızlığının önemi üzerinde durmuştur. Dönem içerisinde tartışılan konular arasında yer alan CHP’ye bağlı bir kurum olarak faaliyetlerini sürdüren halkevlerine yönelik adımlar atılmıştır. Halkevleri komisyonunun önerisiyle halkevlerinin partiye bağlı bir kültür müessesesi olarak faaliyetlerini sürdürmesi kararlaştırılmıştır. Komisyonun önerisiyle siyasi faaliyetlerin dışında tutulan halkevlerinin salonları yalnızca kültür faaliyetleri için tüm partilere açık bırakılmıştır. Konuşmasında halkevlerinin CHP açısından önemi üzerinde duran İnönü, halkevlerinin siyasal partilerin birlikte hareket edecekleri bir müessese olması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁴⁷⁰

1947 tarihli kurultay, CHP’nin iktidar partisi olarak toplandığı son parti kurultayı idi. Dolayısıyla bu kurultay, CHP’nin kendi içerisinde demokratik bir dönüşüm başlatması açısından özgün bir yere sahiptir. Cumhuriyetin ilanından itibaren bilfiil iktidarda kalan CHP, şimdi kendi çabaları ile ülkeyi çok partili hayata hazırlıyordu. CHP’nin 1946 Genel Seçimleri’ne kadar olan dönemde iktidar için rekabet etmek zorunda olduğu parti ya da partilerin olmaması 1947 Kurultayı’nı daha anlamlı kılıyordu. Zira bu kurultay CHP’nin muhalefet ile yarışmaya başladığının işareti idi. DP’nin toplumsal hassasiyetleri gözetken söylemleri karşısında Kemalizm’in

¹⁴⁶⁹ Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, s. 54.

¹⁴⁷⁰ *Cumhuriyet*, “İnönü’nün Dünkü Nutku”, 18 Kasım 1947, s. 2.

katı otoriter uygulamalarından verilen tavizler parti programına yansiyacaktır. Timur'un dikkat çektiği gibi CHP'de yaşanan bu değişim partiyi DP ile benzer duruma getirecek ve ülkedeki "partiler demokrasisi" bir tür "ikiz partiler demokrasisi" şeklini alacaktır.¹⁴⁷¹ Kurultayda kabul edilen tüzük ve program partiye yeni bir görünüm kazandırmıştır. Bir kere parti-devlet bütünleşmesinin sembolü haline gelen değişmez genel başkan ve partili cumhurbaşkanı sıfatı kurultayda ortaya atılan bir öneriyle geride bırakılmıştır. Buna göre İnönü cumhurbaşkanlığı görevinde bulunduğu sürece parti başkanlığını kurultay tarafından seçilen vekil başkan yerine getirecekti. Bir tür orta yol olarak da değerlendirebileceğimiz bu karar İnönü'nün kendisini partiler üstü konumlandırmasının bir sonucuydu. Nitekim İnönü'nün parti genel başkanlığına geri dönmesinin önünde bir engel bulunmuyordu. Parti tüzüğünde yapılan değişikliklerle birlikte Genel Başkanlık Divanı kaldırılarak yerine "Parti Divanı" oluşturulmuştur. Ayrıca Parti Divanı içerisinde 12 kişiden oluşan bir "Genel İdare Kurulu"nın oluşturulması öngörülmüştür. Daha önce 22'ye çıkarılan partiye üye olma yaşı yeniden 18'e indirilmiştir.¹⁴⁷² Yeni tüzük ile birlikte parti işleyişinde merkeziyetçi yapı azaltılarak parti çalışmalarında üyelerin katılımı teşvik edilmiştir. Bu durumda şüphesiz DP'nin parti yapısı ve çalışma biçimi etkili olmuştur.

Partinin yeni görünümü parti programında esaslı bir değişimi getirmiştir. Bu değişim Kemalizm ilkelerindeki düzenlemelerden gözlemlenebilmektedir. İlk defa 1931'de parti programında ana vasıflar olarak zikredilen altı ilke 1935 tarihli program ile birlikte "Altı Ok" olarak sembolize edilerek Kemalizm olarak tarif edilmiş ve devlete mal edilmişti. Bu süreçte parti ideolojisinin devlet ideolojisine eklemlenmesiyle tek partili düzenin kurumsal temelleri atılmıştı. 1947 tarihli programda Kemalizm ilkelerinde topyekûn bir dönüşüm yaşanmasa da bazı ilkelerin içeriği CHP'nin yeni düzene uyum sağlama stratejisinin bir gereği olarak değişmiştir.

Kemalizm ilkeleri 1939 ve 1943 programlarında küçük dokunuşlara uğramasına karşın olduğu gibi korunmuştu. 1947 tarihli programda ise bazı ilkelere dokunuşun üstünde değişimler gerçekleşmiştir. Bu durumda Kemalizm'in değişen şartlara uyarlanabilen esnek yapısı önemli bir etkiye sahiptir. İçeriğinde gözle görülür bir değişim yaşanan ilkelere ilk cumhuriyetçilik idi. 1931, 1935, 1939 ve 1943 tarihli programlarda içeriğe etki etmeyecek düzeyde kelime değişiklikleri gözlemlenen

¹⁴⁷¹ Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, s. 82.

¹⁴⁷² BCA, *CHP 7. Büyük Kurultayına Sunulan Program ve Tüzükler*, 490-1-0-0/220/869/1, 1947, s. 47 ve ss. 63-69.

cumhuriyetçilik ilkesi tarifi şu şekildeydi: “*Parti, Cumhuriyetin, milli hakimiyet ülküsünü en iyi en emin surette temsil ve tatbik eder Devlet şekli olduğuna kanidir. Parti bu sarsılmaz kanaatle Cumhuriyeti bütün tehlikelere karşı her vasıta ile müdafaa eder.*”¹⁴⁷³ CHP’nin iki dereceli seçim sistemini ülkenin demokrasiye hazırlanma sürecinde gerekli gören anlayışı çok partili yaşama geçişle birlikte İnönü’nün girişimleriyle terk edilmişti. Nitekim tek dereceli seçim vurgusu 1947 tarihli programda cumhuriyetçilik ilkesinin içeriğine dâhil edilmiştir: “*Cumhuriyetin, milli egemenlik ülküsü en iyi, en sağlam şekilde temsil eden ve uygulayan devlet şekli olduğuna inanırız. Millet, yalnız kendisinin sahip olduğu egemenliği tam bir serbestlik içinde tek dereceli olarak seçeceği milletvekillerinden terekküp eden Türkiye Büyük Millet Meclisi vasıtasıyla kullanır.*”¹⁴⁷⁴

1947 tarihli programda içeriğinde değişim gözlemlenen bir diğer ilke inkılapçılık idi. İlk defa 1931 tarihli programda zikredilen inkılapçılık ilkesi 1935 tarihli programa devrimcilik olarak girmişti. 1939 ve 1943 tarihli programlarda yeniden inkılapçılık kavramı kullanılmıştı. 1947 tarihli programda yeniden devrimcilik kavramı kullanılmaya başlanmıştır. 1947 tarihli programda devrimcilik cumhuriyetin modernleşme sürecinde katettiği mesafenin önemi üzerinden ele alınmıştır. Programda devrimcilik ilkesi cumhuriyetin modernleşme sürecinde geçirdiği süreç gözetilerek yeniden tanımlanmıştır:¹⁴⁷⁵

Partimiz devrimciliği memleketimizde geri kalmış hayat düzeninin tasfiyesi ve yerine ileri medeniyet kurumlarının konması manasına alır. Bugüne kadar başarılan devrim eserlerini ihtimamla koruyacak ve geliştireceğiz. Gerçek milli değerler üzerine kurulan yeni milli hayatımızı kısa zamanda, en ileri medeniyet seviyesine yükseltmek amacımızdır. Bunun için gerekli hamlelerle durmadan ilerlemek karar ve azmindeyiz.

1947 tarihli programda esaslı bir değişime uğrayan ilke devletçilik idi. 1930’ların Tek Parti Yönetimi’nin çağdaş uygarlık mottosunun ekonomik alandaki karşılığı devletçilik olarak tarif edilmişti. 1929 Buhranı ertesinde iç politikada yaşanan gelişmeler ekonomide devletçi bir modelin takip edilmesine yol açmış ve bu durum parti programlarına yansımıştı. 1943 tarihli programdaki devletçilik tarifinde bu yansıma görülebiliyordu. Ekonomik alanda bireylerin el atmadığı ya da yeterince

¹⁴⁷³ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 31; C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 11; C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1939, ss. 7-8; Cumhuriyet Halk Partisi Program ve Nizamname, Zerbemat Basımevi, Ankara 1943, s. 4.

¹⁴⁷⁴ BCA, 490-1-0-0/220/869/1, 1947, s. 5.

¹⁴⁷⁵ BCA, 490-1-0-0/220/869/1, 1947, s. 11.

gerçekleştiremediği işlerin devlet eliyle yapılacağı ifade edilmiş ve ekonomik faaliyetlerde devletin müdahaleci olmayacağı güvencesi verilmiştir. Bununla birlikte devletçiliğin açık veya kapalı olarak hiçbir özel menfaate aracı kılınmayacağı devletçilik tarifinin önemli bir yönünü oluşturmuştur.¹⁴⁷⁶

1947 tarihli programda ise devletin kendi teşebbüsleriyle gerçekleştireceği işler büyük maden işletmeleri, büyük enerji santrallerinin ve ağır endüstrinin kurulması, savunma endüstrisi, bayındırlık işleri gibi büyük teşebbüsler ile kamu hizmetlerini ilgilendiren ulaştırma ve Posta ve Telgraf Teşkilatı gibi teşebbüsler olarak sıralanmıştır. Bu kapsamın dışındaki her türlü ekonomik faaliyette özel teşebbüsün yer alabileceği ifade edilmiştir. Böylelikle Tek Parti Yönetimi'nin katı devletçilik uygulamaları terk ediliyordu. Yeni devletçilik tarifinde kamu ve özel teşebbüs arasında bir ayrıma gidilmiş ve devletin ekonomik süreçlerde özel teşebbüsü teşvik ederek koruyacağı vurgulanmıştır.¹⁴⁷⁷ 1947 tarihli programda esaslı değişim gözlemlenen bir diğer ilke Laiklik idi. 1931, 1935 ve 1939 tarihli programlarda içerik olarak neredeyse aynı öze sahip olan laiklik tarifi şu şekildeydi:¹⁴⁷⁸

Parti devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip kabul etmiştir. Din telakkisi vicdani olduğundan parti, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkide başlıca muvaffakiyet amili görür.

1943 tarihli program ile laiklik ilkesinin özü korunmuş fakat içerikte genişlemeye gidilmiştir. Laikliğin geniş tarif içerisinde din ve vicdan özgürlüğü vurgusu artmış, milli dil ve kültürün diyanet yollarından yabancı dil ve kültürlerin etkisinden korunmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.¹⁴⁷⁹

Parti, devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, muasır medeniyete ilim ve fenlerin temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip olarak kabul etmiştir. Din telakkisi vicdani olduğundan her türlü taarruzdan ve müdahaleden masundur. Hiçbir vatandaşa kanunların müsaade ettiği dairede tatbik ettiği din veya itikatlardan dolayı müdahale edilemez. Parti din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmağı milletimizin her yönden ilerleyip yükselmesinde başlıca muvaffakiyet amili görür. Parti milli dilin ve kültürün diyanet yollarından yabancı dil ve kültürlerin tesirlerinden masun kalmasını Türk milletinin, hali ve istikbali için lüzumlu sayar.

¹⁴⁷⁶ *Cumhuriyet Halk Partisi Program ve Nizamname*, Zerbamat Basımevi, Ankara 1943, s. 5.

¹⁴⁷⁷ BCA, 490-1-0-0/220/869/1, 1947, ss. 7-10.

¹⁴⁷⁸ *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 31; *C.H.P. Programı*, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 11; *C.H.P. Programı*, Ulus Basımevi, Ankara 1939, ss. 7-8.

¹⁴⁷⁹ *Cumhuriyet Halk Partisi Program ve Nizamname*, Zerbamat Basımevi, Ankara 1943, s. 5.

1947 tarihli programda laiklik ilkesindeki hoşgörünün dozajı artmış ve kanunların yasaklamadığı hiçbir ibadet ve ayinin engellenemeyeceği vurgulanmıştır. Laiklik ilkesindeki bu vurguda şüphesiz dönemin CHP-DP rekabetinin etkisi yadsınamaz bir yere sahipti:¹⁴⁸⁰

Partimiz, devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, muasır medeniyete, ilim ve fenlerin temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini din fikirlerinin devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutulmasını milletimizin her yönden ilerleyip yükselmesinde başlıca muvaffakiyet amili görür. Din anlayışı vicdan işi olduğundan her türlü taarruzdan ve müdahaleden masumdur. Hiçbir vatandaşa kanunların menetmediği ibadet ve ayinlerden dolayı karışılmaz.

CHP-DP rekabetinin etkisinde değişim gözlemlenen bir diğer ilke halkçılık idi. 1947 tarihli programda halkçılık ilkesinin özünü diğer programlarda olduğu gibi içtimai tesianütçülük oluşturmuştur. Programda Kemalist halkçılığın sınıfsız, kaynaşmış toplum söylemi olduğu gibi korunurken bu tarif içerisinde “köylü” vurgusu dâhil edilmiştir. DP’nin kırsal alanda artan etkisi karşısında CHP, köylü ve çiftçilerin halkın çoğunluğunu oluşturduğuna halkçılık ilkesi içeriğinde yer verme ihtiyacı duymuştur:¹⁴⁸¹

Halkımızı meydana getiren çeşitli sosyal gruplar, millet bütünlüğünü yaratır. Partimiz bunların karşılıklı faydalarını memleket yüksek menfaatleri esasına göre ahenkleştirmeye çalışır. Bununla beraber partimiz halk çoğunluğunu teşkil eden köylümüzün ve çiftçimizin yaşama seviyesini yükseltecek tedbirleri almayı zaruri bir şart sayar.

1947 tarihli programda içerik değişimine uğramayan ilke milliyetçilik idi. 1931, 1935 ve 1939 tarihli programlarda içeriğe etki etmeyecek düzeyde kelime değişiklikleri gözlemlenen milliyetçilik ilkesi olduğu gibi korunmuştu. Yalnızca 1935 tarihli programda milliyetçilik yerine ulusçuluk kullanılmış 1939’da yeniden milliyetçilik kavramı kullanılmaya başlanmıştı. 1931, 1935 ve 1939 programlarının “Esaslar” başlıklı kısmında milliyetçilik ilkesinin özü “vatan” ve “millet” tarifleriyle desteklenmişti. Bu öz içerisinde vatanın bölünmez bütünlüğü ile dil, kültür ve mefkûre birliği vurgusu korunarak 1943 ve 1947 tarihli programlara kadar uzanmıştı. Bu anlamda 1931, 1935 ve 1939 programlarındaki kısa tarif şu şekildeydi: “*Fırka, terakki ve inkişaf yolunda ve beynelmilel temas ve münasebetlerde bütün muasır milletlere muvazi ve onlarla bir ahenkte yürümekle beraber Türk içtimai heyetinin hususi*

¹⁴⁸⁰ BCA, 490-1-0-0/220/869/1, 1947, s. 11.

¹⁴⁸¹ BCA, 490-1-0-0/220/869/1, 1947, s. 7.

*seciyelerini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar.*¹⁴⁸² 1931, 1935 ve 1939 tarihli programlardaki vatan ve millet tarifi olduğu gibi 1943 tarihli programa taşınmıştır. Nitekim 1943 tarihli programda milliyetçilik ilkesinin özü korunarak içerikte genişleme yoluna gidilmiştir.¹⁴⁸³

Parti milletin hususi karakterini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmağı esas sayar, Parti insanlık cemiyetine müstakil ve eşit milletlerden mürekkep bir büyük aile ve Türk milletini bu ailenin esaslı birliği olarak tanır. Parti, Milliyetçiliği Türk milleti içinde en yüksek bir insan seviyesine varmanın kök şartı ve vasıtası olarak bilir. Parti milletler arasındaki münasebetlerde, Türk Milliyetçiliğini hiçbir millet için zarar düşünmeyen, her milletin insanlığa değerli hasletlerini takdir ve teşvik eden bir iyilik unsuru olarak kullanır.

1931 tarihli programdan 1943 tarihli programa kadar “Esaslar” başlığı altında verilen vatan ve millet tarifi 1947 tarihli programda milliyetçilik ilkesinin içeriğinde zikredilmeye başlanmıştır. Kemalist milliyetçi söylemin dil, kültür ve mefkûre birliği vurgusu 1947 tarihli programda milliyetçilik ilkesinin geniş tarifi içerisine dâhil edilmiştir. Bu tarif içerisinde ırksal ya da etnik bir vurgu bulunmamaktadır.¹⁴⁸⁴

Partimiz Türk milletini dil, kültür, ülkü ve tarih birliği ile saadet ve felaket ortaklığına inanmak, ortak yurt sevgisi taşımak gibi tabii ve ruhi bağlarla birbirine bağlı yurttaşların kurduğu sosyal ve siyasal bir bütün olarak kabul eder. Bu birliğin üzerinde kurulduğu kutlu vatan toprakları da hiçbir kayıt ve şart altında ayrılık kabul etmez bir bütündür. Partimiz milliyetçiliği, Türk milletinin bütünlüğünü ve bunun dayandığı milli ruh ve milli şuuru yaşatmak ve korumak manasına alır. Milletin özel karakterini ve bağımsız benliğini korumayı amaç tutarız. Milliyetçiliği, Türk milleti için en yüksek bir insan seviyesine varmanın kök şartı ve ana yolu biliriz. Milletimizi hür ve bağımsız dünya milletleri ailesinin eşit ve şerefli bir üyesi sayarız. Bizim milliyetçiliğimizin hiçbir millet için zarar verici bir mahiyeti yoktur

CHP’nin Yedinci Kurultayı, partinin yeni düzene uygun bir kimlik arama çabasına sahne olmuştur. Kemalizm ilkelerinin dönemin koşullarına uyarlanarak yeniden tasarlanması bu durumun somut bir tezahürüdür. CHP’nin bu çabaları DP’nin seçmen üzerindeki etkisi ile yakından ilgiliydi. DP’nin demokratik-liberal programı ve seçmeni harekete geçiren söylemleri CHP’nin o zamana kadar kazanmak için sarf etmediği kitleleri önemli hale getirmişti. Keza çok partili yaşamın yerleşme evresi bir yönüyle Tek Parti Yönetimi’nin yeniden CHP’ye dönüşmesi evresiydi. Yeni evrede dönemin koşullarına uygun olarak parti program ve tüzük değişikliğine giden CHP,

¹⁴⁸² C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara 1931, ss. 30-31; C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 3,7; C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1939, ss. 4-6.

¹⁴⁸³ Cumhuriyet Halk Partisi Program ve Nizamname, Zerbamat Basımevi, Ankara 1943, s. 4.

¹⁴⁸⁴ BCA, 490-1-0-0/220/869/1, 1947, ss. 5-6.

her ne kadar iktidarını kaybetmeyi aklına getirmediyse de DP ile rekabet içerisinde olduğunu kabul etmiş görünüyordu.

CHP'nin kurumsal kimliğindeki asıl dönüşüm propaganda anlayışındaki değişim ile olacaktır. Demokratların siyasal yaşama getirdikleri siyaset yapma tarzı 1950 Genel Seçimleri'ne gidilen süreçte CHP'nin propaganda ve yayın faaliyetlerine yoğunlaşmasına yol açacak ve muhalefete düştüklerinde parti genel idare kurulu bünyesinde "Propaganda ve Yayın Bürosu" teşkil edilecektir. CHP'nin halk ile iletişimdeki seçkin tavrı kırsal kesime ihtiyatla yaklaşılmasına yol açmıştı. Örneğin Milli Şef İnönü, Anadolu'ya gerçekleştirdiği seyahatlerinde ekseriyetle belediyeler, parti büroları, orduvevleri ve halkevleri gibi resmî-yarı resmî kurumları ziyaret etmekle yetinmişti. Bu ziyaretlerde temas edilen kitlenin partililer ve bürokratik elitlerden ibaret olduğu görülmektedir. Nitekim 1950 Genel Seçimleri'nden sonra teşkil edilen Propaganda ve Yayın Bürosu, mahalli birimleriyle ülke genelinde etkin bir propaganda faaliyeti yürütülmesi için çalışmalarda bulunmaya başlamıştır. Öyle ki propaganda faaliyetleri için yabancı uzmanlara başvurulmuş, memurlardan, köylülerden ve sanatçılardan etkin bir parti propagandası için istifade edilmiş; gazete, dergi, afiş, broşür gibi yayın araçlarının, "*haber, ajitasyon ve kışkırtma*" gibi propaganda teknikleri için kullanılması amaçlanmıştır.¹⁴⁸⁵

6.4. Bir Milat: 1950 Genel Seçimleri

Kurultaydan sonra atılan demokratik adımlar CHP'yi diğer muhalefet partileriyle eşit bir konuma getirecektir. Bilhassa dini alanda atılan adımlarda bu durumu görmek mümkündür. 1947'den 1950 Genel Seçimleri'ne kadar olan dönemde Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetim ve gözetiminde eğitim kurumlarında seçmeli din derslerinin okutulmasına izin verilmesi, imam-hatip kurslarının açılmaya başlanması, Türk büyüklerine ait türbelerin ziyarete açılmasına izin verilmesi, muhalif partilerin radyodan yayın yapmaya başlaması, çıkarılan bir yasa ile İstiklal Mahkemeleri'nin kaldırılması, Ankara Üniversitesi'nde bir ilahiyat fakültesinin açılması iktidarın katı laik politikalarını terk ettiğini gösteriyordu.¹⁴⁸⁶ Bununla birlikte muhalefet partilerinde hoşnutsuzluk yaratan gelişme Yeni Seçim Kanunu'nun 16 Şubat 1950'de meclisten

¹⁴⁸⁵ Çok partili hayata geçiş sürecinde CHP'nin propaganda anlayışındaki dönüşüm ve "Propaganda ve Yayın Bürosu"nun kuruluşu için bkz. Fahri Sakal, "Tek Parti Dönemindeki CHP Propaganda Anlayışından Propaganda ve Yayın Bürosunun Kuruluşuna" *Studies of the Ottoman Domain*, C. 7, S. 12, 2017, ss. 1-23.

¹⁴⁸⁶ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 339; Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, s.82.

geçmesiyle yaşanacaktı. Gizli oy açık tasnif ilkesi ile yargı güvencesinin kabul edildiği kanun aynı zamanda Yüksek Seçim Kurulu'nun kurulmasını ve seçim kurullarının başına yargıçların getirilmesini öngörüyordu. Her ne kadar iktidar-muhalefet gerilimi meclis görüşmelerine yansısı da kanun DP'nin seçimlerin demokratik koşullarda yargı güvencesiyle gerçekleşmesine yönelik talepleri yerine getirilmiş oluyordu.¹⁴⁸⁷ Tüm bu gelişmeler, 1950 Genel Seçimleri'ne gidilen süreçte siyasal alanın çok partili yaşama uygun bir hale getirilmesinde iktidarın gerçekleştirdiği demokratik uygulamalar idi. Bu politika değişikliği şüphesiz CHP'nin tıpkı DP gibi kitlelerin taleplerini gözetten yarışmacı bir parti kimliğine geçişiyle yakından ilgiliydi.

1950 Genel Seçimleri'ne gidilen süreçte ülkede gerçekleşen demokratikleşme adımları CHP ve DP ilişkilerinde herhangi bir yumuşamaya yol açmadı. Ne 12 Temmuz Beyannamesi ne de CHP'nin Yedinci Kurultayı'nda gündeme alınan konular DP'nin iktidara olan tutumunu değiştirmede. 20 Haziran 1949'da toplanan DP İkinci Büyük Kongresi'nde Anadavalar Komisyonu'nun kabul edilen "Milli Temin Andı" adlı raporu CHP ve DP gerilimini ileri bir boyuta taşıdı. Raporda seçim güvenliğinin millet iradesinin tecelli etmesindeki önemi üzerinde durularak oylara yönelik herhangi bir müdahale durumunda seçmenin meşru müdafaa hakkını kullanacağı ilan edildi: *"Haklarına tecavüz edilen bütün vatandaşların meşru müdafaa halinde kalmaları ve haklarını müdafaa yolunda anayasa ve Türk Ceza Kanunu'nun müeyyidelerine dayanarak hareket etmeleri kaçınılmaz bir zaruret olacaktır."*¹⁴⁸⁸

CHP'nin Anadavalar Komisyonu raporuna tepkisi oldukça sert oldu. DP'yi ihtilalci olmakla itham eden iktidar partisi, Milli Teminat Andı'nı "Milli Husumet Beyannamesi" olarak anmaya başlayarak vatandaşların kanun aleyhine isyana teşvik edildiği şeklinde değerlendirdi.¹⁴⁸⁹ Hükümet yayınladığı bir tebliğ ile DP yöneticilerinin vatandaşlar arasında husumet duygularını uyandırma amacında olduğunu ifade etti.¹⁴⁹⁰ Buna karşın İkinci Büyük Kongre, DP açısından oldukça olumlu geçti. 12 Temmuz Beyannamesi'nin ardından DP içerisinde yaşanan kargaşa kongreye taşındı. DP yöneticileri kendilerinin ihtilalci olarak itham edildikleri bir ortamda 12 Temmuz Beyannamesi'nin kabul edilmesinin bir zorunluluk olduğunu dile

¹⁴⁸⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 8, Cilt 24, Birleşim 48, 16.2.1950, ss. 667-709.

¹⁴⁸⁸ Son Posta, "Anadavalar Komisyonunun Kabul Edilen Raporu", 26 Haziran 1949, s.1 ve s. 5.

¹⁴⁸⁹ Akşam, "D. Partinin Milli Husumet Beyannamesi" 27 Haziran 1949, s. 1.

¹⁴⁹⁰ Akşam, "Hükümet Dün Akşam Bir Tebliğ Neşretti", 28 Haziran 1949, s. 1.

getirdi.¹⁴⁹¹ Bayar'ın yeniden genel başkan seçildiği kongrede Milli Teminat Andı'nın kabul edilmesi parti bütünlüğünün korunduğu mesajının verilmesini sağladı.

1950 Genel Seçimleri yaklaşırken CHP'de seçimlerin kazanılacağına dair bir inanç hâkimdi. Ahmet Emin Yalman, seçim arifesinde iktidar partisindeki ruh halini şu şekilde anlatıyordu: *“Partinin başında olanlar memleketin nereye gittiğinin farkında olmadılar, milletteki coşkunluğun manasını ve derecesini ölçemediler ve kendi partilerinin seçimi kolayca kazanacağına dair birtakım hülyalara kendilerini kaptırdılar.”*¹⁴⁹² Atatürk'ün yol arkadaşı, CHP'nin lideri İnönü, CHP'nin seçim kampanyasının baş aktörü olmuştu. Ülkeyi savaş dışında tutmayı başarmış bir lider olarak İnönü, savaştan hemen sonra demokratikleşme sürecini başlatarak ülkeyi çok partili yaşama hazırlamıştı. Dolayısıyla 1950 Genel Seçimleri, İnönü'nün halk tarafından karşılık göreceği bir seçim olarak değerlendiriliyordu.¹⁴⁹³ CHP'nin seçim sürecinde takip ettiği strateji geçmişe bağlılık üzerine kurulmuştu. Cumhuriyetin kurucusu ve devrimlerin koruyucusu CHP, düzen ve istikrarın güvencesi idi. Seçim afişleri bu stratejiye uygun olarak tasarlanmıştı: *“Atatürk ve İnönü Cumhuriyet Halk Partisinin Başlarıdır Oylarımızı Onların Partisine Verelim”, “Dimyat’a Pirince Giderken Evdeki Bulgurdan Olursun”, “Onları da Deneyelim Deme Deneme Zamanında Değiliz”, “Husumetçilere Kapılma Milli Birliği Tut”*.

CHP'nin “rasyonel” olarak takdim edilen seçim beyannamesi vaatlerle doluydu. Demokratikleşme sürecinin anayasa değişikliğiyle devam edeceği müjdeleniyordu. Anayasa değişikliğinde Batı demokrasilerinin temel prensiplerinin gözetileceği, yasama organının iki meclisli olarak yeniden düzenleneceği ifade ediliyordu. Seçimlerin kazanıldığı takdirde “Altı Ok”un anayasadan çıkarılacağı vaadi beyannamenin en dikkat çeken kısmını oluşturuyordu: *“Yurdumuzun yükselip gelişmesinin bu düsturlar yolundan gerçekleşebileceğine inanmaktayız. Tek Parti hayatı devrinin icabı sayılarak anayasaya sokulmuş olan bu 6 umdeyi anayasadan çıkaracağız.”* Beynamede, *“En Başta Köylü ve Çiftçi”*ye yer verilmişti. Köylülere su, yol, eğitim, sağlık, radyo yayınları ve toprak vadediliyor, düzen ve istikrar için oy talep ediliyordu: *“Milletimizin temel unsuru olan köylü ve çiftçi vatandaşlarımızı*

¹⁴⁹¹ Timur, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, ss. 121-222.

¹⁴⁹² Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihre Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1945-1970)*, C.4, Rey Yayınları, İstanbul (t.y), ss. 207-208.

¹⁴⁹³ Çağatay Benhür, “14 Mayıs 1950 Genel Seçimlerinde CHP’nin ve DP’nin Seçim Kampanyalarının Ana Hatları”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.17, 2007, s. 68.

medeni vasıtalarından tam olarak faydalanır duruma getirmek için şimdiye kadar alınan tedbirlere süratle yenilerini ilave edeceğiz.” DP’nin iktidara yönelttiği ekonomi eleştirilerinin odağını oluşturan devletçi uygulamalar beyannamede özel teşebbüse yönelik teşvik yöntemleriyle bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Beyannamede devletçilik ilkesinin kapsamı açıklandıktan sonra özel teşebbüsün işletme ve ucuz kredi gibi yöntemlerle teşvik edileceği ifade edilmiştir.¹⁴⁹⁴ CHP’nin seçim beyannamesi düzen ve istikrarın tercih edilmesi durumunda gerçekleşeceği vad edilen ödüllerle doluydu. Nitekim seçim sürecinde partili cumhurbaşkanı kimliğine geri dönen İnönü de seçimden hemen önce çıktığı yurt gezisinde milletvekili adayı olduğu Malatya’da huzur ve istikrarın önemi üzerinde durmuştu. İnönü, muhalefeti 12 Temmuz Beyannamesi’ni terk ettiği için eleştirerek siyasal alandaki kargaşanın nedeni olarak muhalefeti işaret ediyordu. İnönü’nün mesajı çok net idi. Huzur ve istikrar için iktidara, şiddet politikası için muhalefete oy verilecekti.¹⁴⁹⁵

Muhalefet cephesinde ise öfke hâkimdi. Demokratlar, Dörtlü Takrir’den 1950 Genel Seçimleri arifesine kadar iktidar ile herhangi bir konuda uzlaşma içerisinde görünmemeye özen gösteriyordu. DP’nin seçimden önce devri sabık yaratmama kararı alması iktidar ve muhalefet ilişkilerinde örtük bir uzlaşma meydana getirmişti. Bu uzlaşma iktidara güvence vererek iktidarı kolaylaştıran etkenlerden biri olacaktı.¹⁴⁹⁶ DP, seçim stratejisini “millet iradesi” üzerine yoğunlaştırmıştı. DP’nin seçim beyannamesi, CHP’nin rasyonel olarak takdim edilen seçim beyannamesinin eleştirisiyle başlıyordu. Beyanname, “*memleket meseleleri hakkında realist bir görüşe*” dayanmaktan uzak olarak değerlendiriyor, “*ilk bakışta rastgele kaleme alınmış*” bir beyanname olduğu ifade ediliyordu. Beyannamede CHP’nin “özel teşebbüse” yönelik vaatleri esaslı bir eleştiriye maruz bırakılıyordu. Tek parti zihniyetinin devletçilikten anladığı vatandaşların ekonomik açıdan devlet iradesine tabi hale getirilmesinden ibaret olarak değerlendiriliyordu: “*Devletçilik adı altında girilen teşebbüslerin çoğu, bir hayli zamandan beri hakikatte ekonomik hayatı da devlet eline geçirmek ve vatandaşı iktisadi faaliyetlerinde de devlet iradesine tabi hale getirmek gayreti olarak izah olunabilir.*” Beyannamede ayrıca CHP’nin devletçiliğe olan bağlılığı yurttaşların ekonomik açıdan devletin “tazyik” ve “nüfuzu” altına sokulması amacını taşıdığı vurgulanıyordu. CHP’nin vaatlerle dolu seçim

¹⁴⁹⁴ *Ulus*, “C.H.P. Seçim Beyannamesi”, 28 Nisan 1950, s. 5.

¹⁴⁹⁵ *Akşam*, “Cumhurbaşkanının Nutku”, 31 Mart 1950, s. 4.

¹⁴⁹⁶ Demirel, *Türkiye’nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, s. 99.

beyannamesi “hayali vaatler silsilesi” olarak tarif ediliyor, iktisat ve mali politikaya yönelik tasavvurlar “kısırlaştırıcı” olarak tanımlanıyordu. CHP hükümetlerinin yıllardır takip ettiği ekonomi politikaları örnek gösterilerek ekonomide değişen bir durum olmadığı vurgulanıyordu.¹⁴⁹⁷

DP, seçim sürecinde MP'lilerin “muvazaa partisi” ithamlarına cevap niteliğinde bir kampanya yürütmüştü. Tek Parti Dönemi'nin eleştirisi üzerinde durularak iktidarın hürriyetleri kısıtlayan baskı tedbirleri sürekli gündemde tutulmuştu. Bilhassa 1946 Genel Seçimleri'nde uğradıkları haksızlık seçmene hatırlatılarak millet iradesinin sandıkta tecelli etmesinin önemi üzerinde durulmuştur. CHP ise millet iradesine engel olmakla itham edilmiştir. Tek Parti Dönemi boyunca anti-demokratik uygulamalar ile baskı tedbirlerine başvuran CHP, millet iradesinin karşısında konumlandırılmıştır. Bununla birlikte iktidarın devletçi politikaları halen hafızalarda tazeliğini korurken DP, liberal bir ekonomi politikası ile siyasal alana çıkmıştı. 27 yıldır tek partili düzende yaşayan halk artık demokratik-liberal bir düzen vaatleri ile karşı karşıya kalmıştı. 1946 Genel Seçimleri'nde halkın ayağına kadar giden Demokratlar, 1950 Genel Seçimleri arifesinde halk ile iletişimini kuvvetlendirerek dinamik bir propaganda faaliyeti yürütmüştür.¹⁴⁹⁸ Bununla birlikte seçim günü yaklaştıkça ülkede iktidarın değişmeyeceğine dair bir hava oluşmuştu. Halk arasında DP'nin kazandığı takdirde seçimlerin iptal edileceği söylentileri dolaşıyordu. 27 yıldır ülkeyi yöneten partinin demokratik bir seçimle iktidarı terk etmesi kimseye inandırıcı gelmiyordu.¹⁴⁹⁹ Çünkü ülkede DP'nin seçmen kitlesi gün geçtikçe artıyordu. Toker, seçim arifesinde ülkedeki seçmenin durumunu şu şekilde anlatıyordu: “*DP, son derece kuvvetli bir şekilde seçime gidiyordu. Sivil-asker-aydın onun yanındaydı. Memleketin bütün müesseseleri onu tutuyordu. Sadece basit halk tabakalarıydı ki, alışılmış olduğundan ayrılmayanların ruh haleti içinde, CHP ve İnönü aleyhinde oyu zorlukla verecekti.*”¹⁵⁰⁰

14 Mayıs 1950'de oy kullanma işlemi sona erdiğinde bir devir kapanmak üzereydi. Oyların %55,2'sini alan DP, ezici bir üstünlükle seçimleri kazanmıştı. DP'yi %39,6 ile CHP, %4,6 ile MP takip etmişti.¹⁵⁰¹ Genel kanıya göre seçim sürecinde

¹⁴⁹⁷ Zafer, “D. Parti Seçim Beyannamesi”, 9 Mayıs 1950, ss. 1-8.

¹⁴⁹⁸ Yetkin, *Karşı Devrim 1945-1950*, ss. 585-586.

¹⁴⁹⁹ Yücel, *Demokrat Parti*, s. 79.

¹⁵⁰⁰ Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1977: Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, s.242.

¹⁵⁰¹ *Milletvekili Genel Seçimleri 1923- 2007*, s. 28.

herhangi bir şaibe yaşanmamıştı.¹⁵⁰² CHP, seçimlerden hemen önce meclisten geçen yeni Seçim Yasası'nın talihsizliğine uğramıştı. Yeni yasa, “dar bölge ve nispi temsil sistemi” yerine “liste usulü çoğunluk sistemini” öngörmüştü. Yasaya göre bir il çevresinde en yüksek oyu alan parti ildeki tüm milletvekillerini kazanıyordu.¹⁵⁰³ Seçimleri kaybedeceğine dair herhangi bir şüphesi olmayan CHP, şimdi kendi hazırladığı seçim yasası ile 1957 Genel Seçimleri'ne kadar muhalefet olarak seçimlere girecekti. Seçim sonuçları açıklandıkça Demokratların öfkesi neşeye dönüşürken CHP'lilerde öfke ve kırgınlık hâkimdi. Nitekim CHP'nin öfkesi seçimleri gölgeye düşürecek anti-demokratik bir tepkiye yol açmadı. Seçimler başladığı gibi sükûnet içerisinde tamamlandı. Yeni dönemde cumhurbaşkanı seçilen Bayar, hükümeti kurma görevini Menderes'e verdi. Yeni dönemin ilk meclis başkanı da Refik Koraltan seçildi. 1950 Genel Seçimleri, 27 yıllık Tek Parti Dönemi'ni sona erdiren beyaz bir devrimdi.

6.5. Popülizme Doğru

Türkiye'de tek partili düzenin kurumsallaştığı yıllarda halkçılık tek partili düzenin gerekçesi olarak Kemalist söyleme eklenmişti. Öyle ki Türkiye; sınıfsız bir toplum yapısına sahip olduğu için sınıf çatışmasını gözeten partilere siyasal alanda gerek kalmadığı argümanı ortaya çıkmış ve nihayetinde Halk Fırkası toplumun tümünü temsil eden bir devlet partisi haline gelmişti. Sınıflara dayanan siyasal teşekküllerin önünün kapatılmasıyla “milletin fırkası” olarak tarif edilen Halk Fırkası önderliğinde modernleşme sürecinin sürdürüleceği varsayılmıştır. Bu varsayım en temelde ülkenin gelişme aşamasında olduğu ve toplumsal sınıfların henüz olgunlaşmadığı düşüncesine dayanıyordu. Bu düşüncenin en somut tezahürü 1946'ya kadar seçimlerin “iki dereceli” olarak gerçekleşmesinde görülüyordu. 1931 tarihli parti programında bu durumun gerekçesi şu şekilde açıklanmıştı:¹⁵⁰⁴

Bir dereceli intihabı tatbik etmek yüksek emellerimizdendir. Ancak vatandaş, intihap edeceğine tanıyabilecek vasıflar, şartlar ve vasıtalarla mücehhez kılmak lâzımdır. Bunun temini hususundaki mesainin matlup neticeyi vereceği güne kadar vatandaş, yakından tanıdığı ve emniyet ettiği insanları intihap etmekte serbest bırakmağı demokrasinin hakiki icaplarına daha uygun buluruz.

Kemalizm ilkelerinin süreklilik yönü halkçılığın sınıfsız, kaynaşmış toplum tasavvuruyla bir arada düşünüldüğünde Halk Fırkası'nın belirsiz bir süre içinde

¹⁵⁰² Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 315.

¹⁵⁰³ Ergun Özbudun, “Seçim Sistemleri ve Türkiye”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 44, S. 1, 1995, s. 528.

¹⁵⁰⁴ C.H.F. *Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s. 30.

modernleşmeye öncülük edeceği genellemesine ulaşılabilir. Kemalist söylem içerisinde partileşme geçmişte büyük felaketlere yol açtığı için olumsuzlanırken toplumun tümünü temsil eden Halk Fırkası, devrimlerin yürütücüsü olarak olumlanıyordu. Nitekim Halk Fırkası'nın dayandığı geniş kapsamlı bir toplumsal desteği bulunmuyordu. Millî Mücadele ortamında sivil ve askeri bürokrasi ile kentli orta sınıf aydınların desteğini arkasına alan Halk Fırkası, savaştan hemen sonra şehirli ticaret burjuvazisinin de desteğini alarak örtük bir ittifakın varlığında yeni rejimin kuruluşuna öncülük etmişti. Halk Fırkası'nın kitle tabanından yoksun oluşu Kemalist halkçılığın toplumun istek, arzu ve özlemlerini yansıtan bir söylem geliştirmesine imkân tanımıyordu. Halkçılık daha çok Osmanlı-İslam geleneğinden esaslı bir kopuşu hedefleyen seçkin bir karakter kazanmıştı. Atatürk, halkın büyük bir ilerleme potansiyeline sahip olduğuna inanmasına karşın henüz bu potansiyeli ortaya çıkarabilecek olgunluğa ulaşamadığı kanısındaydı. Dolayısıyla halkın kendi kendini yönetebilecek bir seviyeye erişinceye kadar ülkeyi “seçkinler”in yönetmesi gerekiyordu. Atatürk bu düşüncelerini Karlsbad Hatıraları'nda şu şekilde açıklamıştı.¹⁵⁰⁵

Benim elime büyük bir salâhiyet ve kudret geçerse ben sosyal yaşamımızda istenilen devrimi bir anda bir ‘coup’ ile uygulayabileceğimi sanıyorum. Zira ben bazıları gibi halk anlayışını bilenlerin kavrayışlarını yavaş yavaş benim anlayışımın ölçüsünde düşünme ve tasarlamaya alıştırmak suretiyle, bu işin yapılabileceğini kabul etmiyor ve böyle bir harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden ben bu kadar yıllık yüksek öğretim gördükten, uygar yaşamı ve toplumu inceledikten sonra özgürlüğü elde etmek için hayatı ve yılları harcadıktan sonra neden cahiller derecesine ineyim? Onları kendi dereceme çıkarırım. Ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar.

Atatürk'ün, “*Ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar.*” derken kastettiği Kemalist halkçılığın seçkin yönünü ve aynı zamanda halkçılık-popülizm kavramsallaştırmasındaki ayrımı da ortaya çıkarıyordu. Kemalist halkçılığın, toplumun seçkin bir kadronun gözetim ve denetiminde geleneksel olandan ayrılarak çağdaş bir yaşayışa geçişe öncülük etmesi isteniyordu. Dumont'un ifade ettiği gibi Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Kemalistler için halkçılık, “*Demokrasi fikrine bağlılığı ve halkı ilerleme yoluna yönlendirmeyi amaçlayan militan bir entelektüel faaliyeti*” içeriyordu.¹⁵⁰⁶ Halkçılığın seçkin niteliği sıklıkla birbirini yerine kullanılan halkçılık ve popülizm kavramları arasındaki anlam ayrımına da yansımıştır. Nitekim

¹⁵⁰⁵ İnan, M. *Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, ss. 26-27.

¹⁵⁰⁶ Dumont, “The Origins of Kemalist Ideology”, s. 31.

TDK Sözlüğü’nde halkçılık, “*bireyler arasında hiçbir hak ayrılığı görmeme, topluluk içinde hiçbir ayrıcalık kabul etmeme görüş ve tutumu*” olarak tanımlanırken¹⁵⁰⁷ popülizm, “*politik durumu dramatize ederek halkın ilgisini uyandırmak amacıyla yapılan politika*” olarak tanımlanıyordu.¹⁵⁰⁸

Laclau’ya göre Kemalizm’in içerisinde tüm popülist kopuşların bileşeni olan statüko karşıtı uğrak bolca bulunmasına karşın popülist bir yolda ilerleyememişti. Laclau bu durumun nedenini şu şekilde açıklamıştır.¹⁵⁰⁹

Bunun nedeni açıktır: Kemalizm’in ‘ulusu’ homojenleştirmesi, gerçek demokratik talepler arasında eşdeğer zincirlerin kurulmasıyla değil, otoriter bir dayatma yoluyla gerçekleşmiştir. Kemalizm sadece I. Dünya Savaşı’nı izleyen Milli Mücadele sırasında bir ölçüde kitlesel seferberliğe dayanmıştır. İktidarın büyük bölümünde Atatürk, halkın desteği olmadan bir ‘halk’ inşa etmenin paradoksuyla karşı karşıya kaldı.

Popülistlerin karşısında olduğu liberal demokrasi Kemalizm’in toplumun gelişim aşamasının tamamlanmasının ardından ortaya çıkacağına inandıkları bir hedef idi. 1940’lara gelinmesine rağmen Kemalistler; arzu ettikleri sınıfsız toplum idealine ulaşamamıştı. Kemalistlerin halk inşa etmedeki başarısızlıkları siyasal sistemde görülen herhangi bir açığa kendisini gösteriyordu. Kemalist modernleşmenin tepeden inmeceli anlayışında başat rol oynayan “ordu” dahi Kemalist tasarımlara göre yeniden şekillenmesine rağmen yeni bir toplum yaratmak için yeterli olamamıştı. Bu yönüyle Kemalizm halk inşasında başarısız olurken popülist bir yönde ilerlemesi de mümkün olmamıştır.¹⁵¹⁰

Kemalistlerin halk inşasındaki başarısızlıkları aynı zamanda sınıfsız, kaynaşmış toplum tasavvurunun sonuna gelindiğini gösteriyordu. İnönü, Mayıs 1946’da parti programında sınıf esasına dayalı cemiyetlerin kurulmasına engel olan esasların değiştirileceğini ilan ederken aynı zamanda –her ne kadar CHP’nin sınıf partisi olmayacağı vurgulansa da- sınıfların varlığı da kabul edilmiş oluyordu:¹⁵¹¹

Partimizin programı, sınıf esası üzerine cemiyet kurulmasını menetmiştir. Bu maddenin kaldırılmasını tetkik edeceksiniz. Biz kendi programımızda, sınıf mücadelesi istemeyen ve sınıf menfaatleri arasında ahenk arayan esasta kalacağız. Vatandaşlardan, sınıf menfaatleri üzerine cemiyet ve parti kurmak isteyenlere, kanun yolu ile mâni olmayacağız. Bizim kanun yolu ile de menetmeğe çalışacağımız cemiyet ve partiler, kökü dışarda, yani yabancı aleti olan cemiyet ve

¹⁵⁰⁷ *Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK)*, “Halkçılık”, <https://sozluk.gov.tr/>, (5 Ocak 2024).

¹⁵⁰⁸ *Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK)*, “Popülizm”, <https://sozluk.gov.tr/>, (5 Ocak 2024).

¹⁵⁰⁹ Laclau, *On Populist Reason*, ss. 212-213.

¹⁵¹⁰ Laclau, *On Populist Reason*, ss. 213.

¹⁵¹¹ *Ulus*, “İnönü’nün Tarihi Nutku”, 11 Mayıs 1946, s. 2.

partiler ve onlardan mülhem olanlardır. Bunun gibi, dini siyasete alet eden cemiyet ve partilerde kanun yolu ile karşı koymakta devam edeceğiz.

Oysaki Kemalist halkçılığın ideal toplumsal düzen tasarısı içerisinde toplumun gelişim aşaması tamamlanana kadar halkın “*yakından tanıdığı ve emniyet ettiği insanları*” seçmeleri önemli bir yere sahipti. Çok partili hayata geçiş sürecinde gündeme gelen demokratikleşme adımları bu tasarıyı geride bırakırken artık iktidar, genel oy ve serbest seçimler ile belirlenecekti. Bu durum en temelde geniş halk kitlelerinin genel oy hakkı ile iktidar için yarışan partiler arasında aracısız olarak tercih yapabilmesi anlamına geliyordu. Bir yönüyle “sınıfsız, kaynaşmış bir kitleyiz” şiarıyla ifadesini bulan halkçılığın popülizme dönüşümü için uygun bir zemin oluşmuş oluyordu. Başka bir ifade ile Kemalist halkçılığın seçkin karakterinin halkı siyasal alana taşımasına engel olan nitelikleri çok partili hayata geçiş sürecinde halkın siyasal alana taşınmasıyla yerini popülizme bırakıyordu.

Türkiye’de çok partili hayata geçiş sürecinde CHP içerisinde beliren muhalefetin öncül söylemleri DP’nin popülist bir hareket olarak gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Kumandacı yönetim anlayışının ekonomik alanda yol açtığı kısıtlı hareketliliğin yerine iktisadi özgürlük vaatleri savaş yıllarında ortaya çıkan yeni sınıfların yeni dönemden bekledikleri gelişmeleri yansıtıyordu. Dolayısıyla DP tabanını oluşturan büyük toprak sahipleri, kent ve sanayi burjuvazisi, şehirli tüccar ve yerel eşrafın ittifakına savaş yıllarında palazlanan yeni sınıfların eklemlenmesi DP tabanının kısa sürede olgunlaşmasını açıklıyordu. Bir kere savaş yıllarında palazlanan sınıfların ve hali hazırda piyasa üzerindeki denetim ve kontrollerden hoşnutsuzluk duyan burjuvazinin yeni dönemden beklediği en somut istek kumandacı yönetim anlayışına son verilmesiydi. DP tabanına geniş halk kitlelerinin eklemlenmesinde itici bir unsur oynayan otoriter, baskıcı yönetim anlayışı yerine demokratik bir yönetim vaadi DP’nin “popülist bir hareket” olarak iktidara yürümesinde eşsiz bir ittifakı ortaya çıkarmıştı.

Keyder’e göre Latin Amerika’da filizlenen popülist hareketler ile Türkiye’de daha sonraki yıllarda filizlenecek olan popülizmin ortak noktasını liberalizm karşıtlığı oluşturuyordu. Buna karşın 1950’lerin Türkiye’sinde ortaya çıkan popülist hareket liberal genleriyle “klasik popülizm” olarak anılan Latin Amerika popülizmlerinden ayrılıyordu. Türkiye’de 1946’da filizlenen muhalefetin popülist bir hareket olarak şekillenmesinde Tek Parti Yönetimi’nin baskıcı, otoriter yönetim anlayışı itici bir rol

oynamıştır. DP hareketi, otoriter Tek Parti Yönetimi'ne karşı liberal bir direniş şeklinde ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak geniş halk kitleleri ve burjuvazinin otoriter yönetime duydukları hoşnutsuzluk demokratik-liberal vaatlerde bulunan Demokratların etrafında birlik olunmasıyla sonuçlanmıştır. Keyder'e göre Türkiye'de 1950'deki popülist hareketin benzeri Büyük Buhran'ın dünyada etkisini hissettirdiği bir ortamda SCF ile belirmişti. Toplumda baş gösteren huzursuzluğun liberal bir muhalif partinin kurulmasına izin verilerek giderileceği varsayılmıştır. Okyar liderliğindeki SCF, piyasa serbestliği, düşünce ve ifade özgürlüğü ile devlet tekellerinin kaldırılması gibi klasik liberal vaatlerde bulunmuş ve kısa süre içerisinde ülke genelinde ilgi gören bir parti haline gelmiştir. Partinin ülkedeki toplantı ve mitinglerinde ortaya çıkan görüntüler 1950'deki popülist hareket ile benzer unsurlara sahipti. Küçük tüccarlar, şehirli burjuvazi ve pazara dönük üretim yapan çiftçiler SCF ve DP'nin kuruluşu ile muhalefete yoğun ilgi gösteren kesimler olmuştur. DP, 1946'da bir muhalefet partisi olarak kurulduğunda yerel düzeyde SCF'nin ileri gelenleri partinin saflarına katılmıştır. Nitekim 1930'da beliren popülist hareket başarısız bir girişim olarak kalmıştır. 1950'de DP hareketini başarılı bir popülist hareket haline getiren burjuvazi 1930'da bürokratik ittifakın dışına çıkamamıştır. Aradan geçen yirmi yıllık süreç burjuvazinin olgunlaştığı ve ülkede yeni bir iktisadi dönemin başlangıcını işaret ediyordu. Zira II. Dünya Savaşı sona ermiş, Türkiye yönünü Batı Bloku'na çevirmiştir. Bir yönüyle savaş ertesinde Türkiye'de oluşan iktisadi ortam burjuvazinin, küçük üreticinin ve geniş halk kitlelerinin popülist bir hareketin içerisinde yer almasına uygun bir ortam yaratmıştır.¹⁵¹²

Reşat Kasaba, Türkiye'de 1946-1961 arası dönemde demokrasi ve popülizm ilişkisini demokrasinin gelişim süreci açısından incelediği çalışmasında DP hareketinin “sınıflar üstü” doğasına dikkat çekmiştir. Kasaba'ya göre DP hareketi popülist bir hareket olarak filizlenirken aynı zamanda DP'den sonra gelen partilere de önemli bir miras bırakmıştır. Öyle ki Türkiye'de çok partili yaşamda yıllar içerisinde demokrat, gelenekçi ve muhafazakâr temaları harmanlayan partiler çeşitli sosyo-ekonomik arka planlardan gelen kitleler arasında karşılık gören bir söylem üretmeyi başarmıştır. Kasaba'ya göre bu partiler Türkiye'de gerçek anlamda popülist bir

¹⁵¹² Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, ss. 153-155.

hareketin başlıca temsilcisi olmuştur.¹⁵¹³ DP muhalefetine sınıf esasına dayanan partilerin kurulmasının önündeki engellerin kaldırılmasıyla eş gitmesi Demokratların sınıf çıkarlarını savunan bir parti hüviyetine sahip olduğu anlamına gelmemelidir. Demokratlar, çok partili yaşamda partilerin sınıf esasını gözeterek örgütlenme düşüncesine karşı olmuştur.¹⁵¹⁴ Sunar’a göre Demokratları iktidara taşıyan toplumsal tepki, sınıf farklılıklarından değil sınıf farklılıklarının gelişmemiş olmasından kaynaklanmıştır. Demokratların başarısının ardındaki unsur toplumun farklı kesimlerinden oluşan fakat benzer hoşnutsuzluk ve sıkıntıları olan kitleleri “popüler” bir ittifak içerisinde bir araya getirerek bürokratik merkeze karşı harekete geçirmesiydi.¹⁵¹⁵

Angus Steward, popülizmin modernleşmenin ortaya çıkardığı sorunlara ve sonuçlara bir tepki olarak ortaya çıkabileceğini ileri sürer. Bilhassa ekonomik kalkınma ve siyasi otorite ile ilgili sorunlar popülizmin bir hareket olarak ortaya çıkmasında etkili olabilmektedir. Steward’a göre bir ülkede gelişmiş ve geri kalmış bölgeler arasındaki gerilim popülizmin bir hareket olarak ortaya çıkmasında etkili bir unsurdur. Popülizmin diğer toplumsal hareketlerden ayrılan yönü de toplumdaki farklı grupların modernleşme sürecindeki konumları ve tepkileriyle ilgidir.¹⁵¹⁶ 1950’deki DP hareketi birçok açıdan Steward’ın analizine uymaktadır. Demokratlar gerek modernleşmeyi yeniden yorumlamaları gerek merkezin dışında kalan toplumun farklı kesimlerinden geniş halk kitlelerini mobilize etmeleriyle kısa süre içerisinde eşsiz bir ittifak ile iktidara yürümüştür. Demokratlar daha muhalefet dönemindeyken siyasal iktidara yönelttikleri eleştirinin iki yönü bulunuyordu. Bunlar iktidarın kişi hak ve özgürlükler üzerindeki baskıcı tutumu ile piyasa üzerindeki devlet kontrolleri yani kumandacı ekonomi yönetimi idi.

Kenneth Minogue, popülizmin bir hareket olarak ele alındığında insanları kendilerinden daha büyük bir şeyin parçası olduğuna ikna eden ve gerek ideolojik düşünce gerek siyasi kurumlar inşa eden belirli bir duygu yapısının ortaya çıktığını

¹⁵¹³ Reşat Kasaba, “Populism and Democracy in Turkey, 1946- 1961”, *Rules and Rights in the Middle East: Democracy, Law, and Society*, eds. Ellis Goldberg, Reşat Kasaba, and Joel S. Migdal, University of Washington Press, Seattle and London 1993, s. 45.

¹⁵¹⁴ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s. 391.

¹⁵¹⁵ İlkay Sunar, “Demokrat Parti ve Popülizm”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 8, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 2081.

¹⁵¹⁶ Stewart, “The Social Roots”, ss. 180-181.

ifade eder.¹⁵¹⁷ Demokratlar halkın gerçek temsilcileri oldukları söylemiyle yola çıkarken o zamana kadar iradesine başvurulmamış geniş halk kitlelerinin duygularına hitap eden bir partinin kurulacağını kimse beklemiyordu. Cumhuriyetin ilanının üzerinden geçen 20 yılı aşkın süredir iradesine başvurulmamış halk kitleleri 1940'ların Türkiye'sinde köy ve kasabalarında parlak ayakkabıları ve takım elbiseleri ile esnaf ziyareti gerçekleştiren politikacılarla karşılaşılıyordu. Nitekim bu politikacılar halkın otoriter politikalarından hoşnutsuzluk duyduğu CHP'li politikacılardan farklıydı. Partililer yerel halkın aksanıyla konuşuyor, dertlerini dinliyor, onların taleplerini yerine getireceklerini vadeliyordu. Dahası parti teşkilatı ülkenin en ücra köy ve kasabalarına kadar uzanarak halk ile olan iletişime süreklilik kazandırılması için çalışılıyordu. Demokratların halk ile kurdukları ilişki türü kendilerini halk ile bütünleştikleri söylemine kaynak teşkil edecekti. Parti programının birinci maddesinde zikredilen partinin, “*demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesine ve umumi siyasetin demokratik bir görüş ve zihniyetle yürütülmesine hizmet*” etmek amacıyla kurulduğu¹⁵¹⁸ ifadesi Demokratların siyasal kültürde siyaset yapma tarzını kökünden değiştirmekte kararlı olduğunu gösteriliyordu.

Demokratların halk ile bütünleşmelerine kaynaklık eden bir diğer etmen geniş halk kitlelerini DP saflarına kanallı eden “seçkin karşıtı” söylemi idi. Demokratların halkın gerçek temsilcileri olduğu sloganı partililerin eylemleri ile sürekli olarak halka gösteriliyordu. DP teşkilatları şehirli-bürokratik çevrelerden gelenlerle değil yerel halkın arasından gelen siyasete hevesli, acar politikacılardan oluşuyordu. Oysaki Anadolu yıllardır Tek Parti Yönetimi'nin merkezden atadığı bürokrat yöneticilerle idare ediliyordu. Demokratların yerel halkın içinden çıkan partililerle kurdukları doğrudan iletişim partinin kısa sürede örgütlenmesinde itici bir unsur olmuştur.¹⁵¹⁹

Cumhuriyet modernleşmesinin aciliyeti halkın ihmal edilmesine yol açmıştı. Cumhuriyetçi seçkinler için halk henüz çağdaş bir görünümünden uzaktı. Halktan gelen bir talep olmaksızın ardı ardına gerçekleşen devrimlerle toplumun çağdaş bir

¹⁵¹⁷ Kenneth Minogue, “Populism as a Political Movement”, eds. Ghita Ionescu and Ernest Gellner, *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, The Garden City Press, Letchworth 1969, s. 198.

¹⁵¹⁸ *Demokrat Parti Tüzük ve Program*, s. 47.

¹⁵¹⁹ Mükerrrem Sarol, CHP'nin seçkin niteliğinin mecliste tezahür ettiğini dile getirerek 1950 Genel Seçimleri'nden sonra mecliste halkın gerçek milletvekillerinin yer aldığını şu şekilde dile getirmiştir: “*Halk Partisi bürokrasiye açılmış bürokratların çoğunluk ettiği bir meclis kurmayı alışkanlık haline getirmişti. Bu kalıba çekilmiş aydınlar, son seçimde sapır sapır dökülmüşler, seçimleri, halkın içinden gelen gerçek milletvekilleri kazanmıştı.*” Mükerrrem Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, İnkılap Kitabevi, C. 1, İstanbul 2014, s. 109.

görünümüne kavuşturulması amaçlanmıştı. Bu süreçte merkezi devlet aygıtının halk için eğitim araçları önemli bir yere sahip olsa da kitle iletişim araçlarının sınırlı oluşu toplumun tümüne ulaşılmasının önünde engel teşkil ediyordu. Yönetenler açısından merkez ve çevre arasındaki mesafe yalnızca fiziksel bir engel teşkil etmiyordu. Toplumun kırsal kesimleri ile merkez arasında derin bir zihniyet ayrılığı bulunuyordu. Mardin'in ifadesiyle “*Anadolu'nun dama tahtasına benzeyen yapısını, hiç söz etmeden reddetmek.*” cumhuriyetin resmi tutumu olmuştu.¹⁵²⁰ Bu haliyle cumhuriyetin yönetici- bürokratik seçkinleri için kırsal kesim “geri kalmışlığı” ifade ediyordu.¹⁵²¹ Bu süreçte merkez ve çevreyi bütünleştirmenin yolu yerel eşrafı siyasal sisteme yani CHP'ye dahil etmekte bulunmuştu. Ülkenin farklı coğrafyalarından gelen toprak sahipleri, aşiret reisleri, dindar kanaat önderleri gibi yerel ileri gelenler merkezin taşradaki temsilcileri haline getirilmişti. Kırsal kesimin dış dünya ile bağlantıları sadakat ve saygı besledikleri yerel nüfuz sahipleri aracılığıyla sağlanıyordu. Bu iletişim biçiminin bir karşılığı olarak yerel nüfuz sahipleri milletvekilliği, parti örgütü yöneticiliği gibi birtakım ayrıcalıklar elde ediyordu.¹⁵²² Merkez ve çevre arasındaki bu iletişim biçiminin halkın siyasal alana doğrudan katılımına izin vermemesi parlamento ya da parti örgütünde güçlenen yerel nüfuz sahiplerinin nepotizm ile bürokrasi üzerinde etkili olmalarına yol açmıştı.¹⁵²³ Devlet aygıtında eş, dost, akraba kayırmacılığı DP popülizmi içerisinde halk ile doğrudan kurulan iletişimin bir sonucu olarak patronaj ilişkilerini doğuracaktır.

İktidarın kırsal kesim ile olan iletişimindeki dolaylı yola karşın Demokratlar halk ile iletişimlerinde aracılara ihtiyaç duymuyordu. Cumhuriyet ile anayasal eşitlik tanınan yurttaşların iradesine başvurulmuyorken DP, millet iradesinin öneminden bahsediyor, milleti iktidara getirmeyi vadediyordu.¹⁵²⁴ CHP'nin geleneksel yaşam biçimine karşı otoriter politikalarından rahatsızlık duyan halk kitleleri Demokratların özgürlük ve demokrasi vaatlerine kanalize olmakta oldukça hevesliydi. Kemalist modernleşmenin yürütücü seçkinlerinin seküler-laik toplumsal düzen tasavvurları

¹⁵²⁰ Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez Çevre İlişkileri”, s. 94.

¹⁵²¹ Nuray Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, Selis Kitaplar, İstanbul 2007, s. 41.

¹⁵²² Ayşe Güneş- Ayata, “Roots and Trends of Clientelism in Turkey”, *Democracy, Clientelism and Civil Society*, eds. Luis Roniger and Ayşe Güneş- Ayata, Lynne Rinner Publishers, Boulder and London 1994, s. 51.

¹⁵²³ Sabri Sayarı, “Clientelism and Patronage in Turkish Politics and Society”, *The Post- Modern Abyss and the New Politics of Islam: Assabiyah Revisited*, (Essays in Honor of Şerif Mardin), eds. Faruk Birttek and Binnaz Toprak, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul 2011, s. 85.

¹⁵²⁴ Kasaba, “Populism and Democracy in Turkey, 1946- 1961”, ss. 55-56.

karşısında geleneklerine sıkı sıkıya bağlı halk kitleleri Demokratların liberal-demokratik söylemleriyle öfkeli oldukları seçkinlere karşı DP saflarında yer almıştı. Bu anlamda merkeziyetçi, otoriter, baskıcı iktidar partisinin karşısında halka zenginlik ve refah vadeden DP, parti seçmeni için tek partili düzene karşı bir direnişi sembolize ediyordu.¹⁵²⁵ DP popülizminde halk ile kurulan iletişim başat bir etkiye sahipti. Bu iletişim biçimi demokrasinin DP ile özdeşleşmesine varan bir şiddet kazanacaktır. Öyle ki “demokrasi” ülke sorunlarının yegâne çözümü haline gelerek toplumdaki baş gösteren herhangi bir sorunun ilacı olarak sihirli bir anlam kazanacaktır. Bununla birlikte DP hareketi politik kültür içerisinde cumhuriyetçi seçkinlerin karşısında konumlanan yeni bir siyasi geleneğin doğuşunu simgelemektedir. Bu geleneğin öncü partisi olarak kendinden sonra gelen partilere ilham kaynağı olacak olan DP, aynı zamanda modernleşmeyi eski sıra arkadaşları Kemalistlerden farklı bir şekilde yorumlayarak politik kültürde yeni bir sayfa açacaktır.

6.6. Demokrasi, Halk, Popülizm ve Demirkırat

Takvimler 15 Mayıs’ı işaret ettiğinde Türkiye’de kimse politik kültürde iki köklü siyasi hareketin filizlenmekte olduğunun farkında değildi. Yalnızca dört yıl önce CHP sıralarında oturan milletvekilleri “milli irade” sloganını kullanarak iktidara gelmişti. Demokratların iktidarı CHP’nin karşısında olan herkes için bir umut demektir. Tek Parti Yönetimi’nin otokrasiden yılmış halk kitlelerinin duymak istediği her şey Demokratlar tarafından dillendiriliyordu. Oysaki Demokratlar, CHP’nin Tek Parti Yönetimi’nden sıyrılma sürecinde ortaya çıkmıştı. Bir anlamda Tek Parti Yönetimi’nden iktidar için yarışan iki parti doğmuştu: CHP ve DP.

DP, tek partili düzene yönelik eleştirisini liberal-demokratik bir anlayışla gündeme getirmiş ve programını bu esaslar üzerine inşa etmişti. Bu esaslar II. Dünya Savaşı ertesinde CHP içerisinde etkili bir şekilde gündeme getirilmişti. Üstelik ülke çok partili yaşama geçiş için uygun durumdaydı. Fakat 1950’lerin Türkiye’sinde ne liberalizm ne de demokrasi halkı mobilize edebilecek bir söylem olmaktan uzaktı. Keza ülkeyi çok partili hayata hazırlayan ve hukuki adımları atan parti CHP idi. Mert’in işaret ettiği gibi Demokratların ayırt edici nitelikleri CHP seçkinciliğine karşı geliştirdikleri “seçkin karşıtlığı” idi.¹⁵²⁶

¹⁵²⁵ Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, ss. 42-43.

¹⁵²⁶ Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, ss. 52-53.

Müller'in dikkat çektiği gibi bir hareketin popülist olması için halkın bir bölümünün halk olduğunun iddia edilmesi, siyasal aktörlerin yalnızca kendilerinin halkın gerçek temsilcileri olduklarını ileri sürmesi gerekir.¹⁵²⁷ Demokratlar halkın bağrından çıktıklarını dile getiriyor, partilerini millet partisi olarak tarif ediyorlardı. Bu tarif içerisinde partiyi ortaya çıkarmanın da halk olduğu ileri sürülüyordu. Dahası bir halk hareketi olarak partinin kurulduğu ve iktidara geldiği vurgulanıyordu.¹⁵²⁸ Gelenekçi kesimler açısından CHP, tek parti yıllarının katı otoriter uygulamaları zihinlerde yönetici-bürokrat kesimini canlandırıyordu. Dolayısıyla seçkin karşıtlığı Demokratların halk ile bütünleşmelerinde önemli bir dinamik haline gelmişti. Demokratlar, halk için seçkinlerin karşısında duran bir imaja sahipti. Demokratların bu imajı partinin “milli irade” ile özdeşleştirdiği halkın iktidarı belirleme gücünü önemsemesinden ileri geliyordu.

Demokratlar, davalarını halka rağmen değil, halk için yürütmek zorundaydı. Halka inmek, halka ulaşmak, halkı siyasetle tanıştırmak Demokratların kendilerini cumhuriyetçi-seçkinlerden ayıran yönlerini halka göstermeleri demektir.¹⁵²⁹ Samet Ağaoğlu'nun partinin yükselme sebeplerini anlatırken geniş yer ayırdığı “halk ile temas” bu durumu ortaya koyuyordu: “*Milletvekillerinin gece gündüz, yaz kış en zor şartlar altında halkla durmadan temas halinde bulunması, haksızlık ve baskı yapılan en uzak köşelere koşmalarıdır. Başta Bayar, hepimiz en uzak yerden gelen imdat feryadına koşuyorduk.*”¹⁵³⁰ Demokratlar bu çabalarını halkçılığın bir gereği olarak görüyordu. Zira ülke yönetimine hâkim olan zihniyet halkın ihmal edilmesine yol açmıştı. Menderes, CHP'yi halkçı vasıflardan yoksun bir parti olarak tarif ediyordu: “*Halk Partisi, halkçılık vasıflarından da mahrumdur. Halkçı olabilmek için, her şeyden önce halka, halk reyine, efkârına kıymet vermek icap eder. Halbuki tatbikat bunun tamamıyla aksinedir. Halk Partisi, hükümetin kurduğu bir parti, hükümetin, halk içine saldırdığı bir teşkilat kolu olmak mahiyetindedir.*”¹⁵³¹ Bu tarif Demokratların kendilerini iktidardan ayıran yönlerini belirginleştiriyordu. DP, ülkedeki yaygın

¹⁵²⁷ Jan- Werner Müller, *Popülizm Nedir?*, çev. Onur Yıldız, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2018, s.39.

¹⁵²⁸ Samet Ağaoğlu, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, Baha Matbaası, 1972, s.7.

¹⁵²⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı? (1899-1960)*, Remzi Kitabevi, 5. Basım, İstanbul 1993, s. 203.

¹⁵³⁰ Ağaoğlu, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, s. 80.

¹⁵³¹ Menderes Diyor ki!, *Birinci Kitap (7 Ocak 1946-14 Mayıs 1950)*, haz. Şükrü Esirci, Demokrasi Yayınları, İstanbul 1967, ss. 61-63.

hoşnutsuzluğun öznesi olan iktidar partisinin karşısında konumlanırken aynı zamanda kendilerini halka dayandırmayı ihmal etmiyordu. Demokratlar halk ile temas kurarken yürüttükleri stratejileri kendilerini halk ile özdeşleştirdikleri bir boyut kazanacaktır. Partinin kuruluş döneminde il teşkilatlarından halk ile sürekli olarak temas halinde olmaları beklenmişti. Böylelikle halk, kendi düşüncelerini açıkça ortaya koyabilecek ve halkın cesareti korunabilecekti. Nitekim Demokratlar, halk için her türlü zorluk ve engellemeleri aşarak halkın yardımına koştukça halkın partiye olan ilgisi artıyordu. Samet Ağaoğlu'nun, partinin halk ile ilişkisini anlatırken verdiği bir örnekte bu durumu görmek mümkündür:¹⁵³²

Trabzon Parti Başkanımız Kemal Atal 1948'de Erzurum'da bir mitingde söylediği sözler yüzünden tutuklanmıştı. Savunmasına Genel İdare Kurulunun kararıyla ben de gittim. Mart ayı. Şiddetli kar ve soğuk vardı. Bu şartlar altında Zigana ve Kop dağlarını aşmak gerekiyordu. Yanımda Trabzon teşkilatından üç arkadaşla Zigana'yı büyük zorluklarla geçebildik. Gece yarısı geldiğimiz Gümüşhane'de birkaç saat uyduktan sonra sabah erkenden hareket ettik Bayburt'ta Kop'un geçit vermediğini, bütün vasıtaların yolda kaldığını söylediler. Pırna Kapana geldiğimiz zaman da geçmek mümkün değil dediler. Yüzlerce araba yığılmıştı, yolcular tek hanın içinde bekliyorlardı. Arkadaşlarımla buna karar verdik, arabayı bırakacak, dağı yürüyerek geçecek, bir gün sonraki mahkemeye yetişecektik. Bize genç bir rehber verdiler. O önde, biz arkada, dizimize kadar kara batarak dağı tırmanmaya başladık. Kar bir tarafımızda telgraf direklerinin ucuna kadar yükselmişti, bir tarafımızda da karla dolu dik bir meyil. Rehberimiz arada bir 'yüksek sesle konuşmayın' diyordu. Çığ zamanıydı, ufak bir hava titremesi bile bir kar yığınını harekete getirebilirdi. Altı saat sonra Kop'u aşmıştık, ama ayaklarım da donmuştu. Arkadaşlar ayakkabılarımı zorlukla çıkararak ayaklarımı karla uğuştura uğuştura canlandırdılar. Üstü açık bir kamyon bulduk, ona binerek Erzurum'a sabaha karşı geldik. Birkaç saat sonra da mahkemede Kemal Atal'ı savunuyordum. Bizim Kop'u yaya geçerek gelişimizin Erzurumlular üzerindeki etkisi büyük olmuştu.

Demokratların halk ile bütünleşmesini sağlayan yaklaşımları CHP kaynaklarına da yansıyor. 1946 Genel Seçimleri'nde İstanbul'da seçimlerin kaybedilme nedeni parti genel sekreterliğine sunulan bir raporda ortaya koyulmuştu. Genel olarak CHP'nin seçim propagandasının zayıf olması, kitle iletişim araçlarının yeterince etkin kullanılamaması, yerel teşkilatın dinamizmden uzak, hareketsiz bir kampanya süreci yürütmesi, Varlık Vergisi gibi uygulamaların gayrimüslim seçmen üzerinde olumsuz etkide bulunması ve seçim çalışmalarının "popülerize" edilmemesi gösteriliyordu. Raporda Demokratların kısa süre içerisinde halk ile olan bütünleşmesinin temel kaynağı siyasal alanda düşünülmeyen halkın "seçmen" olarak ilk defa sahneye çıkması gösteriliyordu: *"İstanbul'da partiye karşı seçimi Celal Bayar'ın, Koraltan'ın, Köprülü'nün ve Menderes'in değil, mahallede, köyde bu teşkilat dışında bırakılan ve*

¹⁵³² Ağaoğlu, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, ss. 80-81.

hayatında ilk defa kendisine isterse çok ciddi şeyler yapabileceği ihsâs edilen insanın kazandığını söylemek istiyorum.” Demokratlar halk ile yakınlaşmakla kalmamış aynı zamanda onlar gibi göründüğünü hissettirebilmişti: “Halka beraber düşünüyoruz, sizin, düşündüklerinizi söylüyoruz, siz bizim düşündüklerimizi konuşuyorsunuz, hissini vermişlerdir. Kalabalığın ağzına konuşacak birçok söz ve bilhassa konuşmak gururunu vermişlerdir.” CHP’nin tek partili yılların kasvetli bürokrasi ve yönetici sınıfını yansıtan imajı seçim sürecinde daha da belirginleşmiştir. Demokratların halktan yana değil onların kendisi olduğunu hissettirmesine karşılık CHP’liler, “Mühim adamlar, mühim otoriteler görünmek hissine kapılmışlardı.”¹⁵³³

Köprülü, DP’nin teşkilatlanma sürecinde CHP ileri gelenlerinin birtakım nasihatlerde bulunduğunu ileri sürmüştür. İktidarın yeni kurulan partiye bir “muvazaa” partisi görünümünü vermek istediğini ifade eden Köprülü, bu nasihatleri şu şekilde sıralamıştır: “Partinize alacağınız adamları dikkatle seçiniz. Teşkilatınızı genişletmeye gayret etmeyiniz. Büyük şehirlerde mahdut münevver insanlar bulmak kafidir. Hele küçük kasaba ve köylere hiç gitmeyiniz. Çünkü bu taktirde milli birlik bozulur.” Demokratların halk ile olan temasları o zamana kadar halk ile sınırlı temas kuran CHP’yi tedirgin etmişti. Köprülü’ye göre Demokratların köylere kadar gitmesi CHP’lilerin “kardeşi kardeşe düşman ediyorsunuz”, “köylere siyaset sokuyorsunuz”, “milli birliği bozuyorsunuz” uyarılarına yol açmıştı. Köprülü, CHP’nin bir taraftan Demokratlara yönelik yıldırma stratejisi uygularken diğer taraftan da köylerde CHP ocakları açmak için var gücüyle çalıştığına dikkat çekmiştir.¹⁵³⁴ İktidarın Demokratlara yönelik nasihatleri Menderes tarafından da zikredilmiştir. 17 Temmuz 1946’da Aydın’da düzenlenen bir mitingde konuşan Menderes, bu nasihatleri şu şekilde açıklamıştır: “Şark vilayetlerinde, hudut vilayetlerinde teşkilat yapmamak, köylere uzanmamak, şimdilik fikir cereyanlarına müsait diye kabul olunan birkaç vilayetten başka yerlerde teşkilat yapmamak. Teker teker ancak mahdut sayıda aza kaydetmek. Halk Partisi’ne karşı hiç olmazsa 40-50 sene iktidara gelmek iddiasında bulunmamak.”¹⁵³⁵ Menderes halk ile kurulan bütünleşmeyi, “Birçok kalplerin bir tek varlık halinde çarpması tarihte nadir görülen hadiselerdendir.” ifadeleriyle

¹⁵³³ BCA, “İstanbul Milletvekili Seçim Neticelerinin CHP Genel Sekreterliği’ne Gönderildiği” 490-1-0-0, 369/1553/1, 5.8.1946, ss. 34-41.

¹⁵³⁴ Fuat Köprülü, *Demokrasi Yolunda*, ed. T. Halasi-Kun, Mouton&Co., The Hague, London and Paris 1964, ss. 304-305.

¹⁵³⁵ *Cumhuriyet*, “Celal Bayar ve Adnan Menderesin Nutukları”, 18 Temmuz 1946, s. 3.

açıklayacaktı.¹⁵³⁶ Menderes’e göre bu bütünleşme iktidar partisinin her türlü engelleme ve zorbalıklarına rağmen kurulmuştu. Keza bu durum DP popülizmi içerisindeki mağduriyet söylemine süreklilik kazandıracaktır.¹⁵³⁷ Parti çalışmalarında karşılaşılan zorluklardan halkın bürokratik-yönetici kesim tarafından gördüğü her türlü kötü muamele ortak duygu birikiminin bir ifadesi olarak CHP karşıtlığını anlamlı hale getirecektir.¹⁵³⁸ Halkı; “birinci sınıf, ikinci sınıf, üçüncü sınıf halk diye tezyif eden” CHP’ye karşı halkın her türlü sorunu ile ilgilenen, onların yaşadığı sorunları yaşayan DP, “mağduriyetin” kaynağı olarak cumhuriyetçi seçkinleri işaret edecek ve mağduriyete yol açan zihniyeti ortadan kaldırmayı vadedecektir: “*Demokrat Partinin kendisi, her türlü zümre tahakküm ve zihniyetini ortadan kaldırmak üzere vücut bulmuş ve bu mücadele muvaffakiyetten muvaffakiyete giden bir teşekküldür.*”¹⁵³⁹ Demokratlar mazbut bir demokrasi savunucusu edasıyla halk ile ilgilenirken aynı zamanda kültürel değerlere saygı besliyor, geleneksek sembol ve motiflere ilgi gösteriyordu. İktidar ile ilişkilerin en gergin dönemlerinde dahi inançlardan dem vurmaya ihmal etmeyen Demokratların siyaset yapma tarzı dönün ikincil seçmen olarak iradesine başvurulmayan halk kitlelerinin dikkatini çekiyordu.¹⁵⁴⁰ Demokratların yılmaz demokrasi mücadelesi iktidarın baskılarına rağmen, iktidarla uzlaşmaz bir tavır güdülerek sürmüştür. Türkiye’de ikincil seçmenin “seçmen” haline geldiği süreçte Demokratlar kitle iletişim araçlarının etkin kullanımı ile halkı yanına çekebilmiştir.

Cumhuriyetin kurucu kadrolarının acil hedefi ne köylülerin refahını artırmak ne de işçileri iktidara taşımaktı. 1923 ertesinde ilk olarak devlet aygıtının güçlendirilmesi amaçlanmıştı. Mardin’in bürokratik düşünce ve davranış tarzından kaynaklandığı yorumunu yaptığı bu amaç her şeyden önce merkezin dışında kalan çevreye karşı partinin güçlendirilmesi anlamına geliyordu. Tek Parti Yönetimi’nin kurumsal

¹⁵³⁶ Menderes Diyor ki!, Birinci Kitap (7 Ocak 1946-14 Mayıs 1950), s. 67.

¹⁵³⁷ Cumhuriyet, “Demokrat Partinin İddiaları”, 1 Nisan 1946, s. 3.

¹⁵³⁸ Cumhuriyet, “Celal Bayar ve Adnan Menderesin Nutukları”, s. 3; Menderes Diyor ki!, Birinci Kitap (7 Ocak 1946- 14 Mayıs 1950), s. 37, 70, 147.

¹⁵³⁹ Menderes Diyor ki!, Birinci Kitap (7 Ocak 1946- 14 Mayıs 1950), s. 75 ve s. 122.

¹⁵⁴⁰ Bayar’ın 1950 seçimleri öncesinde gerçekleştirdiği Göynük ziyaretinde halka verdiği nutuk bu açıdan önemlidir. Konuşmasında Demokrat Parti’nin demokrasi mücadelesine öncülük ettiğini dile getiren Bayar, dini ve kültürel ifadelerle başvurarak halka samimi bir şekilde seslenmişti: “*Vatandaşlarım, dört seneden beri demokrasimizin bu memlekette gelişmesi için mücadele ediyoruz. Bu mücadele zaman zaman şiddetlendi. Zaman zaman itidal yolunu arayarak neticeyi elde etmek istedik. Fakat netice itibariyle arzumuz tektir. Bu memlekette Türk milletinin kendi iradesini hiç kimseden perva etmeksizin yerleştirmektedir. Bugün Allah’a şükrederek söylüyorum ki, Demokrat Parti milletinin iradesinin tecellisini istihlal için yeni Seçim Kanununu millete bağışlamak yolunu bulmuştur.*” Zafer, “Celal Bayar’ın İlk Seçim Nutku”, 29 Nisan 1950, s. 6.

temellerinin inşa edildiği yıllarda devletçi seçkinlerin çevreye bakışlarında “potansiyel muhalefet” algısı öne çıkmıştır. Bir anlamda taşranın ileri gelen gruplarından bir partinin doğmasına karşı merkezin dikkati her zaman çevrenin üzerinde olmuştur.¹⁵⁴¹ 1950’lerin Türkiye’inde merkezin dikkatini bir an olsun üzerinden çekmediği çevre iktidarı belirlemişti. CHP karşıtlığı, uzlaşmaz bir tutum ve liberal-demokratik vaatler ile kısa süre içerisinde halkla bütünleşmeyi başaran Demokratlar, o zamana kadar iktidar üzerinde söz sahibi olduğunu hissedemeyen kitleleri uyandırabilmişti. Bilhassa kırsal kesimde devlet denilince zihinlerde uyanan “vergi” ve “asker” imgeleri yerini kalkınma ve demokrasi gibi yeni imgelere bırakmıştı.¹⁵⁴² Halk Fırkası’nın parti programlarında kendisini tarif ederken kullandığı “milletin partisi” ifadesi artık DP için kullanılıyordu. Demokratlar iktidara geldiklerinde ülkenin sorunlarına karşı geliştirdikleri detaylı bir program ya da stratejileri bulunmuyordu.¹⁵⁴³ “Sarol Formülünü” siyasi literatüre kazandıran Mükerrer Sarol, DP’nin iktidar döneminin ilk günlerini şu şekilde anlatmıştır:¹⁵⁴⁴

Demokrat Parti yakasında da doğrusu başka bir telaş vardı. İktidara hazırlanmış oldukları söylenemezdi, belirli bir kadrosu yoktu. Parti hiyerarşisi kurulmamıştı. Ama Atatürk’ün son başkanvekili ve Demokrat Parti’nin Genel Başkanı Celal Bayar hemen duruma hâkim olmuş, gerekenleri yapmaya ve olayları düzene sokmaya başlamıştı. Biz de Demokrat Parti iktidarının ilk milletvekilleri olarak 15 Mayıs’tan itibaren Ankara sokaklarını yavaş yavaş dolduruyorduk.

DP’nin ileri gelenleri Dörtlü Takrir’in parti grubuna verilmesinden 1950 seçimlerine kadar geçen süreçte demokratik-liberal söylemler ile demokrasiden uzak bir toplumu siyasetle tanıştırma misyonunu yerine getirmeye çalışmıştı. Demokratların bu tutumu partinin lider kadrosu ile toplumsal tabanı arasında derin farklılıkları sorun olmaktan çıkarmıştı.¹⁵⁴⁵ Nitekim CHP’nin toplumsal ittifakını genişletmek için neredeyse hiç çaba harcamadığı çok partili hayata geçiş sürecinde Demokratlar, “*Yeter, Söz Milletindir!*” gibi ikonik bir slogan ile halkla bütünleşebilmiştir.¹⁵⁴⁶ Öyle ki demokrasi gibi soyut bir kavrama uzak kalan Anadolu insanı, partinin adını kısa süre içerisinde “Demirkırat” olarak dönüştürmüş ve demokrasi denildiğinde zihinlerde

¹⁵⁴¹ Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez Çevre İlişkileri”, s. 93.

¹⁵⁴² Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye: 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, 46. Basım, İstanbul 2013, s. 151.

¹⁵⁴³ Demirel, *Türkiye’nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, s. 110.

¹⁵⁴⁴ Mükerrer Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, s. 108.

¹⁵⁴⁵ Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, s. 21.

¹⁵⁴⁶ Ali Yaşar Sarıbay, “The Democratic Party”, *Political Parties and Democracy in Turkey*, eds. Metin Heper and Jakob M. Landau, I. B. Tauris & Co Ltd Publishers, London and New York 1991, s. 123.

“Demokrat Parti” imgesi canlanmaya başlamıştır.¹⁵⁴⁷ Demokratlar, CHP hükümetlerinin katı ekonomi politikaları ve siyasi baskılarına karşı biriken öfkeyi siyasal alana taşıyabilmiştir. Halkın hayat pahalılığı ve karaborsa gibi sorunlarına karşı “toprak” vadetmek yerine “ucuzluk” vaadinde bulunulmuştur.¹⁵⁴⁸ Benzer şekilde her ne kadar iktidar döneminde yerine getirilmese de halkı gözetan parti imajının oluşmasında işçilere grev hakkının vadedilmesi önemlidir.¹⁵⁴⁹ Bayar, “*Memleketimizde yaşayan işçiler ne istediklerini iyi bilen kimselerdir.*” derken işçilerle kurduğu iletişim tek partili meclis için yapılan seçimleri artık anlamlı bir hale getiriyor, demokrasi halkın isteklerinin yerine getirildiği bir içerik kazanıyordu.¹⁵⁵⁰

Şunu söyleyeyim ki memleketimizde yaşayan işçiler ne istediklerini ve haklarını iyi bilen kimselerdir. İşçilerimizin ruhunda yaşayan bir endişe sezmekteyim. Acaba siyasi partiler bizim ihtiyaçlarımızı kendi menfaatleri hesabına istismar mı etmek istiyorlar, rey avcılığı mı yapmak istiyorlar? Belki.. Fakat Demokrat Parti için asla! Parti iktidara geçtikten sonra; bu işçi meselelerinin ciddi bir surette hal şekillerine bağlanması kabil olacaktır. Demokrat Parti sendikaların bu memleket için lazım olduğunu izah ettiğimiz zaman bir yığın itirazla karşılaştık. Fakat sonra bu demokratik esası kabul etmek zorunda kaldılar. Biz işçi meselesini yalnız işçileri alakadar eden bir meseleden ziyade, aynı zamanda sosyal ve iktisadi bir memleket davası olarak kabul ediyoruz.

Gerçekten de Demokratların yoksul kesimler ve işçi sınıfının mücadelesini gözetan söylemleri parti ileri gelenleri tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Demokratların, işçilere yönelik grev vaadinin, Bayar’ın ekonomi bakanlığı döneminde gündeme geldiği ancak iktidar partisinin engellemeleri ile karşılaştığının ileri sürülmesi, işçi ücretlerinin enflasyon karşısında yaşadığı değer kaybından bahsedilmesi, yoksullara yönelik vaatler DP’nin dönem içerisinde “solculuk” ile itham edilmesine yol açacaktır.¹⁵⁵¹ DP’nin bu ithamdan rahatsızlığı iktidar döneminde Tek Parti Yönetimi’nin uygulamalarını andırır bir şekilde sola yönelik baskıcı bir tutumu ortaya çıkaracaktır. Demokratların parti tabanını şekillendiren söylemlerinde demokrasi vurgusu halk nazarında partinin ayırt edilen yönlerinden biri olmuştur. Vergi eşitsizliğinden, hükümetin otoriter, anti-demokratik uygulamalarına, ekonomik sorunlardan dış politika sorunlarına kadar hemen her sorunun çaresi demokraside görülüyordu. Hükümetin baskıcı uygulamalarından kurtulmak isteyen halk kitleleri

¹⁵⁴⁷ Mehmet Ali Birand, vd., *Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu*, Can Yayınları, 16. Baskı, İstanbul 2016, s. 36.

¹⁵⁴⁸ Timur, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, s. 45.

¹⁵⁴⁹ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, s. 330.

¹⁵⁵⁰ Zafer, “Demokratlar Zafere Hazırlanınız”, 1 Nisan 1950, s. 6.

¹⁵⁵¹ Timur, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, s. 46.

için “demokrasi” bir umut anlamı taşıyordu.¹⁵⁵² Demokratların siyasal yaşamdaki tek programları olan 1946 tarihli programın özünü “demokrasinin” oluşturması bu açıdan oldukça anlamlıdır. Programın birinci maddesinde partinin kuruluş nedeni ülke siyasetinin demokratik bir görüş ve zihniyetle yürütülmesine hizmet etmek olarak ifade edilmişti: “*Siyasi hayatımızın birbirine karşılıklı saygı gösteren partilerle idaresi lüzumuna inanan Demokrat Parti, Türkiye Cumhuriyetinde demokrasinin geniş ve ileri bir anlayışla gerçekleşmesine ve umumi siyasetin demokratik bir görüş ve zihniyetle yürütülmesine hizmet maksadıyla kurulmuştur.*”¹⁵⁵³

Parti, demokrasi anlayışını programda ortaya koymuştur. İkinci maddede cumhuriyet rejimi demokrasiye en uygun devlet rejimi olarak kabul edilmiş, üçüncü maddede demokrasinin “*milli menfaate ve insanlık haysiyetine en uygun bir prensip olarak*” tanındığı vurgulanmıştır. Dördüncü maddede ise partinin geniş ve ileri anlamda demokrasi anlayışı açıklanmıştır: “*Geniş ve ileri manasıyla demokrasi, bütün millet faaliyetlerine milli iradeyi ve halkın menfaatini hâkim kılmak, yurttaşın ferdi ve içtimai bütün hak ve hürriyetlerine sahip olmasını gerçekleştirmek, yurttaşlar arasında hukuk eşitliğini menfaatlerde ahengi sağlamaktır.*”¹⁵⁵⁴ Demokratların, iktidar partisi ile uzlaşmaz bir tutum içerisinde olmalarının bir sebebi de demokrasiye bakış açısından kaynaklanır. Demokratların, anti-demokratik olarak tarif ettiği uygulamalar en temelde “milli iradenin” önünde engel olan Tek Parti Yönetimi’nin bir marifetiydi. DP, milletin partisi olarak milletin desteği ile iktidarı talep ederken aynı zamanda milli iradenin savunucusu olarak konumlanıyordu. Bu konumlanışın karşısında milli iradenin önünde duran CHP yer alıyordu.¹⁵⁵⁵ Demokratlar milli iradenin tecellisine olan inançlarında halka koşulsuz bir güven duyuyordu. Öyle ki iktidarı belirleyen “irade” kendisini dikkate almayan uygulamalarla karşılaştığında ilk fırsatta yani seçimlerde uyarısını gerçekleştirebilecekti.¹⁵⁵⁶ Bayar’ın, 1950 Genel Seçimleri için öncesinde gerçekleştirdiği Göynük ziyaretinde halka verdiği mesajlar bu açıdan oldukça anlamlıdır. Seçimleri milli iradenin tecellisi olarak değerlendiren

¹⁵⁵² Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, s. 76.

¹⁵⁵³ *Demokrat Parti Tüzük ve Program*, s. 47.

¹⁵⁵⁴ *Demokrat Parti Tüzük ve Program*, s. 47.

¹⁵⁵⁵ Bayar, 1950 Genel Seçimleri öncesinde Samsun, Çarşamba’da gerçekleştirdiği bir mitingte halka şu şekilde sesleniyordu: “*Biz seçimde milletin hakiki iradesinin dürüst olarak tecellisinin adet haline gelmesini istiyoruz. Hükümeti bu yolda da teyakkuza davet etmek vazifesi karşısındayız. DP, yalnız milletin iradesine ve arzusuna boyun eğen bir partidir.*” Zafer, C. Bayar D.P. Zaferinden Emin”, 3 Mayıs 1950, s. 6.

¹⁵⁵⁶ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 110.

Bayar, kendilerinin iktidara gelmeleri durumunda halkın tecrübe edineceğini ve hayal kırıklığına uğramayacağını vadediyordu.¹⁵⁵⁷

Demokrat Parti, demokrasi yolu ile halkın iradesini tecelli ettirmeğe ve bu suretle milletçe özlediğimiz refah ve saadeti elde etmeğe uğraşmaktadır. Eğer milletimiz Demokrat Partiye şimdiye kadar gösterdiği itimadı seçim yolu ile reyini vererek göstermekte devam ederse parti olarak bizim milletin hakkını sağlamaktan başlayarak hükümet makinesini milletin arzusuna göre işleteceğimizden emin olabilirsiniz. Hiçbir zaman yapamayacağımız bir şeyle milleti aldatmak ve bu şekilde sehil bir usul ile muvaffakiyet arayacak değiliz. Millet bize itimat ettiği zaman göreceksiniz bu makine nasıl işleyecektir. Milletimizin asaletine ve temiz duygusuna inandığımız gibi, bizi mazur görün, liyakatimize de inanıyoruz. Göreceksiniz, tecrübe edeceksiniz. Allaha şükrederek söyleyebilirim ki, hiçbir zaman inkisarı hayale uğramayacaksınız.

Demokratların “demokrasi” anlayışında seçkinci, bürokratik idarenin halka yabancılaştığı söylemi önemli bir yer tutuyordu. Kendilerini milletin partisi olarak tarif eden Demokratlar, devlet ve halk arasındaki mesafenin azaltılmasını vadediyordu. Bu vaat, parti programının 19. maddesine şu şekilde yansımıştı: *“İç işlerinde, hükümeti ve teşkilatını, halkın dışında ve üstünde bir varlık değil, sadece halk tarafından amme vazife ve hizmetlerini görmek üzere kurulmuş bir idare cihazı saymak, esaslı bir prensibimizdir. İyi bir idarenin gayesi, devletle bütün muamele ve münasebetlerinde yurddaşa tam bir emniyet vermektir.”* Demokratlar devlet aygıtında hâkim olan seçkinci, bürokratik zihniyetin dönüşümünü demokrasinin bir gereği olarak görüyordu. Demokrasinin gerçek anlamda işlerlik kazanabilmesi demokratik bir idarenin varlığına bağlıydı. Bu anlayışın karşısında ise Tek Parti Yönetimi’nin idare anlayışı yer alıyordu: *“İyi bir idare cihazı kurabilmek için vazifenin icabettirdiği selahiyetle mesuliyet hudutlarını kesin olarak tayin eylemek şarttır. Bütün selahiyetlerin mahdut ellerde toplanması ve mesuliyetin zaafa uğraması neticelerini doğuran bürokratik zihniyet ve usullerin terki lüzumuna kaniyiz.”*¹⁵⁵⁸ Demokratların idare cihazı olarak kavramsallaştırdıkları devlet aygıtında yaşanacak demokratik dönüşüm milli iradenin tecelli etmesinin önündeki engellerin kaldırılması açısından zaruri bir öneme sahipti. Tek Parti Yönetimi’nin şartlar olgunlaştığında geçileceğini vadettiği tek dereceli seçimler devlet ve halk arasındaki mesafeyi açmış, devleti halkına yabancılaştırmıştı. Bunun sonucunda ikinci seçmen olarak kabul edilen halk, esas görevi olan iktidarı belirleme “iradesini” yerine getirememişti. Şimdi milletin

¹⁵⁵⁷ Zafer, “Celal Bayar’ın İlk Seçim Nutku”, 29 Nisan 1950, s. 6.

¹⁵⁵⁸ Demokrat Parti Tüzük ve Program, s. 52.

içinden çıkan Demokratlar, ikinci seçmen olarak iradesine başvurulmamış halkı siyasal alana taşıyordu.

Demokratların parti tabanı genişledikçe demokrasiye yüklenen anlamın içeriği giderek genişledi. Kendilerini milletin partisi olarak tarif eden Demokratlar, halk desteğini arkalarına aldıkça demokrasiyi bir yaşam biçimi olarak tarif etmeye başladılar. Demokrasinin temel fikirlerinin gündelik yaşamın her alanında kök salacağını umarak “milli iradenin” tezahür edeceği yer olarak tek bir platformun olabileceğini işaret ettiler. Şüphesiz bu platform ülkenin her türlü sorununun tartışıldığı TBMM idi.¹⁵⁵⁹ Demokratların demokrasi tarifinin nihai noktası millet iradesi idi. Milli iradeyi her şeyin üzerinde gören çoğunlukçu demokrasi anlayışında parti seçmeni dışında gözetime gerek kimse kalmıyordu. Çünkü milletin iradesi her şeyin üzerindiydi.¹⁵⁶⁰

6.7. Modernleşme, Kemalizm ve Demokrat Parti

Türkiye’nin II. Dünya Savaşı ertesinde karşı karşıya kaldığı iç ve dış konjonktür ülkede hızlandırılmış bir demokrasiye geçiş sürecinin başlatılmasına yol açmıştı. İnönü’nün kendisini çok partili yaşama sevk eden nedenlerden birinin cumhuriyet devrimlerinin toplumdaki karşılığını görme arzusu olduğunu dile getirmesi boşuna değildi. Devlet aygıtında seçkinci ve bürokratik bir dünya görüşünün egemen olduğu ülkede halkın ne ölçüde dönüştüğü görülmek isteniyordu. Nitekim CHP içerisinde çıkan bir partiyle çok partili seçimlere gidilmesi en azından dönemin Tek Parti Yönetimi açısından anlaşılabilir bir durumdu.

DP’nin kurucu kadrosunun devlet aygıtını tehdit edebileceği düşünülen bir geçmişini bulunmuyordu. Millî Mücadele’nin Galip Hocası Celal Bayar, cumhuriyetin ilanından itibaren gerek hükümette gerek bürokrasi de aldığı görevler ile Atatürk’ün yakın çevresinde yer alan tecrübeli devlet adamlarındandı. Her ne kadar İnönü ile zaman zaman gerilen bir ilişkiye sahip olsa da Bayar, CHP içerisinde ağırlığı olan bir devlet adamıydı. Aydın’da toprak ağası bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Menderes, 1930’da SCF saflarında siyasete atılmış, parti faaliyetlerine son verdikten sonra 1931’de CHP milletvekili olarak meclise girmişti. Toprak Kanununun mecliste görüşülmesine kadar geçen süreçte etkin bir rol almayan Menderes, bu tarihten sonra

¹⁵⁵⁹ Sarıbay, “The Democratic Party”, s. 125.

¹⁵⁶⁰ Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 112.

parlak bir siyasi kariyere ulaşmıştı. I. Mecliste milletvekili olarak görev yapan Refik Koraltan, DP'nin kuruluşuna kadar geçen süreçte devlet kademelerinde çeşitli görevler üstlenmişti. Benzer şekilde Edebiyat Profesörü Fuat Köprülü, Cumhuriyet Dönemi'nde yerine getirdiği görevler ve akademik alandaki çalışmalarıyla saygın bir yere sahipti.¹⁵⁶¹ Partinin ilk genel idare kurulunda Millî Mücadele Dönemi'nden beri çeşitli görevler üstlenmiş, milletvekilliği yapmış olan Yusuf Kemal Tengirşek, Cemal Tunca, Emin Sazak, Refik Şefik İnce gibi isimler bulunuyordu. Ayrıca Demokratların ilk kabinesinde tek partili yıllarda bürokrasi, yargı ve hükümette görev almış çok sayıda devlet adamı yer almıştı.¹⁵⁶² Bayar, Atatürk'ün yolundan yürüyerek onun eserini tamamlama misyonunu üstlendiklerini dile getiriyordu. Bayar'ın kastettiği eser "demokrasiye" geçiştir. Bu aynı zamanda Demokratlar için "milli hakimiyet mücadelesinin" tamamlanması anlamına geliyordu.¹⁵⁶³ Keza partinin adı ABD'nin siyasal yapısında etkin iki partiden biri olan "Demokrat Parti" den geliyordu.¹⁵⁶⁴

Demokratlar Türkiye'nin kısa sürede kapitalist sistem içerisinde Batılılaşabilmesine dayanan bir reform programını gündeme getirmişti. Program kırsal kesimde ve mülkiyet ilişkilerinde köklü ve süratli bir değişim öngörüyor ve parti tabanını oluşturan toplumsal ittifaka gelişme olanakları sağlıyordu.¹⁵⁶⁵ Bayar'ın işaret ettiği demokrasiye geçiş misyonu DP'nin iktidara gelmesi ile gerçekleşmiş oluyordu. Böylelikle artık Türkiye'nin önünde yeni ufuklar belirliyordu. Cumhuriyet modernleşmesi ile yol alan Türkiye'de Atatürk'ün başarılarının korunması gibi bir sorun kalmamıştır. Zira DP, milli iradenin tezahürüyle iktidara gelmiştir. Dolayısıyla yeni dönemde başlangıçtaki amaçlara uygun olarak cumhuriyetin kazanımlarını geliştirmek gerekiyordu.¹⁵⁶⁶ Demokratlar bu programlarını hayata geçirebilmelerinin önünde bir engel görmüyordu. Bilhassa yeni dönemde Kemalizm'in terk edilmediği mesajı "altı ilkenin" parti programına alınmasıyla verilmişti. Programda cumhuriyet rejiminin demokrasiye en uygun rejim olduğu dile getirilmiş, demokrasi tarifi içerisinde milli irade vurgusu öne çıkarılmıştır. Öte yandan Demokratların milliyetçilik tarifi Kemalizm'in dil, kültür ve mefkûre birliğine dayanan milliyetçilik

¹⁵⁶¹ Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, s. 145.

¹⁵⁶² Ağaoğlu, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, s. 52.

¹⁵⁶³ Tanıl Bora, *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2021, s.168.

¹⁵⁶⁴ Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1977: Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, s.80.

¹⁵⁶⁵ Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, May Yayınları, İstanbul 1974, s.230.

¹⁵⁶⁶ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, s. 59.

anlayışıyla örtüşüyordu: “Yurttaşlar arasında müşterek bir tarihin yarattığı kültür ve ülkü birliğine ve her türlü ayırıcı temayülleri reddeden bir milliyetçilik telakkisine bağlıyız.” Bu tarif içerisinde toplumdaki tüm yurttaşlar din ve ırk ayrımı gözetilmeksizin Türk olarak kabul ediliyor, kanuni görevlerini yerine getiren her bireyin “iyi bir yurttaş” olarak kabul edildiği vurgulanıyordu. Ayrıca “böyle bir milliyetçilik idealinin” eğitim kurumlarında gerçekleşmesinin bir vazife olduğu ifade ediliyordu.¹⁵⁶⁷

Demokratların laiklik tarifinde vicdan ve din özgürlüğü ile devlet işlerinin din işlerinden ayrı tutulması teması hakimdir. Öyle ki programda tarif edilen laiklik anlayışıyla CHP’nin laiklik anlayışı arasında pek bir farklılık sezilmemekte, teorik tarif içerisinde Demokratların daha katı bir yaklaşıma sahip olduğu görülmektedir. Daha önce değinildiği gibi 1947 tarihli CHP programında laiklik ilkesinde hoşgörünün dozu artmış ve kanunların yasaklamadığı hiçbir ibadet ve ayinin engellenemeyeceği ifade edilmişti. DP programının 1946 tarihli olduğu göz önünde bulundurulduğunda CHP’nin DP programındaki katı yaklaşımı gözettiği yorumu yapılabilir. Demokratların laiklik anlayışı programa şu şekilde yansımıştı:¹⁵⁶⁸

Partimiz, laikliği, devletin din ile hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması manasında anlar ve laikliğin din aleyhtarlığı şeklindeki yanlış tefsirini reddeder; din hürriyetini diğer hürriyetler gibi insanlığın mukaddes haklarından tanır. Dinin siyaset aleti olarak kullanılmasına, yurttaşlar arasında sevgi ve tesanütü bozacak şekilde propaganda vasıtası yapılmasına, serbest tefekküre karşı taassup duygularını harekete getirmesine müsamaha olunmamalıdır.

Demokratların “inkılapçılık” ilkesine yaklaşımlarında CHP’nin inkılapçılık ilkesine yaklaşımıyla çatışan bir noktanın olmadığı görülmektedir. 1947 tarihli programla CHP “devrimcilik” kavramını tercih etmiş ve cumhuriyetin modernleşme sürecinde katettiği mesafe üzerinden bir tarif geliştirme yoluna gitmişti. Her iki partinin inkılapçılık tarifinde göze çarpan en belirgin fark CHP’nin devrim eserlerini muhafaza etme vurgusunun DP programına girmemiş olmasıdır. Bu durumda Demokratların, Türkiye’nin yeni döneminde kendilerine yeni bir misyon yüklemiş olmalarının etkisi olsa gerektir. Bununla birlikte her iki partinin programındaki ortak nokta CHP’nin “geri kalmış hayat düzeni”, DP’nin ise “geri ve zararlı gelenek”

¹⁵⁶⁷ Demokrat Parti Tüzük ve Program, s. 50.

¹⁵⁶⁸ Demokrat Parti Tüzük ve Program, ss. 50-51.

olarak tarif ettiği rejim için zararlı kabul edilen eskiye ait “yaşam biçiminin” tasfiyesidir. Demokratların inkılapçılık tarifi programa şu şekilde yansımıştır:¹⁵⁶⁹

Partimiz inkılapçılığı, daima değışen dünya ve memleket şartları karşısında hayatın dinamizmine süratle uymak, Türk milletini her bakımdan ileri bir seviyeye erıştirmek ve geçmişten kalan geri ve zararlı gelenekleri her sahada kökünden tasfiye etmek için gereken bütün hamlelerin hemen tatbikata konulması manasında anlar.

Demokratların halkçılık tarifi ilk bakışta Kemalist halkçılığın sınıfsız, kaynaşmış toplum tasavvuruyla örtüşür görünmektedir. Programda oldukça kısa bir halkçılık tarifi verilmiştir: “*Halkçılığı, hiçbir şahsa veya zümreye imtiyaz tanımamak, kanunlarda ve memleket idaresinde halkın menfaatlerini korumak manasında anlıyoruz.*” Nitekim DP Programı’nın altınca maddesinde içtimai iş bölümünün kapsamı belirginleşmiştir. Bu belirginlik kişisel çıkarların toplumsal çıkarlar ile çatışmaması temelinde tasarlanmıştır: “*İçtimai iş bölümünün tabii neticesi olarak çiftçilik, işçilik, tüccarlık, sanayicilik, avukatlık ve memurluk gibi, yurttaşların teşkil ettikleri iş ve çalışma zümrelerinin karşılıklı münasebet ve menfaatlerinin umumi menfaat çerçevesi içinde içtimai adalet ve insani tesanüt prensiplerine uygun olarak ahenkleştirilmesi lüzumuna ve imkanına inanıyoruz.*”¹⁵⁷⁰

Demokratların halkçılık yorumunda “karşılıklı ilişkiler” ve “genel yarar”, temelinde tarif edilen içtimai tesanüt ile CHP’nin halkçılık anlayışından ayrılan bir yaklaşım ortaya çıkıyordu. Zira Demokratların karşılıklı ilişki ve genel yarar olarak ortaya çıkmasını beklediğı toplumsal ahenk, devletin ekonomiye müdahale etmediğı, bağımsız bir ekonomik düzen içerisinde özel teşebbüsün yer aldığı bir düzende kurgulanmıştır. Demokratların halkçılık yaklaşımı bir yönüyle parti tabanının dünya görüşüne uygun olarak tasarlanmıştır. Demokratlar, ahenk içerisindeki bir toplumda kişisel yararın genel yararın üzerine çıkmadığı, kişisel yararın ortaya çıkmasında bir engelin olmadığı, kişisel yarar ve genel yararın çatışmadığı aksine uzlaştığı bir toplum tasavvuruna ulaşmıştır.

CHP ve DP’nin “altı ilke” içerisinde görüş farklılıklarının en belirgin olduğu ilke devletçiliktir. 1947 tarihli CHP Programı’nda devletin öncülük edeceği yatırım alanları sayıp döküldükten sonra kapsam dışında kalan her alanda özel teşebbüsün yer alabileceğı ifade edilmişti. DP Programı’nda ise devletçiliğin özü, “*Bizim*

¹⁵⁶⁹ Demokrat Parti Tüzük ve Program, s. 51.

¹⁵⁷⁰ Demokrat Parti Tüzük ve Program, s. 48.

devletçiliğimiz iktisadi şartlarımızın ve ihtiyaçlarımızın çizdiği yoldur.” denilerek ortaya koyulmuştur. Bu tarif içerisinde özel teşebbüs ve sermayenin korunmasının yanı sıra gelişmesinin de gerekliliğine vurgu yapılmıştır.¹⁵⁷¹

Devletçiliği, iktisadi alanda uzun zamandan beri devam eden boşluğu biran evvel doldurmak iş hacmini genişleterek yurttaşların geçim ve refah seviyesini yükseltmek için, devletin gerek doğrudan doğruya iktisadi faaliyetlere girişmesi gerek nizamlama, teşvik ve yardımları ile hususi teşebbüs ve sermayenin umumi menfaate en uygun şekilde ve süratle gelişmesinde vazife alması, manasında anlıyoruz. Özel teşebbüs ve sermaye faaliyeti ve tasarruflarının devlet tarafından nizamlanması, özel teşebbüs menfaatleri ile genel menfaatin telifi ve korunması zaruretinden ileri gelmektedir. Bizim devletçiliğimiz iktisadi şartlarımızın ve ihtiyaçlarımızın çizdiği yoldur.

Sunar’a göre halkçılığın popülizme dönüşmesi geniş halk kitlelerinin ülkede filizlenen demokratik rejim ile siyasal alana girmeleriyle gerçekleşmiştir. DP, siyasal alana giren kitlelerin desteğini iki boyut üzerinden değerlendirerek seçmen desteğine dönüştürmeyi başarmıştır. Bunlardan ilki “*geniş tabana dayalı ekonomik kalkınma*” diğeri de “*devlet-toplum bütünleşmesi*”dir. Sunar, halkçı ilkelerin bu iki boyut üzerinden yeniden yorumlandığına dikkat çekmiştir. Bu bağlamda geniş tabana dayalı kalkınmanın kapsamında inkılapçılık, halkçılık ve devletçilik ilkeleri alınırken, devlet-toplum bütünleşmesinin kapsamına cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik ilkeleri alınmıştır. Geniş tabana dayalı kalkınma boyutunda Kemalist halkçılığın sınıfsız, kaynaşmış toplum tasavvurunun yerine toplumsal refah ve kalkınmaya ağırlık veren DP popülizmi gelmiştir. Devletçilik ilkesi de devletin ekonomik hayat üzerindeki denetim ve kontrolünden yola çıkılarak yorumlanmıştır. Bu yorumlamada devletin ekonomideki yeri “komutacı devlet” yerine “vasıta devlet” olarak değerlendirilmiştir. Devlet-toplum bütünleşmesi boyutu içerisinde cumhuriyetçilik ilkesi demokratik katılım açısından; milliyetçilik ve laiklik ilkeleri de dini inançlar ile çatışmayacak şekilde yorumlanmıştır. Bir yönüyle laiklik dini özgürlüklere engel olmayacak şekilde yorumlanırken milliyetçilik dini dışlamayacak şekilde yorumlanmıştır.¹⁵⁷²

DP, Tek Parti Yönetimi’nde yer almış, partinin yakınında durmuş devlet adamlarının örgütlenme yoluna gitmesiyle teşkil edilmişti. Dolayısıyla seçmen desteğindeki artış Demokratların dünya görüşünü besleyen bir etkiye sahipti.¹⁵⁷³ Demokratlar bir eşraf partisi olmaktan ziyade kırsal kesimden destek almayı umduğu

¹⁵⁷¹ *Demokrat Parti Tüzük ve Program*, ss. 51-52.

¹⁵⁷² Sunar, “Demokrat Parti ve Popülizm”, ss. 2081-2082.

¹⁵⁷³ Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, s. 53.

bir ideolojiyle iktidara geleceklerini düşünmüştü.¹⁵⁷⁴ Bu bağlamda Demokratların ideolojisini CHP’den ayıran en belirgin unsur dünya görüşleriydi demek yanlış olmasa gerektir. Gerçekten de Demokratların dayandıkları toplumsal ittifak onların dünya görüşünün üzerinde bir geleneğe adını verecek bir boyut kazanacaktır.

Halk Fırkası, en kaba ifadeyle askeri-sivil bürokrasi, aydın ve yerel eşrafın toplumsal ittifakı ile ortaya çıkmıştı. Yeni rejimin öncüsü olarak Halk Fırkası, Millî Mücadele Dönemi’nde desteğini aldığı toplumsal ittifakın herhangi bir engellemesi ile karşılaşmadan devrimlerini hayata geçirmişti. Toplumun ulus-devlet temelinde dönüşmesi ile çağdaş cumhuriyet bireyinin yetiştirilmesi amaçlanmıştı. Nitekim Halk Fırkası’nın savaş ertesinde modernleşme aciliyeti kurucu ittifakın üzerine düşünülmemesine yol açmıştı.¹⁵⁷⁵ Nihayetinde devlet aygıtının tümünde seçkin ve bürokratik bir dünya görüşü egemen olmuştu. Türkiye’nin çok partili yaşama geçiş süreci aynı zamanda modernleşmesi sürecinde gelişen alternatif bir elit zümrenin varlığını ortaya çıkarmıştı.¹⁵⁷⁶ Tek Parti Yönetimi’nin II. Dünya Savaşı yıllarında uyguladığı politikaların yol açtığı rahatsızlıkların varlığında bu alternatif zümre ile iktidar partisinin çıkarlarının örtüşmesi oldukça zordu. Gerçekten de 1950 seçimleri büyük toprak sahipleri, kent ve sanayi burjuvazisi, şehirli tüccar ve yerel eşrafın desteği Demokratları iktidara taşımıştı.¹⁵⁷⁷ Savaş yıllarında giderek güçlenen sınıfların savaş ertesinde filizlenen demokratikleşme sürecinde yeni talep ve isteklerde bulunması DP iktidarını ortaya çıkaran alternatif zümrenin ittifakında oldukça önemli bir yere sahipti.¹⁵⁷⁸ Bu sınıfların yeni dönemden beklentileri oldukça açıktı: Kendilerine yeni ayrıcalıklar tanınması ve özel teşebbüsü sınırlayan devletçi uygulamalara son verilmesi.¹⁵⁷⁹ DP’yi ortaya çıkaran ittifak 1950’de alternatif olmaktan çıkarak iktidarı belirlediğinde Demokratlar, köylü ve şehirli kitlelerin desteğini çoktan arkalarına almıştı. Bir yönüyle 1950 Genel Seçimleri, çevrenin merkez karşısında elde ettiği bir zafer anlamına geliyordu.¹⁵⁸⁰ Türk siyasal yaşamında

¹⁵⁷⁴ Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez Çevre İlişkileri”, s. 95.

¹⁵⁷⁵ Ali Yaşar Sarıbay, “The Democratic Party”, s. 122.

¹⁵⁷⁶ Ergun Özbudun, “Türkiye’de Devlet Seçkinleri ve Demokratik Siyasal Kültür” *Türkiye’de Demokratik Siyasal Kültür*, haz. Ergun Özbudun, Ersin Kalaycıoğlu ve Levent Köker, Türkiye Demokrasi Vakfı, Ankara 1995, s. 14.

¹⁵⁷⁷ Sencer, *Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, s. 225.

¹⁵⁷⁸ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 77.

¹⁵⁷⁹ Özlem Özgür, *100 Soruda Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1972, s.106.

¹⁵⁸⁰ Özbudun, “Türkiye’de Devlet Seçkinleri ve Demokratik Siyasal Kültür”, ss. 14-15.

artık CHP'nin “bürokratik merkezi”, DP'nin de “demokrat çevreyi” temsil ettiği iki siyasi gelenek filizlenmişti.¹⁵⁸¹

Demokratların rejime yönelik bakış açılarında içinden çıktıkları devletçi-seçkinlerden keskin sınırlarla ayrılan bir farklılıkları bulunmuyordu. Kemalizm'in kapsam ve sınırları Demokratların çatışma halinde olduğu bir konu değildi. Gerek muhalefet gerek iktidar döneminde DP'nin lider kadrosu tek parti döneminin andıran pek çok eylemde bulunmuştu. Parti kurulduktan kısa bir süre sonra baş gösteren parti içi muhalefette lider kadronun tavrı bu durumun somut bir tezahürüdür. Nitekim Demokratlar, pek de farklı düşünmedikleri eski CHP'li arkadaşlarından Kemalizm'i restore etme vaadiyle ayrılıyordu.¹⁵⁸² Demokratların kastettikleri restorasyon inkılapların “en büyüğü” olan cumhuriyeti demokrasi yoluyla hedefine ulaştırmaktı. Bayar, hedefledikleri restorasyonu şu şekilde açıklamıştır:¹⁵⁸³

Atatürk ilkelerinin Yurtta yerleşmiş ve ulusça benimsenmiş olduğuna inanıyorduk. Yani, inkılaplar çağı, Atatürk'ün ölümü ile kapanmış, sosyal tekâmül çağı başlamıştır. Atatürk inkılapları sağlamdır, oturmuştur. Bunların tekâmül ettirilmesi gereklidir. İnkılapların en büyüğü olan cumhuriyet esasları ile desteklenerek hedefine ulaştırılacaktır.

Kemalist modernleşmenin tepeden inme, kültürel değişimi öngören karakteristik yaklaşımına karşı Demokratlar tabanı ve seçmen kitlesinin dünya görüşünü gözeterek, toplumun yaşam tarzına ve değerlerine müdahale edilmemesini varsayan bir modernleşme anlayışına ulaşmıştır.¹⁵⁸⁴ Bununla birlikte Kemalistlerin “çağdaş uygarlık” hedefindeki aciliyet, Demokratlar için geride kalmıştı. Demokratlar, çağdaş uygarlığın temelinde “özel mülkiyet” ve “özel teşebbüs” görmektedir. Bir anlamda “kapitalizm” ve gerekleri Demokratlar için çağdaş uygarlığın olmazsa olmaz bir koşulu haline gelmiştir.¹⁵⁸⁵

Demokratların çağdaş uygarlık tasavvurlarında “Amerikan” imgesi canlı, dinamik ve karakteristik bir yere sahiptir. Bilhassa iktidar döneminde uygarlığın “yeni” ve “yüksek tecellisi” olarak Amerikan yaşam biçimi DP söylemine önemli bir unsur olarak yerleşmiştir. Demokratların ABD'ye olan bakış açıları yalnızca dönemin ABD ile olan dış ilişkiler bağlamında değil uygarlığın ve modernleşmenin bir tezahürü

¹⁵⁸¹ Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez Çevre İlişkileri”, s. 99.

¹⁵⁸² Bora, *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, ss. 167-168.

¹⁵⁸³ Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, der. İsmet Bozdağ, Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları, İstanbul 1986, s. 40.

¹⁵⁸⁴ Mert, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, s. 20.

¹⁵⁸⁵ Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, s. 118.

olarak anlamlı görülen bir iş birliğinin yansıması olarak değer görmüştür.¹⁵⁸⁶ Bayar'ın sıklıkla Amerikan idealini dile getirmesi bu açıdan varılacak hedef olarak Amerikan imgesine süreklilik kazandırmıştır: “Biz memleketimizde Amerikalıların ilerleyiş seyrini takip ederek çalışmaktayız. Öyle ümit ediyoruz ki, 30 sene sonra bu mübarek memleket 50 milyon nüfusu ile küçük bir Amerika olacaktır.”¹⁵⁸⁷ Bora, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı aydınlarının Batı'ya olan bakış açısıyla II. Dünya Savaşı ertesinde uluslararası alanda Amerikan hegemonyasının güçlü zuhurundan etkilenen Türk seçkin ve aydınlarının ABD'ye olan bakış açıları arasında bir devamlılık kurulabileceğini ifade etmiştir. Türkiye'de 1940/1950'lerin modernleşme algısındaki Amerikan imgesinin ayırt edici niteliğinde “teşebbüs hürriyeti” öne çıkmaktadır. Bora'ya göre yeni modernleşme dalgasının Türk politik düşüncesindeki temel sonucu modernleşmenin kapitalizm ile birlikte düşünülmesi, modernleşme ve kapitalizmin bir arada tasavvur edilebilir duruma gelmesidir.¹⁵⁸⁸

Demokratlar için dini değer ve gelenekler modernleşmenin önünde bir engel olarak görülmemektedir. Çağdaş uygarlığın tezahürleri Demokratların sıkça dile getirdikleri kalkınma yani zenginleşmedir. Zenginliğin toplumdaki karşılığı ise üretim artışı, bayındırlık, yeni köprü ve yollardır. Demirel'in işaret ettiği gibi bu Amerikan “cazibesinin” bir boyutudur. Diğer boyutta “büyüklüğün” öne çıkarılması yer almaktadır. Ülkenin bir ucundan diğer ucuna son teknoloji ile inşa edilen yol ve gökdelen gibi yapılarla donatılması Demokratlar için modernleşmenin gerekleri olarak görülmektedir. Bununla birlikte Kemalist modernleşmenin kültürel yaşamda -müzik, sanat, edebiyat gibi- köklü değişimi ön gören anlayışı artık ikinci plana atılmıştır. Bu anlayışta dini değer ve gelenekleri köktenci bir yaklaşımla dönüştürmek yerine ülkenin zaman içerisinde yaşayacağı bir sosyo-ekonomik değişim ile “dönüşümün” gerçekleşeceği varsayılır.¹⁵⁸⁹

Demokratların 1950 Genel Seçimleri öncesinde hazırladıkları beyannamede “millete mal olmuş” inkılapların ve ülkenin geçirmekte olduğu demokratik inkılabın elde edilen sonuçlarının korunmasından yana olunduğu vurgulanmıştır.¹⁵⁹⁰ Bu

¹⁵⁸⁶ Tanıl Bora, “Türkiye’de Siyasal İdeolojilerde ABD/Amerikan İmgesi: Küçük Amerika: ‘En’ Batı ve ‘Başka’ Batı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, ed. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2007, ss. 153-154.

¹⁵⁸⁷ *Cumhuriyet*, “Celal Bayar”, 21 Ekim 1957, s. 5.

¹⁵⁸⁸ Bora, “Türkiye’de Siyasal İdeolojilerde ABD/Amerikan İmgesi: Küçük Amerika: ‘En’ Batı ve ‘Başka’ Batı”, s. 154.

¹⁵⁸⁹ Demirel, *Türkiye’nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, s. 119.

¹⁵⁹⁰ Zafer, “D. Parti Seçim Beyannamesi”, 9 Mayıs 1950, s. 8.

vurgunun diğer tarafında “millele mal olmamış” inkılapların da olduğu anlamı çıkarılabiliyordu. Demokratların ilk hükümet programlarının görüşüldüğü sırada Menderes, “*Uzun yılların beyhude israf edilmiş olduğuna ve hatta memleketin tabii inkişaf seyrinin hatalı ve sakat politikalarla engellenmiş olduğuna hükmetmek icabediyor.*” diyordu. Yeni dönemde “kanunlarda”, “itiyatlarda” ve “telakkilerde” “*tek parti devrinden arta kalan ne varsa tam olarak tasfiye*” edileceği hükümet programında zikrediliyordu.¹⁵⁹¹ Nitekim Demokratlar; toplumun doğal gelişim aşamasını gözeterek dini alana yönelik katı, otoriter tedbirleri terk edecektir. Bir yönüyle Demokratlar Kemalizm’i restore etme vaatlerinin yanında laikliğe bakış açılarıyla CHP’den ayrılıyordu.

Tek Parti Yönetimi’nin baskı yönetimi olarak zihinlerde oluşturduğu imgenin karşısında Demokratlar, halkın hassasiyetlerini ve taleplerini gözetken bir parti imajını iktidarının ilk yıllarında gösterme gayreti içerisinde olmuştur. Bu anlamda tek partili yıllarda halkın karşı karşıya kaldığı baskı yönetimi ve katı, otoriter uygulamaların dini değer ve gelenekleri kamusal alandan dışlayan anlayışı Demokratlar tarafından geride bırakılmış ve geleneksel değerleri dışlamayan bir tutum geliştirilmiştir. Demokratların bu tutumu Kemalist laikliğin katı uygulamalarına son verilmesi şeklinde tezahür etmiştir. Demokratların bu tutumları dini değer ve geleneklerin gündelik yaşamdaki tezahürlerini belirginleştirmiştir. Örneğin DP iktidarının ilk yıllarında Arapça ezan yasağı kaldırılmış, radyoda dini yayınlar yapılmasına yönelik düzenlemeler getirilmiştir. Demokratların bu icraatları dönem içerisinde İslam’ın dirilişi olarak yorumlanmıştır. Halbuki Demokratlar yeni bir yaşam biçimini ortaya çıkarmamıştı. Yalnızca toplumda var olan ancak gündelik yaşamda Tek Parti Yönetimi’nin demir yumruğu ile karşılaşan yaşam biçiminin üzerindeki örtü kaldırılmıştı.¹⁵⁹² “Geleneksel” olarak adlandırılan kültürün Demokratlar açısından modernleşmenin önünde bir engel olarak görülmemesi, geniş halk kitlelerinin taleplerinin gözetildiği bir parti söylemine süreklilik kazandıracaktır.

Cumhuriyet modernleşmesinin Osmanlı-İslam geleneğinin gündelik yaşamdaki tezahürlerinin yerine “devrim hareketleri” ile çağdaş bir yaşam biçimi getirme çabası Kemalistlerin din ve devlet işlerinin ayrılığı yani laiklik hassasiyetlerini aşan bir

¹⁵⁹¹ *Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (22 Nisan 1950-20 Kasım 1961)*, C. 2, haz. İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013, s. 751 ve s. 758.

¹⁵⁹² Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, ss. 340-341.

derinliğe sahiptir. Bir kere Tek Parti Yönetimi'nin katı laiklik politikaları gündelik yaşamdan tasfiyesi amaçlanan ve İslamiyet ile özdeşleşen geleneğin – ya da dini yaşam biçiminin- karşı ideoloji olarak görülmesinden ileri geliyordu. Tepeden inmeci olarak açıklanan modernleşme sürecinde Kemalistlerin dönüştürmek istediği en temelde dinin toplumsal yaşamdaki yeri idi.¹⁵⁹³ İktidara yönelik olduğu düşünülen kişi, grup ya da toplum kesimlerinin muhalefeti aynı potada değerlendirilip eskiye ait olan dini yaşam biçiminin talep edilmesi olarak anlaşılmış ve rejim karşıtı bir hareket olarak değerlendirilmiştir. 1925'te Musul Sorunu'nun gölgesinde Güneydoğu Anadolu'da patlak veren Şeyh Sait İsyanı ve 1930'da güdümlü bir demokrasi projesinin ürünü olarak kurulup-kapatılan SCF'nin "irtica" ile ilişkilendirilmesi bu durumun somut tezahürleridir.¹⁵⁹⁴

Kemalizm açısından laiklik, devlet işleri ve din işlerinin birbirinden ayrılmasından farklı bir boyuta sahiptir. Bir kere Türkiye'nin tek partili yıllarında dini kesim ya da kurumların iktidar üzerinde bir etkisi ya da denetimi bulunmuyordu. Aksine iktidarın dini kesim ve kurumların üzerinde denetim mekanizması bulunuyordu. DİB'nin devlet öncülüğünde kurulması dini alanın denetimine yönelik önemli bir girişimdi. Bu girişim dini kurumların özerk olarak örgütlenmesine müsaade edilmeyerek bürokrasiye eklemelenmeleri ve böylelikle iktidarın gözetim ve denetiminde olmalarının tercih edilmesinin bir sonucuydu. Çok partili siyasal yaşama geçiş sürecinde iktidarın din üzerindeki denetiminin azalmaya başladığı görülür. Bu durumda DP'nin dini değer ve geleneklere yönelik Kemalistlerden ayrılan yaklaşımının etkili olduğu yorumu oldukça cılız kalmaktadır. Nitekim çok partili hayata geçiş sürecinde CHP'nin hızlandırılmış demokratikleşme adımlarının bir yönünü katı laiklik uygulamalarının terk edilmesi oluşturuyordu. Ayrıca DP ile aynı dönemde kurulan çok sayıda parti dine verdiği önem ile Demokratları geride bırakıyordu.¹⁵⁹⁵ Bununla birlikte Demokratların dine karşı tutumunun partinin iktidar yarışındaki başarısında göz ardı etmek mümkün değildir. Dolayısıyla iktidarın din üzerindeki denetim işlevinin azalmasının tek etken olarak Demokratları iktidara getirdiğini söylemek mümkün olmadığı gibi dine olan tutumun geniş halk kitlelerinin desteğini almada etkili olmadığını söylemekte mümkün değildir.

¹⁵⁹³ Binnaz Toprak, "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul 2000, s. 311.

¹⁵⁹⁴ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 150.

¹⁵⁹⁵ Toprak, "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", ss. 314-115.

1946-1950 arası dönemde İslami intelijansiyada Demokratların dine bakışlarına yönelik bir şüphe gözlemlenir. DP'nin ibadet dili, din dersleri, ahlak ve aile müesseselerine yönelik açık bir ifadesinin olmaması dönemin İslamcı dergilerinde eleştirilmiştir. Bu yıllarda DP'nin laiklik konusunda CHP'den farklı düşünmediği ve iktidara gelmesinin bu durumu değiştirmeyeceği düşüncesi ağırlıktadır. Eşref Edip (Fergan), DP'nin CHP'den dünya görüşü olarak farklı olmamasına rağmen halkın dikkatini çekmesinin nedenini, “25 sene diktatörlük, cebir ve tazyik, maddi ve manevi ızdıraplar” olarak görmektedir. Ona göre, “Halkçılardan ayrılan bu birkaç arkadaş milleti Halk Partisinin idaresinden kurtaracakları için onlara sarıldı. Yoksa binde bir kişi bile Demokrat Partinin programını okumuş da ötekinden farklı olduğu için kabul etmiş değildi.”¹⁵⁹⁶ Bu yıllarda basında çıkan Bayar'ın “Türkiye’de şeriatı yaşatmayacağız.” ifadesi¹⁵⁹⁷ İslami kesimde rahatsızlığa yol açmıştır. Mehmet Raif Ogan, Bayar'ın şeriatı yaşatıp yaşatmamayı dile getirmesini oldukça ağır bir şekilde eleştirmiştir: “Demek, Türkiye’de maneviyatı yaşatmamak kadirliği Celal Bayar’ındır ve Halik-i Mutlakın bizzat kendinin Savn-i Samedanisinde bulunduğunu tebliğ ve neşir buyurduğu din ve şeriatı, hôt denilince sandalyesini bırakıp savuşmakta tabiatıyla istical gösteren bir zavallı aciz mahkûmun keyfine ve isteğine bağlıdır, öyle mi?” Ogan, Demokratlara olan temayülün demokrasi, din ve vicdan hürriyetine “mülayim” bir tavır takınmalarından ileri geldiğini dile getirmiş ve Bayar'ın bu söylemiyle partililerinin kanaatini yıktığını, partiye sempati duyanları da olumsuz etkilediğini ifade etmiştir.¹⁵⁹⁸

Kemalistlerin bürokrasiye eklemleyerek denetim ve gözetim altında tuttuğu dini kurumlar Demokratların iktidar yıllarında bürokrasiyle bütünleşen bir biçim alacaktır.

¹⁵⁹⁶ Eşref Edib (Fergan), “Partilerin Din Siyaseti”, *Sebilürreşad*, S. 76, C. 4, 1950, ss. 7-8. Eşref Edib, bir başka yazısında halkın DP'ye ilgi göstermesinin nedenlerini şu şekilde açıklamıştı: “Halkın Demokrat Partiye teveccühü parti erkânının kara gözleri için değildi. Halk Partisi müfritlerinin her şeyden ziyade din hürriyetine karşı yaptığı tahdit ve takyitler, baskılar, din tedrisatına, din müesseselerine ve din ehline karşı aldığı tavırlar milleti gücendirmiş, Halk Partisi’nden soğutmuştu. Demokrat Parti her şeyden ziyade milletin bu hassas noktasına dikkat edecek, ehemmiyet verecek, hakikî surette din hürriyetini ve din tedrisatını temin edecek, din üzerindeki baskıları bertaraf edecek, din ehlini hakaret ve sürünmekten kurtaracak, dinin inkişaf ve taâlisini köstekleyen mâniaları bertaraf edecek diye ona sarılmıştı. Partinin fîraseti erkânı bunu anlamaları icap ederdi.” Eşref Edib (Fergan), “Din Her Şeyden Üstündür”, *Sebilürreşad*, S. 46, C. 2, 27 Mayıs 1949, s. 331.

¹⁵⁹⁷ Bayar'ın ifadesi dönemin Sebilürreşad dergisinde oldukça tartışılmıştır. Bayar'ın bu şekilde bir ifade kullanmadığına yönelik söylemler Sebilürreşad'ta karşılık görmemiştir. DP İnegöl Delegeşi Avukat Rahmi Doğu, dergiye gönderdiği bir mektupta Bayar'ın oldukça hararetli bir şekilde bu ifadeyi kullandığını, şahitlerin olduğunu ifade etmiştir. *Sebilürreşad*, “Celal Bayar Bursada ‘Şeriatı Yaşatmayacağız’ demiş mi, dememiş mi?”, S. 44, C. 2, 14 Mayıs 1949, s. 396.

¹⁵⁹⁸ M. Fair Ogan, “Şeriatı Yaşatmamak Celal Bayarın Ne Haddine”, *Sebilürreşad*, S. 39, C. 2, 8 Nisan 1949, ss. 217-219.

Klasikleşmiş tarifiyle Demokratların “yükselme” dönemindeki laiklikten taviz vermeyen tutumları iktidarın toplumsal desteğinde azalmayla paralel bir şekilde esnemiştir.¹⁵⁹⁹ Örneğin ülke genelinde Atatürk büst ve heykellerine yönelik saldırıların önünün alınabilmesi ve caydırıcılık teşkil etmesi için 1951’de Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar Kanunu” çıkarılmıştır. Yine bu dönemde Tıcanı Tarikatı’ndan Kemal Pilavoğlu’nun Atatürk’e yönelik söylem ve eylemlerine hükümet müsamaha göstermemiş ve tevkif etmiştir.¹⁶⁰⁰ Benzer şekilde parti içerisinde laiklik ve Atatürk devrimlerine karşı eleştirinin dozunu kaçırarak partiden ihraç edilmiştir. 1952’de Büyük Cihad gazetesinde Atatürk’e yönelik ağır eleştirilerde bulunan Hasan Fehmi Ustaoglu’nun ihracı bu duruma bir örnektir.¹⁶⁰¹ Buna karşın Türkiye’nin DP’li yılları Süleymanlılar ve Nurcular gibi iki büyük dini cemaatin ve irili ufaklı dini grupların serbestleşme yaşadığı ve ülke genelinde yayıldığı yıllar olmuştur.¹⁶⁰² Bilhassa köyden kente göç olgusunun hız kazandığı yıllarda cemaatlerin kitleler üzerindeki “mobilize” edici etkisi kendisini derinden hissettirmiştir.¹⁶⁰³ Kent yaşamına uyum sağlama sürecindeki bireylerin siyasal kimlik arayışlarında dünya görüşlerinin değer gördüğü dini gruplara kanallanması partilerin “din siyasetini” belirgin hale getirmiş, dini kesimlerde siyasetçilerde dine bağlılık aranan bir nitelik halini almıştır. Nihayetinde yerel ve genel seçimlerde partilerin seçim kampanyaları artık elektrik, su, alt yapı vaatlerini aşarak yeni camiler, yeni din görevlileri vaat ve taleplerini ortaya çıkarmıştır.¹⁶⁰⁴

Demokratların 1957 Genel Seçim sürecinde CHP’lileri “komünistlik” ve “dinsizlik” ile itham etmeleri dini kesimlerin siyasetteki etkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Nitekim seçim sürecinde cami, kurs, imam hatip okulu vaatleri Demokratların başlangıçtaki laiklikten taviz vermeyen tutumlarını terk ettiklerini gösteriyordu. Öyle ki partinin 1954 ve 1957 seçimlerinde dini cemaat ve gruplarla olan temasları dini cemaat ve grupların varlığını örtük bir şekilde kabul edilmesi anlamına

¹⁵⁹⁹ Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye: 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, ss. 150-151.

¹⁶⁰⁰ Selahattin Nal, “Demokrat Partinin 1950- 1954 Dönemi Din Siyaseti”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 60, S. 3, 2005, ss. 154-156.

¹⁶⁰¹ Son Posta, “Ustaoglu D.P.den Çıkarıldı”, 10 Aralık 1952, s. 6.

¹⁶⁰² Mahmut Hakkı Akın, “Demokrat Parti Dönemi Din ve Devlet İlişkileri”, *100. Yılında Türkiye Cumhuriyeti’nde Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Hayat*, ed. Mustafa Sıtkı Bilgin, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2023, s. 105.

¹⁶⁰³ Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye: 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, s. 151.

¹⁶⁰⁴ Ruşen Çakır, *Ayet ve Slogan: Türkiye’de İslami Oluşumlar*, Metis Yayınları, 12. Basım, İstanbul 2017, s. 291.

geliyordu.¹⁶⁰⁵ Bir yönüyle Tek Parti Yönetimi'nin katı laiklik uygulamalarında gözetdiği dini kesim ve kurumlar üzerindeki denetim mekanizması Demokratların iktidar yıllarında dini kesim ve kurumların iktidar üzerinde denetim işlevine bürünmesi şeklini almıştır.¹⁶⁰⁶

Demokratların iktidar dönemi CHP ve DP'nin modernleşme ve Kemalizm'e yönelik bakış açılarını belirginleştirmiştir. Bu belirginlik içerisinde yalnızca görüş farklılıklarını barındırmıyordu. Demokratların “düşüş” süreçlerinde şiddetlenen “otoriter” eğilimler Tek Parti Yönetimi'nin “baskı” uygulamalarını anımsatan bir boyut kazanmıştır. Bu anlamda DP'nin seçmen çoğunluğunu gözetten siyaset yapma tarzı partinin oy oranlarındaki azalmayla paralel bir şekilde muhalefet partilerine yönelik baskı uygulamalarını gündeme getirmiştir. Sonuç olarak Demokratların iktidar dönemi, içinden çıktıkları devletçi-seçkinlerin tek partili yıllarda toplumsal muhalefete yönelik izlediği stratejiyi 1950'ler Türkiye'sinde yeniden hortlatmıştır. Demokratların, CHP'nin dünya görüşünü değilse de iktidar stratejilerini takip etmeleri her iki partiyi bir kere daha birbirine yakınlaştırmıştır.

6.8. Demirkırat'ın “Yükselişi” ve “Düşüşü” Üzerine

Zücher'in dikkat çektiği gibi Demokratlar, “*Ellerindeki yetersiz olanaklarla haddinden fazla şeyi haddinden fazla çabuk şekilde yapmaya*” çalışıyordu.¹⁶⁰⁷ Partinin demokrasi ve kalkınma söylemleri geniş kapsamlı bir programa dayanmıyordu. Demokratlar ülkeyi kısa süre içerisinde dünya kapitalizmine eklemleyecek bir ekonomik kalkınma hamlesini hayata geçirmek istiyordu. Bununla birlikte dış konjonktür onların bu isteklerini hayata geçirebilecekleri bir imkân yaratmış gibi gözüküyordu. İki kutuplu uluslararası sistemin belirginleşmeye başladığı yıllarda savaştan hemen sonra yönünü Batı'ya çeviren Türkiye için dış yardımlar gündeme gelmiştir.

DP iktidarının ilk yılları süratli kalkınma adımlarına sahne oldu. Marshall yardımlarıyla ülkeye giren sıcak para Yabancı Sermaye Kanunu ve Petrol Kanunu'nun çıkarılmasıyla pekiştirildi.¹⁶⁰⁸ ABD'li uzmanlar hükümete pazara dayalı iş bölümünü gerçekleştirecek bir programın hayata geçirilmesini tavsiye ediyordu. Tarım

¹⁶⁰⁵ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, ss. 338-340.

¹⁶⁰⁶ Toprak, “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, s. 314.

¹⁶⁰⁷ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 331.

¹⁶⁰⁸ Sencer, *Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, ss. 232-233; Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, s. 144.

ürünlerinin bu pazar içerisinde ihraç edilmesi hedefleniyordu. Nitekim bu hedef için geniş bir ulaşım ağına ihtiyaç duyuluyordu. Bir anlamda hükümetin alt yapı yatırımları ulaşım ağı sayesinde ülke pazarı ile bütünleşebilecekti. Kırsal alanda beklenen gelir ve talep artışı da sanayi alanında gelişimi sağlayacaktı.¹⁶⁰⁹ Hükümet kırsal alandaki atılımlar ile kısa sürede verim almayı umarak “reform” niteliğinde adımlar attı. Devletin elindeki atıl topraklar köylüye dağıtılarak tarım alanlarının genişletilmesi sağlandı. Genişleyen tarım alanlarında yeni istihdam alanları yaratıldı.¹⁶¹⁰ Tarımda makineleşme ile verim artışı amaçlandı. Öyle ki bu yıllardaki traktör sayısındaki artış “makineleşmeyi” DP döneminin sembollerinden biri haline getirecekti.¹⁶¹¹ Tarım alanında kullanılan araç-gereç ve makineleşme için köylünün kredi ihtiyacına yönelik tedbirler alındı.¹⁶¹² Bu adımlar meyvelerini kısa süre içerisinde vermişti. 1950’de %10,9 olan tarımsal büyüme 1951’de %19,8’e kadar yükseldi.¹⁶¹³

DP’nin ekonomik atılımları dönemin dış konjonktüründen olumlu etkilenmişti. Tarım alanlarının genişlemesi ile beklenen üretim artışı Kore Savaşı’nın yol açtığı tarım ürünü talebiyle karşılık buldu. Artan talebin getirdiği fiyat artışı Türk üreticinin ürünlerini artan fiyatlardan, müşteri sıkıntısı yaşamadan satmasına olanak sağladı.¹⁶¹⁴ Büyük enerji tesisleri, şeker ve çimento fabrikaları, yol ve köprüler ile ülke ekonomisinde bir dönüşüm yaşandı. Merkez Bankası rezervlerinin savaş dönemine göre oldukça iyi durumda olması, dış krediler ve yabancı sermaye teşviki ile ekonomik bir canlanma yarattı.¹⁶¹⁵ Nihayetinde Türkiye ekonomisi uzun süren savaş döneminin ardından gözle görülür bir iyileşme yaşadı. 1950’de %9,4 olan büyüme 1951’de %12,8’i, 1952’de % 11,9’u gördü.¹⁶¹⁶ Ne var ki DP’nin kalkınma yatırımları ekonomideki tüm kesimlerin etkinliğini artırma ve halkın yaşam standartlarını eşitlik temelinde yükseltecek şekilde gerçekleşmemiştir.¹⁶¹⁷ Bir kere ekonomide kalkınmanın temeli olan sanayi ve sanayi kesiminin geliştirilmesi yoluna gidilmemişti. Sanayinin geliştirilmesinin ardından toprak reformunun gündeme alınması ve böylelikle hem sanayinin finansman ihtiyacının karşılanması hem de tarım kesiminden sağlanacak iş

¹⁶⁰⁹ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 159.

¹⁶¹⁰ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 132.

¹⁶¹¹ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, ss. 147-148.

¹⁶¹² Karpas, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s. 496.

¹⁶¹³ T.C. Kalkınma Bakanlığı, *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014*, Ankara 2015, s. 11.

¹⁶¹⁴ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 132.

¹⁶¹⁵ Çavdar, “Demokrat Parti”, s. 2068.

¹⁶¹⁶ T.C. Kalkınma Bakanlığı, *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014*, s. 11.

¹⁶¹⁷ Karpas, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, ss. 496-497.

gücünün sanayide istihdam edilmesi beklenir.¹⁶¹⁸ Demokratların belirli bir program takip etmemesi ekonomik kalkınmayı yabancı sermaye ve dış kredilere bağımlı hale getirmiştir.

Demokratların süratli bir büyümeyi hedeflemesi tarım alanının alt yapı gelişiminin göz ardı edilmesine yol açtı. Gübre fabrikalarının yaygınlaştırılması ya da yoğun sulama işleri yerine hızlı sonuç alınabilecek icraatlara yöneldiler.¹⁶¹⁹ Nihayetinde tarımda makineleşme küçük üreticinin faydasına olmaktan çok büyük çiftçilere fayda sağladı.¹⁶²⁰ Bir yönüyle tarımda makineleşmenin ve dış sermayenin devamlılık isteyen bir etkinlik olduğu dikkate alınmamıştı. Üstelik toprak ağaları yeni kapitalist üreticiler haline gelirken ortaya çıkan kazanç etkili bir vergilendirme sisteminin olmaması nedeniyle sanayi kesimine aktarılamamıştı.¹⁶²¹ DP'nin tarımsal alana yönelik süratli adımları ülke nüfusunda yatay hareketliliğe yol açtı. Yüzyıllar boyunca durağan yaşam standartlarına sahip olan kırsal alanlar, karayolu yatırımlarıyla kentlerle daha yakın bir ilişki kurmuştur. Bu durum kır ve kent bütünleşmesinde önemli bir yere sahiptir.¹⁶²² Kırdan kente göç toplumsal yapıda “gecekondu” olgusunu gündeme getirmekte gecikmedi. Bu yeni fiziksel yerleşimler yalnızca şehirlerin fiziki görünümünü değiştirmekle kalmıyor, kırsal kültürünü de kentlere taşıyordu. Gecekondu halkı toplumsal yapı içerisinde yeni bir katman haline geldikçe kentlerde yeni işçiler, tüccarlar, esnaflar filizlendi. Hizmet sektörü ve nitelik gerektirmeyen işportacılık, ayakkabı boyacılığı gibi işler kentlerde yayılmaya başladı.¹⁶²³

Ekonomik alanda yaşanan dönüşüme DP'nin kitle tabanını gözetererek toplumsal alanda hayata geçirdiği uygulamaların eklenmesi ile DP, kısa süre içerisinde geniş halk kitlelerinin “popüler” partisi haline geldi. Dini kesimin sabırla beklediği Arapça ezan yasağının kaldırılması¹⁶²⁴ sevinçle karşılandı. Ezanın Türkçe okunmasının önünde bir engel bulunmamasına rağmen “Türkçe ezan” kısa süre içerisinde Tek Parti Yönetimi'nin terk edilen uygulamalarından biri oldu.¹⁶²⁵ Halkın bürokrasi ve seçkin

¹⁶¹⁸ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 135.

¹⁶¹⁹ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, s. 145.

¹⁶²⁰ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, ss. 496-497.

¹⁶²¹ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 136.

¹⁶²² Çavdar, “Demokrat Parti”, s. 2068.

¹⁶²³ Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, s. 151.

¹⁶²⁴ *T.C. Resmi Gazete*, “Türk Ceza Kanununun 526 ncı maddesinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, S.7535, 17 Haziran 1950, s. 18633.

¹⁶²⁵ *Zafer*, “İlk Arapça Ezan Dün Bütün Yurtta Okundu”, 18 Haziran 1950, s.1; *Son Posta*, “Ezanın Din Dili ile Okunmasına Başlandı”, 18 Haziran 1950, s. 1.

imgesinin dönüşümü DP döneminin bir diğer sembolüydü. Tek partili yılların halkı hor gören bürokratik anlayışı DP'nin memur sultasını ortadan kaldırması ile geride bırakıldı.¹⁶²⁶ Ekonomik ve toplumsal yaşamın geçirdiği dönüşüm Demokratlara halkın teveccühünü bir kere daha gösterdi. DP, 1954 Genel Seçimleri'nde % 58,4 oy oranı ile meclisteki sandalye sayısını 503'e çıkardı.¹⁶²⁷

1954 Genel Seçimleri Demokratların dört sene önceki büyük zaferlerini perçinlerken ekonomide çözüm bekleyen sorunlar bir anda su yüzüne çıktı. Fiyat artışı, enflasyon, mal kıtlığı, karaborsa, tarımsal verimin azalması ekonomide yaşanan canlanma döneminin sona ermek üzere olduğunu gösteriyordu.¹⁶²⁸ DP hükümetinin ilk yıllarından fiyat artışları yaşanmış, dış ticaret dengesi açık vermişse de tarımsal alandaki gelişmeler ve özel sektördeki dinamizm bu durumun sorun olarak görülmesinin önüne geçmişti.¹⁶²⁹ DP'nin Batı kapitalizmi ile bütünleşme stratejileri dış yardımlar ve kredi destekleri ile bir noktaya kadar yol alınmasını sağlamıştı.¹⁶³⁰ 1950'lerin ilk yıllarında Demokratlardan yana esen iç ve dış koşullar 1954 seçimlerinden sonra tersine esmeye başlamıştı. Tarımda makineleşmenin bir sonucu olarak ithal mal ve yedek parça gereksiniminin sürekli olduğu gerçeği ortaya çıktı.¹⁶³¹ Hava şartları tarımsal üretimi doğrudan etkilemiş ve tarımdaki verimliliğin azalmaya başlamasıyla ihracatta düşüş kaçınılmaz oldu.¹⁶³² 1951'de %19,8 olan tarımsal büyüme 1954'te -13,9'a geriledi.¹⁶³³ Sonuç açıktı Türkiye yeniden buğday ithal etmek zorunda kaldı.

Dış yardım ve kredi temininde yaşanan güçlükler dış borç ödemelerinde yaşanan güçlükler eşlik etti. Savaş dönemine göre iyi durumda olan rezervler giderek eridi.¹⁶³⁴ Hükümet çareyi döviz kontrolü ve dış ticaret yönetmeliğini sıkılaştırmakta buldu. ABD'den 300 milyon dolar kredi talebinde bulunmuşsa da Amerikalılar bu talebi reddederek 30 milyon dolar hibe vermekle yetinmişti.¹⁶³⁵ Demokratların süreklilik gerektiren kredi ve yardım stratejileri sona ermiş gözüküyordu. Nihayetinde

¹⁶²⁶ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, s. 373; Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, ss. 133-134.

¹⁶²⁷ *Milletvekili Genel Seçimleri 1923- 2007*, s. 10 ve s. 25.

¹⁶²⁸ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, s. 70.

¹⁶²⁹ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 161.

¹⁶³⁰ Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, s. 150.

¹⁶³¹ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s. 497.

¹⁶³² Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 161.

¹⁶³³ *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014*, s. 11.

¹⁶³⁴ Çavdar, "Demokrat Parti", s. 2069.

¹⁶³⁵ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 162.

basında çok geçmeden hükümetin vurguncu ve istifçilere yönelik kara liste hazırladığı haberleri çıktı. Bursa, İzmir, Adana gibi büyük kentlerde gerçekleştirilen baskınlarla mal istifleyenler gözaltına alındı. İstiflenen mallar arasında su borusu, çivi, boya, demir, teneke, kahve ve yedek parça gibi günlük kullanım malları yer alıyordu. İstifçiliği saptanan tüccar ve firmalar kara listeye ekleniyordu.¹⁶³⁶ Kumanda ekonomisi Haziran 1956'da tek partili yılların can sıkıcı uygulaması olan Milli Koruma Kanunu'nu çıkarılmasıyla devam etti.¹⁶³⁷ Hükümete ekonomiyi kontrol etmede geniş yetkiler veren kanun Menderes'in katı bir liberalizm takipçisi olmadığına işaret ediyordu. Demokratlar, tıpkı eski sıra arkadaşları Kemalistler gibi ekonomik kriz zamanlarını "kumanda" ekonomisine başvurarak atlatmaya çalışıyordu.¹⁶³⁸

Kumanda ekonomisi otoriter iktidarların zor dönemlerde başvurduğu sıkı tedbirler ile sorunların giderilmesi varsayımına dayanır. Demokratlar ekonomideki sorunları kumanda ekonomisi ile çözmeye çalışırken "sorunların" varlığı reddediliyor, muhalefet üzerine hücumlar gerçekleştiriliyordu. Bu süreçte ekonomide yaşanacak bir iyileşme ile yeniden gerçek programa dönülmesi umuluyordu. Demokratların halk ile bütünleşmesinde önemli bir dinamik haline gelen demokrasi ve özgürlük söylemleri artık arka plana itilerek ekonomideki sorunların giderilmesi için halktan destek isteniyordu. Bu desteğin karşısında olan muhalefet ise kötü niyetli ve ülkenin kalkınmasını istemeyen kimseler olarak suçlanıyordu.¹⁶³⁹

Başbakan Menderes, 1954 Genel Seçimleri'nden sonra gazeteci Ahmet Emin Yalman'a verdiği bir demeçte, "*Seçimler, vatandaşların benim tuttuğum yolu ne kadar beğendiğini açığa vurdu.*" diyordu. Seçimlerde elde edilen başarı Menderes'in seçmen çoğunluğunu gözeten anlayışına gözle görülür bir nitelik kazandırmıştı: "*Şimdiye kadar ben, siz gazetecilerle danışmağa değer veriyordum. 'Acaba ilaç diye aspirin mi, yoksa optalidon mu kullanmak münasiptir' diye fikrinizi soruyordum. Halkın coşkun güveni şunu belli ediyor ki böyle bir danışmaya ihtiyacım yoktur. Ben kendi kendime son kararı vereceğim, dilersem aspirin, dilersem optalidon kullanacağım.*"¹⁶⁴⁰ Böylelikle halkın takdiriyle iktidarda kalan Demokratlar için artık halk dışında danışılması gereken başka bir merci kalmıyordu. Yalman, Menderes'in bu ifadeleriyle

¹⁶³⁶ *Akşam*, "Ticaret Vekaleti Bir Kara Liste Hazırlıyor", 14 Temmuz 1955, ss. 1-2; *Akşam*, "İstifçilere Verilen Mühdet Bu Akşam Sona Eriyor", 15 Temmuz 1955, s. 1.

¹⁶³⁷ *Cumhuriyet*, "Milli Korunma Tasarısı Dün Kabul Olundu", 7 Haziran 1956, s. 1.

¹⁶³⁸ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, s. 73.

¹⁶³⁹ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, s. 500.

¹⁶⁴⁰ Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. 4, s. 317.

bir grup gazeteci ile zaman zaman gerçekleştirdiği görüşmeleri sona erdirdiğini ifade ediyordu.

Ekonomik sorunların gölgesinde elde edilen 1954 Genel Seçim zaferi Demokratların “otoriter” yönlerini ortaya çıkarmıştı. Eroğul, 1954 Genel Seçimleri’nde meclis çoğunluğunu alan Demokratların, kendilerine “*sınırsız bir güç vehmetmeğe*” başladıklarını dile getirmiştir.¹⁶⁴¹ Seçimleri kazanmanın coşkusu içinde çıkarılan bir kanunla Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP)’ni birinci parti çıkaran Kırşehir, ilçeye dönüştürülürken;¹⁶⁴² CHP’yi birinci parti çıkaran Malatya ikiye ayrıldı ve Adıyaman müstakil bir il haline getirildi.¹⁶⁴³ Demokratların seçimden sonraki ilk icraatları seçmen çoğunluğunun dışında kalan muhaliflerin cezalandırılmasına yönelikti. Ardı ardına çıkarılan baskın kanunlarla Demokratların otoriter eğilimleri su yüzüne çıkmıştı.

Daha öncesinde Basın Kanunu’nu katılaştıran DP, seçimden hemen sonra otoritesini artıracak icraatlara girişti. Seçim Kanunu’nda yapılan bir değişiklik ile bir parti tarafından reddedilen adayın başka partiden aday olması ve partilerin karma listeyle seçimlere katılması yasaklandı.¹⁶⁴⁴ Ayrıca devlet memurlarının seçimlerde aday olabilmesi için altı ay önce görevinden istifa etmesi şartı getirildi. İktidarın muhalefet üzerindeki otoritesi ise muhalefet partilerine radyo kullanımının yasaklanmasıyla pekiştirildi. DP’nin esaslı bir adımı akademideki profesör ve yargı üyelerine yönelik atıldı. Meslekte 25 yılını tamamlayan ya da 60 yaşını dolduranların geçici olarak görevden alınması ya da emekliye ayrılmasının önü açıldı.¹⁶⁴⁵ DP’nin bürokrasi üzerindeki otoritesi pekişirken aydınların iktidara bakışında olumsuzluk belirmeye başlıyordu.

Demokratların iktidar talepleri anımsandığında demokrasi ve özgürlük vurgusunun öne çıktığı görülür. Demokratlar iktidarlarının ilk yıllarında seçmen çoğunluğunu gözetken icraatlar ile demokrasi ve özgürlük taleplerini yerine getirdiklerini varsaymıştır. Nitekim DP iktidarının sağlamlaştığı 1954 Genel Seçimleri, Demokratlar açısından işlerin iyiye gitmediğinin göz ardı edildiği anlamına gelmemelidir. Seçmen çoğunluğunu arkasına alan Demokratlar, artık arkasındaki

¹⁶⁴¹ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 153.

¹⁶⁴² *Cumhuriyet*, “Kırşehir’e Aid Tasarı da Dün Mecliste Kanunlaştı”, 1 Temmuz 1954, s. 1.

¹⁶⁴³ *Cumhuriyet*, “Adapazarı ve Adıyaman Dün Vilayet Oldular”, 2 Aralık 1954, s. 1.

¹⁶⁴⁴ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, s. 71.

¹⁶⁴⁵ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, ss. 154-157.

kitlelerin taleplerini yerine getirmenin özgüveni ile ülkenin sorunlarını çözüme kavuşturacağı söylemini içselleştirmiştir. Başbakan Menderes, daha 1952 yılında hükümetin icraatlarını eleştirenlere, “*Hakiki inkılap Türkiye’de şimdi oluyor.*” diyerek cevap vermişti.¹⁶⁴⁶ Menderes’in yaklaşımı Demokratların demokrasiye bakış açıları ile bütüncül bir anlam kazanır. Kendilerini halkın partisi olarak kitlelere sunan Demokratlar iktidar dönemindeki otoriter icraatlarını demokrasilerde %50 artı 1 ile sağlanan seçmen çoğunluğunun bir gereği görerek “otoriterlik” ile bağdaştırılamayacağı söylemine ulaşır.¹⁶⁴⁷ Bu aşamada Demokratlar seçmen çoğunluğunu yurttaşların tümü olarak anladığı için hükümetin icraatlarının tüm yurttaşlar için gerçekleştiğini varsaymaktadır.

Demokratların milli iradeyi her şeyin üzerinde gören yaklaşımları DP otoriterliğini yalnızca parti seçmeni dışında kalanlar için geçerli kılıyordu. Nitekim seçmen çoğunluğunun iktidarı belirlediği, iktidarın da seçmenini gözeterek gerçekleştirdiği icraatlar demokrasinin gereği olarak görülmektedir. Devlet aygıtının parti çıkarları için kullanılması bu gereklilik içerisinde sakıncalı olmaktan çıkmaktadır. Muhalefetin radyo kullanımında iktidar partisi ile eşit haklara sahip olmadıkları sitemleri Menderes tarafından demokrasinin bir gereği olarak karşılanmıştı. Menderes, kamuya ait olmayan radyonun partilerin değil devletin görüşlerinin yayın aracı olduğunu dile getirmiş ve hükümetin radyoyu denetleme yetkisini doğal bir durum olarak değerlendirmişti.¹⁶⁴⁸ Demokratlar ülkenin ilerlemesine engel olmakla itham ettiği muhalefete karşı her zaman çekince içerisinde olmuştur. DP’nin ordu, üniversite ve yargı mensuplarına yönelik icraatları bu çekincenin bir ürünüydü. Bu durumun en somut işareti “Dokuz Subay Olayı” idi. Anti-demokratik yollarla iktidardan indirileceği endişesi Demokratların otoriterliğini besleyen esaslı bir unsurdur.¹⁶⁴⁹ DP otoriterliğinde Kemalist etkiyi unutmamak gerekir. Demokratların ileri gelenleri tek partili yıllarda devlette irili ufaklı görevlerde bulunan

¹⁶⁴⁶ Akşam, “Partiler Arası Mücadelede”, 14 Nisan 1952, s. 2.

¹⁶⁴⁷ Menderes, muhalefetin iktidara yönelttiği otoriterlik eleştirilerine de şu şekilde cevap vermiştir: “*Muhterem arkadaşlar; biz 1954’te tekrar rey aldık ve daha büyük bir ekseriyetle rey aldık. Bir siyasi parti bu kadar açık bir gaflet gösterir mi? Çünkü bunu okuyan, dinleyen ‘ne diye bu taktikte ısrar ediyorsun?’ demez mi? ‘Sen hürriyet vadettin, 1950 de onun için rey aldın. Fakat vaatlerini yerine getirmedi’ diyorlar. O halde ben kendilerine soruyorum; biz büyük bir farkla 1954’te neden kazandık? Demek ki söyledikleri doğru değil. Onun için kendilerine söyleyeyim; bir daha yapmasınlar bu hataları.*” TBMM ZC., Devre 10, Cilt 5, Birleşim 44, 20.2.1955, ss. 356-357.

¹⁶⁴⁸ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, s. 61.

¹⁶⁴⁹ İlter Turan, *Turkey’s Difficult Journey to Democracy, Two Steps Forward One Step Back*, Oxford University Press, Oxford 2015, s. 89

devlet adamlarıydı. Tek Parti Yönetimi'nin yönetim biçimi ile yetişen Demokratlar, halkın demokrasi ve özgürlük taleplerini yerine getirdiklerini varsayarak karşılaştıkları sorunlara otoriter çözümler bulmakta zorlanmıyordu. Şüphesiz bu çözüm yolu ilhamını Demokratların eski sıra arkadaşlarının tek partili yıllarda sıkça başvurdukları yöntemlerden alıyordu.¹⁶⁵⁰

Demokratların otoriter uygulamaları siyasetin tansiyonunu yükseltirken DP'nin halkın popüler partisi niteliği çatırdıyordu. Siyasal alandaki gergin atmosfere gündelik yaşamdaki ekonomik sorunların eşlik etmesi halkın hafızalarda tazeliğini koruyan tek partili yılları anımsamasına yol açıyordu. Nitekim bu anımsamanın üzerinden çok geçmeden basın, üniversite ve gençlik iktidarın otoriter uygulamalarının hedefi oldu. Yüzlerce gazeteci çeşitli adli cezalara çarptırılırken, gazete kapatmaları olağan bir durum haline gelmişti. Akademide istifalar yaşanıyor, “kara” elbiseler giyilerek iktidar protesto ediliyordu.¹⁶⁵¹ Toplumda artan huzursuzluk gençlik, üniversite, basın, parti ve ordu gibi sivil baskı gruplarının geniş muhalefetini doğurmuştur.¹⁶⁵² Nihayetinde CHP'nin vesayetçi anlayışına karşı Demokratların demokrasi ve özgürlük söylemlerine kanalize olan aydın desteği giderek erimiştir. Artan ekonomik sıkıntılar ve toplumsal muhalefetin hoşnutsuzluğu DP'nin parti tabanını bir arada tutma uğruna giriştiği otoriter uygulamaları şiddetlendirmiştir.¹⁶⁵³ DP, 1957 Genel Seçimleri'ne gidilen süreçte bir taraftan muhalefet üzerindeki baskısını artırırken diğer taraftan seçmen kitlesini hoşnut edecek icraatlara yönelmiştir. Demokratlar ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulmanın yolunu kendilerinde görüyordu. Kalkınma hamleleri ile ilerleme kaydeden ekonomide geçici bir yavaşlama olması normal bir durum olarak seçmene anlatılıyor ve sorunların çözümü için oy talep ediliyordu. Demokratların siyaset yapma tarzlarının önemli bir unsuru tek partili yılların icraatlarıyla kendi iktidar dönemlerindeki icraatların karşılaştırılarak seçmene mesaj verme stratejileriydi. Ülkedeki cami sayısındaki artıştan, ekili alanların sayısındaki artışa kadar her türlü istatistiki bilgi ile DP iktidarının kalkınma ile özdeşleştirilmesine özen gösteriliyordu.¹⁶⁵⁴ Ülke genelinde gerçekleştirilen temel atma ve açılış törenleri ile seçmen ile olan iletişime süreklilik sağlanıyor, parti tabanı dinamik tutulmak

¹⁶⁵⁰ Kongar, 21. *Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, s. 150.

¹⁶⁵¹ Birand, vd., *Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu*, ss. 134-135.

¹⁶⁵² Sencer, *Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, s. 239.

¹⁶⁵³ Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi 1920-1960*, C. 2, Agora Kitaplığı, İstanbul 2010, s. 262.

¹⁶⁵⁴ *Cumhuriyet*, “Muhalefetin Tenkidlerine Cevap,” 26 Mayıs 1957, s.1; *Cumhuriyet*, “Menderes Trabzon'da İnönüye Şiddetli Bir Cevab Verdi,” 14 Ekim 1957, s. 5.

isteniyordu.¹⁶⁵⁵ Demokratların 1957 Genel Seçimleri için yürüttüğü seçim kampanyaları benzer bir stratejiyle Başbakan Menderes'in bir çimento fabrikası açılışı için gittiği Afyon'da başlamıştı.¹⁶⁵⁶

Seçim sürecinde seçmen desteğini arkalarına almak isteyen Demokratlar, popülist uygulamalarla icraatçı parti imgesini korumak istiyordu. Bu doğrultuda seçimden hemen önce çıkarılan bir kanunla Kırşehir yeniden il haline getirilerek seçmenin gönlü alınmak istendi.¹⁶⁵⁷ Enflasyon karşısında ezilen çiftçilerin mağduriyetini gidermek için Ege ve Çukurova bölgelerinde pamuk alım fiyatları artırıldı.¹⁶⁵⁸ Dış politikada Kıbrıs Sorunu'nun gündemde olduğu ortamda istikrar ve birlik mesajları verilerek hükümetin icraatları sürekli olarak anlatıldı. Yerel teşkilatlar partililere çeşitli hediyelerde bulunarak seçmenin gönlünü almaya çalıştı.¹⁶⁵⁹ Öte yandan radyo etkin bir propaganda aracı olarak kullanılarak muhalefet üzerindeki baskıcı tutum sürdürüldü.

Başbakan Menderes seçimlere ramak kala gerçekleştirdiği Trabzon mitinginde DP popülizminin seçim sürecindeki yansımaları özetleyen bir söyleme başvurdu. *"Canım Trabzonlular!"* diyordu Menderes, *"Size hizmet etmek, size kul köle olmak hususunda elimizden gelen her şeyi yapmağa hazırız. (...) Türk milleti laflara değil icraata kıymet vermektedir."* Ardından İnönü'nün hükümete yönelttiği ülkede rejim buhranı olduğu ithamlarına cevap veren Menderes, oldukça ağır bir üsluba başvurarak İnönü'yü hasta olmakla itham etti: *"Buhran, İsmet Paşa'nın kafasındadır. İsmet Paşa hastadır. Mesela Asya gribi gibi bir hastalığa tutulmuştur. Onun hastalığının ismi 'daüliktidar'dır. İsmet Paşa iktidardan düştüğü gün onun kavlince bu memlekette siyasi buhran başlamıştır."*¹⁶⁶⁰ İktidar partisinde kazan giderek kayınıyordu. Ardı ardına gerçekleşen milletvekili istifaları partinin yerel teşkilatlarına da sıçramış, istifa eden milletvekillerinin taşradaki destekçileri partiden istifa etmeye başlamıştı.¹⁶⁶¹ İktidar seçim listesinde ciddi bir değişikliğe gitme yolunu tercih etse de parti tabanında ciddi bir aşınma olduğu görülebiliyordu. Partinin kurucu üyelerinden Köprülü, *"Programından ayrılmış, eski hüviyetini tamamen değiştirmiş olan bugünkü D.P.*

¹⁶⁵⁵ *Cumhuriyet*, "Adana'da Çimento Fabrikası Açıldı", 27 Mayıs 1957, s. 1.

¹⁶⁵⁶ *Milliyet*, "D.P. Seçim Kampanyasını Başvekil Afyonda Açıyor", 9 Ekim 1957, s. 1.

¹⁶⁵⁷ *Milliyet*, "Kırşehir Yeniden Vilayet Oldu", 13 Eylül 1957, s. 1.

¹⁶⁵⁸ *Cumhuriyet*, "D.P. nin Yeni Seçim Zammı!", 22 Ekim 1957, ss. 1-2.

¹⁶⁵⁹ *Cumhuriyet*, "Urfada D.P. lilere Lastik Dağıtıldı", 20 Ekim 1957, s. 5; *Cumhuriyet*, "D.P.nin Karakösedeki Giriştiği Şekerli Seçim Propagandası", 22 Eylül 1957, s. 4.

¹⁶⁶⁰ *Cumhuriyet*, "Menderes Trabzon'da İnönüye Şiddetli Bir Cevap Verdi," s. 5.

¹⁶⁶¹ *Cumhuriyet*, "Aday Listesinin Neşrinden Sonra D.P. den İstifalar Arttı", 9 Ekim 1957, s. 1.

zihniyeti ile uyuşmak benim için imkânsız olduğu cihetle” partiden çekildiğini açıklıyordu.¹⁶⁶² Benzer açıklamalar istifa eden diğer milletvekillerinden de geliyordu. Parti içerisindeki birlik ortamının parti program ve tüzüğünün tatbik edilmemesi nedeniyle ortadan kalktığı dile getiriliyordu.¹⁶⁶³

Baskın bir karar ile öne çekilen seçimler 27 Ekim 1957’de gerçekleştiğinde Demokratlar parlak bir sonuç ile karşılaşmamıştır. Demokratların bir önceki seçimde %58,4 olan oy oranları 1957 Genel Seçimleri’nde %48,6’ya gerilemiş, sandalye sayısı da 503’ten 424’e düşmüştür. Demokratları %41,4 oy oranı ile CHP takip etmiştir. CHP’nin bir önceki seçimde 31 olan sandalye sayısı 178’e kadar yükselmiştir. CHP’yi %6,5 oy oranı ve 4 sandalye ile CMP ve %3,5 oy oranı ve 4 sandalye ile Hürriyet Partisi (HP) takip etmiştir. Bununla birlikte 1950’de %89,3, 1954’te %88,6 olan katılım oranı 1957’de %76,6’ya gerilemiştir.¹⁶⁶⁴ Seçim sonuçları Demokratlar açısından “milli irade” söylemine ağır bir darbe indirmiştir. Halk, Demokratları iktidarda tutmasına rağmen parti seçmen çoğunluğunu kaybetmiştir.

1957 seçim süreci 1950 seçim sürecini anımsatmıştı. 1950’deki muhalefetin demokrasi ve özgürlük söylemleri 1957 seçim sürecinde muhalefetin dilinden düşürmediği bir söylem haline gelmişti. Muhalefet arasında gündeme gelen iş birliği görüşmelerinde iktidara geldikleri takdirde iki yıl süreyle kurucu meclis olarak çalışılacağı ve bu süreçte anti-demokratik kanunların tasfiye edileceği, demokratik adımlar atılarak nispi sistem ile yeniden seçimlere gidileceği konuşulmuştu.¹⁶⁶⁵ Nitekim seçim ertesinde meclisin görünümü 1946’nın meclisinden çok farklı değildi. Muhalefet iktidarın anti-demokratik icraatlarını eleştiriyor, muhalefet üzerindeki baskı ortamından şikâyet ediliyordu. Ekonomik sorunlar ise hükümetin başarısızlığı olarak sürekli zikrediliyordu. Buna karşın Demokratlar kendilerini iktidara getiren söylemlerinden uzaklaştıkça partinin toplumsal desteğinde yaşanan aşınma görmezden geliniyordu. İktidar ve muhalefet partileri arasındaki gerginlik toplumsal alana yansıyor, toplum kutuplaşmaya doğru yol alıyordu. Bir türlü çare bulunamayan enflasyon ve şiddetli döviz krizinin varlığında iktidarın sıkıca sarıldığı iki dinamik vardı: Daha fazla otoriterlik ve daha fazla popülizm.

¹⁶⁶² *Cumhuriyet*, “Kurucu Prof. Fuat Köprülü Dün Demokrat Partiden İstifa Etti”, 8 Eylül 1957, s.1.

¹⁶⁶³ *Cumhuriyet*, “İki Milletvekili D.P. den Çekildi”, 7 Eylül 1957, s. 1.; *Cumhuriyet*, “Bir Milletvekili Daha D.P.den Çekildi”, 10 Eylül 1957, s. 1.

¹⁶⁶⁴ *Milletvekili Genel Seçimleri 1923- 2007*, s. 10 ve s. 25.

¹⁶⁶⁵ *Cumhuriyet*, “Üç Muhalefet Partisinin Müşterek Tebliği”, 5 Eylül 1957, s. 1.

İktidarın muhalefet üzerindeki baskıcı tutumunun siyasal alanda yol açtığı gerginlik muhalefetin güç birliğine gitmesinde itici bir unsur oldu. Ekim 1958’de Türkiye Köylü Partisi ve Cumhuriyetçi Millet Partisi birleşerek Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) kuruldu.¹⁶⁶⁶ Kasım’da Demokratlardan ayrılan meşhur “Ondokuzlar”ın kurduğu Hürriyet Partisi kendini feshetti ve üyelerinin önemli bir kısmı CHP’ye katıldı.¹⁶⁶⁷ CHP, oy oranını bariz bir şekilde artırmış olsa da seçimlerde beklenen etkiyi yaratamamış, 1950 seçimlerinin üzerinden geçen yedi yıllık zaman diliminde geniş halk kitlelerinin gözündeki “baskıcı” imajını silememiştir. Yalnızca kısa bir süre önce Demokratlara yönelen aydın desteği geri gelmiş gibi gözüküyordu. Nitekim seçim sürecinde CHP’de bir hareketlilik baş gösterdi. Turhan Feyzioğlu, Ali İhsan Göğüş, Bülent Ecevit, Doğan Avcıoğlu, Coşkun Kırca gibi yazar, akademisyen ve bürokratlar ile partiye dinamizm kazandırıldı. Seçimlerden sonra parti bünyesinde bir “araştırma bürosu” kurularak modern bir politika yaklaşımı geliştirilmeye çalışıldı.¹⁶⁶⁸ CHP’de esas değişim toplumda duyulduğu zaman tek partili yılları anımsatan katı devletçiliği terk etmiş gözükmesi oldu. DP hükümetlerinin ekonomi politikasının tenkidinde sıklıkla liberal mesajlar veren CHP; seçim bildirisinde yönetimde demokrasi, ekonomide liberalizm vurgusu yaptı. İşçilere grev hakkı, üniversitelere özerklik, yargı mensuplarına teminat, radyoya bağımsızlık vadedildi. CHP’nin esaslı bir vaadi ise Milli Koruma Kanununun kaldırılacağını ilan etmesi oldu.¹⁶⁶⁹ Seçimden sonra HP’lilerin CHP’ye katılması partinin liberalizme doğru kaydığına işaret ediyordu.

1957 seçimleri CHP’yi iktidara getirmediyse de siyaset yapma tarzını değiştirmişti. Kemalistler ve Demokratlar ayrı zamanlarda aynı şeyleri söyleyen bir duruma gelmişti. CHP’nin yenilenen yüzü seçimden sonra gerçekleşen 14. Kurultay’a da yansdı. Ocak 1959’da toplanan kurultayda “İlk Hedefler Beyannamesi” kabul edildi. Beyannamede anti-demokratik kanun, usul ve zihniyetin tasfiye edilerek yeni bir anayasanın kabul edileceği ifade ediliyordu. Anayasada din ve vicdan özgürlüğünden düşünce ve ifade özgürlüğüne kadar temel hak ve özgürlüklere geniş bir yer ayrılıyor, Anayasa Mahkemesi ve Yüksek Hakimler Şurası kurulacağı ifade ediliyordu. Grev, sendika, yargı güvencesi, üniversite özerkliği, tarafsız

¹⁶⁶⁶ *Milliyet*, “CMP ile Köylü Partisi Birleşti”, 17 Ekim 1958, s. 1.

¹⁶⁶⁷ *Cumhuriyet*, “Hürriyet Partisi Dün Kendi Kendini Feshetti”, 25 Kasım 1958, s. 1.

¹⁶⁶⁸ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, s. 129.

¹⁶⁶⁹ *Cumhuriyet*, “Muhallif Partilerin Seçim Beyannameleri”, s. 1 ve 5.

cumhurbaşkanı konusu üzerinde duruluyor, demokratik bir yönetimin öneminden bahsediliyordu.¹⁶⁷⁰ Türkiye 1959’a doğru giderken iktidar ve muhalefet arasındaki gerginlik daha önce olmadığı kadar şiddetlenmişti. Muhalefetin güç birliği yoluna gitmesinden duyulan hoşnutsuzluk Demokratların iktidardan düşme heyulasını şiddetlendirdikçe siyasetin dili katılaştı. Manisa’da muhalefetin güç birliğini kin ve husumet cephesi olarak değerlendiren Menderes, muhalefete karşı bir Vatan Cephesi’nin kurulmasını istedi.¹⁶⁷¹ Menderes’in hücumları muhalefeti “ihtikar” ile birlikte olmakla itham etmeye varan bir şiddet kazandı.¹⁶⁷² Trakya seyahatinde muhalefetin güç birliğini eleştiren Menderes, halkı Vatan Cephesi’ne katılmaya davet etti. Muhalif basına yönelik ağır ifadeler kullanan Menderes, gazetecilerin memleketi birbirine kattığını dile getirdi.¹⁶⁷³ İnönü’nün cevabı ise Menderes’in “kanlı bir irtica” teşebbüsünde bulunduğu oldu.¹⁶⁷⁴ İktidarın basına yönelik baskıları soluksuz devam ederken Menderes’in işaret ettiği Vatan Cephesi, ülke genelinde ocak şeklinde örgütlenmeye başlamıştı. Radyoda cepheye katılan vatandaşların isimleri okunurken muhalefet yeni bir meydan okumaya hazırlanıyordu.

İktidar ve muhalefet arasındaki kutuplaşma muhalefetin “Büyük Taarruz” adını verdiği yurt gezileri ile şiddetlendi. İnönü önderliğinde milletvekili, partililer ve bir grup gazeteci ile gerçekleşen ziyaretlerde yaşanan olaylar toplumda kutuplaşmanın baş gösterdiğine işaret ediyordu. Uşak, Topkapı, Çanakkale, Konya, Kayseri’de yaşanan şiddet olayları Türkiye’de çok partili yaşamın henüz emekleme döneminde olduğunu gösteren vahim bir tabloya yol açtı. Bir dönemin milli şefi İnönü’ye Topkapı’da düzenlenen linç girişimi iktidar ve muhalefet arasındaki iletişimin ortadan kalktığını acı bir şekilde gösterdi. Toplum, İnönü ve Menderes’in başını çektiği iki kutba ayrıldı. Bir tarafta Güç Birliği Cephesi diğer tarafta Vatan Cephesi yer aldı.

İktidarın muhalefete yönelik baskı tedbirleri 12 Nisan 1960’ta toplanan DP Grup Toplantısı’nda CHP hakkında meclis tahkikatı açılması kararı alınması ile ileri bir boyuta ulaştı. DP Grup Başkanı Mazlum Kayalar ve Grup Başkanvekili Baha Akşit’in hazırladığı önerge CHP ve bazı basın gruplarına yönelik ağır suçlamalar içeriyordu. CHP’ye halkı kanunlara karşı gelmeye teşvik, orduyu siyasete karıştırma, bazı

¹⁶⁷⁰ *Cumhuriyet*, “Millet ve Tarih Huzurunda Dün C.H.P. nin Giriştiği Taahhüdler”, 15 Ocak 1959, s. 5.

¹⁶⁷¹ *Hürriyet*, “Başvekil, Vatan Cephesi Kurulmasını Teklif Etti”, 13 Ekim 1958, s. 1.

¹⁶⁷² *Cumhuriyet*, “Başbakan Muhalefeti de İtham Etti”, 15 Ekim 1958, s. 1.

¹⁶⁷³ *Cumhuriyet*, “Menderes Basına Ağır İsnadlarda Bulundu”, 27 Kasım 1958, s. 1.

¹⁶⁷⁴ *Cumhuriyet*, “İnönü Menderesin Trakya Konuşmalarına Cevab Verdi”, 29 Kasım 1958, s. 1.

kimseleri silahlandırma, hücre teşkilatı biçiminde gizli kollar teşkil etme, seçimleri kazanmak için demokratik olmayan yöntemlere başvurmak gibi suçlar isnat edilirken bazı basın grupları cumhuriyetin manevi ve fikri temelini tahrip etmek ve devletin kurumlarını şantaj, baskı ve tehdit etmekle itham edildi. Önergenin kabul edilmesiyle kurulan 15 kişilik Tahkikat Komisyonu'na her türlü siyasi hareket ve faaliyeti durdurma ve gazete-dergi kapatma gibi geniş yetkiler tanınmıştı.¹⁶⁷⁵

Siyasal alandaki kutuplaşmanın yansımaları üniversitelerde görülebiliyordu. 28 Nisan, İstanbul Üniversitesi'nde, “*Yaşasın Hürriyet!*”, “*Kahrolsun Menderes!*” sloganları eşliğinde hükümeti istifaya davet eden öğrencilerin ayaklanmasına sahne oldu. Öğrenciler ve polis arasında yaşanan arbedede bir öğrenci yaşamını yitirirken onlarca öğrenci yaralandı.¹⁶⁷⁶ Öğrenci ayaklanmaları bir gün sonra Ankara Üniversitesi'ne sıçradı. Siyasal Bilgiler ve Hukuk Fakülteleri'nde silah sesleri yankılanıyor, hürriyet ve istifa sesleri sokaklardan işitiliyordu.¹⁶⁷⁷ Çok geçmeden tanklar Kızılay'da görüldü. Hükümet yaşanan olaylardan CHP Gençlik Kolları'nı sorumlu tutarak her iki şehirde de sıkıyönetim ilan etti.¹⁶⁷⁸ 3 Mayıs'ta sokaklarda görünen tank seslerinin gürültüsünü artıran bir gelişme yaşandı. Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel, izine ayrıldığı sırada Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes'e bir mektup gönderdi. Gürsel, ılımlı bir üslup ile ülkenin içinde bulunduğu duruma yönelik değerlendirmede bulunarak tavsiye niteliğinde görüşler paylaştı. Mektupta cumhurbaşkanının istifa etmesi, yeni bir kabinenin teşkil edilmesi, İstanbul ve Ankara'da sıkıyönetimin kaldırılması ve bu kentlerin vali ve emniyet müdürlerinin görevden alınması, gözaltında tutulan öğrenciler ve tutuklu gazetecilerin serbest bırakılması, din istismarından vazgeçilmesi, ordunun sorunlarının çözülmesi, Tahkikat Komisyonu ve anti-demokratik kanunların kaldırılması tavsiye ediliyordu. Mektup açıkça bir muhtıraydı ve yaklaşmakta olan sancılı günleri haber veriyordu. Bu açıdan mektubun son cümlesi oldukça anlamlıydı: “*Sayın vekilim, maruzatım muhakkak ki çok mühim ve hatta çok cüretkâranedir. Fakat memleket için, milletin selameti için,*

¹⁶⁷⁵ *Cumhuriyet*, “D.P.nin Tahkikat Önergesi Dün Gece Neşrolundu”, 16 Nisan 1960, s. 5; *Akşam*, “Yeni Tedbirler B.M. Meclisine Getirildi”, 26 Nisan 1960, s.1; *Cumhuriyet*, “Komisyon Sert Tenkidlerden Sonra Dün Teklifi Kabul Etti”, 27 Nisan 1960, s.1.

¹⁶⁷⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam (1950-1964)*, C. 3, Remzi Kitabevi, 9. Basım, İstanbul 2011, ss. 408-409.

¹⁶⁷⁷ Birand, vd., *Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu*, s. 169.

¹⁶⁷⁸ *Milliyet*, “Sokağa Çıkmak Yarın Sabaha Kadar Yasak” 1 Mayıs 1960, s. 1.

hükümet ve hatta Partinizin kurtarılması için dikkate alınması lazımdır. Ve hatta çok lazımdır. Saygılarımla.”¹⁶⁷⁹

Başbakan Menderes, yaşanan olayları, “*Bunlar nizam ve devlete karşı gelmenin ne demek olduğunu anlamakta gecikmeyecektir.*” ifadeleriyle tenkit ediyordu.¹⁶⁸⁰ Muhalefet ise ikonik bir sivil itaatsizlik eylemi hazırlığı içerisindeydi. Başbakan’ın 5 Mayıs’ta Kızılay’da olacağı haberini alan muhalif öğrenciler “beşinci ayın beşinde öğleden sonra saat beşte” açılımına sahip “555K” parolasıyla bir gövde gösterisine hazırlandı.¹⁶⁸¹ 5 Mayıs’ta toplanan öğrenciler marş ve şarkılar eşliğinde hükümeti protesto etti. Menderes’in halk arasına karışmak istemesi ile facianın eşiğinden dönüldü. Başbakan’ın yakasına yapışarak istifa diye bağırان vatandaşların öfkesi ülkede iktidar ve muhalefet ilişkisinin sona erdiğini göstermişti.¹⁶⁸² Yaşanan olayların faturası yalnızca CHP’ye ve muhalif basına çıkmakla kalmadı. İktidara yakın basın grupları da olaylardan nasibini aldı. Demokratlara yakınlığıyla bilinen Zafer gazetesi 6 Mayıs tarihli baskısında “*Kızılay’daki hadiselerin resminin tezahürat olarak basılması*” gerekçe gösterilerek kapatılmıştır.¹⁶⁸³ 21 Mayıs’ta Ankara halkı tarihi bir ana tanıktık etti. Harp Okulu öğrencileri Zafer Anıtı’na doğru sessiz bir yürüyüş gerçekleştirdi. Halkın meraklı bakışları arasında anıta vardıklarında İstiklal Marşı’nı okumaya başlayan öğrencilere halk eşlik etti. Öğrenciler, “*Dağ Başını Duman Almış*” sözleriyle başlayan “gençlik marşını” okuyarak geri dönerken Türkiye’de çok partili yaşamın en sancılı günlerine yalnızca birkaç gün kalmıştı.¹⁶⁸⁴

6.9. Demokrat Parti Popülizminin Boyutları

Taggart’ın dikkat çektiği gibi popülizm bir tür basitlik siyasetidir. Bu siyaset sıradan insanın bilgeliğini içerdiği için aracılığa ihtiyaç duyulmayan bir siyaset yapma türüdür.¹⁶⁸⁵ Demokratlar; 1940’larda o zamana kadar görülmemiş bir siyasal üslup ve siyaset yapma tarzını politik kültüre getirmişti. Halk ile iletişimde araçlara başvurulmaksızın köy ve kasabalara kadar gidilerek halk ile bütünleşme stratejisi takip

¹⁶⁷⁹ BCA, *Anayasayı İhlal Davası: Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel’in Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes’e Yazdığı 3.5.1960 tarihli DP Hükümetini Uyarıcı Mektubu*, 10-9-0-0, 90/276/3., 1961, ss. 4-6.

¹⁶⁸⁰ Aydemir, *İkinci Adam (1950-1964)*, C. 3, s. 409.

¹⁶⁸¹ Yücel, *Demokrat Parti*, s. 143.

¹⁶⁸² Birand, vd., *Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu*, ss. 175- 176.

¹⁶⁸³ *Milliyet*, “Zafer Bir Hafta İçin Kapatıldı”, 8 Mayıs 1960, s. 1.

¹⁶⁸⁴ Emin Karakuş, *40 Yıllık Bir Gazeteci Gözü ile İşte Ankara*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1977, s. 485.

¹⁶⁸⁵ Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, s. 112.

edilmiştir. Bir yönüyle Demokratlar halkın iradesini her şeyin üzerinde tutarak siyasal alana halkın bilgelikliğini taşımak istemiştir.

Geçmişte iradesine başvurulmamış geniş halk kitlelerinin sesi olduğu söylemi demokratikleşme sürecinde DP popülizminin esaslı bir unsuru olmuştur. Demokratların halk ile özdeşleşmelerinde parti teşkilatının köy ve kasabalara kadar giderek bürokrasi-yönetici kesiminin ihmal ettiği söylenen halkın istek, arzu ve sorunlarıyla yakından ilgilenmesi kısa bir süre içerisinde Demokratları “demokrasi” ile anılan bir parti haline getirmiştir. Bu bağlamda DP popülizminin ilk boyutu olarak ülkedeki siyaset yapma tarzı ve siyasal üslubu kökünden değiştiren “basitlik siyasetini” zikredebiliriz. Kırsal kesimdeki partililerin bölgenin yaşam biçimi ve değerlerini yansıtan politikacı imajı geniş halk kitlelerinin partiye kanalizasyon olmasında önemli bir yere sahiptir. Menderes’in, *“Konuşuyoruz çünkü karşımızda aynı hislerle, aynı dava uğrunda memlekete hizmet etmeğe çalışan, aynı heyecanı hisseden sizler gibi vatandaşlar buluyoruz.”* demesi boşuna değildir.¹⁶⁸⁶ DP, bir muhalefet partisi olarak örgütlenme yoluna girdiği andan itibaren halk adına, halk için siyaset yaptığını ileri süren bir parti olmuştur. Demokratların bu tutumu, iktidarın kendilerine yönelen engelleme girişimlerini halkın iradesinin engellenmeye çalışıldığı şeklinde yorumlamalarına olanak tanımıştır.¹⁶⁸⁷

Demokratların halk ile bütünleşmelerinde eşsiz bir içerik kazanan “milli irade” söylemi DP popülizminin ikinci boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır. DP açısından iktidar partisi demokrasinin en somut ifadesi olan milli iradenin karşısında durmuş, halkın gerçek anlamda demokrasiye işlerlik kazandırmasına engel olmuştur. Anti-demokratik kanunlar ile iktidarını pekiştiren iktidar, köylere yalnızca vergi toplamak için gitmiştir. Oysaki Demokratlar köylere halkın sorunlarıyla ilgilenmek için giden, halkın gerçek temsilcileri olarak kendilerini konumlandırmıştır. Halk ile kurulan

¹⁶⁸⁶ Menderes Diyor ki!, Birinci Kitap (7 Ocak 1946-14 Mayıs 1950), s. 73.

¹⁶⁸⁷ Menderes daha 1946’da iktidarın kendilerine yönelen her türlü baskı ve tedbirlerinin gerçekte halka yöneldiğini dile getirmiştir: *“Esefle arz etmek mecburiyetindeyiz ki, yer yer bazı idare amirlerinin gayretkeşliklerinden başka Halk Partisinin bazı elemanları makbul sayılamayacak bir faaliyet ve propaganda istikameti tutmuşlardır. Çokluk kulaklara fısıldanan bir propaganda, isnat, tazyik ve hatta tehditlerin neler olduğunu halkımız bilmektedir. Çünkü bunlara maruz kalan bizzat halkımızdır. Bunlar açık olarak umumi efkâr karşısında söylenmiyor, yapılmıyor. Çünkü böyle hareket edenler, memleketin ve Halk Partisinin yüksek idaresinde bulunanların, bu meşru sayılamayacak yollarda yürümesine rıza göstermeyeceklerini bilmektedirler. Memnunluğu mucip olan şudur ki, bütün bu menfi gayretlere rağmen Demokrat Parti yurdun her tarafında büyük bir ilgi, sevgi ve güvenle karşılanmaktadır.”* Menderes Diyor ki!, Birinci Kitap (7 Ocak 1946-14 Mayıs 1950), s. 13.

duygu ortaklığı halkın gerçek temsilcileri olarak talep edilen her şeyi halk için, halk adına talep edildiği bir içerik yaratmıştır.

Türkiye'nin II. Dünya Savaşı ertesi durumu anımsandığında demokratikleşme sürecini başlatan CHP'nin aynı zamanda iktidar için yarışan bir parti hüviyetini kazanmak için yoğun bir uğraş verdiği gerçeğiyle karşılaşılır. 1950 Genel Seçimleri'ne kadar geçen süreçte iktidarın demokratik nitelikteki tek icraatı genel oy hakkını getirmekten ibaret değildi. Parti-devlet özdeşliğinin dayanak noktasını oluşturan anti-demokratik düzenin dönüşümüne yönelik önemli adımlar atılmıştır. Nihayetinde siyasal sistemde iktidar için yarışan iki parti demokratik seçimler için kıyasıya bir rekabete girebilmiştir. Bu süreçte geniş halk kitlelerinin DP hareketine kanalize eden tek unsur Tek Parti Yönetimi'ne karşı biriken yaygın öfke ve hoşnutsuzluk olamazdı. Demokratlar siyasal üslup ve siyaset yapma tarzlarıyla 1940'ların Türkiye'sinde genel oy ile tanışan halkın öfkesini iktidara yönlendirmeyi başarabilmiştir.

Demokratların siyaset yapma tarzlarında eski sıra arkadaşları Kemalistleri dahi öz eleştiri yapmaya iten etkili propaganda teknikleri önemli bir yere sahiptir. 1946 Genel Seçimleri'nde kullanılan “*Yeter, Söz Milletindir!*” sloganı Türkiye'nin değişen konjonktürünün en somut ifadesidir. Ülkedeki herhangi bir sorunun kaynağı olarak iktidar partisi işaret edilirken sorunların çözümü DP popülizmi içerisinde karmaşadan uzaklaştırılarak basit bir alana indirgenir. Bu alan milli iradenin tecelli edeceği serbest seçimlerdir. DP popülizmi içerisinde demokrasi halk için iktidara karşı verilen mücadelenin sonunda elde edilecek bir hürriyet mücadelesidir aynı zamanda. Serbest seçimlerin sonunda milli iradenin tecelli etmesiyle hürriyete engel olan CHP iktidardan uzaklaşacak ve böylelikle demokratik bir toplum ortaya çıkacaktır.

DP popülizminin üçüncü boyutu “seçkin karşıtlığı” idi. Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet yönetimi ve bürokraside egemen olan seçkinci dünya görüşü cumhuriyetin ilanıyla ortadan kalkmamıştı. Devlet seçkinlerinin kendilerini toplumun üzerinde konumlandırarak inşa ettikleri özerk alanda devletin gerçek hizmetkarları, halkın koruyucusu, modernleşmenin yürütücüsü olarak addetmeleri Cumhuriyet Dönemi'nde devam etmişti.¹⁶⁸⁸ Demokratlar, CHP'yi devletin partisi olarak tarif ediyordu. Bu tarif en kaba ifadeyle parti-devlet özdeşleşmesinden ileri geliyordu. Oysaki Demokratlar daha yolun başında halk ile özdeşleşmiş, halk ile bütünleşmiş bir

¹⁶⁸⁸ Özbudun, “Türkiye’de Devlet Seçkinleri ve Demokratik Siyasal Kültür”, s. 9.

hareket olarak kendilerini tarif ediyordu.¹⁶⁸⁹ Yıldırımaz'ın ifadesiyle partililer siyasi görüşlerini açık seçik anlatmak yerine iktidar partisi üzerinden genellemeler yaparak partiye dair her türlü çıkarımı halkın yapmasına uygun bir ortam yaratmıştır. Nihayetinde etkin bir propaganda stratejisiyle geniş halk kitleleri DP hareketine kendilerinin aradığı nitelikleri yükleyerek destek vermiştir.¹⁶⁹⁰ Seçkin karşıtlığı geniş halk kitlelerinin kendilerini DP hareketi içerisinde konumlandırımlarında başat bir etkiye sahiptir. Demokratlar eski sıra arkadaşları Kemalistler ile özdeşleşen halka yabancılaşmış bürokrasi-yönetici kesimine duyulan öfkeyi yönetebilmiştir.¹⁶⁹¹

Popülist politikanın tipik bir söylemi olan seçkin karşıtlığı halkın değerleriyle seçkinlerin değerleri arasındaki çelişkiyle doğru orantılı olarak halkın yüceltilmesini ortaya çıkarır.¹⁶⁹² Demokratlar için halk her şeyden önce seçkinler tarafından siyasal alanın dışında tutulmuş, iradesine başvurulmamış, dünya görüşü ve değerleri yok sayılmıştır.¹⁶⁹³ Demokratların henüz muhalefetteyken iktidar ile uzlaşmaz bir tavır içerisinde olması “muvazaa partisi” imajı kazanmamak için başvurulmuş bir stratejiden ibaret değildi. DP hareketini ortaya çıkaran muhalefet Tek Parti Yönetimi'nin her türlü baskıcı politikasına karşı biriken öfkenin bir tezahürü idi.¹⁶⁹⁴ Bu öfkenin öznesi olan halk her türlü sorunun kaynağı olarak işaret edilen iktidara karşı yönetici-bürokrasi kesimine yönelen açık bir mücadeleyi ortaya çıkarmıştır. Bir yönüyle popülist politikanın köhneleşmiş, gerçek anlamda iş görmeyen seçkinlere karşı saf, masum, daima çalışan sıradan insanları konumlandıran anlayışı Demokratların seçkin karşıtı söylemlerinde belirmiştir.¹⁶⁹⁵ DP'nin seçkinci karşıtlığı popülist bir kategoride

¹⁶⁸⁹ Ağaoğlu, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, s. 7.

¹⁶⁹⁰ Sinan Yıldırımaz, “Vatan Cephesi: Demokrat Parti'nin Politik Meşruiyet Krizi ve Toplumsal Muhalefeti Kontrol Altına Alma Çabası”, *Türkiye'de Siyasal Muhalefet 1923-1980*, Ayşegül Komşuoğlu (Der.), Bengi Yayınları, İstanbul 2008, s. 176.

¹⁶⁹¹ Menderes, CHP'nin bürokrat zihniyetini şu şekilde eleştirmiştir: “(...) Tam bir bürokrat zihniyeti ile işleyen ağır ve battal bir hükümet makinesi, bir taraftan mal olduğu büyük masraflarla, diğer taraftan da bilhassa iktisadi hayatı çok sıkı bir baskı altında bunaltan kötü müdahaleleri ve sakim hareketleri ile memleketi kasıp kavurmuştur.” Bir başka konuşmasında Menderes, halkın CHP'nin temsil ettiği seçkin zümreye güveninin kalmadığını ifade etmiştir: “(...) Türk milletinin aldatıla aldatıla artık Halk Partisi'ne hiç itimad kalmadığını itiraf etmekten çekinecek, bu memlekette Halk Partisi'nin müfrit idarecilerinden ve onların teşkil ettikleri zümre ve şebekeden başka, artık kimse kalmamıştır.” Menderes'e göre “Demokrat Parti'nin kendisi, her türlü zümre tahakküm ve zihniyetini ortadan kaldırmak üzere vücut bulmuş ve bu mücadelede muvaffakiyetten muvaffakiyete giden bir teşekküldür” Zira, “Memleket idaresinde hâkim olan hükümet partisi, bugüne kadar muhafaza etmekte olduğu zihniyette devam edecek olursa inanınız ki, memleketin ikbaline ve yüksek menfaatlerine set çekmiş olacaktır.” Menderes Diyor ki!, *Birinci Kitap* (7 Ocak 1946-14 Mayıs 1950), s. 123,147,154.

¹⁶⁹² Taggart, *Concept in the Social Sciences Populism*, s. 91.

¹⁶⁹³ Menderes Diyor ki!, *Birinci Kitap* (7 Ocak 1946-14 Mayıs 1950), ss. 117-118.; Ayrıca bkz. Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar Merkez Çevre İlişkileri”, s. 94.

¹⁶⁹⁴ Ağaoğlu, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, ss. 79-82.

¹⁶⁹⁵ Müller, *Popülizm Nedir?*, s. 40.

değerlendirilmesi için yeterli değildir. Demokratların demokrasiye bakış açılarında tezahür eden milli irade en temelde seçmen çoğunluğuna dayanan bir meşruiyete sahiptir.¹⁶⁹⁶ Bu meşruiyetin verdiği yetkiyle yürütme gücünü kullanan Demokratlar, demokratik sistemlerin çoğulcu niteliğini göz ardı ederek seçmen çoğunluğunun sürekliliği için çaba gösterme eğiliminde olmuştur. Bir anlamda ülkenin demokratik ikliminde esen karabulutlar karşısında çoğulculuğun üzerindeki örtü kaldırılmak yerine seçmen çoğunluğunun muhafaza edilmesine gayret edilmiştir. Bu gayret seçmen çoğunluğunu arkasına alan popülist politikacılarda tezahür ettiği şekilde çoğulculuğun reddedilmesine, çoğulculuk karşıtlığına yol açmıştır.¹⁶⁹⁷ Nitekim “çoğulculuk karşıtlığı” DP popülizmi içerisinde dördüncü boyut olarak karşımıza çıkmaktadır. Demokrasinin milli iradenin tecellisi olarak kavramsallaştırıldığı bir gerçeklikte seçmen çoğunluğunun dışında kalanların iradesinin bir önemi kalmamaktadır. Bu tür bir gerçeklikle popülizm açısından parlamento ve seçimlerin yalnızca araçsal bir değeri bulunmaktadır. Zira kurumlara meşruiyetini sağlayan yegâne güç halkın kendisidir.¹⁶⁹⁸ Popülist iktidarların çoğulculuğun en somut tezahürü olan sivil toplum örgütlerine karşı baskıcı bir tutum içerisinde olmaları oldukça anlamlıdır. Sivil toplumda beliren herhangi bir itiraz popülistler açısından ahlaki ve sembolik bir soruna yol açar. Dolayısıyla iktidar kendisine yönelen itirazın kaynağını değersizleştirerek sivil toplumun gerçek sivil toplum olmadığını, muhalefetin de gerçek muhalefet olmadığını kanıtlama çabası içerisine girer.¹⁶⁹⁹ Elbette sivil toplum ve muhalefete yönelik olumsuz bir tutum içerisinde olmak yalnızca popülist iktidarlara yönelik bir özellik değildir. Ancak popülistler için demokrasinin tezahürü milli irade olduğu için ülkedeki herhangi bir sorunun çözümü olarak seçimler yeterli görülmektedir. Demokratlar da iktidar dönemlerinde sivil toplum ve muhalefetten kendilerine yönelen her türlü eleştiriye gerçek dışı görerek, sorunların çözümünü sandığa gitmekte gördü. Bir yönüyle meclisin temsili meşruiyeti geri plana itilirken seçmen çoğunluğunun iktidara sağladığı meşruiyet yeterli görülmüştür.¹⁷⁰⁰

¹⁶⁹⁶ Demokratların çoğunluğun iradesine dayanan demokrasi anlayışının Samet Ağaoğlu'nun demokrasi tarifinde somutlaştığı görülmektedir: “*Demokrasi bir sayı rejimidir. Bu rejimde yığınlar ne isterse o olur. Biz iktidar mesulleri sıfatıyla bir avuç aydının tenkidine ve gürültüsüne değil, halk yığınlarının belirttiği isteklere uymak zorundayız.*” Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. 4, s. 238.

¹⁶⁹⁷ Müller, *Popülizm Nedir?*, s. 119.

¹⁶⁹⁸ Nadia Urbinati, “Democracy and Populism”, *Constellations*, Vol. 5, No. 1, 1998, s. 117.

¹⁶⁹⁹ Müller, *Popülizm Nedir?*, s. 66.

¹⁷⁰⁰ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, s. 147.

DP popülizmi içerisinde tezahür eden çoğulculuğun reddedilerek çoğunluğun yüceltilmesi Demokratların eski sıra arkadaşları Kemalistlerden miras aldıkları bir yönetim anlayışydı. Kemalist halkçılığın sınıfları reddeden, kaynaşmış bir toplum ideali siyasal sistemde ikinci bir partinin varlığına gerek duyulmamasına yol açmıştı. Toplumsal alanda resmî ideoloji ile çatışan herhangi bir özerk örgütlenmeye izin verilmemiş, basın ve yayın araçlarından eğitim kurumlarına kadar sıkı bir gözetim mekanizması oluşturulmuştur. Oysaki, çoğulculuk modern toplumun karmaşık yapısı içerisinde farklı çıkar ve ihtiyaçların kamusal olarak ifade edilmesine ve siyasi karar alma süreçlerine aktarılmasına olanak sağlayan bir içeriğe sahiptir.¹⁷⁰¹ Robert Dalh’a göre “*Demokratik çoğulculuk veya çoğulcu demokrasi ifadelerinde çoğulculuk ve çoğulcu terimleri örgütsel çoğulculuğa, yani bir devletin etki alanı içinde görece özerk (bağımsız) çok sayıda örgütün (alt sistem) varlığına atıfta bulunur.*”¹⁷⁰² Bu açıdan düşünüldüğünde bir ülkenin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel bütünleşmesini sağlayacağı varsayılan kurumların eksikliğinin yarattığı kurumsal boşluk, geniş bir patronaj ağıyla dolmaktadır.¹⁷⁰³ Bu bağlamda literatürde siyasi kayırmacılık içerisinde değerlendirilen¹⁷⁰⁴ “patronaj ve klientalizm” DP popülizminin beşinci boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır. Schüler’in belirttiği gibi Türkiye’de siyasal patronaj (himaye) ve klientalizm (müştericilik/vekillik)-patron/klient ya da patron-müşteri ilişkileri-siyasal partiler, partililer ve parti kadroları arasındaki etkileşimin karakteristik bir özelliğidir.¹⁷⁰⁵ Patron-müşteri ilişkileri en kaba ifadeyle devlet kaynağı ve ayrıcalığı karşılığında seçmen iradesinin yani oyun değiştirilmesine karşılık gelen bir kapsama sahiptir.

Türkiye’de seçmen oyunun siyasal iktidarı belirlemeye başlaması ikincil seçmenden “seçmen”e geçiş sürecinde yani II. Dünya Savaşı ertesinde demokratikleşme adımlarıyla olmuştur. DP’nin bir muhalefet hareketi olarak örgütlenme yoluna gitmesiyle siyasal yaşama getirdikleri siyaset yapma tarzları kırsal kesimin siyasi bilinci üzerinde büyük bir değişim meydana getirmiştir. Partiler, çok

¹⁷⁰¹ Levent Köker, “Seçim Sistemleri ve Siyasi Çoğulculuk: Demokratik Meşruluk Açısından Bir Değerlendirme”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 23, 2006, s. 201.

¹⁷⁰² Robert A. Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy Autonomy vs. Control*, Yale University Press, New Haven and London 1982, s. 5.

¹⁷⁰³ Sunar, *Demokrat Parti ve Popülizm*, s. 2077.

¹⁷⁰⁴ Arzu Özkönan ve Ramazan Erdem, “Yönetimde Kayırmacı Uygulamalar: Kavramsal Bir Çerçeve”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 20, S. 2, 2014, s. 185.

¹⁷⁰⁵ Harald Schüler, *Türkiye’de Sosyal Demokrasi: Particilik, Hemşehrilik, Alevilik*, çev. Yılmaz Tonbul, haz. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 99.

partili demokrasiyi ilk defa deneyimleyen geniş halk kitlelerinin oy tercihi için kıyasıya bir rekabete girişmiştir. Bu rekabetin en somut tezahürü köy ve köylülere sunulacak hizmet için seçmen oyunun pazarlık unsuru haline gelmesidir.¹⁷⁰⁶

Patron-müşteri ilişkisi olarak kavramsallaştırılan yerel düzeydeki ilişki biçimi geleneksel toplumlarda köylüler ve yerel nüfuz sahipleri arasındaki karşılıklı bir bağlama sahiptir. Buna göre yerel yaşam koşullarında sınırlı kaynaklara sahip olan - ya da hiçbir kaynağı olmayan- köylülerin kendilerine faydalı olabilecek güçlü ve etkili bir yerel nüfuz sahibine bağlanma yoluna gitmesi ile patron-müşteri ilişkisi kurulmuş olur. Köylünün yerel düzeydeki elektrik, su, kredi ihtiyacından devlet dairesindeki işlerine kadar her türlü sorun ve ihtiyaçlarında yerel nüfuz sahiplerine olan bağılıkları belirleyici olmaktadır. Bu bağılılıkta köylüler hizmet olarak fayda sağlarken yerel nüfuz sahipleri de saygınlık ve siyasi destek görmektedir.¹⁷⁰⁷

Türkiye’de patron-müşteri ilişkisinin geleneksel düzeydeki kökleri Osmanlı İmparatorluğu’nun 17-18’inci yüzyıllarına kadar uzanmaktadır. Osmanlı sosyal tarihi üzerine yürütülen çalışmalarda yerel nüfuz sahipleri olarak âyan ve köylüler arasındaki müşteri-patron ilişkilerinin önemi üzerinde durulmuştur. Buna göre âyanlık, geleneksel arazi sisteminin parçalanması ile devlete ait toprakların kiralanması ve vergi toplama hakkını elde ederek önemli bir ekonomik güç haline gelmeye başlamıştır. Yerel düzeyde güçlenen âyanlar, kırsal alanda merkezi otoritenin zayıflığında köylünün güvenlik ihtiyacını temin eden bir otorite kazanmıştır. Yerel idarecilerin köylülere yönelik her türlü olumsuz eylemlerinde âyanlık başvuru olan yerel bir güç merkezi halini almıştır. Öyle ki 18. yüzyıla gelindiğinde âyanlık, merkezi devlet idaresi ile yerel halk arasında bir tür arabuluculuk yapan önemli bir sosyal sınıf olarak belirmiştir.¹⁷⁰⁸ Yerel düzeyde kurulan patron-müşteri ilişkileri ağı 20. yüzyılda yerel eşraf ve büyük toprak sahipleri ile yerel halk arasında devam etmiştir. Yerel nüfuz sahipleri tıpkı âyanların yaptığı gibi merkez-çevre arasında arabuluculuk rolünü yerine getirmiş, imparatorluğun son dönemlerinde partilere ve parlamentoya girmeye başlamıştır. Bu durum cumhuriyetin ilanından sonra da devam etmiştir. 1945’in mayıs ayında Toprak Kanunu mecliste görüşülmeye başladığında kanuna yönelik ilk itirazlar

¹⁷⁰⁶ Güneş- Ayata, “Roots and Trends of Clientelism in Turkey”, *Democracy, Clientelism and Civil Society*, s. 53.

¹⁷⁰⁷ Robin Theobald, “The Decline of Patron- Client Relations in Developed Societies”, *European Journal of Sociology*, Vol. 24, No. 1, 1983, s. 137.

¹⁷⁰⁸ Sayarı, “Clientelism and Patronage in Turkish Politics and Society”, ss. 84-85.

Adnan Menderes ve Emin Sazak gibi büyük toprak sahibi ailelere mensup milletvekillerinden gelmişti.

Çok partili hayata geçiş siyasal partiler arasındaki rekabette seçim süreçlerinde seçmenlerin oy karşılığında daha fazla yardım talep edebilecekleri bir ortam meydana getirmiştir. Yerel ve ulusal düzeyde etkinliğini artıran partiler potansiyel seçmenlere bireysel ya da kolektif fayda dağıtımını geleneksel patron müşteri bağlarından ziyade siyasi parti örgütleri aracılığıyla gerçekleştirmeye başlamıştır. Diğer bir ifadeyle geleneksel anlamda eşraf ve yerel halk arasındaki ilişkinin yerini devlet kaynaklarının siyasi destek karşılığında parti örgütleri aracılığıyla dağıtılması almıştır. Parti ve seçmen arasındaki bu ilişki seçmenin daha fazla hizmet ya da kayırmacılık karşılığında oyunu taleplerini yerine getiren partiden yana kullanmasını sağlamıştır.¹⁷⁰⁹

Seçmenlerin oy karşılığı hizmet alması patron-müşteri ilişkilerinde yeni bir meşrulaştırma sürecini beraberinde getirmiştir. Bir kere siyasetçiler seçmenlerin doğrudan temsilcileri olarak görülmeye başlanmıştır. Doğrudan temsil siyasetçilere sürekli ve kolay erişimi gerektirdiği gibi seçmen taleplerine göre hareket edilmesine yol açmıştır.¹⁷¹⁰ 1946'ya kadar kırsal kesime oy talep etmek için gitmeyen CHP'nin seçkinci imajına karşı öfke içerisinde olan geniş halk kitlelerinin doğrudan temsil ile parti ve partililer ile kurduğu iletişim biçimi çok partili yaşamın bir tezahürüydü. Böylelikle tek partili yıllarda kırsal kesimin bürokratik-yönetici seçkinler üzerindeki etkisinin bir tezahürü olan nepotizmin yerini patronaj ilişkiler alıyordu.¹⁷¹¹

Tekeli ve Şaylan'a göre 1950-1960 arası dönemde siyasal partiler, halkın siyasi bilinç düzeyinin düşüklüğünden istifade ederek seçmen oyunu kendi çıkarları için kullanmaya başlamıştır. Bu süreçte partiler seçmenlere birtakım ödünler vermek ve pazarlık yapmak gibi durumlarla karşılaşmıştır. Tekeli ve Şaylan, Türkiye'de demokrasi deneyiminin bir ürünü olan bu durumun ilerici bir niteliği olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda seçmenler oylarının iktidarı belirlemedeki önemini kavrayarak siyasal açıdan bilinçlenmeye başlamıştır.¹⁷¹²

Demokratlar iktidara geldiklerinde ülkeyi kısa süre içerisinde dünya kapitalizmine dahil edebileceklerine inanıyordu. Gerçekten de DP iktidarın ilk

¹⁷⁰⁹ Sayarı, "Clientelism and Patronage in Turkish Politics and Society", ss. 86-87.

¹⁷¹⁰ Güneş- Ayata, "Roots and Trends of Clientelism in Turkey", *Democracy, Clientelism and Civil Society*, s. 53.

¹⁷¹¹ Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi 1920-1960*, C. 2, s. 172.

¹⁷¹² Tekeli ve Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", ss. 92-93.

yıllarında kapitalistleşme süreci hız kazanmıştır. Nitekim üretim verimliliğinde istikrarlı bir artış yaşanmamıştır. Kırsal kesimdeki üreticinin sermaye ve nakit ihtiyacı için yeterli olabilecek pazar fazlası üretim gerçekleşmemiştir. Bu durum DP'nin partililer aracılığıyla işlerlik kazandırdığı patron-müşteri ilişkilerine süreklilik sağlamıştır. DP'nin yerel teşkilatlarındaki nüfuz sahibi tüccarların köylüler ile kurduğu himaye ilişkisi birtakım ayrıcalıkları gündeme getirmiştir. Köylülerin yerel nüfuz sahibi tüccarlardan aldıkları kredilerden kaynaklanan borçlulukları esaslı bir patron-müşteri ilişkileri ağını ortaya çıkarmıştır.¹⁷¹³

DP'nin yerel parti teşkilatları, Anadolu'nun küçük köy ve kasabalarında seçmene yerel idareler ve bürokratlar ile olan ilişkilerinde çeşitli şekillerde yardım ettikçe patron-müşteri ilişkisinden doğan parti himayesine girmek yerel seçmene cazip bir seçenek olarak görünmeye başladı. Şehirlerde de potansiyel seçmene dönük olarak kamu sektöründe çeşitli iş teminleri ve himaye ile oy potansiyeli artırılmaya çalışıldı. Bununla birlikte 1950'lerin ana muhalefet partisi CHP, Demokratların eşi görülmemiş siyaset yapma tarzını anlama çabası içerisindeyken "patron-müşteri" siyasetinin yapısını idrak edemedi. Bir yönüyle 27 yıl boyunca otoriter bir rejimin "resmi" partisi olarak siyasal alanda konumlanan CHP, az gelişmiş Doğu illerindeki geleneksel ilişkilerine güvenmeye devam etti.¹⁷¹⁴ Sunar, patronaj ilişkileri tek partili bürokratik cumhuriyetçilikten DP dönemine egemen olan popülist cumhuriyetçiliğe geçişin temel vasıtası olarak nitelendirmektedir. Bu anlamda DP'nin iktidar döneminde patronaj ilişkiler yoluyla topluma nüfuz etmeye başlaması aynı zamanda toplumsal grupların da devlet üzerindeki nüfuzlarını artırmalarına yol açmıştır. Bu tür bir karşılıklı nüfuz ilişkisinin toplumdaki her gruba eşit olarak dağıtılması mümkün olmamıştır. Kırsalda tarım ile uğraşan üreticiler partinin geniş desteğine mazhar olurken, işçi kesimi ihmal edilmiş ve muhalefet döneminde vadedilen grev ve toplu sözleşme hakları iktidar döneminde unutulmuştur.¹⁷¹⁵

Demokratlar Türk politik kültürünün belirgin bir özelliği olan iktidara gelen partinin tıpkı devletin sahibi gibi davrandığı patrimonial yönetim anlayışını sürdürmüştür. Öyle ki hükümeti kuran parti devlet aygıtının partinin emri altına girdiğinden hareket ederek dilediğince tasarrufta bulunmayı kendinde bir hak olarak

¹⁷¹³ Güneş- Ayata, "Roots and Trends of Clientelism in Turkey", *Democracy, Clientelism and Civil Society*, s. 54.

¹⁷¹⁴ Sayarı, "Clientelism and Patronage in Turkish Politics and Society", s. 88.

¹⁷¹⁵ Sunar, *Demokrat Parti ve Popülizm*, s. 2084.

görmüştür. Devlet kaynaklarının oy potansiyelinin artırılması için kullanılması, muhalefete devlet kaynaklarından yararlanma imkânı bırakmamak hatta bedel ödettirmek meşru görülmüştür. Bir anlamda milli iradenin tecellisi ile iktidara gelen parti aynı zamanda devleti yönetme hakkını elde etmiştir. Demokrasinin milli iradenin karşılığı olarak algılandığı bir siyasal zeminde iktidarların bu davranış örüntülerinde ahlak dışı bir durum görülmemiştir.¹⁷¹⁶

Köy ve kasabalara elektrik, su, yol gibi hizmetlerin getirilmesi için seçmen ile gerçekleştirilen oy pazarlığı aynı zamanda bu hizmetlerden mahrum bırakılanlara bir mesajdır. Seçimlerde partiye oy veren bölgeler ödül olarak kamu hizmetlerinden yararlanırken muhalefete oy veren seçmenlerin yaşadığı bölgeler ceza olarak kamu hizmetinden mahrum kalmaktadır. Bir tür ödül-ceza mekanizmasıyla partinin potansiyel oyları toplayarak seçmen kitlesini genişletmesi amaçlanmıştır.¹⁷¹⁷ Benzer şekilde döviz tahsisleri, ithalat izinleri, teşvik ve krediler, ihale, imar, inşaat ruhsatlarında parti seçmenleri gözetilerek partili olmanın avantajları ödül-ceza mekanizmasının ödül kapsamı ile seçmene hissettirilmiştir.¹⁷¹⁸

Kamu hizmetlerinin oy karşılığında pazarlık konusu haline getirilmesi kamu ekonomisi üzerinde ciddi sorunlar meydana getirmiştir. Herhangi bir alt yapı, yol, köprü gibi inşaat işlerinin ihale kanallarıyla gerçekleştirilmesi hizmetin haddinden daha fazla maliyetle gerçekleşmesine, devlet hazinesi üzerinden vurgunlar yapılmasına yol açması kaçınılmazdır. DP iktidarı döneminde sanayi alanındaki girişimlerde partililik ve siyasi kayırmacılık fabrikaların kuruluş yerleri üzerinde dahi etkili olmuştur. Örneğin bir fabrikanın kurulacağı yer belirlenirken iktisadi koşullar yerine bölgenin oy potansiyeli dikkate alınmıştır. Bu durum tipik bir şekilde fabrikanın inşaat ve üretim maliyetlerini gereğinden fazla artırmıştır.¹⁷¹⁹

Parti ve partili bütünleşmesinin önemli bir dinamiği olarak ifade edilebilecek patronaj ilişkiler DP popülizmi içerisinde ideolojik mobilizasyon gerektirmeyen niteliğiyle dikkat çekmektedir. DP'nin iktidar dönemi patronaj ilişkilerin ya da bir diğer ifadeyle devlet kaynaklarının oy karşılığında pazarlık unsuru haline getirilmesinin başlangıcını teşkil etmiştir. Demokratların üçüncü defa seçmen çoğunluğunu elde ederek iktidarlarını pekiştirdikleri 1957 Genel Seçimleri'nden sonra

¹⁷¹⁶ Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, s. 256.

¹⁷¹⁷ Sayarı, "Clientelism and Patronage in Turkish Politics and Society", ss. 87-88.

¹⁷¹⁸ Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, s. 256.

¹⁷¹⁹ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 137.

ülkenin değişen şartları içerisinde ekonominin çözüm bekleyen sorunlarıyla birlikte patronaj kaynaklarının azalması ülkede otoriter popülizmin tırmanmasına yol açmıştır.¹⁷²⁰ Vatan Cephesi ile zirve noktasına ulaşacak olan “otoriter popülizm” aynı zamanda DP popülizminin altıncı boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır. Demokratları otoriter bir hâletiruhiyeye sevk eden olaylar ülkenin içinde bulunduğu koşullar ile paralellik göstermiştir. 1940’ların ikinci yarısından itibaren demokrasi ve hürriyet vaadiyle kısa sürede kitlelerin popüler partisi haline gelen DP, 1950’lerin ilk yıllarında gerçekleştirilen kısa süreli projelerle seçmenin takdirini alarak iktidarını pekiştirmişti. Nitekim ülkedeki sorunlar artıkça iktidar ve muhalefet ilişkileri basit bir gerginlikten çıkarak toplumsal alana sıçramıştır. Demokratların karşılaştıkları zorluklara “otoriter” yöntemlerle karşılık vermeleri Tek Parti Yönetimi’nin baskı tedbirlerini andırıyordu. Demokratlar da tıpkı içinden çıktıkları devletçi-seçkinlerin toplumsal muhalefete karşı takip ettiği baskı altına alarak kontrol etme stratejisini takip ediyordu.

Tek Parti Yönetimi’nin parti içi yönetim anlayışında karşımıza çıkan otoriterlik Demokratlara tesir etmişti. Parti içindeki otoriterlik liderin siyasi gelişmeler üzerinde sınırsız bir güce sahip olmasına imkân tanıyordu. 1950’lerin ikinci yarısından itibaren parti genel idare kurulu Menderes’in sadık arkadaşlarıyla dolu bir kurula dönüşmeye başlamıştı. Siyasi partilerde kapsayıcı politikalar üretmesi beklenen parti genel idare kurulunun bu işlevini yitirmesi Menderes’i parti içi gündemi belirleyen tek otorite haline getirdi. Bununla birlikte lidere yakın olmanın getirdiği ödül mekanizması parti içindeki atamalarda etkili bir unsurdu. Liderin sadık takipçileri bakan olarak kabinede yer alabiliyordu.¹⁷²¹

DP otoriterliğinin parti içerisindeki en erken tezahürü kurulduktan kısa bir süre sonra parti içerisinde baş gösteren “muvazaa parti” tartışmalarının sonunda bir grup milletvekilinin partiden ihraç edilmesiyle kendisini göstermişti. Millet Partisi’nin kurulmasına yol açan parti içi gerilim DP yönetiminin çok sesliliğe yönelik ılımlı bir bakışa sahip olmadıklarını gösteriyordu. Menderes; partide yaşanan ayrılıkları, “*Parti programını veya gidişini beğenmedikleri için değil, partimizi ele geçirmek veya yıkmak maksadıyla kıyam etmişlerdir.*” ifadeleriyle topa tutuyordu.¹⁷²² Demokratların iktidar döneminde karşılaştıkları siyasi ve toplumsal olaylar karşısındaki tutumları da

¹⁷²⁰ Sunar, *Demokrat Parti ve Popülizm*, s. 2084.

¹⁷²¹ Tezcan Gümüş, *Turkey’s Political Leaders: Authoritarian Tendencies in a Democratic State*, Edinburgh University Press, Edinburg 2023, ss. 24-25.

¹⁷²² *Menderes Diyor ki!, Birinci Kitap (7 Ocak 1946-14 Mayıs 1950)*, s. 170.

parti içerisinde muhalif seslere tahammül edilmemesine yol açmıştır. 6-7 Eylül Olayları'ndan sonra parti içinde yönetime yöneltilen eleştiriler Menderes tarafından hainlik olarak değerlendirilmişti. Basına ispat hakkı tartışmalarının yaşandığı ortamda partiden ihraç edilenler parti içi tesanüdü bozmak, partinin manevi varlığına karşı kuvvet göstermek, partinin parçalanmasına yol açabilecek hareketlere yönelmek ve disiplinsizlikle suçlanmışlardı.¹⁷²³ Çok geçmeden parti içerisinde patlak veren 19'lar Olayı, Hürriyet Partisi'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştı.

1957 Genel Seçimleri Demokratları iktidarda tutmasına karşın muhalefetin güçlendiği açık bir şekilde sonuçlara yansımıştı. DP hükümetlerinin 1950'lerin ikinci yarısından itibaren gündeme getirdiği kumanda ekonomisi tek partili yılları andıran tedbir ve önlemlerin alınmasına yol açmıştı. Demokratların muhalefetteyken CHP hükümetlerine yönelttiği ekonomi üzerindeki devlet kontrolüne yönelik eleştiriler artık DP hükümetlerinin bir gerçeği halini almıştı. 14 Temmuz 1958'de Irak'ta meydana gelen askeri darbe Demokratların, muhalefetin giderek güçlendiği bir ortamda "ihtilal endişesi" yaşamalarına neden oldu. Muhalif gazetelerde darbe sırasında öldürülen Irak'lı yöneticilerden bahsedilmesi Menderes tarafından ihtilale özendirmek olarak değerlendirilmişti. Fakat diyordu Menderes, *"Biz cüret ve küstahlıklarını ihtilal tahriklerine yol açacak derecelere kadar götürmenin ne demek olduğunu onlara anlatacağız. Biz hem onların haddini bildireceğiz hem de kendilerinin sadece sandalye düşkününü muhteris insanlar olduğunu anlatacağız."*¹⁷²⁴

Çoğunluğun iradesinin demokrasinin karşılığı olarak kabul edildiği bir demokrasi anlayışı Demokratların otoriter eğilimleri üzerinde esaslı bir etkiye sahipti. 1924 Anayasası demokratik nitelikleri ile öne çıkan bir anayasa olmasına rağmen çoğunlukçu bir demokrasiyi öngörmesi nedeniyle Demokratların milli irade söylemlerini besleyen bir duruma yol açıyordu. Bu durum anayasanın Rousseaucu yorumuyla yakından ilgiliydi. 1920'lerin şartlarında hazırlanan 1924 Anayasası mutlak ve bölünemez bir genel irade anlayışına sahipti. Temsili bir demokraside yasama organı milletin temsil edildiği yegâne platform olarak tarif edilmiştir. Bir yönüyle yasama organının sınırlandırılması egemenliğin kaynağında yer alan millet iradesinin sınırlandırılması olarak yorumlanabiliyordu.¹⁷²⁵

¹⁷²³ *Cumhuriyet*, "D.P. deki Hadisenin Dün Gece Vardığı Netice", 16 Ekim 1955, s. 7.

¹⁷²⁴ *Cumhuriyet*, "Menderesin Muhalefete Dünkü Sert İhtarı", 7 Eylül 1958, s. 5.

¹⁷²⁵ Ergun Özbudun, Ömer Faruk Gençkaya, *Democratization and the Politics of Constitution-Making in Turkey*, Central European University Press, Budapest and New York 2009, s. 12.

1924 Anayasası'nda milletin temsil edildiği yasama organında hazırlanarak yürürlüğe konulan kanunların denetim ve kontrolüne yönelik üst mekanizmalar tarif edilmemiştir. Dolayısıyla yasama organında yani mecliste sandalye çoğunluğuna sahip olan partinin denetim ve kontrol mekanizmasından yoksun olarak hareket etmesinin önünde bir engel bulunmuyordu. Ayrıca anayasada temel haklar üzerinde durulmasına karşın kanunların öngördüğü şekliyle bir sınırlamaya gidildiği görülmüyordu. Bu durum meclisin temel haklara müdahale edebileceği anlamına geliyordu.¹⁷²⁶ Böylelikle Demokratların muhalefet döneminde eleştirdikleri anayasaya iktidar dönemlerinde sıkı bir şekilde sarılmalarının nedeni anlaşılır duruma geliyordu. Demokratların her türlü sorunun ilacı olarak gördükleri sandığa gitmek söylemleri anayasanın kendilerine tanıdığı bir hak olarak görülmüyordu. Menderes, *“Ekseriyetin kararı Meclisin kararıdır. Meclisin kararı da milletin kararıdır. Çünkü Meclis, milletin yegâne ve hakiki mümessili ve tek karar organıdır.”* derken kendilerini eleştiren CHP'yi demokrasinin karşısında olarak konumlandırması DP popülizminin eşsiz bir ifadesiydi.¹⁷²⁷ Zira seçimler gerçekleşmiş ve milli irade tecelli ederek Demokratlar iktidarda, CHP muhalefette kalmıştır.

İktidar yetkisini millettten alan Demokratlar, muhalefetten kendilerine yönelen her türlü eleştiriyi milli iradenin karşısında olmakla itham ediyordu. DP otoriterliği de milli iradeye yönelen tehditler karşısında bir gereklilik olarak gündeme geliyordu. Demokratlara göre CHP, 1950'den beri gayrimeşru bir tutuma yönelmiş, yasama ve yürütmenin çalışmalarına engel olmak için her şeyi yapmıştır. Milli iradeyi yok sayarak azınlığın çoğunluk üzerinde tahakküm kurmasını amaçlamış, Türk milletini yıldırmaya çalışmıştır. CHP'nin demokrasi üzerindeki bu tahditleri Demokratları *“icabında en müessir tedbirlere”* başvurmaya itmiştir: *“Demokrat Parti meclis grubu olarak Türkiye Büyük Millet Meclisinin kudret, nüfuz, haysiyet ve vekarına karşı yapılacak her türlü taarruzları, icabında en müessir tedbirlere başvurmayı dahi tabii görerek, def ve tardetmek azim ve kararında olduğumuzu beyan ederiz.”*¹⁷²⁸

DP otoriterliğinin zirve noktası 1959'a doğru iktidar ve muhalefet ilişkilerindeki gerginliğin toplumsal alana sirayet etmesiyle ortaya çıkan kutuplaşmadır. Cepheleşme şeklinde tezahür eden kutuplaşma Demokratlar açısından “biz” ve “onlar” mücadelesi şeklinde algılanmıştır. Bu mücadelede Demokratlar vatana ve devlete bağlılığın

¹⁷²⁶ Özbudun, Gençkaya, *Democratization and the Politics of Constitution- Making in Turkey*, s. 13.

¹⁷²⁷ *Cumhuriyet*, “Menderesin Muhalefete Dünkü Sert İhtarı”, s. 5.

¹⁷²⁸ *Cumhuriyet*, “D.P.nin Muhalefet İçin Tebliği Yayınlandı”, 12 Ağustos 1958, s. 5.

simgesi olan Vatan Cephesi'nde konumlanırken anayasa ve demokrasiye düşman olan muhalefet karşı cepheye yer almıştır. Bu aşamada ülkedeki her türlü sorunun kaynağında düzene karşı gelen muhalefetin olduğu ileri sürülmektedir.¹⁷²⁹ Menderes'in ifadesiyle, *“Onların niyeti Türkiye Büyük Millet Meclisi denen Milli Kâbe'yi itibardan düşürmek ve memlekette işte meclis de kalmamıştır diyerek ellerini kollarını sallaya sallaya seçimlerin semtine dahi uğramadan iktidara gelivermek”*dir. Muhalefetin bu niyetine karşı anti-demokratik uygulamalara başvurmak iktidarın milli iradenin kendisine sağladığı meşruiyetin bir gereği olarak görülmektedir.¹⁷³⁰

DP için karşı cephe “nifak yolunu” temsil etmektedir. Menderes, halka milli birlik ve beraberliğin sembolü olan Vatan Cephesi saflarına katılmaları için telkinde bulunuyordu: *“Vatan Cephesi'ne iltihakta vatandaşlarımızın devam etmesi, nifakın ve memleket meselelerine getirilebilecek zararların, millet beraberliğine vurulacak muhtemel darbelerin önünü almaların biricik yoludur. Bütün imkanlar vatan içindir. Nifak cephesi mutlaka kahredilmelidir.”* Türk milletinin daha önce yaptığı gibi bir kere daha *“Yeter, Söz Milletindir!”* diyerek nifak yoluna engel olması gerekiyordu. Bunun için Vatan Cephesi'ne katılım zaruri bir öneme sahipti.¹⁷³¹ Demokratlar muhalefete yönelik baskılarını artırdıkça halkın kitlesel mobilizasyonu önem kazanmıştır. İktidar, devlet kaynaklarından yararlanarak halka ulaşabileceği her türlü kitle iletişim aracını etkin bir propaganda malzemesi olarak kullanmıştır. DP'nin muhalefete karşı en etkili propagandalarından biri de şüphesiz partinin yerel teşkilatlarından düzenli olarak bildirilen Vatan Cephesi'ne katılanlar listesinin radyodan okunmasıydı.¹⁷³² Demokrasi

¹⁷²⁹ Menderes'in 1960 yılı içerisinde yaşanan toplumsal şiddet olaylarına yönelik radyo konuşmaları bu açıdan önemlidir. Menderes'in 29 Nisan 1960, 30 Nisan 1960 ve 31 Mayıs 1960 tarihli radyo konuşmaları için bkz. Mükerrrem Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, C. 2, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2014, ss. 411-425. Ayrıca bkz. TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, “Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabtı: 29 Nisan 1960”, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/5579fc5f-b31a-489f-ba03-9b5fcbb52328>, (4.02.2024).

¹⁷³⁰ *Cumhuriyet*, “Menderes'in Muhalefete Dünkü Sert İhtarı”, s. 5; *Cumhuriyet* “Menderes İzmir'de 2. Konuşmasını Yaptı”, 22 Eylül 1958, s.5; Demokratlar açısından hükümeti otoriter tedbirler almaya zorlayan unsur muhalefetin sınır tanımayan eylemleri idi. Menderes daha 1956 yılında muhalefetin toplumsal düzen ve ülke itibarını bozan eylemlerine karşı otoriter tedbirlerin alınmasının gerekli olduğunu dile getirmişti: *TBMM ZC.*, Devre 10, Cilt 12, Birleşim 82, 27.6.1956, ss. 550-554.

¹⁷³¹ *Cumhuriyet*, “Menderes Dün de 27 Dakika Konuştu”, 15 Şubat 1960, s. 5.

¹⁷³² Bkz. BCA, *Vatan Cephesi Davası: Ankara Bölge Başmüdürlüğü'ne Bağlı Merkezlerden Gönderilen Demokrat Parti ve Vatan Cephesine Katılım Telgrafları*, 10-9-0-0, 213/661/1, 1960-1961; BCA, *Vatan Cephesi Davası: İstanbul ve İlçelerinden Gönderilen Demokrat Parti ve Vatan Cephesine Katılım Telgrafları*, 10-9-0-0, 215/667/3, 1960-1961; BCA, *Vatan Cephesi Davası: Konya ve İlçelerinden Gönderilen Demokrat Parti ve Vatan Cephesine Katılım Telgrafları*, 10-9-0-0, 216/670/2, 1960-1961; BCA, *Vatan Cephesi Davası: Adana, Gaziantep, Hatay, Mersin ve Maraş İl ve İlçelerinden Gönderilen Demokrat Partisi ve Vatan Cephesine Katılım Telgrafları*, 10-9-0-0, 218/677/1, 1960-1961; BCA, *Vatan Cephesi Davası: Van, Bitlis, Muş ve Hakkâri İl ve İlçelerinden Gönderilen Vatan Cephesine Katılım Telgrafları*, 10-9-0-0, 218/676/1, 1960-1961.

ve anayasaya bağılılığın ifadesi olan Vatan Cephesi'ne katılmanın bireye kazandırdığı ayrıcalıklar kitlesel kayırmacılığa yol açmıştır. Devlet dairesinde müşkülü olanlar, ticari krediye ihtiyaç duyan girişimciler ve işsizler Vatan Cephesi'ne katılarak iktidara yakın olmanın avantajlarından yararlanmak istemiştir.¹⁷³³ Bununla birlikte iktidara yakın olmamak kamu hizmetlerinden mahrum kalmaya yol açabiliyordu. Sivas'ta köy ziyaretlerinde bulunan bir grup Vatan Cepheli, köylerine ocak kurmaları karşılığında yol yapılacağı, elektrik getirileceği, kredi ihtiyaçlarının karşılanacağı, cami yapılacağı vaatlerinde bulunurken muhalefeti destekleyen köylere hizmet verilmeyeceğini dile getirerek iktidarın sopasını gösteriyordu.¹⁷³⁴ DP, kamu kaynakları üzerinden etkin bir propagandayı hayata geçirirken muhalefetin propaganda kanalları üzerinde sıkı bir denetim mekanizması uyguluyordu. Menderes'e göre gazeteler ve basın çalışanları memleketi birbirine katıyordu ve buna izin verilmemeliydi.¹⁷³⁵ Menderes'in dediği olmuş ve kutuplaşmanın dozu arttıkça Türkiye'de gazetelerin kapanması ve basın mensuplarının gözaltına alınması sıradan bir durum haline gelmişti. Muhalefetin sindirilmesine yönelik asıl girişim Tahkikat Komisyonu'nun kurulmasıyla gerçekleşmişti. CHP, düzen karşıtı eylemlerin müsebbibi olarak işaret edilirken politik kültürde her türlü uzlaşma ve sağduyu kanalı kapanmış oluyordu. Zira ülke kendilerini her türlü eylemlerinde haklı gören iki cephe bir kutuplaşmanın girdabına yakalanmış durumdaydı.

Demokratlar kendilerini baskıcı Tek Parti Yönetimi'ne karşı demokrasi mücadelesi veren halkın gerçek temsilcileri olarak görüyordu. Demokratların bu yaklaşımlarında halk kavrayışının homojen niteliği dikkat çekiyordu. Her türlü farklılıktan yoksun, bir bütünün parçası olarak kabul edilen halk, partinin seçmeni ile özdeşlik kurabilmesinde itici bir dinamiktir. Birbirine duygusal bağlarla bağlanan parti ve seçmen arasındaki ilişki DP'nin halk ile bütünleşen parti imajını elde etmesinde özgül bir içeriğe sahiptir. Bu bağlamda DP popülizminin yedinci boyutu olarak "homojen halk" kavramsallaştırması zikredilebilir. Homojen halk kavramsallaştırması Demokratların siyasal yaşama getirdiği bir yenilik değildir. Her türlü sınıf farklılıklarının dışlandığı, sınıf menfaati ve imtiyazların yerine toplumsal ahenk ve iş bölümünün getirildiği Kemalist halkçılıkta halkın homojen niteliği dikkat çekiyordu.

¹⁷³³ Yıldırım, "Vatan Cephesi: Demokrat Parti'nin Politik Meşruiyet Krizi ve Toplumsal Muhalefeti Kontrol Altına Alma Çabası", ss. 193-194.

¹⁷³⁴ Feroz Ahmad ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945- 1971*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1976, s. 191.

¹⁷³⁵ *Cumhuriyet*, "Menderes Basına Ağır İsnadlarda Bulundu", s. 1.

Halkın homojen olarak ele alınarak bir bütünün parçası olarak tarif edilmesi siyasal alanda sınıf tabanına dayalı partilere yer olmadığı argümanını ortaya çıkarmıştı. Kemalist halkçılıkta ve DP popülizminde beliren homojen halk kavramsallaştırması arasındaki ayrımın Türkiye’de halkçılıktan popülizme geçiş süreciyle ilgili olduğu görülmektedir. Bir kere kitle desteğinden yoksun bir devlet partisi olarak iktidarını sürdüren CHP’nin aksine DP, toplumun farklı kesimlerinin desteğiyle iktidara gelmiş ve geniş halk kitlelerinin desteğini seçmen çoğunluğuna dayanan milli irade söylemiyle siyasallaştırabilmiştir. DP popülizminde halkın homojen, türdeş birliği Vatan Cephesi olgusunda belirginlik kazanmıştır.

Popülizm araştırmalarında homojen halk kavramsallaştırmasına sıklıkla değinilmektedir. Keza popülistler toplumdaki her türlü farklılığı göz ardı ederek halkı bölünmez bir bütünün parçası gibi kabul eder. Bu bütünsellik içerisinde halk milli irade ile tecelli eden çoğunluğu meydana getirmektedir. Popülistlerin çoğulculuk karşıtı olmalarının nedeni de milli iradenin seçmen çoğunluğuyla ortaya çıkmasından ileri gelmektedir.¹⁷³⁶ Zira çoğulcu bir demokraside popülistlerin ve seçkinlerin homojenliği reddedilerek toplumun farklı görüş ve istekleri olan heterojen bir yapıda kabul edilmektedir. Toplumun heterojenliği popülistlerin “halkın gerçek temsilcileri” olarak türdeş olmayan topluluklar ile özdeşlik kurmasının önünde önemli bir engel olarak durmaktadır.¹⁷³⁷ Bu nedenle homojen halk kavramsallaştırması Demokratların çoğulculuk karşıtlığı ve otoriterlikleriyle yakın bir bağa sahiptir. Demokratlar toplumda baş gösteren siyasi kriz anlarında toplumu biz ve onlar şeklinde iki ayrı yörüngenin parçaları olarak tarif ederek duygu ortaklığı kurdukları geniş halk kitlelerini mobilize edebiliyordu. Örneğin bir tür mücadele çağrısı olarak Vatan Cephesi’nin devlete bağlılık anlamına geldiği bir ortamda liderin etrafında toplanmak sembolik bir anlam kazanmıştır. Benzer amaçlar uğruna bir araya gelen kitlelerin homojen niteliği DP otoriterliğini besleyen önemli bir unsurdur demek yanlış olmasa gerektir. Zira devlete bağlılıkla özdeşleşen Vatan Cephesi’nin karşısında olmak cephenin türdeşliğine -yani devlete olan sadakatine- karşı olmak anlamına geliyordu.

¹⁷³⁶ Abts and Rummens, “Populism Versus Democracy”, ss. 408-409.

¹⁷³⁷ Mudde, “The Populist Zeitgeist”, ss. 543-544.

7. SONUÇ

Osmanlı aydınlarının Tanzimat modernleşmesine karşı biriken öfkesi Yeni Osmanlılar Hareketi'nin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştı. Yeni Osmanlılar, ümmet olarak kavramsallaştırdıkları halkın Batı'nın ekonomik, siyasi ve kültürel tahakkümünden kurtulabilmesi için halk diline yönelme stratejisini hayata geçirmişti. Osmanlı aydınları gönüllü birer halk muharriri hüviyetine bürünerek halkın bilinçlenmesi için gazete, dergi ve tiyatro aracılığı ile taklitçi Batılılaşmanın olumsuz yönlerini “sade bir Türkçe” ile kitlelere anlatma uğraşı veriyordu. Tanzimat modernleşmesinin herhangi bir felsefi temele sahip olmaması Yeni Osmanlıların Tanzimat eleştirisinin genel karakterini oluşturuyordu. Halkın içinde bulunduğu miskinlik durumundan kurtulabilmesi için bilinçlenmesi gerekiyordu. Yeni Osmanlıların “dilde sadeleşme” hareketi ile halka ulaşma çabaları Osmanlı düşünce hayatında en erken halkçı anlayışı ortaya çıkarmıştı.

Yeni Osmanlıların bu mirası Jön Türklerin istibdat idaresine karşı halk desteğini arkalarına alma çabalarında gözle görülür bir nitelik kazandı. Jön Türkler tıpkı Yeni Osmanlılar gibi dini referans alan söylemlerle meşrutiyet rejiminin dini bir temele sahip olduğunu halka anlatma uğraşı verdi. Halktan bekledikleri desteği göremeyen Jön Türkler, seçkin teorilere yönelerek toplum tasavvurlarını sistematik bir hale getirmeye çalıştı. Ahmet Rıza, Prens Sabahattin, Yusuf Akçura ve Tekin Alp gibi aydınların toplum tasavvurları aynı zamanda Türkiye’de halkçılığın kuramsal alt yapısının gelişmesinde önemli bir etkide bulundu. Halkçılık artık Yeni Osmanlıların halka ulaşma çabalarının bir sonucu olarak başlattıkları dilde sadeleşme hareketini aşan bir görünüm ile kuramsal temelleri olan, örgütlü, kitleleri harekete geçirme misyonu ile stratejik bir bağlam kazanan bir cereyan haline geldi.

Osmanlı toplumu üzerinde derin yaralar açan Balkan Savaşı’nın “İttihad-ı Anasır” düşüncesine indirdiği ağır darbe Türkçülük cereyanı için bir dönüm noktası oldu. İmparatorluğun en sancılı dönemlerinde İttihat ve Terakki’nin muhtelif politikalarında beliren Türkçülük, Jön Türklerin halkçılık anlayışıyla bütünleşerek ulus-devlet anlayışının topluma aşılmasında başat rolü üstlendi. Türkçü-halkçı aydınlar imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinin ekonomik, siyasi ve toplumsal boyutlarına dair geliştirdikleri düşünceleriyle halkın bu sürece katılması için yoğun bir mesai harcadı. Osmanlı Halka Doğru Hareketi’nin aydın-halk iletişimine verdiği önem köycülük hareketinin ortaya çıkmasında önemli bir etkide bulundu. I. Dünya Savaşı’na

gidilen süreçte halkçılık cereyanı devrimci anlayıştan uzak olmakla birlikte halkın “ulus olma” bilincine ulaşmasında harekete geçirici bir işlevi yerine getirdi.

I. Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki'nin Türkçü politikaları ulus-devlet anlayışının halka aktarılmasında önemli bir yere sahip oldu. Bilhassa eğitim yoluyla milliyetçi-militarist bir gençlik inşası için yoğun bir çaba harcandı. Devletin açık desteğiyle teşkil edilen muhtelif alanlardaki gençlik örgütleri ile paramiliter örgütlerin alt yapısı teşkil edildi. Nihayetinde yaygın bir örgütlenme modeline sahip olarak paramiliter gençlik örgütleri devletin denetim ve kontrolü altına girdi. Devlet destekli eğitim ile hem hükümetin savaş politikalarının halk nazarında karşılık görmesi hem de gençlerin eğitim kurumlarında resmî ideolojinin süzgecinden geçirilmiş dünyevi bilgilere kolayca ulaşması hedeflendi. Sürekli savaşa hazır bir genç neslin yetiştirilmesi, Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyduğu askeri personel açısından büyük bir gereklilikti. Paramiliter gençlik örgütleri hem bu ihtiyacı karşılayabilir hem de vatanını seven, milliyetçi, dinç bir gençliğin ortaya çıkmasını sağlayabilirdi. İttihat ve Terakki ideologları kalemleriyle adeta yeni bir gençlik için savaştı. Marş, şiir ve şarkılar ile gençlerin duygularına ulaşarak kitleleri mobilize etmenin uğraşını veren Osmanlı aydınları çeşitli toplum tasavvurları ile de ideal düzen arayışlarını sürdürdü. Sonuç olarak Türk siyasal yaşamına II. Meşrutiyet sonrası muhtelif kanalların etkisiyle giren halkçılık İttihat ve Terakki önderliğindeki imparatorlukta ulusal bilincin topluma aşılmasında önemli bir işlevi yerine getirmiştir. Osmanlı Halka Doğru Hareketi içerisindeki aydınlar meşrutiyet kazanımlarını toplumsal devrimlerle pekiştirerek ulus-devlet anlayışını topluma hâkim kılma uğraşı içerisinde olmuştur. Bu uğraş I. Dünya Savaşı ertesini Millî Mücadele Dönemi'nde canlılığın korumuş ve halk kitlelerinin mobilize edilmesinde önemli bir yer tutmuştur.

Millî Mücadele yıllarında düşmana karşı koyan halk kitlelerinin ortak menfaatler etrafında bir araya gelmesinde halkçılık itici bir rol oynamıştı. Bu rol şüphesiz Millî Mücadele Dönemi'nde halk kavramının teorik alandan çıkarak eylemsel bir nitelik kazanmasının bir sonucu idi. 23 Nisan 1920'de açılan ulusal meclis toplumun farklı sosyal ve coğrafi kesimlerinden gelen mebusların katılımıyla en temelde bir “halk meclisi” olarak çalışmalarına başlamıştı. Her türlü görüş farklılıklarına rağmen milli menfaatler etrafında birlik olabilen mebuslar arasındaki “bütünleşme” ve “dayanışma” halkçılığın Millî Mücadele Dönemi'ndeki en erken tezahürüydü. Halkçılığın farklı coğrafyaların dinamiklerine kolaylıkla uyarlanabilen yapısı Birinci Meclis'in çok

renkli yapısı içerisinde kendisini göstermiştir. Bolşevizm propagandasının Anadolu’da giderek şiddetini artırdığı bir ortamda İttihatçı organizasyonların halkçılık programları meclis koridorlarına taşınabilmiştir. Öyle ki İttihatçıların dönemin konjonktürel etkilerine uygun olarak Millî Mücadele’ye yönelik gelişen tasarıları Mesai, Halk Zümresi, Halk Şurular Fırkası Programlarında gözlemlenebiliyordu. Halkçılığın Marksist bir terminolojiyle işlendiği, İslamcı, milliyetçi, sosyalist fikirlerin karışımından oluşan bu programlar “halkçılığın” bir devletin idari yapısına ilham verecek bir etkiye ulaştığını gözler önüne seriyordu. Nitekim İttihatçıların tasarıları Mustafa Kemal Paşa’nın Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na kaynak teşkil eden Halkçılık Programı’nın mecliste kabul edilmesiyle birlikte meclis dışına itilirken halkçılığın Türk siyasal yaşamındaki serüveni de yeni bir evrenin kapılarını açıyordu. Halkçılık artık Türkiye’de ideal düzen ve devlet teşkilatına ilham veren bir boyuta ulaşmıştır. Halkçılığın yeni boyutunda “halk egemenliği” halkçılığın bir gereği olarak tarif edilirken halkçılık devlet rejimiyle özdeşleştirilmeye başlanıyordu. Kemalist halkçılığın en erken söylemlerinden biri olan halk egemenliği vurgusu cumhuriyetin ilanından hemen önce teşkil edilen Halk Fırkası’nın varlık gerekçesi halini aldı.

“Milletin fırkası” olarak tarif edilen Halk Fırkası; cumhuriyet modernleşmesinin seçkin kadrosunun sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış toplumsal düzen tasavvurunun siyasi organizasyonu olarak vücut bulduğunda halkçılık ideal toplumsal düzen için başvurulmuş bir söylem haline gelmiştir. Genç cumhuriyet seçkin kadronun rehberliğinde “çağdaş uygarlık” hedefine yürürken Halk Fırkası “*sınıfsız, kaynaşmış bir kitleyiz*” şiarının hayat bulduğu bir okul haline gelmiştir. 1927’de milliyetçilik ve cumhuriyetçilik ile birlikte parti programına eklenen halkçılık, “*Sınıf yok, iş bölümü var.*” sloganı ile Gökaltın “içtimai tesianütçülüğü” parti programına taşınmıştır.

Parti-devlet bütünleşmesinin hız kazandığı 1930’larda halkçılık tek partili düzenin gerekçesi olarak Kemalist halkçı söyleme eklenmiştir. Altı Ok olarak sembolize edilen parti ideolojisinin anayasaya eklenmesiyle birlikte halkçılık artık sınıf kavgalarına ve imtiyaz zihniyetine son verecek olan bir araçsallık kazanmıştır. Bu araçsallık halk için eğitim araçlarının gündeme gelmesiyle ileri bir boyut kazanmıştır. Tenvir ve irşat ile halk terbiyesi için tasarlanan Halk Hatipleri Teşkilatı, halkevleri ve halkodaları cumhuriyet modernleşmesinin yaratmak istediği “yeni insanın” talim ve terbiyesinden sorumlu parti/devlet organizasyonları olarak faaliyete geçmiştir.

Tek Parti Yönetimi'nin 1930'larda beliren yeni yön arayışları Kadrocuların alternatif bir halkçılık modeli geliştirme çabasını doğurmuştur. Gökalpçi halkçılığı dışlayan devletçi-halkçılık modeli geliştirmeye çalışan Kadrocular toplumun “organik bütünlüğünü” içtimai tesianütçülük açısından değil toplumun iç ve dış çelişkileri bağlamında ele alarak yeni bir halkçılık yorumu ortaya koymuştur. Kemalist halkçılığın devletçilik ve halkçılığı birbirinden ayrı tutma stratejileri Kadrocuların dağılması ile sonuçlanırken içtimai tesianütçülük, Peker'in “inkılabın ideolojisini” yaratma çabasının bir ürünü olarak yayın hayatına başlayan Ülkü dergisi sütunlarından takip edilebiliyordu. 1930'ların Türkiye'sinde Kemalistlerin halka ulaşma çabalarında Rus Narodnik hareketinin “halka doğru” stratejisini görmek mümkündür. Halkevleri ve halkodaları gibi araçlarla köylerden başlayarak ülkeye yayılması istenen aydınlanmanın sözcüsü haline gelen Ülkü, bu stratejiye süreklilik ve canlılık kazandıran bir parti yayını halini almıştır. Sonuç olarak halkçılık bir taraftan Kemalistlerin ideal düzen tasarılarına uygun bir içerik kazanırken diğer taraftan rejimin halka ulaşma araçlarına ilham kaynağı olmuştur. Cumhuriyet Dönemi'nde yeni anlam ve yorumlar kazanan halkçılık, Demokrat Parti'nin teşkiliyle birlikte yeni bir evreye girmiştir. Yeni evrede Kemalist halkçılığın “sınıfsız, kaynaşmış” toplum söylemleri arkada bırakılırken, halkçılık Demokrat Parti ideolojisinde yeni bir içerik-boyut kazanmaya başlamıştır.

Türkiye'de halkçılıktan popülizme geçiş oldukça sancılı bir sürecin sonunda gerçekleşmiştir. Tek Parti Yönetimi'nin “sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitleyiz” şiarı ile hayat bulan halkçılık ideolojisi 27 yıllık tek parti iktidarında seçkinci, entelektüel niteliğinden sıyrılamamıştır. Yalnızca Millî Mücadele ortamında geniş halk kitlelerinin mobilize edilmesinde ve toplumun farklı kesimlerinden gelen yurttaşların oluşturduğu Millet Meclisi'nde dayanışmanın sağlanmasında beliren siyasal nitelik cumhuriyetin ilanı ile birlikte yeniden seçkinci kategoriye geri dönmüştür. Cumhuriyetin kurucularının çağdaş bir toplum inşa etmedeki kararlılıkları modernleşme sürecine aciliyet serencamını getirdiğinde halkçılık tek partili düzenin gerekçesi olarak Kemalizm'in başat bir söylemi haline gelmiştir. Sınıfsız, kaynaşmış bir toplumda sınıf temeline dayanan partilere gerek kalmadığı gibi toplumun tümünü temsil eden Halk Fırkası'nın da modernleşme sürecine öncülük etmesinin önünde bir engel görülmemiştir. Bir yönüyle Millî Mücadele ortamında beliren kitlesel seferberliğe dayanan halkçılık anlayışı yerini seçkinci bir halkçılık anlayışına

bırakıyordu. Bu anlamda, “halka rağmen halk için” şiarı ile ifadesini bulan modernleşme projesi toplumun gelişim aşamasını tamamlayana kadar “seçkinlerin” gözetim ve denetiminde olması gerektiği varsayımına dayalı olarak gerçekleşmiştir. Laclau bir ifadeyle geniş halk kitlelerinin desteğinden yoksun olarak ilerleyen modernleşme süreci halkçılığın popülizme dönüşmesinin önündeki esaslı bir engeli oluşturmuştur.

Türkiye’nin II. Dünya Savaşı ertesinde karşı karşıya kaldığı iç ve dış şartlar tek partili siyasal sistemin dönüşümüne yol açmıştır. Bu süreçte CHP demokratikleşme adımları ile ülkeyi çok partili hayata hazırlarken ülkenin değişen konjonktürel yapısı DP’nin popülist bir hareket olarak örgütlenmesine ve iktidara yürütmesine uygun bir zemin hazırlamıştır. Bir kere tek partili mecliste muhalefet Türkiye’nin savaş ertesi oluşan iki kutuplu uluslararası statükoda demokratik yönetimlerle özdeşleşen Batı Bloku’na dahil olma stratejisinin somutlaştığı San Francisco Konferansı’nın gündemde olduğu bir ortamda filizlenmiştir. Dolayısıyla Türkiye’nin dış politikasında yaşanan dönüşüm iç politikada demokratikleşme sürecinin yaşandığı bir ortamda parti içi muhalefetin belirmesinde etkili olmuştur. Zira savaş öncesinin şartları geride kalmış ve yeni dönemde üst düzey devlet kademelerinde görev alamayan devlet adamları, bürokrat ve partililer için eşsiz bir fırsat meydana getirmiştir. Nitekim DP’nin kurucuları bu tarife uymaktadır. Dörtlü Takrir’de imzası olan CHP’liler üst düzey görevler bekleyen devlet adamlarıydı. İkincisi, CHP’nin kumandacı ekonomi yönetiminin savaş yıllarında yol açtığı yaygın hoşnutsuzluk toplumun farklı kesimlerinde ortak bir duygu birikimine yol açmıştır. Şüphesiz bu duygu birikimi Tek Parti Yönetimi’ne karşı duyulan öfkeden ileri geliyordu. Demokratların örgütlenme yoluna girdikleri andan itibaren geniş halk kitleleri tarafından ilgi görmeleri ve parti örgütünün kısa süre içerisinde ülke geneline yayılabilmesinde ortak duygu birikiminin yadsınamaz bir yeri bulunmaktadır. Üçüncüsü, klasik tarif ile DP tabanını meydana getiren büyük toprak sahipleri, kent ve sanayi burjuvazisi, şehirli tüccar ve yerel eşraf ile savaş ortamında palazlanan yeni sınıfların örtük ittifakın dayandığı parti programıdır.

DP programı parti tabanının dünya görüşünü ve yeni dönemden beklenen yönetim anlayışını yansıtan bir niteliğe sahiptir. Anti-demokratik Tek Parti Yönetimi’nin yerine demokratik-liberal bir yönetim vaadi programın özünü oluşturmuştur. Bununla birlikte Tek Parti Yönetimi’nin hududu saptanamayan devletçi

uygulamalarına karşı artan hoşnutsuzluk DP tabanının şekillenmesinde önemli bir unsurdur. Sonuç olarak 1950 hareketini popülist bir hareket kategorisinde değerlendirmemizi sağlayan şartların II. Dünya Savaşı ertesinde ülkenin değişen konjonktüründe olduğu ileri sürülebilir. Nitekim Büyük Buhran'ın ardından ülkede yaşanan konjonktürel değişimin güdümlü çok partili hayat denemesini gündeme getirdiği şartlar ile II. Dünya Savaşı ertesinde ülkenin karşı karşıya kaldığı şartların ortak bir sonucu bulunmaktadır: Siyasal sistemde ikinci bir partinin varlığına duyulan ihtiyaç.

Demokratlar, siyasal sahneye çıktıkları andan itibaren CHP'nin güdümünde olmadıklarını gösterme çabası içerisinde olmuştur. Bu çabaları anti-demokratik bir iktidar olarak tarif ettikleri CHP'ye karşı demokrasinin savunucusu olarak kendilerini konumlandırmalarından ileri gelmektedir. Demokratların bu stratejileri kısa bir süre içerisinde halkın gerçek temsilcileri olarak kabul görmelerinde etkili bir unsur olmuştur. Halk ile kurdukları iletişimde izledikleri “basitlik siyaseti” geniş halk kitlelerinin siyaset ve siyasetçi kavramlarına bakış açılarını derinden etkilemiştir. DP'nin kuruluşuna kadar olan dönemde iradesine başvurulmamış kitlelerin dert, istek ve arzuları birdenbire önemsenen ve saygı duyulan bir içerik kazanmıştır. Demokratların halk ile kurdukları aracısız iletişim biçimi demokrasinin soyut bir kavram olarak algılandığı Anadolu coğrafyasında DP'nin demokrasinin karşılığı haline gelmesine yol açmıştır. Demirkırat, Anadolu insanının zihninde beliren DP imgesinin eşsiz bir ifadesi olarak siyasi literatüre geçmiştir.

Popülizmin farklı coğrafyalarda farklı biçimlerde tezahür etmesine imkân tanıyan “esnek” yapısı DP popülizmi içerisinde belirgin bir nitelik göstermiştir. Popülizm araştırmalarında “popülistlere” atfedilen ayırt edici nitelikleri DP'nin muhalefet ve iktidar döneminde gözlemlenebilmiştir. Bununla birlikte DP popülizmi politik kültürü derinden etkilemiştir. Demokratların halk ile kurdukları doğrudan iletişim stratejilerinde izledikleri basitlik siyasetini siyasal yaşama eklemlerken geniş halk kitlelerinin siyasete olan bakış açıları değişmiştir. İkincil seçmenden seçmene geçiş sürecinde geniş halk kitleleri istek ve arzularının gözetildiği patronaj ilişkileri etkin bir “pazarlık” unsuru olarak kullanmaya başlamıştır. Bu süreçte siyasi partilerin siyaset yapma biçimi kalıcı bir şekilde dönüşmüştür. Bu durumun en erken örneği iktidardan muhalefete geçiş sürecinde CHP'de gözlemlenebilmiştir. Demokratların

halk ile kurdukları iletişim biçimi CHP'nin parti ideolojisini ve kurumsal yapısını sorgulamasına yol açmıştır.

DP popülizminin çok partili hayata geçiş sürecinde iktidar-muhalefet ilişkilerinin seyri üzerinde etkili bir unsur olduğu görülür. Demokrasinin seçmen çoğunluğuna indirgendiği milli irade söylemi siyasi iktidara yönelen herhangi bir eleştirinin önünün alınabilmesine imkân tanımıştır. Demokratlar her türlü sorunun çözümü için seçimleri işaret ederken, seçimleri kazanan partinin milli iradenin tecellisi ile iktidara geldiği argümanı ile kendilerine yönelen eleştirileri milli iradeye yani millete karşı gelmek olarak algılamış ve toplumun çoğulcu yapısı göz ardı edilerek muhalefete karşı otoriter uygulamalara yönelebilmiştir. DP'nin seçmen çoğunluğunun azalmaya başlamasıyla birlikte kitle mobilizasyonu önem kazanırken muhalefet üzerindeki baskı “otoriter popülizm” ile ifadesini bulmuştur. Siyasal alandaki kutuplaşmanın toplumsal alana sirayet etmesiyle baş gösteren kutuplaşma DP otoriterliğinin zirve noktasını oluşturmaktadır. Zira bir sonraki aşamada Tahkikat Komisyonu uygulaması gündeme gelmiştir.

Son olarak Türkiye’de çok partili hayata geçiş sürecinde Tek Parti Yönetimi’nin yerini iktidar için yarışan iki partinin aldığını ifade etmek gerekir. DP’nin meclis içi muhalefetten iktidara yürüyen popülist bir hareket haline gelmesi, siyasal alanda devletçi-seçkinler dışında temsil edilen ikinci bir siyasi geleneğin doğuşunu simgelemektedir. DP, politik kültür içerisindeki yeri ve bıraktığı miras ile kendinden sonra gelen partilere ilham kaynağı olmuştur. Siyasal yaşamda merkez sağda konumlanan partiler DP’nin devamı olduğu iddiasıyla kıyasıya bir rekabete girişmiştir. 27 Mayıs ertesinde kurulan partilerde bu rekabetin tezahürlerini görmek mümkündür. Nitekim DP geleneği, günümüze kadar olan dönemde siyasal yaşamda farklı partilerin bünyesinde farklı biçimlerde tezahür ederek varlığını koruyacaktır.

KAYNAKÇA

1.Arşivler

1.1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti, Müteferrik, DH. MB.. HPS. M, 13/72., DH. MB.. HPS.M. 15/30.

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti, HR. SFR. 04, 905/117.

İrade Meclis-i Mahsûs, İ. MMS, 185/ 18.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi, MF. MKT, 1200/ 23.

Meclis-i Vükela Mazbataları, MV, 187/57., 235/ 80.

1.2. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü (30-10-0-0), 82/536/29.

Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü (30-1-0-0), 53/315/4.

Cumhuriyet Halk Partisi (490-1-0-0), 2/7/21., 998/858/1., 1004/875/1., 369/1553/1.,

Yassıada Mahkemesi Kararları (10-9-0-0), 90/276/3., 213/661/1., 215/667/3., 216/670/2., 218/677/1., 218/676/1.

2.Resmi Yayınlar¹⁷³⁸

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMM GCZ.)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC.)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi

3. Siyasi Parti Yayınları

C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, TBMM Matbaası, Ankara 1931.

C.H.F. Halk Hatipleri Teşkilatı Talimatı, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1931.

C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932.

C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

C.H.P. Genel Sekreteri R. Peker'in Söylevleri, Ankara 1935.

C.H.P. Halkevleri Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?, Ankara 1935.

C.H.P. Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi, Zerbamat, Ankara 1940.

C.H.P. Halkevleri ve Halkodaları (1932-1942), Alaeddin Kırıl Basımevi, İstanbul-Ankara 1942.

C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

C.H.P. Tüzüğü, Ankara Ulus Basımevi, Ankara 1935.

¹⁷³⁸ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridelerine doğrudan yapılan başvuruların sayıca çok olması nedeniyle bu kaynaklara yapılan başvurular ayrıca kaynakça bölümüne eklenmemiştir. Bu kaynaklara yapılan başvurular metin içerisinde künye bilgileri ile birlikte “dipnot” olarak verilmiştir.

C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1939.

C.H.P. Nizamnamesi, Ulus Basımevi, Ankara 1939.

CHP Tüzüğü, Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara 1938.

Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, T.B.M.M Matbaası, Ankara 1923.

Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi, TBMM Matbaası, Ankara 1927.

Cumhuriyet Halk Partisi Program ve Nizamname, Zerbamat Basımevi, Ankara 1943.

Demokrat Parti Tüzük ve Program (İkinci Büyük Kongrede Kabul Edilmiştir), Doğuş Matbaası, Ankara 1949.

Millet Hizmetinde 40 Yıl: CHP, Ankara Basım ve Cilt Evi, Ankara 1963.

4. Süreli Yayınlar¹⁷³⁹

4.1. Gazeteler

Akşam, Cumhuriyet, Hakimiyet-i Milliye, Hürriyet (1868-1870), Hürriyet (1948- ...), İkdâm, Milliyet, Mizan, Muhbir, Resmî Gazete, Son Posta, Takvim-i Vekayi, Tan, Tanin, Türk Sözü, Ulus, Vakit, Vatan, Yeni Asır, Yeni Sabah, Zafer

4.2. Dergiler

Genç Kalemler, Genç Dernekleri Mecmuası, Halka Doğru, Halka Doğru Mecmuası, İdman, Kadro, Sebilürreşad, Sırat-ı Müstakim, Türk Sözü, Türk Yurdu, Ülkü, Yeni Felsefe Mecmuası

5. Hatıratlar

Ağaoğlu, Ahmet, *Serbest Fırka Hatıraları*, Baha Matbaası, İstanbul 1969.

Ağaoğlu, Samet, *Siyasi Günlük: Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, haz. Cemil Koçak, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.

Ahmet Rıza, *Anılar*, haz. Haluk Y. Şehsuvaroğlu, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 2001.

Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1961.

Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Hatıraları, der. Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2007.

Balkır, Süleyman Edip, *Eski Bir Öğretmenin Anıları*, Yeni Gün Haber Ajansı, 1998.

Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar: Büyük Zaferden Lozan'a*, C. 1-2, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002.

İnan, Afet, *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.

———, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, haz. Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009.

¹⁷³⁹ Süreli yayınlara doğrudan yapılan başvuruların sayıca çok olması nedeniyle bu kaynaklara yapılan başvurular ayrıca kaynakça bölümüne eklenmemiştir. Bu kaynaklara yapılan başvurular metin içerisinde künye bilgileri ile birlikte “dipnot” olarak verilmiştir.

- Karakuş, Emin, *40 Yıllık Bir Gazeteci Gözü ile İşte Ankara*, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1977.
- Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıralarım*, C. 2, Emre Yayınları, İstanbul 1993.
- Özalp, Kazım, *Siyasi Hatıralar: Büyük Zaferden Lozan'a*, C.1, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002.
- , *Atatürk'ten Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.
- Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1945-1970)*, C. 4, Rey Yayınları, İstanbul (t.y).

6. Kitaplar

- Adıvar, Halide Edip, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Can Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2009.
- Adıvar, Halide Edib, *Halka Doğru: Büyük Mecmua, (1919) ve Yedigün Yazıları (1936-1939)*, haz. Feyza Hepçilingirler, Can Yayınları, İstanbul 2017.
- Ağaoğlu, Samet, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru*, Baha Matbaası, 1972.
- , *Kuvayı Milliye Ruhu*, Kaynak Yayınları, 2. Basım, İstanbul 1999.
- Ahmad Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945- 1971*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1976.
- Ahmad, Feroz, *The Turkish Experiment in Democracy (1950-1975)*, C. Hurst & Co., London 1977.
- , *The Making of Modern Turkey*, Routledge, London 1993.
- , *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, 3. Basım, İstanbul 1996.
- , *İttihat ve Terakki (1908- 1914)*, Kaynak Yayınları, 8 Basım, İstanbul 2010.
- , *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945- 1980*, çev. Ahmet Fethi, Hil Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2015.
- Akal, Emel, *Millî Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, Türkiye Sosyal Tarih ve Araştırma Vakfı (TÜSTAV) Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2006.
- , *Moskova- Ankara- Londra Üçgeninde İstirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Akbulut, Erdem ve Mete Tunçay, *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920-1923)*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2007.
- Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 9. Baskı, Ankara 2019.
- , *Siyaset ve İktisat*, haz. Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, 3. Baskı, İstanbul 2020.
- Akın, Rıdvan, *TBMM Devleti (1920-1923): Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- Akşin, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789- 1980*, C. 1-2, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1997.
- , *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara 2001.
- , *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 28. Basım, İstanbul 2021.
- , *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, C.1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998.

- Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Yusuf Alp, Mahmut Özışık, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2002.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities*, Verso, London and New York 2006.
- Arai, Masami, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, E. J. Brill, Leiden 1992.
- Arslan, Emir Şekip, *Sürgünde Üç Ölüm*, haz. Ömer Hakan Özalp, çev. Aziz Akpınarlı, Truva Yayınları, İstanbul 2004.
- Aslan, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi: Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.
- Atatürk, Kemal, *Nutuk (1920-1927)*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.
- , *Medeni Bilgiler: Türk Milletinin El Kitabı*, haz. Afet İnan, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938)*, C. 1-2-3, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1997.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. 4, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.
- Atay, Falih Rıfkı, *Baş Veren İnkılapçı*, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1997.
- , *Batış Yılları*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2012.
- Ayas, Nevzad, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948.
- Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1975.
- (Aydemir), Şevket Süreyya Cihan İktisadiyatında Türkiye, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, Ankara 1931.
- , *İnkılap ve Kadro*, İstanbul Milliyet Matbaası, Ankara 1932.
- , *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985.
- , Şevket Süreyya, *Menderes'in Dramı? (1899-1960)*, Remzi Kitabevi, 5. Basım, İstanbul 1993.
- , *Tek Adam: Mustafa Kemal (1881-1919)*, C. 1, Remzi Kitabevi, 18. Basım, İstanbul 1999.
- , *Tek Adam: Mustafa Kemal (1919-1922)*, C. 2, Remzi Kitabevi, 17. Basım, İstanbul 1999.
- , *Tek Adam: Mustafa Kemal (1922-1938)*, C. 3, Remzi Kitabevi, 16. Basım, İstanbul 1999.
- , *İkinci Adam (1884-1938)*, C. 1, Remzi Kitabevi, 14. Basım (Özel Baskı), İstanbul 2011.
- , *İkinci Adam (1938- 1950)*, C. 2, Remzi Kitabevi, 11. Basım, İstanbul 2011.
- , *İkinci Adam (1950- 1964)*, C. 3, Remzi Kitabevi, 9. Basım, İstanbul 2011.
- Aydoğan, Karabey, *Uygarlığın Tuğlası Arifiye Köy Enstitüsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- Aykol, Hüseyin, *Bölüne Bölüne İktidar Olmak Türkiye'de Sağ Örgütler*, Phoneix Yayınevi, Ankara 2011.

- Azak, Umut, *Islam and Sucularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, I. B. Tauris, London and New York 2010.
- Bayar, Celal, *Başvekilim Adnan Menderes*, der. İsmet Bozdağ, Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları, İstanbul 1986.
- Belge, Murat, *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- , “Siz İsterseniz...” *Popülizm Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Berkes, Niyazi, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.
- , *Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayıncılık, İstanbul 1982.
- , *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz*, C. 1, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1997.
- , *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2003.
- , *Unutulan Yıllar*, haz. Ruşen Sezer, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- Berlin, Isaiah, *Russian Thinkers*, Hogarth Press, London 1978.
- Beşikçi, Mehmet, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War, Between Voluntarism and Resistance*, Brill Publishers, Leiden and Boston 2012.
- Betz, Hans-Georg, *Radical Right- Wing Populism in Western Europe*, Macmillan, Basingstoke 1994.
- Birand, Mehmet Ali, vd., *Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu*, Can Yayınları, 16. Baskı, İstanbul 2016.
- Birinci Doğu Halkları Kurultayı, Bakü 1920 (Belgeler)*, Kaynak Yayınları, 3. Basım, İstanbul 1999.
- Bolton, Kerry R., *Peron and Peronism: The Life and Thoughts of Juan Domingo Peron*, Black House Publishing, London 2014.
- Bookchin, Murray, *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi, Spartakistlerden İspanya İç Savaşına*, C.4, çev. Akın Sarı, Dipnot Yayınları, Ankara 2014.
- Bora, Tanıl, *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2021.
- , *Hasan Ali Yücel*, İletişim Yayınları, İstanbul 2021.
- Boratav, Korkut, *100 Soruda Türkiye’de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974.
- , *Türkiye İktisat Tarihi 1908- 2002*, İmge Kitabevi, 9. Baskı, Ankara 2005.
- Buican, Denis, *Darwin ve Darwinizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Canovan, Margaret, *Populism*, Harcourt Publisher, New York and London 1981.
- Cemil, Arif, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, haz. Yücel Demirel, Arma Yayınları, İstanbul 1992.
- Cimi, Mehmet, *Tonguç Baba (Ülkeyi Kucaklayan Adam)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Coşkun, Alev, *Kuvayı Milliye’nin Kuruluşu*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1998.
- Criss, Bilge, *İşgal Altında İstanbul (1918-1923)*, İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2008.
- Cündioğlu, Düccane, *Türkçe Kur’an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998.

- Çakır, Ruşen, *Ayet ve Slogan: Türkiye’de İslami Oluşumlar*, Metis Yayınları, 12. Basım, İstanbul 2017.
- Çavdar, Tevfik, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Çeçen, Anıl, *100 Soruda Kemalizm, Başlangıcından Günümüze*, Kilit Yayıncılık, 8. Baskı, Ankara 2009.
- Çelik, Hüseyin, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, C. 1, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1994.
- Dahl, Robert A., *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy vs. Control*, Yale University Press, New Haven and London 1982.
- Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis’te Muhalefet: İkinci Grup*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2003.
- Demirel, Tanel, *Türkiye’nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2021.
- Deringil, Selim, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2003.
- Dewey, John, *Türkiye Maarifi Hakkında Rapor*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939.
- Drucker, H. M., *The Political Uses of Ideology*, Palgrave Macmillan, London and Basingstoke 1974.
- Durkheim, Emile, *Toplumbilimin Yöntem Kuralları*, çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, İstanbul 2013.
- , *Toplumsal İşbölümü*, çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, İstanbul 2014.
- , Emile, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, çev. Yasin Aktay ve Kenan Çapık Ataç Yayınları, İstanbul 2019.
- Eagleton, Terry, *Ideology: An Introduction*, Verso, London and New York 1991.
- Ege, Nezahat Nurettin, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, Güneş Neşriyatı, İstanbul 1997.
- Eliçin, Emin Türk, *Kemalist Devrim İdeolojisi (Niteliği ve Tarihteki Yeri)*, Ant Yayınları, İstanbul 1970.
- Emrence, Cem, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Encyclopedia of Politics: The Left and The Right: The Right*, Vol. 2, ed. Rodney P. Charlisle, Sage Publications, California 2005.
- Eraslan, Cezmi, *Yakın Dönem Türk Düşüncesinde Halkçılık ve Atatürk*, Kumsaati Yayınları, İstanbul 2003.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, C.5, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- Eroğul, Cem, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul 2014.
- Esposito, John L., *The Islamic Threat: Myth or Reality?*, Revised Edition, Oxford University Press, New York, Oxford 1995.
- Eyüboğlu, Sabahattin, *Köy Enstitüleri Üzerine*, Yeni Gün Haber Ajansı, 1999.
- Findley, Carter Vaughn, *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity, A History, 1789-2007*, Yale University Press, New Haven and New York 2010.

- Foster, William Z., *History of the Three Internationals: The World Socialist and Communist Movements from 1848 to the Present*, International Publisher, New York 1955.
- Frank, Thomas, *The People, No: A Brief History of Anti-Populism*, Metropolitan Books, New York 2020.
- Freedden, Michael, *Ideologies and Political Theory: a Conceptual Approach*, Clarendon Press, Oxford 1996.
- , *Ideology: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2003.
- Gentizon, Paul, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, çev. Fethi Ülkü, Bilgi Yayınları, 2. Basım, Ankara 1994.
- Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1835)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1996.
- , *Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900- 1930: Seçilmiş Makaleler*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Germani, Gino, *Authoritarianism, Fascism, and National Populism*, Transaction Books, New Brunswick and New Jersey 1978.
- Gidron, Noam and Bart Bonikowski, “Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda”, *Weatherhead Center For International Affairs*, Harvard University, No. 13-0004, Cambridge 2013.
- Giritlioğlu, Fahri, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1965.
- Glare, P. G. vd. (eds.), *Oxford Latin Dictionary*, Clarendon Press, Oxford 1968.
- Goloğlu, Mahmut, *Millî Mücadele Tarihi 2: Sivas Kongresi*, Başnur Matbaası, Ankara 1969.
- , *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1: Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2011.
- , *Millî Mücadele Tarihi 4: Cumhuriyet’e Doğru (1921-1922)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2021.
- Gökay, Bülent, *Soviet Eastern Policy and Turkey, 1920-1991: Soviet Foreign Policy, Turkey and Communism*, Routledge, London and New York 2006.
- Gökbilgin, M. Tayyip, *Millî Mücadele Başlarken: Mondros Mütarekesi’nden Büyük Millet Meclisi’nin Açılmasına*, İş Bankası Kültür Yayınları, Tıpkı Basım, İstanbul 2011.
- Göle, Nilüfer, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, Metis Yayınları, 11. Basım, İstanbul 2011.
- Gönlübol, Mehmet., Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1990.
- Gözübüyük, A. Şeref, Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri (1839-1980)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 2. Basım, Ankara 1982.
- Gramsci, Antonio, *Hapishane Defterleri*, Belge Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2014.
- Güç Dernekleri’nin Programı*, Matbaa-i Askeriye, Süleymaniye, İstanbul 1330.
- Gümüş, Tezcan, *Turkey’s Political Leaders: Authoritarian Tendencies in a Democratic State*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2023.
- Gümüsoğlu, Firdevs, *Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cılavuz Köy Enstitüsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2019.
- Günaltay, Mehmet Şemsettin, *Zulmetten Nura*, Furkan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1998.

- Güneş, İhsan, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2009.
- Güntekin, Reşat Nuri, *Anadolu Notları*, C. 1-2, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2017.
- Hale, William, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, çev. Petek Demir, Mozaik Yayınları, İstanbul 2003.
- Hall, Stuart, vd., *Siyaset ve İdeoloji "Gramsci"*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1985.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1986.
- , *A Brief History of The Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2008.
- , *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2011.
- Harris, George S., *The Origins of Communism in Turkey*, Hoover Institution Publication, Stanford, California 1967.
- , *The Communists and the Kadro Movement: Shopping Ideology in Atatürk's Turkey*, The Isis Press, İstanbul 2002.
- Head, Brian Wiliam, *Ideology and Social Science: Destutt de Tracy and French Liberalism*, Martinus Nijhoff Publisher, Dordrecht 1985.
- Hedges, Jill, *Juan Peron: The Life of the People's Colonel*, Bloomsbury Publishing, London and New York 2021.
- Heper, Metin, *Türkiye'de Devlet Gelenegi*, çev. Nalan Soyarık, Doğu Batı Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2006.
- Heper, Metin, "Kemalism/Atatürkism", *The Routledge Handbook of Modern Turkey*, Metin Heper and Sabri Sayarı (eds), Routledge Publisher, London and New York, ss. 139-148.
- Heyd, Uriel, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Heywood, Andrew, *Political Ideologies: An Introduction*, Palgrave Macmillan, Six Edition, London 2017.
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Empire 1875-1914*, Vintage Books, New York 1987.
- , *Devrim Çağı 1789-1848*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.
- Huntington, Samuel P., *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, çev. Mehmet Turhan ve Y.Z. Cem Soydemir, Okyanus Kitap, 14. Basım, İstanbul 2015.
- Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (22 Nisan 1950-20 Kasım 1961)*, C.2, haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013.
- İğdemir, Uluğ, *Yılların İçinden: Makaleler, Anılar, İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- İnan, Abdülkadir, *Güneş- Dil Teorisi Üzerine Ders Notları*, Devlet Basımevi, İstanbul 1936.
- İnönü, İsmet, *Defterler (1919-1973)*, haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008.
- İpekçi, Abdi, *İnönü, Atatürk'ü Anlatıyor*, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1997.
- Ionescu, Ghita ve Ernest Gellner (eds.), *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, The Garden City Press, Letchworth 1969.

- Ispartalı Hakkı, *Köyümden Geliyorum*, haz. Şevket Aziz Kansu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1971.
- Kabulünün 100. Yılında Teşkilat-ı Esasiye Kanunu: Belgeler*, TBMM Yayınları, Ankara 2020.
- Kahraman, Hasan Bülent, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi*, C. 2, Agora Kitaplığı, İstanbul 2010.
- Kandemir, Feridun, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul (t.y.).
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960.
- , *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, haz. Ziver Öktem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi 7: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1995.
- , *Osmanlı Tarihi 9: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- , *Osmanlı Tarihi 8: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 2000.
- Karaömerlioğlu, M. Asım, *Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara 2006.
- , *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi: 1876-1980*, çev. Esin Soğancılar, İmge Kitabevi, Ankara 2007.
- , *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- , *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012.
- , *Kısa Türkiye Tarihi, 1800- 2012*, haz. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Kassir, Samir, *Arap Talihsizliği*, çev. Özgür Gökmen, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Kazin, Michael, *The Populist Persuasion: An American History*, Cornell University Press, Revised Edition, Ithaca and London 2017.
- Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, 19. Baskı, İstanbul 2014.
- Khoros, Vladimir G., *Populism: Its Past, Present and Future*, Progress Publisher, Moskow 1984.
- Kili, Suna, *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1983.
- Kirby, Fay, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, Rüzgârlı Matbaa, Ankara 1962.
- Kışlalı, Ahmet Taner, *Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi*, İmge Kitabevi, 7. Baskı, Ankara 2001.
- Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma*, C.1, İletişim Yayınları, Ankara 1986.
- , *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası: Tarih Yazımında Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

- , *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, C. 2, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2007.
- , *İkinci Parti: Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Kongar, Emre, *21. Yüzyılda Türkiye: 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, 46. Basım, İstanbul 2013.
- Korkmaz, Alâeddin, *Ziya Gökalp: Aksiyonu, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerine Tesirleri*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.
- Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2007.
- Köprülü, Fuat, *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1999.
- , *Demokrasi Yolunda*, haz. T. Halasi-Kun, Mouton&Co., The Hague, London and Paris 1964.
- Köroğlu, Erol, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918): Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2000.
- Küçükcan, İlyas, *Öncesi ve Sonrasıyla Çifteler Köy Enstitüsü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- Laclau, Ernesto, *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism- Facism- Populism*, New Left Books, London 1977.
- , *On Populist Reason*, Verso, London and New York 2005.
- Larrain, Jorge, *Marxism and Ideology*, Macmillan Press, London and Basingstoke 1983.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1993.
- Makal, Mahmut, *Bozkırdaki Kıvılcım*, Güldiken Yayınları, 3. Basım, Ankara 1997.
- Malkoç, Eminalp, *Ebü’l- Ahrar Ahmet Rıza Bey: Bir Pozitivistin Hayatı, Yazışmaları ve Düşünce Dünyası*, Der Kitabevi, İstanbul 2017.
- Mannheim, Karl, *İdeoloji ve Ütopya*, çev. Mehmet Okyavuz, De ki Yayınları, Ankara 2009.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- , *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- , *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2010.
- , *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, 20. Baskı, İstanbul 2015.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, çev. Tonguç Ok, Olcay Geridönmez, Evrensel Basım Yayın, 2. Baskı, 2013.
- McLellan, David, *Ideology*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1986.
- Menderes Diyor ki!, Birinci Kitap (7 Ocak 1946-14 Mayıs 1950)*, haz. Şükrü Esirci, Demokrasi Yayınları, İstanbul 1967.
- Mert, Nuray, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, Selis Kitaplar, İstanbul 2007.
- Millet Mektepleri Talimatnamesi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2007*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2008.

- Minassian, Anaide Ter, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*, trans. A. M. Berrett, The Zoryan Institute, Cambridge, Massachusetts 1984.
- Moffitt, Benjamin, *The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*, Stanford University Press, Stanford 2016.
- Müller, Jan-Werner, *Popülizm Nedir?*, çev. Onur Yıldız, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2018.
- Nadi, Yunus, *Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve İsyanlar*, Sel Yayınları, İstanbul 1955.
- Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California 1963.
- Okay, M. Orhan, *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, Hareket Yayınları, İstanbul 1969.
- Okyar, Osman, *Millî Mücadele Dönemi Türk- Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2017.
- Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayın, 2. Bası, İstanbul 1987.
- Ortaylı, İlber ve İsmail Küçükkaya, *Cumhuriyetin İlk Yüzyılı 1923-2023*, Kronik Kitap, 20. Baskı, İstanbul 2017.
- Ömer Seyfettin, *Bütün Eserleri 15: Olup Bitenler, Toplumsal Yazılar*, Bilgi Yayınevi, Ankara ve İstanbul 1992.
- Özbudun, Ergun, *1921 Anayasası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002.
- , *1924 Anayasası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.
- Özbudun, Ergun ve Ömer Faruk Gençkaya, *Democratization and the Politics of Constitution-Making in Turkey*, Central European University Press, Budapest and New York 2009.
- Özgür, Özlem, *100 Soruda Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1972.
- Öztuna, Yılmaz, *Tanzimat Paşaları: Ali ve Fuat Paşalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.
- Özverim, Melda, *Mustafa Kemal ve Corinne Lütüf*, Doğan Kitap, 3. Baskı, İstanbul 2007.
- Parla, Taha, *Türkiye'de Anayasalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- , *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1993.
- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, çev. Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974.
- Pomper, Philip, *Peter Lavrov and the Russian Revulutionary Movement*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1972.
- Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabılır? ve İzahlar*, Ayraç Yayınevi, çev. Fahri Unan, Ankara 1999.
- , *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne: Bütün Eserleri*, haz. Mehmet Ö. Alkan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Ramsour, Ernest Edmondson, *Genç Türkler ve İttihat Terakki: 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*, çev. Hacasan Yüncü, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2002.
- Recep Peker'in İnkılap Dersleri Notları*, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

- Sarıca, Murat, *100 Soruda Fransız İhtilali*, Gerçek Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1981.
- Sarol, Mükerrerem, *Bilinmeyen Menderes*, İnkılap Kitabevi, C. 1-2, İstanbul 2014.
- Schüler, Harald, *Türkiye’de Sosyal Demokrasi: Particilik, Hemşehrilik, Alevilik*, çev. Yılmaz Tonbul, haz. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Sencer, Muzaffer, *Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*, May Yayınları, İstanbul 1974.
- Shaw, Stanford J. and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey 2, Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808- 1975*, Cambridge University Press, (Digital printing) Cambridge 2005.
- Sherill, Charles Hitchcock, *Gazi Mustafa Kemal Hz. Nezdinde Bir Yıl Elçilik*, çev. Ahmet Ekrem, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul 1934.
- Sucu, İlyas, *Prens Sabahaddin: Türk Sosyoloji Tarihinde Sosyal Bilim Ekolü*, Açılım Kitap, İstanbul 2018.
- Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesi*, C.1, haz. Alp Eren Topal, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele’nin İç Alemi*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1967.
- Şimşek, Sefa, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri 1932-1951*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2002.
- Şimşir, Bilal N., *Türk Yazı Devrimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2008.
- Taggart, Paul, *Concept in the Social Sciences Populism*, Open University Press, Buckingham-Philadelphia 2000.
- Tanilli, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Miras- İnsanlık Tarihine Giriş: 18. Yüzyıl*, C. 4, Cem Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul 1994.
- , *Dünyayı Değiştiren 10 Yıl*, Adam Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1999.
- Tanör, Bülent, *İki Anayasa 1961-1982*, Beta Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1994.
- , *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2019.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19’uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, 7. Baskı, İstanbul 1998.
- Tansel, Selahattin, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, C.1, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014*.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.
- , *Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si*, C.3, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- Tekinalp, *Kemalizm*, haz. Çetin Yetkin, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2004.
- Tevetoğlu, Fethi, *Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1967.
- Tevfik, Ebuzziya, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz. Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.

- Teziç, Erdoğan, *100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976.
- Timur, Taner, *Osmanlı Çalışmaları İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge Kitabevi, İstanbul 1996.
- , *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara 2003.
- , *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, 7. Baskı, Ankara 2013.
- Toker, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları 1944-1977: Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, Bilgi Yayınevi, 3. Basım, Ankara 1990.
- Tonguç, İsmail Hakkı, *Canlandırılacak Köy*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2002.
- Tonguç, Engin, *Bir Eğitim Devrimcisi İsmail Hakkı Tonguç: Yaşamı, Öğretisi, Eylemi*, Yeni Kuşak Köy Enstitülüler Derneği Yayınları, 3. Basım, İzmir 2007.
- , *Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç*, Ant Yayınları, İstanbul 1970.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de Popülizm: 1908-1923*, Doğan Kitap, İstanbul 2013.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasa Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C.1, Hürriyet Vakfı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1988.
- , *Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C. 3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- , *Hürriyet’in İlanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, Yenigün Haber Ajansı, 1998.
- , *İslamcılık Cereyanı*, C. 1-2, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1998.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek- Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara 1981.
- , “Mesai”, *1920 Halk Şûrâlar Fırkası Programı, Ek: Halk Zümresi Siyasi Programı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.
- , *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, 3. Basım, İstanbul 1978.
- , *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara 1981.
- Turan, İlter, *Turkey’s Difficult Journey to Democracy, Two Steps Forward One Step Back*, Oxford University Press, Oxford 2015.
- Türk Devrimi ve Kurtuluş Savaşı*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1976.
- Türk Gücü’nün Umumi Nizamı*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1329.
- Türk İzciliğinin 90. Yılı (1912- 2002)*, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara 2002.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923)*, C. 4, (1. Kısım), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984.
- Türk Tarih Heyeti, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.
- Uçar, Fuat, *Üç Tarz-ı Siyaset: Türkçülüğün Manifestosu, Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük*, Fark Yayınları, Ankara 2008.
- Uyar, Hakkı, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Uzgören, Gökhan, *Türk İzcilik Tarihi*, Papatya Yayıncılık, İstanbul 2000.

- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1992.
- Üstel, Füsün, *İmparatorluktan Ulus- Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2004.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *İlk Meclis: Millî Mücadele’de Anadolu*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1990.
- Walicki, Andrzej, *Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanma’dan Marksizme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Williams, Daryle, *Culture Wars in Brazil: The First Vargas Regime 1939-1945*, Duke University Press, Durham and London 2001.
- Wortman, Richard, *The Crisis of Russian Populism*, Cambridge University Press, Cambridge 1967.
- Yalman, Ahmet Emin, *Yarının Türkiye’sine Seyahat*, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, 3. Basım, Ankara 1998.
- Yamauchi, Masayuki, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa: Türkiye’den Türkistan’a*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995.
- Yazıcı, Nevin, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Yerasimos, Stefanos, *Kurtuluş Savaşı’nda Türk- Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, Boyut Kitapları, 2. Basım, İstanbul 2000.
- Yetkin, Çetin, *Karşı Devrim 1945-1950*, Otopsi Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2003.
- Yılmaz, Mustafa, *Millî Mücadele’de Yeşil Ordu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Yurdakul, Mehmet Emin, *Türk Sazı*, Atlas Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1979.
- Yücel, Tahsin, *Dil Devrimi ve Sonuçları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982.
- Yücel, M. Serhan, *Demokrat Parti*, Ülke Kitapları, İstanbul 2001.
- Zenkovsky, Serge A. *Pan- Turkism and Islam in Russia*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts 1960.
- Ziya Gökalp, *Fırka Nedir?*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2010.
- , *Türkçülüğün Esasları*, haz. Kemal Bek, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul 2013.
- , *Yeni Hayat, Doğru Yol*, haz. Müjgan Cumbur, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- , *Kızılalma*, haz. Hikmet Tanyu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- Ziya Paşa, *Zafername*, haz. Fikret Şahoğlu, Tercüman Yayınları, İstanbul (t.y.).
- Zürcher, Erik Jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, çev. Gül Çağalı Güven, Bağlam Yayınları, İstanbul 1992.
- , *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 2000.
- , *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk’s Turkey*, I. B. Tauris, London and New York 2010.

——, *Millî Mücadele’de İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoglu, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2005.

7. Tezler

Ahmet Coşkun, *1895-1898 Yılları Arasında Yayınlanan Meşveret Gazetesinin Transkript ve Değerlendirmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2006.

Akcan, Erol, *İttihat ve Terakki Fırkası’nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2013.

Akgün, Adnan, *Hürriyet Gazetesinin Sistemik Tahlili*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990.

Altıntaş, Ahmet, *Millî Mücadele’de Yeşil Ordu Cemiyeti ve Siyasi Kökenleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995.

Atalay, Lemi, *Atatürk Dönemi Düşünürlerinin Gözüyle Kemalizm ve Türk İnkılabı*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

Aytemur, Nuran, *The Populism of the Village Institutes: A Contra Dictory Expression of Kemalist Populism*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

Bilgin, Melek, *Hürriyet-i Fikriyye- Serbest Fikir- Uhuvvet-i Fikriyye Mecmuası İnceleme, Fihrist ve Seçme Metinler*, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun 2021.

Çevik, Zeki, *Millî Mücadele’de “Müdafaa-i Hukuk’tan Halk Fırkası’na” Geçiş (1918-1923)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.

Kara, Nilgün Nurhan (Peköz), *Türk Siyasal Hayatında Recep Peker*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1999.

Küçükgörmek, Gülcan Celayir, *Halide Edip Adivar’ın Romanlarında Kadın ve Kadın Eğitimi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2012.

Özkazanç, Alev, *Türkiye’de Siyasi İktidar ve Meşruiyet Sorunu: 1980’li Yıllarda Yeni Sağ*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1998.

Sivaz, Bayram Ali, *İttihat ve Terakki Partisinin Beden Eğitimi ve Spor Politikaları ve Uygulamaları*, Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016.

Terzi, Maide Sena, *Halide Edib Adivar’ın Seyahat Anlatılarında ‘Öteki Kadının’ Temsili*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.

Yamak, Sanem II. *Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.

8. Makaleler

Abdullah, Fevziye, “Mizancı Mehmed Murad Bey”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, C. 2, S. 3, 1952, ss. 67-88.

Abts, Koen and Stefan Rummens, “Populism Versus Democracy”, *Political Studies*, Vol. 55, 2007, ss. 404-424.

- Ahmad, Feroz, "The Progressive Republican Party, 1924- 1925", *Political Parties and Democracy in Turkey*, eds. Metin Heper and Jacob M. Landau, I. B. Tauris London 1991, ss. 65-82.
- Aka Gündüz, "Öç Türküsü", *Halka Doğru*, S. 8, 30 Mayıs 1329, ss. 57.
- Akçuraoglu (Yusuf), "Halka", *Halka Doğru*, S. 22, 5 Eylül 1329, ss. 169-172.
- , "Halka 2", *Halka Doğru*, S. 23, 12 Eylül 1329, ss. 177-178.
- , "Halka 3", *Halka Doğru*, S. 25, 26 Eylül 1329, ss. 193-194.
- , "Halka 4", *Halka Doğru*, S. 27, 10 Teşrinievvel 1329, ss. 209.
- , "Halka 5", *Halka Doğru*, S. 31, 7 Teşrinisani 1329, ss. 237-238.
- Akın, Mahmut Hakkı, "Demokrat Parti Dönemi Din ve Devlet İlişkileri", *100. Yılında Türkiye Cumhuriyeti'nde Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Hayat*, ed. Mustafa Sıtkı Bilgin, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2023, ss. 96-114.
- Akın, Galip, "Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Antropolojik Çalışmalar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 42, S. 1-2, 2002, ss. 9-21.
- Akıncı, Abdulvahap, "Milliyetçilik Kuramları", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 1, 2014, ss. 131-150.
- Akman, Şefik Taylan, "Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmi Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri", *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, 2011, ss. 80-109.
- Akşin, Sina, "Siyasal Tarih (1950-1960)", *Yakınçağ Türkiye Tarihi 1908- 1980*, C.1, haz. Sina Akşin, Milliyet Kitaplığı, İstanbul (t.y.) ss. 215- 224.
- , "Siyasal Tarih (1908-1923)", *Yakınçağ Türkiye Tarihi (1908- 1980)*, C.1, haz. Sina Akşin, Milliyet Kitaplığı, İstanbul (t.y.), ss. 27- 123.
- , "Jön Türkler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 832-843.
- , "Siyasal Tarih" *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600- 1908*, haz. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul 1989, ss. 73-188.
- Albayrak, Mustafa, "Kemalizmin Düşünsel Temelleri ve Tarihsel Oluşumu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 26, S. 77, 2010, ss. 307-344.
- Albertazzi, Daniele and Duncan McDonnell, "Introduction: The Sceptre and the Spectre", *Twenty- First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*, eds. Daniele Albertazzi and Duncan McDonnell, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2008, ss. 1-14.
- Ali Canip, "Sanat ve Edebiyat: Milli Lisan ve Milli Edebiyat", *Genç Kalemler*, C. 2, Nr. 3, 1911, ss. 47-52.
- Ali Suavi, "Makale-i Manavzade", *Muhbir*, Nr. 8, 21 Ramazan 1283, ss. 1-3.
- Alkan, Mehmet Ö., "Seçim Afişleri, Parti Amblemleri ve Demokrasi Tarihimize Dair Notlar", *Birikim*, S. 313, Mayıs 2015, ss. 114-126.
- Allock, J. B, "Populism': A Brief Biography", *Sociology*, Vol. 5, No. 3, 1971, ss. 371-387.
- Arslan, Cumhur, "M. Saffet Engin", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss. 350-357.
- Aşkun, Cem, "Cumhuriyetimizin Temeli: Atatürkçü Düşünce", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.20, 1997, ss. 387-397.

- Ataöv, Türkkaya, "The Principles of Kemalism", *The Turkish Year Book International Relations*, No. 20, 1980, ss. 19-44.
- Atilla Han, "Öç Türküsü", *Halka Doğru*, S. 34, 28 Teşrinisani 1329, ss. 265.
- Aydar, Hidayet, "Türklerde Anadilde İbadet Meselesi -Cumhuriyet Dönemi-", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15, 2006, ss. 71-107.
- (Aydemir), Şevket Süreyya, "İnkılabın İdeolojisi: Milli Kurtuluş Hareketlerinin Ana Prensipleri", *Kadro*, S. 8, Ağustos 1932, ss. 6-12.
- , "İçpazar ve İktisatta Bütünlük", *Kadro*, S. 10, Birinci Teşrin 1932, ss. 5-12.
- , "İnkılabın İdeolojisi: Geri Teknik ve Say'ın Sefaleti", *Kadro*, S.6, Haziran 1932, ss. 9-12.
- , "İnkılabın İdeolojisi: Plan Mefhumu Hakkında", *Kadro*, S. 5, Mayıs 1932, ss. 5-12.
- , "İnkılabın İdeolojisi: Fikir Hareketleri Arasında Türk Nasyonalizmi", *Kadro*, S.18, Haziran 1933, ss. 5-14.
- Aydın, Suavi, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, Gündoğan Yayınları, 2. Basım, İstanbul 2000.
- Aydın, Ertan, "Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism 1933-1936", *Middle Eastern Studies*, Vol. 40, No. 5, 2006, ss. 55-82.
- Aydoğan, Erdal ve Tansu Barış Mahmutoglu, "Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.10, 2013, ss. 113-142.
- Aykurt, Çetin, "İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Batum Kongresi Hakkında Yayınlanmamış Bir Belge", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 28, S. 1, 2013, ss. 249- 262.
- Aytemur Sağiroğlu, Nuran, "Köy Enstitüsü Mezunlarının Halkçılık Anlayışının Eleştirel Bir İncelemesi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 4, S. 2, 2013, ss. 178-198.
- Barr, Robert R., "Populist, Outsiders and Anti Establishment", *Party Politics*, Vol. 15, No. 1, 2009, ss. 29-48.
- Başak, Tolga, "Bir Düşünce Sistemi Olarak Atatürkçülük", *Atatürk Dergisi*, C.3, S.3, ss. 219-232.
- Belge, Murat, "Mustafa Kemal ve Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss. 29-43.
- , "Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, ss. 122-129.
- Berlin, Issiah, Richard Hofstadter vd., "To Define Populism", *Government and Opposition*, Vol.3, No.2, 1968, ss. 137-179.
- Bilici, Mücahit, "Öğretmen Cumhuriyet'te 'Mazbut' Demokrasi, Birikim, S. 115, Kasım 1998, ss. 48-51.
- Bolay, Süleyman Hayri, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Düşünce Tarihi", *Türkler*, C. 14, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 515-566.
- Bonikovski, Bart and Noam Gidron, "Multiple Traditions in Populism Research: Toward a Theoretical Synthesis", *Comparative Politics Newsletter*, Amerikan Political Science Association, Vol. 26, No. 12, 2016, ss. 7-14.
- Bora, Tanıl ve Necmi Erdoğan, "Biz, Anadolu'nun Bağrı Yanık Çocukları: Muhafazakâr Popülizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık*, C. 5, ed. Ahmet Çiğdem, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, ss. 632-644.

- Bora, Tanıl ve Nergis Canefe, “Türkiye’de Popülist Milliyetçilik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik* C.4, ed. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008, ss. 635-662.
- Bora, Tanıl, “Süleyman Demirel” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Liberalizm*, C.7, ed. Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, ss. 550-577.
- , “Türkiye’de Siyasal İdeolojilerde ABD/Amerikan İmgesi: Küçük Amerika: ‘En’ Batı ve ‘Başka’ Batı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C.3, ed. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2007, ss. 147-169.
- , “Süleyman Demirel”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Dönemler ve Zihniyetler*, C. 9, ed. Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, ss. 502-514.
- Boratav, Korkut, “İktisat Tarihi (1908-1980), *Yakınçağ Türkiye Tarihi 1908- 1980*, C. 1, haz. Sina Akşin, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, ss. 297-380.
- Canovan, Margaret, “Trust the People! Populism and Two Faces of Democracy”, *Political Studies*, Vol. 47, No. 1, 1999, ss. 2-16.
- , “ ‘People’, Politicians and Populism”, *Government and Opposition*, Vol. 19, No. 3, 1984, ss. 312-327.
- , “Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy”, *Democracies and the Populist Challenge*, eds. Yves Meny and Yves Surel, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2002, ss. 25-44.
- Craig, Alexander, “Peron and Peronism: personalism personified”, *International Journal*, Vol. 31, No. 4, Autumn 1976, ss. 703-714.
- Çavdar, Tevfik, “Mecmua-i Fûnun Üzerine”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 15, S. 2, Haziran 1985, ss. 83-98.
- , “Demokrat Parti”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1983, ss. 2060- 2075.
- Çelik, Nur Betül, “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C.2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss. 75-91.
- Çetin, Halis, “Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi”, *Doğu Batı*, S. 25, Kasım-Aralık-Ocak 2003-2004, ss.11-40.
- Demirarslan, Tekin ve Bengül Salman Bolat, “1923 Seçimleri ve Basın”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 36, 2014, ss. 141- 165.
- Demirtaş (Ziya Gökalp), “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler”, *Genç Kalemler*, C. 2, Nr. 8, 1911, ss.138-141.
- Deren, Seçil, “Kültürel Batılılaşma”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, ed. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2007, ss. 382-402.
- Doğan, Erkan, “II. Meşrutiyet Dönemi’nden Cumhuriyet’in Kuruluş Yıllarına Halkçılık Fikrinin Gelişimi”, *İnsan & İnsan*, C. 6, S. 20, 2019, ss. 131-144.
- Dumont, Paul, “La fascination du bolchevisme: Enver pasha et le parti des soviets populaires, 1919-1922”, *Cahiers du mande russe et soviétique*, Vol. 16, No. 2, 1975, ss. 141-166.
- “The Origins of Kemalist Ideology”, *Atatürk and the Modernization of Turkey*, ed. Jakob M. Landau, Westview Press, Colorado 1984, ss. 25-44.
- Durak, Gökhan, “Atatürk’ün Halkçılık Anlayışı ve Halkevleri”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 8, Aralık 2024, ss. 420-435.

- Durukan, Kaan, "Prens Sabahattin ve İlm-i İctima: Türk Liberalizminin Kökenleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, C. 1, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, ss. 143-155.
- Düzce, Mesut, "Emile Durkheim'da Bir Sivil Din Olarak Milliyetçilik ve Vatanseverlik", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 52, Ekim 2018, ss. 645-653.
- Ebüzzıya, Ziyad, *Ahmet Rıza (1859-1930), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, ss. 124-127.
- Ekici, Yunus, "Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.27, S.2, 2017, s. 349-359.
- Erdem, Ufuk, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılma Süreci ve Meclisin Açılış Günü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 31, S. 2, 2021, ss. 1055-1068.
- Erkul, Ali, "Prens Sabahattin" *Türk Toplum Bilimcileri*, ed. Emre Kongar, Remzi Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 2014, ss. 77-144.
- Eroğlu, Hamza, "Atatürk ve Devletçilik", *Belleten*, C. 52, S. 204, 1988, ss. 833-848.
- , Hamza, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 6, S. 16, 1989, ss. 435-456.
- Fedotov, G. P., "The Religious Sources of Russian Populism", *The Russian Review*, Vol. 1, No. 2, 1942, ss. 27-39.
- (Fergan), Eşref Edib, "Partilerin Din Siyaseti", *Sebilürreşad*, S. 76, C. 4, 1950, ss. 2-10.
- , "Din Her Şeyden Üstündür", *Sebilürreşad*, S. 46, C. 2, 1949, ss. 329-332.
- Freedden, Michael, "Is Nationalism a Distinct Ideology?", *Political Studies*, Vol. 46, No. 4, 1998, ss. 748-765.
- Fuentes, Juan Francisco, Populism: The Timeline of a Concept, *Contributions to the History of Concepts*, Vol. 15, No. 1, 2020, ss. 47-68.
- Gencer, Bedri, "Sosyal Devletten Kerim Devlete", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, 2009, ss. 1-18.
- Gökalp, (Ziya Gökalp), "Halk Medeniyeti 1: Başlangıç", *Halka Doğru*, S. 14, 10 Temmuz 1329, ss. 107-108.
- Grant Steven A., "Obshchina and Mir", *Slavic Review*, Vol. 35, No. 4, 1976, ss. 636-651.
- Gülmez, Nurettin, "İzmir'in İşgaline Tepki Olarak Gönderilen Telgraflar Üzerine Değerlendirme", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, 30. Yıl Özel Sayısı, 2022, ss. 275-304.
- Günay, Nejla, "Osmanlı Devleti'nde Kurulan Spor Cemiyetleri ve Jimnastik Derslerinin Milliyetçilik Hareketlerindeki Rolü", *Belleten*, C. 81, S. 292, Aralık, 2017, ss. 917-946.
- Güneş- Ayata, Ayşe, "Roots and Trends of Clientelism in Turkey", *Democracy, Clientelism and Civil Society*, eds. Luis Roniger and Ayşe Güneş-Ayata, Lynne Rinner Publishers, Boulder and London 1994, ss. 49-63.
- Güneş, İhsan, "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun (1921 Anayasası'nın) Yapılış Süreci", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S. 2, 2020, ss. 233-256.
- , "1923 Seçimlerinde Oylar Nasıl Kullanıldı?", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.46, S.1, 1991, ss.253-264.
- Günyol, Vedat, "Batılılaşma", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1983, ss. 255- 259.

- Güven, F. Celal, Kubilay Güneş, *Ülkü: Halkevleri Dergisi*, C. 6, S. 35, İkinci Kanun 1936, ss. 36-368.
- Hale, William, "Ideology and Economic Development in Turkey 1930- 1945", *Bulletin* (British Society for Middle Eastern Studies), Vol. 7, No. 2, 1980, ss.100-117.
- Halıcı, Şaduman, "Birinci TBMM'de Mesleki Temsil Tartışmaları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 31, 2015, ss. 81-106.
- Hamit Zübeyr (Koşay), "Halk Terbiyesi Vasıtaları", *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C.1, S. 2, 1933, ss. 152-159.
- Hanıoğlu, M. Şükrü, "Bilim ve Osmanlı Düşüncesi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 346-347.
- , "Osmanlıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1389-1393.
- , "Batıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1382-1388.
- , "Türkçülük", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1394-1399.
- , "Kemalizm'in Tarihi Kökenleri", *Türkiye'de Demokrasi, İslam ve Laiklik*, der. Ahmet T. Kuru ve Alfred Stepan, çev. Hande Tatoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, ss. 31-57.
- Heper, Metin, "Kemalism/Atatürkism", *The Routledge Handbook of Modern Turkey*, Metin Heper and Sabri Sayarı (eds), Routledge Publisher, London and New York, ss. 139-148.
- Hilav, Selahattin, "Düşünce Tarihi (1908- 1980)", *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908-1980*, haz. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul 1989, ss. 357-390.
- Hofstadter, Richard, "North America", *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, eds. Ghita Ionescu and Ernest Gellner, The Garden City Press, Letchworth 1969, ss. 9-27.
- İnalcık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Humayunu", *Belleten*, C. 28, S. 112, Ekim 1964, ss. 603- 622.
- , "Tanzimat'ın Uygulaması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, C. 28, S. 112, Ekim 1964, ss. 623-690.
- İnsel, Ahmet, "Milliyetçilik ve Kalkınmacılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik* C. 4, ed. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008, ss. 763-776.
- İşin, Ekrem, "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1985, ss. 352-362.
- Jäger, Anton, "Brief History of American Populism", *The Populism Interviews: A Dialogue with Leading Experts*, eds. Luca Manucci, Routledge, London and New York 2023, ss. 18-22.
- Kadri Kemal, "Cumhuriyet Evvel ve Sonra Köylerimiz", *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 2, S. 10, İkinci Teşrin 1933, ss. 339-343.
- Kalaycıoğlu, Ersin ve Ali Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişim", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul 2000, ss. 3-22.
- Kanadıkırık, Halil, "Gelenekten Modernliğe Siyasal Otoritenin 'Babalık' Rolü: Türk Siyasal Kültürünün Paternalizm Açısından Bir Analizi", *Paternalizm: Felsefi, Sosyal ve İktisadi*

- Boyutları, Hukuki ve Ahlaki Sınırları*, ed. Coşkun Can Aktan, SOBİAT: Hukuk ve İktisat Araştırmaları Merkezi Yayınları, İzmir 2021, ss. 104-126.
- Kara, İsmail, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslamcılık Tartışmaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1405-1420.
- (Karaosmanoğlu), Yakup Kadri, “Kültür ve Medeniyet”, *Kadro*, S. 15, Mart 1933, ss. 25-27.
- Karaömerlioğlu, M. Asım, “Tek Parti Döneminde Halkçılık”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss. 272-283.
- , “Köy Enstitüleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss. 286-293.
- Karal, Enver Ziya, “Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nda Batı Etkisi”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlioğlu, Phoenix Yayınları, Ankara 2006, ss. 65-82.
- Karpat, Kemal H. “The Impact of the People’s Houses on the Development of Communication in Turkey- 1931-1951”, *Welt des Islams*, New Series, Vol. 15, No. 1/4, 1974, ss. 69-84.
- , “The Republican People’s Party, 1923-1945”, *Political Parties and Democracy in Turkey*, eds. Metin Heper and Jakob M. Landau, I. B. Tauris & Co. Ltd. Publishers, London and New York 1991, ss. 42-64.
- , “Kimlik Sorununun Türkiye’de Tarihi, Sosyal ve İdeolojik Gelişmesi”, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, haz. Sabahattin Şen, Bağlam Yayınları, Ankara 1995, ss. 23-38.
- , “Ziya Gökalp’in Korporatifçilik, Millet- Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, C. 1, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, ss. 328-334.
- Kasalak, Kadir, “Kuva-yı Milliye’nin Askeri Açından Etüdü”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 14, S. 42, 1998, ss. 979-980.
- Kaya, Neşe, “Halkevleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss. 113-118.
- Kayalı, Kurtuluş, “I. TBMM’de Muhalefet”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1161-1167.
- Kayalı, Hasan, “The Struggle for independence”, *The Cambridge History of Turkey: Turkey in the Modern World*, Vol. 4, ed. Reşat Kasaba, Cambridge University Press, Cambridge 2008, ss. 112-146.
- , “The Young Turks and the Committee of Union and Progress”, *The Routledge Handbook of Modern Turkey*, eds. Metin Heper and Sabri Sayarı, Routledge, London and New York 2012, ss. 26-34.
- Kazancıgil, Ali, “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul 2000, ss. 137-154.
- Kazım Nami, Yeni Hayat: Yeni Ahlak 1”, *Yeni Felsefe Mecmuası*, Nr. 2, 20 Ağustos 1911, ss. 18-21.
- Kazım Nami Duru, “Kutsal Bir Dilek”, *Ülkü: Halkevleri Dergisi*, C. 6, S. 36, Şubat 1936, ss. 465-467.

- Kili, Suna, “Kemalism in Contemporary Turkey”, *International Political Science Review*, Vol. 1, No. 3, 1980, ss. 381-404.
- Kılıç, Selami, “Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa’nın Batı Anadolu Gezisi ve Karşılama Törenleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 8, 1997, ss.187-201.
- Kılıç, Murat, “Tekinalp (1883-1961)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. Ek-2, Ankara 2019, ss. 586-587.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, “Atatürkçülük ya da Türk Aydınlanması”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, Ankara 2000, ss. 155-161.
- Kırkpınar, Nurullah, “Millî Mücadele Yıllarında Bolşevizm Propagandası ve Anadolu Basını (1919-1922)”, *Anasay*, S. 7, 2019, ss. 29-72.
- Kırımlı, Hakan, “Gaspıralı, İsmail Bey (1851- 1914)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 392-395.
- Kısıklı, Emine, “Millî Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal Paşa’nın Milli Hareketi İttihat ve Terakki Faaliyetlerinden Uzak Tutma Girişimleri”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 2, S. 5, 1990, ss. 109-127.
- Kıvrak, Esin, “Farklı Popülizm Yaklaşımları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 39, 2020, ss. 73-87.
- K. Naci, “Türk Devletinde Halkçılık”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 1, S. 3, Nisan 1933, ss. 191-193.
- Koçak, Cemil, “Siyasal Tarih (1923- 1950)”, *Yakınçağ Türkiye Tarihi 1908- 1980*, C. 1, haz. Sina Akşin, Milliyet Kitaplığı, İstanbul (t.y.), ss. 127-211.
- , “Namık Kemal”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, C. 1, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, ss. 244-249.
- , “Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedi Şef/ Milli Şef”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss.119-137.
- Koloğlu, Orhan, “Osmanlı Basını İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1. İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 68-93.
- Köker, Levent, “Seçim Sistemleri ve Siyasi Çoğulculuk: Demokratik Meşruluk Açısından Bir Değerlendirme”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, C. 23, 2006, ss. 199-210.
- , “Kemalizm/ Atatürkçülük: Modernleşme, Devlet ve Demokrasi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss. 97-112.
- Kut, Turgut, “Matbaa-i Ebüzzıya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, ss. 114-115.
- Landau, Jakob M., *Tekin Alp: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Devrinde Bir Aydın*, IX. Türk Tarih Kongresi, 21- 25 Eylül 1981, ss. 1129-1339.
- Mardin, Şerif, “Batıcılık”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, ss. 245-250.
- , “İslamcılık”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 7, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, ss. 1936-1940.
- , “Tanzimat ve Aydınlar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 46-54.

- , “İslamcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 1400-1404.
- , “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez- Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, Ankara 2000, ss. 79-104.
- , “Yeni Osmanlı Düşüncesi” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, C. 1, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, ss. 42-53.
- Mateescu, Dragoş C., “Kemalism in the Era of Totalitarianism: A Conceptual Analysis”, *Turkish Studies*, Vol. 7, No. 2, June 2006, ss. 225-241.
- Mehmet Murad, “Vazifedarlar Kimlerdir?” *Mizan*, Nr. 173, 10 Zilkade 1313, ss. 2365-2372.
- , “Fırkamızın Hatt-ı Hareketi”, *Mizan*, Nr. 159, 30 Receb 1313, ss. 2359-2360.
- Mehmet Saffet (Engin), “İnkılap Terbiyesi”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 2, S. 8, Eylül 1933, ss. 105-114.
- , “Köycülük Nedir”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 1, S. 6, Temmuz 1933, ss. 422-430.
- Mert, Nuray, “Muhafazakârlık ve Laiklik” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık* C. 5, ed. Ahmet Çiğdem, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, ss. 314-345.
- Minogue, Kenneth, “Populism as a Political Movement”, eds. Ghita Ionescu and Ernest Gellner, *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, The Garden City Press, Letchwort 1969, ss. 197-211.
- Mudde, Cas, and Cristobal Rovira Kaltwasser, “Populism and (liberal) democracy: a framework for analysis”, *Populism in Europe and the Americas: Thread or Corrective for Democracy?*, eds. Cas Mudde and Cristobal Rovira Kaltwasser, Cambridge University Press, Cambridge 2012, ss. 1-26.
- Mudde, Cas, “The Populist Zeitgeist”, *Government and Opposition*, Vol. 39, No. 4, 2004, ss. 541-563.
- Mutlu, Cengiz, “İstanbul’un İşgali ve TBMM’nin Açılışı’nın Kamuoyuna Tesirleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 129, S. 254, Eylül-Ekim 2021, ss. 73-90.
- Nal, Selahattin, “Demokrat Partinin 1950- 1954 Dönemi Din Siyaseti”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 60, S. 3, 2005, ss. 137-171.
- N. K. (Nusret Kemal Köymen), “Köy Misyonerliği”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 2, S. 8, Eylül 1933, ss. 150-158.
- Nusret Kemal (Köymen), “Halkçılık”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 1, S. 1, Şubat 1933, ss. 185-190.
- , “Terbiye Meselesi”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 1, S. 6, Temmuz 1933, ss. 436-439.
- , “Halk Terbiyesi”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 2, S. 7, Ağustos 1933, ss. 15-20.
- , “Kemalizmin Hususiyetleri”, *Ülkü: Halkevleri Dergisi*, C. 7, S. 42, Ağustos 1936, ss. 416-418.
- Ogan, M. Fair, “Şeriatı Yaşatmamak Celal Bayar’ın Ne Haddine”, *Sebilürreşad*, S. 39, C. 2, 8 Nisan 1949, ss. 217-221.

- Okay, Cüneyt, "Sport and Nation Building: Gymnastics and Sport in the Ottoman State and the Communité of Union and Progress, 1908- 1913", *The International Journal of the History of Sport*, Vol. 20, No.1, March 2001, ss. 152-156.
- Okay, M. Orhan, "Ahmet Mithat Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, ss. 100-103.
- Okay, M. Orhan ve M. Ertuğrul Düzdag, "Mehmet Akif Ersoy", C. 28, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, ss. 432-439.
- Oran, Baskın, "1945-1960: Batı Bloku Ekseninde Türkiye- 1", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919-1980*, C. 1, ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, 15. Baskı, İstanbul 2009, ss. 479-498.
- Ömer Seyfettin, "Türk Sözü", *Türk Sözü*, S. 1, 12 Nisan 1330, ss. 1-3.
- Öngider, Seyfi, "Kemalist Rejimin İnşası: Takrir-i Sükûn Kanunu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, C.9, ed. Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, ss. 312-318.
- Özbudun, Ergun, "Seçim Sistemleri ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 44, S. 1, 1995, ss. 521-539.
- , "Türkiye'de Devlet Seçkinleri ve Demokratik Siyasal Kültür" *Türkiye'de Demokratik Siyasal Kültür*, haz. Ergun Özbudun, Ersin Kalaycıoğlu, Levent Köker, Türkiye Demokrasi Vakfı, Ankara 1995, ss.1-42.
- Özcan, Azmi, "Osmanlıcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 486, ss. 485-487.
- , "İslamcılık- İkinci Meşrutiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, ss. 62-65.
- Özdemir, Hikmet, "Siyasal Tarih (1960- 1980)", *Yakınçağ Türkiye Tarihi 1908- 1980*, C. 1, haz. Sina Akşin, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, ss. 227-292.
- Özden, Barış Alp, "Ahmet Rıza", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, C. 1, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, ss. 120-123.
- Özden, Mehmet, "Türkiye'de Halkçılığın Evrimi (1908-1918)", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 16, 2006, ss. 89-100.
- Özkaya, Yücel, "İzmir'in İşgali'nin Anadolu'daki Tepkileri", *Atatürk Yolu Dergisi*, C.1, S.1, 1988, ss. 65-74.
- , "Kuva-yı Milliye", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 8, S. 24, 1992, ss. 451-480.
- , "İzmir Suikastı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.8, S.22, 1991, ss. 67-73.
- Özkonan, Arzu, Ramazan Erdem, "Yönetimde Kayırmacı Uygulamalar: Kavramsal Bir Çerçeve", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.20, S. 2, 2014, ss. 179-206.
- Özyurt, Cevat, "Durkheim Sosyolojisinde Toplumsal Bütünleşme Aracı Olarak Din", *Sosyal Teoride Din*, ed. Cevat Özyurt ve İbrahim Mazman, Hece Yayınları, Ankara 2015, ss. 177-239.
- Parla, Jale, "Tanzimat Edebiyatı'nda Siyasi Fikirler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, C.1, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, ss. 223-233.
- Parlatır, İsmail, "Servet-i Fünun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 573-575.

- Pekdoğan, Celal, “Modernleşmeye Giden Yolda Bazı Fikirler”, *Türkler*, C. 14, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 606-613.
- Perviz (Ömer Seyfettin), “Gençlik Kavgası: Yeni Lisan ve Çirkin Taarruzlar”, *Genç Kalemler*, C. 4, Nr. 24-25, 1912, ss. 39-50.
- Pipes, Richard, “Norodnichestvo: A Semantic Inquiry”, *Slavic Review*, Vol. 23, No: 3, 1964, ss. 441-458
- Recep (Peker), “Konuşunuz ve Konuşturunuz”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, C. 1, S. 1, Şubat 1933, ss. 20-22.
- , “Halkevleri Açılma Nutku”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, C. 1, S. 1, Şubat 1933, ss. 6-8.
- , “Ülkü Niçin Çıkıyor”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C. 1, S. 1, Şubat 1933, ss. 3-5.
- , “Disiplinli Hürriyet”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C.1, S.3, Nisan 1933, ss. 177-180.
- Reyhan, Cenk, “Prens Sabahaddin”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, C. 1, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, ss. 146-151.
- Rossi, Federico M., “Peronism”, *In The Wiley- Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*, David Snow, Donatella della Porta, Bert Klandermans and Doug McAdam (eds), Blackwell Publishing, Oxford 2013, ss. 925-928.
- Sadiq, Muhammed “The Kadro Movement in Turkey”, *International Studies*, Vol. 23, No. 4, 1996, ss. 319-338.
- Sakal, Fahri, “Tek Parti Dönemindeki CHP Propaganda Anlayışından Propaganda ve Yayın Bürosunun Kuruluşuna” *Studies of the Ottoman Domain*, C. 7, S. 12, 2017, ss. 2-23.
- Sarıbay, Ali Yaşar, “The Democratic Party”, *Political Parties and Democracy in Turkey*, Metin Heper, Jakob M. Landau (Eds), I. B. Tauris & Co Ltd Publishers, London and New York 1991, ss. 119-133.
- Sarısaman, Sadık, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında İhtiyat Kuvveti Olarak Kurulan Osmanlı Genç Dernekleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, S. 11, 2000, ss. 439-501.
- Sayarı, Sabri, “Clientelism and Patronage in Turkish Politics and Society”, *The Post- Modern Abyss and the New Politics of Islam: Assabiyah Revisited*, (Essays in Honor of Şerif Mardin), eds. Faruk Birtok, Binnaz Toprak, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul 2011, ss. 81-94.
- Scatlan James P., “Populism As a Philosophical Movement in Nineteenth- Century Russia: The Thought of P. L. Lavrov and N. K. Mikhajlovskij”, *Studies in Soviet Thought*, Vol. 27, No. 3, 1984, ss. 209-223.
- Soysal, A. Gün, “Tatarlar Arasında Türkçülük”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, C. 1, ed. Mehmet Ö. Alkan, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2009, ss. 197-213.
- Söğütlü, İlyas, “Cumhuriyet’in Pozitivist Ütopyası: Yeni Bir Toplum Yaratmak”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, C. 6, S. 24, 2010, ss.133-148.
- Stanley, Ben, “The thin ideology of Populism”, *Journal of Political Ideologies*, Vol. 13, No. 1, 2008, ss. 95-110.
- Stewart, Angus, “The Social Roots”, *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, eds. Ghita Ionescu, Ernest Gellner, The Garden City Press, Letchworth 1969, ss. 180-196.

- Stone, Frank A., "Rural Revitalization and the Village Institutes in Turkey: Sponsor and Critics", *Comparative Education Review*, Vol.18, No. 3, 1974, ss. 419-429.
- Strath, Bo, "Ideology and Conceptual History", *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, eds. Michael Freeden, Lyman Tower Sargent, Marc Stears, Oxford University Press, Oxford 2013, ss. 1-21.
- Sunar, İlkay, "Demokrat Parti ve Popülizm", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1983, ss. 2076-2086.
- Sürmeli, Serpil, "Samsun ve Çevresinde Pontus Hareketi", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 5, S. 19, 1997, ss. 325-330.
- Şahin, Mustafa, "Bir Halk Eğitim Çalışması Olarak Millet Mektepleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, 1992, ss. 119-155.
- Şahinkaya, Serdar, "Mustafa Kemal Paşa'nın Halkçılık Programı", *Memleket, Siyaset, Yönetim*, S. 32, 2019 ss.183-194.
- Şanlı, Halise Karaslan, "Tek Parti Döneminde Politik Söz ya da Retoriğin Yeri", *Kültür ve İletişim*, S. 36, ss. 11-37.
- Şaylan, Gencay, "Milliyetçilik İdeolojisi ve Türk Milliyetçiliği", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 7, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, ss. 1945-1949.
- Taggart, Paul, "New populist parties in Western Europe", *West European Politics*, Vol. 18, No. 1, 2007, ss. 34-55.
- Taguieff, Pierre- Andre, "Political Science Confronts Populism: From a Conceptual Mirage to a Real Problem", *Telos*, Vol. 103, 1995, ss. 9-43.
- Tekeli, İlhan, "Türkiye'de Halkçılık", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.7, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, ss. 1929-1935
- Tekeli, İlhan ve Gencay Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", *Toplum ve Bilim*, Yaz- Güz 1978, ss. 44-110.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin, "Türkiye'de Bir Aydın Hareketi: Kadro", *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Doğuşu*, C.1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, ss. 449-484.
- , "(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili Mesleki Programı", *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Doğuşu*, C.1, haz. Hülya Hatipoğlu, Bilgi Yayınları, İstanbul 2003, ss. 355- 447.
- Tekin Alp, "İçtimai Siyaset: Tesanütçülük, Solidarizm" *Yeni Mecmua*, C. 1, S. 26, 3 Kânunusâni 1917, ss. 517-518.
- , "Tesanütçülük 7, Harb Zenginleri Meselesi", *Yeni Mecmua*, C. 2, S. 42, 2 Mayıs 1918, ss. 313-314.
- , "Tesanütçülük 8: Tesanütçülüğün Gayesi", *Yeni Mecmua*, C. 2, S. 43, 9 Mayıs 1918, ss. 335-337.
- , "Dahili İstikraz Münasebetiyle, İnkılabın Son Perdesi", *Yeni Mecmua*, C. 2, S. 44, 16 Mayıs 1918, ss. 358-358.
- , "Tesanütçülük 10: Almanya'da İçtimai Faaliyet", *Yeni Mecmua*, C. 2, S. 47, 6 Haziran 1918, ss. 406-408.
- , "Tesanütçülük: İçtimai Duygu", *Yeni Mecmua*, C. 3, S. 55, 1 Ağustos 1918, ss. 45-46.
- , "Harb ve İktisat 1: Milli İktisat", *Yeni Mecmua*, C. 3, S. 59, 29 Ağustos 1918, ss. 133-134.

- , “Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru,” *İktisadiyat Mecmuası*, S. 1, 8 Şubat 1331, ss. 1-2.
- Tercüman, Çilem, “Ülkü Mecmuası”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 4, S. 7, 2006, ss. 563-580.
- Theobald, Robin, “The Decline of Patron- Client Relations in Developed Societies”, *European Journal of Sociology*, Vol. 24, No. 1, 1983, ss. 136-147.
- Timur, Taner, “Atatürk ve Pozitivizm”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1983, ss. 94-96.
- Tindall, Geogre B., “Populis: A Semantic Identity Crisis”, *The Virginia Quarterly Review*, Vol. 48, No. 4, 1972, ss. 501-518.
- Toprak, Zafer, “II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 95-113.
- , “Osmanlı Devleti’nde Korporatif Dünya Görüşü: Meslekçilik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1985, ss. 371-376.
- , “İkinci Meşrutiyet’te Fikir Dergileri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1. İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 126-132.
- , “Osmanlı Devleti’nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1985, ss. 377-381.
- , “Türk Bilgi Derneği (1914) ve Bilgi Mecmuası”, *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987, ss. 247-254.
- , “II. Meşrutiyet’ten Mütareke Yıllarına Türkiye’de İzciğin İlk Evresi”, *Tombak- Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi*, S. 24, Şubat 1994, ss. 19-27.
- , “Bolşevik İttihatçılar ve İslam Kominterni: İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İttihad-ı Selamet-i İslam)”, *Toplumsal Tarih*, S. 43, Temmuz 1997, ss. 6-13.
- Toprak, Binnaz, “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul 2000, ss. 309-318.
- (Tökin), İsmail Hüsrev, “Milli İktisat Etütleri: Türkiye’de El- Sanayii”, *Kadro*, S. 5, Mayıs 1932, ss. 19-24.
- , “Millet İçinde Sınıf Meselesi”, *Kadro*, S. 25, İkinci Kanun 1934, ss. 20-26.
- (Tör), Vedat Nedim, “Millet İktisadiyatı: Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına 1”, *Kadro*, S. 1, Ocak 1932, ss. 6-9.
- , “Millet İktisadiyatı: Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına 2”, *Kadro*, S. 2, Şubat 1932, ss. 9-14.
- , “Millet İktisadiyatı: Sınıflaşmamak ve İktisat Siyaseti”, *Kadro*, S. 11, İkinci Teşrin 1932, ss. 17-21.
- , “Millet İktisadiyatı: Devletçilik Karşısında Zümre Menfaati ve Münevver Mukavemeti”, *Kadro*, S. 21, Eylül 1933, ss.15-20.
- Tunçay, Mete, “Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1983, ss. 2019-2024.
- , “Siyasal Tarih (1908- 1923)”, *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye 1908- 1980*, haz. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul 1989, ss. 27-81.

- Turgut, Serkan, “Cumhuriyet Modernleşmesinin Taşıyıcısı Olarak Mefkûreci Öğretmen”, *İnsan ve Toplum*, C. 13, S. 1, 2023, ss. 126-158.
- Türkeş, Mustafa, “The Ideology of the Kadro (Cadre) Movement: A Patriotic Leftist Movement in Turkey”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 34, No. 4, 1998, ss. 92-119.
- , “Kadro Dergisi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss. 464-476.
- Uca, Alaattin, “Türkçülük Fikrinin Abide Şahsiyetlerinden Hüseyinzade Ali Bey”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 5, 1996, ss. 159-188.
- Uçman, Abdullah, “Dergiler Arasında: Dergâh, Hayat, Ma’lumat ve Bilgi Mecmuaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 4, S. 7, 2006, ss. 519-532.
- , “Mecmua-i Fünun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, ss. 270-271.
- Urbinati, Nadia, “Democracy and Populism”, *Constellations*, Vol 5, No. 1, 1998, ss. 110-124.
- Uyar, Hakkı, “Resmî İdeoloji ya da Alternatif Resmî İdeoloji Oluşturmaya Yönelik İki Dergi: Ülkü ve Kadro Mecmualarının Karşılaştırmalı İçerik Analizi”, *Toplum ve Bilim*, S. 74, Güz 1997, ss. 181-192.
- Uzun, Hakan, “Bir Propaganda Aracı Olarak Cumhuriyet Halk Fırkası Halk Hatipleri Teşkilatı”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.11, Bahar 2010, ss. 85-11.
- , “Necip Ali Bey’in Nutku”, C. 1, S. 2, Mart 1933, ss. 104-114.
- Ünder, Hasan, “Türkiye’de Sosyal Darwinizm Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik* C.4, ed. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008, ss. 427-437.
- Üstel, Füsun, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Resmi Yurttaş Profiline Evrimi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Milliyetçilik* C.4, ed. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008, ss. 275-283.
- , “Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss. 138-155.
- Varlık, Bülent, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1. İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 112-118.
- , “Ülkü: Halkevleri Mecmuası”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnsel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss. 268-271.
- Von Hoff, “Mukaddime”, *Genç Dernekleri (Mecmuası)*, S. 1, 1 Eylül 1333, ss. 1-2.
- , “Genç Derneklerinin Şimdiye Kadar Teşkilat ve Tevsi’i”, *Genç Dernekleri (Mecmuası)*, S. 1, 1 Eylül 1333, ss. 7-8.
- Weyland, Kurt, “Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics”, *Comparative Politics*, Vol. 34, No. 1, 2001, ss. 1-22.
- Wiles, Peter, “A Syndrome, Not A Doctrine”, *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, eds. Ghita Ionescu, Ernest Gellner, The Garden City Press, Letchwort 1969, ss. 166-179.
- Wieker, Walter F., “The Free Party, 1930”, *Political Parties and Democracy in Turkey*, Ed. Metin Heper and Jakob M. Landau, I. B. Tauri & Co Ltd, London 1991, ss. 83-98.

- Yıldırım, Sinan, “Vatan Cephesi: Demokrat Parti’nin Politik Meşruiyet Krizi ve Toplumsal Muhalefeti Kontrol Altına Alma Çabası”, *Türkiye’de Siyasal Muhalefet 1923-1980*, der. Ayşegül Komşuoğlu, Bengi Yayınları, İstanbul 2008, ss.173-206.
- Yıldız, Ahmet, “Recep Peker”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss. 58-69.
- Zürcher, Erik Jan, “Teori ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)”, *Devletin Silahlanması, Orta Doğu ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, der. Erik Jan Zürcher, çev. M. Tanju Akad, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, ss. 87-104.
- , “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, çev. Özgür Gökmen, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, C. 2, ed. Ahmet İnel, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2009, ss. 44-55.

19. İnternet Kaynakları

- Britannica, “Robert Baden-Powell, 1st Baron Baden-Powell”, <https://www.britannica.com/biography/Robert-Stephenson-Smyth-Baden-Powell-1st-Baron-Baden-Powell>, (03. 08. 2022).
- Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales, “ideologie”, <https://www.cnrtl.fr/definition/ideologie>, (28. 10. 2021).
- Jane Adams Hull-House Museum, “About Jane Adams and Hull- House Settlement”, <https://www.hullhousemuseum.org/about-jane-addams>, (11. 07. 2022).
- Le Dictionnaire, “İdeologie”, <https://www.le-dictionnaire.com/definition/id%C3%A9ologie>, (28.10.2021).
- TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, “Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabtı: 29 Nisan 1960”, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/5579fc5f-b31a-489f-ba03-9b5fcbb52328>, (4.02.2024).
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK), “Popülizm”, <https://sozluk.gov.tr/>, (29.09.2021).
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK), “İdeoloji”, <https://sozluk.gov.tr/>, (28.10.2021).
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK), “Atatürkçülük”, <https://sozluk.gov.tr/> (29.07.2023).
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK), “İnkılap”, <https://sozluk.gov.tr/>, (13.08.2023)
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK), “Halkçılık”, <https://sozluk.gov.tr/>, (5 Ocak 2024).
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (TDK), “Popülizm”, <https://sozluk.gov.tr/> , (5 Ocak 2024).
- University of Cambridge, “ ‘Populism’ revealed as 2017 Word of the year by Cambridge University Press” <http://www.cam.ac.uk/news/populism-revealed-as-2017-word-of-the-year-by-cambridge-university-press>, (29.09.2021).

ÖZ GEÇMİŞ

Mesut Can AKÇAY, ilk ve orta öğretimini Samsun’da tamamladı. Lisans eğitimini 2017’de Bülent Ecevit Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi’nde tamamladıktan sonra aynı yıl Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı. Bir dönem devam ettikten sonra Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalının açtığı Yüksek Lisans sınavını kazanarak eğitimine burada devam etti. 2020’de Yüksek Lisans eğitimini tamamladıktan sonra aynı üniversitesinin Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında doktora eğitimine başladı. Temel ilgi alanlarını Türk politik kültürü ve siyasal ideolojiler oluşturmaktadır. İngilizce ve Osmanlı Türkçesi bilen Akçay’ın ulusal ve uluslararası kongre ve sempozyumlarda yayınlanmış ve yayınlanma sürecinde olan çok sayıda bildirisi ve akademik çalışması bulunmaktadır.

İletişim Bilgileri

ORCID ID: 0000-0003-4375-8228

Yayınlar:

1. Akçay, Mesut Can, Ersin Güngördü, “Kameralizm Düşüncesi ve Kameral Devlet Anlayışının Kamu Yönetimine Katkıları Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, C.7, S.4, 2024, ss.1108-1122.
2. Akçay, Mesut Can, “Türk-Yunan İlişkilerinde Yumuşama Dönemi (1928-1938)”, *100. Yılında Mübadele ve Türk Yunan İlişkileri Kongresi*, Samsun 2022, ss. 67-96.
3. ———, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ordusunda Salgın Hastalıklar: 3. Ordu’da Görülen Tifüs Salgını Örneği” *Uluslararası Kadın ve Aile Sempozyumu* (UKAS), Samsun 2021. (Bildiri Özeti-Basım Sürecinde)
4. ———, “Tanzimat’tan İkinci Meşrutiyet’e Osmanlı’da Kadın ve Eğitim”, *Uluslararası Kadın ve Aile Sempozyumu* (UKAS), Samsun 2021. (Bildiri Özeti-Basım Sürecinde)
5. ———, “Said Halim Paşa, Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Savaşı”, Kronik Kitap, İstanbul 2019, 216 sf., 2. Baskı, ISBN: 978-975-2430-91-4. *Tarih Kritik Dergisi*, C. 6, S.4, 2020, ss. 405-410.
6. ———, “Kürşat Bümin, Demokrasi Arayışında Kent”, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2016, 170 sf., 3. Baskı, ISBN: 978-605-5999-60-5”. *Akademik Düşünce Dergisi*, S. 1, 2020, ss. 68-73.

7. —, “ Mucize Ünlü, Kosova Vilayeti (1877-1912)”, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, 354 sf., ISBN: 978- 605- 494- 293"- *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, C.1, S. 2, 2020, ss. 249-252.
8. —, “Francis Fukuyama, Devlet İnşası: Yirmi Birinci Yüzyılda Yönetişim ve Dünya Düzeni”, Profil Yayınları, İstanbul 2015, İkinci Baskı, ISBN: 978-975-996-375-0.” *Liberal Düşünce Dergisi*, S. 97, 2020, ss. 249- 254.
9. —, “Millî Mücadele Dönemi Türk-Doğu İlişkilerinde Sovyet Rusya Etkisi”, *100.Yılında 19 Mayıs ve Millî Mücadele Uluslararası Sempozyumu*, Samsun 2019. (Tam Metin Bildiri-Basım Sürecinde)
10. —, “SUN Zİ, “Savaş Sanatı”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, 53 sf., 9. Baskı, ISBN:978-605-332-269-6.”, *Tarih Kritik Dergisi*, C.5, S.2, Nisan 2019, ss. 88-94.
11. Akçay, Mesut Can, vd., “Uluslararası Krizlerin Çözümünde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin Rolü: Suriye Krizi Örneği”. 4. *Geleceğin Sosyal Bilimcileri Ulusal Öğrenci Kongresi*, Zonguldak 2019, ss. 494-519.
12. Güngördü, Ersin ve Mesut Can Akçay, “Entelektüel İktidar Portresi Olarak Oryantalizm ve Türkiye Modernleşmesi”. 4. *Geleceğin Sosyal Bilimcileri Ulusal Öğrenci Kongresi*, Zonguldak 2019, ss. 187-209
13. Akçay, Mesut Can, vd., “Uluslararası Örgüt-Devlet İlişkileri Bağlamında Birleşmiş Milletler-Türkiye İlişkileri, Suriye Krizi Örneği” 12. *Kamu Yönetimi Sempozyumu*, Kırıkkale 2018, ss.154-155.
14. Akçay, Mesut Can, "Samet Ağaoğlu, Kuvayı Milliye Ruhu”, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, 243 sf., İkinci Baskı, ISBN: 975-343-255-0.". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 18, Mütareke Özel Sayısı, 2018, ss. 375-381.

Kazanılan Ödüller, Teşvikler ve Burslar

1. Güngördü, Ersin ve Mesut Can Akçay, “Entelektüel İktidar Portresi Olarak Oryantalizm ve Türkiye Modernleşmesi” 4. *Geleceğin Sosyal Bilimcileri Ulusal Öğrenci Kongresi*, Zonguldak 2019. (En iyi bildiriler arasında birincilik ödülü)
2. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı Türk Tarih Kurumu Yüksek Lisans Bursu (2019-2020)